

ФАРУК СҮМЕР

ОГУЗЛАР– ТҮРКМЕНЛЕР

ОГУЗЛАР-
ТУРКМЕНЛАР

**Түркменистанның Президентиниң янындакы Дүнйә
түркменлерини өвренйән ылмы-барлаг институты**

ФАРУК СҮМЕР

ОГУЗЛАР— ТҮРКМЕНЛЕР

Ашгабат — 1999

**ББК 63.3(2Тү)
С87**

Фарук СҮМЕР

С87 ОГУЗЛАР — ТҮРКМЕНЛЕР (тарыхлары, тире-тайпа дүзүмлери, дессанлары).
Китабың 4-нжи неширинден (Стамбул, 1992) тержиме эдилди.
448 сах., Ашгабат, 1998

Түркмен дилине тержиме эденлер:

тарых ылымларының докторы **Мухаммет Айдогдыев**,
филология ылымларының кандидаты,
доцент **Жепбармәмет Гөкленов**,
тарых ылымларының кандидаты,
доцент **Язмырат Мәммедиев**

Дүнйә түркменлериниң гуманитар бирлешигиниң
вице-президенти, Түркменистаның Президентиниң
янындакы Дүнйә түркменлерини өврениән
ылмы-барлаг институтының директоры

М. Айдогдыевин
умумы редакциясы билен

Шу китабы чапа тайярламага ве нешир этмәге "Аском-групи"
компаниясы, Түрк тарых курумы ярдам бердилер.

ББК 63.3(2Тү)

© Түркменистаның Президентиниң янындакы Дүнйә
түркменлерини өврениән ылмы-барлаг институты

Түркменистанның Президенти Сапармырат Түркменбашы Түркиели белли тарыхчы алым, профессор Фарук Сүмере Магтымгулы адындакы халкара байрагыны говшурыя

Түркменистанның Президенти Сапармырат Түркменбашы Түркиели белли тарыхчы алым, профессор Фарук Сүмере Магтымгулы адындакы халкара байрагыны говшурыя

ОКЫЖЫЛАРА

Түркмен халкының хич хачан инкәр эдип болмажак учурсыз бай тарыхының бардыгыны инди дүниә алымлары хем ыкпар эдйәрлер. Бу халкың адамзат цивилизациясына гошан эгирт улы гошандыны-да хич бир жәхтден ятдан чыкарып болмаз. Шейле бейик гечмишли улы халкың бай тарыхыны хемме тараплайын өврнемек ишинин Гарашсызлык йыллары ичинде айратын мөхүм орна эе болмагы йөне ерден дәлдир. Чүнки өзбашдак беркарар дәвлети болан халкың жикме-жик беян эдилен догручыл тарыхы-да болмалыдыр. Тарых гечмишдир. Гечмиши болмадык халкың шу гүни хем, гелжеги-де болмаяр. Эмма бизиң халкымызың гечмиши-де болупдыр, онда-да шөхратлы гечмиши болупдыр. Диймек, түркмен халкының инңән гызыклы, бай тарыхы бар. Шол тарыхы догручыл өвренип, беян эдип, оны шол тарыха дахылы болан халкың несиллерине етирмек хер биримизин, хусусан-да тарых ытмы билен иш салышян алымларың жана-жан боржы болмалыдыр.

Тарыхы өврнемек гечмишдәки болан затлары дине халка етирмек билен чәкленмек дәл-де, тарыхы өврнемегиң гечмишден сапак алмак үчин-де, өсүп-өрнәп гелиән яш несли тарыхың сапаклары эсасында, Ватаны сөйүжи яшлар эдип тербиелемекде-де улы әхмиети бардыр.

Хер бир халкың гүлләп өсүшини кепиллендирйән өзбашдак дәвлетлилик дүниәнин көп халкларының ыкбалында дине арзуулыгына галып гелиәр. Бу меселеде 1991-нжи йылың 27-нжи октябрында Түркменистанын Гарашсызлыгынын жар эдилмеги инңән улы әхметли тарыхы вака болуп, ол бизиң халкымызың хемметараплайын өсүшине, шол санда тарыхының чуннур өвренилмегине гиң ёл ачан сыясы себәпдир.

Хәзир бизиң өңүмизде өз ата Ватанымызың гадым дөвүрлерден башлап шу гүне ченли болан тарыхыны тәзече язмак иши өрбоюна галды. Хер бир тарыхы хақыкаты объектив беян этмек билен, милли руха югрулан фундаменталь тарыхы эсерлер дәрәтмек зерурлыгы йүзе чыкды. Шу меселеде Түркменистаның тарыхыны Ер йүзүне яйран дүниә түркменлериниң тарыхы билен багланьшыклы өврнемек зерурлыгына-да айратын үнс бермегимиз герек. Шонсуз Түркменистаның тарыхыны етерлик дережеде долы беян эдип болмаз. Түркменистаның чәклеринден дашарда болан миллионларча аркадашларымызың гечмишине дегитли хақыкат хем бизиң тарыхымызың үстүни долдурмалдыр. Шейлетикде, Түркменистаның тарыхыны тутуш түркмен халкының тарыхы гөрнүшинде өврнемек хас-да максада лайык боларды. Йөне шу меселеде түркмен тарыхының көклерини хут Түркменистаның өз территориясында гөзлемеклиги ене-де бир гезек үнсден дүшүрмек болмаз. Белли бир тарыхы себәпләре гөрә түркмен ковуллары жаханың хайсы ерине яйран-да болсалар, онуң ата-баба ожагы — хөвүртеси Түркменистаның хәзирки территориясындадыр. Гушлар нирә учуп гитселер-де, олар хөвүртеде доглуп, хөвүртеде-де учурым боляндырлар. Оларың ыкбалының өзени шол мукаддес хөвүртедидир.

Түркменлерин ер йүзүне гөчхә-гөчлүклери, мысал үчин, орта асырлардакы миграцион процеслери оларың тарыхына хем айратын реңк чайяр. Дүниәнин дүрли регионларында, хусусан-да Якын ве Орта Гүндогарда көп санлы империялары, дәвлетлери, ханлыклари, бегликлери дәрәден ве эдара

эден түркменлеринң Селжуклар империясы, Османлылар империясы, Акгоюнлыларынң ве Гарагоюнлыларынң дөвлетлери, Хиндистандакы биргопар түркмен хантыклары ве бейлекилер бизиң тарыхымызынң йыл язгысынынң белли-белли шөхратлы сахыпаларыдыр.

Тарыхын түркменлер билен багланьшыкты болан ёкардакылар ялы гатлары дүнйё алымларынынң хем үнсүни өзүне чекип гелйёр. Османлылар империясынның дүйбүни тутужыларын түркменлердигини түркиели алымларын өзлери хем буйсанч билен ыкпар эдйёрлер.

Түркменлеринң тарыхыны дүйпли өврөнен Түркийёнинң улы алымларынынң бири-де Фарук Сүмер болуп, онуң "Огузлар (түркменлер)" диен китабы огуз (түркмен) халкынынң VI — VII асырлардан башлап XV — XVI асырлара ченли болан гечмишини мүмкин болан чешмелерин көпүсиден пейдаланмак аркалы гинден беян эдйёр. Фарук Сүмеринң бу китабы онуң түркмен халкынынң бу дөвүрдёки гөчүп-гоңуш процеси, тире-тайпаларын дөрөйши, түркмен халкынынң миллет хөкмүнде формиrlenиш стадиясы, оларын Түркийёнинң территориясына барышлары, ерлешишлери, яйрайышлары, дөп-дессурлары барадакы узак мөхлетли ылмы барлагларынынң өнүмидир. Бу китабын Түркиеде эййём дөрдүнжи гезек гайталанып нешир эдилмеги онуң огуз-түркмен тарыхына дегишли инңөн гызыкты китапдыгыны йүзе чыкарыр.

Профессор Фарук Сүмеринң ады шу китабынң үсти билен Гарашсызлык йылларындан Түркменистанда-да белли болуп уграды. Түркмен халкынынң тарыхыны язмадакы тутаньерли иши үчин гадымы түркменлеринң ожагыны өчүрмөн юрт саклан неслинин векиллери болан биз Фарук Сүмере улы хормат гойярыс ве она дөвлет дережесинде дегишли хормат-сылаглар хем эдилди.

Түркменистанынң Гарашсыз дөвлет боланына чөксиз бегенип, тэзе хыжув билен түркмен тарыхынынң үстүнде ишлемэге гиришенде, бивагт гелен ажал түрк дүнйёсининң бу белли алымыны бизиң арамыздан алып гитди. Эмма Фарук Сүмеринң салдамлы ишлери онуң адыны эбедилик яшадар.

"Огузлар (түркменлер)" атлы бу китабынң ылмы чешмелерин бири хөкмүнде тержиме эдилит чыкарылмагы Түркменистанда түркменлерин тарыхына дегишли ишлериң топланылып, өвренилип, халка етирилмегинин башланандыгынын аламатыдыр.

Дүнйёнинң дүрли юртларындан түркменлеринң ве Түркменистанын тарыхына дегишли тарыхы чешмелери топламак, өврөнемек ишини гинден яйбаңландырмак ве оларын ин мөхүмлерини тержиме эдит ылмы жемгыетчилиге, гин халк көпчүлигине етирмек иши гелжекде-де ызыгидерли довам этдирилмелидир. Гой, гелжек несильтер халкымызын тарыхынын чүннур көклерине буйсанчлы назар айлап, она гувансынлар, ондан нуста алсынлар ве аталарымызын шөхратлы ёлуны мынасып довам этдирсинлер.

Шу китабынң окыжыларына юрт абаданчылыгыны, агзыбирлик ве дурмушда ровачлык арзув эдйёрин.

Академик САПАРМЫРАТ ТҮРКМЕНБАШЫ

*Түркменистанынң Президенти,
Дүнйё түркменлериниң гуманитар
бирлешигиниң Президенти*

*Түркмен халкының тарыхыны өвренмек,
онуң дүниэ яйрамагының дүйп себэплерине,
беркарап эден дәвлетлериниң гурлушына
дүйпли гөз етирмек дүниэниң тарых ылмына
улы гошант болар. Ер йүзүниң дүрли юртла-
рында яшаян түркмен халкының тарыхыны
өвренйән алымларың улы иш алып баряндык-
лары айратын белленилмәге мынасындыр¹*

Сапармырат ТҮРКМЕНБАШЫ

ТЕРЖИМЕЧИЛЕРДЕН

Асырлар бойы арзув эдилен Гарашсызлык түркмен халкының бүтин тарыхында ин важып вакаларың биридир. Гарашсызлыгың айратын мөхүм орун тутандыгыны дуймак үчин рухы ве этники тарапдан ёк болмаклыгың босагасына баран миллетимизи шу пажыгалы ягдайдан халас эдендигини гөз өңүне гетирмек хем етерликдир.

Гарашсызлык ансатлык билен гелмеди. Чўнки бейле бейик еңишлери йўзутра газанмак мўмкин дәл. Ол өрөн улы зəхмет, бичак йити зехин ве укып, айратын сыясы башарныклык билен амала ашырылмалы эгирт улы тарыхы өврўлишикдир. Түркмен халкының багытна, шейле улы иши амала ашырмага укыплы бейик шахсыет дөреди. Ол сўйдўң гаймак чыкарышы ялы, халкың ичинден чогуп чыкды. Бу улы ынкылабы мўмкин болдугыча аз пидалар билен дурмуша гечирмеклик Сапармырат Түркменбаша башаргды. Шейлеликде, гележеги рөвшен болан түркмен халкының тэзе тарыхы башланды.

Гарашсыз Түркменистаның гысга вагтда газанан ўстўнликлери санардан көпдүр. Шол газаныланларың ин важыпларының бири болса Хемишелик Битараплыгымыздыр. Бу бичак улы сыясы статусың гымматлы хазынаны өзүнде жемлейэндигини хыяла гетирмек хем кындыр. Гысгача айданымызда, Гарашсызлыгымыз билен Хемишелик Битараплыгымыз сыясы абрайымызы ве мертебэмизи, асудалыгымызы хем абаданчылыгымызы ўпжўн этдигимиздир. Гадымы бейиклигимизиң бадалгасына яңадандан чыкдыгымыздыр. Мўдимилик дөвлетиң бинядыны тутуп, бакылыга назар айладыгымыздыр. Бу затларың хеммеси түркмениң Сердар оглы Сапармырат Түркменбашының башла дурмагы ве гөсгөни ёлбашчылыгы нетижесинде амала ашырылды.

Гарашсызлыгың берен гымматлы мивелериниң ене бири хем адамзат дөрəли бəри шол бир топракда, шол бир шертлерде яшан, шол бир динлере уян, шол бир дөвлетлерде биле яшан ковумдашларымыз ве гоңшуларымыз билен хакыкы мəхрем гатнашыклары дикелдендигидир. Түрк ве түркмен халккла-

¹ Сапармырат Түркменбашы, Агзыбирлик. Асудалык. Жебислик. т. 2, Ашгабат, 1994, с. 83.

ры болса сүйтдеш догандырлар. Бу ики гардаш демир перделер арадан айрылап бадына, хеммелерден өнүрти гужак ачышып, бири-бирине тарап үмзүк атдылар.

Халкымыздың тарыхыны дүйлүлү ве догручыл өврнемек мерхеметли Президентимизин хемише үнс меркезинде дуран меселелерин бири. Ол ылым ишгэрлерини шоңа гөнүкдирмек билен, герекли чэрелерин гиден бир тапгырыны белледи. Тарыхымыз билен багланышыклы юртларың энчемесине эийэм ылым экспедициялар гидип гелди.

Халкымыздың тарыхыны өврнемек бабатдан мөхүм ылым эдебиятларың бири болан мешхур "Огузлар (түркменлер)" диен китабың авторы Фарук Сүмер Түркийянин улы тарыхчы алымы хөкмүнде гинден таналар. Онун гүррүни эдилйән бу улы ишиниң түркмен тарыхыны өврнемекде гымматлы материал болуп хызмат этжекдигини назарда тутуп, Дөвлет башпутанымыз бу китабы түркмен окыжысына етирмеклиги везипе эдип гойды.

Китабы түркмен дилинде нешире тайярламаклыгын Сапармырат Түркменбашыны гөнүден-гөни инициативасы ве ёлбашчылыгы астында болуп гечмеклиги хақыы тарыхыны билмек ислейән, оны сөййән халкымыздың өз парасатлы Президентине болан хорматыны ве миннетдарлыгыны хас-да артдырар. Китабы тержиме этмек, чапа тайярламак ишлери Түркменистаның Президентиниң янындакы Дүйнә түркменлерини өврениән ылым-барлаг институты тарапындан амала ашырылды.

Ери геленде айтсак, мерхеметли Сердарымыздың хут өзи түркменлерин ве Түркменистаның тарыхы билен чуннур гызыккланар, оны хемметараплайын говы билйәр. Ол түркмен халкының гадымы хем буйсанчлы тарыхыны догручыл беян эдип, оны халка эльетерли этмек, яш несли тарыхы сапаклар эсасында рухыбелент, ватансөйүжи эдип тербиелемеклигиң әхмиеине өрән чуннур дүшүнмек билен, шу утурда ызыгидерли иш альп бармагы үндейәр, шол ишлере якындан ярдам берйәр. Тарыхы чуннур өврнемек ве догручыл беян этмек боюнча Дөвлет Комиссиясының дөредилмеги ве оңа хут Президентимизин өзүниң ёлбашчылык этмеги мунун айдын субутнамасыдыр.

... Бирнөче йыл мундан өң Сапармырат Түркменбашы шу сетирлерин авторларының бирини Түркийә, Фарук Сүмерин янына йөрите иберип, оңа улы тарыхчы алым хөкмүнде шахсы саламыны говшурмагы хем-де оңа Түркменистана гелип гөрмөге чакылыгы говшурмагы табшырды. Шонда бу алым шейле улы сылаг-хормата өрән бегенди. Ол басым Түркменистана гелди. Сапармырат Түркменбашы оны кабул эдип, узак вагтлап онун билен гүррүндеш болды. Тарыхчы алымның ылым ишлерине, чекен әхметине улы баха берилди. Ол Түркменистаның Ылымлар Академиясының академиклигине сайланды. Оңа Магтымгулы адындакы Халкара байрагы берилди. Түркменистаның граждандлыгына кабул эдилди. "Мен бүтин өмрүми түркмен тарыхыны өврнемәге багышладым. Түркменистаның Гарашсыз дөвлет боланына чөксиз бегенийәрин. Галан өмрүми Гарашсыз Түркменистана, онун хорматлы Президенти Сапармырат Ныязова хызмат этмәге багышларын" дийип, профессор өз хошаллыгыны беян этди. Шондан соң улы алым тәзеден ыхлас билен ише башлады. Президентимизин табшырыгы билен ол "Түркмен тарыхы" атлы улы гөврүмли иши язмага гиришди.

Ылым ве дөредижилик адамларының дурмуш ёлы билен танышмаклык оларың эсерлери хақындакы дүшүнжәни хем гиңелдйәр. Өз халкының тарыхыны өврнемеклиге, онун узак, чылшырымлы, шол бир вагтда сейрек халкларда болян ажайып тарыхыны ишлере яймаклыга чагалықдан хөвессек, бүтин өмрүни

шоңа багышлан Фарук Сүмер 1924-нжи йылда Коняның 120 км гүнортасындакы Бозкыр шәһерчесинде доглубдыр. Малие ишгәри болан какасы орта билимли, өй хожалыкчы эжеси башлангыч билимли, дурмушда халалхон адамлар болуп, ил ичинде улы абрайдан пейдаланяр экенлер.

Какасы Фаругы Стамбула әкидиң, башлангыч мектебе ерлештирипдир. Фарук шол ерде халкың тарыхына дегишли эсерлер билен айратын гызыккланыпдыр. Ол әййәм лицейиң программасындакы тарых китапларыны оқалдыр.

Томус ругсат дөвүрлери оба геленде оң, онун өзболушлы кешбинден тәсирленип, чуннур ойлара батяр экен.

Хәзирки заман түрк халкы ишлемиги хем башаряр, дынч алмагы хем. Бол хасыллы баг-бакжалары, этлек, гуйрукман, сүйтлек тохум маллары, олары етиштириән даяныклы дайханлары, жепакеш, ожагына вепалы аяллары сынлап, огланың гөвни докуныпдыр. Мейданчаларда гуралың томашалар, гөреш, ат үстүндәки оюнлар, раклар, деп, дүмбелек, кемаң, гурна, баглама ялы саз гуралларына гошулып айдылаң түркилер. Томашалара аяллар хем гатнашярлар, эма эркеклер билен гатышмаян экенлер.

Обаның гапдалындакы гиң дерәниң ичи билен гечйән йөрүк гөчлериниң дүннүр-дүннүр, жыңныр-жыңныр жаң сеслери, гоюн-гузы мәләшмеси, дүелериң бозлашмасы, сыгырларың молашмасы, атларың кишнемеси, адамларың аладалы сеслери. Буларың хеммесиниң гарышмагындан эмеле гелиән өзболушлы бир сазлашык огланың гулакларындан хич вагта гитмәндир. Фаругы ылайта-да оларың "бойлы-бослы, сагат-сагдын ынсанлары, шайлы хатынлары, ата, дүйә эзбер еттинжеклери" көп гызыккландырыпдыр. Бу йөрүклерде, өзүниң инди көп асырлардан бәри "түрк" дийип атландырылаң халкының гадымы "түркмен" көкүни, асыл нугасыны гөрийәндигини билйәр.

Ф. Көпрүли, М.Х. Йынанч, А.З. Тоған, А.Н. Курат, О. Туран ялы улы халыпалардан дерс алан Ф. Сүмер университетиң тарых бөлүмини "XVI асырда Анадогыда түркмен кабылалары" диен теманы горамак билен тамамлаяр. 1950-нжи йылда "XVI асырда Анадогыда, Сирияда ве Ыракда огуз бойларына дегишли жемагатлар" диен тема боюнча докторлык диссертациясыны гораяр. Алым ылмы иш ве мугалымчылык билен мешгулланяр.

Бүтин өмрүни агзалан проблема багышлан Ф. Сүмер 1966-нжи йылда өзүниң 10 — 15 йылдан бәри тайярлап йөрән "Огузлар (түркменлер)" диен китабыны язып тамамлапды. Бу китабың түрк тарых ылмында улы хадыса боландыгыны ген гөреси иш ёк. Ол "түрклериң түркмендигини хеммелере, хатда кесирлере хем субут әдйәрди".

"Дәде Горкут" дессаныны дүнийәниң герегиче билмейәндигине гынанып йөрән Ф. Сүмер ики саны досты билен 1992-нжи йылда оны индис дилине гечирип, Америка ве Европа яйрадыпдылар. Алым огуз несиллериниң халк гах-рыманы Гөроглы хақында хем ылмы ишлери алып барып, бу угурда көп хызматлар битирипдир.

Ф. Сүмер соңкы оңыллыкларда айры-айры түркмен бойларының, тайпаларының тарыхы, огузлара дегишли дессаны хәсиетдәки эсерлер, белли-белли жуграфики себитлериң Анадогының түркменлешмегиниң тарыхы билен багланьшыклары, Эйрандакы түрки тайпалары, орта асырларда түрклерде шәһерчилик, сөвда, хүнөрментчилик, атчылык, монголларың Анадогыда болмак-лыгы ялы темалар боюнча онларча ылмы ишлер язды.

Ф. Сүмер өз ылмы-барлагларындан дашары мугалымчылык хем әдйәрди. Ол Стамбулың Мимар Синан университетлеринде, бирнәче ёкары окув жайла-

рында орта асыр түрк тарыхындан сапак берипди. Лондон, Франкфурт университетлеринде лекциялар окупды. Ол дашары юртларын бирнөчесинде болупды.

Соңкы вагтларда Ф. Сүмер, яңкы айдышымыз ялы, Түркменистаның өз халкының гечмишине жаны-тени билен гызыкляның, оны сөййөң, ол ылама ховандарлык эдийөн Президенти Сапармырат Түркменбашының теклиби билен түркмен тарыхының фундаменталь неширини тайярлаярды. Эмма бивагт гелен ажал оны бизин арамьздан алып гитди. Элбетде, түркмен ве түрк ашымларының арасында бу иши довам этдиржек ве амала ашыржак укыплы адамлар көп. Биз халкымызын долы ве догручыл тарыхының болжакдыгына ыншарыс.

Профессор Фарук Сүмерин "Огузлар (түркменлер)" атлы иши, адындан хем гөрнүши ялы, түркмен халкының дөрөйиш-формирлениш дөврүнден башлап, орта ве гички орта асырларын тарыхыны өз ичине аляр. Шу жәхтден ол өрөн гымматлы тарыхы чешме болуп дуряр. Автор өз ишинде шу меселә дестишли дүрли диллерде бар болан өрөн көп ве ыгтыбарлы чешмелери пейдаланыпдыр ве олары ерликли уланьпдыр.

Китап огуз (түркмен) халкының әгирт улы тарыхынын белли бир тарапларына, ягны онуң гадымы заманларда бейлеки түрки халкларын арасында тутан орны, түрки каганлыклары билен нәдережеде багланышыклылыгы, оларын Орта Азия ватаны, Якын Гүндогара барып ерлешили, тайпа гүрлушы, өзлеринин дөреден Селжуклы ве Османлы империялары, бейлеки онларча түркмен, шол санда Гарагоюнлы ве Акгоюнлы дөвлетлери, Сефеви көшги билен гатнашыклары, гөчмекликден отурымлы яшайша гечмеги, дөреден дессанлары, Селжуклы ве Османлы хөкүмдарларының өз халкы болан түркменлер билен бирбада гөрәймәге гең, чылшырымлы, йөне дүшнүксиз болмадык гатнашыклары ве шм. меселелере багышланыпдыр. Элбетде, бу вакаларын хеммеси огузларын Сырдеря ябгу, сонра Гараханлы, Саманы, Газнавы, Хорезм шейле хем Якын Гүндогар эмирликлери, Византия империясы, Мүсүр мамлюк дөвлети билен болан гатнашыкларының ве чакнышыкларының өрөн яйбан дүшегинде болуп гечйәр. Китабың өз ичине алян дөврүнің чәги VI — VII асырлардан, хас такыгы Гүнбатар Түрк каганлыгы (Гөк түрклер дөвлети) заманындан тә XV — XVI асырлара, хас догрусы, Османлы дөвлетинң тутта эсасланан вагтына ченлидир.

Мәлим болшы ялы, шу улы дөврүн илки башларында огузлар өз айратынлыклары билен түрки әлеминиң ичинден сайланып, өз этники сыпатларыны шекиллendirип башлапдырлар. Бу дөврүн орталарында болса огузларда (түркменлерде) территориялара бөлүнмек хадьсасы болуп гечипди. Халкын сыясы ве этники дуркуна ымыклы тәсирини етирен бу хадьсаның нәхили болуп гечендигини гөз өңүне гетирмек үчин, буларын улы бөлегинин Якын Гүндогара сүйшендиги, бир бөлегинин Орта Азия ватанында, хусусан-да хәзирки Түркменистанда, Эйранда ве Овганыстанда, хатда Сырдеря якаларында галандыгыны, ене-де бир бөлегиниң Хазар ве Гара деңизлеринин аркасы билен Балканлара тарап гидендигини ятламак етерликдир.

Дөврүн соңкы асырларында түркмениң ыкдысады яшайшының баш угры болан гөчме малдарчылыктан отурымлылыга гечмеклиги башланыпды ве шонун нетижесинде көне уруг-тайпачылык структурасы өз орнуны территориалыкдысады факторлар билен шертленйөн тәзе ыкдысады-жемгыетчилик гатнашыкларына берип, ол гатнашыклар кем-кемден орнашарды. Башга бир тарапдан болса, эмеле гелен тәзе сыясы ягдайлар, эсасан-да XVI асырын башларында хәзирки бүтеви Эйран дөвлетинин дөрөмеги Алтайдан Балканлара ченли яйылып ятан огуз-түркмен дүйәсини ики бөлеге бөлүпди. Бу болса ахыркы не-

тижеде эййем өңрөк башланан этники-медени тапавутларың чунлашмагына алып барды.

"Эййем башланан" диймегимизин өзүне етик эсаслары бар. Өни билен монголларың өз басып алан ерлерини үч улы улуса (Чагатай, Алтын Орда, Илханы) бөлөндиклерини ятлалың. Өни билен-э ата Ватандакы түркменлери кеч ыкбал Якын Гүндогардакы көп санлы кувватлы доганларыңдан айрылды. Чүнки, улусларың серхети Гарагум чөлүниң орталарында чатлышарды. Диймек, ата Ватандакы түркменлер шуларың үчүсине хем дүшүпдилер. Сонра, такмынан шейлерөк бөлүнишик Теймирлер дөврүндө болуп гечипди.

Ёкардакы ягдайлар текстдеки агзаян эгирт улы территорияның үстүндө болуп гечйөр. Дине шу өрөн мөхүм ве улы факторлар пугта гөз өңүндө тутулып, түркмен халк хөкмүндө бүтевиликте өврениленде ытмы хакыката якынлашмагың мүмкиндиги хакындакы пикир авторың гышарныксыз ытмы позициясыдыр.

Гадымы огуз-түркмен халкының перзенди, аз санлы огузшынас-түркменшынасларың бири, улы алым Фарук Сүмер, өзүниң айдышы ялы, бу эгирт халкың, хут гудрат гөркезен, догрусы, сырлы дийсең-де өте гечилмежек халкың кимдигини өврөнмек, билмек, хакыкы кешбини ытмы тайдан ачмак үчин мунуң иң бир бүтеви дөврүни сайлап алыпдыр. Йөне мунуң өзи шол дөврүлдерден соң яңкы агзалан тебигы-жемгыетчилик-сыясы вакалар зерарлы бөлүнен халкың этники көкүниң, эсасының ыранандыгыны, милли докумасының чөзүлendigини, сөкүлendigини боюн алмаклыгы асла аңлатмаяр. Мунуң көкүниң, дуркунын шейле бир беркден тутуландыгына, онуң хич вагтда, хич хили ички я-да дашкы тәсирлер билең, хатда хер хили зарбалар ве башга ягдайлар билең-де чөзүлмежек бир асыл хәсиете эдигине болан сарсмаз ынанжа уймак — бу улы алымың ытмы пелсепесидир ве барлаг усулыдыр.

Эйсем, хәзирки азатлык заманасы башланан бадына милли сызыш дуйгулары эсасында хаял этмезден бири-бирлерини тапмаклары, этин-эгне берип кувватлы эртиримизин бинядыны тутмаклары огуз зүрятларының сөкүлмез этники докумасының аламаты болмак билең бир вагтда бу огуз-түркмениң гадымы бейиклигиниң Ренессансыдыр — Гайтадан дөрейшидир.

Китабың ады нәмени вада берйән-де болса, (шейле атлы эсерлерден, көпленч, халкың этники гелип чыкышының дерневине гарашярлар) авторың бу ишде илери тутан меселеси түркмениң тайпа структурасы, жемгыетчилик-сыясы иши, херекетлеридир.

Биз, тержимечилер, эсере өз тарапымыздан гысгача сөзбашы язмак билең гөз өңүндө тутан задымызың ене-де бири, китапда яйбанланян вакалар билең окыжының арасында болуп биләйжек кәбир "үмүрсеврөк" яттылыга азда-көндө ышык бермәге сынаншыкдыр. Автор халкың гечмишини херекетде ызарлап, көп санлы хем-де улы вакаларың ичи билең гечип гидйөр. Шонда ол өз үлкесинин бу вакаларың иң болманда умумы ёрдумында эййем мекдеп программасы боюнча белет түрк окыжысыны гөз өңүндө тутяр. Башга программада окан Түркменистан окыжысы болса, гынансак-да, ол вакаларың энчемесинден хабарсыз я-да аз хабарлы дийсек, өте гечдигимиз болмазмыка диййәрис. Ине, биз шу ягдайы назарда тутуп, кәбир тарыхы вакалары окыжа етирмеклиги максада лайык дийип билдик.

Китапда көп халатларда Гүнорта-Гүндогар Анадогыда яшаян түркменлер Мүсүр мамлюк дөвлетиниң эмирлери билең, хатда солтаны билең иш салтышярлар, олар билең яранлык гурярлар, чакнышярлар, хатда оларың ички даваларына гатышярлар.

Мундан башга-да эсасан шол тараптарда түркменлер арап Эйюби эмирлери билен, Багдат халыфлыгы билен хем шейлерек гатнашыктарда болярлар. Түркменлерин өз дөвлетлери болан Селжуклынын ве Османлынын болса шол вагтлар атлары эшидиленок. Эйсем, түркменлерин ол ерде өз дөвлетлери билен дәл-де, башга дөвлетлер билен иш салышмалы боландыктарынын себаби неме? Белли болшы ялы, 1242 — 43-нжи йылларда Селжуклы дөвлети монгол Илханы дөвлети тарапындан даргадылыпды. Оңа табын ягдая дүшүпди. Империя селжуклы шазадалар, бейлеки түркмен тайпа-ил беглери, атабеглер, башга түрки хахынатутма (хасса) гошунларынын баштутанлары, эмирлер тарапындан парча-парча эдилепди. Олар улулы-кичили көп санлы дөвлетлери, бегликлери дөредипди. Үстесине-де өзара чакнышыктар гиришипди. Селжукларын өңки "Аали (бейик) дөвлетинде" инди "ит эсини, пишик бикесини тананокды". Догры, меркези солтанлыгын ады барды. Эмма, өзи ёк диен ялыды. 1376-нжи йылда болса инд соңкы селжуклы солтаныны монголлар богуп өлдүрипди.

Мундан хас өңк Мүсүрде хахимиети эле алан хахынатутма (мамлюк) гошун серкерделеринин шол вагтлар өрөн гүйчленен дөвлети Сирия тарапдан инип, монголлара гаршы гөреше гиришипди. Ол гөреше шол этраптардакы түркменлер хем гошулыпдылар. Бу гөреш 1277-нжи йылда болан сөвешде мамлюкларын еңши билен тамамланыпды. Шейлеликте, Сирия, Анадолынын гүнорта-гүндогары Мүсүр дөвлетинин элине гечипди. Соңкы ягдай тә Османлы дөвлети өңки Селжуклы империясынын топрактарынын өзүне бирикдирйөнчә довам эдипди. Сирияда хачпаразлара гаршы гөрешде эмеле гелен арап Эйюби дөвлети билен хем шол тарапдакы түркменлер, ёкарда беллейшимиз ялы, шейлерек гатнашыкта болупдылар. Монгол басыбалышларындан гырада галан бу дөвлет шол вагтлар гүйчленипди. Түркмен беглери олара сыгынардылар, олар билен яранлыктар гуярдылар, кәте болса чакнышыктар хем болярды. Багдат халыфлыгы шу агзаян дөвүрлерде ончаклы улы болмадык, эмма өзүнин көне дини меркезлитинин аркасындан тәсири гүйчли болан бир дөвлетди. Догры, монголлар ол этраптар хем дарапдылар. Халыфларын түркмен беглерини ве түрки эмирлерини өз тәсирине дүшүрип, өз максатлары үчин уланян халатлары аз дәлди.

Китапта беян эдилйән ве дернелйән меселелерин улы бөлеги Гарагоюнлы, Акгоюнлы түркмен дөвлетлеринин дөрейән, яйбанланян дөврунин эдил жүмүшинде болуп гечйәр. Бу дөвлетлерин дөремеги Османлыларын бирлешдиржи херекетинин гаршысына гоюлан сепаратистик херекетин хас дыкызлашмагы ве улы акымлар бирлешмегидир. Олар Османлынын ойнан ролуны өзлери ойнамага сынанышыпдылар дийилсе хем ялыш болмаса герек. Оларын икиси хем этники бинят бабатдан энчеме түркмен тайпаларынын дүзүминдәки уруг-тирелерин сыясы-территориал бирикмелеридир.

Түркменлерин Сефеви Эйран дөвлети билен гатнашыктарына китапта өңжейли үнс берилйәр. Онун себаби бу дөвлетин дөремегинин этники эссларында Анадолы түркменлеринин хем белли бир дережеде роль ойнандыгыдыр. Бу дөвлетин түркменлер билен багланшыктары хахында китапта ызыгидерли ве дүшнүкли гүррүн берилйәр. Ине, шу ягдайлар себапли түркменлер бу дөвлетлер билен иш салшыпдылар.

Ф. Сүмерин өзболушлы беян эдиш стили бар. Она дүшүнмек бирбада кынрак. Бизин пикиримизче, бу ягдай өңи билен-ә, мундан озал ылмы проблемаларын дерневлерини дәп болуп гелен, орнашан дашкы галыплар, хатда ички структура, ягны, шол бир схеманын чарчуасына гетирмели диен йөрелтә халыс

өвренишендигимизден болса керек. Шонун гаршысына танкыды гарайышларын, ылмы проблемаларын өзболушлыгындан гелип чыкян альтернативаларын дөрөбөрмөнигинден болса керек. Ф. Сүмер өз дернейен ылмы объектинин ма-нысыны-манзыны ачмаклыгын өңө сүрйөн талапларынын ызы билен йөрөйөр. Өзүни схемалар билен баглап гойман, эркин алып баряр. Бу болса дөрөдигилик ве ылым адамсынын ин мукаддес ве ин дервайыс хукукларынын биридир.

Галыберсе-де алым өз язгыларына йөрите ылмы өвүшгын чаймак үчин бил-гешлейин чылшырымлы сөзлери, жүмлелери уланжак болуп азара галанок. Тек-стде шонун ялы аңлатмалара гаранында, сала гүррүн берме агдыклык эдйөр. Догруданам, геп садалыкда я-да чылшырымлылыкда дәл. Улы бир гений-шахыр чепер дөрөдигилик бабатда шейлерек айдыпдыр: "Илки бада сада язгылар, сонра чылшырымлы язгылар, сонра ене-де сада язгылар. Сонкы садалык хақыкы уссат-лыкдыр".

Ылмы хақыката эермекде, ин болманда, якынлашмакда хем дананын шу пәхимини уланмак боларды.

Ф. Сүмериң стилдир усулларында, эгер-де пугта үнс берсең, шол чылшы-рымлыгың ичи билен гечен садалыгы дуймак боляндыр. Ол өз аңлатмак ис-лейен задыны гызыклянян окыжа бүтинлигине, терлигине, ширелилигине етирип билйөр. Айдара зат болса онда гытлык эденек.

Тержимәнин техники тарапына гелсек, онда адам, ер, ил-халк атларынын орфографики шекиллөндирмесинде белли бир кынчылыклара душандыгымызы өңи билен айдасымыз гелийөр. Тебигы зат, ики дилиң бу мейданында кыбагдаш-лык нәче дийсен бар. Ол, бир гөрөймөгө, аматлы ялы хем. Эмма кагыза гечир-мели боланда бу ягдайын иши эп-эсли чылшырымлашдыряндыгы хақыкатдыр. Түрклерде Месуд, Махмуд, Мурад, Тутрул, Мавераннахр, Истанбул, Халәб, Таш-Темир, Артук, кыргыз, кыпчак, Харизм, Мухаммед . . . ялы язгылар. Биз шу меселәнин үстүнде ойланышып, оларын өз дилимизе озалдан бар боланларыны ве ымыклы гиренлерини (Стамбул, Хорезм, Мырат, Масут, Тогрул, гыпжак, Му-хаммет, Артык, Махмыт . . .) түркмен орфографики кадаларына лайыклыкда уландык. Гошма атларын арасында гоюлян дефис, атлары язмаклыкда баш я-да сетир харпыны уланмак бабатда хем эсасан шол кадалара эердик.

Тайпа (бой) атлары өрөн ынжык меселелерин биридир. Оны автор хем беллейөр. Үстесине-де оларын дүрли шекилде айдылышыны ве башга кәбир тарапларыны хемине ызарлаяр. Шонун үчин-де олары редактирлемеклиги ар-тыкмач хасап этдик.

Биз ил-халк атларыны сетир харпы билен азян бир вагтымызда бирден баш харпы уляян халатларымызын хем боляндыгыны гөрөн окыжы онун нәме үчиндигини хем сайгаряндыр дийип умыт эдйәрис. Шейле-де болса, оны ене-де бир гезек ятлатмак артыкмачлык эдип дурмаса керек. Дурмушда хер хили те-бигы, жемгыетчилик, сыясы ягдайлар йүзе чыкып, ол ягдайлар жемгыетчилик дурмушында хер дүрли хил өзгеришлерини эмеле гетирип билйөрлер. Улулы-кичили түркмен тайпа-уруг топарларынын белли бир вагта биринин адыны гөтерйән Гарагоюнлы ве Акгоюнлы сыясы бирикмелерини дөрөдөдигини ятла-лып, Ил-халкын такык жемгыетчилик-ил бирикмелерине (Халап я-да Дүлка-дырлы түркменлери), доландырыш этрапларына (Боз Ок), жутрафики аңлатма-лара (Чукур ова) өврүлип, олары өз атлары билен алып гидйән халатлары, эл-бетде, бар.

Кәбир халатларда текстде шол бир атларын я-да грамматики гурлушы мензеш сөзлерин дүрли ерлерде дүрли шекилде азылан халатларына душдук. Шу кысмырак кынчылыклар башга-да аз болмады.

Умуман, шу орфография ве шонуң билен багланьшыклы унификация (белли бир каданы сакламак) проблемасыны гөвнежай чөздүк дийип агыз долдурып айдып билмерис. Чөзгүди долутлыкда тапылмадык кадалар, сөвликлер хем болуп билер. Биз бу бабатда өнүнден өтүнч сораарыс.

Китабы окап башлан адам сөзлемлерин хабарының дүрли заман ишлигинде гелияндигини деррев сайгарандыр. Бу хем ончаклы өвранишилмедик бир шекил. Эмма бу текстде хем шейле. Онсоң бу бабатда авторың асыл нугасындан кән бир дашлашыбермек кабул эдерликли усул дәл диен нетижә гелдик. Мүмкин, авторың дүрли заман ишлигини уланмагы эсериң материалы болуп хызмат эден чешмелериң айратынлыкларындан гелип чыкяндыр? Шейле этмеклиги автор ерликли дийип билендир?

Китап ылым адамларына ниетленен. Шонун үчин-де автор көп санлы гошмача дүшүндиришлер, такыкламалар, жемлемелер, жеделли пикирлер ве ш. м. билен эсериң ылымы йүкүни етирипдир. Элбетде, бу говы зат. Йөне кә махаллар чыкгытларда берлен бу гошмачалар жуда артыкмач такыкламалара, хатда гайталамалара алып баряр, шейлеликте, ишин йүкүни хас аграддян ялы хем болуп дур. Биз халкымыза өзболушлы пешгеш хөкмүнде язылан бу китабың гин окыжылар көпчүлигине дүшнүкли ве етерли болмагының тарапдары. Шонун үчин-де окамасы шейле бир аңсат болмадык китабың йүкүни бирнеме еңиллешдирмек максады билен гошмача пикирлерин кәбирини өзүнде жемлейән чыкгытлары хәзирликче галдырмаклығы маслахат билдик.

Китапда гайталанмаларың хем ёк дәлдигини айтмалыдырыс. Олар айры-айры беян эдилйән бойларың-иллерин шол бир вакалар билен багланьшыклы болан халатларында гетирилйәрлер. Меселем, ики саны тайпа, оба нәме үчиндир давалы боланда, бу я-да бейлеки жемагат барада языланында уланылыпдыр. Биз олара кән дегмедик, йөне мазмуна зыян етирмезден кә ерде аз-кем гысгалтдык.

Пейдаланылан эдебиятлар бабатда хем белли бир кынчылыклара сезевар боландыгымызы айтсак кем болмазды. Ол хем санавың ичиндәки кәбир неширин чыкан ериниңми, йылыныңмы я-да башга бир затларының долутлыкда гөркезилмәндигидир. Олары шол дуршуна алмакдан башга чыкалга хәзирликче тапылмады.

*М. Айдогдыев
Ж. Гөклезов
Я. Мәммедиев*

ГИРИШ

Түрклерин тарыхда билинйән юртлары соң-соңлар Монголия дийлиш атландырылан юрдуң гүнбатар себитлерини өз ичине альпыдыр. Бу себит, эсасан, гүндогарда Туланың ве Түнгелигин ёкаркы акымларына, демиргазыкда Байкал көлүне, Кем дерясына ве Танну (Ола) дагларына, гүнбатарда Алтай дагларына, гүнортада хем Гоби чөлүне ченли аралыкда ерлешйәрди. Түрк ковмуның иң гадымы векиллери болан хунлар (гунлар) шу ерде яшандырлар. Оларың ызыны сиэншилер ве жуан-жуанлар довам этдирдилер (буларың аслының монголдыгы субут эдилендир). Сонра гөк түрклер пейда болдулар. Гөк түрклер дөврүнде докуз огуз, он уйгур, ики эдиз, изгил, тардуш ве төлис ялы түрки тайналар хем шу ерде яшандырлар.

Гөк түрклере уйгурлар, уйгурлара болса Сибирдәки Абакан диен ерден гелен гыргызлар мирасдар болдулар. Эмма X асырың биринжи ярымының орталарында (924-нжи йылда) монгол жыңсындан болан хытайлар гыргызлары Орхон себитинден гысып чыкарырлар. Шунуң нетижесинде тарыхы түрк юрды монгол дилинде геһлейән халкларың элине гечди.

Гөк түрклер өз дөвлетлерини гуранларындан (551 й.) соң көп вагт гечмәнкә гүнбатардакы басып алан ерлеринде хем юрт тутуныцдырлар. Тәзе гөчхә-гөчлүклеринң нетижесинде түрклеринң арачәклери хас гүнбатара сүйшүшдир. Шейлеликде, X асырда түрклеринң аглаба көнлүги Гүндогар Түркүстандан Хазар деңзине ченли узальш ятан гиң территорияда яшандырлар.

Эмма тарыхы түрк юрды, ягны Монголияның гүнбатар себити, бизиң пикиримизе гөрә, түрк неслиниң илкинжи юрды дәлди. Түрклеринң иң гадымы юртлары демиргазыкда, Сибирде Байкал көли билен Ангара ве Енисей деряларының аралыгындакы ерлерди. Түрк несли ол ерлерде бизиң эйямымыздан бирнәче асыр өң авчылык билен мешгулланыцдыр. Сонра бөлүнмеклик ве гөчхә-гөчлүклер башландыр. Бу бөлүнишиклер ве гөчхә-гөчлүклер белли-белли дөвүрлерде болуи гечиндир. Ериң дарлык этмеги себәпли эне ватандан бөлүнән бир ковум гүнорта тарап гөчүп, ол ерде сәхра дурмушына уйгунашяр. Гунлар сәхралыклара инен илкинжи ковум я-да ковумларың бириди. Гөк түрклер дөврүндәки тарыхы түрк юрдунда яшан түрки халклар хем илкинжи юртдан гүнорта инен халклардыр.

VI асырда түркче геһлән халкларың (халкыетлердир тайналарың) дине бири түрк адыны гөтерйәрди. Бу түрк халкы гүррүңи эдилйән асырда түрк ве монгол әлеминиң хөкүмдары болан жуан-жуанлары еңиш, Хытай диварындан Хазар деңзине ченли узальш ятан гиң территорияда бир империя гуруп, түркче геһлейән әхли халклары өз

голларының астына алярлар. Бу ягдай Орта Гүндогарда түрк ады билен түркче геплейән әхли халклары, ягны тайпалары өз ичине алян бир умумылыгың эмеле гелендигини аңладяр. Эмма түрк сөзи илкинжи вагтларда хут түркче геплейән халкларың арасында шейле гиң мана эе болмандыр. Түрклер, эсасан, мусулман боланларыңдан соң өз диндешлеринден түрк сөзүниң соңкы хас гиң манысыны өврениңдилер.

Гөк түрк империясының голоастындакы түрки халкларың бири-де докуз тайпадан ыбарат болан огузларды. Олар VII асырың икинжи ярымы билен VIII асырың биринжи ярымында Тула дерясының боюнда яшайрдылар. Докуз огузлар түрк халкы билен бир хатарда Гүндогар Гөк түрк дөвлетиниң даянан икинжи элементи болуңдырлар. Булар Гөк түрклериң сыясы мираслары болан уйгурлар дөврүнде хем шейле дережеде ролы ойнаңдырлар. Докуз огузларың соңкы ыкбалы нәмәлимдир. X асырда Сейхун (Сырдеря) дерясының кенар якаларыңда яшан огузлар болса башга бир гол (халк-тайпа) болуң, Гүнбатар Гөк түрк халкы болан он оклара дегишлидирлер.

Сырдеря огузлары бейлеки түрк тайпалары билен деңешдирениңде дүңйә тарыхында хас мөхүм роль ойнаңдырлар. Бу барада Селжуклы ве Османлы империяларыны оларың гурандыгыны айтмак хем етерликдир. Шейле хем огузлар монгол басыбальшларына сезевар болсалар хем, өз милли барлыгыны, тарыхы мирасларыны ве медениетини горамак бабатда түрк әлемине векилчилик эден еке-тәк тайпадыр.

Уйгурлар, карлуклар (гарлыклар), гыпжаклар ве бейлеки түрк тайпалары монгол басыбальшлары себәли өз барлыкларыны довам этдириш билмәндирлер. Олар монгол тайпалары билен гатышып-гарышып, тәзе тайпалары эмеле гетириңдилер. Бу тәзе тайпаларың дили түркче болса-да, инди тарыхы мираслары, харбы гурлушлары ве дәллери монгол хәсиетлидир. Хәзирки Гүндогар Түркүстан түрклери, Өзбегистан, Газагыстан, Гарагалнак халклары, Волга боюндакы түрклер, махласы, Орта Азиядакы түрклериң эсасы көшлүги, ине, шу түрк-монгол гатышыгыңдан эмеле гелен тәзе тайпаларың несиллеридир.

Эсасан сөвда гатнашыклары себәли X асырдан башлап огузларың арасында яйрап угран ыслам XI асырда буларың аглаба көпүсиниң динине өврүлйәр. Шунуң нетижесинде XI асырда огузлара түркмен ады берлиңдир. Бу ат эсасан ики асырдан соң хемме ерде огуз диең сөзүң ерини альпидыр. Йөне огуз сөзи дессанларда ятланылян аталарының ады хөкмүнде түркменлериң арасында узак вагтлап сакланып гальпидыр.

Огузлардан 15-20 мүң адамлык гошун дүзүп билжек бир топар 1035-нжи йылда Хорасана гитмәге межбур боляр. Бу велят болса өз байлыгы, харбы ве хәкимиет гурлушының берклиги билен диең бир ыслам әлеминиң дәл-де, дүңйәниң иң гүйчли дөвлетлериң бири болан Газнавы империясына дегишлиди. Бу огузлар селжуклар машгаласының әлбашчылыгы астында бәш йыл довам эден ызыгидерли ве гүйчли урушларың нетижесинде Газнавы империясыны еңиң, Хорасанда өз дөвлетлериңи гурярлар (1040-нжи йылда 16000 атлы билен). Диең

"ажайып" диен сөз билен хәсиетлендирип болжак бу хадысаның баш гахрыманы Селжугың акыллы-пайхаслы ве эденли агтыгы Чагры бегди. Селжуклы дөвлетиниң хәкимieti өрән гысга вагтың ичинде Византия империясының арачәклерине ченли гинейәр. Бу үстүнлигин газанылмагында Сейхун боюндакы бейик эне огуз жемагатындан ызлы-ызына бөлүнип гайдан тайналарың топар-топар болуп Эйрана гелмеклери өрән мөхүм роль ойнандыр.

Огуз түрклериниң ыслам әлеминде гөрүнмеклери хақыкатдан-да пейдалы бир вакадыр. Чүнки шол вагтларда Якын Гүндогардакы ыслам әлеми Византия империясындан өзүни горап билжек ягдайда дөлдди. Ыслам әлеми рухы тайдан шейле бир чүйрөңди велин, 3-4 мүн адамлык бир огуз топарының еке өзи Палестина билен Сирияның мөхүм ерлерини аңсатлык билен басып алынды. Гүндогар ве Гүнорта Анадогыдакы мусулманлары юрдундан чыкарып, Аны (Карсын гүндогарында), Антакя, Урфа ве Лазкиени ызына гайтарып, Халап этрапларыны хем өз голастына алап Византияның тәзе бир зарба билен Сирия, хатда Мүсүре хем хәким болуп, ыслам әлеминиң башындан хас улы бетбагтчылыгы индермегине хер әдимде гарашмак мүмкинди. Арапларың бир ере жемленишип Византияның тәзе хужүмлерине гаршы дуруп билмеги дине, мүмкин, икинжи Пыгамбериң йүзе чыкмагы билен амала ашып билерди. Шу себәбли огуз түрклериниң гелмеги билен ыслам әлеми өзүни Византиядан горап билжек тәзе ве түкениксиз бир гүйже эе болуңды. Хақыкатдан-да Якын Гүндогар ыслам әлеминиң бу тәзе мусулман әменти, ягны, огузлар дине бир Византия ховиуны ызына гайтармак билен чәкленмән, арапларың хич хөтдесинден гелип билмедик ишлерини хем амала ашырып, Анадогыны алыңдырлар ве Византияны гайдып ыслам әлемине хови салып билмежек бир ягдай дүшүриңдирлер.

Огуз түрклери эне юртларындан өз янлары билен гетирен дөвлет гурлушларына дегишли доландырышларыны ве дөплерини ыслам дүниәсинде хем довам этдирдилер. Селжук солтанлары ве атабеглери Орта Азия сәхралыкларында эдишлери ялы, эсгерлере ве халка йыгы-йыгыдан чававулчылык тойларыны бериңдирлер хем-де монголларың эдиши ялы өз беглерини хорматламак ве хезәтлемек үчин хут өзлери олара ичги хөдүрләңдирлер. Олар Орта Азия эшигини гейиңдирлер ве Орта Азия нахарларыны ийиңдирлер хем-де ерли таква мусулманлары хайран галдыран агыр яслар тутуңдырлар. Олар эсасан харбы ишлерде ве дөвлети доландырмакда өзлерини бейлеки тайналардан ёкары тутуңдырлар хем-де милли дөплери, гылык-хәсиетлери ве сыясы агалык ягдайларындан гелип чыкян милли бир дүшүнжә хем эе болуңдырлар. Селжукларың Эйранда-да, Анадогыда-да граждандоландырылышында ерли эйранлылары уланмаклары хем-де ресми дилиң арапча я-да парсча болмагы дине амалы максатлар билен багланьшыклыдыр. Чүнки солтанлар өз тайналарындан дөвлетиң граждандоландырылышында ишләп билжек адамы етерлик дережеде тапмандырлар. Дөвлетлерини өз

юртларында групп гелен арашлар ве монголлар хем баран ерлеринде ерли халкың көмегинден пейдаланышдылар. Хатда Омейяларың эдарасыны арашлашдыран халыф Абдул-Мәлик хем: "Эйранлылар мүн йыллаи хөкүм сүрдүлер, екеже ерде-де бизе мәтәч болмадылар. Биз болса бир асыр дәвлети доландырдык, бир нурсат-да олардан дашлашыи билмедик" дийишдир.

Селжуклы ханеданы өз раятларыны адалатлы ве мылакатлылык билен доландырмак, юрды абаданлашдырмак меселесинде хем улы эхметлери сарп эдиш, унудылмажак мираслар гоюшдыр. Олар тарых сахнасындан дүшенлеринден сон, танымал бир эйран тарыхчысы XVI асырда әхли ыслам ханеданларының, хатда Омейядлар ве Аббасидлерин хем әнчеме "айыи ише булашандыкларыны", йөне Селжуклының бу айышлардан саш арасса хөкүмдарлар боландыгыны айдыи, олары нусга аларлык бир ханедан хөкүмнде гөркезийер. Хакыкатдан-да хәзир хер бир түрк я-да гайры юртлы Анадолла айланыи гөрсө ве тарых хем-де сунгат эсерлери билен гызыкланса селжук солтанларының оңат ниетиниң боландыгына, оларың Түркийәни абадан, халкыны хем хошал этмек үчин улы ишлер альпи барандыкларына аңсат гөз етирер. Селжук ыжтымагы эсерлериниң арасында кервенсарайлар, кеселханалар ве көпрүлер ялы, дини болмадык биналар гиң орун альпшдыр. Бу ымаратлары гурдуранларың арасында Селжуклы ханеданына дегишли зенан машгалаларың хем болмагы ныгталмалы затларың биридир. Хатда шол дөвүрлерде Эйрандакы, Анадольдакы кервенсарайларың эсасан селжук солтанларының гызлары тарашындан гурдурыландыгы хем беллидир.

Түрклерин енишли йөришлери дөвүрнде Анадольның улы бөлеги, эсасан-да Меркези ве Гүнбатар Анадолы себитлери илаты өрән аз, дургун, бир сөз билен жемләи айданында, ызагалак бир юртды. Гүңдогар ве Гүнорта-Гүңдогар Анадольның шәхерлерине гаранында Меркези ве Гүнбатар Анадольдакы шәхерлер чөкен шәхерчелер ягдайындадылар. Мунуң эсасы себәби шол дөвүрлерде биринжи дережедәки халкара сөвда ёлларының бу юртуң үстүнден гечмәнлигидир. Шол бир вагтда Сасаны — Византия ве онуң ызысүре довам эден ызыгидерли ве гүйчли Аран — Византия урушлары Анадолы халкының көп блегиниң ёк болмагына ве Чукур ова ялы бирнөче себитиң хем айылганч ягдайда вейран эдилмегине себәп болушдыр. Хатда Анадольның шу гүррүни эдилйән себитлериндәки ерли халк илатың азлыгы, гарышлыгы себәбли йитиш ёк болуш гитмек ягдайына дүшүнди. Шу себәбли, Византияның Арна Чая ченли Гүңдогар Анадольны өз голастына алмагы билен бу ерден гөчен эрменилер Меркези Анадольда ве Чукур ова себитинде аңсатлык билен орнашшдырлар, хатда I хачлы йөришинден пейдаланыш бу ерде бир короллык хем гурушдырлар. Шол ягдайлар себәбли огуз түрклери хем Меркези ве Гүнбатар Анадольны аз гүйч билен ве кән бир гаршылык гөрмезден, өрән гысга вагтың ичинде аңсатлык билен әле алмагы башарышдырлар. Ерли илатың өрән аз боландыгыны гөркезийән делилтерин бири-де түрк солтанларының әле гечирilen

үлкелерин ерли илатыны гөчүришдирмек билен олары өз юртларында ерлешдириш ишини гечирендиклеридир. Чүнки көп ерлерде экин экилмән ятырды. Селжук хөкүмдарларының Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадогы бабатда басыбалыжылыкты саясаты алыш барандыкларына гарамаздан, иң аматлы пурсатларда хем Гүнбатар Анадогы ве Мармара себитглерини алмак меселесинде гөвүнсиз болмакларыны хем дине ол ерлерин ыкдысады тайдан ызagalак, илатының селчең ве гарыш боландыгы билен дүшүндирмек болар. Хатда шейле ягдайдагы себепли түрк еңижилери тарашындан Анадогының көн бир үнси чекижи юрт хасапланмандыгыны хем айтмак болар. Малазгирт сөвешинин еңижиси Алпарсланың хем өзүни алыш баршына серетсең, шейле дүшүнжеде боландыгына ынанмак болар.

Арашлара Омеияллар дөврүнде-де, Аббасидлер дөврүнде-де, хатда бирнече гезек хут өз халыфларының баштутанлыгында улы гошун билен геленлеринде хем боюн сунмадык Анадогы 1071-нжи йылдагы Малазгирт сөвешинден соң 8-10 йылың ичинде тутушлыгына эеленилди. Шейлеликте, еңиш дине бир серкердәнің ёлбашчылыгында ве дүзгүн-нызамлы бир план эсасында хем газанылманды. Еңиш ызысүре юрдун чар күнжеги огуз тайпаларындан долды. Оларың Түркүстанда ве Эйранда яшаян илдешлери тарашындан хемише үсти етирилишдир ве тәе геленлерин хасабына көпелишдирлер. Бу еңишлерден соң Анадогы билен Түркүстаның арасында гөчхә-гөчлүк ёлы ачылышдыр. Бу ёлун үсти билен XIII асырың биринжи ярымының орталарына ченли Түркүстандан, Хорасандан ве Азербайжандан бири-биринин ызындан улы түркмен тошлумлары Анадола гелип башладылар. Олар 1219-нжи йылда башлан монгол басыбалышларындан гачырдылар. Шейлеликте, огузларың аглаба көплүги Анадола йыгнанышдыр. Османлы ханеданыны чыкаран тайпаның хем, роваятларда айдылышы ялы, монголлардан гачып Анадола гелен түркмен тайпаларының арасында болмагы, бизиң пикиримизе гөрә, хас догры чакламадыр. Гечирен дерневлеримиз Сырдеря боюндагы шәхерлерде ве обаларда яшан отурымлы огузларың хем эсасан монгол гылыжының астында жан бермезлик, олара есир дүшмезлик, монгол чозушының ыз янындан Түркүстанда дөрән эйменч ачлыкдан өлмезликден өтри, шейлеликте, өз илдешлеринин яшаяндыгы хем-де ховисуз ер боландыгы себепли Анадола гелендиклерини өрән айдың суратда йүзе чыкарды. Эсасан-да Сырдеря боюндагы шәхер халкының өрән көп санлысының якын вагтда монгол зулмуның башлажакдыгына ве онуң хеләкчиликлере гетиржекдигине дүшүнип, энтек монголлар чозманка чага-чугалары билен бирликде өз яшан отуран ерлерини терк эдендиклерини билиәрис. Нетижеде, Анадогының эсасы бөлеги XI асырдан башлан XIV асыра ченли довам эден улы гөчхә-гөчлүклер себепли хемметараплайын огуз (түркмен) юрдуна өврүлишдир ве бу ягдая XIV асырдагы бейлеки халкларың тарыхчылары хем улы үнс беришдирлер. Огузлар Анадола геленлеринде мадды ве рухы медениетлерини хем өзлери билен гетирилдирлер. Мазары

Сырдеряның бойларында болан Дәде Горкутың рухы шахсыети хем дессанлар билен бир хатарда Анадола гелиндир. Огуз түркчеси (түрк дили) бирнөчелериң ынаньшы ялы Анадолыда я-да Стамбулда дәл-де, энтэк бу ерлере гелинмәнкә, ягны Түркүстандака хәзирки алааматларыны өзүнде гөгериңдир ве ол ерде-де түрк шивелериниң ин нәзиги ве овада-ны дийлиң хәсиетлендирилиңдир. Шу себәнден хем шейле бир хакыкаты кесгин суратда ныптамак гөрек, ол хем огузларың Анадола гетирен медениетлериниң ве хер дүрли дәп-дессурларының әкли алааматлары билен бирликде бизиң гүнлеримизе ченли довам эдиш гелмегидир. Өзлериниң аталары болан огузларың медениетлери, рухы хәсиетлери ве антропологик кешшлери хәзирки Анадолылы түрклерине хем махсусдыр. Хәзирки анадолылы түрклериниң рухы хәсиетлери хем өз аталары болан огуз түрклериниңкиден татавутлы дәлдир. Анадолылы түрклер асуда гөрнүшли, совукганлы, өз ички дуйгуларыны кән бир аян этмейән адамлардыр. Олар салык йүзли болман, гүлер йүзлүдирлер ве сүйжи диллидирлер. Түрклер чалт гахарланмаярлар ве тиз-де көшешмейәрлер. Халкың дили билен айданыңда, анадолылы түрклериниң аңсат ганы гызмаз, йөне, эгер гөвнүне дегләйсе велин, харасада дөнер, онсоң өнүнде дуран дурсун. Эдил огуз йигитлериниң "гахары геленинде гаты дашы күл эдишлери" ялы.

Оларың эсасы алааматларының ене бири-де гөвүнлеринде кине сакламаянлыгыдыр. Түрклериниң ар аймак хыжувлары хем өнүни алып болмажак дережеде дәлдир, олар тиз ярашярлар. Оларың рехим-шенәгат дуйгулары хем гүйчлүдир, дегиммеги халаярлар ве догручыл адамлардыр, ягны, пайхас дуйгуларына эрк эдиш билиәндин, кән өвүнжең дәлдирлер. Шонун үчин бейлеки адамларың үстүнликлерини инкәр этмезлер. Анадолы түрклери рухы бабатда екетабак дәлдир. Көнчүлиги сөйиәндириләр. Олар көнчүлик болун, ягны биле яшамаклыгы халаярлар. Түрклериниң өз миллетине веңалы ве ватансөердиклери хем бир хакыкатыдыр. Оларың мыхмансөерлиги ве көмек бермеги халаянлыгы диңе ынсансөерверликлеринден гелиш чыкяндыр. Бу бабатда европалымы, азиялымы я-да африкалымы — парх гоюн дурмаз.

Түрклериниң йүз шекиллери ве беден гурлушлары барада гүррүн эдиленде болса, олар эсасан текиз гара сачлы, ала гөзли, тегелек йүзли, гөни бурунлы адамлардыр. Оларың арасында мавы гөзлүлери хем бардыр, йөне олар аздыр. Мавы гөзлүлер көпленч шейле атландырылярлар. (Гөк Мехмет — мавы гөзли Мехмет, Гөк гыз — мавы гөзли гыз). Түрклериниң көпүсиниң тенлери акдыр. Оларың йүзүндәки ве элиндәки бугдай реңклер гүнүң якмагы билен багланышыклыдыр. Бойлары ортадан узын болун, гөврелери билиңден ашагына гараныңда келте дәлдир. Шонун үчин олар ат үстүнде хайбатлы гөрүнйәрлер ве аркайынлык билен ок атырлар хем-де гылыч уланярлар. Хер бир адам Анадолының хер еринде Махмыт Кашгарлының огузлар билен багланышыклы айдан затларыны бу ердәки түрклериниң дилинде ве гылык-хәсиетлеринде, дәп-дессурларында айдың гөрүи билер. Хатда ол

адам "Дәде Горкут" дессанының кәбир алапатларының Анадолыда энтөк-де бардыгыны гөрүп, хайран хем галар. Йөне Түркүстандакы түркменлер муны өрән ир унудышдырлар. Бизин пикиримизе гөрә, огузларын тишини Гүнбатар ве Гүнорта Анадолыда йөрүклер дийлиш ат берлен илат хас көп өзүнде сакландыр. Себәби оларын гоңшы обалар ве шәхерлер билен диңе сөвда гатнашыклары болупдыр. Шу жәхтден хем огуз түрклеринин асыл ве хакыкы векиллерини гөрмөк үчин Түркүстана дәл-де, Аанола айланыш гөрмөк гөрөк.

Еңижилер (селжуклар) ве олардан соң гөчүп гелен огуз тайпалары умуман Евфрат дерясының гүнбатарында Селжук дөвлетинин гыра-четлерине ченли узалыш ятан гин территорияда орнашышдырлар. Бу ягдай бу ерлерин оларын яшайыш усулларына лайык бир ер болмагы хем-де башда белленилиш гечилиши ялы, ерли илатын санының өрән аз болмагы билен багланышыклыдыр. Монгол басыбалышларындан гачан түркмен тайпаларының эсасы бөлеги хем ене-де гүнбатара гөчүп барышдырлар. Бир ыслам жуграфиячысы (XVIII асырын икинжи ярымында) гүнбатар уч-гыракларындакы түркменлерин диңе Анталының демиргазыгында, Деңизлинин төвереклеринде яшанларының санының 200 мүн чадырла якин боландыгыны айдяр. Гүнбатар уч-гыраклардакы түркменлер селжукларын басыш алмаклыга мейил этмедик ерлерини, ягны Гүнбатар Анадолыны ве Мармара себитлерини аңсатлык билен эеләндирлер. Христианлар оларын херекете гечендиклерини эшидин, Адалара ве Румели якаларына гачышдыр. Түркменлер есир алнан христианларын көпүсини мүсүрли, сириялы ве эйранлы тәжирлере сатышдырлар. Ине, Гүнбатар Анадолы ве Мармара себитлеринин XV асырда ин аз христиан илатлы ерлерин арасына гирмегинин бейлеки бир себәби хем шудур. XIX асырда бу ерлерде өңкүсине гараныңда христиан илатының хас агдык болмагы Османлы дөврүндәки башга кәбир себәплер билен багланышыклыдыр. Гүнортадакы Чукур ова себити хем бир асырдан говрак довам эден мамлюк, түркмен акынларының нети-жесинде христиан илаты бүтинлейин азаланындан соң XIV асырда аглабасы үчок голуна дегишли болан түркменлер тарапындан басылып алнышдыр. XV ве XVI асырларда бичак артан түрк илаты ве ер атлары, хәзирки вагтда хем болшы ялы, түрклерин Аанола ерлешешлеринин дүйи эсаслары билен багланышыклы тарыхы чешмелерден чыкарылан нетижелери долулыгына тассыкляяр. Шол бир вагтда, Анадолыда христиан халкын көпчүликлейин ягдайда (1000 өйли хем болса) ысламлашандыгы билен багланышыклы хич хили хабара түрк, Византия, эрмени ве арап чешмелеринде шу гүнки гүне ченли душ гелинмейши ялы, әхмиети болмадык социал вакалары хем беян эдйән, өрән бай Османлы архив документлеринде хем хич хили мағлумата душ гелнен дәлдир. Хакыкатдан-да Анадолыда мусулман Испаниядакы мозараптар

(Мүстариб) ялы өз барлыкларыны узак вагтлар довам этдирен дөнме (башга бир динден мусулманлыга) жемагатлар хем болманды. Муңа-да гең галмалы дәлдил. Себәби халк тарапындан-да, дәвлет тарапындан-да ыслам дәплерине уйлуп, христианлары мусулманлыга өвүрмек үчин зорлук я-да хөвеслендирме уланылмандыр. Мундан башга-да түрк ве хас догрусы ыслам дәвлетлеринде христианларын ыслам динини кабул эден ягдайында дәвлетин гирдежилеринин эи-эсли бөлегини үнжүн эдйән хыраж ве жизе ялы салгытларын ятырылып, ол хем хазына зыян етирип билжекди. Башга бир тарапдан-да эгер башга дине гечмеклик көпчүликлейин ягдайда болан болсады, онда мусулман болан бу ерли халклар Балканлардакы помаклар, албанлар ве бошняклар ялы өз эне диллеринде гешләрдилер өйдйәрис. Ризе шәхеринде ве онуң обаларында түркче гешлемеклик түрклерин бу ерлере гелмеклеринден хас өң йүзе чыкышдыр. Догрудан-да биз Ризе этрапының танымал огуз тайнасы болан чепнилер тарапындан эленендигини онат билйәрис.

Гүндогар ве Гүнорта Анадолы, жуграфики ягдайының ве климат шертлеринин ярамазлыгы себәли, Анадолының меркези ве гүнбатар себитлерине гаранында түрк тайпаларының яшамаклыгы үчин аматсызды. Мундан башга-да бу ерлерде шәхер дурмушының өсендигини ве салгыт аладасы билен ерли халкын үстүнде таяк дөвен дәвлетин хем гысга вагтда дурнуклы бир хәкимет гурандыгыны билйәрис. Шу себәли хем түрк илаты ады агзалан ерлерин дине Эрзурум, Ахлат, Харпут ялы кәбир этрашларында ве бейлеки кәбир шәхердир шәхерчелеринде гүйч билен өз тәсирини гөркезин билишдир. Монгол басыбалышлары себәли көпчүликлейин ягдайда гөчүн гелен түркменлерин аглабасы хем бу ерлерде юрт тутунышдырлар. Бу түркменлер эсасан гарагоюнлы ве акгоюнлылардан ыбаратды. Булардан башга-да бу ерлере ойротлар, сутайлылар ве бейлекилер билен бир хатарда монголлар хем гелишдирлер. Бу түрк ве монгол илатының саны ол себитлерин этники дүзүмини үйтгедип билжек мәчбере барышдыр ве өз тәсирини етирип хем башлашдыр. Эмма ички давалар себәли монголларын көпүси бу ерден гидишдирлер. Геленлерине көп вагт гечмәнкә, ягны XV асырда газанан еңишлери себәли Гарагоюнлыларын хем аглабасы Эйрана гөчүшдир. Акгоюнлылар барада айдыланда болса, олар Гүндогар ве Гүнорта Анадолының улы бөлегини өз голастларына алыпдырлар.

Эмма Акгоюнлылар хем Гарагоюнлылары еңи, оларын ерлерини басып аланларындан соң, көплүк болуп Эйрана гөчүшдирлер. Булардан соң Сефевилере табын болан я-да оларда гуллуқ этмек ислән түрк тайпалары хем Эйрана гөчүшдир. Бу себитлерин хәзирки этники дүзүми болса Осман хөкүмети тарапындан тайярланылыпдыр. Эгер бу ерлер Сефевилерин элинде галан болсады, онда түрк дилинин ол ерлерде деңсиз-тайсыз бир

дил болмагы хем өрөн әхтималды. Бу затларың әхлисине гарамаздан Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолының шәхерлеринде ве шәхерчелериниң бирнәчесинде түркче гөплешилмеги тебигы ягдайда ол ерлере түрклерин гөчүп бармагы билен багланышыклыдыр.

Селжуклыларың гудраты 1240-нжы йылда өзүниң чүр денесине етипдир. Бу дөвүрлерде оларың Гүнбатар арачәкклери Мугла велятындакы Даламан чайындан башлап Деңизлиниң ве Күтахяның душундан-да гечип, Сакаря ченли барып етипдир. Гүнортада болса Чукур ова этраплары хем Селжукларың территориясына дегишли болмандыр. Йөне бу ердәки әрмени короллыгы Селжуклара салгыт төләпдир ве уруш вагтлары эсгер ёллапдыр. Селжуклыларың арачәги гүндогарда Эрзурум ве Диярбекир велятларыны хем өз ичине алыпдыр. Трабзон себитлериндәки Рум дөвлети хем Селжуклылара табын болан дөвлетлерин арасына гирипдир. Булардан башга-да Халап ве Шамдакы әйюбилерин өзлериниң Селжуклылара табындыгыны ыкпар әдендиклерини билйәрис.

Ёкарда гүррүни әдилен дөвүрлерде Түркие абадан бир юртды. Селжуклы ханеданы аңлы-дүшүнжели бир ыкдысады сыясаты алып барып, биринжи дережедәки халкара сөвда ёлларыны Түркийәнин үстүнден гечирмеклиги башарыпдыр. Олар шу максат билен юрдун ичини кервенсарайлардан долдурыпдырлар ве деряларың үстүнде дашдан көнрүлер гурдурыпдырлар. Шол бир вагтда саглык ишлерине хем улы әхмиет берлиш, улы шәхерлерде кеселханалар гурлупдыр ве ол шәхерлер медреселер билен безелипдир. Ине, әдеби түрк дилини бу медреселерде билим алан адамлар дөредипдирлер. Элбетде, бу затлар барада гүррүн әдиленде Селжуклы дөврүниң 230 йыл төвереги довам әдендигини, мунуң бир асырының Византия билен алып барлан ызыгидерли урушларда, 50 йылының болса монгол хәкимieti астында гечендигини ятдан чыкармалы дәлдир.

Ёкарда гүррүни әдилен дөвүрлерде Анадолыдакы христианларың көпүси шәхерлерде яшандырлар. Чүнки дөвлет олары дине шәхерлерде ыгтыбарлы ягдайда горап билйәрди. Булара бейле әхмиет берилмегиниң себәби дине оларың дөвлете хемише салгыт төләндикклери ве өндүрижи гүйч боландыкларыдыр. Ёгсам оларың сыясы дурмушда хич хили роллары ёкды. Социал дурмушдакы дережелери барада гүррүн әдиленде болса, бу Сириядакы христианларыңкыдан үйтгешик дәлди.

Селжуклар дөвлетиниң шәхерлеринде түрклерден башга-да Эйрандан гелен сенетчилерин, тәжирлерин ве окумыш адамлардан ыбарат болан башга мусулманларың хем яшандыкларыны билйәрис.

Түркменлер, ягны гөчүп-гонуш йөрен түрклер Анадолыда монгол хәкимietине гаршы чекинмән гөреш алып барыпдырлар. Себәби олар, отурымлы түрклерин терсине, гөреш үчин герек

болан бирлешмелере, берк дүзгүн-нызама ве сөвешжең руха эдилер. Отурымлы түрклер барада айдыланда болса, олар өз араларында жемленишип, гүйчли бир фронт дөредип билмәндирлер. Эгер түркменлер болмадык болса, Анадолыдакы монгол хәкимиятинин хас-да узак довам этжекдигинин икучсыз болшы ялы, юрт дашары юртлы басыбалыжыларың өңүнде хем горагсыз диен ялы галжакды.

Чарва түрклерин өз ичлеринден чыкан Селжуклы ханеданы билен болан гатнашыклары дөвлет гурланындан соң бозулышдыр. Мунуң эсасы себәби Селжуклы ханеданының бейлеки ыслам ковумлары ялы пул билен сатын алнан ве аглаба көпүси башга түрки тайпаларындан болан мамлюк, ягны гуламлардан дүзүлен хакынатутма гошунлары эдинмеклери ве дөвлетин ёкары харбы везишелерини оlara беренлигидир. Ханедан бу гошуна эе боланындан соң өз ковумдашлары болан түркменлере бүтинлейин диен ялы әхмие́т бермәндир ве олары унудышдыр. Йөне бу хадыса, ягны Селжуклының ве соңра Османлының гуламлардан ыбарат болан хакынатутма гошуны уланмакларына түрклерин бүтинлей чөкмегинин өңүни алан факторларың бири хөкмүнде гарамак хем болар. Йөне әхли ёкары харбы везишелерин бу гошуның элинде болмагы урушжаң бир халк болан түрклерин арасында улы нәразылыклар дөредипди́р. Бу нәразылыкларың Селжуклы дөвлетинин говшамагында ве йыкылмагында улы бир роль ойнайшы ялы, Османлы империясының гүйжүни йитирмегине, түрк халкының улы хеләкчиликлере учрамагына ве Анадолыда улы вейранчылыкларың болмагына себәп болупдыр. Шол бир вагтда солтанлык мирасының үйтгевсиз бир када эе болмандыгы хем ички урушларың йүзе чыкмагында ве түрк дөвлетлеринин говшап, йыкылмагында икинжи мөхүм себәплерин бири болупды. Булардан башга-да эмирлерин ве беглерин өз хөкүмдарларына гахар эдип, оlara боюн эгмәндиклери ве гозгалаң эдендиклери йыгы-йыгыдан душ гелйән вакалардыр. Эмма, бу затlara гарамаздан, түрклер нәдип бейле узак вагтлап сыясы хәкимликлерини довам этдирин билдилеркә?

Бу меселәни оларың диңе харбы укышлылыклары ве эне юртдан ызыгидерли ягдайда көмек алыш дурандыклары билен дүшүнди́рин болмаз.

Монгол басыбалыжылары гадымы түрк әлемини тутушлыгына ёк эдипди́р хем-де Түркүстаны ве Орта Гүндогары гана чайкайшы ве вейран эдиши ялы, абадан юрт болан Анадолының хем агыр дурмушы башдан гечирмегине себәп болупдыр. Булар билен бир хатарда монгол басыбалыжыларының ве хәкимиятинин Гүнбатырың түрклешмеги бабатда мөхүм онын нетижелери хем болупдыр. Башда хем белленилип гечилиши ялы, огуз я-да түркмен ковумларының Түркүстанда ве Эйранда яшан тайпаларының аглаба көпүси бу чозуш себәпли Анадолa гелишдилер. Шу себәпли хем Анадолы

малды ве рухы тайдан огуз түрклеринин юрдуна өврүлипти. Шол бир вагтда, монголлар өзлери билен билеликте башга түрки ковумларындан болан көп санлы адамы хем гетириптилер ве олар хем Якын Гүндогарын түрклешмегини гүйчлендириптилер. Үчүнжиден, Якын Гүндогарда түрк медениетинин парс ве араи медениетлери билен бир хатарда үчүнжи бир медениет хөкмүндө йүзе чыкмагы хем монголларын хәкимиети дөврүндө болупты. Булардан башга-да Эйрандакы монгол көшгүндө гүйчли бир түркчүлик рухы дөрөңди ве мунун нетижесинде дөредилен эсерлер гүнбатарлы түрклерде, ягны түркменлерде этники дуйгуларын хас-да аңлы-дүшүнжели ве гинден яйрамагында мөхүм роль ойнапты.

Бегликлер дөври — Селжуклы ве Османлы хәкимиетлеринин аралыгындакы дөвүрдир. Бу дөвүрдө эсасы Селжуклы дөврүндө алынмадык ерлер хем түркменлер тарапындан эеленйөр. Түрк илаты ве медениети шәхерлер башлыклайын әхли ерлерде өзүнн гүйчли хәкимиетини дикелдйөр хем-де түрк дили эдеби ве ресми дил хөкмүндө парс дилине гаранында денсиз-тайсыз дережеде өсйөр. Шол бир вагтда Анадолының көп ерлеринде кесеки юртлыларын гөзи гидерлик дережеде болчулык эмеле гелипти. Хер бири бир раятын эси болан беглерин өз юртларыны абадан бир дурмушда яшатмак үчин улы зәхметлер сарп эдендиклери беллидир. Гечирilen дернев ишлери бегликлер дөврүндө түрк халкының бир дурмушда яшандыгыны айдың йүзе чыкарды.

Аслы огуз (түркмен) болан Османлы ханеданының Анадолыда битирен иши оларын Бурсадан Богазичә ченли болан Мармара себитини эелемегидир. Османлы ханеданы тарых сахнасына чыкан вагты Анадолыдакы түрк жемгыети эййәм хемме зада әе болан бир жемгыет дережесине етипти. Ханедан түрк жемгыетинин башына геченинде хемме зат тайярды. Османлылар гүнбатарда Румели дег-релерини эеләп йөркәлер гүндогарда-да Гарагоюнлылар XV асырын башларындан бейләк Теймирин чозушлары себәлли Эйран угрундакы гижиген еңишлерини амала ашырып йөрдүлер. Шейле-ликде, Анадолыда ики угур боюнча еңишлер үсти билен гинелиш херекете гелип башлапты. Гүнбатар угры боюнча гинелиш херекетине Гүнбатар Анадолы, Мармара себити билен Меркези Анадолыдакы түрк бойлары ве отурымлы түрк халкы, Эйран угры боюнча гинемеклиге болса Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолыдакы түрк тайшалары голдав берйәрди. Бу гинемеклигин илатын санының артмагы ве ыкдысады кынчылыклар билен багланышыклы дәлдиги хахыкатдыр. Чүнки, биз Анадолының XVI асырдакы илатының санының 4-5 миллион арасында боландыгыны билйәрис.

Эйран угры боюнча гөчхә-гөчлүклер Гарагоюнлылардан соң Акгоюнлылар ве сефевилер дөврүндө хем довам эдиптир. Хатда Османлылар тутуш Анадолә хәким боланларындан соң, XVI асырын икинжи ярымында хем Анадолыдан Эйрана гөчмеклик

довам эдипдир. Бу гөчхә-гөчлүклеринң нетижесинде Азербайжан, хас догрусы Демиргазык-Гүнбатар Эйран, Румели ялы, Анадогынын этники тайдан бир довамы болунды.

Харбы угурда болшы ялы, граждан доландырылышында хем өсен эдара системасына эе болан Османлы дәвлети Балканлара хемишелик, дүзгүн-нызамлы ве өсен яшайыш дурмушыны элтишди. Ол ердәки христианлар хем мундан өрән оңат пейдаландылар. Түрклер көнчүликлейин ягдайда Румелиде, эсасан-да демиргазыкда Варна, гүнбатарда Татар Базары ве гүнортада Кавала арасындакы себитлерде юрт тутунышдылар. Булар, башда беллениш гечилиши ялы, Гүнбатар Анадогыдан, Мармара себитинден ве Меркези Анадогыдан гелишдилер. Бу геленлеринң арасында акгоюнлы жемагатлары билен бир хатарда Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадогы халкларынын бардыгыны-да билйәрис. Балканлара гөчүшлигинң ятламасы румелили түрклеринң арасында хәзирки гүне ченли ятдан чыкарылман гелишдир. Ады агзалан ерлер тиз вагтын ичинде хемметарашлайын диен ялы Анадогынын бир довамы болундыр. Бу ерлерде хем Анадогыда болшы ялы, шәхерли ве обалы түрклер билен бир хатарда чарвачылык билен мешгулланан көп санлы түрклер хем яшандыр, олара йөрүклер дийлишдир. Румелидәки йөрүклер бирнәче шахалара бөлүнйәрлер ве яшаян ерлерининң атларыны гөтерйәрлер. Олар Таңры дагларында яшаян йөрүклер (Гүмүлжүне, Карасу, Енижесу, Драма ве Кавалада), Нал-дөкен йөрүклери (Хәзирки Болгарияда), Селаник йөрүклери (Македония ве Тесалияда), Визе йөрүклери (Визе, Лүле-Бургаз, Чорлы ве Хайра-Болу), Кожажык йөрүклери (Эдирне, Кырklar-эли, Бабаэски ве хәзирки Болгариянынң кәбир ерлеринде) ве башгалардыр.

Румелили йөрүклер Осман дәвлетининң харбы системаларында бир зерурлык, дәвлетинң өсен дөвүрлеринде, ягны XVI ве XVII асырларда болса эсасан көмекчи гошун хөкмүнде уланылышдыр. Йөне XVIII асырда гошун етмезчилиги себәли оларың гөвнүни ташмак үчин "еңижилеринң перзентлери" дийлен ат берлиш, ярагылы гүйчлере хем кабул эдилишдирлер.

Балканлардакы түрк хәкимieti бу ердәки христиан миллетлере чуң медени тәсирлерини етиришдир. Хәзирки вагтда хем бу миллетлеринң диллеринде ве гүнделик дурмушларында шол тәсирлеринң ызыны гөрмек боляр. Мәлим болшы ялы, Балканларда түрк хәкимietининң беркарар болмагы билен бошнакларың ве албанларың көпүси хем-де болгарлардан бир тоңар (номаклар) мусулман болундылар. Буларың түрклешмәндиклерининң болса екеже себәби барды, ол хем оларың араларына етерлик дережеде түрк илаты ерлешдирилмәнди.

Османлы дәвлетининң Демиргазык Африка ыслам юртларыны европалыларың оккупациясындан халас эдендиги хем бир хакыкатдыр. Эгер-де Осман дәвлети бу иште үстүнлик газанмакдык болса-

ды, онда белки-де хәзир ол ерлере христиан юртлары хөкмүнде гараларды. Испанияны горап билмейишлери ялы демиргазык Африканы не арашлар, не-де берберилер горап билишдилер.

Демиргазык Африкадакы үч саны дөвлет, ягны Алжир, Тунис ве Траблус түрклер тарапындан ожак дийлип ат берлен харбы хөкүметлер тарапындан доландырылышдыр. Бу ожаклара диңе Анадогы түрклеринден болан адамлар гиризилйәр экени. Арашларын ве берберилерин бу ожаклара алынмайшы ялы, аталары түрк ве энелери ерли халкдан боланлар хем ёкары везипелере белленилмәндир.

Ожаклар өзлеринде ишлемек үчин адам гөрек боланда Гүнбатар ве Гүнорта-Гүнбатар Анадогыдан түрклери гөтиришдилер. Шу максат билен, ягны ожагда ишләр ялы адам гөтирмек үчин иберилен векилиетлер Гүнбатар Анадогыдакы шөхерлере ве шөхөрчелере айланып базар ерлеринде: "Билини бүкмән акча газанмак, дер дөкмән өлмек ислейәнлер бизин байдагымызын астына йыгнансын" дийип жар чекдирип, гошуна адам йыгнаншдырлар. Ол ерлере гиденлерин арасында шахырлар хем болушдыр ве оларын дүзен түркче гошулары бизин гүнлеримизе ченли гелип етишди. Алжир ожагынын башлыгына "дайы" дийлен дережәнин берилмеги хем анадогылы түрклерин өзүнден улы нөтаныш адамлара ве энелеринин доганларына дайы дийәнлигинден гелип чыкан болмагы өңе сүрүлйәр. Бизин хәзирки гүнлеримизде Гүнбатар Анадогыда Меркези Анадогыдан гелен ишчилерин башгутанларына дийилйән "дайыбашы" сөзи хем шулар билен багланышыкдыр. Шейлеликте, Гүнбатар ве Гүнорта-Гүнбатар Анадогы өзүнн мердана йигитлеринин көпүсини Демиргазык Африка хөмишлик иберишди. Анадогыда хәзирки вагтда хем "агшамдан Алжире гитжек көп болар" диен аталар сөзи айдылып гелинйәр.

Османлы дөвлетинин узак довам эден урушлара гатнашмагы ве еңлишлере дучар болмагы оларын Анадогыдакы хәкимиятини өрән говшадып, юртда улулы-кичили "дере беглеринин" дөремегине себәп болушдыр. Буларын дөври бир асыр довам эдишди. Бу дере беглери дөврүнде Гүнбатар Анадогыда Айдын, Измир ве Маниса велятларында зейбеклер хем йүзе чыкышдыр. Булар дөвлет гүйчлерине гаршы гөрешишди ве бай адамлардан алян шулары билен гүзераныны доландырышдырлар. Зейбек сөзүнн ниреден гелендигинин эңтек мәлим эдилмейши ялы, буларын йүзе чыкмагында ол ердәки тайпаларын тәсиринин боландыгы я-да болмандыгы хем анык билинмейәр. Хайсыдыр бир себәплере гөрә зейбеклери ёк этмедик дөвлет, урушжаңлыгы себәпли олары төлегли эсгер хөкмүнде гошунда гуллуқ этдиришди.

XVI асырын башында Хинд океаны базарларыны өз эллерине салан португаллар Гүнорта ве Гүндогар Арабыстана-да улы хөви

саярдылар. Османлы хәкимиети бу ховпуң хем өңүни аляр. XVI ве XVII асырларда Арабыстанда түрклере эсасан Карамани дийлилдир. Бу ат белки-де ол ерлере иберилен эсгерлерин көпүсинин Караман велятындан болмагы билен багланышыклыдыр. Анадолы түрклери өзүниң батырлыклары билен Арабыстанда ве Еменде улы абрай газанышдырлар. Хатда муны беян этмек үчин: "Вахидун Карамани Элфун Емани — бир караманлы мүн еменлә деңдир" дийлилдир. Йөне Емене иберлен түрклерин көпүси ватанларына доланыш гелмәндир. Мунуң себәплери еменли ве арап тайшалары билен болан чакнышыклардан башга-да, оларын эпидемики кеселлере (эсасан мерги) дучар болмаклары ве идег эдилмәндиклеридир. Еменден гайдыш гелмедик яш түрклер барада миллетимизин багрындакы яраларыны беян эдйән гынанчлы айдымларын хәзир хем айдыляндыгы мәлимдир.

Османлы дәвлети хәзирки Түркийәни дине Кануны дәврүнде өз голастына алыпды. Османлы хәкимиятине махсус зат, ол хем Анадолыда орнашыш башлан махалы эсасан обалылар ве чарвалар тарапындан хошнутлык билен гаршы алынмагыдыр. Шу себәпли хем XV ве XVI асырларда йүзе чыкан мезхеб гозгалаңларында хем Османлы дәвлетиниң доландырыш системасының ве онун ярамаз алныш барылмагының улы пайының боландыгы хақыкатдыр. XVI асырын соңкы чәрәгинде йүзе чыкан Эйран ве Австрия урушлары ве онун билен якындан багланышыгы болан Желалыларын элхенч гозгалаңлары Анадолыда умуы йөрелгелерини горап гелен өңки социал тертиг-дүзгүни долулыгына арадан айрышды. Юрт харап, халк болса гедай ягдая дүшүнди. Юрдун хер бир күнжегинде асыл неберелер, ягны беглер гатлагының көпүси ёк болушды, кем-кәс галанлары болса ыкдысады тайдан кән зыян чекмеселер хем, дәвлетин өңүнде болшы ялы, төверегиндәки жемагатын ичинде хем өз мертебелерини йитирипдирлер. Хатда буларын көпүси гөзе хем илмейән жалатайлыга мейилли, гарыш-гасара көмек этжек болуш дурмаян адамлар өврүлдилер. Бу адамларын хәзирки несиллери-де шейледир. Хақыкатдан-да "беглик бермек билен, мертлик урушмак билен боляндир" диен аталар сөзүнде хем айдылышы ялы, түрк халкы ин ирки дәвүрлерден бәри ханлара, солтанлара ве беглере өзлерине голтгы ве көмек бермеклиге нәхилидир бир борчлы адам хөкмүнде гарапдырлар. Европа асылзадалары ве короллары көшклер ве кашаң жайлар гурдуран болса, бизинкилерин ыжтымагы хайыр-ыхсанлы эсерлери дөредендиклери эсасан шу гарайышдан көк аляндир. Шейле эдилмедик ягдайында "эл зормы, бег зормы, элбетде, эл зор" диен аталар сөзүнде хем айдылышы ялы, беглер өз ат-абрайларыны горамакда кынчылыклар дучар болушдырлар.

Шәхер халкы гүррүни эдилен вакалардан, ягны Желалылар херекетинден кән зыян чекмәндир. Обалылар барада айдыланда болса, эсасы лабыры чекен булар болушдыр. Бу вакалар

обалыларың башындан гахатчылык ве гырғынчылык ялы агыр дердесерлери индериңдир велин, булар бирнөче асырлап өзлериниде алып билмәндирлер. Обалыларың башындан инен бу хеләкчиликлерин илат бабатдан өвезини долмага дине түрк жемагатлары дырышыңдыр.

Гөчүп-гонуп йөрөн түрк бойлары хакында айдыланда болса, гүррүңи эдилен вакалар олара-да өз тәсирини етириңдир ве хеммесиниң яшайыш дүзгүңини үйтгедиңдир. Оларың кәбирлери даргаңдырлар я-да даргамак дережесине барыңдырлар, кәбирлери болса өңден бәри яшан гелйән юртларыңдан жыда дүшүң, башга ерлере гөчмәге межбур болуңдырлар. Бу затлара гарамаздан, гөчүп-гонуп йөрөн бойлар мыдама херекетде боландыклары үчин обалылара ве шәхерлилере гараныңда ички гаһма-гаршылыклар, урушлара, ёканч кеселлере, ысытма дердине ве ачылыклар кән дучар болмандырлар. Шу себәбли хем олар сан тайдан артыңдырлар. Шейле ягдайда хем отурымлы яшайша гечиң, түрк халкының арасында дөрән бошлуклары долдурмак үчин мүмкинчиликлер дөредиңдирлер.

Гөчүп-гонуп йөрөн түрк бойлары Османлы дөврүнде хем өзлериниң Орта Азиядан гетирен гоюнларыны ве атларыны идедиңдирлер ве дүйәни йүк малы хөкмүнде уланыңдырлар. Османлы дөвлетиниң хем харбы йөришлерде гошуның азыгыны дүелер билен чекендигини билийәрис.

Түрк бойларының аглабасының уланан чадырлары хатда XIX асырда-да эне юртдан гетирилен, ак кечеден эдилен тегелек чадырлар болуңдыр. Бу түрк чадырлары Якин Гүңдогарда ысламдан өң хем таналыңдыр. Хатда Хезрети Пыгамберин хем йөришлерде түрк чадырында яшандыгы айдылар. Йүңден докалан гара чадырларың уланылмагы гарышлык билен багланышыклы хасап эдилиёр. Йүң чадырлары эсасан гечи саклаян ве яшаян ерлери керт хем-де отлук ерлери дар болан йөрүклер уланыңдыр. Эмма түрклерин асыл милли чадырлары, ёкарда айдылышы ялы, ак кечеден эдилен тегелек чадырлардыр.

Анадолыдакы түрк жемгыети бири-бириниң ызындан сеплешип гийән узак ве иризижи урушлар, ёканч кеселлер ве ачылык зерарлы говшандан соңра өңки гүйжүне гелип билмеди. Хатда XIX асырда европалы сыяхатчылар христианларың дәл-де, түрк миллетиниң йитиш ёк болуп баряңдыгына гөз етириңдирлер. XVI ве XVII асырларда аглабасы түрк асыллы болмадык османлы авторлары Анадолылы түрклере ве эсасан-да обалылара "этрак-и бидрак (кемакыл түрклер)" дийиңдирлер. Эмма бу авторлар ве Османлы дөвлетиниң әхли дөвлет ишгәрлери Анадолылы түрклерин дөвлетин эсасы даянжыдыкларына акыл етирип билиёндиңдирлер. Шейлеликде, түрк жемгыети гүйчден гачанындан соң Османлы дөвлети хем өз гүйжүни йитирди. Османлы дөвлети өз соңкы дөвүрлерине ченли

Анадолының халкыны ве байлыгыны аявсызлык, истрипчиллик билен уланды, харчлады, йөне оңа хич зат бермеди. Шу себәпли Анадолылы түрклер гарыш ве ызагалак жемгыет халына, Анадолы хем вейран болан бир юрт ягдайына дүшди. Анадолы халкының арасында дөвлет эдарасында ишләнлере "османлы" диен ат берлип-дир. Шейле атландырылмагы оларың көшкде ве ожақда тербие аланлыгы хем-де этники тайдан түрк халкындан болманлыгы билен багланышыклыдыр. Анадолы түрклери олара эдил кесе юртлы ве басыбалыжы бир гатлагың несиллери хөкмүнде гарапдырлар. Османлы сыншына дегишли адамлар Анадолының халкына, эсасанда обалылара ве гөчүп-гонуп йөренлере гаранында улумсы, доңйүрек, хилегәр, сөзүнде дурмаян, бивена, адалатсыз ве мен-менлик эдйән (эгоист) адамлар болупдыр.

Догрудан-да XIX асырда Анадолу сыяхат эден европалы сыяхатчылар Анадолы түрклериниң, гарышлыгына гарамаздан асыллы, намысжаң адамлар болуп, ярамаз эмелдарларың элинде гарыпчылыга ве ызагалак ягдая дүшендиклерини язышдырлар. Мунуң хақыкатдыгына хич-хили шүбхе ёкдур.

БИРИНЖИ БӨЛҮМ

ОГУЗЛАРЫҢ ТАРЫХЫ

А. ОГУЗЛАРА ДЕГИШЛИ ГАДЫМЫ МАГЛУМАТЛАР

1. "ОГУЗ" АДЫНЫҢ ГЕЛИП ЧЫКЫШЫ ХАКЫНДА

"Огуз" адының гелип чыкышы хақындагы мағлұматлара көне эсерлерде габат гелинмейэр. Гадымы авторлар "түркмен" сөзүнің нәхили маны берйәндигини дернәңдирлер, эмма "огуз" адының үстүнде дурмандырлар. Илханлы хөкүмдары Газан хан (1295 — 1304) ве онуң ызындан болан хан Олжайты дөврүнде (1304 — 1316) язылан "Огуз каган" дессанында [I, с. 3-4, 388-389] ол "агыз" "овуз", ягны "илкинжи сүйт" манысында гетирилип, "огуз" шекилинде берилйэр [2, с. 10].

Муны гөрөн авторларын кәбири "огуз" адының аслы шол "овуздан" гелийэр дийип хем дүшүндирипдирлер [3, с. 256]. Йөне уйгур "Огуз каган" дессанындан үч асыр чемеси өң язылан "Диван лугат ат-түркде" овуз "агуж" сөзлери билен аңладылар [4, с. 55, 130]. Эгер-де уйгур дилинде овуз "огуз" шекилинде уланыян болса, Махмыт Кашгарлының муны белләп гечмезлиги мүмкинми? Диймек, уйгур дилинде овуз "огуз" дәл-де, "агыз" шекилинде айдыландыр [5, с. 101; 6, с. 7]. Шол себәпли хем дессанда гелийән овузың манысыны берйән "огуз" бир язув хатасы билен бу шекили алыпдыр диймек болар.

Уйгур "Огуз каган" дессанының Олжайты дөврүнде ысламы гарайыш билен язылан нугасында Огуз хан догланындан бир йылдан сонра гешлемәге башлаяр ве "Көшкде догландыгым үчин адыма Огуз даксынлар" диенмиш [1, с. 361, с. 18]. Йөне онуң көшкде догулмагы билен "огуз" сөзүнің арасында нәхили мынасыбетин ве манының бардыгына дүшүнмек мүмкин дәл.

Хәзирки заман авторларының бирнәчеси "огуз" сөзүнің нәмәни аңладяндыгының үстүнде барлағлар гечирипдирлер. Олардан Ж. Маргуарт "огузың" "ок" хем-де "уз" сөзлеринден гелип чыкандыгы хақында бир пикири өңе сүйрйэр. Маргуартың язмагына гөрә, "ок" диймек оқы, "уз" диймек болса адамы аңладяр-да, долулыкда "оклы адамлар" диен аңлатманы берйэр [9, с. 37, 201]. Маргуартың бу пикири ылым әлеминде кабул эдилмейэр. Чүнки түркчеде адам дүшүнжесинин "уз" шекилинде гелен ери ёкдур.

Д. Синор "огузы" "өкүз" сөзи билен бағланышдыряр [10, с. 1-2, 10-14]. Эмма бу сөз хер хили ягдайда хем түркче "өкүз" шекилинде айдылып, хәзире ченли шейле уланылар.

Синорың пикирине гүйчли лингвистик делиллери билен гаршы чыкан [11, с. 315] Л. Базен "огуз" сөзи "тосун" манысында гелйәр диен пикири өңе сүрйәр [11, с. 315]. Эмма Базениң бу пикирине гошулмак хем мүмкин дәл. Чүнки Түркие түркчесинде ве бейлеки түрки диллерде "тосун" (икияшар өкүзче) манысында гелен "огуз" шекилинде сөз ёк [12, с. 210].

Ж. Хамилтон "огузын" "огушдан" гелип чыкандыгына ынаныр [13, с. 23-25]. Эмма "огуш" Орхон язгыларында көте "огуз" билен шол бир сөзлемиң ичинде гелип, дине гарындаш я-да машгала манысында уланылар [13, с. 23-25].

"Огуз" адының аслы хакында башга бир пикир венгер алымы Ж. Неметх тарапындан орта атылар. Онуң пикириче "огуз" "ок+з"-дан гелйәр. "Ок" оймак (урут, тире диймекдир — терж), "з" болса көшлүк гошулмасыдыр [15, с. 4-5]. Эмма "к"-ның чекимли билен башланян бир гошулма геленде "г" сесине өвүрүлйөндигини назара алып, Неметхин хем пикири инкәр эдилди. Шол бир вагтың өзүнде бу пикирлерин арасында хакыката иң якыны, бизиң пикиримизче, Неметхинкидир. "Ок+уз"-дакы "к" айдыла-айдыла, ахыр-да "г"-а өвүрүлип билер [15, с. 5-6].

2. ГӨК ТҮРКЛЕР ДӨВРҮНДЕ ДОКУЗ ОГУЗЛАР

Гүррүңе башламаздан өнүрти шол дөвүрдөки будунлар хакында бираз маглумат бермек ерликли болса герек.

Орхон язгыларында ерли, дел юртлы, гөчме, отурымлы, сыясы ве этники жемагатларың хеммеси үчин "будун" сөзи уланылар. "Түрк будуны", "эдиз будуны", "табгач будуны". М. Кашгарлы "будун" сөзүни араң дилинден алнан "ковум" сөзи билен тержиме эдишди [4, с. 137, 202, 366].

Будунлар этники ве сыясы назарыетден бири-биринден айры жемагатлардыр. Хер бир будуның мукаддес ожак хасаплайан бир юрды, доландырысжы хөкүмдары, хәкими бардыр. Гөчме будунлар ики я-да көп бойлардан дүзүлишди. Хер будуның ады оны дүзен бойларың саны билен айдылыпдыр. Меселем, "ики эдиз" ики бойдан, "үч карлук" үч бойдан, "докуз огуз" докуз бойдан, "он уйгур" он бойдан дүзүленди.

Гөчме будунларың көпүси шол заманларда сыясы тараңдан Гөк түрклере табын болуңдырлар. Табын будунлар хер йыл Гөк түрк каганына салгыт бермелиди. Салгыт, аглаба, йылкы ве гоюн сүрүлери билен төленишди [16, с. 123]. Каганларың еңен будунларының топракларыны өз дөвлетиниңкә гошмак сыясатыны йөретмөндиклери гөрүңйәр. Ол топраклар идисиз галмаз ялы, каганлар будуны өз тертишлерине саланларындан соң, өңки эслериниң шол ерлерине болан ыгтыярлылыгыны өзлеринде галдырыпдырлар [16, с. 104; с. 38-39].

Орхон язгыларында Гөк түрклеринкиден башга-да дөрт будунун хөкүмдары "каган" ады, ягны дережеси (титулы) билен бейгелддилипдир. Табгач каган, Түбүт (Тибет) каган, Түргөш каган ве Киргиз каган. Кәбир будунун хөкүмдарынын "ил-тебер" дережеси билен, кәбиринин "илиг иркин" дережеси билен атландырыланлыгы мәлимдир. Төлис, (төлүш) ве тардуш будунлары гөс-гөни каганлара дегишли ковамдан болуи, шу ханедандан чыкан "ябгу" ве "шад" дережели шазадалар тарапындан доландырылыпдир. Соңкы вагтларда Уйгур каганларынын хем шейле тертиби йөредендиги гөрүнйәр.

"Будун" сөзи, умуман, шол жемагатын әхли көпчүлиги үчин уланылыпдир. Халкын йөнекей, гиң көпчүлигини аңлатмак үчин "гара будун" аңлатмасы пейдаланылыпдир. "Түрүк беглер, будун, буны эшидин; Токуз огуз беглер, будуны, бу сабымын эдгүти эшид, катыгды таңлы".

Орхон язгыларында "бод" (бой) сөзи хем бар. Эмма ол хас умумы маньда уланьлар [17, с. 106].

Орхон язгыларында "тат" сөзи хем кәте душяр. "Таш токутдым, гөнүлтеки сабыман гуиртуртум. (Он Ок оглуна татлыгәна теги буну көрү былынташы енуттурдын гөнүлдәки сөзүми вурдурдым". Он ок оглуна ве башга юртлара ченли муны гөрүн, билин, даш ёндурып, гөнүлдәки сөзүми яздырдым.) [17, с. 28-29]. Бу ерде "тат" сөзи түрки дилини билмейән, дел юртлы маньсында уланьлар. XI асырда Орта Азиядакы әйранлылара дәл, белки, уйгурлара "тат" дийлен болмагы мүмкин. Уйгурлар барасында "тат" сөзүнүн уланьлмагы, бизиңче, оларын отурымлылыклары билен багланьшыклы болмагы мүмкин. Олар көшленч шәхерлерде ве обаларда отурырдылар. "Тат" диен сөзүн анырсында дини ташавутлар аңланьлмаяр.

Көл Тегинин ясына геленлерин арасында Согд, Бухара векиллери хем болушдыр. "Курия күнбатсыкдакы Согд ве Б. р. ч. к. р. Букарак улуш Будунда Энин Сеңүн Огул Таркан келти." (Гүнбатарда гүн батян еринден Согдулы Б. р. ч. К. р. ве Бухара шәхеринин халкындан Энин Сеңүн билен Огул Тархан гелдилер) [17, с. 52-53]. Язгылары барлан ве дүрли диллере гечирен хүнәрментлерин аглабасынын пикирине гөрә, бу ердәки Берчекер я-да Берчик әр фарслары аңладяр [16, с. 114]. Эмма бу пикире гошулмак мүмкин дәлдир. Чүнки ёкардакы тержимәнин гөркезиши ялы, Б. р. ч. к. р. Согд илчисинин адыдыр, ягны Согд ковамундан болан Б. р. ч. к. р. (Берчекер) диймекдир. Меселем, ядыгәрликдәки Төрүк Билге Каган, Огуз Билге тамгачы, Табгач Онг Тутук ве ш. м. кимин. Түрклерин фарслары шу ат билен аңламаклары асла догры дәл. Чүнки ол заманларда (VIII ас.) фарсларын (әйранлыларын) илчи гөндерер ялы дөвләтлери ёкды. Согдлы Берчекер Согд (Сугдак), ягны Самаркант себитинин хөкүмдарынын илчиси болмалы.

Бу айратынлыклары аңладанымыздан соң кәбир будунлар хақында маглумат берелиң.

ТҮРҮК (ТҮРК) БУДУНЫ: Гөк түрк дәвлетини гуран каганлары чыкаран будундыр. Шоны билдирмек үчин кәте каганлары будуны билен билеликте атландырыпдырлар: Түрүк Билге каган, Түрүк Ями каган ве ш. м. Түрүк адының "түрү" я-да "төри" ишлигинден "к" гошулмасы билен ясалан бир ат боландыгыны гөрмек боляр. "Кувватлы" манысыны берйән "түрк" сөзүниң Гөк түрклерден хас соңкы, X — XIII асыра дегишлидигини гөз өңүнде туталың. Олар шол дәвре дегишли уйгур чешмелеринде габат гелийәр. "Кувватлы" ве "гудратлы" манысы болан "түрке" хас сонракы заманда еке-тәк түрк ковумына дегишли кәбир чешмелерде душ гелинйәр. Эмма ол не Орхон язгыларында, не "Диван-лугат-ат түркде", не хәзирки заман түрки шивелеринде бардыр. "Түрк" сөзүниң уйгурларда ёкардакы ялы дүшгүндирилмеги Гөк түрклер хақындакы абрайлы хатыралардан, оларың шан-шөхратларындан гелип чыкян болса герек. Шейлеликте, түрүк (түрк) ковум адының "түрү" ишлигинден чыкандыгы хақында илкинжи гезек А. Вамбери тарапындан өңе сүрлен пикириң хақыкаты аңладяндыгына шүбхе этмейәрис. "Төчме" манысыны берйән "йөрүк" сөзи хем XIV — XV асырларда. Анадоляда "йөрү" ишлигинден шейле шертлерде эмеле гелипди. "Түрүк" — түремиш, догулан, дөрән. "Киши оглы көн өлгели түрүмиш". (Ынсан оглы дине өлмек үчин дөрәндир.) [17, с. 52].

Гүндогар Гөк түрк будуныны эмеле гетирен бойлар хақында маглумат ёк. Гөк түрклеринң аслы хақында чин (Хытай — терж.) чешмелериндәки роваят шекилиндәки маглуматлар түрүк будунының, Гүнбатардакы ялы, он бойдан дүзүлендигини айдыр [20, с.158; II, с. 591-592]. Эмма, хас мөхүм зат, "уйгур Тенриде Болмуш Ил Итмиш Билге Каганың" соңкы язгысында "Үч туглиг Түрүк Будуны" шекилинде гелмеги онуң үч бойдан дүзүлендигини гөркезийән алаамат болса герек [19, с. 184, 805].

ОГУЗЛАР: Буларың Тула (Тугла) дерясының якаларында, онуң демиргазыга эгрелйән ерлеринде яшандыкларыны аңламак боляр. Орхон язгыларында огузлар демиргазықда яшаян бир будун хөкмүнде гөркезийәр. (Индиден бейләк түркмен окыжысына дүшнүкли болмагы үчин "будуның" дерегине "тайна" сөзи хем пейдаланылжакдыр — терж.) Буларың гүндогар гоңшулары татарлардыр. Докуз бойдан дүзүлендиги үчин муңа "докуз огуз" дийишдириләр. Биз докуз бойдан дине икисиниң адыны билйәрис. Олар куны ве тоңра бойларыдыр.

Гүррүни энтек соң эдилжек Ил Тириш каган түрк дәвлетини тәзеден гурмага башланда иң гүйчли тайна хөкмүнде огузларың гаршылыгына сезевар боляр. Огузлар "каган" унванлы (титуллы) хөкүмдар тарапындан эдара эдилишдириләр. Ил Тириш огузлар билен бөш гезек урушмалы боляр. Баз каган атлы хөкүмдар бөшинжи гезекде еңилйәр, огуз дәвлети йыкыляр. Гөк түрклеринң голастына дүшйәр. Йөне

боюн эгдирилен башга энчеме тайпалардан тапавутлылыкда, каганың гөс-гөни өзүне дегишли эдилиңдир. Огузлар түрүк тайпасының өзүңкжи я-да тас шонуккы ялы хукуга эе болуңдырлар. Тонюкукун язгысында "Түрк Билге Каган Түрү. Сир Будунуг Огуз Будунуг игиду олурды" [17, 1, с. 120] дийиш онуң ики тайпа хем дегишлидигини беллөңдирлер. Билге Каган түрүк, огуз тайпаларына ве беглерине денликде йүзлениңдир: "Түрүк, Огуз беглери, будуны кенти будуным эрти" [17, с. 48; 18, с. 58] хем дийиңдир. Бу сөзлер каган билен огузларын арасында якынлыгың бардыгыңны алапатландырыңдыр ве Гөк түрк дөвлетине бир огуз дөвлети дийиш хем дүшүңилиңдир. Эмма хакыкат йүзүндө каган ёкардакы сөзлер билен бир хукук мынасыбетини беллейёр экени.

Билге каган үчин дикилен сүтүндө огузлар "Сир Токуз Огуз" шеклинде беллениңдир. Тонюкук үчин дикилен сүтүндө түрүк тайпасы хем шейле беллениңдир. Шейле васи эдилишине середениңде, огузларын дережеси вагтың гечмеги билен бейгелен болмалы [17, с. 42; 18, с. 55, 65]. Йөне шу ердөки "сир" келемесиниң хакыкы манысы энтек белли дәл [17, 1, с. 58; с. 61].

Докуз огузлар бирнеме соң дөрөн он уйгурларын дөвлетинде хем шунуң ялы орун алыпдырлар. Бу дөвлет үчин икинжи бир даянч болуңдырлар. Йөне булар Уйгур каганына гаршы гозгалаң хем эдиңдирлер.

Алымларын бир топары докуз огузлар билен он уйгурлары шол бир тайпа дийиш хасаплайрлар. Хакыкатдан болса Тула дерясынын якаларында яшан, докуз бойдан дүзүлен огузлар Гөк түрклер вагтында гөс-гөни каганлар тарапындан эдара эдилиён болса, булары шол вагтлар ил-тебер тарапындан доландырылян, өзи хем он бойдан дүзүлен уйгурлар билен, элбетде, бир ковум эдиш болмаз.

ЭДИЗ: Ики бойдан дүзүлендиги үчин Орхон язгыларында булара ики эдизлер дийиңдирлер. Оларын юртларынын огузлара якын бир ерде боландыгыны аңламак боляр. 715-нжи йылда огузлар билен Тогу Балыкда болан урушдан соңра Тардуш Шад (соң Билге каган) билен Көл Тегин Кашлагакда эдизлери хут рехим инер дережеде агыр енлише сезевар эдиңдирлер ["Эдиз будуны онда өлти"] [17, с. 48-50; 18, с. 58]. Чин чешмелериниң гөркезмегине гөрө, бу хужум эдиз ил-тебериниң гозгалаң турузмагы нетижесинде эдилиңдир [22, с. 456-459]. Ил-тебер болса Каганың залымлыгы себөли баш галдырыңдыр. Бу енлишден соң эдизлер гөчүи, табгач тайпасына сыгыныңдырлар. Эмма Билге каган хөкүмдар боланда эдизлер гайдын гелиш, оңа табынлык билдириңдирлер. Соңра болса олар хем гөс-гөни кагана дегишли болуңдырлар. Язгыларда Билге каганың оглунын докуз огуз билен ики эдизиң үстүңден каган боландыгы айдылар.

ГЫРГЫЗ: (Киргиз я-да Киркиз). Бу будун (тайпа) Гөк түрклер дөврүндө ве ондан соңкы заманларда демиргазыкда, эсасан хем Абакан

сэхраларында яшандырлар. Хөкүмдарларының каган адыны гөтермеги оларың бу этрапларда гүйчли бир жемагат боландыгыны аңладяр. Шонун үчин-де не Гөк түрклер, не уйгурлар гыргызларың сыясы барлыгыны ёк эдишдирлер. Гайтам, гыргызлар 840-нжы йылда ашак инини, Уйгур дөвлетини йыкышдырлар ве Орхон себитлерини эеләшдирлер.

Гыргызларың аслының түрк дәлдиги хакындакы бир пикир ылым әлеминде улы гызыкланма дөредишди. Чин чешмелеринде гыргызларың "ачык-меле сачлы, гөк гөзли адамлар" дийлип язылмагы, мусулман алымларыңдан Гердизиниң-де гыргызларың ак беденли, гызыл сачлы болуң, саклаб (славянлар) билен гарышмак нетижесинде йүзе чыкандыгы хакындакы чакламасы бу пикириң гөзбашларыдыр ве даянчларыдыр. Эмма түрк әлеминиң меркезинден узакда, даг улгамлары ве гүр токайлар билен айрылан гыргызлар онда нәдип түркләшдилеркә? Ине, муны дүшүндирмек вели мүмкин дәлдир. Онда, диймек, ёкардакы пикириң хем эсасы ёкдур. Хас эсассыз ери хем, Эл-Истахри ве Махмыт Кашгарлы ялы улы алымларың хем гыргызлары "өз түрк" ковумларыңдан хасаплайандыкларыдыр. "Чин үлкесинде дүрли диллерде геплешйәрлер. Йөне Токуз Гуз (уйгур), Хырхыз (гыргыз), Кимек, Эл-Гузие (огузлар) ве Харлукийе (карлуклар) жемагатларыңдан эмеле гелен түрклериң диллери бирдир, бири-бирине дүшүнйәрлер" (Эл-Истахри, "Китабул месаликил-мемалик", чап эден М.Ж. де Геоже, Лейден, 1929, 99-с). "Худудүл-алем", Месуды ве башга-да бирнәчелери гыргызлары түрк ковумыңдан хасаплайарлар.

ТАРДУШ: Бу тайпаның яшаян ери говы билинмейәр. Йөне ол Өтүкен этрапларыңдан гаты узакда болмалы дәл. Булар Гөк түрклере табын ики тайпаның (бейлекиси — төлислер) биридир. Соңкы вагтларда болса булар уйгурлара табын болуңдырлар. Каганлар булара шад унванлы шазадалары иберипдирлер. Билге каганың өз вагтында шол унваны гөтериң, 19 йыллап тардушлары эдара эдендигини билйәрис.

ТӨЛИС: Орхон язгыларында энчеме ерде тардушлар билен билерәк гөркезилен төлислериң хем ниреде яшандыгы белли дәл. Бизин пикиримизче, бу тайпаның адыны "төлиш" шекилинде окамак үчин дегерли тутарык ёкдур. Гөк түрк каганлары булары доландырмак үчин ханедан агзаларыңдан бирини ябгу унваны билен иберйәр экенлер. Тардушларың ве төлислериң атлары диңе оларың яшан ерлери билен багланьшыклылыкда агзаяр.

БАСМИ: Башбалык этрапларыңда отурярдылар. Барлыкларыны XI асыра ченли довам эденлер. Хөкүмдарлары (башбуглары) идук кут унваныны гөтерйәрди.

КАРЛУК: Бу тайпаның юрды Гара Иртышын саг тарапында Урунгу көли билен Зайсан көлүниң арасыңда экени. Булара үч бойдан дүзүлендиги үчин үч карлук дийишдирлер. Башбуглары ил-тебер унваныны гөтерипдир. Карлуклар Гүңдогар Гөк түрк дөвлетиниң

йыкылымагында улы роль ойнайышлары ялы, 766-нжи йылда пайтагты Суябы забт эди, Түргиш дөвлетини-де сындырыпдырлар. Карлуклар билен багланышыклы шу ве бейлеки вакалар хакында ашакда дүрли ерлерде маглуматлар берилжекдир.

АЗ: Булар гыргызларын гоншуларыдыр. Юртлары Кегмен (Танну Ола) дагларынын жакындарындадыр. Башбуглары ил-тебер унванын гөтерицидир. Бартольд инди Турухан этрапларында (Енисейин ашак акымлары) яшайн ассинлерин (башга бир ады котт) азларын галындасы болмагынын мүмкиндиги барада язяр [23, с.30].

ЧИК: Кем дерясынын анры тараптарында яшандырлар. Уйгур дөвлети дөврүндө улы ишендирик гөркезипдирлер. Шонун үчин-де Уйгур Ил Итмиш Билге каганы мазалыжа сурнукдырыпдырлар. Эмма, ахырында, каган олары боюн эдирипдир ве үстлерине доландырыжы хаким иберипдир. Соңы йитип гиден тайпаларын бири шу чиклердир.

ИЗГИЛ: Бу тайпанын ниреде яшандыгы билинмейер. Орхон язгыларында булар барада дине бир гезек агзалар. Онда шейле дийилер: "Агам каганын дөвлети песелип, будун билен хөкүмдар арасында агзалалык чыканда изгил будуну билен урушдык. Көл Тегин Али Салчыннын гыр атына мүнүн хужум этди. Ол ат шол ерде өлди. Изгил будуну ек болды" [17, с. 48; 18, с. 58].

ЕР БАЙЫРКУ: Чин чешмелеринин гөркезишине гөрө, булар (Па-э-ко) докуз бойдан дүзүлүндир [20, II, с. 592]. Түрклерин ве монголларын арасында докуз саны мукаддесдир. Шу себепти тайпанын бойларынын санын беллемек үчин докузы алмаклыгын мөхүм әхмети болупдыр. Уйгурлар он бойды. Йөне чин чешмелеринде оларын докуз бойдан дүзүлендигини хем язярлар, оларын атларын хем гетирерлер. Шундан соң мусулман авторларынын уйгурлара "докуз огуз" дийип ат бермеклеринин себепи дүшнүкли боляр. Оларын Ёкары Керуленде яшандыклары хем языпдырлар. Билге каганын сөзлеринден болса байыркуларын юрдунын демиргазыкда, узак бир ердедигини аңламак боляр [17, с. 24; 18, с. 49]. Ол юрт Байкал төвереклеринде болмалыдыр. Байыркуларын башында Улут иркин дурярды. 708-нжи йылда Улут иркин душманчылыклы херекет эди башланда ("ягы болды") ол Турги Яргун көлүнүн янында Гөк түрклер тарапындан басылып ятырылыпдыр. Улут иркин аз санлы адам билен гачып гидипдир. Онун ак аты Көл Тегине олжа болупдыр. Көл Тегин гыргызлар билен болан сөвешде (709-нжи й.) шол ак аты мүнүндир. Сөвешде атын аягы дөвлүндир [17, с. 44-46; 18, с. 56-57].

715-нжи йылда көп тайпаларын гозгалаң эдендигини гөрен ер байыркулар хем баш гөтерицидирлер. Буларын үстүне хут Капган каганын өзи уграпдыр ве олары Тугла дерясынын якасында агыр бир еңлише сезевар эдипдир. Еңиш газанан каган ызына гайдып гелеркә, байыркуларын гүлбасдысына дүшер (12-нжи июль, 716-нжи йыл). Соңра

ер байыркулар кувватдан гачярлар ве Гөк түрклерден соң Уйгур дөвлетине табын эдилйәрлер.

XI асырда түрк әлеминиң гүндогар тарапларында ябаку атлы бир тайпа хем гөрүнйәр. Ол өз Бука Будрач атлы хөкүмдарының доландырмагында болан вагты Гараханлы үлкесине хужүм эдишдир, эмма енлишдир. Хөкүмдар есир дүшүшдир. Алымларың кәбири ябаку адының ер байыркулардан гелиш чыкан болмагының әхтималдыгыны айдярлар. Соң Ябаку ады билен аңланан ер байыркуларың өңки юрдундан гысылыш чыкарылан ве Гараханлылар үлкесиниң демиргазык-гүндогар серхетлерине гелен болмаклары мүмкиндир. Шу енлиш билен ябакуларың дәври тамамланан болара чемели. Шундан соң оларың ады чешмелерде габат гелмейәр.

КУРИКАН: Үч бойдан дүзүлендир. Демиргазыкда гырғызлар билен отуз татарларың арасында ятланылар. Атлары шоларың арасында тутулар. Булар ады агзалан тайпалардан дашарда галан болсалар герек. Куриканлар якутларың анрысыдыр диен икир хем өңе сүрүлйәр.

Эмма якутларың дилиниң хас ир заманларда түрк әлеминден айрыландыгына шүбхе ёк. Бартольд Чингиз хан дөврүнде Байкалын демиргазык-гүнбатырында яшан монгол асыллы курилерин куриканлар боландыгыны тассыклялар [24, с.284]. Куриканлар ол вагтларда тумат, бурут ве төлес билен бирликде бир жемагаты эмеле гетиришдирлер.

Мусулман жуграфиячылары гырғызларың гүндогарында яшаян фури атлы бир ковумың хем адыны тутярлар. Язмакларына гөрә, олар адам этини иййән экенлер. Бартольдың айдышы ялы, бу ики ат шол бир тайпаның ады болса герек [24, с. 28]. Шейлеликте, Гөк түрклер дөврүндеки үч куриканлар монгол асыллы бир тайпадыр.

ТАТАР: Буларың огузларың гоншулары боландыгы мәлимдир. Гөк түрклер дөврүнде отуз бойдан ыбарат болупдырлар (отуз татар). Эмма сыясы бирлиги бу отузың дине докузысы дөредидир. Шонун үчин булара докуз татар хем диййәрлер. Татарларың Гөк түрклер ве үйгурлар дөврүнде докуз огузлар билен билеликте херекет эдендиклери хем гөрүнйәр. Билге каган түрк ве огуз тайпаларының яны билен татарлара хем йүзленишдир [17, с. 22; 18, с. 49]. Бу болса татарларың гөс-гөни каганың гарамагында боландыгыны гөркезийәр. Татарларың юрды Тула дерясының гүндогарында, Онон ве Керулен деряларының якаларында, ягны монголларың соңқы вагтларда яшаян ерлеринде болушдыр.

Татарлар узак вагтлаш монгол тайпасына векилчилик эдендиклери үчин, монгол адыны алыпдырлар. Гүнбатар халклары муны түрклерден эшидин, монголларда-да татарлар дийишдирлер.

КИТАЙ (КИТАНУ): Гүйчли бир монгол улусыдыр. Орхон язгыларында гүнортада табгач тайпасы гүндогарда китаи гөркезиййәр. Капкан каган, сонра Билге каган китаиларың үстүне башарныклы йөришлер эдишдирлер. Китаилар Узак Гүндогарда, Корея якын бир ерде, Чин серхетлеринде яшашдырлар.

Татаби атлы башга бир тайпа хем китаиларын айрылмаш яранды. Китаилар Х асырын башларында Чинин демиргазыгыны эеледилер ве Чин тарыхында Леау ханеданы ады билен өзлерине орун алдылар. Китаилар Х асырын биринжи ярымьнда Орхон себитлеринден ыргызлары ысып чыкардылар (924-нжи й.). Мунун өзи түрк сыясы тарыхы назарыетинден ынанчлы вакадыр. Чүнки шонун нетижесинде түрклериң мәлим болан көне тарыхы юртлары монгол дилли улуслара өврүлди.

Китаилар XII асырда Чинден ковуланларындан соң Түркүстана гелип, бу ерде илатың сейреклигинден пейдаланып, өз империясыны дөретдилер. Мусулман тарыхында бу дөвлете Гара Хытай дийилиёр. "Тара" сыпаты олар Чинден ковландыклары үчин, сыясы мертебелерини йитирендиклери үчин берлиидир.

ОН ОКЛАР: Гөк түрк дөвлетини гуан Бумын каган 552-нжи йылда гардашы Истемини беглери билен бирликде он боюн башында гоюп, гүнбатара гөндерииди. Истеминиң везишеси гүнбатардакы жуан-жуанлара дегишли топраклары элемек, соңра Ыссыккөлүн гүнбатырындан башлап Хорасаның ичине аралашып гидйән гүйчли Эфталилер дөвлетини сындырмакды. Истеми бу везишелери башарнык-лылык билен ерине етирди. Жейхун дерясына ченли узалып гидйән топраклары элине алды (565-нжи й.). Ол иниси Мукан билен каганлык гөрешине гиришмеди, ябуу унваныны алды-да, гиңиш ве бай топракларда гүйчли ве танымал хөкүмдар болуп, тө өмрүнүн ахырына (575-нжи й.) ченли үлкесини доландырды. Истеминиң оглы ве мирасдүшери Тардук каганлара табынлыкдан халас болды. Өзи каган унваныны дакынып, гарашсызлыгыны ыглан этди (582 — 84-нжи й.). Шейлеликте, Чин сендерлеринден (түркче ады буркурка я-да букурка) Хазар деңзине ченли узап ятан агирт улы гиңишликдәки империя икә бөлүнди. Бейик Алтайлар, Гүндогар Түркүстандакы империя ики дөвлетин арачөклешйән ерлериди.

Гүнбатар Гөк түрк дөвлетинин язлаг ве ышлаг меркезлери илки вагтларда Ыссык көлүн гүндогар тарапларындады. Соңра гүнбатара гечип, хас соң болса, ягны Түргишлер дөврүнде каганлар Сияб, Талас шөхерлерде отуруп, дөвлети доландырырдылар.

Гүнбатар Гөк түрк жемагаты он бойдан ыбаратды. Каганлар он боюн беглериниң хер бирине бир ок бериидирлер. Оklar бой беглериниң аламаты болуп, каган болса яй хөкүмүдеди [16, с. 98; 18, с. 155]. Ок ве яй өз хукук маныларыны соңкы вагтлара ченли довам этдириидирлер.

Он ок ики гола айрыларды. Эмма биз бу голларын гөтерен атларыны ту-лу ве ну-ше-ни дийип, диңе чинче айдылыпшы боюнча билйәрис. Хер голда дең санда бой бар экени. Чен гол ту-лу Ыссык көлүн демиргазыгындан гүндогарына ченли аралыкларда, саг гол болса гүнбатырында, Чу ве Талас деряларының аралыгында яшандырлар.

Чин чешмелерине гөрә бу он боюн [25; с. 34,60, 270-271] атлары шулардыр:

ОН ОКЛАР

I. ТУ-ЛУ (чеп гол)

№	Боюн ады	Бегиниң унваны	Юрды
1.	Чу-му-коен	Л Чуо (Чор)	Балхаш көлүниң гүндогардакы Ала Кула гуюлян Ымил дерясының якалары, Ен атлы бир шәхерлери-де барды.
2.	Ху-лу-у	Киуэ Чуо (Көл-Чор)	Аяр Нора гуюлян чайың якалары
3.	Ше-ш-т	Тоэн Чуо (Чор)	Илиниң демиргазыгында, Сайрам көли билен Эби Норың арасында
4.	Шу-ни-ше	Чу-па Чуо (Чопан Чор)	Улы Йылдыз жүлгеси, Балхаша гуюлян Хайдугөл якалары
5.	Ту-ки-ше (Тургиш ики гола айрылар)	а) Со-ко Мо-хо б) А-ли-ше	Или дерясының якалары. Или- ниң гүнбатыры. Хо-ло-ше Чуо (Чор)

II. НУ-ШЕ-ПИ (саг гол)

1.	А-си-кие	Киуе Се-Кин (Күл Эркин)	Өрән гүйчли бой болуп, Чу ве Талас деряларының арасында яшапдырлар. Бирнәче йүз мүн атлы чыкарып билипдир.
2.	Ко-шу (Кошу)	Киуе Се-Кин (Күл Эркин)	Чу ве Талас
3.	Пай-сай-кан	Тоэн а-ю Се-Кин (Эркин)	Чу ве Талас
4.	А-си-кие	Ну-шу Се-кин (Эркин)	Чу ве Талас
5.	Ко-шу (Кошу)	Чу-пан Се-кин (Чопан Эркин)	Чу ве Талас

Он бойдан ики-үч санысынын ады түркчедир. Булар тургиш ве кошу эскиш бойларыдыр. X — XI асырын түрки жемагатларынын атлары билен он ок бойларынын атларынын арасында бирмензештик гөрүнмейер.

Ну-ше-пилерин ичинде бирлешмелер болуп гечмек билен, олар үч боя топланыпдырлар (Үч ок).

Бу он оклардан дашгары, Гүнбатар Гөк түрк каганларына энчеме бойлар табын болупдырлар.

630-нжы йылда Гүндогар Гөк түрк каганлыгынын йыкылышы ялы, Гүнбатар Гөк түрк каганлыгы хем гүйжүни йитирди. Тонг-ше-ху каганын өлдүрүлмеги билен он окларын ики голунын арасында дава туташды. 651-нжи йылда Ту-луын башына гечен Ху-лу бу даваны ятырып, бирлиги дикелтди. Эмма 657-нжи йылда булары енип, "айыр-да буюр" сыясатыны йореден Чин хер голун башына өз диенини эдйән адамыны гоюп, бөлүшдирип, хөкүм сүрмөгө башлады.

Соңра бу голларын башбугларынын (ёлбашчылары, серкерделери — терж.) арасында Чин хәкимиетинден гутулып, гарашсызлык алмак үчин, билелешikli херекет дөрөди. Ахырда хәкимиет Гөк түрк ханеданындан түргиш башбугы У-че-ленин элине гечди. Түргишлер ту-лува дегишлидилер.

Гүндогар Гөк түрклерин хөкүмдары Капкан каган 699-нжы йылда он оклары өз хәкимиетинин астына алды. У-че-ленин оглы Соку өзбашдактыгы гайдып алмага сынанышды, эмма Болчуда болан сөвешде енилди хем өлдүрүлди (711-нжи й.) [17, с. 38, 46, 62, 112-113].

Капкан кагандан соңра түргишлерден Су-лу он оклары өз байдагынын астына топламагы максат эдинди. Билге каган билен гыз алып-бермек аркалы гудачылык гурды. Тибет хаканынын гиевиси болды. Арашлар ве Чин билен башарныклы гөрөш алып барды. Хатда өзлерине көп зэхмет берендиги үчин арашлар оны Абу-Музахим дийиш атландырышдырлар. Ол "көп зэхмет берен" диймеклиги аңладяр. Йөне онун 736-нжы йылда Гүндогар Түркүстанда чинлилерден еңлиши ялы, соңкусы йылда арашларын үстүне эден йөриши хем шовсуз гутарды (737-нжи й.). Шондан соң ол рухдан дүшди. Самаркандын үстүне тәзе йөрише тайярланыш йөркә улы серкерделеринин бири Кур-су тарапындан өлдүрүлди (737 — 738-нжи й.). Чин чешмелерине гөрә, Су-лу каганы өлдүрөн Ту-лу голундан хас зор бой болан чу-му-коенин баштутаны Баги Таркандыр.

Шундан соң Чин ене-де Гүнбатар Гөк түрк каганлыгынын үстүнден өз агалыгыны дикелтди. Йөне 751-нжи йылда Таласда болан сөвешде булар чинлилери енип, гошунларыны ыза чекмөгө межбур этдилер. Шейдин гарашсызлыкларыны гайдып алан хем болсалар, Гүнбатар Гөк түрклери, барыбир, өз гүйчлерини топлап билмедилер. Бири-бирине барлышыксыз душман болан сары ве гара түргишлерин айры-айры хөкүмдарлары барды. Сарыларыңкы Суябда, гараларыңкы

Таласда отуярды. Оларың икиси хем говшак шахсыетлерди. Он оклар хахыкатдан хем агыр ягдая дүшүңдирлер. Шол вагтлар гүндогарда уйгурлардан еңлип гүнбатара гөч этмөге межбур болан карлуклар 766-нжы йылда Суябы эле алып, Тургиш дөвлетини ап-аңсат сындырыпдырлар.

Карлукларың бу еңши себәпли Чу ве Талас якаларында отуран халачларың (калач) улы бир бөлеги Мавераннарха, ондан-да Хорасана гөчүңдир. Оларың бир бөлеги IX асырда Таласың гүндогарында Жермийеде карлукларың якынында яшаярды. Печенеглер ве огузлар хем карлукларың гысмагы билен гүнбатара гөч эдйәрдилер. Йөне он оклара дегишли тайпалар дине өң агзалан халач, печенек ве огузлар дәлдилер. X асырда Баласагуның гүнбатардакы Орду шәхеринде ве шәхер этрапларында яшаян түркменлерин, Ыссык көлүң кыбласында отуран барсаганларың, Өз-Кентде ерлешен эзкишлерин он оклардандыгы шүбхесиздир [52, с. 28-31]. Кашгарың гайрасында яшаян огран диен жемагатың он оклара дегишлидиги хахында белли зат айтмак мүмкин дәл.

Гүнбатар Гөк түрк каганлыгында өз язувлары ве эдебиятлары бар болан энчеме ковумлар яшаярды. Булар умуман баржамлыдылар. Каганларың пул ясамак үчин күмүшлери барды. Танымал Йүпек ёлы буларың үстүңден гечйәрди. Умуман, гүнбатар түрклери инди ики асырдан бәри бу үлкелерде өз барлыкларыны довам этдирйәрдилер. Эмма, бу ягдайлара гарамаздан, Гүнбатар Гөк түрклерден йүзе тутар ялы медени ядыгәрликлер галмандыр. Бу гең зат.

Гүндогар Гөк түрклери болса юртларының четделигине, тебигатының кынчылыклы ве чылшырымлыдыгына, кын жуграфики шертлере, хер дүрли махрумчылыклара гарамаздан, өрөн улы сыясы орунлара эе болушлары ялы, өлмез-йитмез медени ядыгәрликлер хем галдырыпдырлар. Олар сөвданың әхмиетине дүшүңиңдирлер, шәхерлер гурмага гызыкланьпдырлар. Уйгур хөкүмдары Таңрыда Болмуш Ил Итмиш Билге каганың (759-нжы йылда ёгалан) Орду Балык шәхерини гурмагы Гөк түрклерин медени дәплерини довам этдирмекден башга зат дәлдир.

Гөк түрклер 630-нжы йылда өз хөкүмдарлары Хие-ли каган билен Чине бармалы болушдырлар. Йөне булар саны бичак көң, медениети ёкары Чинде 50 йыл яшасалар хем өз милли барлыкларыны йиттирмәңдирлер. Ылайта-да халк көпчүлиги (кара камаг будун) милли дөвлетин яңадан гурулмагы хахындакы таглыматы голдаярды. Шад унваныны алан ханедан агзасы Кутлугың гөреш байдагыны гөтермеги шонуң нетижесидир. Кутлуг 700 кишилик гошун билен үстүңликлер хем газанышдыр. Гутлугың бир эдермен көмекчиси хем болушдыр. Ол 647-нжи йылда Чинде доглан Тонюкукды 682-нжи йылда түрклерин бу тайпалары Чогай кузыдыр Кара-Кумда яшаярдылар. Бу этрапларың Өтүкениң гүнорта-гүндогарында, Онгин дерясының гүнортасындадыгыны аңламак боляр [27, с. 168-171]. Шол вагтлар Гөк түрклер 2000 эсер

чыкарып билжекдилер. Ыкдысады хожалык ягдайы хакында айдыланда, эсасан ав эти билен иймитленийердилер [17, с. 102; 18, с. 76].

Гөк түрклерин эсасы бәсдешлери Туланың (Тугланың) гөзбашында отуриян огузларды. Булар Монголияның хәзирки топракларында, түрклерин тарыхы, гадымы ватанларында яшайрдылар. VII асырын орталарында бу ерлерде ин улы сыясы гүйжи огузлар эмеле гетирйердилер. Өтүкен хем буларын ыгтыярындады. Шол вагтлар буларын хөкүмдары каган унваныны гөтерйерди. Бу Баз каганды. Йөне огузлар Гөк түрклер билен тәк өзлеринин баш далашып билме-жекдиклерине дүшүнип, яран гөзләп башлапдырлар. Шу максат билен Чине кунн боюның башбугы Сенуны, китайлара тонра боюның башбугы Эсими гөндеришдилер [17, с. 102; 18, с. 76]. Бу иши өз вагтында дуян Гөк түрклер Тонюкутын теклиби боюнча херекете гечип, Тула дерясының боюнда огузлар билен чакнышдылар. Гөк түрклерин 2000, огузларын 3000 кишилик гошуны барды. Газалы сөвешде огузлар еңилдилер. Көп адам деря гарк болуп өлди. Гачып баряларын болса ызындан етип өлдүрдилер. Шундан соң огузлар боюн эдилер. Гөк түрклер Өтүкени эеледилер. Шол себитлердәки башга тайналар хем гелин Гөк түрклер өз табынлыкларыны билдирдилер. Шейлеликте, Гөк түрк дәвлети яңаданнан дикелдилди (682-нжи й.), [17, с. 102; 18, с. 75-77]. Түрк жемагатының максады амала аңды.

Огузларын хөкүмдары Баз каганын Тула сөвешинден соңгы ыкбалы хакында маглумат ёк. Тонюкукын язгыларында Ил Териш каган васи эдилип, онун огузлар билен бәш гезек уршандыгы айдылар [17, с. 116; 18, с. 81]. Бу урушларын дөрдүси Тугла сөвешинден өң болуны я-да соң, хич хили маглумат ёк. Йөне эшгәр билинйән зат Баз каганын Ил Териш каган үчин ядыгәрлик дикдирендигидир [17, I, с. 36; 18, с. 63].

Ил Териш каган докуз йыллык хөкүмдарлыгындан соңра, 691-нжи йылда арадан чыкды. Ол чинлилер билен 17 гезек, китаилар билен 7 гезек, огузлар билен 5 гезек урушдыр, дәвлети гурмак ишинде улы башарныклар гөркезиндир. Онун гөтерйән Ил Териш унванының манысы үлкәни бирлешдирмек, дәвлети тертибе салмак диймекдир. Шол вагтлар огузлар, тардушлар, төлислер, уйгурлар, изгилер, карлуклар ве басмиллер бу дәвлете гиришдирлер [17, с. 34; 18, с. 53]. Булардан тардушлары ханедан небересинден болан шад, төлислери ябгу унванлы тегинлер доландырырдылар. Уйгур, карлук, изгил ве эдилерин башбуглары өзлеринден болуп, олар ил-тебер унваныны гөтерйердилер. Докуз огузлар, өң беллейшимиз ялы, каганын өз эдарасындады. Шейлеликте, огузлар дәвлетин даянан икинжи бир гүйжи хөкүмнде түрк боюның янында орун алдылар.

Ил Териш каганын ики оглы: Билге каган билен Көл Тегин (акылы көл кимин гиңиш шазада) барды. Эмма олар какалары өлен вагты жуда огландылар. Билге каган 684-нжи йылда, Көл Тегин

685-нжи йылда догланды. Түрклериң дәвлетчилик дессуры боюнча шунуң ялы ягдайда каганың ерине гардашы гечмелиди. Шейлеликте, Ил Теришиң ерине Капкан каган унваны билен хөкүмдар болды.

Капкан каганың дәври улы енишлерден долуды. Ол унудылмаз бир шанлы дәвүр болуңды. Ондан өң шу дәвүрдәки ялы узак үлкелере йөришлер эдилмәнди. Илки билен ички агзалалыклары ятыран Капкан каган 699-нжы йылда гүнбатара йөриш этди. Бу йөриште он окларың хәкимиет астына алыпмагыңдан башга-да Алчы чөб, Сугдак, Бухара себитлерине хем дәвлетиң гүйжи танадылды (700-нжи й.) [28, с. 272].

Чин (Табгач) билен ылалашык баглашылымандыгы себәпли, онуң үстүне акынлар, ягны чапавулчылык довам эдйәрди. Капкан каган ылалашыгың баглашылмагының шерти хөкмүнде Чинден олара сыгынмак үчин баран аслы түрк жемагатлары ызына угратмаклығы талап эдиңдир. Шейле хем 300 мүн кило дары, 3000 саны эжеранчылык гуралларыны ве көп мукдарда демир бермеклиги шерт хөкмүнде өңкүниң үстүне гошуңдыр. Шу затларың өзи түрк үлкесинде эжеранчылығың ве сенетчилигиң өсүп башландыгыны гөркезйәр. Демирчилигин болса Гөк түрклерде ата-бабалардан галан сенетдиги хакында Чин чешмелеринде айдылар. Түрк каганының ислегиниң эсли бөлеги кабул эдилен хем болса, ылалашык баглашылымандыр. Капкан каган гүнбатара йөришинден гелен бадына Онг Тутуқың ыгтыярындакы Чин гошуныны дерби-дагын эдйәр (701-нжи й.). 706-нжы йылда Чача Сеңүниң гошуны хем шейле эдилди.

Йөне узак вагт гечмәнкә чинлилер, гыргызлар ве он оклар арасында бир яранлык дөреди. Яранлар өзлери херекете башлан вагтларында огузларың хем гозгалаң турузжақдыгына ынанярдылар. Бу яранлык хакында эшиден Гөк түрклер алада дүшдүлер. Өнүртмек үчин 710-нжы йылың гышында гыргызларың үстүне йөриш гурадылар. Бу йөриште Капкан каганың өзи, Билге Тонюкук, Көл Тегин (шол вагт 26 яшындады), Тардуш шад (индики Билге каган) дагы гатнашдылар. Кегмен дагының (шинди Тангу Ола) ёлы гар билен бекленендиги үчин, диңе еке атлының гечиш билйән башга бир ёлундан еке-екеден өтүп, улы кынчылык билен йөриши довам этдирдилер. Гыргызлары булар найза билен укудан оярдылар. Олары еңдилер. Гыргыз каганы өлдүрилди.

Олары өзлерине бирикдиренлеринден соң Кегмен дагларының дашыңдан айланып Өтүкене, өз юртларына доландылар. Шол йылың (710-нжы й.) томсунда болса йөриши он окларың үстүне гөнүкдирдилер. Чүнки Тургиш дәвлетини дикелден Сокуның гошуны Ярыш дүзлүгинде топланыңды Гөк түрк гошунының башында Капкан каганың оглы Инел каган, Тардуш шад, Көл Тегин, Тонюкук ве Апа Таркан ялы сайлама серкерделер дурярдылар [17, I, с. 111-112].

Тонюкукын теклиби боюнча Алтын Йышдан (Алтай даглары) ашып, Иртыш Огуздан гечилди. "Түн катыларак", ягны гаранкыннын ичинде илкинжи үстүнликлер газанылды. Болжува етилди [17, I, с. 112].

Эртеси Соку каганын башгутанлыгында тургиш гошуны Ярыш дүзлүгүндөн Болжува гелди. Оларын саны ики эссе көпди. Эмма, барыбир, еңилдилер. Соку каган ябгусы ве шады билен билеликте өлди. Көл Тегин Болжу сөвешинде улы гахрыманчылыклар гөркезиндир. Сокунын көшк бегини есир алындыр. Он оклары табынлыга салындыр. Шол вагтлар гара тургишлер хем гелин, табынлыкларыны билдириңдирлер.

Гөк түрклер бу ерден ызларына гайтмандырлар. Мегерем, сугдакларын ислеги боюнча Йинжү Огуздан (Сейхун, Сырдеря) гечип, Демир гапа гидиңдирлер ве көп олжа алындырлар. Сугдак үлкесинде болнан вагтда гара тургишлерин гозгалаң эдендиклери ве Кенересе тарап гөчүп гидендиклери билиңяр. Бу өрөн якымсыз ягдайды. Чүнки бу иши дүзетмек үчин гидилсе, ызда он окларын тоналаң турузмагы ахтималды.

Гара тургишлерин үстүне, херхал, гошун иберилди. Бу саны аз, азыксыз, атлары ёргун хем-де ядав эсерлере Көл Тегин башгутанлык эдйәрди. Бу барып улы бир сөвешке гара түргишлери еңди. Соңра он окларын белли бойларындан кошунын беги Тутугы хем еңип, карар-гәhini хем-де эмләклерини эле алды. Бу хабарлар Согд үлкесинде болан дүйн гошунда улы гуванч дөрединдир [17, I, с. 46-48, 62, 110, 114-57, с. 66, 79-80].

711-нжи йылда араплар Мавераннахрда өз херекетлерини гүйчлендириңдирлер. Олар Самарканды эеләңдирлер. Тонюкука багышланан язгыларда тезик (арап)¹ алды бир гезек агзаяр [17, I, с. 114-115; 186 с. 81]. Көп харплары бозуландыгы үчин, онун манылары говы селжерденек.

Капкан каган дөврүндө 25 гезек йөриш гуральп, 13 гезек хем сөвеш болуңдыр. Бу вакалара докуз огузларын ве бейлеки тайшаларын гатнашандыгы шүбхесиздир. Бу йөришлер Орхон язгыларында айдылышы ялы, Гөк түрклерин ве онун яранларынын байлыкларыны ве кувватны артдырыңдыр [17, I, с. 36-38; 18, с. 53-54].

Эмма 714-нжи йылда бейлеки тайшалар бири-биринин ызындан дөвлете гаршы гозгалаңлар эдин башландырлар. Чин чешмелери муны Капкан каганын өрөн берк тутяңдыгындан, хатда рехимсизлик эдйәң-дигинден дийип беллейәрлер.

Гара Иртыш якаларында яшан ве үч бойдан дүзүлөн карлуклар 712-нжи йылда ене-де баш гөтердилер. Бу гезек сөвеш Тамак Идук башында болды. Карлуклар чынлакай бир еңлише сезевар эдилдилер.

¹ ("тажик" болайжак ялы? — терж. белл.).

Сонра олар хемаят исләп, Чине гөчдүләр [17, I, с. 48, 62, 66; 22, с. 455-456].

Сонкусы йыл гозгалаңлар хас көпелди ве дәвлети сарсдырып башлады. Тардуш шад Көл Тегин билән билеликде аз тайпасының үстүнә утлады. Азлар, өң беллениши ялы, демиргазыкда Кегмен токайы себитлеринде яшаярдылар. Сөвеш Гара көлдә болды. Азларын илтебери Көл Тегин тарапындан есир алынды. Сонра булар изгиллерин үстүнә бардылар ве оны хем дерби-дагын этдилер.

Шол 715-нжи йылда огузлар ве эдизлер билән хем уруш болуп гечди. Эдизлер гозгалаң турзундылар. Олар Кышлагада боюн эгдирилдилер [17, I, с. 48-50; 18, с. 58]. Шонда эдизлерин ил тебери, Кашканың гиевисе бирнәче башбуг билән гидип, Чине сыгынды. Буларын янында 100000 чадырлы жемагат барды. Эсли вагт геченден соң Кашкан каганың өлдүрилендигини, ерине Билге каганың гечендигини, Тонюкугың хем она көмекчи боландыгыны эшидип, булар юртларына доландылар ве Билге кагана табын болдулар [22, с. 456, 459; 20, I, с. 170-171, 223-224, 258].

Огузларын гозгалаңыны Билге каганың өзи билән гардашы Көл Тегин ятыран боларлы. Билге каган огузларын өзүнә ягы болмагыны хер ерде дүрли гапма-гаршылыкларын, булашыклыкларын йүзе чыкмагындан ве гөрүпчиликден гөрийәр [17, I, с. 62-63; 18, с. 67].

Огузлар билән бир йылда дөрт гезек уруш эдилди (715 — 716-нжы йыл). Илкинжи сөвеш Тогу Балыкда болды. Ол Тугла (Тула) якасындакы бир шәхәрди. Икинжи сөвеш Андургыда болды. Ондан үзүл-кесил бир нетиже чыкмады [17, с. 62. Д30; 18, с. 67]. Үчүнжи сөвеш Чуш башында болуп, мунда огузларын тоңа боюндан болан Ашагут он саны гардашы билән бирликде есир алынды. Ханедан агзасы Тоңа тегиниң бир дабарасында оларын хеммеси өлдүрилди (715-нжи й.) [17, I, с. 50, 62, 64; 18, с. 58, 67-68]. Дөрдүнжи сөвеш Эзгенти Кадазда болды. Огуз гошуны үчин еңилиш дийип хәсиетлендирилсе-де, Гөк түрклерин хем ол гезек улы бир үстүнлик газанмандыкларыны уршун сонра довам эдендиги хем гөркезийәр.

Гөк түрклер шол ғышы (716-нжы й.) Амгы Курганда гечирдилер. Шол вагтлар мал гырғынчылыгы йүзе чыкды. Шуңа гарамаздан, Гөк түрклер огузларын үстүнә ене-де гошун ибердилер. Көл Тегиниң өзи караргәхе (ордада) галды. Огузлар салым бермән караргәхе дөкүлдилер. Көл Тегин дине бар гайратыны сарп эдиш огузлары серникдириш билди. Хови өрөн улы болуңды. Билге каган бу хадыса барада тайнасына шейле йүзленидир: "Көл Тегин болмадык халатында хеммәңиз өлердиниз. Энем, бажыларым, гелинлерим, гоңшуларым гырнага өврүлерди. Өленлер юрта, ёлда чашып галарды" [17, I, с. 50, 62, 64; 18, с. 58, 67-68].

Арадан аз вагт геченден соң Гөк түрклер гайтадан огузларын үстүнә дөкүлдилер ве обаларыны таладылар. Огузлар докуз татарлар

билен бирлешип, янадандан урша чыкдылар. Агуда ики гезек сөвөш болды. Огузлар ве татарлар енлип, ызларына гачдылар (716-нжы й).

Шол вагтлар индики Билге каган (Тардуш шад) 33 яшындады. Капкан каган аз санлы адам билен бир токайын ичинден гечип гелийркө байыркулар тарапындан өлдүрилди (716-нжы й, томус). Ол байыркулар билен болан енишли сөвөшцен доланып гелийрди. Билге каган агасынын өлүминде өз тайпасыны язгаряр. Ол агасынын бу тайпаны тертибе саландыгыны, экләп-сакландыгыны, азыкдан көшлүге өвредендигини, онун ёксулыны бай эдендигини айдяр [17, с. 36, 40, 42, 64, 66; 18, с. 53-55, 63, 65-68]. Тонюкук хем Капкан каганын гүндиз отурмандыгыны, гиже ятмандыгыны ныгтаяр [17, с. 116-118; 18, с. 81-82].

Түрклерде хөкүмдарлыгын мирас гечмеси меселесинде кесгитли бир каданын болмазлыгы бу ерде ганлы чакнышыклара гетирди. Чакнышыкларын соны дине бир Капкан каганын оглы Инел каганын ве ёлдашларынын өлүми билен гутармады. Инел каганын тарапыны тутан жемагатлар юрлы ташлап, башга ерлере гитмәге межбур болдулар. Кәбирлери Чине сыгындылар. Шол вагтлар огузлардан хем Чине тарап гиденлеринин боландыгы билдирйөр.

Шол йыл Билге каган ёкары Селенеде яшаян уйгурларын үстүне угранды ве Карган диен ерде олары енипди. Уйгурлар Ормана чыкыпдылар. Оларын ил тебери 100 чемеси адам билен галыпды. Билге каган болса әле салан йылкы сүрүлери билен түрк тайпасыны эклейрди хем байлашдырарды [17, с. 66; 18, с. 68].

Билге каган 34 яшындака (717 — 718-нжи й.) огузлар Чине сыгындылар. Булара гаршы каганын хич хили алач эдин билмәндигини гөрмек боляр [17, с. 66; 18, с. 69, 30, с. 221-248].

Орхон язгыларында шундан соң огузлар хакында гүррүн әдилмейөр. Дине такмынан 726-нжы йылда дикелен Тонюкук язгыларында түрк Билге каганын түрк сир тайпасыны, огуз тайпасыны экләп отурандыгы [17, с. 120; 18, с. 82], огузларын Чинден гайдып гелендиклери, Билге каганын ыгтыярына гечендиклери гөрүнйөр. Көл Тегинин ядыгәрлигиндәки язгыларда каганын огуз тайпасына йүзленмеги, соңкуларын гөс-гөни кагана дегишлидигини аңладяр [17, с. 58; 18, с. 61].

Билге каганын диреги Көл Тегин гоюн йылынын Х айынын 17-си гүни вепат болупдыр (731-нжи й.). Гөк түрк гахрыманы шол вагт 47 яшында экени (доглан вагты 685 — 686-нжы й.) [30, с. 221, 230, 243-244].

Көл Тегинин гахрыманчылыгынын ве харбы башарныкларынын дөвлетин кувватыны артдырмакда өрән улы ролы болупдыр. Шол себәли онун өлүми Билге каган башлыклайын ханедан агзаларынын арасында чунңур гынанч дөредипди. Билге каган агламакдан яна тайпанын гөзи гидер өйдүн горкундыр. Бу ганлы гөзияшлар шол бир вагтын өзүнде түрк тайпасынын якын гелжекде саташжак азалы гүнлери үчин хем дөкүлийрди. Укыплы адамлар ызлы-ызына

гидйәрдилер, оларың орнуна шол дережедеки адамлар гелмейәрдилер. Тайпада бир чөкүшиң эмеле гелйәндигини әшгәр гөрйән каган муны Көл Тегине багышлап язан язгыларында белләпдир.

Билге каганың өзи 734-нжи йылда арадан чыкяр. Шейлеликте, Гөк түрклер бейик каганларындан айрылып, ялңыз галан ялы болдулар.

Билге каганың ерине оглы гечди. Бу хем Билге каган унваныны алды. Чин чешмелеринде оңа Йи-ен каган диййәрлер. Өлен каганың инилеринден бири Йоллуг Тегин 34 гүн ишләп, Билге каганың ядыгәрлигиндеки хатлары языпдыр, нагышлары чекипдир.

Тәзе Йи-ен каган, чин чешмелерине гәрә, 8 йыл хөкүмдар болупдыр [22, с. 472; 20, I, с. 229-230]. Онуң ерине гечен гардашы хем Билге Кутлуг каган унваныны гөтерипдир. Чин императоры болса оңа Теңри каган унваныны беришдир. Бу каган өрән яш болан. Онуң янында бир даыныклы дәвлет адамлары хем болмандыр. Әжеси Тонюкукың гызы экен. Ол бир кичирәк серкерде билен якын гатнашыкта болуп, дәвлет ишлерине гатнашып башлапдыр.

Әдара әдилишиниң говшаклыгы юртда нәгилеликлер дөредипдир. Шол вагт каганың шад унванлы, бири чеп голы, бейлекиси саг голы доландырян доганоглан агалары баш гөтерипдирлер. Кутлуг каган саг голдан үстүн чыкыпдыр. Эмма чеп голдан еңлипдир. Бу гүндогардакы голды. Сонжулар тагта Билге каганың башга бир оглуны гечирипдирлер. Эмма ханедан неслинден болан Ку-то ябгу оны өлдүрип, ерине өз гардашыны отурдяр. Сонра болса гардашыны хем өлдүрип, өзүни каган дийип ыглан әлипдир.

Бу ички давалар Гөк түрклери песе гачырды. Пурсат арап йөрәнлер үчин аматлы ягдайлар дөреди. Хакыкатдан хем 742-нжи йылда уйгурлар, карлуклар ве басмиллер диллешип, билеликте Гөк түрклерин үстүнден индилер. Еңлиш гутулгысызды. Ку-то ябгу өлдүрилди. Тизден Билге каганың гарындашым дийип атландыраны, басмил Идук Куту Гөк түрклери дәвлет хөкүмнде сынды хасап әдиш, өзи каган унваныны алды. Уйгур ве карлук ил теберлери хем ябгу унваны билен өзлерини атландырып башладылар. Ябгу кагандан сонкы улы унвандыр. Онуң ыз янындан шад унваны гелйәр.

Агыр еңлише сезевар боландыкларына гарамаздан Гөк түрклер өзлерини тутуп, Кутлуг каганы өлдүрән чеп гол каганының оглуны тагта чыкардылар. Бу Озмуш каган унваны билен таналяр. Чин императоры Озмуш каганың өзүне табын болмагыны исләпдир, эмма каган оңа гөвнемәндир. Херхалда, Чин императорының мечев бермеги билен өңки үч яран Гөк түрклерин үстүне чозуп, муны ене-де еңлише сезевар әдишдир [22, с. 472-474; 20, I, с. 229-230; 31, с. 14; 17, I, с. 164-166]. Озмуш каган Өтүкене чекилипдир. Эмма саг голуң ябгусы ве Ко-ла-то диен башга бириниң башда дурмагы билен 5 мүн чадырлы илатың Чине гөч әтмеги Озмуш каганы бүтинлей песелтди. Узак вагт гечмәнкә ол басмиллерин пидасы болды [22, с. 472-474; 20, I, с. 229-230; 31, с. 14;

17, I, с. 164-166]. Яш Озмуш каганың бетбагт башы Чин императорына иберилипди (744-нжи й.) [22, с. 474; 20, I, с. 230].

Бу вакадан соң Озмуш каганың гардашы По-меу ху-лунг-лу унваны билен тагта чыгарылды. Эмма Гөк түрклеринң эсасы көпчүлиги рухдан дүшүпди. Шол себепли булар Гөк түрк ханеданындан чыкан ве өзүни каган дийиш ыглан эден бамил Идук Кутуң хөкүмдарлыгыны кабул этдилер.

Йөне вели уйгур ве карлук ил-теберлери Идук Куты ыкпар этмедилер ве онун үстүне йөриш гурадылар. Ганлы чакнышыкларда басмиллер агыр енлише сезевар болдулар. Буларың башгутанлары болса урушда өлди. Бу давада уйгурлар хас улы роль ойнапдырлар. Шонуң үчин-де оларың башгутаны Көл Билге каган унваныны алды. Ол По-меувы тагтдан дүшүриш, өзи Өтүкенде ерлешди (745-нжи й.) [22, с. 474-475; 32, с. 158-162]. Өтүкен, Билге каганың айдышы ялы, "ил тутсак йыр", ягны эдара эдилйән меканды.

Гөк түрклеринң соңы нэхили болды?

По-меу каган өлдүриленден соң Билге каганың аялы, Топпокутын гызы Кутлуг По-фу хатын улы бир түрк жемагатыны алыш (5 мүн чадырлы) Чине барыш сыгынды. Император оны гадырлы гаршы алды. Бир вагтлар Билге каган өз илине: "Табгач юрдуна гитме, гитсең ёк боларсын" дийипди. Чине гиденлеринң арасында огузларың хем бир жемагатынынң боландыгыны Уйгур Ил Итмиш Билге каганың "Шине Усу" язгыларында айдылар [31, с. 31; 17, I, с. 176].

Гөк түрклеринң бир бөлети Уйгур дөвлетининң табынлыгында галды. Башга ерлере гиденлер-де аз дәлди.

Чин чешмелеринде Х асырынң биринжи ярымында Гөк түрклер хакында ене-де агзаяр. 926-нжы йылда ве 928-нжи йылда Гөк түрклеринң башбуглары эллери совгатлы Чин көшгүне гелипдирлер. 931-нжи йылда ве 941-нжи йылда илчилер уградыдырлар.

941-нжи йылдан соң бу түрклер бабатда хич хили хабар ёк. Олар шол вагтлар өрән песе дүшүпдирлер [22, с. 475-477; 39, с. 94-100].

IX ве X асырларың ыслам чешмелеринде гөс-гөни түрк адыны гөтерйән бир ковум хакында сөз ачылмаяр. Ол чешмелерде "түрк" сөзи бирнәче ковумдан ыбарат улы бир халкынң я-да тайшалар топлумынынң ады хөкүмнде уланылар.

Меркези Азия түрк тарыхынынң ин мөхүм дөврүнң Гөк түрклер дөври боландыгы шүбхесиздир. Гөк түрк империясы Меркези Азиядакы ин улы дөвлетди. Түрк жынсына дегишли әхли тайшалар ин соңкы гезек бир байдагың астына шу империя вагтында тоиланышдырлар. Шонуң нетижесинде түрк ады, айратын-да Орта ве Якын Гүндогарда түрки дилли халкларың умумы ады болун галды, шол маныны газанды. Бу дөврүнң үнси өзүне чекйән айратынлыкларындан бири, түрк жынсынынң Меркези Азиянынң гүнбатар себитлеринде, хусусан-да Ыссык көл этраплары билен Чу ве Талас деряларынынң арасыны

түрклештирмегидир. Гөк түрклер отурымлы дурмуша ве медениете гызыкляны халк болупдырлар. Оларың дәвлет гурмазларыңдан өнүрти Алтай дагларыңда яшаң, демирден гураллар ясандыгыны билийерис. Дәвлет гуранларыңдан соң болса хемме угурлар боюнча улы башарныклар гөркезиндирилер.

Чин чешмелеринден гөрнүши ялы, Гөк түрклер гөчме халк болмак билен бирликде, экеранчылык билен хем мешгулланышдырлар. Илатың ер пайлары болушдыр дийип чешмелерде белленилийэр. Капкан каганың Чинден 300 мүн кило тохумлык дары, 3 мүн саны экеранчылык эсбагыларыны алмак исләндигини өң айдышдык. Сөвда ишине дәвлет гурландан соң улы әхмиег берлишдирил. Билге каган Өтүкен этрапларыңда отурып, сөвданың үсти билен тайнасыны баржамлы эдиш билжекдигине ынаныр [17, I, с. 26].

Шәхерлер гуруш, оларда ерлешмек меселеси әнтег VI асырда Гөк түрклерин каганларыны гызыкляндырып уграйр. Әмма халкың муна улы гаршылык гөркезжекдигине ынанып, олар оны амала ашырып билмәндирилер. Билге каганың шәхер гурмак ислегине, Чин тараңдан инжек ховшы гөз өнүнде тутуш, Тонюкук хем гаршы болушды. Уйгур Ил Итмиш каганың Орду Балыгы гурмагыңда хем, гүррүңсиз, Гөк түрклерин, ылайта-да Билге каганың улы пайы бардыр.

Гөк түрклер илкинжи дөвүрде элишбий хөкмүнде согды хатыны уланярлар. Соңкы вагтда болса түркче язгы дөретдилер. Гөк түрк элишбийиниң башга бир халкыңкыдан гелип чыкандыгы хакындакы гарайшың догры болмагы хем мүмкиндирил. Бу элишбий VII асырың икинжи ярымыңдан бейләк уланылмага башлан болса герек. Йөне, эсасы зат, элишбийе әе болмаклыкдыр. Гөк түрклерден өңки улы халклар болан жуан-жуанларың, си-ән-шилерин ве хунларың элишбийи болманды. Хазарларыңкы-да ёкды. Устесине, хазарлар халыфатың ве Византияның ин якын гоңшуларыды. Гөк түрклер согд серишделери билен Якын Гүндогардан алнан хасаң эдилйән бу элишбие өрән көп гошант гошушдырлар, оны өзгердишдирилер хем-де бир милли элишбий гөрнүшине гетиришдирилер.

Гөк түрклерде он ики хайваның адыңдан дүзүлен таквим (календар) пейдаланылыпдыр. Гечирилен барлаглара гөрә, [30, с. 154-157], ол таквим VI асырың ахырларыңда Чинден алышдыр. Соңра ол Гөк түрклерин мирасыны довам эден уйгурлар тарапыңдан уланылыпдыр. Уйгурлардан өвренен монголлар болса бу таквими Эйрана, хатда Анадола гетиришдирилер. Таквим Эйранда соңкы йүзйыллыкларда хем уланылды.

Гөк түрклер өз элишбийлери билен өз диллеринде говы ядыгәрликлер галдырышдырлар. Бу ядыгәрликлер түрк дилиниң, түрк әдебиятының, түрк тарыхының, хас гиң маньда түрк медениетиниң ин гымматлы чешмелери ве нусгаларыдыр.

3. УЙГУРЛАР ДӨВРҮНДЕ ДОКУЗ ОГУЗЛАР

Чинлилер тарапындан хул-ху дийлип атландырылан уйгурлар Ёкары Селенга жакаларында отурардылар. Уйгурлар XIV асырын башларында хем ин гадымы юртларынын шу ердедигини билйёрдилер. Орхон язгыларында уйгурларын ады еке гезек тутулар. Онда уйгурларын башга көп түрк тайпаларындан тапавутлылыкда, гөс-гөни кагана салгыт төлөң, асуда яшандыкларыны аңламак боляр. Өндөн беллейшимиз ялы, Билге каган тагта геченинден соң, 715-нжи йылын гүйзүндө Селенгадан ашак иниң, Карган дийлен ерде уйгурлары даргадышды. Шонуң үчин уйгур тайпасы Орман диең юрда чыкпыды. Уйгур ил тебери 100 чемеси адам билен гүндөгара гачпыды. Каган болса эле салнан йылкылары билен хор дүшен тайпасыны эклейёрди [17, I, с. 66; 18, с. 68].

Уйгурлар докуз огузлары өзлерине бирикдириңдилер, эмма хачан бирикдирендиклери хакында кесгин зат айтмак мүмкин дәл. Уйгурларын карлуклар ве басмиллер билен яранлык гурап, 742-нжи йылда Ку-та ябгунын үстүне йөриш эдендиклерини билйёрис. Шонда огузларын хем булара гошулан болмагы әхтималдыр. Уйгур дөвлетиниң гурулмагында Көл Билге каганың ин улы көмөкчиси оглы Моуун Чорды. Көл Билге каган 747-нжи йылда өлди, онуң ерине оглы гечди. Ол Танрыда Болмуш Ил Итмиш Билге каган унваныны алды. Бу каган барада 759 — 760-нжы йылларда язылан ин соңкы язгыларда, хатың көп ериниң бозуландыгы үчин окамасы кын жүмлелерде хем: "Онда калмыш будун Он Уйгур Токуз Огуз үзе йүз йыл олдуруң" дийлиёндигине дүшүнмек боляр [31, с. 12-3, 13-3; 17, I, с. 64, 165, Д. 3]. Бу ерде әсасы зат, уйгурларын он бойдан эмеле гелендигиниң айдылмагыдыр [39, с. 39-40; 108, с. 125].

Ил Итмиш каганың Озмуш каганың үстүне эден йөришини аңладян язгыларда "Докуз Огуз будунын хеммеси тоиланды" дийлиёр [31, с. 12-5, 13-5; 17, с. 164]. Бу хем онуң шол вагтлар (743-нжи й.) докуз огузлары өз ыгыярына аландыгыны аңладяр. Эмма ол каган боланындан бираз соңра огузларын аша көндүгине гөз етирин, олары "секиз огузлар" дийиш атландырышдыр. Диймек, бир бойы ол өзүне чекен болмалы. Огузлар, Гөк түрклер билен эдишлери ялы, уйгур каганына гаршы хем докуз татарлар билен бирлешиңдилер.

Ил Итмиш каган 749-нжы йылын илки айларында докуз татарлары ёла гетирмек үчин огузлары янына чекмәге чалышды ве олар билен билеликде херекет этди. Бу иш гүйз айларына ченли довам этди, ахырда каган үстүнлик газанды. Эмма каган, херхал, гечиримлилиги эден бермәндир [31, с. 16-19; 17, с. 168-170]. Йөне бу хакда мундан артык мағлумат ёк.

Каган шол йылын соңкы айларында Өтүкене гайдыш гелди. Ики оглунуң бирине ябгу, бейлекисине шад унваныны берди. Гөк түрк

каганларының эдиши ялы, олары тардуш ве төлис тайналарының башында гойды. Соңкусы йыл Кеминин аңырсында яшаян чинлилерин үстүне йөриш этди. Эмма ол хакдакы язгы энтэк эле салнанок. Шол йыл Ил Итмиш каган илкинжи язгыларыны яздырыпдыр. Шол йылын гүйзүнде ол татарларын үстүне йөриш этди. Соңкусы йыл Өтүкен этрапларында икинжи язгысыны яздырды. Бу соңкы вагтларда тапылан "Тарят" язгысыдыр. Бу язгыда огуз ады дине бир гезек гелйәр, жүмлөнің манысы хем говы аңланмаяр [19, с. 184, 807, 810].

Чинлери боюн эгдиренден соң, Ил Итмиш каган ол ере Тутуку башгутан эдин гоюпдыр, оңа көмекчи хөкмүнде ишбараклары ве тарханлары иберипдир.

Соңра каганын басмиллере ве карлуклара гаршы уршандыгы билдирийәр. Бу урушлар махалында Чинде болан огузлар ве Гөк түрклер аяга гальпидырлар. Олар уйгур хөкүмдарының душманларының тарапына гечипдирлер [31, с. 29; 17, с. 176-177, 8]. Каган басмиллери ве карлуклары чым-пытрак эдипдир. Шундан соң басмиллер өз барлыкларыны асырларбойы йитирипдирлер. Карлуклар болса он окларын үлкесине гөчмөге межбур болупдырлар. Чин бабатда Ил Итмиш каган этиячлы бир сыясат йөредипдир. Чынлакай бир гозгалаңа гаршы гөрешмели болан императора эсгер гөндерипдир. Шейлеликте, онун хорматыны газаныпдыр ве гиевиси болупдыр.

Бу үстүнликлерден соңра Ил Итмиш Билге каган Ёкары Оркунын якасында бир шәхер гурдурыш [31, с. 35; 17, с. 180-185] (758-нжи й.) оңа Орду Балык дийиш ат гойды. Шәхерин 12 саны демир дервезесинин боландыгыны, улы диварлар билен гуршаландыгыны, көп базарларының бардыгыны ол ерлере баран мусулман сыяхатчысы Бахроглу Темим языпдыр. Оны "илаты көн, херекетли шәхер" дийиш хәсиетлендирипдир. Шәхерин төвереклеринде көн санлы шәхерчелерин ве обаларын бардыгыны хем белләипдир [24, с. 275-305; 43, с. 33-37].

Шу гүнки мағлуматлара гөрә, Орду Балык түрклерин гуран илкинжи шәхеридир. Илкинжи шәхери гуран түрк каганы Ил Итмиш Билге каган үч язгы яздырып, өмрүнде эден ишлерини шоларда беян эдипдир. Ол 759-нжы йылда вепат болупдыр. Онуң ерине оғлу Бегү каган гечипдир (759 — 779-нжы й.).

Уйгурлар 840-нжы йыла ченли тарыхы түрк юрдуның хәкимлери болуш галдылар. Дөвлетин арачәги демиргазыкда Косугөле ве Улы Кемә, гүнортада Гоби чөлүне, гүндогарда Тутла дерясының гошундыларына, гүнбатарда Алтай дағларына ченли узалярды.

Уйгурлардан хем тарыхы язгылар гальпидыр. Эмма олар Гөк түрклер дөврүнде башланан газма язув медениетине уллакан гошант гошуи билмәндирлер. Оларын кабул эден мани дини хем муна тәсир эдин билмеди. Манихей дини доландырыжы топарларын дини болупдыр. Халк көпчүлиги оны кабул этмәндир. Бу дини Бегү каган 762-нжи йылда кабул эдипдир. Ол уйгурларын роваятларында енижи бир

хөкүмдар эдиллип гөркезийер ве онун Ыссык көлүн гүнбатырындакы белли шөхер Баласагуны гурдурандыгы айдылар. Аслында болса бу каганын улы бир ениш газанандыгынын гөрүнмейши ялы, шөхер гурдурандыгы хақында хем дегерли делил тапып боланок.

Демиргазыкда эсасан Абакан себитлеринде яшандыгы билинйән гыргызлар Орхунда гурлан дөвлөтлер үчин мыдама хови болун дурундылар. Ахырда, 758-нжи йылда Ил Итмиш Билге кагандан ениленлеринден соң, оларын уйгурлары биынжалык этмеклеринин соңуна чыкылыпдыр. Везиле давасы билен гыргызларын янына гиден (739-нжы й.) бир уйгур серкердеси олары өз тайпасынын үстүнө йөрише чагырыпдыр. Гыргызлар муңа бичак бегенип, улы бир гошун билен Орду Балыга хужум эдипдирлер, шөхери отлапдылар. Өленлерин арасында каган хем барды [32, с. 172-176]. Шонун нетижесинде Орду Балык этрапларында яшаян 13 саны уйгур бойы Чине гачып гидйер. Бу 13 бой бир тарапдан гыргызларын, бейлеки тарапдан чинлилерин ызы кесилмейән хужумлерине сезевар болун, эсли вагтлап кынчылыклы ягдайлары башдан гечиренден соң даргамага межбур болды (648-нжи й.). Буларын улы бир топары Чин хәкимлигине гирди, бир бөлегини болса гыргызлар есир алдылар.

Уйгурларын 15 бойдан ыбарат бир топары гүнбатара гачып, карлуклара сыгынмакчы болды. Эмма ол ере етмәнкәлер икә бөлүндилер. Бу голларын бири Тибете гитди. Соң ол Кансу себитлеринде бир дөвлөт гурды. Булар "сары уйгур" дийиш ат берлен уйгурлардыр. Хас улы голы Таңры дагы себитлеринде юрт тутунды. 848-нжи йылда булар өзлерине каган беллендилер. Чин бу кагана Таңрыда Кут Болмуш Алп Кулуг Билге каган унваныны берди (856-нжы й.).

Бу тәзе уйгур дөвлетинин арачәклери гүндогарда Хаминин илерсинден башланярды, гүнбатарда болса Ыссык көлүн якасындакы Барстана якынлашярды [37, с. 22-24].

Х асырын икинжи ярымында будда уйгур көнчүлигинин динине өврүлди. Будда бу себитлерде өнден орнашыпды. 982-нжи йылда уйгур үлкесине сыяхат эден чин илчиси Ван-Ен-Те бу ерде байлык, абаданчылык ве хошаллык бар дийиш белләпдир. "Бу үлкеде ёксул адам ёкдур. Иймити етерлик болмадыклара гарашык эдилйер. Адамларын өмри узак. Гаррыларын әхлиси эт ийиш билйер" дийиш языпдыр [22, с. 50-66].

Уйгурларын түрк дүнйәсинин тарыхында медениет бабатда адатдан дашары орны бардыр. Шөхерчилиги башлан шолардыр. Гараханлыларын уйгурлара "гәт" диймеги, шүбхесиз, отурымлылык билен багланьшыктыдыр. Уйгурлар болса мусулманлара "чомак", "чомак әри" дийишдирлер. Бу болса мусулман тәжирлеринин әллеринде чомак, ягны таяк боландыгы үчин айдыландыр.

Гараханлыларың уйгурларың үлкесине чапавулчылык эдендиклери, кәбир ерлерини элэндиклери беллидир. Оңа дерек уйгурлар гараханлылара язувы ве башга көп медениетлери гечириндирлер.

Уйгурлара эсасы зарбаны уран гарахытайлылардыр. Олар уйгурлары, салгыт төлемекден дашары, хөкүмдарлыгың хан унванының ерине идик унваныны гөтермәге межбур эдиңдирлер.

Уйгурлар ики үлкелеринде хем өзлерини уйгур ады билен танадырдылар. Чинлилер булара хуи-хо дийиндирлер. Докуз огузларың болса түрук (түрк) ве уйгур тайпаларыңдан дүйңден айры тайпадыгыны ёкарда хем гөрүңдик.

Догрудан хем, эгер шейле болса, мусулман авторларының уйгурлары докуз гуз (докуз огуз) ады билен гөркезжек болмаларыны нәме билен дүшүңдирмек болар? Бу барада хер хили чакламалар бар. Меселем, ол авторларың бу ики ада бир маньда дүшүңен болмаклары мүмкинди́р. Тайпаларың икисиниң хем ханеданың хәкимиетиниң астында болмагы ве атларының бири-бирине меңзешлиги (уйгур — гурр, огуз — гуз) муңа себәп болуи билер. Докуз огузларың гадымдан бәри таньмал тайпа боландыгы себәли, мүмкин, өз тәсирини бейлекиниң адына хем гечиренди́р [39, с. I-II].

Докуз огузларың соңкы ыкбалы хакында айданыңда, оңа дегишли хич хили маглуматымыз ёк. Олар X асырда Сырдеряның ашак акымларыңда дине огуз ады билен яшан жемагат дәлди́р. Чүнки:

а) Ибн Хурдабих ве Хорезми ялы гадымы жуграфиячылар билен бир хатарда әхли мусулман авторлары докуз огузлар билен огузлары бири-биринден айры тайпалар дийиш хасан эдйәрлер;

б) Сырдеря якаларыңдакы огуз или ики гола айрылмак билен, бу голларың бирине бозок, бейлекисине үчок дийилийәрди. Бу атларың Гүнбатар Гөк түрк дөвлетиниң даянжы болан он оклардан галан болмагы шүбхесизди́р;

в) Сырдеря якаларыңдакы огузларың ябуларының эмелдарлары Көл Тегин унваныны гөтерйәрди́лер. Эркиниң болса он окларың гүнбатарда отуран ну-ше-ни голуна дегишли беглер тарапыңдан гөтерилен унван боландыгыны билйә́рис;

г) Көл Тегине багышланыш 732-нжи йылда гечирилен жыназа дабарасыңда Гүнбатар Гөк түрк каганына Огуз Билге Тамгач векилчилик эдиңди́р [17, I, с. 52-53; 18, с. 59]. Бу ерде "Огуз" сөзи векилчилик эдениң тайпасыны әшгәр этмек үчинди́р. Меселем, Түрк Билге диен ялы;

д) Докуз огузларың тоңра ве куни атлы тирелерине огуз боюнда душ гелленок;

е) Кашгарлының айтмагына гөрә, огузларың дили Гүндогар Гөк түрк ве уйгурларың диллеринден (шивелеринден) талавутлы болшы ялы, XI асырда өзлеринден гүндогарда яшаян чигиллерин, тохсилерин ве ягмаларың диллеринден хем талавутлыдыр. Бу айратыңлык барада

Кашгарлы түрк шивелеринин ин еңили (хафиф), инчеси хем оваданы (зариф) огузларынкы болуп, ин догрусы (сахих) тохси ве ягмаларынкы диен нетижә гелишдир [5, I, с. 30]. Кашгарлы соңкулара хахан түркчеси адыны берйәр. Орхон ядыгәрликлеринин дилине ин якыны хем шолдур. Хахан түркчесинде геплән бу ики халкын бири болан тохсилер, Мервезинин язмагына гөрә, карлуклара дегишлидир. Карлукларын болса гүндогардан, Гара Иртыш тараңдан гелендигини билйәрис. "Худудул-Алемде" ве Гердизиде ягмаларын докуз огузлара дегишли жемагат боландыгы билдирилйәр. Чин чешмелерине гөрә Гүнбатар Гөк түрклерин дили Гүндогар Гөк түрклеринкиден бираз тапавутлыдыр [25, с. 21, 47; 30, с. 252]. Ине, шол тапавут болса хут огуз түркчесиндеки тапавутдыр. Башгача айданында, огуз дили Гүнбатар Гөк түрк дилинин довамыдыр.

Шейлеликте, докуз огузлар билен Сырдеря огузларынын арасында диңе көнеден гелйән бир гарындашлык болуп билер. Докуз огузларын соңкы ыкбалы хакында хич хили маглумат ёк. Диңе бир зады, ягны 840-нжы йылда оларын гыргызларын хужумлери нетижесинде изгил, эдил, чак тайпалары ялы дагандыкларыны, кәбир бөлеклеринин уйгурлара гошуландыгыны, башга бирлеринин болса башга атлар билен өз барлыкларыны довам этдирендиклерини айтмак болар.

Б. СЫРДЕРЯ (СЕЙХУН) ОГУЗЛАРЫ

Х — ХІ АСЫРЛАРДА ТҮРК ИЛЛЕРИ

Меркези Азия түрк тарыхында Гөк түрклерин орны өрән улудыр. Оларын гечен тарыхы ёлы болмадык болса Меркези Азия тарыхы көп зат йитирерди. Хакыкатдан хем Гөк түрк дөвлети йыкыландан соң түрклер Меркези Азияда улы империя дөредиң билмедилер. Орхон себитлеринде Гөк түрклерин ерини эелән уйгурлар гүнбатар түрклери бирлешдириң бир улы дөвлети гурмагы башармадылар [17, с. 41-44]. Догры, Билге каганың Чин билен ёла гоян нарахатчылыгыны довам этдирдилер, оны достлуга хем өвүрдилер. Бу нарахатчылык гыргызлар дөврүңде хем довам этди (840 — 924-нжи й.).

ГЫРГЫЗЛАР: Оң айдылышы ялы, IX асырда түрк дүнйәсинде ин мөхүм хадыса гыргызларын уйгур дөвлетини йыкың, Орхон себитлерини эле алмагыдыр. Эмма Сибирден гелен гыргызлар (ыркыз) Орхон медениетини ёк этдилер. Сегсен йылдан говрак хөкүм сүрен гыргызларын өзлери екеже бир дегерли язгы хем галдырмандырлар [30, с. 14; 17, I, с. 156-157]. Бу бабатда гыргызлар Орхон себитлерине "барбарлыгы" (варварлык — терж.) гетирен бир халк хөкмүңде хәсиетлендирилишдир [32, с. 176].

Мусулман авторлары гыргызларын уйгурлары Орхон себитлеринден чыкарың, 84 йыл хөкүм сүрендиклеринден хабарсыз ялы гөрүнйәрлер,

оларың дине Сибирдәки юртлары хақында гүррүн эдйәрлер. Мавераннахрдан хер ики йылда бир гезек гыргыз үлкесине кервен гелер экен, онда докма өнүмлеринден башлаң, көп сөвда харытлары гетирилиңдир. Ол ерден болса гыммат бахалы сүтүкли дерилер, ылайта-да ок ясамак үчин гаты агачлар алнып гайдылыпдыр. "Худудул-Алемде" язылыпшына гөрә (982-нжи й.), гыргыз хаканы Кемчикеш диен шәхерде отуранмыш. Шондан башга гыргызларда шәхер болмандыр [24, с. 282-286]. Өлүлериниң жеседини якан еке-тәк түрк ковумы гыргызлар болупдыр. Гыргызлар хәзирки Гыргызыстан юрдуна XVIII асырың башларында галмык монголлары тарапындан гетирилиңдир.

924-нжи йылда монгол жыңсындан болан китаыларың хүжүмине чыдаң билмедик гыргызлар асыл юртлары болан Енисей себитлерине чекилиңдирлер. Буларың кәбир тоңарлары гүнбатара гачыпдырлар. Шейлелике, түрклериң гадымыетден белли болан тарыхы юрды бүтинлейин монгол дили улусларың элине гечйәр.

КАРЛУК: Булар 766-нжи йылда Тургиш дәвлетини йыкып, оларың тоңрақларында юрт тутунупдырлар. Йөне карлуклар бу ерде куватлы бир дәвлет дәрәтмәндирлер. Говшак, ыгынсыз бир дурмушда яшашдырлар. Шол себәшли Саманы хөкүмдары Ысмайыл бин Ахмет 893-нжи йылда Тараза (Талас) хүжүм эдиң, карлуклары өз дәвлетине гошупдыр [34, с. 245; 35, с. 476]. X асырың ахырында саманыларың серхетлери Таласдан ики мензил гүндогара тарап сүйшйәр. Ыссык көлүң гүнбатырындакы Суяба (Баласагун) ченли болан тоңрақлар хем Саманылара дегишлиди. Саманылар түрклериң парчаланьып, бири-бирине ягы боландықларыны гөрәнлеринден соң, оларың чапавулчылықларының өңүни алмақдан өтри сеңнер гурмаларыны бес эдиң, инди өзлери йөришлер эдиң башлапдырлар. Ысмайыл б. (бин — терж.) Ахметден өнүрти шол ханедандан болан Нур б. Эседиң 840-нжи йылда Исфижабы басып аландыгыны, Ысмайылдан соңкы хөкүмдар Нур б. Ахмедин (913 — 933-нжи й.) болса Сырдеря якасындакы Шавгарың үстүне хүжүм эдендигини билйәрис.

Карлукларың Гөк түрклер дәврүнде үч бойдан дүзүлендигини гөрүңдик. Чин чешмелеринде бу бойларың атлары хем бар.

Гадымы бир чешмә даянян Мервези (XII асыр) карлукларың 9 бойдан дүзүлендигини тассықлаяр. Оларың үчүси бишкил, галанлары-да булак, көләркин, тохси атларыны гөтерйәр экенлер [37, с. 98].

"Худудул-Алемдәки" түрк дүнийәсине дегишли мағлуматларың көпүси я-да аглаба бөлеги Жейханиниң "Ёлларың ве үлкелериң китабы" ("Китабул месалик вел мемалик") диен эсеринден алнандыр ве X асырың илкинжи чәрйегине дегишлидир. Бу мағлуматлара гөрә, догрудан-догры карлук адыны гөтерйән жемагатың юрды Таласың гүндогарындакы Кулан этрапларындан башлаң, Ыссык көлүң ёкарысындакы Үч шәхере ченли узяырды. Шол эсер боюнча карлукларың юрды бай ве түрк үлкелериниң ин абаданыдыр, карлуклар мылайым,

говы хәсиетли, ягшылык сөөн адамлардыр. "Тадым заманларда оларын хөкүмдарларына жегу я-да бейгу дийишдирлер". Карлукларын Х асырда ханеданлары ёкды. "Худудул-Алемде" Кулан билен Мирки арасында бейшган, хайм ве бериш атлы карлук иллеринин яшандыгы айдылар. Эмма Түзүн араж (Узын агач) төвереклериндәки Дуз көлден дуз чыкаран карлук илинин атлары берилмейәр [37, с. 82].

XI асырда карлукларын улы көпчүлигинин агзалан юртда ерлешендиклери гөрүнйәр. Шол вагт оларын дине бир тошлумы көне яшайшыны довам этдиришдир. М. Кашгарлынын көп агзаны шол карлуклардыр. Эмма автор оларын ниреде отурандыкларыны билмейәр.

Өнде бу карлук тошлумы хахында маглумат берилжекдир.

Карлукларын түрки тарыхындакы орунлары хахында айданында, оларын әхли бойлары Ыссык көл этраплары билен Или якаларында, Чу ве Талас жүлгелеринде түрк отурымлы дурмушынын өсмегинде мөхүм роль ойнашдырлар [38, с. 633].

ЧИГИЛ: Аслында буларын карлукларын бир голы боландыгы хахында ёкарда айдылыпды. Х асырда бу гарындашлык дуйгусы бар болан хем болса, барыбир, чигиллер эййәм өзбашдак ковым сайылардылар.

Х асырын икинжи чәрйегине дегишли маглуматлары өз ичине алян "Худудул-Алемде" оларын аглабасынын Ыссык көлүн демиргазыгында яшандыклары айдылар. Бир бөлегинин болса Тараза сес етим узаклыкдакы өз чигил атларыны гөтерйән бир шәхерде отурандыклары гөрүнйәр [24, с. 299]. Чигилин чигиллер билен карлукларын арасында улы, абадан, бай хем-де мусулман серхетлерине якын, өз тәжирлери болан улы бир шәхер боландыгы хем айдылар. Бу шәхер, әл-Мукаддесинин сөзлерине гөрә болса, сеннерлери ве галалары болан кичи бир шәхердир. Ыбадатханалары, базарлары хем болушдыр [54, с. 275].

М. Кашгарлы чигиллерин үч голдан ыбарат болуш, гөчме дурмушдакыларынын Куяшда, башга бир голунын Торозда (Толос) ве шол төвереклерде, үчүнжи голунын болса Кашгар этрапларында яшандыкларыны язышыр [51, I, с. 393-394]. Ол әсеринин башга бир еринде чигиллерин Или якаларында яшандыгыны айдяр. Куяш атлы галалар хем Или дерясынын якасында ерлешишдир.

М. Кашгарлынын өз әсерини язан махалларында (XI асырда) чигиллерин бир тошлумынын Мавераннахрда яшандыгыны билйәрис. Олар Гараханлы гошунунын өзенини әмеле гетирйәрди. Айнуд-дауле шол йыл Мавераннахра гелен солтан Мәлик ша Селжуклынын хызматына дурушдыр, эмма әдйән умыды өделмәндиги үчин, айрылып гидишдир. Ол шол йылда Самарканда гачырылып, гараханлы шазадасы Якуп Тегин тарапындан өлдүрилийәр [40, с. 91].

ХІ асырдан соң хич бир чешмеде чигиллерин адына душун боланок. Бу болса оларын аглаба көпчүлигинин отурымлы дурмуша гечендигини гөркезйэр.

"Худудул-Алемде" чигиллер гурплы ве улы бир ил хөкмүнде тана-лыпдыр. Булар хем карлуклар ялы говы хәсиетли, мылайым ве ягшылыгын гадырыны билйән халк дийиш гөркезилйэр. Чигиллер Эйран эдебиятында хем шу тараплары билен хәсиетлендирилишди [4], с. 444—452].

М. Кашгарлы огузлар билен чигиллерин арасында көнеден гелйән душманчылык бар дийиш языр [5, I, с. 394]. Бизинче, бейле душманчылык диңе гараханлыларын Исфижаб себитлерини басыш алмакларындан соң болуш билер. Чүнки, ондан өнки түрк жемагатынын арасында Саманы дөвлетинин топраклары билен оңа табын болан Исфижаб беглигинин ве карлукларын топраклары ятырды.

Бу гүн Түркиеде Чигил атлы дөрт оба бар [38, с. 266].

ТУХС (ТУХСИ): Буларын хем карлук боюндан я-да онун ичиндәки жемагатлардан бири боландыгы хакында мағлуматлар бар. "Худудул-Алемде" олар "тухс", Кашгарлыда ве Мервезиде "тухси" шекилинде язылыпдыр. Бу адын аслы ве манасы дүшнүксизди. Эгер-де бу сөз түркче болса, онда токсы болмагы герекидир.

Тухслар Или якаларында чигиллерин гүнбатырында, гоңшулыкда яшапдырлар. Олар хас гүнбатарда Чу дерясынын ёкары акымларында хем отурыпдырлар. Ол ерде Суяб, Биглилик, Үкеш, Лазине ве Ферахия атлы шәхерлер ве обалар болан. Олардан Суяб Гүнбатар Гөк түрк каганларынын ве Түргиш хөкүмдарларынын пайтагтларындан бириди. 630-нжы йылда бу ерлере гелен чинли монах Хуен-чанг Суябын мейданынын 3 — 3,5 кв. километр болуш, башга юртлардан гелен көп тәжирлерин бу ерде тошланандыгын языпдыр. Гараханлылар дөврүндәки шәхратлы Баласагун аслында Суябын ики мәхеллесинин бири болушди [43, с. 15-17; 75, с. 81-82].

"Худудул-Алемде" Суябын улы бир оба болуш, ондан 20 мүн атлынын чыкяндыгы хакында айдылар. Йөне ол ердәки Биглилик атлы оба тохлислере дегишли дийиш гөркезилйэр. Бу обанын кетхудасы (дехкан, дайхан) Йынал Тегин унваныны гөтерип, 3 мүн атла баштутанлык эдйәрди. Булардан башга-да Лазине ве Фарикие атлы обаларда хем тохсилерин боландыгы айдылар. Бу икисинин арасында Уркеш обасы болуш, онун илаты аз, эмма гуриллы экени [37, с. 99].

М. Кашгарлы тохсилерин диңе Куяшда отурандыкларыны языр. Бейик алымымыз ин непис (эххаты) дилин огузларынкыдыгын, ин догры (эшахху) дилин тохсилеринкидигини языр, оңа хакане адыны берйэр [5, I, с. 30].

ХІ асырда М. Кашгарлыдан башга хич ким тохсилер хакында гүррүн этмейэр. Бу болса тохсилерин ХІ асырда отурымлы яшайша хас ымыклы гечендигини гөркезйэр. Эмма VI асырын икинжи ярымында түрк жемагатлары тарапындан эленен Чу ве Талас себитлеринин ХІ

асырын икинжи ярымында хем долы түрклешмәндигини гөрийәрис. Кашгарлы Баласагун, Талас, Исфижаб себитлериндәки халкын ики дилде, ягны, хем түркиче, хем согдыча гөплешийәндиклерини язар [5, с. 13, I, с. 30]. Гараханлыларын мукаддес шәхери Кашгарын төверегиндәки көп жемагатлар шол дөвүрде кенчекче гөплешийәр экени [5, I, с. 30].

БУЛАК: Булар, "Худудул-Алемде" язылышына гөрә, ягмалара дегишли бир жемагат болуи, докуз гузлар билен гатышыпдырлар [37, с. 96]. Мервезиниң язмагаына гөрә, олар карлукларын бир боюдыр [44, с. 19]. Кашгарлы хем булаклар хакында гысгача маглумат берийәр. Ол булара элке булак хем диййәр. Олары гыпжаклар есир альпыдырлар, эмма Улы Таңры тарапындан халас әдиленмиш [5, I, с. 116, 337]. Булакларын ягмаларын ве карлукларын хайсына дегишлидигини айтмак кындыр. Кашгарлынын сөзлерине салгыланып, булакларын XI асырын орталарында Екары Чу якаларында ве Балхашын гүнбатырында яшандыклары хакында нетижә гелмек мүмкинدير.

ЯГМА: Бу түрк ковмы хакында илкинжи маглуматлар "Худудул-Алемде" душар. Ол әсер боюнча ягмалар Кашгар билен онун демиргазыгындакы Нарин дерясынын аралыгында яшаян бир улы жемагатдыр. 1700 саны кабылалары, говы ярагланан сөвешкең адамлары болуи, хөкүмдарлары докуз гуз хөкүмдарынын огулларындандыр (37). Артуж ве Хиргили атлы обалары болан [37, с. 78-79].

Гердизи хем ягмаларын докуз гузлардан гачып карлукларын арасына гелендиклерини, сонкуларын болса олара азар бермәндиклерини айдыр [159, с. 260]. Хакыкатдан хем Уйгур Ил Тутмуш Билге каганын икинжи язгыларында (Тарят) ягма бир жемагат хөкүмүнде агзаяр [19, с. 807, 811].

"Мүжмелүт-Теварихде" ягмаларын өз хөкүмдарларына "Бутра хан" диендиги язылышдыр [47, с. 421]. Кашгарлыца шейле маглумат бар: "түрклерден бир жемагат болуи, оңа "гара ягма" дийилийәр" [5, III, с. 34].

Ягмалар хакында берлен шу маглуматлар Гараханлылар дөвлетиниң ягмалар тарапындан дөредилендигине шүбхе гоймаяр [5, I, с. 30].

"Тара-ягма — Гара хан (Гараханлы хөкүмдары).

Бутра хан (ягмаларын хөкүмдары) — Бутра хан (Гараханлы хөкүмдары).

Кашгар ягмаларын — Кашгар гараханлыларын мукаддес шәхери [46, с. 132].

Карлукларын хөкүмдарлары болса әхли чешмелерде берлиши ялы ябгу (жебгуе) унваныны гөтериш, хич вагтда "хан" унваныны уланмандыр [52, с. 16; 139, с. 257]. Умуман, карлук ябгу ханеданы X асырын башларында өз сыясы гүйжүни йитиришди.

ТҮРКМЕН: Бу түркменлер огузлардан ве карлуклардан бүтинлей айры бир түрк илидир. Түрк адынын хакыкы әси бу жемагатдыр. Илат саны аз боландыгы үчин, бу түркменлер хакында диңе бир автор гүррүн эдишди. Ол автор әсерини 985-нжи йылда язан Эл-Мукаддеси-

дир. Онуң берен маглуматларына гөрө, түркменлер Исфажаб билен Баласагун арасында яшапдырлар. Исфажабың гүндогарында Берукет ве Булач атлы шәхерлер түркменлерин сержединдәки шәхерлердир. Түркмен мәлиги Орду атлы шәхерде яшапдыр. Эл-Мукаддеси түркменлерин зорлукдан мусулман боланлыгыны ве түркмен мәлегинин Исфажаб хәкимине совгатлар гөндерйәндигини язар.

Кашгарлы Орду шәхеринин Баласагуна якын боландыгыны беллейәр [5, I, с. 124].

Тараздан Ёкары Барсхана гидйән ёлун угрундакы дүшелгелерден бири хем "Мединету Хаканы Тургиши", ягны "түрк хаканының шәхеридир" [52, с. 28-29; с.72-75]. Орду шол шәхер болмалы [5, I, с. 124].

ЭЗГИШ: Бу ил хакында өң хем маглумат берилди. Оларын Х асырда Ферганадакы Ёкентде отурандыклары айдылыпды.

ЧАРУК: Бу түрк или хакында динә Кашгарлы маглумат берйәр ве оларын Кашгарын гүндогардакы Барчукда отурандыгы барада язар [5, I, с. 28, 30, 38].

ОГРАК: Кашгарлы огракларын уйгур сержединде отурандыкларыны тассыклар. Олара гара-йыгыч-да дийилйәрди. Ограклар эденли адамлары билен танаян ил болушдыр. Кашгарлыда олар билен багланшыклы кәбир сөз оюнлары гөрүнйәр [5, III, с. 183].

Чаруклар ве ограклар түркменлерден хас кичи топарлар экени.

Кашгарлыда булардан башга арамут атлы топарын хем ады тутулар. Алым оларын уйгурлара якын бир ерде отурандыкларыны ве Арамут атлы ерин-де бардыгыны язар [5, I, с. 139].

ХАЛАЧ (КАЛАЧ): Ибн Хурдабих [52] Тараздан Нушежакул-алая (Ёкары Барсхан) гидйән ёлун угрундакы дүшелгелер хакындакы маглуматында илкинжи дүшелгәнин Ашакы Барсхандан 3 фарсахлыкдадыгыны (18 км.) язар. Соңра 2 фарсахлыкдакы (12 км.) Жармуйеде карлукларын гышлаяндыкларыны, халачларын гышлагларынын хем карлукларынча якындыгыны белейәр [52, с. 28-29].

Бу автор соңра ене-де түрки тайпалары хакында сөз ачып, халачларын Жейхунның бейле тарапында, ягны Хорасан тарапында боляндыкларыны гөркезйәр [56, с. 329]. Халачларын бир топарынын Таразын 5 фарсах гүндогарында яшандыкларыны, оларын көпчүлигинин Хорасанда юрт тутандыгыны хем гөрмек боляр. Ибн Хурдабих эсерини икинжи гезек 886-нжы йылда языпдыр. Халачлар шондан өң Хорасана гечен болмалы.

Халачларын карлук хужуминин өнүнде дуруп билмән Тараз себитлериндәки юртларындан Хорасана гечмәге межбур боландыклары өрән әхтималдыр.

904-нжы йылда халачлар сансыз-сажаксыз бир гошун чекип гелен Ысмайыл бин Ахметден еңлишдирлер [81, VII, с. 532-533].

Хорасандан соң халачлар ондан хем гүнорта, ягны Сейистана инии, Земин Даверде юрт тутуныпдырлар. Оларын бир голунын

Хорасанда галан болмагы мүмкүндүр. Бу халачлар Газналыларын, горлуларын гулутында болушдырлар, оларын Хиндистана эден йеришлерине гатнашпыдырлар. Хатда, шонуң билен багланьшыктыкта, оларын көп бөлегі ол ере гөч эдишдиерлер. Олар горлулар дөврүнде ол ерде газанылан енишлерде мөхүм роль ойнашдырлар. Бенгалия ве Гүндогар Хиндистана мусулманчылыгы гетирен эмир Ихтияреддин Мухаммет Халажыдыр. Ол, элбетде, халачдыр. Түрк Дели солтанлыгы дөврүнде (1206 — 1296) барха гүйчленен халачлар 1290-нжы йылда хәкимлиги эле алып, бу дөвлөти 1320-нжы йыла ченли доландырышдырлар, оңа шөхрат гетириндиерлер [58, V/I, с. 112-113].

1221-нжы йылда түркменлер билен бирликде Газнада гөрүнйөн халачлар, Ф. Көпрүлинин айдышы ялы [58, V/I, с. 113], Мавераннахрдан я-да Хорасандан гелен халачларды. Буларын башында Сейфеддин Огра атлы бир серкерде дуярды. Монголлар Хорезмша Желаледдини еңенлеринден соңра, Газнадакы халачлары хем, горлулары эдишлери ялы, ёк этдилер, [58, V/I, с. 113].

Орта Эйранда хәзир хем халачларын улы бир топары бар. Олар бири-биринден узакда болмадык ики бөлөк болуп яшаярлар. Бири Сиве билен Караган арасындадыр ве онун меркези Савенин гүнбатырында, эне ёлун угрундакы Новхеран шәхеридир. Бу этрапта отуран халачлара халаж-и кахир я-да халаж-и саве дийилиёр. Бу этраплара Халажыстан ады хем берлишдиер. Бейлекиси болса Кум шәхери билен Солтанабат аралыгындадыр. Булара халаж-и эмир Хүсейин дийилиёр. Булар ир вагтдан бәри экеранчылык билен мешгул болуп гелиёрлер. Оларын өңден бәри довам эдйөн отурымлы яшайжылардыгы ерли халк хөкмүнде (райет) салгыт төлейэндигинден хем гөрүнйөр.

Алтмыш йыл мундан өн буларын саны 350 мүн адама голай боландыр дийин чак эдилйөр. Мундан башга-да Фарс велятынын демиргазыгындакы Иклид ве Абаде шәхерчелеринде, олара якын обаларда хем халачлар отурышдылар. Урмие ве Естерабад этрапларында хем халач обаларына габат гелинйөр.

Халачлар кашкай тайпасынын өзлеринден гелиш чыкандыгыны bize гүррүн бердилер. Мунун хакыкатдыгыны бизин барлагларымыз хем гөркезийөр. Саве этрапындан Фарс велятына инйөн ердәки халач шахилу кабыласынын ол ердәки түркмен кабылаларыны тошлап, кашкай илини эмеле гетирен болмагы мүмкүндир [59, с. 296].

Бу халачлар бу юрда ниреден ве хачан гелдилеркә? Көпрүлинин язмагына гөрә, булар монгол басыбалышлары вагтында Хорасандан ве Овганыстандан гелен халачлардыр [59, с. 114]. Саве халачларын шол вагтлар Түркүстандан гелен болмагы мүмкин.

Салгурлы атабег Зеннинин (өлен йылы 1178) серкердеси болан Тәжеддин-и Халажын Селжуклы дөврүнде гелен бир кабыланың беги болан болмагы әхтимал. Атабег Зенни Тәжеддинин ыгытырына бичак көп эсгер бериш, оны Керман селжукларынын өзүне сыгынан атабег

Мухаммеди өңки везипесине гечирмек үчин 1173-нжи йылда Кермана гөндериңдир [60, с82-83; 61, с. 101].

Анадолыда ики саны Калач, ики санысы болса Калачлы диен дөрт саны ер-юрт атлары бар [56, с. 115-116]. Булардан Калач адыны гөтерйән обалар Гөреде (Болу) ве Алажам (Самсун) этрапларында болуп, Калачлы атлы оба Дадай (Кастамону) ве Герзе (Синоп) этрапларындадыр.

Халач ады билен багланьшыклы обаларың саны йитримидир. Булардан бәшиси Халач, онусы Халачлы, үчүси Халачлар, ене үч санысы болса Халажоглудыр [62, с. 313-314]. Буларың халач или билен багланьшыкльдыгына шүбхе ёкдур. Ер атларындан Халач атлы бир оба хем Тиреболу этрапларындандыр. Гара деңиз якаларында түрк отурымлы дурмушының эмеле гелмегинде халачлар ве чепнилер мөхүм роль ойнапдырлар. Кастамону себитлеринде Халачлы ве Халажогуллары атлы дөрт оба барды [62, с. 313-314]. Ики обаның ады Халачлыды. Зонгулдакда Халач, Синопда Калачлы, Самсунда Калач, Гөреде Халачлар атларының габат гелмеги тас бүтин Гара деңиз кенарыны халачларың эелөндигини гөркезйөр.

24 огуз боюның икисине векилчилик эдйән, Хиндистандакы енишлерде мөхүм роль ойнап, өз чыкаран ханеданы билен Дели солтанлыгыны гүйчли бир дөвлете өврөң, Эйранда ве Азербайжанда 100 дагы оба эе болан, кашкай тайнасыны дөреден халачларың Анадолыдакы ер атлары огуз бойларының алтысыныңкыңдан көңдур.

КИМЕК: Буларың юрды Ёкары Иртыш якаларыдыр. Сонра булар кем-кемден гүнбатара сүйшүңдирлер, Яик (Урал) дерясына етип, даглара аралашыпдырлар. Бу даг улгамларына түрклерин Улы даг ве Кичи даг диендиклерини билйөрис.

Кимек адының ики-имекден гелип чыкандыгы хақында Маргуартың пикири ылым дүйәсинде кабул эдилиңдир [63, с. 96]. Мунуң өзи ики бойдан эмеле гелен имек или диймекдир. Кимеклерин ады Орхон язгыларында ёкдур. Йөне ол Ибн Хурдадбегихден башлап әхли мусулман чешмелеринде душ гелйөр.

Гердезиниң язмагына гөрә кимек ими, имақ, татар, баландуз хыпчак, анказ ве әжлад диен еди саны боя бөлүңйөр [139, с. 258].

Бу ердәки татар ады нәхили хем болса дыкгаты өзүне чекйән меселедир.

"Худудул-Алемдәки" маглуматлар кимеклерин 11 бойлан дүзүлендигини гөркезйөр. Онда дине хифжак, каркара, хан, ягсун, ясу кимин кәбир бойларының ады берлиңдир [37, с. 85-86]. Бу әсерде кимеклерин Емение атлы бир шәхериниң боландыгы ве язына ханың шонда отурандыгы айдылар. Тараздан бу ере 80 гүнде гелип боляндыгы гөркезилйөр. Булардан башга Иртыш якаларында кимеклерин Чеп атлы бир абадан обасының боландыгы хем хабар берилйөр. Йөне кимеклерин шәхериниң боландыгыны чешмелерин хич бири тассыкламаяр [44, с. 32].

Кимеклерин хөкүмдарларынын хакан унваныны гөтерендиклери хакында айдылан хем догры дэлдир. Олар тутуг унваныны гөтеришдирлер [37, с. 85-86; 47, с. 420].

Кимеклер самыр, гундуз, горностаи (накым) ве тилки дерилерини ишлөп сатыпдырлар. Олар хайванлары чешме бойларындан авляяр эженлер [44, с. 42]. Мавераннахрлы тэжирлерин кынчылыкка ве ховпа гарамаздан, бу дерилери сатын алмага гелендиклери беллидир.

XI асырда кимек ады йитишдир ве бу иле гыпжаклар хем-де емеклер векилчилик эдишдирлер. Емеклер XI асырда Иртыш якаларында отурярдылар [5, I, с. 325]. Бу деряны олар кераматлы хасапладырлар. XII асырда емеклер, ылайта-да онуң баявут или хорезмшалар гошунында мөхүм роль ойнандылар [64, I, А. I/I, с. 265-296; 65].

ГЫПЖАК (КИПЧАК): Монгол дөврүнден өңки чешмелерин хем-месинде "кифчак" я-да "хыпчак" гөрнүшинде языландыр. "Худудул-Алем" шейле маглуматлары берйэр: "Кимеклерин бир бойы болан гыпжаклар ир заманда бөлүниш гүнбатара гөчүшдирлер, XI асырда Тобол якаларында юрт тутунышдырлар". Ибн Хурдадбих олары өзбашдак бир ковум хасапладыр. Бу маглуматларда гыпжакларын кэбир дессурларынын огузларынкы ялыдыгы хем айдыляр. М. Кашгарлы огуз шивеси билен гыпжак шивесинин арасында көп мензешликлерин бардыгыны гөрүшдир. Гыпжаккара гүнорта гоңшулары болан огузларын тэсири етен болмагы мүмкиндир.

Бир яндан илатынын артмагы, икинжи тарапдан кимеклерин кэбир топарларыны өзлерине гошмак билен көнелиш, гыпжакларын соңабака бөлеклере бөлүнен огузлары гысыш башландыклары беллидир.

Шейлеликте, олар огузларын гүнорта сүйшмегинде мөхүм роль ойнандырлар. Бу барада ашакда ене-де гүррүн эдилер.

XI асырда гыпжаклар билен Хорезм себитлеринде хызматдашлык эден күжет ве чуграк атлы кабылаларын хем боландыгыны гөрийэрис. Йөне оларын өзбашдак кабыладыкларыны тассыкляян хич хили делил ёк.

Гыпжакларын хем улы бир голы Анадола гелишдир. Селжуклы шазада Рукнеддин Гылыч Арсланын агасы солтан Иззеддин Кейковуса гаршы питне турзандыгы хакында хабары эшиденде, везир Кады Иззеддин көп харажат сарп эдиш, йыва, генже, гурбет (?) ве гыпжак иллеринден гошун топландыр (1254-нжи й.) [64, I, А, Y/I, с. 265-296]. Хэ-зир Анадоolda бу түрк илинин адыны гөтерйөн екеже оба (Сивас-Ха-фик) бардыр [38, с. 622].

Монгол дөврүнден сонра буларын адынын "кыпчак" ве "кыбжак" гөрнүшинде языландыгына душ гелинийэр.

КАНГЛЫ (АНЛЫ): Бу жемагатын адыны дине XIII асырда язылан чешмелерде гөрмек боляр. Сырдерянын ашак акымларындакы вакалара дегишли маглуматлары берен Хорезмшалар дөвлетинин ресми

кагызларында ве Мухаммет эн-Несевиниң эсерлеринде буларың атлары габат гелйәр.

1253-нжи йылда Франция корольның илчиси хөкмүнде Монголия, Менгу Каана гиден В. Рубрук кангылыларың куманлардан я-да гыпжаклардандыгыны айдылдыр [66, с. 125].

Жүвейни Хорезмша Текешиң аялы, солтан Алаэддин Мухаммедин әжеси Түркан Хатының канглы кабыласыңдандыгыны язар [66, с. 121]. Хорезмилериң ичинде яшан Несеви болса, онуң емеклериң баявүт илинден башбуг Женкши ханың гызыдыгыны тассыклайар [66, с. 131]. Шейлеликте, Рубрукың кангылыларың гыпжакдыгы хакында айданы догры болуң чыкяр. Кашгарлы хем Канглы атлы бир гыпжак кетхудасыны агзяр [5, III, с. 370]. Монгол чозушлары заманында яшан Жүзени 1260-нжи йылда язан эсеринде канглы кабыласының адыны "канлы" дийиң гөркезиңдир [141, с. 694]. Башга бир тарапдан кәбир дессанларда канглының "араба" манысыны берйәндиги хем айдылар [2, с. 26-288; 108, 68, с. 20]. Шу маглуматлардан кангылыларың аслы гыпжак болуң, XI асырда яшан бир гыпжак башбугының адыны гөтерйәндигини аңламак боляр.

ПЕЧЕНЕК: Тарыхы чешмелерде түрки ковумлардан бири хөкмүнде гөркезилийәр. Оларың Меркези Азиядакы яшайышлары хакында айдыланлар дине чакламалардыр. Печенеклериң он окларың ту-лу голуна дегишли болмаклары мүмкиндир. Чүнки печенек бойларыңдан бири чор, башга бириси чопан адыны гөтерйәрди. Чоруң ту-лу голуның унваныдыгы ве ту-лувың ши-ни-ше боюң бегиниң хем чопан чор унваныны гөтерендиги мәлимдир.

Печенеклериң ту-лу бөлүминиң бир улы топарыны өз ичлеринде сакландыкларыны хем айтмак болар. Печенеклер 8 бойдан ве 40 обадан дүзүлен улы бир илди. Бойларының атлары иртим, чор юла, күлшей (көл бег), кан бай, талмат, коун ве чобан. Олардан илкинжи үчүси хас эденли, хас асыллы хасапаяр. Шонуң үчин хем олар кангар дийиңдирлер [49, 32-33, 43-44; 69, с. 167-171].

Карлукларың хужүминиң өнүнде дуруң билмедик (766-нжи й.) печенеклериң Балхаш ве Сары сув этрапларыңдан Сырдеряның ашак акымларына гөчүң гайдандыкларыны аңламак боляр. Олар Арал-Хазар себитлериңде хорезмилер билен гоңшулыкда яшандырлар [49, 32-33, 43-44]. Печенеклер гелен вагты бу ерде кимлериң отурандыгы мәлим дәл. Йөне бу ерде олар ынжалык бермәндирлер. Гүнбатар гөк түрклерден болан огузларың гысмагы зерарлы гөчүң, Яик ве Итил деряларының арасында юрт тутуныңдырлар. Бу ерде болса олар огузларың яраны болан хазарларың хужүмине сезевар болуңдырлар. Шол себәли Гара деңзиң демиргазыгындакы сәхралыклара тараң гөч эдиңдирлер. Ол ердәки мадырлары (венгрлери) гысың чыкаранларыңдан соң ерлешиң башлаңдырлар. Буларың әле салан топрагы 8 себите бөлүңйәрди. 8 боюң хер хайсы оларың бирини элейәрди. Себитлериң

херсинде 40 оба барды. Печенеклерин еке-төк хөкүмдары ёкды. Бойларын беглери топланып, сыясы ве харбы маслахатлар гечирйёрдилер. Догумлы ве ишендир мусулман тэжирлери печенеклерин үлкесине хем барярдылар. Оларын айтмакларына гөрө, печенеклер гурлы яшандырлар, йылкы ве гоюн сүрүлеринин көплүги билен тапавутланыпдырлар. Оларын көп мукдарда алтын-күмүшлери, дакынылян безег шайлары, гап-гачлары бар экен. Кемерлерине ченли күмүшден болуп, яраглары хем өрөн гурат экени. Түйдүклери өкүз шахындан ясалыпдыр [139, с. 271-272].

Печенеклер бир ярым асырлап Дон—Дунай аралыгындкы гиниш топракларын эси болуп галдылар. Соңа, 1049-нжы йылда узларын (огуз) хужумине сезевар болуп, Ашакы Дунай якаларына гөчдүлөр. Шунун билен бирликде олар Византия бабатда улы бир хови болуп дөрөдилер. Йөне көп санлы чакнышыклардан соң, булар ахыры куманлар (гыпжаклар) билен билеликте 1091-нжи йылда Византиядан еңилдилер. Шундан соң өңки гүйчлерини хем ахмиедлерини йитирип, сахнадан дүшүп башладылар. Печенеклерден бир кабыла Мажарыстана (Венгрия) гитди. Дунай якаларында галанлары болса аматлы пурсат арап чапавулчылыкларыны довам этдирмек билен, тө XII асырын ахырына ченли Византия ынжалык бермедилер [49, 50, IX, с. 535-543].

IX — XI асырларда түрк дүнийөсиндөки эсасы жемагатлар шулардыр. XI асырда түрки халкларда отурымлы яшайыша гечмек бабатда илерлемелерин боландыгы гөрүнйөр. 820-нжи йылда уйгур шөхери Орду Балыга сыяхат эден мүжахид Темим б. Бахр эл-Мутавази Орхон себитлеринде бири-бирине якын абадан шөхерлерин бардыгыны, оларын көпүсинин түрки илатлышыгыны беллейөр [3/43, с. 34-38; 123, XII, 270].

840-нжы йылдакы еңлишден соң Гүңдогар Түркүстандан гечен уйгурлар отурымлы дурмуша өрөн чалтыкда ве гинишлейин суратда гечишдирлер.

Гүңбатар гөк түрк каганлары эййөм Тургишлер дөврүнде Суяб, Невакет Орду я-да Мединеету Хаканы Түрк ве Тараз (Талас) ялы шөхерлерде отурыпдылар. Янкы ады агзалан автор Темим Ыссык көлүн гүнорта-гүңбатырында яшаян барсханларын (арсган) ерлешен обаларындан башга-да 4 саны шөхерлеринин, 4 саны хем шөхерчелеринин бардыгыны ве көлүн якасындакы хер шөхерден 20 мүн атлынын чыккандыгыны айдяр [123, XII, 270]. Автор оларын ин батыр түрклердигини, йүз барсханлыны мүн карлуга гаршы гоюн болжакдыгы хакындакы сөзлери хем язгысына гиризишдир [123, XII, 270]. Йөне, аңланылышына гөрө, барсханлылар XI асырда кән бир халанмаян экени. М. Кашгарлыда шейле сетирлер бар: [5].

Гушун эрбеди хекге,
Агажын эрбеди азган,
Ерин эрбеди батгалык,
Илин эрбеди Барсган.

IX асырың белли жуграфиячысы Ибн Хурдабих, өң хем айдышымыз ялы, түркилерин 16 шәхериниң бардыгыны язар [6/52, с. 31]. Йөне оларың адыны ве ерлешен ерлерини гөркезмәндир. Шол заманда, ягны 826 — 827-нжи йылларда түрки шәхерлеринден башга салгытлар билен бирликде 46 мүң 400 дирхем пул салгыт аляндыкларыны языпдыр. Онуң бу сөзи гүррүң Сырдеряның анырсындакы Шаш (Дашкент), Исфижаб, шейле хем бейлеки себитлердәки шәхерлер хакында гидйән болса герек диен шикир дөрөдйәр.

1. ОГУЗЛАРЫҢ ЮРТЛАРЫ

XI асырың биринжи ярымьнда огузлар Хазар дензинден тә Сырдеряның (гөк түрклер дөврүндәки Йинжү Огуз) орта акымларындакы Фараб (XI асырда түркиче ады Карачук) ве Исфижаб этрапларына ченли болан ерлерде хем-де бу деряның демиргазык тарапындакы сәхралыкларда яшайрдылар [37, с. 9, 290]. Истахриниң ве бейлеки жуграфиячыларың эсерлеринде огуз үлкесиниң гүнбатар, гүнорта ве гүндогар серхетлери хакында дүйшли гүррүң эдилйәр. Оларың айтмагы боюнча огуз үлкеси гүнбатарда Хазар дензине янашарды. Хенизе ченли месген тутулмадык бу гинишлик X асырың башларында огузлар тарапындан элениндир. Ярым ада шекилли бу ере ол заманлар Сиях-Кух (Гара Даг) дийиң ат берйәр экенлер. Шондан сонра оны Маңгышлак атландырыш башландырлар [37, с. 219]. Гүнортада Огуз үлкеси мусулман юртлары билен серхетлешиңдир. Ол ерде арачәк Хорезм Гүргенжиниң демиргазык-гүнбатырындакы Жит шәхерчесинден башланярды. Арал көлүниң гүнортасындакы Барагекин хем серхет шәхериди [37, с. 303; 54, с. 289]. Мавераннахрда арачәк Бухараның демиргазыгындакы чөлден башланыш Исфижаб себитлерине ченли узалярды. Сырдеряның чен кенарында, Карачук дагларының этеклеринде ве Есие бир мензиликдәки Савран (Сабран) диен беркитме хем мусулманларың огузлар билен аралыкдакы серхет шәхериди. Сырдеря Савраның саг тарапында Огуз үлкесиниң ичинден ақярды.

Истахри X асырда Огуз үлкесиниң демиргазык арачәклериниң Итил дерясы болуш дуряңдыгыны тассықлаяр [37, с. 86; 54, с. 10, 222]. Онуң дөврүдеши, Византия императоры Канстантин Порфирогенитусың сөзлери хем бу маглуматы тассықлаяр [69, с. 167]. Эмма Ибн Фадлан 921-нжи йылда Булгара гиденде, Жим (Эмба) дерясындан анырда огузлары гөрмөндир. Она дерек Яйгиң гүнбатырында печенеклер билен душушыңдыр.

Сырдеряның ашак акымы билен Аралың демиргазыгындакы чөллүк ерлери балхлы жуграфиячылар Огуз чөли (Мефазитул-Гузие) дийиң атландырыпдырлар [119, с. 217-218; 37, с. 55, 86]. Огузлар бу чөллүге Гарагум дийиңдирлер.

Гөк түрклерин Сейхун дерясына Йинжү Огуз диендиклерини билйәрис (йинжи, инжи — терж.). Х асыр чешмелеринде бу деря сонра Аб-и Бенакент, Аб-и Хожент ялы атлары хем гөгеришдир. Огузлар болса оны йөнекей суратда, өз атлары, ягны Огуз дерясы дийип атландырырдылар. Мусулман авторлары хакында айданында, олар Сырдеряны Сейхун, Амьдеряны Жейхун дийип атландырышдылар. Сыр ады монгол дөврүнден бәри уланылар. Газаклар хәзир муна Сыр сувы диййәрлер.

Сырдерянын чунлугы ашак ве орта акымларында 6 — 12 метрдир, гинлиги 600 — 700 метре барабардыр. Деря гәмичилиге ярамлыдыр.

Х асырда дерянын ашак акымындакы Янгыкенте (ябгунын отурияри) гәмилер билен галла гетирилендиги беллидир. Деря гышына доңяр, буз узак вагтлап эремейяр. Шонун үчин кервенлер көп вагтлап дерянын үстүнден аркайын гечип билйәрлер. Огузларын Арал көлүнә нәхили ат берендиклерини билмейәрис. Мусулман альмлары бу дузлы көле Бухайрату Харизм (Хорезм көли) дийишдирлер. Арал ады соңкы йылларда дакылыпдыр.

Сырдерянын ики тарапы хем дүз сәхралыкдыр. Кенарларында йыгы-йыгыдан улы гамышлыктар душяр. Кенар золагында чалшавлыктар көн. Гамышдан сал ясаляр [71, I, с. 25-64].

Сәхралык дерянын эдил кенарындан диен ялы башланып, такмынан 400 километре яйрап гидйәр. Сонра деря билен угурдаш даглар башланыр. Олар Исфижабын (Сайрам) демиргазыгына ченли узалып гидйәрлер. Бу гөзәл гөрнүшли улгам даглар огузларын бир замандакы танымал Карачук дагларыдыр [5].

Эрмени королы Хетум 1255-нжи йылда Монголиядан ызына гайдып гелйәркә, бу даглары гөрүшдир ве селжукларын Анадолла бу үлкеден барандыкларыны эшидишдир [72, I, 169; 73/IV-3, с. 184]. Карачук дагынын ады Теймир хакында язылан "Сафарнамада" хем габат гелйәр [74, I, с. 272-273]. Абулгазынын китабындакы түркмен роваятларында хем бу дагың ады тутляр [75, с. 40; 76]. Карачукын ады "Торкут ата" дессанында Салыр Газан беги тарышпалап бир шыгырда хем бар. Бу дагың ады Якын Гүндогара хем гетирилишдир. Анадолыда Жизрәнин гүнортасында, Дижләнин гүнбатырында, Ыракда болса Алтын көпринин гүнбатырында Карачык атлы даглар бар [17; I, XVII, 34, с. 409]. "Торкут ата" дессанында Салыр Газаның эдермен чонанынын ады хем Карачукдыр [2;]. Шейле хем Хазар анырсындакы түркменлерин ёмут тайнасынын ики голундан бири Карачук ады билен таналарды [75, с. 40; 76]. Гарагоюнлы Гара Юсуи патышаның серкерделеринин биринин ады хем Карачукды [79, с. 61].

"Шежере-и Теракимеде" Салыр Газан бегин Казгурт дагындакы бир говакдан Денегөзи тутуп, ашак тогалап гөйбериши хакында гүррүн эдилйәр (III бөлүме серет). Шол эсерде Огуз илинин юрды тарып эдиленде, ене-де бу дагың ады тутулар. Башта бир эсерде болса Казгурт

түркменлерин юрлы дийиш гөркезийер [80, с. 390]. Ады тутулан "Шежереде" Казгурт дагы Сайрам ве Карачук билен билеликте агзаяр. Сайрам Сырдеря якын бир ерде, Арис чайының якасында болуи, она Х асырда Исфижаб дийилиерди. Шона гөрә Казгурт Исфижабың демиргазык-гүнбатырында болмалыдыр. Казгурт Х асырдакы жуграфия эсерлеринде гелиән Казгуртдан башга ер дәлдир. Ол болса Исфижаба бир мензил, ягны 4 фарсах узаклыкда болан бир обаның адыды [52, с. 27; 119, с. 337; 54, с. 342]. Диймек, дагың ады якындакы оба хем гечиндир.

"Торкут ата" дессанында Казылык дагы хакында хем гүррүн эдилйер. Муны хем Казгурт кимин, Карачук дагының бир бөлеги дийиш хасап этсек ялнышмарыс.

Демиргазык тарапларындакы Гарагум огузларың эсасы яйлаларыңды. Гарагумдакы Иргиз дерясының ады Хорезмшалар дөврүне дегишли чешмелерде хем агзаяр.

Гүнортада Бухара ченли яйылып ятан Гызылгум XI асырдан бейләк хас мөхүм месгене өврүлди. Ол гышакларың гысмагы зерарлы сүйшмәге межбур болан огузларың довамлы меканлары болуңды.

Мангышлак ве Балкан себитлери гурак, биберекет ерлерди. Муңа гармаздан, буку бир юрт боландыгыңдан өтри, огузлар бу ерде өзлерини горан, өз барлыкларыны саклап билдилер.

Белли болшы ялы, Түркменистан Совет республикасының (инди Гарашсыз, Битарап Түркменистан дөвлети — терж.) түркменлери шол огузларың несиллеридир.

Сырдеря — Арал көли бассейни үзүл-кесил континентал климаты билен беллидир. Хованың дережеси бу ерде гышына нолдан ашак дүшйер. Дине Сырдеря дәл, Аралың хем эсли бөлеги доңяр. Огузларың аглабасы гышына кече өйлерде яшап, дериден эдилен гейимлери гейиндилер. Ожары одун эдинйердилер. Сыхатчыларың маглуматына гөрә, ожар Хазар деңзинден Чине ченли узяян Орта Азияның чөллеринде битйер экени. Ол өсүп, 4,5 метр бейиклиге етип билйер. Онуң ёгынлыгы 15 см чемесидир. Бу агач эсасан одун хөкмүнде уланыйлар. Онуң ховры өрән гүйчли болуи, көзи хем узак сакланяңдыр. Шонун үчин руслар өз дөврүнде Арал ве Сырдеря гәмичилигинде ожары хем уланыйдырлар. Шейле хем дүе малы бу агажың япрагыны ишдә билен иййер [5, I, с. 486; 81, XI, с. 80].

Сырдеря огузларының эсасы маллары гоюн ве ат болуңдыр. Оларың ыз янындакы орунлары эелән гечи, сыгыр ве дүе малларыдыр. Кейик, гулан, сугун ялы ав хайванлары көп болуңдыр. Йыртыжы хайванларың иң көп яйраны ве зыянлысы бөри болуңдыр. Бу хайван огузларың сүрүлерине көп зелел берйән экени. Бу зелели азалтмак ниети билен она "бөри" адының дерегине "гурт" дийишдилер. Соңкы сөзде агач гурды гөз өңүнде тутуляды. Хәзир Анадоляда "гурт" ерине

көшлөнч "жанавер" сөзи уланылар. (Бу сөз болса йыргыжы манасыны берйэр — терж.)

"Торкут ата" дессанында Салыр Газаны тарышмак үчин "Карачугын арсланы", "Эмет сувунун гапланы" ялы жүмлелери уланышдырлар. Гечен асырын сыяхатчылары, гезенделери Түркүстанын энчеме ерлеринде, шол санда Сырдеря якаларындакы сазлылыкларда гапландарын боландыгыны айдярлар. Эмма арсланын адынын тутулан ери ёк. Арсланын дине XI — XII асырларда Жейхунын орта акымында боландыгыны билйерис.

Сырдеря якаларындакы сазлыкларда ве чалшавлыкларда доңузлар хем бар экени.

Огузларын Сырдеря себитлерине гүндогардакы Чу ве Талас тарапларындан гелендиклери шүбхесиздир. Эмма гелен вагтлары кестин билинмейер. Шол бир вагтда оларын халыф эл-Махди (775 — 785-нжи й.) дөврүнде гелендиклери хакында хорасанлы бир автор язып гечипдир. Шол хем догры болса герек. Биз карлукларын 776-нжи йылда Түркиш дөвлетини сындырандыкларыны билйерис. Бу хадыса тебигы суратда гөчлере, юртларын тээленмегине себеп болунды. Огузларын өз гүндогар гончулары чигиллер билен арадакы агзалалыгынын себепи хем шол гөчлер билен багланышкылды.

Аббасыларын Хорасандакы валиси (хакими — терж.) Абдуллах б. Тахыр дөврүнде (828 — 844 й.) үстлерине гошун уградылан огузларын ниреле ерлешендиклери чешмелерде язылмандыр. Эмма, барыбир, оларын Сырдерянын ашак акымларында яшандыклары шүбхесиздир. Бу йөрише валинин оглы Тахырын башгутанлык эден болмагы мүмкиндир. Бу гошун огузлары енип, бир мүн чемеси адамы хем есир алышдыр. Олары сатып 600 мүн дирхем гирдежи эдинипдир [52, с.37, 39, 82, с. 420].

Агзаян үлкөнин огузлардан өңки эси печенеклер болса герек. Олар огузларын гысмагы билен Жимин (Эмба) анрысына гитмели болундырлар. Печенеклерин бир бөлеги бәрде гальш, огузлар билен гатышып гидипдирлер [69, с. 169]. Огузларын печенек боюны эмеле гетиренлер шолардыр [III бөлүмө серет].

Абулгасынын гетирен түркмен роваятларында огузларын ве печенеклерин арасындакы давалара дегишли гүррүнлер бар. Оларын биринде Тоймадык атлы бир печенек "патышасынын" Салыр Газанын какасы Энкиши енип, онун аялыны есир эдип экидендигини, үч йылдан соң Энкишин бир адамы иберип аялыны төлег билен халас эдендиги хакында хекаят эдилйер. Ене-де бир роваятда Салыр Газанын отуз-кырк мүнлүк гошун билен "Бечене иллерине" йөриш эдип, олары гырандыгы, ялбарып дурансонлар бирнәчесине аман берендиги айдылар [III бөлүмө серет]. Бизин пикиримизче, роваятын IX асырдакы давалар билен багланышкылы болмак әхтималлыгы өрөн аз болуп, олар гөчмән галан печенеклер билен XI асырда болан давалары шөхлелендирйөндирлер.

2. ОГУЗЛАРЫҢ ЯШАЙЫШЛАРЫ

XI асырың башларында огузларың көпүси гөчме яшайышдадылар. Яз айлары геленде демиргазыкдакы Гарагума, Жиме, демиргазык-гүнбатардакы яйлалара, Аралдан гүнбатара, Мангышлак, Бозажы себитлерине тарап гидйәрдилер. Гыш дүшенде аглабасы Сырдеряның ашак акымларына доланярдылар. Ябгу унваныны гөтерйөн огуз хөкүмдары гышына Янгыкентде отуярды. Шол тараңда ене-де ики саны шәхер барды: Жент ве Хуваре (?). Бу үч шәхерде мусулманлар хем яшарды. Месуди бу шәхердәки халкың көпүсиниң огузлардыгыны язар [34, с. 212].

Решид-эд-Диниң язмагына гөрә, Янгыкент Огуз ханың гурдуран ве пайтагт эдинен шәхеридир [I, с. 363; 8]. Шәхер арап жуграфия чешмелеринде Эл-Каратүлхадисе, кәте Жедиде [84, м. 955, 919], фарсча болса Дех-и Нов (Тәзе оба) шекиде атландырылыпдыр [84, с. 108; 123, с. 122]. X асыр жуграфиячылардан Ибн Хавкал шәхер дерядан ики дүшелге, ягны 6 км. узаклыкда ерлешйәр дийип белләңдир. Бу ере сөвда гәмилери йүзүп гелиңдир [70, с. 512]. XII асырың икинжи ярымында муңа Шехир кенд хем дийилиңдир [85, с. 155-159, 175]. Шәхер монгол чозушлары дөврүнде көп зелел чекиңдир. 1245-нжи йылда бу ерден гечен Плиний Каршини ве онуң ёлдашы поляк Бенедикт муны Түркүстандакы иң улы шәхер дийип белләңдирлер [86, с. 28, 29, 81]. XIV асырда Янгыкентде пул зикгеленендигини хем билйәрис [89, с. 178].

Селжук Субашы ябгуның өзүне бир зелел етирмегинден өнүрдип, адамлары билен Янгыкентден Женде гелиңдир. Селжугың мазарының бу ердедигини билйәрис. Шахмәлик Селжугың огулларыны дашлашдырмак билен, өзи Женде хәким болан болса-да, 1040-нжы йылда шәхер Жент хан унванлы бир гышжагың элине дүшүңдир.

Арап сыяхатчысы Якут Жендиң улы шәхер боландыгыны, халкың ханефи (ханафия) мезхебине уяңдыгыны язар [87, II, с. 127]. Селжук дөврүне дегишли документлерден кәбир айдыңларың (алымлар, пирлер) соңра Жендден Анадолга гелендиклерини билмек боляр. XII асырың орталарында Жент Хорезмшаларың ыгтыярындакы шәхер болмак билен, шол шаадалар тарапындан доландырылыпдыр. Шол дөврүде ол хас хем абадан шәхере өврүлиңдир.

1229-нжы йылда монголлар гелиң, шәхери үч гүн талаңдырлар, эмма халкына дегмәндирлер. 1273-нжы йылда бу ерлере сыяхат эден Жемал Каршы шәхериң аслының бейик болуп, соңра көп зыян чекендигини, шейле хем болса хенизем улы сөвда меркезидигини ве базарларында хер дүрли задың таңыляңдыгыны язар. Ол бу ерде кәбир шейхлер билен, меселем, Сутнаклы шейх Кемаледдин билен таңшыңдыр. Бу таңымал шейхе түркменлер хормат билдирип "Шейх Баба" дийиңдирлер [46, с. 15].

Хуваре шәхери хакында хич зат билмейәрис. Онуң чешмелерде хем ады геченек. Ол я-ха терк эдилек, я-да ады үйтгедилек болмалы.

Бейик алым М. Кашгарлынын агзан огуз шәхерлери хакында айдыланда, оларын атлары шулардан ыбарат: Сеирен, Карачук, Сугнак, Карнак, Ситкун. Буларын хеммеси Карачук даг себитинде болуп, ол ерлерин топраклары хасыллыдыр. Сеирени Х асырын жуаграфчиялары Савран (кәте Сабран) дийип атландырылар. Бу шол вагт Огуз серхединде болан бир ыслам шәхери, тутта беркидилек, еди гат дивар онуң дашына айланырды. Савранын дашаркы мәхеллелери (кварталлары) хем барды, Жами (улы) метжиди шәхерин ичинде ерлешкәди. Огузлар гешлешик гечирмек ве сөвда үчин бу шәхере гелердилер [70, с. 511; с. 274]. 1255-нжи йылда бу ерден гечен эрмени королы Хетумын ве янындакыларын Саврана гөвүнлери етипдир.

Карачук хакында айдыланда, онуң түркче адынын Фарап боландыгыны Кашгарлыдан оқадык. Истахрә ве Ибн Хавкеле гөрә, Фарап Арис чайынын Сырдеря гуян ериндәки кичижик этрашдыр. Эдара меркези Кетер шәхерчесидир. Весижа бу ердәки мөхүм бир шәхерче болуп, танымал философ Фарабынын ватаныдыр [119, с. 346; 70, с. 510-511]. Муккадеси бу этрапларын меркезинин Фарап атландырыландыгыны айдя. Ол Фарапдан 70 мүн эсер чыккандыгыны, бир жамы метжидинин бардыгыны, базарларынын көпленч гыраларда ерлешкендигини айдыдыр. Бу автор Кетер ве Весижи хакында хем ызыдыр.

Карачук шәхери Савран билек Еси (Түркүстан) шәхерлеринин арасында ерлешидир. Гечен асырда дүзүлән рус картасында Түркүстан шәхеринден гүнбатарда Сырдеря гуян бир чай Карачук адыны гөтөркә [72, X, с. 487]. Сугна хакында айдыланда, Минорский оны "Худудул-Алемдәки" Сунах билек бирлешкәди [37, с. 118]. "Худудул-Алем" гөрә [37, с. 118] Сунакда хер тарана сатылан ылар ысар экени. Гечен асырда ышан археолог Леркхенин шикирине гөрә, Сугнак, Түмен Арын 6-7 мил демиргазыгында ерлешек Сугнак Курганын я-да Сугнак Аранын харабаларыдыр [89, с. 179]. Теймир дөврүнде Сугнак Отардан 24 фарсах (142 км.) узаклыкда дийип хасап эдилкә экени [89, с. 179].

Огуз шәхерлеринден Карнак хакында хич хили маглумата душ гелинеди. Зеки Вели Тогап "Түрк или" картасында оны Есинден бираз демиргазык-гүнбатарда, бир мензил узаклыкда гөкәзидир. Савранын янындакы Садык Ата денесинин-де Сабрандыгы барадакы чакламаны өне сүрүидир [88, с. 340].

Ситкун хакында айдыланда, онуң Х асыр жуаграфиячыларынын гөркәзек Сүт-Кенди болмагы әхтималдыр. Сүт-Кенд Фарап себитлерине якын бир ерде Сырдерянын чеш тарашында болуп, инди онуң дине харабалары галпыдыр. Бу шәхерде бир метжидин боландыгы билинкә. Сүт-Кенд этрапында Х асырын икинжи чәрәгинде көпүси мусулман

болан огузларын ве карлукларын отурандыклары беллидир. Олар бу этрабы мусулман дәл (гайры муслим) ковумдашларындан гораңдырлар [70, с. 510-511; 37, с. 117]. Фараи (Карачук) Кенжеде ве Шаш арасындакы отлук себитлерде мусулманлыга гечен түрклерден бир мүңе якын өйли отуряр экен [70, с. 510-511]. Бируни Сүт-Кенди түркмен шәхери хасап эдиң, Хорезмшаха хер йыл хут өзи дерман ве мумия гетирйән яш түркмен тебибини танаяндыгыны язар [90, II, с. 575].

М. Кашгарлынын гүррүнини эдйән дөврүнден соң огузларын тәзе шәхерлере эе боландыклары билдирйәр. Олардан бири Барчынлыг-Кенд болуң, ол монголларын бу себитлери басып алан махаллары (1219-нжы й.) ады тутулян Сугнак ве Өз-Кендден сонра үчүнжи шәхердир. Ондан сонра Ашнас, Жент ве Шехир - (Янгы) Кендиң алнандыгы айдыляр [91, I, с. 64-79]. Хәзир Чирик Кале харабалыгынын астында Ени Деря билен бирлешйән "Баршын Деря" атлы гуры чай (арык) бар. Мунуң Барчынлыг-Кенд билен багланышыклыдыгы шүбхесиздир. Бу Гуры чайын угрунда Уз Кенд ве Сырлы Там шәхерлериниң харабалыгы бардыр. Уз Кенд Жүвейниниң Сугнакдан соң гүррүнини эдйән шәхердир. Ол Гуры чайын харабасынын Чавдардан, Уз Кенде ченли болан бөлегиниң "Угуз Жылгасы" (Огуз Дереси) адыны гөтерйәндигини айдыр. Көк Кесенә сыяхат эден Каллаур бу ерде кершичден гурлан гөк реңкли нагышлары болан көне бир гүммез гөрүңдир [92, 99, с. 480-482]. Бу түрбетин (гүммезин) гүнорта-гүнбатар тарашында заяланан, эмма хениз долы вейран болмадык хас кичи бир түрбет йүзе чыкарылды. Каллаур бу түрбетлерин төверегинде энчеме горганжыклар ве гүммеkler гөрүңдир. Эмма буларын мазар галындысы я-да яшайыш месгени боланлыгы хениз аныкланмандыр. 1927-нжи йылда бу ерлере сыяхат эден А. Якубовский түрбетин тутуш чөкендигини гөрүңдир. Йөне "Көк Кесениң" нагыш бабатдан шахандаз бир түрбет боландыгыны йүзе чыкарыпдыр. Бу ылымы-барлаглар алыма бу ерлерде бирзаманлар ёкары медениет боландыгы хакында нетижә гелмәге мүмкинчилик дөретди [92, с. 477-478].

Диймек, "Көк Кесене" Барчынлыгын болан еринде, хәзирки Сугнак харабалыгынын 77 км. гүнорта-гүнбатырында ерлешидир.

Абулгазы Бахадур хан түркмениң а-тарыхы билен гызыклянан багышлары салгыланып, оларын еди саны гызың Огуз илини агызларына бакдырып, көп йыллар беглик сүрендиклерини хекаят эдйәндиклерини язар. Гызларын биринжиси "Алтын көзгүли" узын бойлы Бурла Хатын, икинжиси Кармыш байын гызы ве Мамыш бегин аялы Барчун Салур (Салур Барчын) экен. Соңкынын мазары Сырдерянын якасында болуң, ол халк арасында өрән беллидир. Өзбеклер оңа "Барчыннын көк Кашанеси" диййәрлер. "Кашин Карлы яхышы күнбез турур".

Буларын хеммесини жемләнинде шейле нетиже чыкяр: XII асырда Салур боюндан Барчун Хатун огузларын бир бөлегиниң арасында өрән

тәсирли шахсыет болупдыр. Өзем акыллы ве бичак гурплы экен. Ол бир шәхер гурдурыпдыр. Шәхер Барчынлыг Кенди адыны алыпдыр. Мүмкин, ол ханым өленсоң, түрбет шол шәхерин янында гурландыр ве онуң адыны аландыр. Якубовскиниң барлагларына гөрә, Мервдәки солтан Санжарың, Гүргенчдәки Хорезмша Текешин түрбетлерине меңзейән бейик бир түрбет салдырылып, халк тарапындан оңа Көк Кесене ады берлиңдир. Ол барадакы хатыра мамлюк түрклериниң үсти билен Мүсүрә хем етенмиш Барчынлыгдә монголларың Жучи голундан болан ханлар пул ясадыпдырлар. 1273-нжи йылда Барчынлыг Кендине сыяхат әден Жемал Каршы ол шәхери Барч-Кенд ады билен аңладяр. Онуң язмагына гөрә Барч-Кенд гар көп ягян, даш-төвреги денелер, гумлуклар билен гуршалан, сиңеги хем гарынжасы көп, чөллери чал донлы, атлардан ве гуланлардан долы бир шәхердир [92, с. 151] (юртдур — терж.). Ол бу шәхерде үч дилде шыгыр язан, ыслам хукук ылымнда улы шәхрат газанан Хусемеддин Барчынлы билен таншыпдыр. 1320-нжи йылда Түркиедә Хусам Барчынлыгы атлы бир вагызчы болан. Хәзир үлкәмизде Барчын ве Барчынлы диен ер атлары бардыр.

Өз-Кенд ве Ашнас тәзе шәхерлер болуп, ол икисиниң ады монгол чозушлары хакындакы чешмелерде агзальр. Өз-Кенд харабалыгы Баршын Деряның угрунда дийин өң белләндик. Ол Барчынлыг-Кендин янында агзальр.

Ашнас Барчынлыгдан хас гүнбатарда болуп, Сырдеряның чеп кенарындакы Бер Казан почта станциясына 20 мил узаклыкдакы харабалык шонуң галыңдысы хасап әдилйәр [89, с. 179].

Огузларың булардан башга хем шәхерлери болан. Савры, Саг Дерә, Рибатабад, Рибат-и Тоган, Хайр-Абад ялы шәхерлериң атлары дүрли чешмелерде бизә душ гелди. Мүмкин, буларың бирнәчеси обадыр.

Сырдеряның ашақы ве орта акымларында ыкдысады дурмуш Х асырдан бейләк барха өсендир ве XIII асырдан башлап ёкары дережә етендир. Мунуң тебигы нетижеси хем тәзе шәхерлериң йүзе чыкмагыдыр. Огуз шәхерлеринде гечирилен археологик барлаглар бу шәхерлерде ёкары бир медени дурмушын боландыгыны йүзе чыкаряр [93, № 3, с. 55-102]. Рухы дурмуш хакында маглумат аз. Эмма шол аз маглуматлар хем огуз шәхерлеринде көп билимли-ылымлы адамларың, сураткешлериң ве башга угурлардан сунгат уссатларының яшандыгыны гөркезийәр. "Муаллим-и Сани" (ягны, икинжи мугаллым. Биринжи мугаллым Аристотель) Фарабы (950-нжи йылда өлен) билен "Сихах" атлы танымал арагча сөзлүгин авторы Жөвхери (1010-нжы йылда өлен) кимин түрки асыллы танымал алымларың огуз түркменлеринден болмаклары өрән тебигы затлардыр.

Огузларың көпчүликлейин отурымлы яшайша гечмегиниң дүйш себәби ысламы кабул этмеклериндедир. Огузлар мусулман боланларындан соң ве Саманы дәвлетиниң йыкылмагы билен Ситтүн

(Сүт Кенд), Савран, Камак, Карачук, Сугнак шәхерлеринин эси болдулар.

Гөчме огузлар шәхерлерде яшаян өз ковумдашларына "ятук" (ятак) диййәрдилер. Чүнки бу отурымлы огузлар урушлар-затлар алыш барман, "ялталык" билен шәхерлерде отуярдылар [5, III, с. II]. Огуз шәхерлеринин аглабасында, мүмкин хеммесинде, Мавераннахрың ерли элементлери хем орнашарды. Огузлар парсча гешлейән ол адамлар "Сукак" диййәрдилер [5, I, с. 229].

Отурымлы огузларың гөчме ковумдашларының сыясы ишлерине гатышман яшамакларыны монгол чозушларына ченли довам этдирендиклерини айтмак догры боларды. Монгол чозушлары нетижесинде отурымлы халкың улы топары Хорасана ве Эйраның башга ерлерине гачдылар [94, с. 14]. Монголларың Эйрана хем чозмагы билен яңкылар хас ховисуз үлке дийи Анадола гелдилер. Анадолыда гөчме илатың, шәхерлерин, обаларың хатырасында Хорасан билен багланьшыклы бу вакалар асырларбойы довам эдиң, хәзире ченли яшаяндырлар. Бу ерде Хорасан ады билен Түркүстан хем гөз өңүнде тутулар.

3. ЫКДЫСАДЫ ДУРМУШЛАРЫ

Х асырың башларында энтэк көпүси гөчме дурмушда болан огузларың ыкдысады яшайышлары, тебиги сурадта, малдарчылыга даянярды. Шол себәшли оларың байлыгы гоюн, йылкы сүрүлери, дүе, "Худудул-Алеме" гөрә, хатда сыгыр билен өлчелйәрди: ат мүнмек, дүе болса йүк чекмек үчин уланьлярды [с. 86, 123, с. 110].

Ибн Фадлан [68, с. 8] "Түрк дүелери" диенде, шүбхесиз, бу гүн Анадолыдакы "бухар" атландырылан ики өркүчли дүелер хакында гүррүң эдйәр. Бу автор булгарларың ат этини иендиклерини айдяр, эмма огузлар бабатда бейле зат айтмандыр. Огуз субашысы Ил-Доган (?) оглу, Этрек, Ибн Фадлан дага эдиши ялы, өз гарындашларына хем гоюн сөвүш эдиңдир. Башга бир тараңдан болса, огузларда вепат боланларың атларының этини иендиклерини бу автор айдыңдыр. Огуз дессанлары хем, бейлеки түрки халклар ялы, огузларың-да ат этини, дүе этини хем иендиклерини гөркезйәр. Ат эти огузларда, мүмкин, хемише дөл-де, айратың гүнлерде ийлендир. Огузлар мусулман болансонлар ат этини иймеги бес эден болсалар герек. Чүнки буларың гирийән ханефи мезхеби ат этини иймеклиги мұбах хасаңлаяр, ягны ончаклы макул гөренок.

Огузлар билен гоңшы мусулман халкларының арасында жанлы сөвданың боландыгыны гөрмек боляр. Огуз юрдуның үстүнден гечен ин улы сөвда ёлы Хорезмден Итил себитлерине гидйән ёлды. Бу ёл өрән херекетли болуңдыр. Жуграфиячылар огузларың арасында тәжирлерин көп боландыгыны язярлар [119, с. 299; 37, с. 118]. Ибн Фадлан Булгара гиденде, 5 мүн адамлы улы кервениң ичинде Огуз юрдундан гечиңдир

[68, с. 14,]. Огузлар паракхатчылык вагтында сөвда максады билен Хорезмде Жүржание ве Баратегин шәхерлерине, Мавераннахрда Савран шәхерине гидйәрлер [119, с. 299, 303; 70, с. 51]. Огузларын эсасы сөвда малы гоюнды. Хорасандыр Мавераннахрын халкынын эт хажатыны огузлар билен карлуклар үшжүн эдйәрдилер [119, с. 281, 288]. Түрки гоюнлары Мавераннахр ве Хорасан гоюнларындан тапавутлылыкда хас гечгинли болса-да [95, с. 5, 282], оларын үйтгешик тараплары хәзире ченли говы билинмейәр.

Огузлар мусулман әлеминде мешхур болан түрки кечесини хем сатырдылар [98, с. 295]. Иң говы кечелери түркилерин өндүрйәндигини сыяхатчылар языпдырлар. Ибн Фадлан Хорезмде совук гүнлерде бир өйүн ичинде түрки кечесинден гуралан чадырда отурыпдыр [68, с. 8].

4. ДИНИ ЫНАНЧЛАРЫ

Х асырын башларында, уйгурлардан бейлеки әхли түрки халклары ялы, огузлар хем өз көне дини ынанчларындадылар. Мусулман әлеминде түркилерин Аллаха уюп, оны Таңры дийин атландырандыклары беллидир [97, IV, с. 63]. Түркилерин Ярадана Улуг-Баят адыны берйәндиклери хем мусулман ылымдарларына мәлим болушдыр [97, IV; 99, с. 43]. Сада огуз адамларынын Таңрынын сыпатлары билен багланьшыклы дүшүнжелери хакында кесгитли бир маглумат ёк. Херхалда сада адамларын бу утурдакы дүшүнжелери гаты чуннур дәлди ве олар Таңрынын ынсаны сыпатларда гөз өнүне гетирийәрдилер. Огузларын бири Ибн Фадландан Таңрынын аялы бармы-ёкмы дийин сорапдыр. Ибн Фадлан чуннур бир тоба эдишдир, Аллахдан өтүнч сорапдыр. Яңкы огуз хем эдил Ибн Фадланын эдиши ялы эдишдир [68, с. 11].

Ибн Фадлан не бир дини жай, не бир дини адам гөрендиги хакында языпдыр. Эмма огузларын руханыларынын боландыгы беллидир. Огузлар рухы шахслара улы хормат гойярдылар [37, с.87]. Хатда ган ве эмләк меселелери бабатда хем герекли хөкүмлери чыкарян [100, с. 627-628], тебилик эдйән, тәлей гараян, бир иш башланжак болнанында пата алынган, дини йыгнаншыклара, дабаралара баштутанлык эдйән бу рухы хәкимлери огузларын нәхили атландырандыклары әнтег билленок. XII ве ондан соңкы асырларда дини шахслары "ата" унваны билен хорматландырлар. Гадымы түрклерде "кан" кака диймекди. Соңра онун ерини "ата" алды. Атанын ерини болса ене-де дини адамынын довамы болан "баба" (Анадолы түрклеринде кака диймекдир — терж.) алды.

Огузлар, бейлеки түрки халклары ялы, өлүлеринин эгнине гейми гейдирын, үстүне ярагларынын, гащальна шахсы затларынын ерлешдирын жайлаяр экени. Отаг шекилли мазарда отурдылан мерхумын элине ичги

долы булгур (гымыз болса герек) [51, с. 14] тутдурылып, ене-де бир габы ичгиден долдурып, янында гойяр экенлер. Отагың үстүни бекләп, ёкарысыны хем палчыкдан гүммез ялы эцип галдырар экенлер. Огузларың бу шекилли мазарлары билен Анадоьда, ылайта-да Селжуклы заманында, көпчүликлейин яйран түрк чадырына мензеш гүммезлерин [101, с. 84] арасында якын бир мензешлигин бардыгы месе-мәлим гөзе илийәр. Түркүстанлы түркменлерин мазарың үстүне түмек галдырындыкларыны, оңа ёзка дийёндиклерини билийәрис [102, с. 56/71/324]. Мерхум ере дувланандан соң, аты сойлуи, аш берилийәр [51, с. 63] экен. Бу әхли түрки ковумларда бар болан, мерхумың ашы дийилиён дессурдыр [103, с. 189]. Түркиеде бу дессур асырларбойы сакланып, хәзир хем шол мазмунда довам эдийәр. Эмма бержай эдилиши бираз үйтгәндир. Ол хәзир обаларда, шәхерчелерде, хатда улы шәхерлерде хем бар.

Мерхум өз өмрүнде адам өлдүрөн болса, жайланан вагында оларың агачдан шекиллерини ясап мазарың үстүнде гояр экенлер. Ынанжа гөрә, өлдүриленлер женнетде онуң хызматкәрлери болмалымьши [51, с. 14]. Бу гөк түрклериң көне ядыгәрлик адатындан башга зат дәлдир [103, с. 178, 180]. Огузлар, ёкардакылардан башга, сойлан атларың келлесини, аякларыны ве дерилерини мазарың үстүндәки сырыклардан асып гоюндырлар [51, с. 178, 180]. Ынанжа гөрә, өлен адам женнете этлери ийлен атлар билен гитмелиди. Шейле эдилмесе, женнетин узак ёлуна пыяда гитмели болжакды [51, с. 178, 180]. Огузлар сува дүшмәндирлер, башгаларың хем бу юртда сува дүшмегине ёл бермәндирлер. Эгер сува дүшселер, өзлерини жадьлар өйдүи горкушдырлар, олара жериме салышдырлар [51, с. 10, 12]. Бүтин түркилериң нутта ынанмагына гөрә, сув мукаддесдир ве арасадыр, оңа дүшмек мукаддеслиге зерер етирмекдир, оны ханаламакдыр ве улы бир гүнә ишдир. Нетижеде, бу хер хили бетбагтылга себәп болуи билер дийиш хасап эдишдирлер. Булар үстлериндәки гейимлерини хем көнелиёнчә чыкармандырлар [51, с. 14]. Огузлар мусулманчылыктан өң гойны келлесине уруи өлдүрийәр экенлер [51, с. 95].

Огузлар кеселлән адамың якынына, хатда гарындашы хем болса, бармандырлар. Хасса хызматкәр середер экен. Ёксуллара болса середийән хем тацдырып дурмандыр [51, с. 99]. Бу айратынлык көп яйран ёканч кеселлер дердесеринден гелиш чыкандыр.

5. БАШГА ДӘП-ДЕССУРЛАРЫ

Х асырда Огуз илинде ве бейлеки түрки иллеринде Арабыстанда жахилие (наданлык) дөврүнде болшы ялы, аяллар эркеклерин янында йүзлери ачык гезиш билийәрдилер. Бу айратынлык Түркие обаларында хәзире ченли довам эдийәр. XIX асырда Гүнорта Анадоьда сыяхатда

болан француз алымы Л. Ланглоис бу бабатда түркменлери Якын Гүндогарын иң медениетли адамлары хөкмүндө васи эдйэр. Огузларда не зына, не-де бечебазлык кимин дүнийәде аз яйрамадык нәрселер барды. Түрки хатынлар болса мусулман дүнийәсинде иң пугта, иң пәк аяллар хөкмүндө таналарды [139, с81].

Огузларда өлдүриленин ганыны алмак дәби барды [51, с. 13]. Буларда-да Арабыстандакы наданлык дөврүндө болшы ялы, эркек киши өленде, башга аялындан болан оглы өвей энесине өйленин билйәрди. Ибн Фадланын гөрдүги субашы Этрек шейле эден экен [51, с. 15].

Өйлениленинде галын төлемек дүзгүни пугта орнашдыр [51, с. 11]. Тойлары ве оюнлары хакында маглумат ёк. Дине солтан Тогрул бегин 1063-нжи йылда халыф эл-Каим Биериллахын гызына өйленен вагтында бир отагда күрсинин үстүндө отуран гелнинин янына салама барандан сонра, ховла чыкып, гошун беглери билен хөвес эдип ракс (танс) ойнандыгыны, шол пурсат түркүлер айдыландыгыны [104, VIII, с. 229] билйәрис. Тогрул бег шол вагт 70 яшындады. Абул-Фережин язгыларынын үсти билен шу ишден хабарлы болан Бартольд [107, с. 97] руслардакы "иляска присядки" дийилйән тансын түрклерден алнан болмагы мүмкин диен пикири өңе сүрйәр. Бу оюн "халай" ойны билен я-да Анадоolda ойналян башга бир оюн билен багланьшыклымы-дәлми, хич хили маглумат ёк. Умуман, гадымы түрклерин нәхили оюнларынын боландыгыны хенизе ченли билемзөк.

Огузларын милли иймитлеринден беллиси, бейлеки түрки халкларында болшы ялы, "тутмачды". Ол көп чешмелерде агзаляр. Тогрул бегин Хорасанда боланында, бир зыяфатда бадам халвасыны ийип, "говы тутмач экени, сарымсагы кемтеррәк дийәймесең" диен сөзүни көп ятларлар [84, с. 153]. Тутмажын Селжуклы ве Османлы көшклеринде хем ийлендигини билйәрис. Тутмач түрклерин хәкимиети астында болан эйран ве араш үлкелеринде хем болушдыр [III бөлүмө серет].

Огузларын йүз кешбинин Х асырда бейлеки түрки халкларынынкыдан нә дережеде тапавутлы боландыгы билинмейәр. Бу меселе билен багланьшыклы иң көне чешме "Жами ат-Таварыхдыр". Онда огузларын йүз кешилеринин озал түрки халкларынынкы ялы боландыгы, Мавераннахра геленлеринден сон, бу ердәки хованын ве сувун тәсири билен тәжиклеринкә, ягны эйранлыларынкә мензәндиги хакында айдыляр [108, с. 26]. Бу маглуматлардан түркменлерин йүз шекиллеринин XIV асырда эсасы түрки халкларынынкы я-да монголларынкы ялы болман, эйранлыларынкы кимин дүз боландыгы, ягны монголоид сыпатлары гөтермәндиги барадакы хакыкат йүзе чыкяр.

Огузлар сакгалларыны гырчамак билен муртларыны гойберйән еке-тәк түрки халкышдылар [51, с. 15]. Түркиеде бу дәбин узак вагтлардан бәри довам эдендиги, дин адамларындан башгаларынын сакгалларыны гырчандыгы беллидир. Гызылбаш түрклеринде сакгалы тарашламак

бойдан-баша яйрандыр. Бу көне дөбин довамьдыр. Огузлар түрклер кимин сачларыны кесмейэр экенлер. XI асырда эрменилерин үнсүни огузларын узын сачлары билен яйлары чекишдир.

Огузларын гейимлери хахында билинйән зат ёк. 1038-нжи йылда Нишанура гелен Тогрул бегин эгниндәки лыбасы хахында эдилен гүррүн, белки, бу угурдан маглумат болуп билер. Онун башында кендирден селле, эгнинде түйс говы матадан эдилен, ени, этеги узын, өни иликли көйнек, аягында кече әдик, голунда герилги яй, кемеринде үч ок барды [100, с. 533].

Аби-Дулеф өз "Сыясатнамасында" огузларын сүтүкли дериден ве кендирден гейим геййәндиклерини языпдыр. Эмма кендир диенине ынанмак мүмкин дәлдир. Булар диңе ыслам үлкелеринде өндүрилип тайярланан мата гейимлери мекбул (халал) хасаплаярдылар. Огузлар, умуман, йүн, кече ве дери гейимлери геййәрдилер. Гышына көйленч гечи дерисинден тикилен затлары уланардылар. Тогрул бег Эйрана хәким боландан соң, ламыкдан докалан ак реңкли гейимлер гейишдир.

Огузларын гылык-хәсиетлери барада маглумат аз Йөне шуны айтмак мүмкин: яшайыш терзинин, гуршап алан тебигатын ве дөврүн кын шертлеринин тәсири нетижесинде олар хәсиети боюнча өрән кесгин адамлар болупдырлар. Сөвешижилик эсасы айратынлыкларынның бири сайылыпдыр. Шейлеликте, олар намыслы, догручыл ве мыхмансөер ынсанлар болупдырлар [III, с. 12]. Түрклер бу хәсиетлерини соңкы дөврүлере ченли довам этдиришдирлер. XIX асырда хем Анадолы түрклери сыяхатчылар тарашындан бу хәсиетлери билен тапавутландырылыпдыр. Огузлар дини ве сыясы башбутларына өрән улы хормат гойярдылар. Ховайы ынанжалара-да уйяндыклары ве оларын тәсирине деррев дүшйәндиклери хем огузларын айратынлыкларындан биришдир.

Огузларын дили түркче болуп, шивелеринин Анадола гелмезден өң шу дилин шивелеринин иң нәзиги, инчеси хасапланандыгыны өң айдындык [5, 113, с. 23-49]. М. Кашгарлы дине огуз шивесинден болан сөзлери уланяр.

Шол бир вагтда огузлар Сырдеря якаларында биле яшашан согдылардан көп сөзлери алыпдырлар, оларын көпүсини Анадола хем гетиришдирлер.

6. ОГУЗЛАРЫҢ ЫСЛАМЫЕТЕ ГИРИШИ

X асырын илкинжи чәръегинде Сүт-Кентде мусулманлыгы кабул эден улы бир түрк жемагатының боландыгы гөрүлйәр [70, с. 51; 37, с. 117]. Оларын огузлардыгына шүбхе ёкдур. Сүт-Кентин XI асырын ахырларында огуз шәхери боландыгыны билийәрис. X асырын илкинжи чәръегинде Фарап — Кенже ве Шаш аралыгында мусулманчылыгы кабул эден огузлардан ве карлуклардан 1000 өйлә якын жемагат

яшапдыр [70, с. 51; 37, с. 117]. Булар гайры-муслим (мусулман дәл — терж.) түрклерин акынына (хас улы мөчбердәки чанавулчылык — терж.) гаршы эдилен гөрөшдә мөхүм роль ойнапдырлар. Ибн Фадлан 922-нжи йылда огуз бейиклеринден Йынал диен бириниң мусулман боландыгыны, эмма халкын "мусулман болсаң, бизе башгутанлык этмерсиң" шеклинде гаршылык гөркөзөндиги үчин, өңки динине дөңмөгә межбур боландыгыны язар [68, с.13].

Бисмайыл б. Ахмедин Таласа йөриши ве Исфижаб беглериниң тәсир этмеклери нетижесинде Баласагунның гүнбатырындакы Орду шәһеринде отурып, ысламы кабул эден түркмен мәлиги Исфижаб беглерине салгыт бермөгә башлапдыр. Өң хем беллейшимиз ялы, түрки халкларының арасында мусулманчылыгы кабул эден шу төвереклерде яшан түркменлерди. Бу вака Х асырын биринжи ярымында болупдыр [89, с. 256]. Баласагун 942-нжи йылда мусулман түрклерин элине гечиңдир. Бу гайры-муслим түрклерин башында дураның гараханлы ханеданы болан ягмалардыгы хакында шүбхе ёк. Бу вака асыл юрды Кашгар себити болан гараханлы ханеданының Тараз (Талас) жүлгесине хәким болан йылларыны гөкезйөңдир.

Мавераннахрда 960-нжи йылда 200 мүн өйли бир түрк жемагатының мусулман боландыгыны кәбир авторлар языпдырлар [89, с. 255]. Олар гараханлы хәкимиети астындакы ягма, карлук, чигил, тухси тайпаларыдыр.

Огузларын арасында Х асырын икинжи ярымында ысламыетин ымыклы яйрап утрандыгына ынанмак болар. Соңкы Саманы шазадасы Абу Ибрахим (Мунтасыр) Мавераннахры гараханлыларың элинден гайдып алмак үчин урушлара башланда, огуз ябгусының янына барып, онуң билен яранлык гуруңдыр, гуда болуңдыр. Нетижедә, ябгу мусулманлыга гечиңдир (1001 — 1002-нжи й.) [139, с. 176].

Мусулманчылыгы кабул эден жемагаты гайры-муслимлерден айырмак үчин огузлара Мавераннахрда түркмен ады берлиңдир. Онун эсасы себәби бу себитлерде мусулманчылыгы илки кабул эден Баласагун ве Мирки этрапларының арасындакы түркменлер боланлыгыдыр. Түркмен ады "мусулман түрк" шекилинде айратын бир маньда уланылмага башлапдыр. Огузларын мусулманчылыга геченлерине түркмен адының берлендиги барадакы хакыкат, Бируниниң айдышы ялы [114, с. 205], шүбхелерден узакдыр. Гердизи ве Байхакы ялы газналы альмлар хем огузлары мусулман түрк хасап эденсонлар, түркмен дийиш атландырыпдырлар. Йөне Якын Гүндогар авторлары олары Эл-Гузз, ягны, огуз дийиш атландырмагы довам эдиңдирлер. Чүнки огузлар өзлерине түркмен диймейәрдилер. Олар мусулманлар тарапындан өзлерине берлен бу ады көп вагтлап өзлешдирмедилер. XII асырын башларында хемме ерде түркмен ады огузың ерини алды. Йөне вели огуз ады хем унудылмады. Ол-да шанлы аталарының ады хөкмүнде узак заманлар хатыраларда яшады.

Түркмен адының аслы билен көне алымлар-да, хәзиркилер хем ымыклы мешгулланыпдырлар. Бу ат хақында эсасан ики пикир бар. Биринжисине гөрә "түркмен", "түрк" сөзи билен парсча "ман" (маненд, бу болса "меңзеш" диймекдир) сөзүниң гошулмагындан эмеле гелен. Бейик алым Бируниниң хем шейле пикирде болшы ялы, Кашгарлыда [5:] түркмен адының шейле дүшүндирилиши билен багланышыклы бир хекаят бар. Бу мысаллар XI асырда түркмен адының ёкардакы шекилле гелип чыкмагының өрән йөргүнли пикир боландыгыны гөркезйөр. XIV асырда Эйранда хем түркмен адының дүшүндирилиши бабатда шу пикирде дурлуцдыр [108, с. 26].

Икинжи пикир боюнча "түркмен" келимеси "түрк-и имандан" гелип чыкандыр. Ибн Кесир ["Тарых-и Мухтар"] [115, XII, с. 48] ве Мехмет Нешриниң [116, с. 8-9, 16-17] гарайышлары шейледир.

Хәзирки заманда "түркмен" келимесиниң сонундакы "мен"-иң түркиче мубалагат (гүйчлендирижи) гошулма болуп, (меселем, гожаман, азмаң, дегирмен) аслында "өз-түрк", ягны түркүң өзи диен маныны берйөр дийлен пикирин үстүнде дуруляр [117, с. 236].

Огузларың ве, умуман, түркилерин мусулманлыгы кабул этмеклеринде сөвданың өсмеги мөхүм роль ойнандыр. Ёкарда белленилиши ялы, Мавераннахрың көп шәхерлеринде мусулман түркилер яшапдырлар. Гайры-муслим түркилер бу шәхерлере баранларында оларың хошамай гатнашыклары билен йүзбе-йүз болярдылар. Мусулманларың, шол санда мусулман огузларың медени дережесиниң ёкарыцдыгы улы тәсир эдйәрди. Шейлеликте олар шу медениетин үсти билен ыслам динини хем өврөйәрдилер. Икинжи тараңдан, Мавераннахрың, Хорезмин мүнлерче адамлы сөвда кервенлери иң узак түрк үлкелерине гилип гелийәрдилер. Мунуң үчин болса мусулман тәжирине, иң болманда, бир түрки билен достлук гатнашыкларыны, сөвда шәриклигини гурмак герекиди. Мусулманчылыгың чалт яйрамагы үчин шейхлериң ве дервүшлериң вагзыетлериниң ве телкинлериниң (хер хили усуллар билен субут этмек, гудрат гөркезмек) хем улы әхмиети болуцды.

7. ОГУЗ ЯБГУ ДӨВЛЕТИ

Огузларың Сырдеря якаларында башында ябгу дуран дөвлети барды. Гадымы вагтларда, ягны Тургиш ве Ашина (Гөк түрк ханеданы) дөврүнде огузлар ябгулар тарапындан эдара эдилипди. Эмма чешмелерде бу ябгуларың [37; 100] хич хайсының ады гечмәндир. Дине "Жами ат-Таварихдәки" огуз дессанында ябгулардан бирнөчесиниң ады гөрүңйөр [2, с. 375]. Оларда ябгу (явку) кайы боюндан дийлип гөркезилийөр [2, с. 363].

Огуз ябгулары гышына Янгыкентде отурырдылар. Яйлаларынын ниреде боланлыгы билинмейер.

Ябгуларын берйән иң ёкары ики везишеси көл иркин билен сүбашыдыр. Көл иркин ябгунын векилидир [5I, с. 13-15; 5, I, с. 99]. Иркинин он оклардан ну-ше-ши голуна дегишли беглерин унваныдыгыны өң хем гөрүңдик.

Сүбашы гошунбашы диймекдир. Бүтин түрк дөвлөтлеринде уланыян ве Орхон язгыларында агзаян бу сөзи селжуклылар Анадола гетирдилер. Селжуклылар дөврүндө сүбашы адыны велаятларын валилери (хәкимлери — терж.) гөтерйәрдилер. Османлы дөврүндө бу сөз "субашы" шекилинде уланылды ве, эсасан, шәхерлерин ховисузлык эмирлерини шейле атландырдылар.

Огуз ябгу дөвлетинде "йынал" ве "таркан" унванлары хем болуңдыр [5I, с. 13-16]. 922-нжи йылда "кичи йынал" унваныны гөтерйән бир бег боландыгына гөрә, "улы йынал" (белки, башга йыналлар) хем боландыр дийиш нетиже чыкармак боляр. Хорезми огуз мәлигине (Х а.) жебүе, онуң мирасдүшерине болса "йынал тигин" дийлендигини, түрк мәликлериниң хем-де беглериниң хер бириниң мирасдүшериниң "йынал" унваныны гөтерендигини язар. Башга чешмелерде Хорезминиңкини тассыклаян маглүмата душ гелиш боланок. Йыналы "инал" шекилинде язан Кашгарлы онуң эне тарапы өрән асыллы болан яшлара дакыяландыгыны айдыр [118, с. 120].

Тогурул бегин энебир гардашы ве шол бир вагтда какасынын гардашы (амжа) болан Юсубын оглы Ибрахимиң (1059-нжы йылда ёгалан), йынал унваныны гөтерендигини билйәрис. XI асырын ахырында Амид (Диярбекир) беги инал (йынал) унваныны гөтерйәрди. Түркмен асыллы Инал Бегин огуллары ве агтыклары (Иналогуллары) 1183-нжи йыла ченли Амид этрабында беглик сүрүңдирлер.

"Таркан" (Тархан — терж.) хақында айдыланда Ибн Фадлан бу унваны гөтерйән бир беги огуз дөвлетиниң сүбашысы Ил Таган (?) оглы Этрегин небересинде гөрүңдир [68, с. 16].

Тархан хем, көл иркин ялы уланмақдан галан унвандыр. М. Кашгарлы тарханы "мусулманчылыкда уланылан "эмир" манысындакы сөзүң көнөче айдылышыдыр" дийиш белләңдир [5, I, с. 360].

Ябгуларын мөхүрлерине ве перманларына туграг (тугра) дийлиш, бу сөз ондан өңки түрклерде ёкды [5, I, с. 385]. Огузлар бу сөзи Анадола хем гетирдилер. Селжуклы дөвлетинде туграчылык (нышанчылык) эмелдарларынын боландыгыны билйәрис.

Шол бир вагтын өзүндө огузлар бейлеки түркилерин "язмак" (бити) ишлигиниң дине "яз" бөлегини уланярдылар [5, III, с. 45]. "Языгчы" боланда гарындашлар арасында хат әкидиш-гетирйәне дүшүнилийәрди [5, III, с. 41]. Буларын хеммеси огуз ябгуларынын диванлы боландыгыны тассыклаяр. Оларын шәхерлерде салгыт йыгнаян тахсилдарларынын боландыгыны билйәрис. Ябгуларынын янында авчыбашы, ахырбег ялы

гуллулукчыларын, чавушларын (тешрифат — церемониал), бекчилерин боландыгы шүбхесизdir.

Дөвлет ишлерини огузлар межлислер чагырып, генешлер үсти билен амала ашырардылар. Огуз сүбашысы Этрек тархан, йынал кимин эмелдарларыны чагырып, олар билен диван ишлери, илчилик ялы меселелер бабатда маслахат эдйэр экени [51, с. 10, 16].

Ябгу огуз дөвлети Х асырын биринжи ярымында өзбашдак, гүйчли дөвлетди. Огузлар башга бир дөвлете хич вагт табын болмадылар. Булар өрэн эденли, сөвешижли халкдылар [37, с. 86].

Месуди [83, с. 212] огузларын ин сөвешижли түркилер боландыгыны ыкпар эдйэр. Буларын яраг-эсбашлары кәмилди [83, с. 212]. Эсасы яраглары ок-яйды, оны түркилерин милли ярагы дийип хәсиетлендирмек боларды. Ибн Фадлан Этрегин мерген боландыгыны бир мысал билен аңладяр [68, с. 16]. Каргы (сүнги, найза), гылыч хем көп уланьлян ярагларды. Әхли түркилер кимин, булар ат үстүнде эзбер сөвешйәрдилер. Атлары өрэн көшди. Эрмени авторы Аристагуэс огуз атларынын бүргүт ялы гидйәндигини айдяр [120, с. 64].

Огузларын гоншулары билен гатнашыклары ончаклы достлуклы болмандыр. Буларын печенеклере гаршы хазарлар билен яран боландыгыны билйәрис. Йөне хазарлар билен гатнашыклар хем Х асырда говы болмандыр. Ибн Фадлан хазарларда огуз есирлеринин бардыгыны эшидиндир [68, с. 17]. Месуди огузларын [34, II, с. 17] Итилиң гуйян еринде гышляандыкларыны, деря доңанда хазарларын үстүне чанавулчылык эдендиклерини, хазар гүйчлеринин олары дурзуи билмәндигини, шонун үчин хазар мәлигинин деррев урша чыкмага межбур боландыгыны язар.

Месудинин сөзлерине гөрә, тешеббүс (инициатива) огузларын элиндеди. Жутрафиячыларын огуз үлкесинин серхединин Итил дерясы боландыгыны айтмаклары хем шоны тассыкляяр. Кәбир авторларын огузларын хазарлара табын боландыгы хакында соңкы вагтларда йүзе чыкан пикирлеринин хич хили дүйшли эсасы ёкдур. Йөне хазарлара дегишли маглуматлары дүрс берен жутрафиячылар оларын не Итилиң гүндогардакы топракларда тәсирлеринин боландыгыны, не-де огузлары табын эдендиклерини айдярлар.

Оңа дерек огузларын Орта Итил якаларында яшяан булгарлар билен гатнашыкларынын говы боландыгыны айтмак болар. Огуз сүбашысы Этрек булгар хөкүмдары Алмушын гиевиси экени [68, с. 16].

Мусулман әлеми огузларын гүнорта серхединден башланярды. Бу заманда ол өзүниң ин багтыяр дөврүни башдан гечйәрди. Жейхун-Сейхун хавзасы (бассейни) өрән хасыллы топраклары билен беллиди. Экеранчылык, сенетчилик, сөвда өрән өсенди. Саманыларын эдара этмеги нетижесинде бу үлке дурнуклы бир сыясы ягдая әе болуп, мусулман әлеминин мадды ве рухы тараңдан ин өсен үлкелеринин бирине өврүлиди. Мавераннахрдан, Хорезмден угран сөвда кервенлери

түрки әлеминин иң узак ерлерине барыдылар. Түрки үлкелеринде мусулман колониялары дөрөңдиди. Итилден Чин серхедине ченли сөвда Мавераннахрын үстүндөн гечйәрди. Мусулман колониялары түрки каганларынын хызматында болуп, олар шәхерлер гурмак бабатда, медени ишлерде көмөкчи болярдылар. Ыкдысадыетин өсмеги Орта Азияда улы мадды, рухы өсүшлери үнжүн этди. IX — XI асырларда бу үлкеден алымлар Хорезми (850-нжи йылларда ғалан), Бухари (869-нжи йылда ғалан), Матури (944-нжи йылда ғалан), Фарабы (950-нжи йылда ғалан), Жөвхери (ғалан вагты нәбелли), Ибн Сина (1037-нжи йылда ғалан), Бируни (1051-нжи йылда ғалан), Маргианы (1197-нжи йылда ғалан) ве башга әнетлер етишдилер.

Эмевилер халыфлыгынын йыкылмагындан соң (750-нжи йыл) көп вагт гечмөнкө түркилерин Тургиш каганлыгы хем карлуклар тарапындан ағдарылды, эмма соңкулар хем гүйчли дәвлети гурап билмедилер. Илкибашда түркилерин акынларына сезевар болан, оларын гаршысына галалар гуран [89, с. 201—211] мусулманлар инди говшак түрки үлкелерине йөришлере башладылар. Шаш (Дашкент), Исфижаб себитлери, Таразын гүндогарына ченли ыслам серхетлеринин ичине гирди. Мусулманларын тәсири Чу дерясынын, Ыссык көлүн гүнбатырына ченли етди. Бу заманларда Сырдеря якаларындакы мусулман шәхерлеринде көпсанлы мейлетин мұжахитлер барды. Халк ве улы серкерделер мұжахитлерин бу серхет шәхерлеринде отурмакларына шертлер дөрөдйәрдилер, рабатлар гуярдылар, олар үчин вакфлар дөрөдйәрдилер. Исфижаб оларын иң көп топланан ериди. Мукаддеси бу шәхерде 1700 рабат бардыгыны язар [89, с. 176]. Мұжахитлерин арасында түркилер хем көши.

942-нжи йылда ыслам тәсирине гирен Баласагун шәхери гайры-муслим түркилер тарапындан басылып алынды [89, с. 256]. Бу Гараханлылар дәвлетинин бейгелендигини гөркезийән мөхүм бир хадысадыр. Баласагун хадысасы Саманы көшгүнде агыр үнжи дөрөтди. Олар каганын оғлуны есир алдылар [89, с. 256]. Эмма Баласагуны ызына гайдып алып билмедилер. Нух Наср (934 — 954) дөврүндөн башлап саманыларын несе гачыш уграндыгы беллидир. Тагта бири-биринден говшак шахсыетлер чыкандыгы үчин, түрки хасса (хакынатутма) гошунларынын серкерделеринин тәсири ве ыгтыярлары барха артырды. Бу серкерделер билен хөкүмдарларын арасында гөреш соңкы дәвлетин сынмагына гетирди. Түрки серкерделеринин бири Алы Тегин 962-нжи йылда Газнаны эледди. Газналы дәвлети дөрөди.

Гараханлы хөкүмдары Бугра хан Харун Муса 992-нжи йылда Мавераннахры басып алды. 999-нжи йылда эден бир йөриши нетижесинде Саманы дәвлети сынды. Хорасан Газналыларын элине гечди.

Хорезмде өнден бәри ерли бир ханедан хөкүм сүрйәрди. Афригиогуллары дийлен бу ханедан Саманылара табынды. Афригиогуллары

демиргазыкдан огузларын эдйен акынларына гаршы мыдама тайярлыклы ягдайдадылар. Бу ханеданын ерини 995-нжи йылда Мамуногуллары Хорезмшалар алды [121, с. 236]. Буларын агалыгы 1017-нжи йыла ченли довам этди. Шол йыл болса Хорезм газналы Махмыдын элине гечди. Махмыд Хорезмин хакимлигини өз серкердеси Алтун Таша берди. Ол ве онун огуллары 1040-нжи йыла ченли Хорезми доландырдылар.

Огузлар гүндогар гончулары болан карлуклар билен хем уршундырлар. Сөвешлерин биринде огуз ябгусы хем өлүндир [122, с. 103] (такмынан IX асырда).

Огузлар өз демиргазык гончулары кимеклерин улы голы болан гыпжаклар билен көп урушлар алып барыпдырлар ве кәте ярашык баглашыпдырлар. Барлышык вагтында, гыш хас совук боланда, гыпжаклар огузлардан изин алыш, гүнорта гөч эдер экенлер. X асырда гыпжакларын илаты көнелишдир.

8. ОГУЗ ДӨВЛЕТИНИН СОҢЫ

Огуз дөвлетинин хачан, нәхили болуп арадан айрыландыгы билен багланшыклы бир дессан "Жами ат-Таварихде" бардыр. Огуз хөкүмдары Алы хан Амьдерянын анры тарапында яшаян улы огуз жемагатынын башына өз яш оглы Гылыч Арсланы, янына болса атабег Бүгдүз Гузучыны гоюндир (ол 180 яшындамьш?). Гылыч Арслан яш йигит вагтларында көп бет ишлер эдишдир, шол санда беглерин гызларына хем азар беришдир. Халк оңа зальым Ша Мәлик дийишдир. Ол атабегин өвүтлерине гулак асмандыр. Йөне өлдүрилжегинден горкуш Янгыкенде — какасынын янына гачыш барышдыр.

40 мүн атлы чыкарян Хорасандакы огуз илинин башына Тогурул гечишдир. Ол Токсунмуш Ичи атлы бир гарыш чадырчынын оглы экени. Онун Тукук ве Арслан (Гылыч Арслан) атлы гардашлары барды. Алы хан 20 мүн атлы билен оглы Ша Мәлиги Тогурулын үстүне иберйәр. Эмма Ша Мәлик еңилйәр ве беглери билен бирликде есир альняр. Ша Мәлик өлдүрилийәр. Ики йылдан соң Алы хан хем өлийәр. Шундан соң огуз дөвлети даргады [I, с. 378-379].

Тарыхы эсерлерде бир Ша Мәлик бар. Ол хем Селжуклылар билен, шол санда Тогурул бег билен сөвешен адам болуп, онун хем какасынын ады Алыдыр. Йөне дөрт саны чешмәнин [57, IX, с. 462—477] хич биринде онун ябгу, бейгу боландыгы барада язылмандыр, ол Янгыкенде отурмандыр, онун огуз асыллыдыгы хем айдылмандыр. Оңа Эл-Берани ады берлен [127, с. 51]. Эмма баран атлы не бир огуз бойы, не бир шәхер бардыр. Чешмелерде Ша Мәлик эмир унваны билен, өзи хем Жендин хәкими дийлиш таналяр. Женг шәхеринин өң селжукларын элинде боландыгыны ашакда гөрерис. Диймек, Ша Мәлиге огуз асыллы я-да ябгу диймек догры болмаз [128, с. 328]. Ол гыпжак беги я-да Исфижаб ве Шаш себитлерини доландыран ханедалардан

биринин довамы болуп, гараханлылара табын эмир болуп билер [I, с. 378-379].

Огуз дөвлетинин йыкылмагы хахынды тарыхы маглумат ёк. Йөне ол ички гаршылыклар зерарлы йыкыландыр дийип хасап этмек болар.

Селжукларын тарыхы сахна чыкышларыны ве илкинжи херекетлерини гөркезийн "Мәликнама" эсерине гөрә кынык боюндан Тукак (Дукак) огуз дөвлетинин сүбашысыдыр. Ол башарныклы бир серкерде боландыгы үчин "Темир ялыг" (Демир ялы) унваныны гөтерийәрди. Ол өленде ерине оғлы Селчук (Салчук) гечди. Эмма бейгуньң (ябгуньң) аялы әрини Селжукдан бир зыян гелер дийип ынандыряр. Муны дуян Селжук бейгу билен баш далашып билмежегине гөз етирип, атлыларыны, илини алып, Женде гөчүп гидийәр. Догры, ол хем огуз бейгусының шәхериди. Селжук Женде 985 — 986-нжы йылларда гелен болса герек [129, с. 426—427]. Шол йыл огузлардан бир жемагатың рус князы билен билеликте Итил булгарларының үстүне йөриш эдендиги билинйәр [49, с. 128].

Саманы дөвлетини дикелтмек үчин гөреше чыкан әл-Ибрахым Исмайыл әл-Мунтасир көмек алмак үчин 1003-нжи йылда огузларын янына гелипидир [13, I, с. 336]. Булар селжук огузларыды [132, IV, с. 85]. Селжугың огулларындан Ысрайыл бу вагтлар Арслан бейгу (ябгу) унваныны алыпдыр [139, с. 176]. Бу болса эйям өңки ябгу дөвлетинин 1003-нжи йылдан өң йыкыландыгыны гөкезийәр.

Икинжи бир чаклама боюнча огуз дөвлети демиргазык гоншулары болан гыпжаклар тарашындан сындырылыпдыр. Хахыкатдан-да 1003-нжи йылда гыпжакларын, хусусан-да буларын тирелеридиги белли болан жуграк ве күчөтлерин огуз үлкесинин ортасында, Арал көлүнің демиргазык-гүнбатырында юрт тутунандыклары беллидир [100, с. 86, 684].

Селжуклы Давут Чагры бег Хорасаның хөкүмдары боланда (1040 - 1060) бир гыпжак беги онуң көшгүне гелийәр ве арада гудачылык гатнашыгы гураляр [144; 145]. Белли Хорасанлы шахыр ве алым Насыр Хысров (1060-нжы йылда ёгалан) бир шыгрында гыпжакларын Сырдеря огузлары билен ян-яна яшандыгыны айдяр [143; 144]. Кашгарлының картасыны дернесен, Хысровың сөзлеринин догрудыгы белли боляр [5;].

М. Кашгарлы Янгыкент билен Женди огуз шәхерлеринин арасында гөркезмейәр, хатда Янгыкендин адыны хем тутмандыр. Эмма бу маглуматлар хас соңкы заманлара дегишлидир. Гыпжакларын үстүнликлери огуз дөвлетинин йыкылмагындан пейдаланып газанылан болса герек. Шонуң үчин огуз дөвлетини гыпжакларын йыкан болмагы өрән эсассыз бир чакламадыр [1; 2].

Селжуклы дөвлетинин дөрөмеги билен Огуз үлкесинден (Маңгышлак ве Балкан — Исфижаб арасына) Якын Гүндогара тапгыр-тапгыр гөч гечип башлады. Шол вагтлар башга улы бир огуз жемагаты Гара деңзин демиргазыгындакы ерлере гөчди. Башга бир тараздан, огузларын отурымлы яшайша гечмек херекети хем өз

өсүшини довам этдирийәрди. Аслында, аслы чарва огуз илатынын саны өрөн көпди. Халкың асуда бир дурмуша гечмеги билен санынын артып, өңки йиттилерини мазалы долдурандыгыны анламак боляр.

XI асырын биринжи ярымында Сырдерянын деңзе гуйян ерлери, Янгыкент ве Жент себитлери, гүнбатардакы Үстюрт ве демиргазыкдакы Гарагум гыпжакларын элиндеди. 1066-нжы йылда Женте гелен солтан Алп Арслан бу ерде Жент ханыны, ягны гыпжак бегини гөрүңдир. Алп Арсланын оны еринде гоймагы онуң өңки Жент хакими Ша Мәлигин гарындашы дәлдигини гөкезийәр. Тогрул бегин Хорезме эден йөришинде болса (1043 — 1044) Ша Мәлигин 40 чемеси гарындашы туссаг эдилйәр [1; 2].

Гөчме огуз жемагаты бу заманда, Кашгарлынын өз картасында гөркезилишине гөрә, гүндогарда Сырдеря билен боя-бой Исфижаба ченли гидийән Карачук дагынын себитлеринде ерлешйәрди. Карачук гашлаңы Салыр Газаның XI асырда шу этрапларда яшан болмагы мүмкиндр. Мунуң XII асырда болмагы хем әхтимал.

Ятук, ягны отурымлы огузлар шу себитлерин оба ве шәхерлеринде яшайрдылар.

Улы бир огуз жемагаты 1066-нжы йылда Үстюртда яшайрды. Оларын башгутаны Чарыгын 30 мүн атлысынын бардыгыны чешмелер гөркезийәр.

Маңгышлакдакы огузларын саны тәзе гөчлер нетижесинде көнелиңдир. Олар сыясы бирлиги дөредин башлаңдырлар. 1066-нжы йылда олары бир ханедандан болан Кафшут доландырярды [1; 2].

9. УЗЛАР

Огузларын бир жемагаты XI асырын орталарында Гара деңзин демиргазыгындакы топракларда пейда болды. Руслар бу огузлары "торк", ягны "түрк" дийип атландырыпдырлар. Русларын Өз түрк иллеринден болан печенеклере ве гыпжаклара "торк" диймән, бу ады дине огузлара бермеги үнси чекижи ягдайдыр.

Рус йыл язгылары торклардан ве половецлер дийлип атландырылган гыпжаклардан 1054-нжи йылын вакалары билен багланьшыклылыкда сөз ачярлар. Анланьшыпына гөрә, Яик ве Итил арасында юрт тутунан бир огуз жемагаты гыпжакларын хужүмине сезевар болуң, Гара деңиз аркасына гөчмәге межбур боляр [1; 2]. Йөне гыпжакларын өзи шол йыл я-да ондан соңкусы йыл (1055-нжи й.) огузларын аркасы билен айланып, шу топраклара гелиңдир. Гыпжакларын хем гысылып гайдан болмагы мүмкиндр.

Торклар 1055-нжи йылда Өзү (Днепр) дерясына аралашыпдырлар, эмма (1060-нжы й.) рус князлары билен чакньшыклардан соң Ашақы Дуная тарап гөчүңдирлер. Ашақы Дунайын демиргазыгында ерлешен бу топраклары византиялылар уз (огуз) дийип атландырдылар. Узлар бу

ерде хем дурман, 1065-нжи йылда Балканлара тарап гин акынчылыга башландырлар. Эмма бу акынчылык олара бетбатчылык гетирипдир. Узларын бир бөлеги көне душманлары болан печенеклерин хужумлери, айылганч совуклар, ёканч кеселлер ве ачлык зерарлы хелөк болупдыр. Дунайдан гунорта гиденлер хем ачлыкдан мазалы гырлыпдыр. Олар инди сөвешжөң бир гүйч болмакдан гечен, гайта, өзлерини хем оңармандырлар. Оларын бир бөлеги Византия сыгныпдыр, бир бөлеги русларын гуллугына гиришдир. Галанлары болса гырлыпдыр.

Византия уз жемагатыны Балканларын дүрли ерлеринде, хусусан-да Македонияда ерлешдирди. Оларын бир бөлеги Малазгирт сөвешине гатнашып, Византия гошунунын саг ганатында орун альпды. Шонда печенеклер чеп ганатда болупдырлар. Мусулман авторы Ибн ул-Жевзийёнин язмагына гөрө, бу огузларын саны 15 мүнди [134, с. XII]. Византия авторы Атталитес бу огузлар билен печенеклерин бир бөлеги башгутанлары Тамыш билен бирликде сөвешден өң селжукларын тарапына гечди дийип язар. Урфалы Матеос болса оларын сөвешин гызышан махалы гечендиклерини тассыклар. Умуман, бу милли дуйгудан гелип чыкян херекетдир. Ёгсам оларын машгалалары хем Балканлардады [134].

Киев ве Переяславль князларынын гуллугына гирен огуз жемагаты оларын гунорта ве гундогар серхетлеринде отурып, өз барлыкларыны XII асыра ченли довам этдирдилер [49, с. 150, 155, 187; 188].

В. СЕЛЖУКЛЫ ДӨВЛЕТИНИН ГУРЛУШЫ

Селжуклы дөвлети ве онун гурлушы огуз түрклеринин тарыхында өрөн мөхүм бир өврүлишик нокадыр. Бу дөвлетин гурулмагы билен мусулман дүнйөсинин сыясы хәкимieti огузларын элине гечди. Анадогы ве она гоншы үлкелер буларын юрдуна өврүлди. Огуз түрклери, эсасан, Якын Гундогарын X асырдан башлап неселмегинден пейдаланып адимме-адим өңе сүйшйөн Византияны ыга серпикдирмек билен дурман, онун баш даяныгы болан Кичи Азияны еңип алдылар, бу дөвлети сындырдылар.

Селжук огузларын кынык боюна дегишлидир [5, I; с. 56; 129, с. 426]. Огуз бойларынын сыясы ве ыкдысады ягдайына гөрө дүзүлөн "Жами ат-таварихдеки" тертипде кыныклар 24-нжи, ягны ин сонкы орунда гөркезилипдир. Эгер-де шуна середин нетиже чыкармалы болса, кыныклар огузларын көне тарыхында мөхүм роль ойнамадык ялы болуп гөрүнйөр.

Өң айдылышы ялы, Саманы дөвлети 999-нжы йылда гараханлыларын Илит ханы (Наср б. Алы 1012 — 1013 -нжи йылда ёгалан) тарапындан сындырылыпды ве онун ханедана дегишли адамлары тутулыпды [138, VI, с. 254-255]. Олардан Нур б. Мансурын огулларындан

бири Абу-Ибрахим туссаглыктан гелип, Хорезме барышдыр ве төверегине адам жемләндир. Ол өз хажиби Арслан Балуйы Бухара гөндерйәр. Ол үстүнлик газаняр ве Бухарада мунтасир адыны алып, хөкүмдар боляр. Эмма Илиг ханың херекете башламагы билен ол Хорасана гачяр ве ол ерде болан шовсуз сөвешлерден соң 1003-нжи йылда ярдам сорамак үчин огузларың үстүне гидйәр. Шонда ол ябгуның мыхманы боляр [139, с. 176; 89, с. 269].

Ябгуның Селжугың оглы Ысрайылдыгы "Мәликнамадан" гөрүнйәр. Гердизи огузларың улы бир жемагат болуп, селжуклары өзлерине баштутан сайяндыкларыны ве араларындан бирини ябгу ыглан эдендиклерини гөркезийәр. Мунуң өзи Янгыкентдеки өңки огуз дөвлетиниң сынмагы билен багланьшыклы болса герек. Шейлеликте, иш йүзүнде Селжуклар огуз ябгу дөвлетини онуң тәзе ханеданы хөкмүнде довам этдирйәрлер. "Мәликнамада" язылышына гөрә, Селжук бу вагт дириди. Өзүниң ябгу унваныны алман, оглуна бермеги онуң жуа гарранлыгы үчиндир.

Селжугың дөрт оглы барды [132]. Онуң оглуның бәш болмагы хем мүмкин. Захири Нишапурың сөзлерине гөрә шейледир. Бәш оглуның атлары: Ысрайыл, Михайыл, Муса, Юсуп ве Юнус [140, с.5]. Ысрайыл оларың иң улусы болмалы [140, с.5]. Кәбир эсерлерде онуң ады Арслан дийиш белленйәр. Йөне ол ат ябгу боландан соңкы адыдыр. Түрклерде шейле дәбиң йөргүнли боландыгы билинйәр.

Арслан Мунтаире көмек этмәге разы боляр. Олар бирликде Самарканда гелийәрлер. Шол ерден еди ферсахлыкдакы Күхекде гараханлы сүбашысы Тигин билен чакнышярлар ве оны еңйәрлер [139, с.176]. Мундан соң Илиг хем Өзкентден Самарканда гелийәр. Огузлар Илиг ханың гошуньны хем бир гүнлүк сөвешде еңйәрлер, әхли затларыны олжалаярлар. 18 саны серкердеси билен билеликте көп адамсыны есир алярлар [131, с. 176]. Бу хадьса 1003-нжи йылда боляр. Эмма ыза гайданларындан соң огузларың Илиг ханың янына барьп, уруш үчин өкүнйәндиклерини, есирлери гойбержекдиклерини айдандыклары хакында гүррүң яйрайр. Саманы шазадасы бу хабара өрән гынаняр. Ол 600 атлы, 400 пьада гошун билен буз билен өртүлен Амыщерядан гечип, Хорасана тарап гайдяр. Огузлар олары тутмак үчин уграярлар, эмма Амыщерядан гечмейәрлер [131, I, с. 336]. Олар Илиг ханың тәзе гүйч тошлап, өзлерини дерби-дагын этмегинден ховатыр эдйәрлер, есирлери гойберип, өгүнч диленмәге гитмек барада шикирленишйәрлер.

Огузлардан горкусына Хорасанда бош ер гөзләп, әйләк-бейләк эсли салым айланандан соң, Мунтасир ене-де Мавераннахра гайдяр ве Бухара хәкимини Дехусиеде даргадяр. Бу енишден соң Мунтасирин төверегиниң адамсы көнелди, оларың арасында огузлар хем барды. Ол огузларың башында селжукларың дурандыгына шүбхе ёкдур. Гараханлылар буларың гаршысына хүжүме гечдилер. 1004-нжи йылың майында ики

гошун чакнышды. Илиг хан ене-де еңилди. Огузларын элине көп олжа дүшди. Сөвөшкөн соң огузлар юртларына гайтдылар.

Илиг хан гошун тоглап, ене-де Мунтасирин үстүнө сүрди. Менинин язмышына гөрө, Ушрусанда Дизек билен Хавасын арасында сөвөш болды ве шонда саманылар еңилдилер. Огузлар бу гезек Мунтасирин тарапында дэлдилер. Селжукларын башга бир бөлүми Эбул-Хасан Такын баштутанлыгында 5 мүн адам болуп гараханлыларын тарапына гечилди [131, I, с. 341]. Бетбагт Мунтасир бу гезек сал билен Амыдьердан гечип, Хорасана гелди. Бу хабары алан газналы Махмыт деррев онун гаршысына гошун иберди. Мунтасир гошун тогламак умыды билен икибака селшеди, соңра бир чакылык билен Мавераннахра барды. Эмма ядав гошунунын даргамагы нетижесинде, ене-де Хорасана доланып, Араб ибн Бухейнин обасына гелди. Бу ерде Мах-Руй атлы бир эмелдарын арабозарлыгы зерарлы Мунтасир Арабын элинде жан берди (1004-нжи й.). Онуң өлүми Илиг ханын хем-де газналы Махмыдын еңиллик билен дем алмагына себеп болды.

Мунтасире көмөк эден огузларын дине олжаламак ниетлеринин боландыгы гөрүнүп дур.

Шундан соң Илиг хан газналы Махмыдын Хиндистанда болмагындан пейдаланып, 1006-нжы йылда сүбашы Тегин Солтаны гошун билен Хорасана гөндерди. Эмма Махмыдын гелип етишмеги билен Тегин Солтан ызына гайтмалы болды. Сарахс ёлунда огуз эмири Эл-Хамас (Эл-Хасан) билен Так онун ёлуны кесйөрлер. Агыр сөвөш боляр ве Тегин Солтан үстүн чыкяр. Огуз эмири эле дүшйөр ве ол ики парча эдилеп өлдүрилийөр [131, II, с. 79]. Бу огуз эмири Эл-Утибин парсча тержимесинде Мухсин Тан дийип атландырылар [108, II, с.150]. Бу шол 5 мүн атлы билен гараханлыларын тарапына гечен Абу Хасан Такдан башга адам дэлдир. Диймек, ол соң газналыларын хызматына гиригидир. Ики йыл соңра газналылар билен гараханлыларын арасында болан сөвөшкө газна гошунунын ичинде бир огуз тошлумы гөрүнйөрди [131, II, с. 84.]. Булар, гүррүнсиз, яңкы Такын адамлары болмалы. Мөхүм ери, селжуклардан өң огузларын ончаклы улы болмаса-да бир бөлеги Хорасана гечилдир ве яшамага башландыр.

Наср Илиг хан 1013-нжи йылда өлди, онун ерине гардашы Мансур гечди. Ол Арслан Илиг унваныны алды, кувватлы хөкүмдар болды. Онуң хәкимieti Талас, Шаш, Тунхас, Бинхас, Фергана, Өзкент, Хожент, Ушрусана, Самарканд, Бухара ялы ерлере яйрайрды. Йөне 1021-нжи йылда ханедана дегишли Аш Тегин Бухара хәким боланда, өзбашдак херекетлере ве өз үлкесини гинелтмөге башлады [57, IX, с. 197]. Бу вагтлар Селжугын оглы Арслан ябгунын өз или билен Жентден ашак инип, Бухарадан 20 фарсах (118 км) демиргазыкда болан Нур этрапында ерлешендигини билйөрис. 1030-нжы йылда Жент себитлери селжукларын душманы болан Ша Мәлигин элиндеди. Диймек, селжуклар Ша Мәлик тарапындан гысылан болмалы. Селжугын Жент билен багланшыгы

дине какалары Селжугтың мазарының шол ерде боландыгындады. Селжугтың хайсы йылда ёгаландыгыны билмейәрис. Онуң 100 билен 107 яш арасында ёгаландыгы "Мәликнамадан" пейдаланылан эсерлерде гөркезилйәр [57, IX, с. 196]. Шол эсерлерде Михайбылың какасындан хем өң бир сөвешде (әхтимал, ғыпжаклара гаршы) өлендиги айдылар. Онуң огуллары Тогрул бег билен Чагры беги атасы Селжук өсдүрип улалдыдыр.

Алы Тегин билен Арслан ябгуның (бейгу) арасында гүйчли яранлык эмеле гелишди. Хатда Алы Тегин Бухараны Арслан ябгуның көмеги билен алышдыр дийип хем хасап эдилйәр [138, с. 256]. Чешмелерде шунуң ялы бир делил ёк хем болса, бу болуп биләйжек бирзатдыр. Чүнки, аз вагтдан соңра Алы Тегиниң Арслан ханың (Мансур б. Алы) гардашы Илиг (Мухаммет Алы) билен эден ве үстүн чыкан сөвешинде селжуклы Арслан ябгу мунуң яраны болуп, бу енишде мөхүм роль ойнадыр.

Шундан соң гараханлыларың бейик каганы Мансур б. Алы (Арслан Илиг) хөкүмдарлыгы ташлашдыр (1024—1025). Онуң ерини Юсуп Харун алды. Ол Кадыр хан унваныны гөтерди. Онуң гаршысына гардашлары Ахмет ве Алы Тегин бирлешдилер. Ахмет өзүни бейик каган дийип ыглан этди хем-де Баласагуна, Хоженде ве Фергана хәким болды. Ахмет газналы Махмыт билен гошшучылык меселеси бабатда ылалашыга гелди. Ондан өң газналы Махмыт өз топракларына ызлы-ызына чапавул эдип дурандыгы үчин, Алы Тегинден нәгиледи. Газналы Махмыт Мавераннахра геленде, Кадыр хан хем Кашгардан бу ере гелди. Ики бейик хөкүмдарың душшыгы Алы Тегини горкузды, ол сәхралыклара гачып гитди. Онуң досты Арслан хем шейле этди. Солтан Махмыт Хажиб Билге Тегиниң баштутанлыгында Алы Тегиниң үстүне гошун иберди. Билге Тегин Алы Тегиниң аялыны, гызларыны есир алып, эмләгини олжалап ызына гайтды. Селжуклы Арслан ябгу хақында айдыланда Газна солтаны Махмыт оны өз караргәхине чагырды. Замананың ин бейик хөкүмдары билен душшмак абрайыны гөтерер өйдүп пикир эден Арслан ябгу 300 атлыны янына алып, солтаның караргәхине гелди. Шол ерде Арслан ябгуның гүйжүниң нөчерәкдигини билмек ислән солтан Махмыт билен онуң арасында совал-жогап болушдыр. Бу гешлешиги өзболушлы бир шекилде берен Захири Нишапурының сөзлеринден [140, с. 8-9] кәбир затлары аңламак боляр. Арслан ябгуның билинде бир яй ве үч оқы бар экени. 1038-нжи йылда Нишапура гирен Тогрул бегин хем голунда герилги яй ве үч ок барды [100, с. 533]. Мунуң ябгулык аламаты болмагы мүмкиндр. Бу гешлешикден аңланылышына гөрә, Хазар деңзине якын ерде Балкан дагларының себитинде улы бир түркмен жемагаты яшаян болмалы. Эмма X асырда ол ерде огузларың яшандыгы хақында хич хили маглу-мата душ гелинмеди.

Арсланың мөхүм бир куввата эдигини гөрөн газналы Махмыт ондан гелип билэйжек зыяны өңүртмек хем-де Алы Тегини онун голдавындан махрум этмек үчин хилә йүз урды. Арсланы тутуи, илки Газна, ондан Хиндистана – Келинжар галасына иберип, бенди этди. Бейле зада гарашмадык, хиләниң гурбаны болан Арслан ябгу өмрүниң ахырына ченли шол галада галды [140, с. 8-11]. Арслан ябгу, кәбир авторларың язмагына гөрә, инилериниң Хорасандакы илкинжи үстүнликлерине ченли яшацдыр, хатда гизлин хабар иберип, газналылара гаршы гөрөши довам этдирмәге чагырыцдыр [140, с. 10-11].

Арслан ябгу шу бабатда бизиң хусусы гызыкланмаларымыза дегишлидир хем оңа мынасыцдыр. Ол Түркие селжукларының атасыцдыр. Онун ики оглуны билйәрис: Кутулмыш (я-да Куталмыш) ве Ресул Тегин. Соңкы ады гараханлылардан алан болсалар герек, чүнки огузларда "тегин" унванының уланыландыгындан ончаклы хабарымыз ёк. Захири Нишапуры Кутулмышың какасыны гутармак үчин Хиндистана гидендигини языцдыр [67, II, с. II].

Арслан ябгуның солтан Махмыт тарапындан тутулмагының селжуклыларда уллакан бир нәгилелик дөреденлиги хакында маглумата душ гелмейәрис. Бу ягдай 3. Нишапурының беллейиши ялы, тутан ишлериниң соңуны гайгы этмекден-де бетер, өзара агзыбирлигиң селжукларда болмандыгы, хатда Арсланы гарындашларының-да ончаклы халаи бармандыклары билен багланьшыклы болуи билер. Арсланың өз огуллары ол махал етишмәндицер, энтек яшдылар. Онсоңам не оларың, не-де агаларының огулларының Арслан ябгудан соң огуз илине я-да онун бир бөлегине хәкимлиги ёкды. Гайтам 4 мүң атлы огуз жемагатының өңе дүшйәнлери Арслан ябгу тутуландан соң газналы Махмыдың янына барыи, беглеринден, ягны селжуклылардан зулум гөрөндиклери үчин Хорасана гөчмәге ругсат бермегини хайыш эдицидирлер. Ол ерде асуда яшажакдыкларыны, мунун болса хем солтан үчин, хем Хорасан үчин пейдалы болжакдыгыны, гошуның кувватыны артдыржакдыгыны ятлатмагы хем ахмал этмәндирлер. Ерли хем хакына-гутма гошуна даянян әсасы мусулман дөвлетлеринде гөчме илат улы гирдежи чешмеси хасаи эдилйәрди. Ине, шонун үчин солтан Махмыт, везир ве эмирлериниң гаршылыгына бакмаздан, бу ише ругсат берди. 4 мүң өйли огуз бүтин малы-халы билен гелип, Сарахс, Ферава (Парав) ве Абиверт чөллеринде юрт тутундылар. Буларың башында Ягмыр, Бука, Гөкдаш ве Гызыл диен беглер дурярдылар [139, с. 189, 57, IX, 157, 197].

Бу жемагатың селжуклылардан зулум гөрөндиги догрумыка я-да гарашсыз яшамак үчин шейтдилермикә? Бу хакда кесгитли бир маглумат ёк. Йөне бу хадьса хем селжуклыларың гүйжүни азалтды хем-де өзлерини кын ягдая салды. Селжуклыларың тарыхыны довам этдирмекден өңүрти, бу 4 мүң өйлүден гүррүн этмек ерликли болса герек.

Ёкарда белленилиши ялы, бу ише Махмыдын везири башлыклайын дөвлет адамлары гаршы болдулар [100, с. 266]. Хатда Тус хәкими Арслан Жазиб солтана ок атмазлыклары үчин бу огузларын башам бармакларынын кесилмегини теклип этди. Махмыт онуң бу сөзүни гең гөрүп: "Сен мерхеметсиз, дашийүрек бир адам экенин" дийипдир [139, с. 190].

Газналы Махмыт 1027-нжи йылда Хиндистана йөришинден гайдып геленден соңра онуң янына Нусай, Баверд (Абиверд) ве Исферийиниң илатынын адыннан энчеме адам гелип, түркменлериң азар берип дурянлыгыннан шикаят эдилдирлер. Солтан Махмыт Тус хәкими Арслана хат гөндериң, онда түркменлери жезаландырмагы, оларың басгысынын өнүни алмагы эмр эдйәр. Бу иши амала ашырмага гиришен Тус хәкими үстүнлик газанып билмеди. Түркменлер онуң көп адамсыны өлдүрдилер ве яраладылар. Арслан Жазибн соңкы сынанышыгы хем нетиже бермеди. Халкың шикаятларынын болса ызы кесиленокды. Солтан хат язып Арслана кәйеди ве оны әжизликде айышлады. Хәким түркменлериң өрән гүйчлүдигини, оларың хакындан дине солтаның өзүниң гелип билжекдигини, хөкүмдар гелмесе, дердесерлериниң аргжаждыгыны билдирди. Хәкимин бу сөзлерине гахары гелен солтан гошун тошлап, 1028-нжи йылда Газнадан чыкып уграды. Бост ёлы билен Туса барды ве ол ерде Арслан Жазибден болан вакалар ве хәзирки ягдай хакында маглуматлар алды. Соңра онуң ыгтыярына бирнөче серкерде берип, ене-де түркменлериң үстүне утратды. Арслан бу гезек Парав кервенсарайынын (Рибат) янында болан сөвешде түркменлери енди. Гердизиниң язмагына гөрә, огузлардан (түркменлерден) 4 муң адам хеләк боляр, көп адам есир алыңяр. Галанлары Балкан ве Дехистан тарапа гачдылар [139, с. 192].

Өз эсерини бу хадысадан бир йыл соң язан Ибн ул-Әсир салгыт эмелдарларынын огузлара зулум эдендиклерини, оларың малларыны, улы-кичи адамларыны сүрендиклерини айдып, огузларын чыкыш этмеклериниң [81, IX, с. 157, 197] себәллерини әшгәрлейәр. Дөвлете боюн сунуң, салгыт төләп отуран илата салгыт эмелдарлары ве эдарачылары тарапындан зорлук эдилйәндигини, оларың өз жүбүлери үчин болмалысындан артык талап эден халатларынын көп боландыгыны, муна жогап эдил гөчме илатың, нурсаты геленде, отурымлы илатың экинлерини малларына ийдирендиклерини, малларыны сүрендиклерини, хатда үстлерине чозандыкларыны билйәрис.

Умуман, шу вакадан соң огузларын чанавулчылыгы мазалы азалды [139, с. 192]. Оларың улы бөлеги Балкан дагларына тарап гидипди [81, IX, с. 157].

Сонкусы йыл бувейхилериң говшандыгыны гөрән газналы Махмыт Рей шәхерини алды, оны эдара этмеклиги оглы Месуда табырды. 1030-нжы йылда болса заманасынын иң улы хөкүмдары солтан Махмыт газналы венат болды. Онуң өлүми огузларын тарыхы назарыетинден

гаранында өрөн улы вакадыр. Чүнки, ол огузларын херекетини дурзун билжек ве буларын дөрөтжек ховыларыннын өңүни алып билжек гүйчли хөкүмдарды. Оглы болса бейле гайратлы болуп чыкмады.

Газна тагтына Махмыдын оглы Мухаммет чыкарылды. Шол вагтлар Ысниханда болан Месут муны кабул этмеді ве Хорасана тарап йөрише угады. Гошунунын саныны көпөлтмек үчин түркмен Ягмыры гуллуга чекди, кынлык чекмезден тагты эле алды. Сонра Ягмырын хайыпшы боюнча Балкандакы огузларын Хорасана дөнмегине ругсат берди, оларын беглери болан Гызылы, Гөкдашы ве Буканы өз гуллугына алды. Эмма солтан Месут бу беглерин үстүнден гарамак үчин өз адамсы Хумар Ташы беллемегі ахмал этмеді.

Месудын огузлары икиленч юрда гетирмеги дөвлөт адамлары тарапындлан хатарлы бир херекет дийлип билинди [100, с. 68].

Шол вагтлар Мекранын текенбир хакими Исанын ерине өз гардашы Эбу-Аскары гечирмек үчин солтан Месут гошун утратды. Онун аркасында Хумар Тегинин ыгтыярында болан Гызыл, Бука ве Гөкдаш хем барды. Бу гошун өз ишини амала ашырды (1030 й.) [100, 69, 242-245].

Гердизинин язмагына гөрө, 1031-нжи йылда огузларын (түркменлер) илата азар берйөндиги хакында ене-де Сарахс, Абиверт тарапындан шикаят гелди. Месут Абу-Сац Абусын башгутанлыгында гошун ёллады. Түркменлер Паравда бу гошун билен чакнышдылар. Нетижеде, көп адам өлди. Түркменлер машгалаларыны Балкана угадып, сөвөши довам этдирдилер. Олар бөлек-бөлек гелип, газналы гошунунын ичине дарап гирийөрдилер. Сөвөшин нетижеси хакында Гердизи хич зат айтмайр. Байхакы болса бу хакда асла хич зат язмандыр. Бу түркменлер Ягмырынкылар болса герек, чүнки, Мекрана гиден беглерин арасында онун ады геченек.

Солтан Месут 1032-нжи йылда эмирлеринден Таш-и Феррашы Рей хакимлигине белледі ве оңа Ягмыры, Гызылы, Буканы ве Гөкдашы тутмагы табшырды. Түркменлери ене-де Хумар Таш эдара этмелиди. Олар Рейде дөвлөт гуллугында болмалыдылар. Бу карара өрөн акыллы ве эденли везир Хажы Эбун-Наср Ахмет гаршы чыкды. Солтан Месут оны динлемеді ве түркменлерин хем хут өз беглери бабатда ёкардакы ялы этмеги ислейөндиклерини айтды. Эмма онун бейле эржел талабынын себөби беглерин ниетлеринин говы дөлдиги хакындакы шүбхеде [100, с. 266].

Байхакынын хем-де Ибн ул-Эшрин язмагына гөрө [100, с. 372, 397], ол беглерден дине Ягмыр тутулды. Бейлеки үчүсү, нәме үчиндир, аман галды. Ягмыр Нишанурда түркменлерин элли чемеси өңө дүшйөни билен билеликте өлдүрилди (1031—1032 й.). Булар Ягмырын аркадашлары ве икинжи, үчүнжи дережедеки башгутанлар болсалар герек. Оларын өлдүрилмеклеринин себөби аракы шикаятлар ве Газна гошунуна гаршы эдилен уруш болмалыды. Месут соң везирин

маслахатыны гөз өңүнде тутуш, Мекранда говы хызмат гөркезен Гызыл, Бука ве Гөкдаш барада карарыны үйтгеден болса герек.

Ягмырың өлдүрилмеги бу беглерин арасында йити бир гаршылык дөретмедик боларлы. Чүнки, оларың адамларының бир бөлеги ене-де Хумар Ташың эдарасында ве Таш-и Феррашың яны билен Рее гитдилер. Оларың башында айрылмаз достлар Бука ве Гөкдаш дурярды. Ягмырың оглы Гызыл ве бейлекилер огузларың соңкы вагтлара ченли гораг юрды болан Балкан себитлеринде болярдылар. Шол вагтлар бир бөлек түркмен хем газналыларың Хиндистандакы серкердеси Йынал Тегиниң гошунында болярды [100, с. 372].

Рее Таш билен гиден түркменлерин саны 3—4 мүн адамды. Селжук огузларыңдан тапавутландырмак үчин Рее гиден бу огузлара Ырак огузлары (я-да түркменлер) дийлиптир.

Ырак огузлары шол йылың [100, с. 361] ахырларында Казвиниң гайтарылыш алынмагында хызмат гөркезен хем болсалар [100, с. 397], Балкан дагларында болан Ягмырың оглуның ве яранларының какаларының арыны алмак үчин херекете гечендиклерине середениңде, пикирлериниң үйтгөндиги ве боюн эгмезлиге башландыклары гөрүнйөр. Бу болса газналылары алада гоюңды. Хақыкатдан хем солтан Месут аталары өлдүрилен Ягмыроглуның ве бейлекилерин көп түркмен билен Балкан дагларыңдан чыкыш Хорасана уграндыклары хақында хабар альпды (1033 й.) ве серхет себитлерини горамак үчин Алы Дав ве Хажиб Билге Тегиниң башпутанлыгында гошун иберипди [100, с. 372]. Ол гүйчлер түркмен акынларына бөвет болуңдыр.

Солтан Месут Ырак огузларының дек дурмаянлыгы хақында хабар алансон, Рей шәхериниң кетхудасы Тахыра хат язып, Амид Абу Хамдевиниң башгутанлыгында бир гошуну ёла чыкаржакдыгыны хабар бериптир ве онуң өзүне хем барлаг баханасы билен барыш, түркменлери сакламаклыгы табышырды [100, с. 398].

Везир ве сахиб-и диван-и рисалет Абу Наср-и Зевзени солтаның чынлакай давалар турзуп билжек нәдогры бир херекет әдйәндигини гөрүңдирлер. Бу пикир Зевзенини хас биынжалык әдиптир, ол Гузгандакы (Жузжан) 10 мүн гойнуны хем деррев сатдырыпдыр [100, с. 399]. Эмма Месудың бу эври барыбир амала ашмады. Чүнки, Балкан огузлары шол вагтлар (1034 й.) Хорасаны эледилер. Мерв, Сарахс, Баверддәки Газна серкерделери олара гаршы хич хили алач әдиш билмедилер. Хорасан диванының рейси Сури хем шол вагтлар Бост шәхеринде болан солтана ховлукмач Хорасана гелмеклиги маслахат берди. Сури түркменлерин Мавераннахрың хөкүмдары Алы Тегинден көмек ве Хорезмша Харундан мечев аляндыкларыны хем билдирйәрди [100, с. 431-433]. Бу хабары әшипди Месут өрән гынанцы, гахарланды. Деррев гошун чекиш уграды. Хырада баранда түркменлерин әдйән ишлери барада тәзе хабарлар альпш, деррев Сарахса уграды. Түркменлерин болса көңүси ене-де Балкана тарап сүйшдүлер. Месут ол

тарапа гитмәге хыяллананда, Мавераннахр түркменлеринин Термезе ве Кубадияна гөч эдендиклерини ве хәким Бег Тегини өлдүрөндиклерини эшитди. Шейлеликте, огузлар үч тарапдан Газна дөвлетине азар беришдирлер. Сарахсда галан түркменлеринң бир бөлеги Мерве, бир бөлеги Парав тарапа гитдилер. Мерве гиденлер ол еринң хәкими Ануш Тегин билең сөвешдилер, йөне, еңлиш гачдылар. Сөвешде огузлардан 200 адам өлди. 24 адам есир алынды. Бу еңишден хош болан солтан Месут өзүне иберилең түркменлери шиллере басгыладып хезил эдиңди [100, с. 436, 440]. 1034-нжи йылың декабрында Парава гиден түркменлерин үстүне эмир Ахур Пири Абдусың баштутанлыгында улы гошун гөндөрдди. Оларың везишеси түркменлери Балкана ченли ковмакды [100, с. 441].

СЕЛЖУКЛЫЛАРЫҢ ХОРАСАНА ГЕЛШИ

Солтан Месут 1035-нжи йылың май айында Жүржандады. Шол ерде ол гыңандыргыжы бир хабар алды: селжуклылар Хорасана гелишдир.

Селжуклылар Мавераннахрда галан неберелери Арслан ябгунын гараханлы Алы Тегин билең гуран яранлыгыны довам эдиш [143, I, с. 170-178], оларың 1032-нжи йылда Хорезмша Алтун Таш билең Дебуусиёде эдең сөвешине хем гатнашыпдылар [100, с. 343]. Өрөң пәхимли хөкүмдар Алы Тегин хем, Байхакының ачык айтмагына гөрө, селжуклыларың өзи үчин мөхүм бир гүйчдүгини билийәрди. Селжуклылар өз душманларына гаршы гөрөшде гараханлыларың ярдамына даянярдылар. Ябгулык везишеси Арсландан соңра Мусаның оглы Юсуба гечипдир. Бу Юсубың шахсыети билең баглы болса герек, ёгсам шол вагтлар какасы Муса хем дириди. Юсубың унваны ынанч болды. Йөне 1034-нжи йылда Алы Тегиниң өлмеги билең ягдай өзгерди. Алы Тегиниң өрөң яш ики саны оглы галыпды. Хәкимет Алы Тегиниң гошунбашысы Конушың элине гечди, ол болса селжуклылар билең дост дөлди. Тиздең душманчылыклар башланды [100, с. 470, 682]. Шол себәли селжуклылар Нур этрапларында дурман, достлары Хорезмша Харуның үлкесине ёлландылар. Умуман, олар Харуның какасы Алтун Ташың вагында хем хер йыл гышламак үчин Хорезме гидердилер. Бу гезек болса ыза гайтмак шикирлери ёкды. Газналылара табынлыкда болан Харун инди Хорасаны хем эле алмак максады билең селжуклылары пейдаланмак ислейәрди.

Селжуклыларың бу гөчүшини Жендиң хәкими Ша Мәлик өз хемишеки душманчылыгы үчин пейдаланмак исеңди. Ол улы бир гошун альпи Хорезме гелди ве даң билең буларың үстүни басды (1034-нжи йыл, октябрь). Селжуклылар гапыл галып, агыр йитги чекдилер. Тарыхы чешмелер шу басгыда 7—8 мүн кишиниң өлдүрилендигини, көп адамың есир алнандыгыны гөркезийәр [100, с. 692]. Эмма селжуклылар, херхал,

деряның бейлеки тарапына гечдилер ве Рибат-Немекде дүшледилер. Олар шейле бир перишан хала дүшүңдилер, хатда кәбирлеринин атының әери хем ёкды. Харун бу ягдая өрән гынаңды, булара теселли берди.

Селжуклылар агыр йитгинин өңүнде эллерини-аякларыны йитирмедилер, басым өзлерини тутдулар. Төвереклерине адам топладылар. Олар огуз үлкесинден геленлерди. Мунуң өзи селжуклыларың өз илдешлериниң арасында өңден бәри тәсирли боландыкларыны гөркезйәр.

Тизден Харун Газналы дөвлети тарапындан гурлан дилдүвшүгичидасы болды. Онуң ерине Хандан лакамлы гардашы Ысмайыл гелди. Йөне селжуклылар хем бу ерде узак дурмадылар, Хорасана гечдилер (май, 1035 й.). Буларың Хорасана гечмегиниң әсасы себәби Харуның өлмеги ве Ша Мәлик ховчы, галыберсе-де Хорезмде юрт тутунмагың өзлери үчин аматсыз боландыгы ве гөзел үлке болан Хорасанда кән көсенмән, юрт тутунып билжекдиклери үчинди.

Селжуклылар Мерв ёлы билен Ниса (Нусай — терж.) гелдилер. Буларың 10 мүн атлысы барды. Ол ерде өңден отуран түркменлерден [100] ве хорезмилерден бир бөлегини узаклашдырдылар. Селжуклыларың ыгтыярындакы түркменлерин бир топары "йыналлар" дийлиш атландырылышдыр. Олар Ыбрайым йыналың буйругындадылар. Ыбрайым йынал Селжугың Юсуздан болан агтыгы болуш, ол Тогрул бегич хем энебир гардашыдыр. Чүнки Тогрул бегич какасы Михайыл өленде энеси дессур боюнча Юсуба барышдыр ве бу никадан Ыбрайым догушдыр.

Селжуклылар өз дөвлетлерини Хорасана алып гелишдирлер. Селжугың дири галан еке оглы Муса бейгу ябгу унваныны гөтерйәрди. Йөне Мусаның селжуклыларың башы боландыгына гөрнүш дуран бир делил ёкдур.

Муса бейгу, Мухаммет Тогрул бег, Давуд Чагры бег дагы Хорасан диванының башлыгы Сурә бир хат гөндердилер. Ол хатда булар өзлерини халыфың мөвлалары (табынлык) халында гөркезйәрлер. Бу дыкгаты чекйөн меселедир. Себәби олар бу хатың үсти билен өзлериниң кувватлы дөвлете эе болуш дуряңдыкларыны гөркезмек исләндирлер. Шол заманда хөкүмдарларың өзлерини шейле хәсиетлендирендиклери мәлимдир. Селжуклылар хатларында өзлерини Хорасана гетирен себәплери гөркезмек билен, өзлеринден бириниң хемише көшкде болмагы билен солтаның хызматына гирмек ислейәндиклерини, муңа дерек Ниса ве Ферава этрапларының өзлерине берилмегини, шейлелик билен, Балкан дагындан, Дехистандан, Хорезм серхетлеринден ве Амыдера тарапдан гелиш билжек акынларың өңүни алжакдыкларыны, Ырак ве Хорезм түркменлерини хем ковжакдыкларыны билдиришдилер [100, с. 470—471].

Селжуклыларын сораан Ниса ве Ферава (хэзирки Гызыларбат) диен ерлери гөчме яшайыш үчин болшы ялы, өзлерини горамак бабатдан хем аматлыды. Ниса ве Ферава чөлүн башланян еринде болуп, герек вагты машгалаларыны ве малларыны чөлүн жұммушин гөтермөге мүмкинчилик барды. Бу ягдайлар барада өңде гүррүн эдилер. Икинжи тарапдан, Балканларда, Мангышлакда, Сырдеря якаларында огуз жемагатлары билен якын гатнашыгы саклап билжекдилер.

Селжуклыларын Хорасана гелмеги улы бир толгунма хем алада дөретди. Бир газналы дөвлет адамсы "Хорасан элден гитди" дийиш гыгырыпдыр. Везир Ахмет билен Абд ус-Самед болса: "Бу чака ченли ишимиз чопанлар (Ырак түркменлерини гөз өңүнде тутяр) биленди, инди юрт басыш алян эмирлер гелдилер" дийиндир [100, с. 470-471]. Солтан Месуд хем бу ваканың эсгермезчилик эдер ялы дөлдигини говы билйәрди. Ызлы-ызына гайталанян "10 мүң түрк атлысы" сеси олара түрк боландыгы үчин [100, с. 472, 481] улы әхмиет берилйәндигини гөркезйәрди.

Солтан Месут везирин айдан сөзлерине, ягны: "Ягдайы говы өврөнмек үчин, бираз гарашмагың герек" диен теклибине гулак асмады. Серкерделерин өзүни голдамагы билен хажиб Бегдогдынын баштутанлыгында 17 мүң кишилик говы ярагланан гошуны селжуклыларын үстүне иберди. Везиле селжуклылары Хорасандан чыкармакды. Селжуклылар ховсала дүшмедилер. Булар өз хайышларына шейле жогап берлер өйдүн пикир эдиндилер. Шонуң үчин-де этиячлы ягдайдадылар. Яраглары говы болмаса хем рухлары белентди. Говы ярагланан газналы гошунында пиллер хем барды. Бу куввата Бегдогды ве башга серкерделер әхли Түркүстаны алып билжек гүйч хөкмүнде гараярдылар. Эмма тарышланян газналы гошуны Ниса этраптарында болан чакнышыкда дерби-дагын эдилди, яраг эсбаптарыны элден алдырды (апрель, 1035 й.). Селжуклылар өзлеринин көп уланян букулары билен газналылары гүпбасда сезевар эдйәрдилер. Бу сөвешде хем, соңракыларда хем Чагры бег мөхүм роль ойнады.

Ниса сөвеши селжуклылар үчин мадды ве рухы тайдан улы пейдалары үпжүн этди. Баглашылан ылалашык нетижесинде Газналы дөвлети Дехистаны Чагры беге, Нисаны Тогрул беге, Фераваны Муса бейгува берйәрди. Олар болса, мунун дерегине, солтана табын болмалыдылар, хатда ичлеринден бирини мыдама солтаның янында сакламалыдылар. Эмма селжуклылар бу ылалашыга әхмиет бермедилер. Хатда эдилен ылалашык билен багланшыклы селжуклылара халат, санжак, күлах меншур (перман) ве түрк дессурына гөрә эерли ат хем-де алтын кемер гетирен газналы илчи оларын Газналы дөвлети хакында эсгермезчиликли сөзлер айдандыкларыны ве пешгешлери ере ташландыкларыны эшдиндир

[100, с. 481-494]. Хакыкатдан хем бу еңлишин арыны алмагын ерине, деррев ылалашыга башланмагы Газналы дөвлетиниң абрай-хорматыны ере чалмак билен бирликде, Месудың улы шахсыет дөлдигини йүзе чыкарыңды.

Селжуклыларың бу енишден соң огуз иллеринден ве дүрли ерлерден гелен жемагатларың хасабына көшелендиги гүррүңсиздир. Меселем, Ырак огузларының бир бөлегиниң булара гошуландыгыны билйәрис [100, с. 497]. Шейле хем Ягмырлы ве Гызыллы огузлар хем-де Балкан түркменлери Рей себитлерине хәким болдулар. Бу ягдай билен багланышыклы вакалар хакында бираз ашакда гүррүң эдерис. Селжуклыларың Хорасана гелмеклери ве серхет себитлеринден эң-эсли ерлери элемеклери билен баглылыкда Балканың ве Жейхуның ёллары ачылар ве нетижеде, ол тараплардан түркменлер Хорасана гелип башлаярлар [100, с. 505].

Ылалашык баглашыландан үч-дөрт ай соңра түркменлер тәзеден чапавулчылыга башладылар. Бу ягдайың өңүни алмак үчин сүбашының баштутанлыгында 15 мүн кишилик бир гошун гөндерилди (1036-нжы йыл, февраль). Онуң везипеси Хорасаны селжуклыларың чапавулчылыгындан горамакды. Арадан 9 ай гечди, эмма ягдай үйтгемеди. 1036-нжы йылың октябрында селжуклылар илчи гөндериң, өзлерине Мерв, Сарахс, Баверд шәхерлериниң берилмегини хайыш этдилер. Олар себәи хөкмүнде ерлериниң дардыгыны, илат үчин лайык гелмейәндигини гөркезйәрдилер. Мунуң догрудыгына ынанмак боляр, чүнки, тәзе гелип гошуланлар билен илат барха көнелйәрди [100, с. 505].

Селжуклылар бу хайышларына оңын жогап алмандыклары үчин, чапавулчылыгы өңкүден хем гүйчли довам этдирдилер. Сүбашы динә горанмак хәсиетли херекетлери эдйәрди ве ызлы-ызына велятлара айланырды. Месут болса, дөвлет адамларының Хорасана ибержек болмакларына гарамаздан, газават (дини уруш) ниети билен Хиндистана уграды (1037-нжи йыл, октябрь). Шол вагтлар Рейде Хорасандакыдан хем бетер бир ягдай йүзе чыкды. Мәлим болшы ялы, өнрәк дөвлет гуллугына алнан Арслан ябгу огузларың улы бир бөлегине хәким белленен Таш-и Ферраш билен бирликде Рее гөндерилиңди. Максат Рей себитлерини горамакда олардан пейдаланмакды. Эмма шол бир вагтда огузлара долы ынам эдилмейәрди ве олар гөз астында сакланырды. Огузлар бу ягдайда эңчеме гезек чыкыш этселер-де, өзлерини долы ыкпар этдириң билмәндилер.

Ягмырлы, гызыллы ве балканлы түркменлер Хорасана гелен селжуклылара табын болмак ислемән Ыспыханың хем-де Хемеда-ның хәкими Дейламли Ала уд-дауләниң хызматына гириңдилер [100, с. 521-530]. Ол ерден болса Рей огузларына барын гошулдылар. Ырак огузлары 5 мүн атлы чыкарың билйәрди. Буларың улы

бөлегиниң селжуклы Арслан ябгува дегишли огузлардыгыны шу ерде ене-де бир гезек ятлалың. Оларың башларында бирнөче башбуг (кетхуда) барды. Шоларың үчүси өңкүлөр, ягны Гызыл, Гөкдаш ве Бука болуң, галанлары Гызоглуның оглы Мансур Дана ве Анасыюглу кимин башбугларды. Мансуруң какасының адыны Гызоглу, Гузоглу (огузоглу) шеклинде окамак лайык гелмеди, чүнки, Мансур огуз беглериндендир. Диймек, бу адың "кызоглу" шеклинде языландыгы гөрнүң дур. Бу себәбе гөрә, бу ады "кызоглы" (гыздан доглан) шекилинде окамак ерликсиз болмазды. Бейлеки тарапдан, Анасыюглу адының болмагы түрклерде шейле мазмунлы атларың гоюляндыгыны гөркезйәр.

Ырак огузларының 1037-нжи йылда селжуклыларың Хорасанда газанан үстүнликлерине рухланып херекете гечендиклерине хич хили шек-шүбхе ёкдур. Оларың илки Хорасан тарапа йөнелип, Дамган ве Семнан шәхерлерини таламаклары хем шуны субут эдйәр. Онуң ызы билен ене-де Рей этрапларына доланып, йүзугра Хувары таланларындан соң, Мушкие этрапларына талаң салдылар. Рей хәкими Таш-и Ферраш ве оңа көмеге иберилен Абу Сехл-и Хамдави урша тайярланып йөрүшлерине солтана хем-де Жүржан ве Табарыстан хәкимлерине ягдайы хабар бердилер, олардан ярдам иследилер. Таш 3 мүн атлысы ве пиллери билен огузларың гаршысына чыкды. Онуң гошунында күртлер хем барды. Огузларың атлысы 5 мүн кишиден ыбаратды. Сөвешде Таш агыр еңлише сезевар эдилди. Хут Ташың өзи пили билен ере язылды. Ягмырың ве аркадашларының арыны алмак үчин, оны парча-парча этдилер. Аслында, түркидиги белли болан Ташы рехимсиз адамлыгы үчин Рейиң халкы хем халамаярды. Сөвешде көп газналы серкерделер ве эмелдарлар хеләк болуң яраг-эсбап, пиллер огузлара олжа болды. Огузлар сонра Абу Сехл-и Хамдавини ве рейлиери хем еңдилер хем-де шәхере гирип, онда зат гойман таладылар.

Абу Сехл-и бир бөлек эсгер билен Рейиң якынындакы Таберек галасында горанды. Сөвешде онуң элине Ягмырың уясының оглы ве улы бир огуз серкердеси дүшүпди. Огузлар оны гойбермеги талап эдиң, көп зат вада бердилер. Эмма Абу Сехл-и солтан Месут билен геплешмезден бейле эдиң билмежегини айтды. Шол вагтлар Жүржандан Абу Сехлә көмек гелип етишди. Огузлар Рей этегинде бир зарбада оны хем даргатдылар. Баштутан 2000 эсгери билен есир алынды [81, 1, с. 158].

Бу үстүнликлере гарамаздан, огузлар шол ерден Азербайжана тарап уградылар. Мунуң себәби хич бир чешмеде ёк. Белки, Азербайжан хәкиминиң чагырандыгы үчиндир.

Шол вагтлар Орта ве Гүнбатар Эйраның хер бир этрапы я-ха дейлемли я-да күрт асыллы бир ханеданың элиндеди. Дейлемли Какавейх огулларындан болан Ыспыханың ве Хемеданың хәкими

Ала уд-дауле огузларын Азербайжана гидендиклерини эшидиш, Рее гелди. Шол бир вагтда ол Абул Сехл-и Хамдавийе гаршы гөрешде огузларын голдавына метәч болуп, олара хабар гөндерди. Огуз башбугларындан дине Гызыл бу чакылыга сесленди. Башы думанлы Гөкдаш, Бука ве бейлекилер өңки ёлларыны довам этдирдилер. Гызылын 1 мүн 100 атлысы барды. Йөне, соңра Гызылын Ала уд-дауле билен арасы бозулды ве онуң огузлары янадандан чапавулчылыга башладылар.

Азербайжана баранларында Реввади ханеданындан болан Вахсудан булары достларча гаршылады, булардан бир гыз алып, өйленди хем. Умуман, огузлар өзлери билен гатнашык саклаян мусулман эмирлерине гыз берйәр экенлер. Бу ерде бираз галын алмак дессурывның роль ойнан болмагы хем мүмкин.

Вахсуданың хут өзүниң огузлары чагырмагы ве говы гаршы алмагы бу сөвешижилерден пейдаланмак максадының боландыгы үчиндир. Огузларын башында Бука, Гөкдаш, Мансур ве Дана дуярды. Йөне Вахсуданың гарашаны чыкмады. Огузлар бу ерде хем чапавулчылыга башладылар, хатда Марага шөхерине гирип, Жами месжиди хем якдылар. Хезебаниеде көп адамы өлдүрдилер. Бу ишлерин Вахсуданың ислеги билен эдилен болмагы хем мүмкindir. Чүнки, онуң Хезебание илиниң башбугы Абул-Хейжа Ребаб уд-дауле билен арасы эрбетди. Нәхили хем болса, бу хадысадан соң ол икиси ярашдылар ве огузлара гаршы бирлешдилер. Илатдан көп адам тошлап, гүйчлерини артдырдылар. Огузлар бу ерде галын билмежекдиклерини анып, Ырага доландылар.

Огузларын Азербайжанда болмагы гырак-четдәки мусулманлар үчин пейдалы болды. Хусусан, огузларын Азербайжана гелендигини эшиден абхаз мәлиги габап отуран Тифлис шөхеринден деррев чыкыш гитмели болды. Огузларын Азербайжанда эрменилер билен хем сөвешендиклери мәлимдир [81, IX, с. 159, 190].

Огузларын бир бөлеги, херхал, Азербайжанда галышды. Оларын башында Дана дуярды. Вахсуданың алан гызы онуң якын гарындашыды. Вахсуданың шахырынын "огузларын патышасы" дийиш атландыраны шондан башга адам болмалы дәл. Бу огузлар Урмиеде отурышдылар [142, II, с. 75].

Ырага (Ажама) доланан огузлар болса ики гола айрылышдылар. Гөкдаш ве Мансурынкылар Хемедана, Буканыңкылар болса Рее бардылар.

Гөкдаш барып, Хамеданы габады. Шөхерин хәкими Ала уд-дауленин оғлы Абу Калажарды. Габап узага чекди. Абу Калажар, сакланыш билмән, Гөкдаш билен ылалашыш, онуң якын бир гарындашына өйленди.

Бука болса Гызыл билен бирликде Рейи габады. Бу шәхерде Ала уд-дауле хәкимлик эдйәрди. Бувейхи огулларындан Фена Хысрав билен Межд уд-дауле, дейлемли эмирлерден Саве хәкими Камруе хем огузлара гошулды. Бу ягдайы гөрөн Ала уд-дауле гиже Рейден чыкып, Ыспыхана гачды. Огузлар Рейде гөрүлмедик бир сурутда талаң этдилер. Кәбир мәхелледе диңе 50 чөмөси адам галыпдыр. Рей Гызылың хәкимieti астына гечди [81, IX, с. 160]. Буларың бир топары Кележ тарашына гидип, талаң этди. Анасыоглы Казвине гитди. Казвинлилер илки гаршылык гөркездилер, соңра 7 муң алтын бермәге ве табынлыга разы болуп, сөвөши бес этдилер. Бу хадысалар 1037 — 1038-нжи йылларда болупды.

Шол вагтлар Дананың ёлбашчылыгында Азербайжанда галан огузлар эрменилерин үстүне чозуп, оларың биртопарыны өлдүрипдирлер, талапдырлар ве есир алыпдырлар. Эрменилер ат үстүнде улы яйлардан эзбер ок атың ве чакган дөнүм эдйән огузлара гаршы сөвөшдө тап гетирип билмәндирлер. Урмиедәки Абул Хейжаның ыгытырындакы хезебани күртлер огузлар билен гоңшучылыктан без боландыклары үчин, ахыры урша башладылар. Күртлериң обаларыны талан огузлар оларың энчөмөсини өлдүрипдирлер. Огузларың Урмиеде ымыклы галмагы Вахсуданың (Азербайжаның хәкими) уясына (я-да гызы) огуз беглеринин биринин өйленендиги [81] билен багланышыклыдыр. Чүнки, ол беге мүлк берипдирлер. Бу себитде отуран эмир Абул-Хейже Эл-Хезебани Вахсуданың душманларынданды.

Инди огузлар гөзлерини улы ве бай шәхер болан Хемедана дикипдирлер. Үч башбуг, ягны Гөкдаш, Бука ве Гызыл бирлешип, бу шәхери эле алдылар. Дейлемлилере ыгытыр эдйән Бувейхи огулларындан Межд уд-дауле оглы Фена Хысров хем булара гошулыпды. Хәким Абу-Калажар буларың өңүнде дуруп билме-жегине гөзи етенсон, улы тәжирлери ве өңө дүшйәнлери алып, Хемедандан чыкып, якындакы бир галада горанды. Огузлар шәхери алдылар ве айылганч бир шекилдө таладылар. Диневар ве Эсед-Абад обалары хем таланды. Бу таланда дейлемлилер хас хем рөхимсизлик гөркезйәрдилер. Огузлар аз салымдан галадан чыкарылан Абу-Калиажарың әхли әмләгини элинден алдылар [81, IX, с. 160].

Шу вакаларың хөмөси огузларың деңсиз-тайсыз сөвөшижи боландыкларыны аңладяр. Эмма Ырак огузларының еке-тәк ниети чапавулчылык болупдыр. Олар муңа шейле бир гызыгыпдырлар, хатда халыф олара бу ишден әл чөкмелидиклери барада йөрите мектуб (хат — терж.) гөндерипдир Огузларың башбуглары үчин басып алан ерлеринде, ягны, гарашсыз топракларда я-да бир хөкүмдара гарашлы болан ерлерде өз мүлклерини эдинмөк пикири ят болупдыр. Буларың арасында, хөрхал, Рей хәкими Гызыл белли бир дережеде тапавутланыпдыр. Ол Селжуклылар билен хызматдаш-

лык эдипдир, Тогрул бегин уясына өйленипдир. Онуң Тогрул бег билен билеликте халыфың мектубына жогап язандыгы беллидир [106, с. 296]. Какасының ады Яхя болан Гызыл, Ибн ул-Эшрин язмагына гөрө, 1040—1041-нжи йылларда венат болуп, Рей этрап-ларында жайланышдыр [81, IX, с. 206]. Бейлеки башы думанлы беглерин-де өмүр беянлары барада ызда гүррүң эдилжекдир.

Хорасана гайдыш гелсек, селжуклы акынларының өңүни алмак үчин Газналы сүбашы кәмил яраг-эсбаплы гошунының башында дуруп, үч йыл бәри даркаш гуруп йөрди. Икибака ат салыш, селжуклыларың нирә чозуп, нирә акын этжек болянындан хабардар болуп дурярды. Ахырында солтан Месуд оңа бир мейдан сөвешини этмеклик хақында буйрук берди. Ол сөвеш 1038-нжи йылың майында Сарахсда Талхаб диен мейданда болды ве сүбашының говы ярагланан гошуны чым-пытрак эдилди. Әхли яраг-эсбап, сүлсат ене-де селжуклылара олжа болды. Йөне, иң эсасы зат, шундан соң селжуклыларың Хорасаның бир бөлегини эле алмагыдыр. Тогрул ве Чагры беглер бу енишден соңра өзлерини хөкүмдар хасап этмәге башладылар. Тогрул бег иң улы хөкүмдар дийлиш таналды. Муса бейгу үчүнжи дережедеки башбугды. Араларында баглашылан ылалашыга гөрө, "деңлерин арасындакы биринжилик" Тогрул беге берлиш, ол Нишануры алды. Чагры бег Мерве ве Сарахса эе болды.

Тогрул бег энебир гардашы Ыбрайым Йыналы Нишанура угратды. Йынал ве онуң атлылары көне, йыртык лыбаслы 2 — 3 муң адамды. Йөне Ыбрайым гелшиклиди. Нишанурлылар булары достлуклы гаршыладылар. Тогрул бегин адына Мәлик ул-мүлк унваны билен хутба окадылар. Бу болса хөкүмдарлыгы ыкпар этмек аламатыды. Бирнәче гүнден соң Тогрул бег көпүси демир лыбаслы 3 муң атлысы билен Нишанура гелди. Онуң элинде герлен яй, кемеринде 3 ок барды [100, с. 553]. Бу хем огузларың, мүмкин, бейлеки түрк ковумларының хем, хөкүмдарлык аламатыды. Аягында кече әдиги барды. Мегерем, ол дери әдикден хас кән уланылян боларлы. Тогрул бег солтан Месудың Нишанурдакы тагтында отурып, өңе дүшйәнлери кабул этди. Шәхерин иң улы дини баштутаны Саид Казының өвүт-несихатларыны диндләп: "Биз башга юрдуң адамларыдырыс. Ажемлерин (тазикан) дессурларыны билмейәрис, казы өвүтлерини бизден гайгырмасын" дийди [100, с. 554].

Мервде болса Чагры бегин адына хутба окалды.

Ики эмириниң ызлы-ызына еңлендигини гөрен Месуд ахырда хут өзи йөрише чыкмагы карар этди ве говы тайярланыш Балха гелди. Селжук меселеси оны хемме затдан бетер алада гойярды. Олардан чекинйәрди, хатда олар билен адам шекилли душушмак хем ислемайәрди. Селжук меселеси онуң рухы деңаграмлылыгыны

бозупды, хут шонун үчин хем энчеме мүн адамсы селжуклыларын тарашына гечипди. Месут хем, бейлеки дөвлет адамлары хем улы алада галыпдылар. Буларың өз дейлемли, арап ве хинди эсгерлерине кән гөвүнлери етмейәрди. Газналының түрки серкерделери селжуклылар билен сөвешмәге кән гөвүнжөн дәлдилер. Себәби Месут түркилерден дүзүлөн хакынатутма гошун билен якындан мешгул болмаярды, оларың кәбир серкерделерини ковупды ве өлдүрипди. Түрки гошунының бир бөлегиниң аракы Сарахс сөвешинде селжуклара гошулан болмагы хем мүмкинди.

Месут Балхда болан вагты (март, 1039) 10 саны түркмен атлысы гиче онун болян ерине гирип, шиллериниң бирини алып гидипдирлер. Түркменлериң бу эдерменлигини гөрүп, Месут хайран галыпдыр [100, с. 567].

1039-нжы йылың апрелинде Уля-Абад дүзлүгинде Месут Чагры беги енип, өз рухы гүйжүни бирнеме артдырды ве йөришини довам этдирди. Газналы гошун 6 мүн кишилик сайлама бөлүмди. Селжуклы гошунының 20 мүн атлыдыгыны солтана айдырдылар. Газналы ичалылар селжуклыларың чекинйәндиклерини, Ырак-и Ажеме (эсасан Рей, Казвин, Хемедан ве Ыспыхан) ве Жүржана гидилсе, бир бөлек күрт ве дейлеми эмирлериниң ерини аңсат алмаклыгың башартжакдыгы, онсоң аңырдакы Рум үлкесине гөч этмек мүмкинчилигиниң дөрежекдиги барада ойланышяндыкларыны хабар берйәрлер. Эмма Чагры бег Хорасанда Месут ве онун тараңдарлары билен сөвешмеклиги талап эдйәрди. Себәби ол газналыларың говшак тараңларыны аңлаярды. Ахырда Чагры бегин пикири догры билинди.

Сарахс чөлүнде болан сөвешде (июль, 1039) газналылар үстүн чыкдылар, йөне, бу кесгитли нетижәни бермәнди. Шейле-де болса, солтан Месут муңа буйсанярды. Селжуклыларың Балкана я-да Жейхун тарапа гачандыкларына ынанярды. Бираз вагтдан соң селжуклыларың гаршыда яңадандан пейда болмагы оны аңк этди. Шонда оларың берклигини ве батырлыгыны ене-де бир гезек гөрди. Селжуклыларың йитгиси сәхелче болан экени. Асла оларың сөвеш мейданыны гоюп гитмеклерини еңлиш дәл-де, ыза чекилмек дийиш хасап этмек болжакды. Селжуклылар газналы гошуның пейдаланян сувуның акымыны үйтгетмәге, гуяларыны әллеринден алмага чалышярдылар. Чакнышыклар көнленч селжуклыларың пейдасына тамамланярды. Газналыларың ягдайы ончаклы өверликли дәлди. Шол себәли, везириң несихатына эериш, селжуклылара барлышык теклиш эдилди. Газналылар Хырада гайтмага ховлугярдылар.

Селжуклылар хем газналы гошуны билен гүйчли сөвеше тайярланмак ве дынч алмак үчин барлышыга гөвүнли болдулар. Шонун үчин, бу теклиби кабул этдилер. Шейле этмек билен олар хич бир зат йитирмедилер, себәби солтан Месут ве онун дөвлет

адамлары селжуклыларын барлышыгы чындан кабул этмейэндиклерини билйёрдилер.

Хыратда томсы гечирип, дынч алан солтан Месут говы тайярлыкдан соң ене-де селжуклыларын үстүне йөриш этди ве олары Ферава чөлүне ченли ызарлап ковды. Селжуклылар сөвеш ачмаздан, чекилип гидип отырдылар. Олар газналылары ядадып, гүйчден гачырмак ислейёрдилер. Догрудан-да агыр ярагланан газналылар үчин бу йөриш гаты жебирлиди, селжуклылара хем еңил дэлди. Тогрул бегиң эгниндеки демир гейимлерини барха азалдып, хатда әдигини хем чыкарып, яссык ерине болса галкан уланандыгы барада гүррүң галыпдыр [100, с. 600].

Солтан Месут уллакан бир үстүнлик газанмаздан Нишанура доланды (1040-нжы йыл, январь). Эмма селжуклылары коваламак, олар билен чакнышмак үчин әнтек азм уярды. Халыф хем шол вагтлар оңа түркменлеринң какабашлыгыны сындырмак үчин өңүрти Хорасанда болмагы, ол ерде бу иши битиренден соңра Ырак-и Ажеме гелип, оны әэлемеги маслахат берйёрди. Илатың түркменлерден эдйән шикаятлары халыфлыгың меркезине ченли барып етипди. Шонун үчин халыф халкың малына ве жанына әл дегирумезлик, дөвлетлери сындырмазлык барада селжуклы ве ыраклы түркменлеринң беглерине мектублар гөндеришдир.

Месут Нишанурдан Сарахса гелди. Эсли вагтдан бәри Хорасаның кәбир әтрапларында гытчылык йүзе чыкыпды. Сарахсда хем гөрүлмедик гытчылык башланыпды.

Газналы гошуны бу себәли кын ягдая дүшүнди. Шол жәхтден дөвлет адамлары оты-сувы бол Хырада доланып, ол ерде шай кемсиз тутуланыдан соң селжуклыларын үстүне гитмеги маслахат берселер хем Месут, хемишекиси ялы, өз диенини тутды. Мерве тарап херекет этди. Ол эсгерлериниң кемсиз сурнугандыгыны гөрсе-де ёлуны довам эдйёрди. Азык, мал иймити етенокды, ыссы, сувсузлык адамлары хорлаярды. Устесине-де селжуклылар хүжүм эдйёрдилер. Газналы гошуны сөвеш тертибинде гидип барярка, селжуклылар узакдан бөлек-бөлек инип, чозуш эдйёрдилер. Мисли сүрә даран гуртлар ялы, әллерине дүшен дүелери ве маллары чакганлык билен алып гидйёрдилер. Бу ягдайы гөрен Месут Мерве бармак пикириниң ерликсиздигине дүшүнди. Эмма инди гичди. Везир мундан соң ыза гайдып болмажагыны айдырды. Гошунда, ылайта-да түрки хасса гошуның ичинде нәгилелик ве боюн сунмазлык алапатлары йүзе чыкярды. Атлары дуран я-да өлен эсгерлер дүелере мүнүдилер. Олар әгер сөвеш болса гошундакы әйранлыларын атларының әллеринден алынжакдыгы хакда гүррүң эдйёрдилер. Ине, шол вагтлар хем селжуклылара дегишли тәзе хабарлар гелди. Хамала, солтаның Сарахсдан херекет эдйәнди-гини эшиден селжуклылары ховсала басыпдыр. Хакыкатдан хем

йыгнанышык болуп, шонда Тогрул бег Хорасандан Жүржана гөчүлмегини, ол ерде сакланып болмаса, онда Рее гидилмегини теклип эдиңдир, чүнки Жихал (Хамедан себитлери) ве Ыспыхан өзлерине гарашлы болуп, горанара мүмкинчилик тапылжакды. Бу пикир көпчүлик тарапындан кабул эдилипдир. Йөне Чагры бег, өңкүси ялы, Хорасандан гидилсе-де, Месудын буларын якаларыны гойбермежекдигини, башгалары хем үстлерине гөндержекдигини, йөне эгер Месуды еңеен халатларында көп ерлерин өз эллерине гечжекдигини, хазир өзлери бирнеме кынчылык чекйөн болсалар-да, газналыларын мундан хем көп кынчылык чекйөндигини, буларын малларынын энтек отдан көсенмейэндигини, эмма газналыларын ягдайынын хас агырдыгыны, шонун үчин горкар ялы хови ёкдугыны айдыр [143, III, с. 36—37]. Бу пикири Тогрул бег, Муса ве йыналлар оңландырлар.

Шондан соң селжуклылар гүйчлерини тээден гөзден гечирипдирлер, гарры-гуртуларыны, яш-юшлары гош-голамлары билен ыза иберип, 16 мүн сайлама атлыны сөвеше чыкармак үчин тайяр эдиңдирлер.

Селжуклыларын (огузларын) мөхүм ишлер йүзе чыканда йыгнактар чагырып, өз ишлерини генеш билен эдйөндиклерини көп авторларын маглуматлары тассыклайар.

Чагры бегин пикиринин догрудыгыны диңе вакаларын нетижеси дөл, башга факторлар хем гөркезийрди. Эгер-де Тогрул бегин пикири билен Ырак-и Ажеме гидилен болса, Месут ол ерде булары рахат яшатмазды. Чүнки, ол топрактар хем, барыбир, газналыларыңкыды. Рей, Хемедан ве Ыспыхан Ырак огузлары тарапындан эленен хем болса, энтек газналылар ол топрактардан эл чекенөкдылар. Бу меселеде Реввади ве Шеддади ялы говшак неберелерин элинде болан Азербайжан, Эйран ялы ерлерде сакланып хем билердилер. Йөне онда хем Византия ве гүржүлер билен мыдама сөвешмели болжакдылар ве өзлүклерини йитирип, азалып я-да ёк болуп гитжекдилер. Чүнки, эне ватан билен гатнашык ве мынасыбет болмаздан, ол ерлерде довамлы яшан, өсүп билжек дөддилер.

Селжуклыларын гечирен гурултайларында эдилен гүррүнлер өз акыллы пикирлери, батыргайлыгы, гүйч-кувваты билен селжуклары кимин угрукдырандыгыны, жахана хәким болмак максадынын дөремегинде, берк өсмегинде ве амала ашмагында баш ролы кимин ойнажакдыгыны айдын гөркезийр. Бу бейик ынсан Давуд Чагры бегдир. Селжук небересинин диреги ве дөвлет гурлушыгынын ин мөхүм сүтүни олдур.

Солтан Месут Мерве гидип дөл-де, Хырада гайдын, барлышык этмек герекедигине дүшүнйөр. Говшак хем-де горкак хасаплаган гошуну билен 16 мүнлүк атлынын үстүндөн еңиш газанып

болжагына ынамы гачяр. Нәхили хем болса ол, такдыра тен берип, 1040-нжы йылың 22-нжи май гүни гошуныны сөвеш тертибине салды. Эдил шол вагт хем селжуклылар чар тараңдан хужум этмәге башладылар. Газна гошунының говшак гайтавулы, гайта, оларың хыжувыны артдырды. Түрки мамлюк эсерлери гөвүнсиз сөвешйәрдилер, селжуклылара гошулянылары хем барды. Шейле хем болса, газналы гошунының иң гүйчли ганатыны шолар дүзйәрдилер ве кәте олара юваш-ювашдан өңе сүйшмек башардырды. Эмма түркменлер хер тараңдан чозуп, яраг-эсбап олжа алярдылар. Газналылар алжыраңнылыга дүшйәрдилер, кәте 10 саны селжуклы 500 саны газналыны гачырырды.

23-нжи майда, жума [139, с. 203] гүни газналылар Денданақан галасына етдилер. Селжуклылар ене-де дөрт тараңдан хужуме гечдилер. Бу ерде ики гошун сөвеш тертибинде ерлешди. Газналылар сувсузлыкдан хорланярдылар. Селжуклылар өз милли сөвеш усулларыны уланярдылар, ягны, голлара бөлүнип сөвешйәрдилер. Бир гол сөвешден чекильәрди вели, онуң ерини башга бир гол эелейәрди. Эмевилер дөврүнде арашлар муны Византиядан өвренишдилер. Муңа "курдус" (көшлүк саны "керадис") дийилийәрди.

Сөвеш вагты түрки гошуныңдан 370 киши селжуклылара гошулды. Соңра газналы гошуны ян берип, гачмага башлады. Сөвеш мейданында солтан Месут бирнәче серкердеси ве бираз мамлюгы билен галды. Эсли вагтдан соң олар хем чекилмәге башладылар. Хинди, арап, күрт эсерлери чар тарапа гачып гитдилер. Селжуклылар бир яңдан галдырылан яраг, эсбап, мал ве башга затлары олжалаярдылар, бир яңдан-да душманы ковалаярдылар. Газналылар солтан Месут башлыклайын дагынык, перишан халда гачярдылар.

Селжуклыларың газанан енишлери кесгитлиди ве бейикди. Бәш йылдан бәри эдилен иргинсиз гөреш, уруш ахыры ениш билен тамамланды. Булар максатларына етишдилер. Чагры бегиң айдышы ялы, инди "жахан буларыңкыды".

Сөвеш мейданында санжаклара ве диван галамы ялы эсбаплара ченли газналы гошунының әхли затлары галыпды. Селжуклылар өрән гуванчлыдылар. Тогрул бег бир тагтда отурышдыр ве Хорасан эмири хөкмүнде мүбәреклениндир [143, III, с.34-66].

Ине, огуз илиниң тарыхы ыкбалының бинядыны эмеле гетирен Денданақан сөвеши шейле гечиңдир ве селжуклылара илкинжи зарбада Хорасаны эелемеги үшжүн эдиңдир.

Г. СЕЛЖУКЛЫЛАР ДӨВРҮНДӨ ОГУЗЛАР (ТҮРКМӨНЛӨР)

Селжуклылар түркмөн болуп,
гарындашымыз дийип, иле ве халка
пейдасы дегмеди
("Шежереи - Теракима" с. 64).

Денданакан сөвешинден соң Чагры бег Мервде галды, Тогурул бег Нишапура, Муса бейгу болса Хырада гитди.

Чагры бег газналыла гаршы башарныклы сөвешлер эдиң, оларын элини Хорасандан кесди. Гараханлылардан хем үстүн чыкып, олар билен бир говы барлышыга гелди. Гозгалаң турзан Хорезм хакимини жезаландырып, ол тараңдакы гыпжак бегини хем мусулман этди, онун билен гуда болды. Тогурул бег Рее гиденинден соңра, бүтин Хорасан мунуң өзүне галды. Мундан башга-да Керман хем Гара Арслан унванлы Кавурт бег диен огулунуң элиндеди. Чагры бег, гөршүмиз ялы, барыптан серкерде, сыясы меселелерде акыллы ве агызлы, эденли бир киши болмагына гарамаздан, хөкүмдарлык эден вагтында ончаклы бир шөхратпаараз, хакимлик сөөн адам болуп гөрүнмейер. Ол хас улы хөкүмдар хем болуп билерди. Чөллөрдөки кынчылыклы дурмушыны мыдама ятламак билен ол өз чыкан белентлигинден хошалдыгыны айдыр экени. Ол дөвлөт гурмагындан өң мазалы талаң салан Хорасаныны дүзөдиңдир ве адыллыгы билен раягыны өзүндөн хошал эдиңдир, хатда гардашы Тогурул беги доландырың үлкелерини вейран эдендиги үчин язгарыпдыр. Тогурул бег болса оңа берен жогабында: "Ай, гардашым, сен Хорасан киби абадан бир үлкө эе боланында оны харап этдиң. Инди оны дүзөтмөк дервайыс. Мениңкини болса өң башгалар харап эдиңдирлер. Шонуң үчин үлкөни хениз дүзөдемөк. Башга тараңдан болса, бу үлкөниң төвөреги душманлардан долы боландыгы үчин, ёллара эсгер гоймак зерурлыгы бар. Оларың етирийән зыяларының өңүни алмак хем мүмкин дәл" дийиңдир. Чагры бегин бу жогабы инкәр эдендигини гөз өңүне гөтирмөк кындыр. Мунуң өз себәби бар.

Огузлары чанавулчылык умыды болмаздан сөвешдирмегин өрән кын иш боландыгыны говы билийәрис. Тогурул бегин яңзыдышы ялы, Чагры бег дөвлетини гурмаздан өң эсгерлерини хошал этмөк үчин чанавулчылыгың зерурлыгыны, Нишануры чанавулламагың гөреклигини Тогурул беге ынандырышы.

Нәхили хем болса ики гардаш өмүрлериниң ахырына ченли өрән агзыбир яшадылар. Дөвлөтин өсмегинде, онуң империя өврүлмегинде бу агзыбирлик мөхүм роль ойнады. Икиси хем узак яшадылар. Чагры бег 70) яшларында арадан чыкды (1059-нжы йыл). Онуң Али Арслан ве башга-да көп санлы огуллары, халыфа ве хөкүмдарлара дурмуша чыкарылан гызлары барды.

Селжугын дири галан еке оглы Муса бейгу Сейиштан себитини доландырырды. Дөвлетин гурулмагында инилериниң ызына эермек хызматының бар болмагына гарамаздан, онуң эденли бир шахсыет болмандыгыны аңламак боляр. Тогрул бег горамадык болса, Сейиштан онуң элинден гитжекди. Онуң өлүми хақында маглумат ёк. 1064-нжи йылда солтанлык давасында Алп Арслана гаршы чыкан Фахр ул-мулк бейгу бу шахсдыр дийиш хасап эдилйёр [144, XIII, с. 119—120].

Селжуклы небереси тарапындан баштутан дийиш кабул эдилен Тогрул бег Нишанурда уруш себөпли йыкылан хожалыгы тертибе саландан сонра, 1041—1042-нжи йылларда Жүржаны ве Табарыстаны элине алды. Сонкусы йыл болса Хорезме йөриш этди. Ол ерде селжуклыларың барлышыксыз көне душманы Ша Мәлик болярды. Өнрөк Хорезминь өңки хәкимлери болан Алтун-Таш огулларының питне турзандыгы үчин, солтан Месут везирин несихаты эсасында (1038—1039) өзүни хөкүмдар дийиш ыкпар этмек шерти билен, Жент мәлиги Ша Мәлиги хәкимлиге белләиди. Ша Мәлик Хорезме гелип мусулман Ысмайыл Алтун-Ташы ениң, онуң ерини эеләиди. Ысмайыл селжуклылара сыгыныпды ве ярдам исләиди. Чагры бег Ысмайыл билен Хорезме гелииди, йөне Ша Мәликден енлицидилер. Эмма Тогрул бег бейле шовсузлыга учраман, өз небересиниң ганым душманыны енди. Ша Мәлик машгаласыны ве әхли эмләгини алып, Дехистана гачды. Ол Табес, Керман себитлеринден ашып, эл-Тизи диен ерден геченсон, жем 500 фарсахлык (3000 км) ёлы сөкүп, чет бир мекан болан Мекрана барды ве инди гутулдым хасап этди. Ол бу узак ёлы Месудын оглы Мөвлуда сыгынмак үчин гечиди. Эмма Ыбрайым Йыналын гардашы Эрташ Йынал муны эшидиш 4 мүн атлы билен Ша Мәлигин үстүне сүрди. Оны бүтин машгаласы, хазынасы, малы-мүлки билен эле салды. Ша Мәлиги Чагры беге табшырды ве оны деррев өлдүрдилер (1042—1043) [132, IV, с. 98]. Бу улы болмадык вака селжуклылары өрөн гувандыран болмалы.

Тогрул бег шол йыл Ыбрайым Йыналы Рее гөндерди, өзи хем онуң ызындан барды. Рейи тертибе салып, хөкүмет меркези эдинди.

Бири-бириниң ызындан гелип дуран огуз жемагатлары үчин Хорасан инди дар болярды. Тогрул бег Рее гелен вагтында Ырак огузлары Гөкдашың, Буканың, Мансурың ве Анасыюглуның баштутанлыгында бу ерде болярдылар. Ибн ул-Эсирин язмагына гөрә, Гызыл 1040—1041-нжи йылларда өлүиди. Тогрул бегин бу ере гелмегиниң гиевиси Гызылын өлмеги билен багланышыклы болмагы хем мүмкундир.

Тогрул бег илчи иберин, ады агзалан беглерин өз гатына (кабулханасына) гелмеклерини ислеиди. Олар илчини Зенжан чайына ченли узадып, шу хабар билен хем ызына утратдылар: "Чагырмакдан максадың бизи табын этмекдигини билйәрис. Озалам сенден горкымыза узага чекилдик ве шу ерде дүшледик. Эгер үстүмизе гелип, бу ерде

хем гоймасаң, Хорасана я-да Рум үлкесине гидерис. Йөне, сениң билен хич вагт биле болмарыс" [81, IX, с. 212].

Беглерин "горкымга" диен сөзлери бир бахана, догрусы, пирым болса герек. Махласы, олар селжуклыларын голастында болмак ислемайәрдилер. Аслында эркин, чапавулчылык кейши билен, шахандаз яшамак ислейәрдилер. Шонун үчин олар, бир тарапдан, Азербайжан халкы барада озалкы этмишлери үчин, икинжи тарапдан, Ыбраһым Йыналын ызларыны ызарлап гелйәндиги үчин гүнорта-гүндогар Анадогыдакы Жезире этрапларына бардылар. Беглерден Мансур бу ерде галды. Бука, Анасыюглы ве Гөкдаш дагы Диярбекире гитдилер ве чапавулчылыкка башладылар. Бир сөвешде Мосул хөкүмдары Укайлоглы Кырвашын Диярбекир хөкүмдары Мерваны оглы Наср уд-доуле Ахмедин гошунларыны, шейле хем Бешневийе илини дерби-дагын этдилер. Сонра чапавулчылыкка хас-да артдырдылар.

Наср уд-доуле бир хиле билен Мансуры есир алышды. Ол Мансур беги ызына гойбермегин бахасына белли бир муқдарда мал бермеклерини хем-де өз үлкесинден узаклашмакларыны огузлара теклип этди. Огузлар бу теклип билен ылалашдылар. Йөне, сонра сөзлеринде дурман, чапавулчылыкка хас гинелтдилер. Огузларын бир бөлеги Мосула хүжүм эдиң, Кырвашы енди (1043). Сонра олар бир мүддет бу этрапы эллеринде сакладылар. Огузлар шу ерде вели хутбаны Тоғрул бегин адына окатдылар.

Аз салымдан сонра мосуллыларын бир херекетини огузлар берк жезаландырдылар. Бу иш үчин Багдатда отуран Бувейхи хөкүмдары Желал уд-доуле ве Диярбекир хөкүмдары Наср уд-доуле огузларын үстүнден Тоғрул беге шикаят этдилер. Тоғрул бег Желал уд-доулә берен жогабында оларын хөкман табынлыкка алынжакдыгыны айдяр. Наср уд-доулә гөндерен жогабында хем олары — талаңчылары Диярбекир себитлеринден узаклашдырмага вада берйәр. Эмма шол махал Кырваш Хилле хөкүмдары Дубейс Мезед ул-Эседи билен бирлешип ве бейлеки арашларын хем-де күртлерин ярдамына даянып, огузларын үстүне сүрди. Бу хабары алан Мосулдакы огуз беглери Гөкдашдыр Мансур Диярбекирден Буканы ве Анасыюглуны көмеге чагырдылар. Бу сөвешде (1044 й.) илки огузлар, сонра Кырваш дагы үстүн чыкдылар. Шундан соң огузлар Мосул — Диярбекир себитлеринде галып билмежекдиклерине гөз етирип, Азербайжана уградылар. Булар Ван көлүне етенде бу себитлердәки Византия хәкими өз үстүнден гечмәне ругсат бермеди, үстесине-де уруш эдиң башлады. Эмма хәким еңилди, өзи хем тутулды. Огузлар Азербайжана гечдилер ве херхал, бу гезек Тоғрул беге табын болдулар [81, IX, с. 161—163].

Ибн ул-Эзрагын язмагына гөрә [148, с. 160; 147, с. 39—44], Тоғрул бег Букадыр Анасыюглуны 10 мүн атлы билен Диярбекир себитлерине гөндерип, шол ерини булара икта (улы мүлк — терж.) берди. Булар бу үлкеде ене-де чапавулчылыкка башладылар. Бир гиже болса серхош

халда дава эдиш, бири-бирлерини яралаярлар, шол яраларындан хем хеләк болярлар. Бейлеки ики бегин (Төгдаш ве Мансур) соңкы ыкбаллары хакында хич зат ёк. Илки Арслан ябгувың жемагаты хөкмүнде тоиланан, соңра Ырак огузлары ады билен таналың огузларын билинйән тарыхы шу ерде тамамланыр.

Тогурул бег Рейде боланда бәш-үч йылың ичинде этрапдакы эмирлер тарапындан хөкүмдар дийлиш ыклар эдилди. Мавераннахрдан гелен огузлар Византия тараща гөндерилийәрди. Ыбрайым Йынал оларың башыны чекиш, Пасин дүзлүгинде бир Византия гошунының үстүнден ажайыш еңиш газанды (1048 й.). Бу үстүнлик Стамбулда Византия императорының IX асырда гурлан бир жамы месжидини бежердиш, Тогурул бегин адына хутба окатмагына гетирди. Эмма, салгыт бермек ислемейендиги үчин, барлышыга гелинмеди.

1055-нжи йылда Тогурул бег халыфың тутангерьли чакылыгы билен Багдада тарап уграды. Тогурул бегин ниетиниң говы болмагына гарамаздан, бу сапар халыфың Багдатдакы түрки эсгерлериниң хошуна гелмеди. Оны ислемайендиклерини йүзе хем чыкардылар. Мунуң себеби өз харбы бирликлериниң соңуна чыкылар диен горкудады. Оларың башгутаны Арслан ул-Бесасириди. Бесасири өз херекетлери билен Багдатда түрки ве ерли илат тарапындан говы гөрүлийәрди. Бу ерли халкың арасында хүнәрментчилик билен мешгулланың түркилер хем барды. Эсли вагтдан бәри Бесасириниң халыф билен арасы говы дәлди. Хатда онуң халыфы тутуш, Багдатда ве шол төвереклерде хутбаны мүсүрли фатими халыфың адына окатжакдыгы хакында хем гүррүң эдилйәрди. Халыфың Тогурул беги чагырмагы хем шонун үчинди.

Тогурул бег улы гошун билен Багдада гелди. Гошунда 8 шил барды. Бесасири түркилериң көпүсини алып, Багдатдан чыкды, Рахбә барды ве мүсүрли фатими халыфының тарапына гечди. Багдатда галан түркилер, дейлемлилер ве йөнекей халк огузларың гелмегине гаршы гыкылык туруздылар, хатда яраг хем уландылар. Шу себәпли огузлар оларың үстлерине йөриш этдилер ве гаршылыгы басып ятырдылар. Тогурул бег Бувейхи хөкүмдары әл-Мәлик ул-Рахымы тутуш, өз үлкесиндәки бир гала угратды. Шейлеликте, ики асырлап довам эден дейлемли Бувейх-огулларының дәвлети тамам болды. Тогурул бег Багдатда айратын бир ерде көшк, онуң янында беглериң отурмагы үчин жайлар, эсгерлер үчин өйлер (кышлалар) ве бир жамы месжит гурдурды. Кәбир авторлар бу ери өзбашына бир шәхер хөкмүнде хәсиетлендирйәр. Тогурул бег халыфың пешгеш берен тагтының үстүнде отурып серкерделерини, дәвлет адамларыны ве иш билен геленлери кабул эдийәрди. Шол махаллар Тогурул бегин Бесасирә гаршы гөндерен доганоглан агасы Гутульмыш Мосул төвереклеринде дерби-дагын эдилди. Тогурул бег Нусабине уграды ве Синжар этрапына берк зарба урды. Чүнки, бу ериң халкы Гутульмыша ве онуң якынларына йигренч ве бетниет билен гараярды. Тогурул бег Мосулы Ыбрайым Йынала гоюн,

өзи Багдада гайтды. Бу гезек Тогрул бег халыф билен гөрүшди. Халыф селжуклы хөкүмдарына үсти-үстүнө еди халат япды. Бу болса 7 ыклымын муны ыкпар этдиги дийдигиди. Халыф Тогрул беге Гүндогарын ве Гүнбатырын хөкүмдары (Мелик ул-Машрык вел-Магриб) унваныны берди ве муны алапатландырмак үчин ики гылыч гушады. Мунуң өзи ыслам әлеминиң дүңгөви хәкимиетлериниң ресми суратда түрки хөкүмдарына табыштырмагыны алапатландырылды. Хенизе ченли бейле хукук хич киме берилмәнди. Шол вагтда бир гайгылы хабар гелди: Мосулдан Хемедана гайдан Ыбрайым Ынал төверегине огузларын улы бөлүмлерини тошлап, шитне турзупдыр. Ыбрайым Ынал өң хем (1049—1050) доганына гаршы чыкпыды, эмма Тогрул бег бу гаршылыгы ятырып, онуң гүнәсини хем гечипди. Ыбрайымын бу чыккышы дүрли ерлерден әржеллик билен мечев берилмеги себәпиди. Мечев берйәнлер эсасан огузларды. Оларын улы бир топары соңкы вагтларда Тогрул бегин өзлерине болан гарайышларына нәгилелик билдирийәрди. Догрудан хем, Тогрул бег голастындакылары олжа билен үшжүн этмекде хемишеки сахаватлы ве шахандаз башбуг ягдайындан барха узаклашарды. Инди огузлары башына гойберенокды. Газналы солтан кимин гошунуны мамлоктардан дүзүп, мүлк (граждан — терж.) әмелдарларыны болса әйранлылардан гоюп башлапды. Газналы хөкүмдарларынын шейле херекетлери тебиги ягдайды — чүнки олар пул билен сатын алнан ве ёкары чыкан бир гуламын несиллеридилер. Мүсүрли фатими халыфын везири Ыбрайым Ынала өз халыфынын солтан унваныны берйәндигини айдып, гозгалаңа күшгүрийәрди. Гыжыгтерйәнлерин бириниң болса Арслан ул-Бесасиридигини хер кес билйәрди.

Тогрул бег басым Әйрана тарап уграды. Ыбрайым Ынал оны Хемедана габады. Тогрул бег, нурсатыны ташып, өзүни дөвлет меркези болан Рее атан хем болса, ол ерде хем кын бир ягдая дүшди, габав астына алынды. Ахыры көмек сорап, Чагры бегин огулларына хабар гөндерди. Башда Али Арслан дурмак билен Кавурд (Гара Арслан бег) ве Якутлы өз гошунлары билен көмеге әндилер. Рейин янында Хефтазе Буланда болан сөвешде Ыбрайым Ынал еңилди ве есир дүшди. Тогрул бег бу сапар гардашына аман бермеди, чүнки, ол муна көп эзет беришди. Ол, түркилерин көне дессуры боюнча, ганы дөкүлмезден, яй кириши билен боглул өлдүрилди. Ыбрайымын гардашы Әрдашын огулларынын икиси өлдүрилди (июль, 1059). Ине, селжуклы ханеданынын ичинде болан гөрешлердәки илкинжи гынанчлы хадыса шудур. Ыбрайым Ынал "Ыналлы" диен огуз бөлүминин башында болмак билен селжуклы дөвлетинин гурулмагына көп зәхмет синдирен ве Тогрул бегин Гүнбатардакы үстүнликлеринде мөхүм хызматлар битирен бир шазадады.

Ики гардаш арасында дава гидйән вагтында Арслан ул-Бесасири хем өз янындакы түркилер, арашлар билен Багдада гирди. Халыфын

көшгүне талаң салып, өзүни хем тутуп, чөле алып гитдилер. Багдатда ве онун төвереклеринде илкинжи ве ин соңкы гезек мүсүрли фатими халыфың адына хутба окалды. Тогрул бег агасы Чагры бегин өлүми себепли (март, 1060) инилеринин арасында йүзе чыкан меселелери ёла гоянсоң Ырага гелди. Халыфы өз еринде отуртды. Бесасирини ортадан айрып, бу ердәки ишлери дүзетди. Шол гүнлер Тогрул бегин аялы Алтунжан арадан чыкды (1060 й.). Бу акыллы аяла Тогрул бег йүреги билен багланышды. Аялы она дөвлет ишлеринде хем көмек эдйәрди. Тогрул бег гаты гынанды, яс тутды. Эсли вагтдан соң Тогрул бег халыфың гызына өйленмек иследи. Халыф эл-Каим Биермиллах илки Тогрул бегин сөзүни алса-да, соңра пикирини үйттетди. Ики тарашың арасына совуклык дүшди. Тогрул бег халыфың мүлклерини алып башлады. Халыф она Багдатдан чыкып гидерин дийип, ховсала берйәрди. Халыфың гудачылыга гаршы болмагының себәби, Аббасьюгулларының шыгамберин гарындашлары боландыгындан өтри, өзлерини кераматлы сайяңдыклары билен багланышыкльдыр. Хакыкатдан хем халыфлар хенизе ченли өвлат неслинден болмадыклара гыз бермейән боларлы. Халыф бу гызыны өрән говы гөрийәрди. Тогрул бег болса бу никаның үсти билен өз абрайыны хас хем артдырмак ислейәрди. Пыгамбер неслинин гиевисе болмак она хас улы шан-шөхрат ве багтыярлык гетиржекди. Зор салынмагына чыдамадык халыф ахыры, ислесе-ислемесе, бу ника разы болды. Тогрул бег шол вагтлар 70 яшындады. Багдатда дабаралы той болды. Халыф гам чекйән-де болса, солтаның көшгүнде дабараның шовхуны асмана гөтерилйәрди, түркиче айдымлар айдыларды. Тогрул бег, түрк дессурына лайыклькда, беглер билен милли оюн ойнаарды. Язарларың беян эдишлерине гөрә, онун ойнан ойны халай я-да шоңа меңзеш бир оюн (ракс) болмалы. Газналы Месудың 25—30 йыл өң бир чөл шөхерчесини-де рова гөрмедик адамы болан бу огуз беги инди ыслам дүйәсинин ин бейик хөкүмдары ве халыфың гиевисиди. Эмма Тогрул бегин бу бегенчли гүнлери узак довам этмеди. Тойдан эсли вагт соң көне кесели билдирин башлады. Умуман, Багдада геленинден ики ай соңра юрдуна доланды. Онун шейле ягдайда Багдатдан гитмегинин өзүне етик себәби барды. Арслан ябгуның оглы Гутулмыш иитне турзунды. Тогрул бегин везири Амид ул-мүлк Күндүри Гутулмышы Дамганың якынындакы Гирдких галасында габаңды. Шейле ягдайда Тогрул бег тойдан 7 ай соң Рейде венат болды (4-нжи сентябрь, 1063-нжи йыл) ве шол ерде жайланды. Онун ады язылан түрбет хәзир Тәхраның четки этрабы болуп галан Рейде бир ховлуда ерлешендир.

Тогрул бег эденли, догры сөзли, ак йүрекли, юмшак хәсиетли, мерт, мерхеметли, батыр ве жомарт ынсанды. Ол өрән улы абрайдан пейдаланарды. Небересинин ичинде тәсири гүйчлүди. Нишанурың таланмагына нәсгел бермеклиги хем муңа мысал болуп билер. Чагры бег шөхерин таланмагыны теклип эдйәрди. Чүнки, бу дессурды. Шейле

этмесең огузларын өзлеринден йүз өвүрмеклери, башга бириниң ызына дүшмеклери өрөн ахтималды. Эмма гүррүни эдилйөн дөвүрдө инди бейдиң дөвлөт гурмак ве эдара этмек мүмкин дөлдди. Шонда Тогурул бег пычак уруп өз-өзүни өлдүржегини кесгитли айдансоң, Чагры бег бу теклибинден эл чекипди. Тогурул бег халкдан 30 мүн алтын тошлады. Чагры бег бу пулы эсгерлере пайлады. Башга бир чешмеде 40 мүн алтын дийиң гөркезилйөр ве бу пулуң бир бөлегини Тогурул бегин өзүниң тошандыгы айдылар. Денданакан сөвешинден галан улы байлыгы хем ол эсгерлерин олжаламагына бериңди, өзи хич зат алманды. Тогурул бегин херекети онун максадынын улы, гөзъетиминиң гин боландыгыны гөркезийөр. Хәкимлик башарныгына эе болмагы, дегерли ынсанлара хормат этмеклиги башармагы онун эсасы артыкмач тарапларыдыр. Шол бир вагтда ол дини хадымлара хем ховандарды.

Тогурул бег гардашы Чагры бег билен бирликде огуз түрклеринин тарыхында угур-ёл гөркезен бейик бир шахсыетдир. Оларын улы гайратлылык гөркезил, башга бир үлкеде дөвлөт гурмаклары, онун серхетлерини Византия ченли гинелтмеклери — бу затлар соңра Анадолюнын еңишли эле алынмагыны ве огуз түрклериниң бу үлкәни юрт эдинмегини-де үнжүн этди. Бу бейик дөвлөт онун ве агасынын дөреденидир. Олар болмадык болса, онда оларын эдара эден огуз или хем Ырак огузлары ялы я-да солтан Санжары енен огузлар кимин даргаң гитселер хем гидердилер.

Тогурул бегин зүрйди болмандыр. Шонун үчин, эден вестъетине лайыктыкта, везири онун доганынын огулларындан Сүлейманы хөкүмдарлыга чыкарды. Эмма тизден серкерделерин ве эсгерлерин ислеги билен тагты доганынын бейлеки оглы, Хорасанын хөкүмдары Алп Арслан элемели болды. Йөне Гирджух галасында болан Гутулмыш түркменлери төверегине тошлап (50 мүн адам диен мағлумат бар), онун гаршысына чыкды. Сөвеш болуп, онда Гутулмыш еңилди ве сөвеш мейданына якын бир ерде өли тапылды. Алп Арслан Гутулмышын туссагыга алнан гардашы Арслан Тегини ве оглы Мансуры түркмен беглери билен бирликде өлдүртмек иследи, йөне везир Нызам ул-Мүлк муна пәсгел берди. Шол бир вагтда Алп Арслан Гутулмышын өлүмине аглаңдыр ве яс тутуп, көп вагтлап өзүни алып билмәндир.

Алп Арсланын гелмеги билен Тогурул ве Чагры беглерин дөвлөтлери бир эдара астына бирлешди ве Селжуклы дөвлөти кувватлы бир империя халына гелди. Алп Арслан Аббасылы еңнесини пешгешлер билен атасы өйүне, Багдада иберди. Онун бу еңнесине өйленмезлигинин ве мундан соңра гелен Селжуклы хөкүмдарларын-да халыфдан гыз ислебезлигиниң бир себәби болмалыды. Бу себәби Тогурул бегин никадан 6—7 ай гечен бадьна өлмеги, халыфдан зор билен алнан гызын "аягынын дүшмәндиги" ялы ынанжың дөремеги билен багланьшык-лыдыр. Мешхур Бермекогулларындан Жафериң-де ыкбалынын шейле

болмагы буларын хатыраларында сакланярды. Үнс бермели зат — эмевилер хем өз неберелеринден болмадыклара гыз бермәндирлер.

Алш Арслан 1064-нжи йылда Гүндогар Анадола ве Гүржүстана бир йөриш эденден соң, 1066-нжи йылда Үстюрт ве Мангышлак тарапа уграды. Анланышына гөрә, Мангышлак билен Арал көлүнің арасында көнсанлы түркмен жемагатлары яшаярды ве оларын башында Чарыг (?) атлы бег дурярды. Булар гыпжаклар билен гарышык бир халда яшаярдылар. Түркменлер Хорезм — Итил арасындакы йөргүнли сөвда ёлундакы кервенлери урярдылар. Алш Арсланың максады бу талаңчылыгы гойдурып, әхмиетли сөвда ёлуны арчамакды. Алш Арслан Гүргенчден чыкып, Чарыгын болян ерине гелди. Чарыг гошунынын улыдыгына (30 мүн төвереги чак эдилйәр) байрынып, муңа гаршы дурмакчы болды, әмма башармады, дерби-дагын эдилди. Түркменлер бар затларыны ташлап, Мангышлага гачдылар. Ол ерде Кафшут атлы бег барды, ол хем түркмен болса герек. Чүнки, Мангышлак Х асырдан бәри огузларын ыкпар эдилен юрдундан бириди. Кафшут Алш Арсланың илчисини өрән мылакатлы гаршылады, шонун үчин онун үлкесине гирилмән Хорезме доланылды. Алш Арслан бу ерден Жент шәхерине уграды. Максады — атасы Селжугын мазарына зыярат әтмекди. Жендин хәкими әнесини солтан Алш Арсланың өнүнден чыкарып, өзүнің табындыгыны билдирди.

Атасының мазарына зыярат эденден соң Алш Арслан Хорезме, ол ерден болса Хорасана гайтды [105, с. 131; 126, с. 40]. Алтты ай довам эден бу сапар вагтында Алш Арслан ата юртда галан огузларда Анадола гәч әтмек ислегини ояран болмалы. Меселем, 1070—1071-нжи йылларда Сирия гирип ол ерде енишлер газанан, огуз беглеринин бири Атсыз Хорезми лакамыны гөтерйән экән. Диймек, ол Хорезмден гелиидир.

Алш Арслан дөврүнде Византия тарап эдилйән херекетлер чалтланыпдыр ве гүйчленипидир. 1070-нжи йылда фатими халыфын везири Алш Арслана Мүсүри алмагы теклип әдйәр. Шонун үчин Алш Арслан Диярбекирден Сирия уграяр. Бу хабары эшиден Халап хөкүмдары Мирдасоглы Махмыг өз казысыны (судья — терж.) солтаны гаршыламага иберди. Иберилен дилевар ве билимдар арап Алш Арсланы Евфратдан гечен бадына шу сөзлер билен хошал әтди: "Әй, әфендимиз, Улы Таңрының бейле ялкамагына шүкүр эдин. Чүнки, бу дерядан түрк хөкүмдары хөкүмде илкинжи болуп сиз гечйәрсиниз" [150, II, с. 20].

Алш Арслан Халабың өнүнде дүшледи. Мирдасоглы солтаның хузурына гелмәге горкяндыгы үчин, Халап әсли салымлап габап ягдайында болмалы болды. Кын ягдая дүшән Мирдасоглы ахырда огузлар кимин гейнип, Алш Арсланың болян жайына гелди. Өтүнч кабул эдиллип, солтан Халабы онун өзүне берди. Алш Арслан ол ерден Дамаска (Шам) уграды. Бир гүнлүк ёлы геченден соң, Византия императоры Роман Диогениң улы гошун билен йөрише чыкандыгы барада хабар гелди. Алш Арслан ыза доланмалы болды, чүнки,

императорың гошунының өңүндөн чыкмалыды. Ики хөкүмдар 1071-нжи йылың 26-нжи августында Малазгиртде, Рахва дүзлүгинде гаршылашдылар. Византия гошунының саны селжуклыларыңкыдан хас көңди. Алл Арслан түрк сөвеш усулларының бирини уланып, Византия гошуныны гөрүлмедик бир енлише сезевар этди. Сөвеш вагты Византия гошунындакы печенеклерің ве огузларың (уз-гузз) бир бөлеги (мүмкин, хеммеси) ковумдашларының тарапына гечдилер.

Малазгирт сөвеші [147, VII, с. 242—248] Анадогының түрклер тарапындан алынмагыны үңжүн этди ве бу ерини огуз-түрклерің юрдуна өвүрди. Алл Арслан соңкусы йыл Жейхун тарапта гарашылмаян ягдайда венат болды (1072). Дөвүрдешлери Алл Арсланы тарыхда болуп гечен иң бейик хөкүмдарларың бири дийиң хасан эденлер. Оны гудратлы хем иң бейик мертебели адам хөкүмүнде ыкпар эдиңдилер. Асыл ады Мухаммет болуп, Алл Арслан онуң унваныңдыр. Шол бир вагтта ол Адыл Солтан унваны билен хем таналяр. Гардашларыңдан Кавурдың "Тара Арслан бег", халыф эл-Каим Биермиллахың аялы болан гыз доганлары Хатыжаның хем "Арслан Хатун" унваныны гөтерендигини билйәрис. Алл Арслан аңрыбаш ынсанлара махсус болан бейик хәсиетлеріңден башга-да өз түркмен ковумуның ягыш гылык-хәсиетлерини мирас алан, онуң акыл-пайхасыны өзүңде жемлән бир ынсан ве хөкүмдар болуңдыр.

Алл Арсланың оглы Мәлик шаның хөкүм сүрен йыллары (1072—1092) Селжуклы империясының иң гинелен дөвүдир. Селжуклы империясы бу дөвүрде Адалар деңзиниң (Эгей) кенарларыңдан башлан Амьдеря ченли болан ерлери өз ичине алярды. Гараханлылар ве Газналылар-да бу императорлыга табынды. Бу дөвүрде эсасан Гутулмышогуллары (Сүлейман ве Мансур) билен бирнәче огуз беги Анадогыны басып алмага гиришиңди, 10 йылың ичинде олар бу үлкәни Селжуклы дөвлетине гошдулар.

Мәлик шаның дөвүрүни мусулман ве бейлеки авторлар "адалат дөври" дийиң хасалаярлар. 1092-нжи йылда Мәлик шаның өлүми билен бу дөвүр тамамланды. Селжуклы небересиниң ичинде башланан ве көп йыллаң довам эден солтанлык, ягны, тагт угрундакы гөреш дөвлетиң говшамагына гетириши ялы, хачшаразларың өз ниетлерини амала ашырмагына, Византияның, гүржүлерің ве батинилерің (тарыкат) гүйчленмегине себәи болды. Селжуклы дөвлети шондан соң өңки кувватлылыгына бир гезек хем етмеди. Хатда солтан Санжар хем, авторлар тарапындан өвүлмегине гарамаздан, империяны какасы заманындакы ялы кувватландырмагы газанып билмег-ә бейледе дурсун, гайтам, өз ялыңш херекетлери билен онуң бөлүнмегине ве йыкылмагына себәи болды.

Селжуклылар өз дөвлетлерини элара этмекде ыслам усулларыны көп кабул эден-де болсалар, херхал, мөхүм бир меселеде, ягны тагт мирасдарлыгы (вересет) меселесинде түрки адатларыны сакландылар.

Шоңа лайыктыкта солтан дөвлетин дүрли везицелерини ве ерлерини өз гарындашларына берйәрди. Шейлеликте, Селжуклы дөвлети шу назарыетден Гөк түрк, Гараханлы дөвлетлери ялы феодал бир гурлуша эди. Тагт угрундакы гөреш ве говшак хөкүмдарлар дөврүнде аглабасы мамлюклардан, ягны гуламлардан болан эмирлерин тәсирлери барха артып, олардан кувватлы ханеданлар йүзе чыкыпды. Шолардан Илденизлилер дөвлетин ичинде көп ыгтыярлыклары эле алан болсалар, башга бири (Хорезмшалар) эфендилеринин (Селжуклыларын) дөвлетини йыкдылар. Ырак Селжуклы дөвлетинин соңкы хөкүмдары Тогрул Рейин якынында Хорезмша Текеш билен эден сөвешинде гахрыманларча вепат болупды (1194 й.). Бу ин соңкы хем өрән яш Селжуклы хөкүмдарынын башыны мамлюк Илденизин агтыгы кесипди. Мәлик шанын баш күндүкчиси Ануш Тегинин агтыгы болса оны Багдада иберипди. Бу херекетлер империянын бир бөлеги болан Гүнбатар Эйранын сезевар болан баш-башдакылыгынын ве вейранчылыгынын аламатыды.

Селжуклылар өз дөврлеринде хем-де ондан соңкы заманаларда, хатда бүтин тарыхда гелиш гечен ханеданларын ин бейиги хөкмүнде ыкпар эдиленди. Олар эсерлере, хекаялара, ровайтлара гиренди. Авторлар [129] Селжуклы хөкүмдарларын өз халкы бабатда адалатлы, рехимдар ве гуружы боландыкларыны белләпди. Хакыкатдан хем олар хәким болан ерлеринде, ягны Эйранда, Анадольда, Сирияда дини ве дини болмадык ымаратлары дөредипди. Бу ягдайы Селжуклы дөврүн эсасы айратынлыкларынын бири хөкмүнде кабул этмек, оларын шейле йити сыясы аңлайышларыны болса милли хәсиет дийип хасап этмек болар.

Эйран Селжуклы дөвлетинин мүлк-эмләк эдараларынын әхли гулукларында диен ялы ерлилер уланыларды. Онда түрк элементи ерли элемент билен денешдиренинде хас азды. Шу себәли хөкүмдарлар парсча өврениди. Шонуң билен бирликте, түрк дили өз барлыгыны довам этдириди, түрк дессурлары яшапды. Көпүсинин энелеринин түрк асыллы болшы ялы, шазадалары тербиелән атабеглер-де түрк асыллыды. Гошун болса ызыгидерли суратда гошулып дуран түрки элементлерин хасабына түркилигини саклаярды. Селжуклылар дөври мусулман медениетинин тәсиринде түркилиги сакламак шертлеринде өзболушлы бир өсүше эе болупды. Йөне, шол бир вагтда, арап ве парс медениетинин тәсиринде болмаклары оларын дуйгуларында миллилиги неселтмән, гайтам, бейгелди.

Багдатдакы Бувейхлилере гулук эдйән түрки эсерлер Тогрул бегин шөхере гирмегине нәгилелик билен гаран хем болсалар, түрки дуйгуларынын тәсири билен, Мосул арап хөкүмдары тарапындан гөндерилән огуз келлелеринин Багдат мейданында гөркезилмегине әл бермәнди. Алш Арсланын түрки пайхасына сахып боландыгы ве түркилиги васп эдендигини билйәрис. Кәбир Европа тарыхчыларынын араплашан бир эмир хөкмүнде танан Сирия хөкүмдары Нурет-

дин Махмыт Мүсүр фатими халыфына иберен бир мектубында мусулманчылыгың хачияразлардан дине түркилерин пейкамлары аркалы гораландыгыны текрарландыр. Бу бейик хөкүмдар шол бир вагтда йыгы-йыгыдан чапавулчылык дабараларыны, зыяпатлар гурмак ялы Орта Азиядан гетирилен түрк дессурларыны-да довам этдирипдир. Шол дөврүн шахырлары ве языжылары оны түрк хөкүмнде хасиетлендирипдирлер. Көне бейик сахабалара мензедилен Нуретдин Махмыт өз үлкеси үчин көп пейдалы затлары дөреден улы хөкүмдардыр.

Селжуклы хөкүмдар солтан Месут 1135-нжи йылда халыф эл-Мүс-тершид билен сөвеш эденде халыфың гошунындакы түркилер Месудың тарашына гечип, халыф дине арашлар ве күртлер билен галыпдыр. Бу ягдай гарындашылык дуйгуларындан гелип чыкярды. Шонда хөкүмдар халыфа мундан бейләк түркилери гулуга алмажагына вада этдирипди. Везир Нызам ул-Мүлкүң гаршы дурмагына гарамаздан, Мәлик шаның гошунындакы 7 мүн чемеси эрмени эсериниң ковулмагыны түрки эсерлерин артыкмачлыгы ве үстүнлиги хасап этмек болар. Бу гүррүңи хазирликче шейле жемлемек болар: селжуклылар Түркүстандан өзлери билен милли гурлуш ве эдара эдиш дүзгүнлерини, дөп-дессурларыны гетирипдирлер ве олары өз дөвлетлериниң ахырына ченли горал саклапдырлар. Чапавулчылык дабаралары, яс дессурлары ата ватандакы ялы довам этдирилипдир. Эсасан милли нахар болан тутмач өңкүси ялы йөргүнлиди. Селжуклы хөкүмдарлары хем, монгол ханлары кимин, бирине хормат билдиренлеринде ичги гойярдылар. Ресми гатнашыктарда гөк түрклер дөврүндө ишледиле билге, улуг, ынанч, кутлуг ве шм. түркиче унванлар уланыларды.

Газналы авторлар Байхақы ве Гердизи селжуклы огузларыны түркмен дийиш атландырырлар. Эмма Якын Гүндогар авторлары олары "эл-гуз" (огуз) гөрнүшинде аңладярлар. Тогрул бегиң гошуны хем огуз дийип таналяр. Мәлик ша дөврүндө бөрдөки эсерлерде бу ердөки огузлара "түркмен" дийишдирлер. Бу дөврүндө соң огуз ады диңе Санжары тутуп саклан огузлар барада уланылар. Эмма огузларың өзлери көне атларыны узак вагтлап уланышдырлар ве түркмен адыны көп вагтлап еке-төкликде йөрөтмөндирлер. XIII асырдан башлап огузлара хемме ерде түркмен дийишдир.

Селжуклы дөвлетини гуран, онуң серхетини гинелден хем огузларды. Ата ватандан Анадола бөлүм-бөлүм, жемагат-жемагат болуп гелен огузлар дөвлет тарапындан Византия серхедине гөндерилйәрди. Бу эсасан бидүзгүнчилигиң өңүни алмак ве өри мейданларыны гысмазлык үчин эдилйәрди. 1048-нжи йылда Мавераннахрдан улы бир огуз жемагаты Ажем Ырагына гелипди. Ыбрайым Йынал оларың юрт тутунмак бабатда кынчылык чекйөндиклери үчин Рум арачөклерине гитмеклерини талап эдип, өзүниң хем оларың ызларындан баржакдыгыны айдяр. Догрудан хем Ыбрайым Йынал бираз соңра оларың башында дуруп Византияның үстүндө мөхүм бир еңиш хем газанды

[8], IX, с. 226-227]. Тогурул бег Бувейхиогулларының дәулетини сындырып, халыфлыгың Арап Ырагына хәким болупды ве огузларың гүйжи билен гудратыны Византия таналдыды. Онуң ыгытырындакы Исхакоглы Ыбрайым ве "сахт кеман" (Демир яйлы) унванлы огуз беглери Хемедан себитлерини ве оңа гоншы этраплары алмакда мөхүм хызматлар гөркезипдирлер [8], IX, с. 224, 248].

Аңланылышына гөрә, Тогурул бег ве Алп Арслан илдешлери болан огузларың герегиче табын болмаяндыкларындан, айратын хем талаңчылык гылыкларындан эл чекмейәндиклеринден нәгиледилер. Оларың хатда газналылардан ве дейлемлилерден өзлерине гечен, говы тайярлыклы түрки мамлюкларыны илдешлеринден илери тутуп башлан болмаклары хем мүмкинди. Огузларың өз башбугларына болан хорматы, табынлыгы чеклиди. Башбуг дәп-дессурың талапларыны бержай этмәге борчлуды. Олар бержай әдилмедик халатында хормат ве табынлык азаларды, хатда илдешлериң баш гөтермегине, ата чыкмагына хем себәп болярды. Шонда огузлар шол неберә дегишли башга биринин төверегине топланардылар. Огузлар Тогурул бегің өзлерине иследиклери ялы чапавулчылык әтдирмейәндигине (ёғсам Тогурул бег чапавулчылык дабараларыны хем гечирйән экен), өзүниң хем әйранлы везириниң тәсири астында боляндыгына, үстесине-де мамлюк әстерлерини олардан ёкары тутуп, мөхүм ерлерде, везипелерде гоияндыгына гахарланардылар. Тогурул бег, Алп Арслан ве бейлекилер хемише янларында болуп, буйруга боюн сунжак садык ве табын бир кувватың әси болмак үчин Түркүстандан Андалузия ченли мусулман әлеминиң әхли ериндәки ханеданлар тарапындан кабул әдилен мамлюк системасыны өзлишдирдилер. Газналылар билен болан сөвешде энчеме түрки мамлюк бөлүми селжуклыларың тарапына гечипди. Дәулет гурланындан соң болса газналылардан, хатда дейлемлилерден хем көпсанлы түрки мамлюкларының селжуклыларың хызматына гелендиги хақыкатдыр. Тогурул бегдир Алп Арслан боюн сунуп, берилйән тербийә уйгунлашян бу мамлюклары ганыгызгың, гөнүмел хәсиетли илдешлеринден тапавутландырып, оларың өңе дүшйәнлерини улы везипелере чекдилер. М.Х. Ыынанжың айдышы ялы [147, с. 99], Тогурул бегің ве Алп Арсланың мамлюк системасыны өзлишдирмеклеринде әйранлы дәулет доландырыжыларының улы ролы боландыр. 1058-нжи йылда Тогурул беге гаршы питне турзан Ыбрайым Ыыналың төверегине огузлардан улы топарлар йыгнаныпды. Олар эгер хөкүмдар болса шу талапларыны ерине етирмеги Ыбрайым Ыыналың бойнуна гоюпдылар:

1. "Арап Ырагына йөриш этмели дәл". Огузлар Тогурул бегің баштутанлыгында Ырага әден сапарларында көп кынчылык чекипдирлер әллерине болса сувытлы зат дүшмәнди.

2. "Солтан, ягны Тогурул бег билен хяч барлышмалы дәл". Бу огузларың Тогурул беге гаршы өрән гахарлыдыкларыны аңладяр. Әденли

хөкүмдар болан Тогрул беги үстүнлүге етирен ковумынын оны халамазлыгы ғынандырыжы факт.

3. "Өзлеринин пикирини билмезден, бирини везир алмалы дәл". Бу ягдай везирлерин Тогрул бегин огузлара гаршы гөрешинде эсасы ролы ойнандыкларыны гөркезийр.

Халыф Тогрул беги Гүндогарын хем Гүнбатырын хөкүмдары дийип ыглан эденден сонра, Ыбрайым Ынаал Тогрул беге алада барыны берди. Мамлюк эмирлеринден болан Хумар Тегин Тогрул бегин Ыбрайым Ынаалы өлдүртмегине себеп боляр. Арадан эсли вагт геченден сон, солтанын Хумар Тегине гахары гелен пурсатыны пейлөп, Ынаалын огуллары, солтанын разылыгыны альп, Хумар Тегини өлдүрдилер. Эрдем, Гөвхер Айын, Хумар Тегин, Ай Тегин-и Сүлейманы Тогрул бегин соңкы йыллардакы эсасы эмирлеридир. Буларын әхлисинин аңырсы мамлюкларландыр. Бу эмирлерден дине Гөвхер Айын селжуклылара бувейхлилерден гечипди.

Тогрул бегин өз илдешлеринин гөвнүнден турмак үчин аладаланмандыгы дуколяр. Чүнки, түркменлерин нәгилелиги довам эдишди. Тогрул бег егаландан сон Дамганын янындакы Гирдкух галасында 10 мүн түркмене даянып солтандан гораян Гутулмыш галадан чыкып, 50 мүн адамлык гошун дүзди. Түркменлерин көпүси Рей билен Хемедан аралыгында отурярдылар. Гутулмыш Алп Арслан билен болан сөвешде (1064) енлип, сөвеш майданындан гачяр ве узак вагт гечмөнкө вепат боляр.

Алп Арслан илдешлерини берк жезаландырыр. Шу сөвешде Алп Арсланын янында эмирлер Көл Сарыг, Пехлеван, Алтун Даг, Сав Тегин, Булдажы, Сункуржа, Агажы барды. Буларын аглабасынын, белки-де әхлисинин аңырсы мамлюкларланды. Тогрул бегин-де, Алп Арсланын-да янында өңки түркмен беглеринин кән гөрүнмезлиги догрудан-да гең ве ғынандырыжы фактдыр.

Алп Арслан түркчүлиги нәче тарыпласа-да илдешлери болан түркменлери гошун гуллугына алмандыр. Алп Арслан-да, Тогрул бег-де, оларын мирасдарлары-да меселәнин әхмиетине догры дүшүнмөндирлер дийип чакласа болжак.

Алп Арслан мамлюк эмирлерини мөхүм везипелере чекйөркө, онун өз ковуmundан болан беглер Сирияда арап хөкүмдарларынын гуллугына гирмөге барыпдылар. Булар ялы хадыса башга ковумларда асла болмандыр. Гөчүп баран түркменлери дүрли пиримлер билен Византия серхедине угратмага ве ол ерде үстлерине селжуклы шазаданы я-да мамлюк эмирини дикме гоймага йыктын эдилйәрди. Шол дикмелерин бири Гүмүш Тегини түркмен беглеринин бири Бекчиоглы Афшин 1069-нжы йылда өлдүрийр. Соңкусы йылда болса Селжуклы ханеданындан боландыр дийлип чак эдилйән, шол бир вагтда Алп Арсланын гиевиси Эр Басганын Азербайжанда серхет себитлеринде яшаян наввакийе түркменлеринин бир бөлеги билен Византия дәвлетине

боюн суандыгыны билийәрис. Эр Басганың Алп Арслан билен нәме үчин ягы боландыгы билинмейәр. Эр Басган Тогрул бег ёғаландан соң солтанлыга Алп Арсланың гечмегини ислән иң әржел тарапдарларын бириди. Бу мысалларын әхлиси дүшүниш болмаян түркмен меселесиниң дөрөден проблемаларыдыр. Эр Басган билен бирликде Византия топракларына гиден наввакиелер шол йылың өзүнде ол ерден гайдып, Сирия гелдилер ве бу ерде чапавулчылыга башладылар. Малазгирт сөвешти түркмен меселесиниң хас чуңлашмагының вагтлайын хем болса өңүни алды. Түркменлер соңра Гутулмышогулларының баштутанлыгында Анадола яйрадылар. Ата ватандан Эйрана инен түркмен жемагатлары соңра Анадола гечдилер.

1072-нжи йылда Алп Арсланың ёғалмагы себәли Керман мәлиги Кавурд солтан болмак үчин баш гөтерди. Яш солтан Мәликшах ве везир Нызам ул-Мүлк илки Рей—Хемедан себитлериндәки түркменлериң үстүне гитдилер. Әп-әсли мукдарда пул харч эдиң, бу улы дүзүлүде яшаян түркменлериң Кавурдың төверегине топланмагының өңүни алдылар. Бу чәрелер Кавурдың еңилмегинде мөхүм роль ойнады. Йөне, түркменлер бу ишден дүйили пейда гөрүп билмедилер.

Мәликша дәврүнде асыллы неберелерден чыкан эденли серкерде Артык бегдир Чубын ве Анталя хәкими Алпоглы Ягы Сиян кимин бармак бүкүп санаймалыжа түркмен беглери дәвлет гуллугында дурялды. Эмма Артык беге хем онун мертөбесине лайык везипе берилмедиди, нетижеде, бу бег Мәликшаның гуллугындан айрылып, Сирия мәлиги селжуклы Тугуша гуллуга гечипдир ве өмрүниң соңунда Иерусалимниң хәкими болушдыр [153, XXVI, с. 101].

Мәликша дәврүнде Нызам ул-Мүлкүн түркмен меселесине биларх гарамандыгы аңшырылар. Ол өз әсеринде дәвлетниң түркменлер меселесинде кынчылык чекйәндигини янзыдыпдыр, соңра болса илкинжи йылларда түркменлериң әхли дүйрмеги билен бу дәвлетте көп хызматлар эдендиклерини, хич бир азапдан гайтмандыкларыны, дәвлетде хукуклы боландыкларыны айдяр. Шол себәпден хөкүмдарларын өз гарындашларындан ве бейлеки түркмен яшларындан мүң санысыны я-да хас көпрәгини мамлюкларын тербиеленилиши ялы тербиеләп, дәвлет гуллугына алмакларының герекдигини несихат эдйәр. Шейдилсе, түркменлериң дәвлетте гаршы йигренчлериниң айрылып гитжекдигини, герек болан халатында 5—10 мүң адамлык гүйч билен ислендик хызматы бержай эдиң билжекдиклерини ве дәвлетниң берйән әшретлеринден пейдаланжакдыкларыны язар [40, с. 73]. Эмма везириң өрән ерликли бу несихаты хич вагтда уланылмады. М.Х. Йынанч ёкардакы айдыланлардан хабарлы болса-да, Нызам ул-Мүлки түркменлери империяның иң тоналаңчы ве дердесерли элементлери хасапаян эдиң гөркезилдир, оны түркмен беглерини иш башындан айырмакда себәшкәр хөкүмүнде гүнәкәрләндир [147, с. 99].

Селжуклыларың гарлык, гыпжак ялы түрки мамлюкларындан, ягны гуламлардан дүзүлөн хакынатутма (хасса) гошунының нә дережеде кувватлы боландыгыны Мәликшаның өлүминден соңкы хадысалар эшгөр гөркезйәр. 7 мүн саны эрмени эсгериниң Мәликша заманында гошундан ковландыгыны өң айдыпдык. Бу ишде түрки мамлюкларының тәсири барды. Түрки мамлюк эмирлериниң хем, эдил солтанларыңкы ялы, көпсанлы эсгерлери барды. Бу эмирлер селжуклы шаадаларың янларында атабеги боланларында оларың адындан херекет эдил, говшаграк солтанларың элинден ыгтыяры алмага дыржашырдылар. Кәбир чешмелериң гөркезмегине гөрә, Мәликша ёгаландан соңра башланан тагт давасында Мәликшаның эзиз гөрийән эмирлеринден Билге бег унванлы Онур Нызам ул-Мүлкүн огулларындан бириниң голдавы билен Ысыпханда өзүни хатда патыша дийип хем ыглан эдиңдир.

Мамлюк системасы диңе Эйран селжуклылары тарапындан дәл, эйсем Анадолы селжуклылары, шол санда өрөн гысга вагтлык сыясы сахна чыкан Сирия селжуклылары тарапындан хем кабул эдилипдир. Эл-Жезирәниң ве Сирияның хәкими болан зеңдилер хем эсасан түрк мамлюк небересиди. Зеңдилериң Сириядакы мирасдары эйюбилер хем бу системаны довам этдириңдирлер. Эйюбилериң мамлюклары 1250-нжи йылда өз хөкүмдарларының хәкимиятини агдарып Мүсүрде, соңра болса Сирияда өз дөвлетлерини гурдулар. Газнавыларың ерине гечен горлуларың хем хасса гошуныны түркилер дүзүпдирлер. Горлы ханеданына дегишли түрки мамлюклары Хиндистанда мамлюк дөвлетини дөрөтдирлер. Хатда Гараханлы дөвлетинде хем мамлюк системасы орнашдырыланды. Солтан Санжарың дөвүрдеши гараханлы Ахмет ханың 12 мүн түрки мамлюгының боландыгы мәлимдир. Гетирилен мысаллар ханеданларың өз ховисузлыгыны үңжүн этмеги ве хәкимликлерини йөрөтмеги үчин бу системаның зерурыет боландыгыны гөркезйәр. Тире-тайпалара даянян харбы система бу системаның гаршысына дуардан хас эжиз гелйәрди. Мусулман ханеданларының гошуны түрки мамлюкларындан дүзмегиниң ене-де бир себәби мамлюклардан дүзүлөн гошуны аңсат тошлап боляндыгы себәбли дәл-де, оларың эсгерлиге герек башарныклары өзлеринде жемләндиги себәблидир. Хут шу жәхтден Мүсүрде иң гыммат хакынатутма мамлюкларың түрки ковумларындандыгы йөне ерден дәлди. Авторларың язмагына гөрә, түркилер ат мүнмәге эзбер, ат үстүнде арка тарапа ок (пейкам) атмага ве найза уланмага өкде экенлер, үстесине-де климатик шертлере аңсат уйгунлашян, тертин-дүзгүне чалт өвренишйән, батыр ве совукганлы, сөвешлерде дүйнәниң иң чыдамлы адамлары болупдырлар. Екеже етмезчиликлери — о-да гижә сөвешлеринде, кәбир башга халклара середенинде, башарныксызрак экенлер. Бу хем оларың гижелерине ал-арвахдан горкяңдыклары үчинди.

Түрки мамлюк эсгерлериниң башында хайсы ханедан болса-да, оларың милли дуйгудан, пайхасдан махрум боландыгы хакында

алимизде сувытлы бир делиллер ёкдур. Ылайта-да ят ерлерде, меселем, арапларың ве ажемлериң арасында яшамаклары оларда милли дуйгыны гүйчлендирийёрди. Фатими халыфы Нуретдин Махмытдан түрки эгерлерини гошундан айырмагыны хайыш эденлеринде бу хөкүмдар перендилериң (европалыларың) найзасына дине түркилериң пейкамларыны гаршы гоюп билжекдигини, перендилериң дине түркилерден горкяндыкларыны айдындыр.

Мамлюк системасы эсасан Эйранда ве Сирияда түркменлери дөвлет гуллугындан махрум эден-де болса, херхал, буларың араплар ялы говшап галмагының өңүни алындыр.

Шол бир вагтың өзүнде түркменлер бүтинлей зыңылып ташланаймандырлар. Бейле көплүк ве сөвешиж халкы бу ягдая дүшүрмек мүмкин хем дәлди. Шонуң үчин хем түркменлер хер ерде болсалар-да, хатда Мавераннахрда хем дөвлетин харбы кувватының кепиллендирмеси болдулар ве монгол дөврүнден өң Анадольтда, Эйранда ве Сирияда дөвлетлериң даянжы, түкенмез бир гошмача гүйч ролуны ойнадылар, бейлеки ковумларың баш галдырмагына бөвет болдулар.

Түркменлер Якын ве Орта Гүндогарда умуман үч үлкеде мекан тутдулар. Бу ягдайдан оларың өзлери-де, яшаян юртлары-да разыды. Түркменлер душман үлкелере чапавулчылык этмекде хем-де оларың хужүмлерине гаршы дурмакда шол юртларың ханеданларына хызмат эдйёрдилер ве өзлери үчин "доюмлык" (олжа) алярдылар. Булар серхет якалары үчин өрөн зерур, аматлы гүйчди. Имамеддин Зенни Шәхризор себитиндәки йыва түркменлериниң бир бөлегини Сириядакы хачпараз серхетлерине гетириң, оlara шол ерден юрт берди. Серхетяка түркменлериниң улы бөлеги Анадольтда Византия серхетлеринде болуң, оларың шөхратлары Хорасана яйылынды. Түркменлерден кәбирлери гөнүден-гөни этрапларда хәким болуңды, энчемеси мүлк эси болуңды. Энчеме түркмен жемагаты салгыт төлейән "раййя" (раят) ягдайындадылар. Түркмен беглери, мамлюк хәкимлери кимин, аматлы шертлер дөрәнде серхет якаларында я-да хут өзлериниң басып алан ерлеринде бегликлер дөредипдилер.

Түркменлериң Селжуклы дөврүндәки ягдайына дегишли умумы айратынлыклары билен таншанымыздан соң, инди, гелиң, ата ватанда галан түркменлериң хал-ягдайы барада дуруп гечелиң.

1. МАВЕРАННАХР

XI асырың икинжи ярымында бу ерде чигиллериң мекан тутандыкларыны билиёрис. Булар Ыссык көл якаларындан яп-яңы гелен болмалыды. Өзлери хем Гүнбатар Гараханлы дөвлетиниң харбы гүйчлериниң арасында орнашыңдылар.

Чигил ве гыпжак иллерине дегишли кәбир беглериң селжукларың гүнбатар йөришлерине гошуландыгы шүбхесиздир. Ханоглы Мәлик

Харун, Мериқан Ша Мәлик эт-Түрки дагы муңа мысал болуп билерлер. Булардан Ханоглы Харун Халап хөкүмдары Мирдасоглы Махмыдын хызматында дурупдыр [154, I, с. 294-296, II, 9—56].

Гүнбатар түрки беглеринин биринин оглы болан Ша Мәлик эт-Түрки болса 100 атлысы билен Мүсүр фатимилеринин гуллугына гиришди. Эмма ол ерде хем узак дурман, илки Тараблуса, сонра Иффрикийе (Тунисе) гидип, шахандазлык [81, X, с. 241] эдиپ гезипди (1095).

XII асырын биринжи ярымында Мавераннахрда ики улы гөчме жемагат яшарды. Олар огузлар ве гарлыкларды. Буларын икисинин хем гысылып гелен халкыетлердиги шүбхесизди. Огузларын гөчүп гелмегинин себәби канлыларын чапавулчылыкларыдыр. Шол чапавулчылыклар зерарлы олардан авшар, салыр, йыва ве бейлеки кәбир топарларын Гүнбатар ве Гүнорта-Гүнбатар Эйрана (Хузыстан ве Шәхризор), Анадола гөч эдендиклери беллиди. Канлылары хем түрки үлкесини басып алан гарахытайлар аңырдан гысан болмалы.

Мавераннахрдакы огуз жемагаты бозок, үчок диен ики шаха айрылышды. Бу огузлар гараханлыларын хызматында болупдыр. Оларын Бухаранын демиргазык ве демиргазык-гүндогар тарапларында яшан болмаклары өрән әхтималдыр. Бу огузлар 1141-нжи йылда гарлыклар тарапындан Хорасана гитмәге межбур эдилдилер. Солтан Санжары туссаг эден шол огузлардыр.

Мавераннахрда яшаян бейлеки бир халкыет гарлыкларды. Оларын гарахытайлыларын гысмагы нетижесинде Талас себитлеринден ве башга ерлерден гелендиклерине шүбхе ёкдур. Оларын өз хөкүмдарлары болан Гараханлылар билен гатнашыклары говы дәлди. Шонуң үчин гарлыклар Арслан хана гаршы гозгалаң этдилер. Ибн ул-Әсир оларын дөвлети әле алмак үчин гозгалаң эден болмагы мүмкин диййәр. Арслан хан шонда солтан Санжардан көмек сорапдыр. Солтан Санжар Амьдерядан геченде (1129) гарлыклар узаклашып гидипдилер. Эмма меселе гутарныклы чөзүлмәнди. 1141-нжи йылда гараханлы Махмыт гарлыклары янадандан өз гаршысында гөрүпди. Ол еке өзүниң гарлыкларын хөтдесинден гелип билмежөкдиги үчин, дайысы солтан Санжары көмеге чагырыпдыр. Солтан Санжар Мавераннахра гиренде, гарлыклар Гарахытай хөкүмдарындан өзлерини горамагы хайыш эдипдилер. Күр хан болса бу хайышы кабул эди, көмеге гелипди. Самаркандын якынындакы Катван чөлүнде болан сөвешде селжуклы гошуны еңилди. Солтан Санжарын аялы Теркен хатун хем есир алынды (1141) [81, XI, с. 84—86].

Гарахытайлар Мавераннахры алсалар хем, өнки дүзгүн-тертишлере дегмедилер. Гараханлы дөвлети яшамагыны довам этдирди. Катван сөвешинде гарахытайларын хатарында сөвешен гарлыклар огузлары Хорасана гөч этмәге межбур эденлеринден соң Мавераннахрда өз гөвүн ислеглерине гөрә яшамага башладылар. Хатда 1156-нжи йылда

Бухараның янында гараханлы Ыбрайым Тамгач ханы өлдүрип, жеседини чөле атдылар [81, XI, с. 202].

Эмма онуң ерине гечен Көк Сөгун я-да Чагры хан (ады Алы) гарлыкларың улы башбуты Бейгу ханы өлдүрди. Бейгу ханың огуллары Лачын бег ве башга гарлык баштутанлары Хорезмша Ил Арслана сыгынып, ондан көмек сорадылар. Ил Арслан хайышы кабул эдиң, гошуны билен Мавераннахра гелди. Чагры хан Гаракөлден Женде ченли узалып гидйөн Гызылгум сөхралыкларында яшаян түркменлери төверегине топлайшы ялы, Гарахытай хөкүмдарыңдан хем көмек хайыш этди. Күр хан түрклерің илиги [91, II, с. 15] (мәлиги) билен 10 мүн адамлык гошун иберди. Эмма түрклерің илиги Ил Арсланың гүйжүни биленсон, барлышык эденини аматлы гөрди. Шейлеликте, гарлык беглери Мавераннахрдакы өңки ягдайларына доланып гелдилер (1158).

1164-нжи йылда гарахытай хөкүмдары гарлыкларың Самаркант ве Бухара этрапларыңдан Кашгар тарапына гечмеклерини буюрды. Гарлыклар ярагларыны ташлап, Кашгар этрапларыңда экеранчылык ве башга ишлер билен мешгул болмалыдылар. Гараханлы хөкүмдары (81) Күр ханың эмрини гарлыкларга етирип, оңа амал этмеклерини талап этди. Гарлыклар мунуң билен ылалашман, гүйчлерини жемлөп, гозгалаңа башладылар. Йөне Бухараның өнүнде болан сөвешде еңилдилер ве көп йитги чекдилер. Гачанларың ве гачман саклананларың хем аглабасының такдыры шонуң ялы болды [81, XI, с. 308—309]. Шундан соң гарлыклар сыясы бир гүйч болмакдан махрум болдулар. Хакыкатдан хем шу вакадан сонра хич бир чешмеде Мавераннахрда гарлыкларың яшандыгы барада хабар берленок. Бу жуда гең затдыр. Олар Мавераннахрдан гөчүрилдимикэ? XIII асырың башларында Балхаш көлүнің (түркчеси — Терин көл) гүңдогарыңдакы Каялык шөхеринде бир гарлык ханлыгы барды. Йөне гарлыкларың ол ере я-да башга бир ере гөчүрилендиклери хакында хич хили маглумат ёк.

Хорезмшаларың XII асырың икинжи ярымына дегишли дөвлет кагызларында Барчынлыг шөхериниң ады илкинжи гезек агзаяр [156, с. 38—42, 159—175]. Сырдеряның ашак акымларында Рибатат, Ашнас, Шехир-Кент, Сыгнак шөхерлери хем барды [156, с. 159-175]. Булардан Рибатат ве Ашнас тэзе шөхерлердир. Шехир-Кент болса Ени-Кендиң башга бир ады болуң, өңки беллейшимиз ялы, шөхерің улаландыгының аламатыдыр. Тэзе атлар Сырдеря бойларында шөхер дурмушының өсендигинден хабар берйәр. Бу, элбетде, сыясы дурнуклылыгың нетижесидир. Бу сыясы дурнуклылыгы болса Хорезмшалар орнашдырыңдылар. Хорезмшалардан Ил Арсланың, Текеш билен онуң оглы Мәлик шаның Жентде хәкимлик эдендиклерини билйәрис.

XII асырың илкинжи чәръегинде Сырдеря якаларында шөхер дурмушының хас-да өсендиги беллидир. Өзкент шөхери бу өсүшин мивесидир. Бу себитлери монголлар 1219-нжи йылда аңсатлык билен басып алдылар. Шонда монголлар ашак акымларда яшаян

түркменлерден 10 мүн адамдан ыбарат гүйч топлап, олары Тайнал нойонун ыгытырына бердилер. Тайнал нойон булары хем өзүне бирикдирип, Хорезме тарап уграды. Эмма түркменлер ёлда өзлерине дикме гойлан монголы өлдүрип, гозгалаң туруздылар. Өнден барян Тайнал муны эшидиң, ызына доланды ве гозгалаң эденлерин көпүсини өлдүрди. Түркменлерин галанлары Хорасан, Мерв ве Амуе тарапларына гачдылар [91, I, с. 70]. Соңра огуз-түркменлерин улы бөлеги Хорасана йыгнанып башлады. Шу гөчхө-гөчлүклере ве монголларың салан улы вейранчылыкларына гарамаздан, XIII асырың икинжи ярымында хем Сырдеря бойлары түркмен хәсиетини пугта саклаялды. Хакыкатдан хем 1273-нжи йылда Барчпылыг шәхерине сапар эден Түркүстанлы алым Жемал Гаршы Сырдеряның ашак акымларыны Түркмен үлкеси хөкмүнде сурагландырышдыр [46, с. 15]. Шу алым Селжук ибн Кыныгың Барчкент — Жент себитлеринде отуран түркменлердендигини шол ердәки илатың агзындан эшитдим дийиң хем язышдыр [46, с. 135]. Жемал Гаршыдан 23 йыл өң бу ерлере гелен эрмени патышасы Хетум ве онун янындакылар селжуклыларың Карачук дагындан Анадола гелендиклерини шол ерин илатындан эшидиңдирлер. Эмма чешмелерде XIV асырдан бейләк Сырдеря бойларында түркменлерин яшандыгы хакында мағлумат ёк.

2. МАҢГЫШЛАК

Хазар деңзинин демиргазык бөлегинин гүндогарысында ерлешен бу ярымада Сияхкух адыны гөтерйәр. X асырың илкинжи чәръегинде ол ерде адам яшамаялды. Өзара давалар нетижесинде бир огуз жемагаты бу ере гелип ерлешди [70, с. 389]. Шондан бейләк XIV асыра ченли бу ере Сырдеря жакаларындан довамлы сурагта гөчлер гелип дурушдыр. X асырың икинжи ярымында бу ери Жебел Банкышла ады билен аңланылар [54, с. 355]. Кашгарлыда ярымаданың ады Ман Кышлаг шекилинде гелиәр (5). Ибн-ул-Эсирде [81, X, с. 268] Маңгышлак бир шәхерин ("мединет Манкашлаг"), Якутда хем [87, IV, с. 670] "Манкашлаг" шекилинде беркидилен галаның ады дийиң гөркезилийәр. XII асыра дегишли ишлерде бу адың Манкышлаг шекилинде языландыгы гөрүлийәр. Монгол басыбалышларындан соң бу ярымада кәте "Манкышлаг", кәте "Маңкышлаг", кәте Маңкышлаг, кәте Манкышлаг дийилиди. Хәзир оңа Маңгышлак хем дийилийәр.

Алш Арслан дөврүнде Маңгышлакда яшаян түркменлерин өз дөвлетинин боландыгы билдирйәр. Бу дөвлетин башында Кафшут атлы бег отуряр экен. XI асырың ахырларында Маңгышлагың хәкими мәлик унваныны гөтеришди. Ибн-ул-Эсирин язмагына гөрә, [81, X, с. 268], Хорезмша Атсыз энтек какасы Мухаммедин бар вагтында, 1128-нжи йылдан өң Маңгышлага забг эдиңди. Түркменлер батыргай сөвешипдирилер ве дөвлетлерини горамак үчин эллеринден геленини

эди́пди́рлер. Атсыз бу ерде көп ган дөкүп, үлкөни йыкып-юмрупдыр. Бу ваканы баян эдйөн бир арапча шыгыр хэзире ченли сакланьпыдыр [157, с. 126].

Селжуклы хөкүмдары солтан Санжар өз ковмуның яшаян ве өз мемлекетине дегишли болан Маңгышлагың ган дөкүлип басылып алынмагына гаршы болмандыр, сесини чыкармандыр. Йөне, сонра, Атсыз өзүне гаршы гозгалаң эденде, оны ыслам дүнйәсиниң ики ужы болан Маңгышлакда ве Жентде бигүнәлериң ганыны дөкмекде, газылары гырмакда айышладыр [89, 46, с. 44—45].

Атсызың Маңгышлагы өз голастына алмагы бу үлкедеки түркменлериң ыкбалында улы бир өврүлишик пурсаты болды. Түркменлер өз гарашсызлыкларыны йитирип, "райете", ягны, салгыт төлейән табын жемагата өврүлдилер.

3. БАЛХАН

Хазар деңзиниң гүнорта кесиминиң гүндогарында ерлешйән Балхан я-да Балкан түркменлериң иң гадымы юртларының биридир. Булар дине шу үлкеде довамлы сакланьш билипди́рлер. Селжуклы дөврүнде бу себитдеки түркменлериң Маңгышлакдакыдан хас аз боландыгыны аңламак боляр. 1312-нжи йылда Мүсүрде язылан "Китаб-ул-Идракда" агзаян "Балкан" сөзүни алым Абу Хайян Түрки дагы гөрнүшинде дүшүнди́рийәр [158, с. 36]. Гүррүн, шүбхесиз, шу Балкан хакында гидйәндир.

4. ХОРАСАН

Бу себитде, гүррүни ашакда эдилжек огузлардан өң хем аз-овлак түркмен жемагатының яшандыгыны гөрмек боляр. 1158-нжи йылда Кухистан себитинде яшаян түркменлерден бир топары шол йылларда Хорасана чозуп йөрен огузлардан башгады. Йне, шу түркменлериң обаларына өзлери ёк махалы ысмайылылар дөкүлип, малларыны чапавуллапдырлар, аял, оглан-ушакларыны есир эди́п сүрү́нди́рлер. Йөне түркменлер ысмайылыларың ызындан етип, әхли затларыны халас этмекден башга-да, докуз санысындан өзгесини гырышдырлар [81, XI, с. 107].

Санжары есир алан огузлар

Бу огузлар, өң беллейшимиз ялы, Хорасана гелмезлеринден өң Мавераннахрда яшаярдылар ве Гараханлы хөкүмдары Мухаммет Арслан ханың (1101—1132) гуллугында болярдылар. Булар канлы гыпжакларың гысылмагы зерарлы Сырдеря бойларындан Мавераннахра сүйшү́нди́рлер.

Бу огузлар үчөк ве бозок диен голлара айрылыпдырлар. Үчөкларын башында дадбег унванлы Хызыроглы Исхакоглы Тути (Дуду), бозокларын башында болса Абдулхамытоглы Горкут бег барды. Огузлар Гараханлы хөкүмдарлары билен говы гатнашыкладылар.

1122-нжи йылда Чинден ковлан хытайлар түркилер үлкесине гелип, гысга вагтын ичинде Баласагуны меркез эдиниң, дөвлет гурдулар. Ыслам тарыхында булара гарахытайлар дийилйөр. Ковлан, ягны, йүзүгара боландыклары үчин олара "гара" дийипдирлер. Гараханлы дөвлетиниң ичинде өзбашдаклыга дыржашян гарлыклар кувватлы гарахытайлара аркаландылар. Ёкарда беллениши ялы, Гараханлы хөкүмдары солтан Санжардан көмөк сорадыр. Бу вакалар 1141-нжи йылда Катван сөвешине алып гелинди. Гарлыкларын гарахытайлара бирикмеги Санжарын еңилмегиниң эсасы себәбидир. Шундан соң Мавераннахр гарахытайларын элине гечди, гарлыклар огузлары бу ерден гысып чыкардылар. Огузлар Балхын гүндогарындакы Тохарыстан себитине гелип юрт тутундылар. Оларын 40 мүн өйлүдиги айдыян хем болса [132, IV, с. 113], бизиң пикиримизе гөрә, бу сан, мегерем, артдырыландыр. Огузлар солтан Санжар тарапындан дөвлет гуллугына алынман, "райет" сайылдылар. Төлейән салгытлары Санжарын газнасына гирйәрди. Бу салгыт йылда 24 мүн гоюнды. Бу сан хем огузларын кырк мүн чадыр болуп билмежегини гөркезийөр. Үчөкларын хөкүмдарынын гөтерйән дадбег унваны гараханлылар тарапындан берлип, бу дереже адлие ишлерине бакян эмир диймеклиги анладяр. Бу өрән абрайлы везипе болан.

Бу гол беглеринден сонра Динар, Багтыяр, Арслан, Чакыр ве Мамыт кимин бой беглериниң ады тутуляр. Булардан башга-да Горкудын гардашлары Мухаммет, Санжар, Бейик Давут ве Селменечи кимин беглерин боландыгыны-да билийөрис. Булар өрән гурпылы адамларды.

Санжарын Балхда гоян хәкими Кымаж өз үлкесинден огузларын чыкып гитмегини талап этди. Огузлар бу эври ерине етирмедилер. Гафлатда галмазлык үчин, тайярланып башладылар. Кымажын бу иште солтан Санжарын разылыгыны аландыгы беллидир. Себәби огузлар Санжара ичинден чыкмажак яманлык эдишдилер. Гур дөвлетини беркарар эден Алаэддин Хүсейин Жыхансуз 1152-нжи йылда Балхы габады. Кымаж янына огузлардан хем бир топлум уршужы алып, онун гаршысына чыкды. Эмма огузлар гурларын тарапына гечдилер. Кымаж еңилди. Йөне, Санжар етишин, Жыхансузы есир алды, ягдайы дүзетди. Жүзжанынын язмага гөрә [141, I, с. 408], бу сөвешде огузларын, халачларын ве бейлеки түркилерин Санжарын тарапына гечмеги ишин ыкбалыны чөзүңди.

Огузларын гөчүп гитмеги рет этмеги себәбли, Кымаж, мегерем, Санжарын маслахаты билен 10 мүн атлы алып урша уграды. Бу хабары алан огузлар өңки ерлеринде галмак шерти билен хер өйден 200

дирхем бермеги вада этдилер, эмма Кымаж бу теклиби кабул этмек ислеiedi, үстесине, гөвүлдерине дегди. Гахар билен ыза доланан огуз беглери деррев Кымажың гаршысына сөвеше чыкып, улы еңиш газандылар. Кымаж ве онуң оглы есир алынып өлдүрүлдү [8], XI, с. 38, 74—81]. Огузлар бу үстүңликлеринден соң Балх этрапларыны чапавулладылар. Кымажың дерби-дагың эдилен хабары Мерве геленде Санжар улы гошун (100 мүнлүк диййәрлер) [46]; 46] топлап, огузларын үстүне уграды. Огузлар бу гезек хас улы алада галып, солтана илчи гөндердилер. "Биз мыдама солтаның садык гулларыдырыс. Кымаж ожагымызы депеледи. Аял, оглан-ушагымызы депелетмезлик үчин, онуң билен сөвешмели болдук. 100 мүн динар билен 100 саны түрки яш йигидини [159, с. 178] берели, солтан бизи багышласын" дийип, илчилер Санжара йүз тутдулар [67; 140, с. 94]. Санжар эмирлеринин кәбиринин гепине гидип, огузларын бу хайышыны кабул этмеди. Огузлар хатда Санжар якына геленде аялларыны, чагаларыны хем өңлерине салып аман диледилер ве өңки вадаларының үстүне хер өйден еди батман күмүш бермәге боюн болдулар [67; 140]. Эмма Санжар, эмирлеринин маслахаты билен, бу хайышы хем рет этди.

Санжар нәме ислейәрди? Өз коvмуны ёк этмек, оларын байлыкларыны, огул-гызларыны эле салмак ислейәрмиди? Солтан Санжар гечен йыл өз үстүне талаңчылык ниети билен гелен, соңра есир алнан Жыхансузы хем гечиримлилик эдиң, эгнине халат атып бошадып гойберипди ахыры.

Солтан Санжарын йүрегинде рехимдарлык дуйгусыны оярып билмедик огузларын калбында горкының орнуна гахар-газан гайнап жошды. Булар болайса 100 атлының гечип биләйжек даражык богазың агзыны алып, ята гарашып дурубердилер. Ёлуң үстүнде хер хили пәстелчиликлер гурдулар [67, 140]. Сөвеш башланды. Огузлар солтаның гошуныны бир зарбада ер билен егсан әйледилер (март — апрель, 1153 й.). Санжар бир бөлек эсгери билен масгара болуп, Балха тарап гачды. Огузлар оларын ызындан коvуп етенде, сөвеш гайтадан туташды. Солтан ене-де еңилди. Санжар ызыны гараман гачып, ахыры майын башларында Мерве өзүни атды. Огузлар Мерве тарап йөриш этдилер. Булар Мерве якынлашанда, Санжар гошунларыны хем алып шәхерден чыкды. Огузлар Мерве гирип, шәхери газап билен таладылар. Аз салымдан соңра огузлар Санжарын өзүни хем эле салдылар. Оны тагтында отурдып, өзлеринин оңа табын болжакдыкларыны айтдылар [140, с. 95]. Хакыкатда болса Санжар оларын есириди. Огузлар довам эдиң дуран дүзгүни саклап галдырмак ве дашдан гатышылмазлыгы үчин Санжары пена эдинмек ислейәрдилер. Санжары хөкүмдар хасабында саклап, өзлери үчин пейдаланмак буларын сыясатына лайык гелийәрди.

Огузлар Мерви икиленч, өзем өңки гезекдәкиден хем хас айылганч таладылар. Бу гезек огузлары талаңа шәхерлилерин өзлерине болан гатнашыкларының межбур эден болмагы хем әхтимал. Айтмакларына

гөрө, огузлар бу гезек шөхери үч гүнлөп талапдырлар. Илкинжи гүн алтын, күмүш ве йүпекден эдилен өнүмлери, икинжи гүн бүрүнч, мис ве демирден ясалан өнүмлери, үчүнжи гүн ёрган-яссык, күйзе-голча, гапы ве пенжирелери алыш гидипдирлер. Санжар Нишапура гачыпды. Ызында галан везир-бекиллери гардашының оглы солтан Мухаммет Тапароглы Сүлейман шаны хөкүмдарлыга белледилер. Сүлейман ша Мерве, огузларың үстүне уграды. Йөне онун эсгерлери огузлардан шейле бир горкярдылар вели, оларың гарасыны гөрүп-гөрмөн ызларына серпилдилер. Буларың сөбүгине дүшен огузлар йүзугра Тусы талап, соң Нишапура гелдилер (декабрь — январь, 1153 — 54 й.). Бу шөхер хем Мерв кимин айылганч таланды. Бу талаңчылыклар махалында көп ган дөкүлйөрди. Исферайн ве Жүвейне ченли талаңчылык эдип гиден огузлар Нишапуры ене-де чапавулланларыңдан соң, ыза дөндүлөр. Огузлар бу йөришлериниң хеммесинде Санжары хем янларыңдан гомянокдылар. Гачмазлыгы үчин, оны демир канаса салыпдылар. Ол заманларда мусулман юртларында шу усул уланыларды. Санжарың думлы-душа даган эмирлери Нишапурда топланып, гараханлы Мухаммет ханың оглуны ве Санжарың башга бир егени Махмыды хөкүмдар белледилер. Махмыт Хырады габан огузларың үстүне уграды. Ики тарапың арасында энчеме чакнышыклар болды. Оларың көпүсинде огузлар үстүн чыкдылар. 1155-нжи йылың августында огузлар Мерве гелдилер ве бу ерде Махмыда илчи ибериш, барлышык этдилер.

Махмыт хем өзүңден өңки Сүлейман ша ялы говшак шахсыетди ве әкли ыгтыяр Мүейед Ай Абаның элиндеди, Ай Аба Нишапурдан башга Тусы, Нусайы, Абиверди хем элине алышды. Санжарың бейлеки бир эмири болан Айтак 10 мүн атлы топлап Хорасанда, Жүржанда ве Дехистанда айланып йөрди [8], XI, с. 81-83].

Огузларың элинде болан ерлер Балх, Мерв ве Сарахс себитлериди. Аңланылышына гөрө, бу ерлер олары канагатландырырды. Обалары өңкүси ялы Балх ве Тохарыстан себитлериндеди. Хан Махмыдың эден барлышыгыңдан соң Санжарың эмирлери Мерве барып-гелиш билйөрдилер. Йөне олар Санжарың янына геленлеринде огуз беглеринден Тути бег, Горкут я-да Селменжи ве Бейик Давуд хөкман шол ерде болярды. Нәхили хем болса, 1156-нжы йылың октябрь — ноябрь айларында Мүейед Ай Аба Санжара гаравуллык эдйән огузлары алдан-огшан, гөзлерини гапмагы башарды ве солтаны Балхдан Термезе гачырды. Санжар ол ерде аз салым боланыңдан соң, Мерве доланып гелди. Огузлар Санжарың инди нәме ишлер этжекдигине алада билен гарашдылар. 72 яшыңдакы гөвничөкгүн, хазынасы бош, үлкеси харап, гошунлары дарган адам нәме эдип билжекди? Хакыкатдан хем солтан Санжар шондан соң хич хили херекет этмән, 7 айдан соң гайгы-хасрат ичинде дүнйәден өтди (7-нжи май, 1156 й.). Ол пажарлы гүммези бир гүнлүк ёлдан селеңләп гөрүнйәңдиги хакында махабаты етирилйән әгирт түрбетинде жайланды. Йне, кувваты ве мертебеси шахырлар

тарапындан арша гөтерилен ынсаның ыкбалы шейле гарашылмадык ягдайда ахыр болды. Мунуң өзи, шүбхесиз, патышаның забун эмелдарларыныңкыдан пархы болмадык бир пәхим билен өз ковмуна гаршы иш гөрмесиниң гутулгысыз нетижесиди. Санжарың гаррылык ягдайы этмишлерини аклап билмез. Огузларың эл кесип ялбармалары ве хатда онуң үчин утушлы теклишлерини хем рет этмеги солтаның өз илдешлерини ёк этмеги максат эдинендигине шүбхе гоймаяр. Хатда Газналы солтан Месут хем бу огузларың өзлеринден аз талаңчы ве аз ховшлы болмадык аталарына бейле газаллы дараманды.

Селжуклыларың өз илдешлерине шейле бипарх, әсгермезчиликли гарамаклары, олары дөвлет гуллуқларына голайлашдырмазлыклары, дашары юртлулардан ибалы гөрмезликлери түркменлере шейле бир тәсир эдишдир вели, онуң ажы ятламалары XVII асырда хем түркүстанлы түркменлериң арасында сакланып галыпды. Соңуна середенинде бу әсгермезчиликли ве гөдек ялңышлык болуп, Эйранда-да, Анадолияда-да Селжук дөвлетлериниң сынмагының әсасы себәплериниң бири болуп дурярды.

Солтан Санжарың өлүми огузлары гынандырып дуран дәлдир. Олар Балх себитлеринде юртларыны сакладылар. Талаңчылыгы бес эдиш, хан Махмыды өзлерине хөкүмдар дийип ыкпар этдилер. Шундан соң огузлар Балхдан Мерве гелдилер (август — сентябрь, 1158 й.). Хан Махмыт ве сыясы тәсири элде саклаян Ай Аба Сарахсда болярдылар. Ай Аба гошуныны огузларың үстүне сүрди. Оларың бир бөлеги билен чакнышып, үстүн чыканындан соң Мерве гирди. Бу ениш оны гылавландырды, ол огузлары бүтинлейин арадан айырмак ниетине мүнди. Ол янына Махмыт ханы хем алып, огузларың үстүне сүрди. Эмма Ай Абаның әхли умыды пужа чыкды. Үч гүн довам эден сөвешде огузлар үч гезек ыза чекилен хем болсалар, иң соңунда Ай Абаны агыр еңлише сезевар этдилер (3-нжи ноябрь). Бу үстүнлик огузларың кувватдан гачмандыкларыны гөркезди. Огузлар бу гезек мервлилер бабатында говы гатнашыкда болдулар, эмма Сарахс ве Тус

буларын хәкимиятини ыкпар этмек ислемайәрди. Огузлар Тусдан Нусая, Абиверде тарап гитдилер, ол ерде Махмыт билен душупшы, хөкүмдарлык меселеси барада ылалашдылар. Сонра бирликде Нишапура, ондан хем Сарахсың үсти билен Мерве гайдып гелдилер. Булара боюн эгмек ислемайән Ай Аба болса Нишапура тарап гитди.

Нусай себитлеринде Языр бойы отурярды. 1160-нжы йылда оларын башында Эвдүк (Өдек) хан оглы Ягмыр хан дуярды. Язырлар гүррүни эдилйән бу огуз жемагатына дегипши болман, бу ере Балкан ёлы билен Маңгышлакдан гелипдилер. Шол йылда Хорезмша Ил Арсланың гошунының бир бөлеги язырларың үстүне дөкүлип, талана салып гидипди. Ягмыр хан огузларың янына барып, ярдам сорады. Онуң айтмагына гөрә, Санжарың эмирлеринден бири болан Айтагың күшгүрмеги себәпли Хорезмшаның гошунлары язырларың үстүне чозупды.

Сонкы гүррүндери эшиден Айтак хем Мазендаран хәкимини ярлама чагырды. Дехистаның якынында ики тарап чакнышып, Айтак билен Мазендаран эмири дерби-дагын эдилди (1160). Мазендаран "шасы" текепбир Гази Рүстем бин Алы 30 мүн эсгери билен гирен сөвешинден 4 эсгери билен чыкыпдыр. 1161-нжи йылда Дехистан билен Жүржаны чапавуллан огузлар Хорасана гайдып гелдилер [160, II, с. 94—95].

Бу огузларың газанан иң улы ве мөхүм еңишлеринден бириди. Бу гезек огузлар сан бабатдан хем хас азды. Сөвеш Дехистана якын бир ерде болупды. Нишапура ве төвереклерине хәким болан Ай Аба Махмыдың хөкүмдарлыгыны ыкпар этмейәрди. Шонун үчин огузлар Махмыды хем янларына алып, Ай Абаның гаршысына уградылар. Ай Аба Нишапурың якынындакы Шадияхда габалды. Шол вагтлар Махмыт огузлардан гачып, Нишапур галасында гизленди. Ол огузларың зор салмаларына чыдам эдип билмедик боларлы. Йөне, сәхел салымдан, бу этмиши үчин бижай пушман этмели болды. Ай Аба оны оглы билен билеликте тутуп, икисиниң хем гөзлерини ойдурды. Ата-огул жебир барыны чекип, бири-бириниң ызындан өлдүлөр (1162).

Огузлар Махмыт газанандан сон Мерве гайдып гелдилер. Мерв

эллеринде сакладылар. Шейлеликде, өңки мүлклеринин үстүне (Мерв, Сарахс, Балх, Нусай ве Абиверд) Газна шәхери билен онуң төвереклери-де огузлара гошулды [81, XI, с. 131]. Буларуң хер бириниң башында бир огуз беги отурырды. Хырадың хәкими Ай Тегин ве Санжаруң 1161-нжи йылда Таликаны хем-де Гаржыстаны басып алан эмирлеринден бири Сункур огузлара салгыт төлейәрди.

1164-нжи йылда огузлар Хырады габадылар. Чүнки Ай Тегин гурлар билен болан сөвешде өлүпди ве хыратлылар шәхериң берк галасына бил баглап, табынлыкдан боюн гачырырдылар хем-де гүйжи барха көпелйән Ай Аба боюн сунуп уграндылар. Огузлар Ай Абаның Сарахс тарапына эдйән чапавулчылыкларындан халыс бизар боландыклары үчин, габавы бес эдиң, ызларына гайтмага межбур болдулар [141, I, с. 278, 415, 466].

1164—1165-нжи йылларуң вакаларындан соң огузлар сыясы әхмиетлерини элден гидермәге башладылар. Мунуң эсасы себәби хем оларуң умумы баштутанларынуң болмандыгы ве дагыныклыга йүз уруп уграндыкларыды. Онсоңам эденли беглериң көпүси арадан чыкыпды. Бу ягдая гетирен себәбиң шол болмагы-да өрән әхтимал.

1173-нжи йылда Мерв ве Сарахс Динар бегиң элиндеди. Мәлик Туки билен Мәлик Горкудуң мундан өң боландыгы белли. Шол дөвүрлерде Хорасан билен гоңшы ики саны дөвлет бейгелип башлапды. Булардан бири Хырат билен Газнаның аралыгындакы дагылык үлкеде болан Гур дөвлетиди, бейлекиси болса Хорезмдәки Хорезмшалар дөвлетиди. 1172-нжи йылда Хорезмша Ил Арслан ёгаландан соң тагта чыкан Солтан шаны гарахытайлардан ярдам алып, агасы Текеш тагтдан агдарыпды. Хорасана гелен Солтанша бу себитиң мөхүм бир бөлегине хәким болан Ай Абаның голдавы билен Хорезм тагтыны гайтарып алмак иследи. Эмма онуң бу ниети баша бармады. Ай Аба сөвешде өлдүрилди (1174). Солтанша горлулара йүз тутды. Узак вагт гечмезден Текеш билен гарахытайлыларың агзы аларды. Ягдайы дыкгат билен ызарлап йөрән Солтанша аматлы пурсатың гелендигини гөрүп, гарахытайларың янына гитди. Гарахытай патыша аялы ягдайы салдарлап гөрөнден соң, гошуна адамсыны баш эдиң, Солтан ша билен Хорезме иберди. Эмма халкың ве гошунуң Текеше болан хорматы ве гөрлән чәрелер нетижесинде, гүйжи көп-де болса гарахытай гошуны хич хили үстүнлик газанып билмән, ызына гитди. Хер ничик болса-да Солтанша көбир ягдайлардан пейдаланып, гарахытайлардан эсли гошун аландан соң, барыш Мерви эледди. Соңра ол Сарахса, Мәлик Динаруң үстүне уграды. Басга дүшен Мәлик Динаруң адамларынуң көпүси өлдүрилди. Динаруң өзи галаның бир хендегине гирип гутулды. Ол галан-гачан огузлар билен галада горанды. Солтанша олара хич хили алач эдиң билмежекдигине гөз етирип, Мерве доланды. Солтанша өрән ишендир ве батыр адамды. Ол Мервден Сарахса ызыны үзмән чапавуллар гурады. Мәлик Динар бу чапавулчылыклара гаршылык гөркезип билмейәрди.

Шонун үчин хем онун гарамагында болан огузларын көпүсү ондан йүз өврүп дагадылар. Солтаншанын хужуминден Сарахсы горап билмежекдигине гөз етирен Динар Ай Абанын оглы, Нишапурын ве Хорасанын бейлеки ерлеринин хәкими болан Тоганшаха барып, она Бистаны совгат берип, Сарахсы алмаклыгы теклип этди. Тоганша бу теклибе разы болды. Эмма ол хем Сарахсы горап билмеди. 1181-нжи йылда болан сөвешде Солтанша ениш газанды. Сарахсдан дашгары Тусы хем эле алды [91, II, с. 20—21].

Солтаншанын Мерви эле алып, Сарахса чапавулчылык этмеги, онун шәхери Тоганшаха бермеги, Нусай билен Абивердин хем элден гидерилмеги огузларын тарыхында белли бир өврүлишик нокадыдыр. Бу хадысалар [1174 — 1181] нетижесинде огузлар гөрүлмедик бир дагыныклыга дүшдүлөр. Шол йылларда Газна шәхери хем оларын элинден гитди. Огузлар Газнада беркитме гуруп, горлулар гаршы газалы урушлар этдилер. Илки башда душмандан үстүн хем гелдилер, эмма сонра еңлише сезевар болдулар [141, II, с. 422]. Балхын огузларын элинден хачан ве нәхили гидендигини билмейәрис. Бу бабатда билинйән бир зат, ол хем шәхерин 1197—1198-нжи йылларда горлулар тарапындан Өз Аба диен (?) бир түркинин элинден алынмагыдыр. Өз Аба гараштайларын голастындады ве олар салгыт төлейәрди [81, XII, с. 63].

Хорасанда сыясы ягдайлары бүтинлей песе гачан огузларын улы бир бөлеги Кермана, кичирәк бир бөлеги Фарса, шол ердәки илдешлери салгурларын янына гитди. Огузларын улы бир бөлегинин Анадола гидендигини хем аңламак боляр. Амала ашыран улы херекетлери билен тарыхы чешмелерде агзаян Рүстем бегин түркменлери соңкы гөркезилең тонардыр. Бистамыда болян Динар болса Хорезмша Текешин Ырага эден йөриши вагында яңкы ерини хем терк эдиң Нишапура, Тоганшахын янына гелди. Динар Тоганшахын уясына өйленди ве өмрүнүн ахырына ченли шонун янында галды. Онун Керманы эле алшы хакында ашакда гүррүн эдилжекдир.

Хорасанын улы бөлегине хәкимлик эден огузларын диңе бир батыр сөвешижилер дәл-де, уруш усулларыны билен ве олары эберлик билен өзлешдирен ве уланан тайпа боландыгыны гөрмек боляр. Эмма башларында селжуклы небереси кимин башарныклы ве эденли баштутан болмандыгы, араларындан дөвлет адамсына махсус хәсиетлери өзүнде жемлейән шахсыет чыкмандыгы үчин, өз еңишлеринден пейдаланып, беркарар дөвлет гурун билмәндирлер. Огуз беглерини-де эден улы мөчбердәки чапавулчылыклары үчин артыкмач язгармага хакымыз ёкдур. Чүнки, огуз беглери илдешлерини табынлыкда сакламак үчин чапавулчылыклары ызыгидерли гурап дурмалы болуңдырлар. Беглерин өз илдешлеринин үстүнден хәкимлиги чәксиз дәлди. Түрки тарыхында билинйән бир айратынлык шудур: олжа бар болса, хемме зат гүлала-гүллүк. Ёкмы? — диймек, табынлык хем ёк, ханмы, солтанмы, бегми, — оны кән бир әсгержек болуң дуран хем ёк.

Аңланышына гөрә, огузлар басып алан ерлерини араларында бөлүшип эдара эдйәрдилер. Хер бир үлкәни алан бег мәлик унваныны гөтерйәрди. Булардан Хызыроғлы Исхакоғлы Шемседдин Абу Шүжа мәлик (Дуду бег) хас гүйчли болупдыр. Мешхур Хорасан шахыры Энвери огуз басыбалышларына чуннур гынанып, язан узын бир шыгрында Гараханлы хөкүмдарыны Хорасаны халас этмәге чагырыпдыр. Эмма сонра Энвери Дуду беге якынлашыпдыр. Онуң Дуду беги тарып эден шыгырлары шу гүнлере гелип етипдир [161, II, с. 138—139; 162, I, А, IV, с. 280]. Дуду бегиң нирәни доландырандыгы ве хачан вепат боландыгы бизе белли дәл. Онуң Энверини өз хызматына алмагы хайсыдыр бир дивана эе боландыгыны гөркезйәр.

Бозокларың башгутаны Абдылхамидоғлы мәлик Горкут бегиң Мерви доландыран болмагы әхтималды. Онуң Мухаммет атлы бир гардашының боландыгыны билйәрис. Мерви ве Сарахсы иң соңкы болуп доландыран Мәлик Динарың бу Мухаммедин оғлы боландыгыны аңламак боляр. Горкут бегиң гызының Хорезмша Текешин аялларындан бири боландыгы хем билинйәр.

Монголларың Сырдеря якаларыны басып алмаклары билен ол ердәки түркменлерден көпүсиниң хут Мерве гелендиги беллидир. Булардан диңе Мерв ве Нусай себитлерине геленлерин 70 мүнден агдык әсериниң боландыгы хакында гүррүң эдилйәр [91, I, с. 128].

Монголларың Хорасаны басып алмаклары билен бу ере йыгнанан түркменлерин аглабасы гүнбатара тарап гөч эдип, Анадоolda ерлешдилер. Османлы ханеданының монгол басыбалышларындан соң Мерв этрабындакы Махандан көп санлы "гөчер өй" (50 мүн дийилйәр) билен Анадола гелендиги хакындакы ровайт бу нукдай назардан тарыхы бир гымматлыга эдир. Түркиеде Хорасандан гелендиги барадакы ятламалар үстүнден йүзйыллыклар гечсе-де унудылман, шу гүне ченли гелип етипдир. Бу ятламалардакы Хорасан аңлатмасы, шүбхесиз, диңе бу себити дәл, әйсем тутуш Түркүстаны шол санда Хорезми-де аңладяндыр.

5. КЕРМАН

Керман себитинде Чагры бегиң огулларындан бири Кавурт Гара Арслан бегиң огуллары хөкүм сүрйәрди. Ханеданың бу голы хем, бейлекилери ялы, түрки мамлюкларына даянярды. Бу себитде огузлар гелмезинден озал уллакан бир мөчберде түркмен жемагаты ёкды. Солтаншаның Мерви, Сарахсы басып алмагы билен дагыныклыга дүшен огузларың бир топары 1179-нжы йылда Кермана аяк басды. Бу топар өйи-өвзары, малы-халы билен гелен 5 мүн атлыды. Олар өрөн гөзгыны ве сурнуган халдадылар. Ики гүнлөп серхет шәхери болан Кобананы габан огузлар бу шәхер билен Керман мәлигиниң отурян шәхери

Бердесирин арасындагы Зеренде гелдилер. Оларын нәме максат билен гелендиклерини билмек үчин Керман мәлиги Сунгур атлы адамы иберди. Сунгур огузлардан Кайсер бег атлы илчи билен ызына доланды. Кайсер бег мәлиге илат санларынын 10 мүн адам болуп, хөкүмдарын гулутыны эди бермек үчин бу ере гелендиклерини, 5 мүн адамлык башга бир топарларынын болса Фарса тарап гидендигини айтды. Бу гүррүнден соң огуз жемагатынын башында дурян Самсамын ве Булагын гешлешик үчин хөкүмдарын янына гелмеклерини теклип этдилер. Мәлик огузлара ер бержекдигини айтды. Эмма ики тарап хем бири-бирине ынам эденокды. Огузлар ер баханасы билен өзлерини дагатжак боляндырлар өйдүп мүнкур болярдылар. Шол себәшли огузлар Багин этрапына гитдилер. Огузларын бу херекетлери мәлиге ярамады ве булары үлкеден узаклашдырмак үчин Фарсын хәкими салгурлы Текеледен көмек сорады. Эмма огузлар бирлешен Керман—Фарс гүйчлерини ендилер (1179). Мундан соң огузлар гүнортадакы Жируфт шәхерини таладылар.

Соңкусы йыл Керманда гөрүлмедик бир гытчылык болды. Адамлар пишик, ит этлерини ийдилер. Эмма итин өзүнн топулш, адамы иййән гезеклерем аз дәлди.

Шол йыл огузлар баш шәхере гелип, барлышык этмек барада гешлешик гечирдилер. Олар Керманын мәлиги селжуклы Тураншанын өзлерине патышалык этмегини, хатда өз араларында яшамагыны хем хайыш этдилер. Буларын ислеглери кабул эдилди ве беглере халат япылды. Хатда Туранша шәхерин өңүндәки дүзүгә гелип, ил арасында хем гөрүнди. Огузларын эдил Хорасанда эдишлери ялы, башларында бир хөкүмдар гөрмек ислемеклеринде хич хили галпылык ёкдур. Эмма Туранша говшак шахсыетди. Ол ковулдашларыны канагатландырар ялы эденлилик гөркезмеди. Дөвлет адамлары хем муны голдамадылар. Булар нәме дийселер ерине етирип дуран гуллары уланмага өвренишендиклери үчин, кесгин хәсиетли, садач огузлары халап дуранокдылар. Гайтам, көпленч халатда, олары йигренйәрдилер. Шол себәшли огузлар, ишлери битмән, баш шәхерден чыкып гитдилер.

Огузлар гүнорта-гүндогар тарапа, Немашир себитлерине уградылар. Шол төвереклери чапавулладылар. Олар, өңки эдишлери ялы, гизлән пулларыны тацдырмак үчин, айратын бай адамларын агзына гум дыкярдылар. Керманлылар агза гум гуймаклыга "огуз кавуды" диййәрдилер [5, 112, I, с. 406; III, с. 163]. Кавуд дарыдан биширилийән дыкыз бир иймитдир. Эмма бу вагтлайын уланьлан усулды. Шундан соң огузлар Керманын Гөмсир диен ерини дүзетмәге, эжеранчылык билен мешгулланмага башладылар, сөвданы хем жанландырмага гиришдилер. 1183—1184-нжи йылларда Туран шаны өз якынларынын бири өлдүрди. Она Мухаммет Зафир диййәрдилер. Хәкимлиге Бехрамшаоглы Мухамметша гечди. Ол Керман хөкүмдарларынын ин соңкусыдыр.

Нишапурды меркез эдиини, Хорасаның бир бөлегине эелик эдйән Ай Аба оглы Тоғаншах 1185-нжи йылда өлди. Ерине оглы Санжарша гечди, йөне ыгтыяр Менли Тегин диен эмириң элиндеди. Эмма ол хем башарныклы адам дөлди, шонун үчин бейлеки эмирлерин көпүси Солтаншаның тарапына гечди. Тоғаншаның көрекени Мәлик Динар болса шол вагтлар Нишапурдан чыккы Кермана гелинди (декабрь, 1185).

Динарын Кермана гелмегиниң бир чакылык билен баглы болмагы мүмкинди. Чакылыгы болса огузлар эдип билжекди. Мундан башга-да Кобан хәкими Мужахид-эддин энчеме гезек Гүргене барып, Динары Кермана чагырылды. Динарын Кермана 60 атлы билен гелмеги чакылык аландыгы хакындакы чакламаны гүйчлендирийәр. Динар огузларын болян ери Немашире барды. Огузлар билен душман Динар Бам хәкимини табынлыга аланындан сонра демиргазык-гүнбатара йөнелип, Зеренди забт этди. Бу ягдайда Керман хөкүмдары селжуклы Мухамметша көмек сорамак үчин Ырага гитди ве ол ерден ызына доланмады. Динар сонкусы йыл хөкүмет меркези Бердесири эле алды. Шейлеликте, Мәлик Динар уллакан бир кынчылык чекмезден Керманың хөкүмдары болды (1167).

Динар Керманың илатыны абаданлыга ве асудалыга етирди. Өз ковмуна мылайым чемелешди. Олар өңкүси ялы, Немашир Рейкан этрапларында отурырдылар. Бу ерлери Керманың ин говы дәнечилик үлкелериди. Динар агалыгыны дензе ченли узалтды ве көне заманлардан бәри Хиндистан, Арабыстан, Африка юртлары билен эдйән сөвдасындан улы гирдежилер алып гелйән Кайс адасының хөкүмдарыны хем салгыт төлемәге межбур этди. Мекран хем табынлык астына алынды. Түркилери, хас-да огузлары асла халамаян бир язар Эфдеал-и Кермани (Динарын диванында мөхүм бир везипәниң эси) Динары өвүп арша чыкарыр. Имам уд-дин Динар 8 йыл хөкүмдар боланындан сон, 1195-нжи йылың 15-нжи октябрында дүйәден өтди. Ерине оглы Феррухша гечди. Феррухша-да укыпсыз ве ичгә аңыны алдыран, томашабаз бир йигитди. Эфдал-и Керманың Феррухша говы гөрийән екеже хәсieti ол хем онун өз огузларыны йигренмегиди. Йөне вели Мәлик Динар огузлар даянып, тертип ве асудалыгы үпжүн эдиңди. Керманы эсерлериниң биринде бу огузлар гара гуз (гара огузлар) диййәр. Бу "гара" сыпатының олар Хорасанда сыясы абрайларыны элден гидерип, ковулмакларының нетижесинде берлендигини аңламак боляр [163, с. 13, 18].

Феррухша тагта чыканындан сонра ондан гөвни сув ичмедик огуз беглеринден Сейфеддин Алп Арслан ве Мердек баш шәхерден чыкып, Гермсирде болан илдешлериниң янына гитдилер. Феррухша мамлюкларын гүйчли тәсириниң астына дүшди. Огузлар болса Феррухшаның өзлерине болан эрбет гарайшы үчин жогап сорамагы узаклашдырмадылар. Илдешлериниң хөтдесинден гелип билмежегине гөзи етен Феррухша Хорезмша Текеше табынлыгыны билдирип, көмек сорады. Текеш агтыгы Арслан ханың баштутанлыгында ол ере бир

бөлек гошун иберди. Арслан хан Керманын серхетине геленде Феррухшанын өлди хабарыны эшитди, огузлардан болса берк гайтавул гөржегине гөзи етди. Ол ыза дөнди. Огузлар Бердесир себитини айылганч талана сезевар эденлеринден соң Гермесир тарапына, өз обаларынын болян ерине гайтдылар. Феррухшанын гардашы Ажемша энтэк яш боландыгы үчин, Хорезмшаларын янына экидилди. Ол шол ерде тө Текеш арадан чыкянча көшкде сакланылды. Огузлар Гур үлкесинден Зирек Белжик атлы бирини гетирип, өзлерине хөкүмдар эдиндилер. Бу шахсыетин нэхилидиги барада хич хили маглумат эле салнанок. Эмма Зирек билен огузларын өңе дүшйөнлеринден бири болан Алп Арсланын оңушмандыгы беллидир. Алп Арслан, пурсатыны ташып, оны өлдүрдү. Йөне хөкүмдарлыгы эле алан Алп Арслан хем башарныклы болуп чыкмады. Текешин өлүминден соңра Ажемша Кермана гелди ве огузларын башына гечди. Инди огузларын өңки кувватындан зат галманды. Бу себепли Керман салгурларын ыгтыярына гечди. Ажемша огузларын бир бөлеги билен Сейистана гитди (1213). Эмма ол ерде хем сакланып билмән, Хорезмша Мухаммедин янына барды. Хорезмша оңа Вахс билен Бамиянын аралыгыны доландырмагы табырды. Желаледдин Хорезмша монголларын өңүндөн совлуп Газна гелен вагты Ажемша оңа гошудды. Оны Желаледдин билен Чингиз ханын арасында Хинд дерясынын боюнда болан сөвешде (ноябрь, 1221) монголлар есир алдылар ве 25 гүнден соңра өлдүрдилер [164, с. 54].

Монголлар дөврүндө Керманда түркменлерин яшандыгы беллидир [165, с. 76, 82, 85—86]. Бу түркменлерин ин болманда бир бөлегинин ёкардакы огузларын несиллеридиги шүбхесиздир [166].

6. ФАРС ВЕ ХУЗИСТАН

Селжук хөкүмдарлары ата ватандан гөчүп гелен түркмен жемагатларыны ытрак-бужакда мекан тутмага итеклейишлери ялы, дөвлет хәкимиетинин ыгтыярлары долулыкда барып етмедик күрт, лур кимин урушжан халкларын яшаян даглык, барып-гелмеси кын ерлерде орнашмакларына хем гаршы дөлдилер, белки-де шоны истейәрдилер. XII асырда түркменлер килең шонуң ялы ерлерде яшаярдылар. XIII-нжи йылда Фарс үлкесинде салгурлар, Хузистанда болса авшарлар болардылар. Буларын бу ере сәхел өнрөк Сырдеря якаларындан гайдан түркмен толкунунын ичи билен гелендиклерини аңламак боляр [169, II, с. 149]. Ене-де шол вагтлар йыва боюндан улы бир топарын Шәхризор тарапларында яшандыгыны хем билйәрис. Олар хем шол толкун билен гелен болсалар герек.

Салур боюна дегишли Кара Бели (?) топарынын Шәхризор себитинде узак вагтлап яшандыгы гөрүнйәр. Зенчилер дөвлетинин улы серкердесинин бири Сир Кухын XIII-нжи йылдакы соңкы Мүсүр йөришине бу неберден Шемседдин эл-Кара-Бели-де гошулыпды. Ол

Мүсүрден Емени еңип алмага иберилен эмирлерин-де арасында барды, соң Еменде йүзе чыкан сыясы вакалара хем гатнашпыды. Эмир Шемседдин хакында башга маглумата душамзок. Багдатдан Мерага гидийән эсасы ёлуң утрунда, Динавер билен Мерагың аралыгындакы мөхүм бир гечелге монгол дөврүне ченли Дербенд-и Кара-Бели адыны гөтерйөр экени [171, А, 177, Б].

Фарсдакы салгурлар ёкарда гүррүни эдилен вакалардан бирнөчө йыл соң бир атабег дөвлетини гурдулар. Авшарлар болса Якуп билен Шумла лакамлы Гүйч Тоганоглы Айдогдынын ве онуң огулларынын галасында Хузистанда бир салым хәкимлик этдилер.

7. КҮРДУСТАН

Шәхризор, Хулван, Керманшах, Диневар этрапларындан ыбарат болан бу себитде көнеден бәри көп санлы түркмен жемагатлары яшайрды. Хулван этрапы Мәликша дөврүндә танымал түркмен серкердеси Артык бегин мүлкүди. 1101-нжи йылда салгурлардан Гара вели (?) атлы бир бегин Анназогулларындан болан Сухраб б. Бедр б. Мухелхифи енемеги нетижесинде бу ерлерин Шәхризор ве Дакукадан (Таук) башгасы түркменлерин элине гечипди.

Сонра Шәхризор шәхери хем түркменлерин голастына гечди. Ол шәхер ве этрап 1130-нжы йылда түркмен беги Арслан Ташоглы эмир Кыфчагың элинде болярды. Онуң түркменлерин әхлисиниң арасында улы абрайы барды, хер тарапдан гелен түркменлер онуң төверегине топланярды. 1130-нжы йылда Ырак селжуклыларынын солтаны Махмыт ёгаландан соң гардашы Месут тагта чыкмак үчин көмек сорап Кыфчагың янына гелди. Месут 10 мүң адамлык гошун топлап Багдадын үстүне йөреди [172, с. 43]. Ондан хас өңрәк хем (1123) Халыф әл-Мүстершидин ислеги билен шу төвереклерин түркмен эмирлери, Битлис эмири Тоган Арслан, Салтукогуллары, Букаогуллары, Кыфчак ве онуң гардашы Багдада гелипдилер. Булар арап эмири Дубейс б. Садаканын халыфа боюн эмегини газанмалыдылар.

Мосул хәкими Аксунгуроглы Имад уд-дин Зенни гоншы эмирлери өзүне бирикдирмезден хачпаразлара гаршы башарныклы гөреш эдип болмажақдыгыны аңлапды. Шол себәшли 1139—40-нжы йылларда Кыфчагың элинден Шәхризоры алыпды [172, с. 57]. Кыфчагың элинде мөхүм бир этрап сакланып галыпды. Кыфчагың ики оглы бизе беллидир: Месут ве Якуп. Месудың Зияед-дин, Якубың болса Изед-дин диен огуллары барды.

Мосулың демиргазыгындакы Малатие шәхерчесиниң кетхудасы Зияед-дин 1173-нжи йылда Сирия хөкүмдары Нуред-дин Махмыдын янына гелди. Селахед-дин әйюби 1189-нжы йылда улы эмирлеринден Фарисед-дин Күш Тогдыны (Гүйчдогдыны) Шәхризор себитине

башгутан белледди. Гүйчдогды Кыфчагың агтыгы Иззед-дин Хасаның уясына өйленди. Солтан болса оны Шәхризорың хәкимлигине белледди [173, II, с. 60, 64, 138].

Сонра Селжуклы солтаны Тогрулың атабег Гызыл Арслан билен арасы бозулды. Солтан ягысы билен гөрөш алып бармак үчин Иззед-дин Хасаның янына гелди. Иззед-дин жуда яш болан солтанга элинден гелен көмеги этди. Тогрул солтан онуң уясына өйленди. Булар Азербайжана гидип, ол ердәки түркменлерден салдамлы көмек алсалар хем, Гызыл Арсланы енип билмедилер [67, с. 179, 187].

Ибн ул-Эсириң берйән маглуматына гөрә, түркмен Кыфчак-огуллары XIII асырың илкинжи йылларында Шәхризор себитинде болупдырлар.

Кыфчакогулларының шежереси:

Түркмен Арслан Таш. Онуң оглы Кыфчак.

Кыфчагың огуллары: Зияед-дин Месуд, Гази, Якул.

Кыфчагың агтыклары: Иззед-дин Хасан, гызы (Гүйчдогдының аялы), гызы (солтан Тогрул III-нің аялы).

Күрдүстан себитинде улы бир йыва жемагаты хем яшаярды. Имад уд-дин бу йывалардан бир бөлегини Ярук атлы беглери билен бирликде Демиргазык Сирия гетирип, хачпаразлар билен серхетде ерлешдирди. Күрдүстанда галан йывалар болса Берчем ве онуң огулларының доландырмагында монголлара ченли сыясы гүйч хөкмүнде сакланып галдылар.

8. АЗЕРБАЙЖАН ВЕ ЭРРАН

Селжук енишлеринден бейләк бу үлкелерде өрән көп санлы огуз (түркмен) жемагатлары яшаярды. Анадолыны енип алан ве узак бир дөврүң довамында ол ерде түркилиги орнашдырып, үстүни етирип дуран эсасан шу огузларды. Солтан Алп Арслан заманында бу огузларың арасында навакийе атлы салдамлы бир жемагат барды. Бу сөзүң манысы шу гүне ченли ымыклы айдыңлашдырыланок. Онуң Явегийе (гачаклар) диен маныны берйән болмагы мүмкиндир. Навакийелер хем ол ердәки бейлеки огуз жемагатлары ялы, йыгы-йыгы-дан Византия топракларына акыңлар (гин мөчберли чапавулчылык) эдйәрдилер. Солтан Алп Арсланың гарындашларындан бири, шол бир вагың өзүңде гиевиси эр-Басган онушман, навакийелерин бир топары билен Византия барып сыгыңды (1069). Бу навакийелер 1070—71-нжи йылларда эр-Басгандан айрылып, Сирия бардылар ве ол ерде өзбашларына үстүнликли херекетлер этдилер. Навакийелеринң Азербайжанда галанлары болса, өңкүлери ялы, Византия акын этмеклерини довам

этдирийәрдилер. Эйрандан Анадола гиден Гылыч Арсланың янындакылар хем навакийе эсерлериди. Гылыч Арсланың какасы, Түркие селжуклы дәвлетини эсасландырыжы Сүлейман шаның-да навакийелердендиги хақындакы гүррүнлер бу жемагата ве онуң адына болан гызыкланманы хас артдырар. Бу хақда хәзирликче айдылжак зат диңе оларың Сирияның хем, Анадоляның хем алынмагында мөхүм ролуның боландыгыдыр.

Азербайжана ве Эррана илки башларда мәлик унваны билен селжуклы шаадалары иберилийәрди. Азербайжан мәликлери Тогрул бегден бейләк Чагры бегин оғлы Якутды, сонра онуң оғлы Ысмайыл (Ил Арслан), сонра агтыгы Кутбед-дин Мөвдүт (Алп Сункур бег) дагыды. Булардан соң Азербайжана башга селжуклы шаадалары иберилипидир. Йөне ол ериниң хақыкы хөкүмдарлары селжуклы велилери болан.

Серхет себити Эрраны болса илки дөвүрде Мухаммет Тапар, онуң огуллары Тогрул ве Месут доландырыпидыр. Меркез Генжеде болан. Булардан сонра ол аңырсы мамлюклардан болан хәкимлериң элине гечипидир. Соңкулар шол бир вагтда Азербайжаның хем бир бөлегини өз эллерине алыпидырлар. Бай үлкәни ве серхет якасыны доландыран бу хәкимлериң улы гошуны барды. Шол себәпли хем Ырак селжуклы дәвлетиниң иң тәсирли хәкимлери буларды. Булар оңа сөзлерини гечирип, хатда зор-да салып билийәрдилер. Гара Сунгур (1140—41-нжи йылларда ёгалан), Чавлы Жандар (1146-нжи йылларда ёгалан) ве Ил-Дениз (1175-нжи йылда ёгалан) хас танымал хәкимлерди. Ил-Дениз ве огуллары атабег хөкүмүнде селжуклы дәвлетини доландырыпидырлар хем.

Азербайжандакы ве Эррандакы түркмен беглериниң көпүси мүлк эслериди. Булар шол ерлериң хәкимлерине табындылар. Гүржүлер билен эдилен урушлара мыдама гатнашардылар. Азербайжандакы түркменлер эсасан Эрдебил, Хой, Урмие ве Нахичеван себитлеринде яшардылар. Соңкы Ырак Селжуклы хөкүмдары Месут (1134—1152) Азербайжанда габат гелен Бег Арслан атлы өрән гелшикли бир яш йигиди өз гуллугына алып, гысга бир вагтда хем ёкары деревелере чекипидир, оңа Хас Бег унваныны берипидир. Хас Бег Азербайжандакы Серав ве Эрдебил тарапларында болан огуз беглеринден я-да өне дүшйәнлеринден бириниң оғлуды. Мамлюклы эмирлер хөкүмдарың Хас Беги өне тутмагына чыдамандырлар. Оны солтандан узаклашдырмагың алажыны гөзлөпидирлер, эмма башармандырлар. Хас Бег, гайтам, хажылыга, ягны эмирлербашылыга гөтерилипидир. Солтан Месут 1152-нжи йылда ёгаландан соң Хас Бег энтек хажылык везипесинде сакланарды. Хас Бег говы гөрийән хөкүмдарының ерине онуң егени Мәликшаны тагта чыкарды. Эмма Мәликша тагт адамсы дөдди. Бу себәпли хем Хас Бег Мухаммеди тагта чыкмакыга чагырды. Йөне чакылыга иберилен адамлар Мухаммеди Хас Бегин өлдүрмек ислейәндингине ынандырдылар. Хас Бег якын достларындан бири болан

эмир Зенни Жандар билен билеликте өлдүрилди. Онуң бейлеки бир досты эмир Шумла болса гачып гутулды [81, с. 73]. Бир маглумата гөрө, өлдүрилен Зенни Жандар түркмендир [174, 2948]. Зенни Жандар көбир эмирлер билен бирлешип, солтан Месуда боюн эгмек ислекедик Тога-Йүрекоглу Абдырахманын хатардан чыкарылмагында мөхүм роль ойнашды.

Шол йылларда Зенжан-да түркмен Кафшут огулларынын элелериндеди. Олар хем бейлеки түркмен беглери кимин, соңкы Селжуклы хөкүмдары Тогул III-ин таращарларынданды [126, с. 176, 182, 191].

Гызыл Арслан солтан Тогулу 1190-нжы йылда эле салып, Азербайжанын Бейлекан диен еринде Кихран диен галада туссаг эдип гоюшды. Ики йылдан соң Гызыл Арсланын өлдүрилимеги нетижесинде бу ердэки түркмен беглеринден Анасыюглынын оглы Махмыт эмирлерден Бедред-дин Дизмари билен билелешип, солтан Тогулу туссаглыкдан чыкарды. Бедред-дин гошун башлыгы, Анасыюглы-да баш эмир болды. Бу икиси 3 мүн адамдан ыбарат гошун тайярлап, Ырага тарап уградылар. Казвинин этеклеринде Гызыл Арсланын егени Кутлуг Ынанжын 12 мүн адамдан ыбарат гошунуны чым-пыгтрак этдилер (1192). Онуң өзи болса гачды. Бу енишден соң солтан Тогул Хамедана гелди ве янадандан Селжуклы тагтына чыкды. Равенди солтан Тогулуын шол вагтлар шу сөзлери айдандыгыны язышдыр:

Маңа бири ярдам эдендир өйтме,
Еңши гылыч газанды, ыкбал оянды,
Янымдакылардан вешаны диче
Анасыюглы Махмыт ве Дизмари гөркезди [159, с. 369].

Эмир Анасыюглынын оглы Махмыт хақында ёкарлакыдан башга маглуматымыз ёк. Онуң Анасыюглы неслиндендиги хақында делил хем, догруссы, етерлик дэл.

Желаледдин Хорезмша 1225-нжы йылда Азербайжана гелен вагты Эррандакы түркменлерин саны өрөн көңди. Оларың көплүгини гөркезмек үчин "гарынжа сүрүси" я-да "чекирте булуды" ялы денешидирмелери уланьпыдырлар [175, с. 374]. Шол вагтлар бу ердэки түркменлерин улы бир бөлегине эмир Хасам эд-дин Гылыч Арслан башгутанлык эдйәрди [175, с. 375]. Эмма соңра монголлар гелип, түркменлери Эррандан чыкардылар [176, с. 564]. Түркменлер Анадола гитдилер. Шундан соң Желайырлар дөврүне ченли Азербайжанда ве Эрранда түркменлерин яшандыгы барада хич хили маглумата душ гелип болмаяндыгы хем бу ердэки түркменлерин көпүсинин Анадола гөчүп гидендигини анладяр.

9. ЫРАК ВЕ ЭЛ-ЖЕЗИРЕ

Түркменлер Ыракда көпленч Мосул себитинде яшпаярдылар. Солтан Мухаммет Тапар ве онуң оглы солтан Махмыт заманларында Басрадакы бейик эмирлерден Ак-Сунгур ул-Бухарының векили хөкмүнде Сунгур ул-Баятлы атлы бир эмир барды. Бу эмириң бизиң баят боюмыздандыгыны чак этмек мүмкин. Оңа эл-Баяти хем дийиңдирлер.

Багдадың гүнорта-гүндогарындакы Бадарая велятына дегишли Баят касабасының (шәхерче) ады дине XIII асырдан бейләк гөзе илийәр. Гүррүни эдилен эмир заманында Басрада Ысмайыллы түркилери, Булдуклы түркилери ялы харбы топарлар барды. Ысмайыллыларың башгутаны Гызылоглы, Булдуклыларыңкы Сунгур Алп диен эмирлерди.

Шу дөвүрде Багдатта "бекжие эмирлери" барды. Булар, аңлашылышына гөрә, шәхердәки көшклери, сарайлары, гошун жайларыны ве шунуң ялы затлары горамак үчин уланылырды.

Мосул себитинде мүлки болан түркмен беглеринден Күр-Яви атлы беги билйәрис. Ол Хорасан атлы эмириң оглы болмалы. Күр-Яви солтан Мухаммет Тапар ве онуң оглы солтан Махмыт заманында Заб якасындан Бевазиж галасының ве онуң төверегиниң эсиди. Солтан Месудың заманында бу себитлер Күр-Явиниң оглуна гечен болса герек.

Зеңчиллер дәвлетиниң түркмен эмирлеринден бири Зейнед-дин Алы Күчүкди. Ол көп йыллар Мосул атабег дәвлетини башарныклы доландыранындан сонра Эрбиле (1167 — 1168) барды. Зейнед-дин Алы Бег-Тегиниң [177, III, с. 277], ол болса Мухаммет атлы бириниң оглудыр. Зейнед-дин Алының улы оглы, икинжи мирасдүшери мешхур Музафферед-дин Гөк Бериди. Селахед-дин-и Эйюбиниң гиевисиди болан Гөк Бери бу дөвүрдәки хачшаразлара гаршы урушларда иң эдермен эмирлерден бири боландыгындан дашгары, гурдуран шыпаханалары, дуллар өйи, етимлер үчин умумы яшайыш жайы (юрт) ялы көң десгалары, халка эден шепагатлары ве ярдамлары билен ады чар тарана яйран адамдыр.

10. СИРИЯ

1070—1071-нжи йылларда Сирия навекийе түркменлери гелдилер. Булар Эр-Басган билен Анадола баран навекийелер болмалы. Буларың башгутаны Гызылды (?). Гызылдан башга Увакоглы Атсыз ве Шөкли диен беглер хем болуңды. Гызылы Акка велисиди Бедр ул-Жемальның хайышы билен Сирияда талаңчылык эден араплары ковды. Булар өз херекетлери билен солтан Санжары туссаг эден ве ызыгидерли чапавулчылык билен мешгул болан огузлардан дүйли тапавутланярды. Булар ерли халкдан экеранчылыга адам алып, арапларың харап эден

экеранчылык ерлерини бежертдилер. Зейтун хасылындан 300 мүн динар гирдежи алан экеранчылар хәкиме сыясы доландырышын хакы хөкмүндө 30 мүн динар берипдирлер. Бу түркменлер чапавулламак үчин дәл-де, өз хәкимиетлерини беркарар этмек максады билен шәхерлери забт эдйәрдилер. Шейлеликте, Атсызын башгутанлыгында олар Кудус, Димашк (Шам) ве башга шәхерлери еңип альшп, бу ерлериниң хәкими болдулар. XII асырын башларындан соң бу түркменлер барада гүррүн эдиленок.

Селжуклы солтаны Мәликша 1077-нжи йылда гардашы Тутуша Сириянын мәликлигини беренде, онуң янына Бекчиоглы Афшин, Сундук (?) Димлачоглы Мухаммет, Тутуоглы ве Барыкоглы кимин эденли беглери хем гошупды. Булар Анадолынын эеленмегинде мөхүм хызматлар гөркезипдирлер. Мешхур эмир Афшиниң ыкбалы хакында хич хили мағлумата душ гелленок.

XII асырда Имадед-дин Зеңни Халап эмири боланындан соң, Шәхризор — Эрбил себитлериндәки йываларын улы бир топары Халап себитине гелишди. Олара хачшаразларын серхетлеринден мүлк берилди. Ол Сирия йывалары башгутанлары Ярукын ады билен Ярукийе (Ярыклы) дийип атландырылыпдыр. Эмир Бахаэд-дин Ярук 1168-нжи йылда өлүшдир. Онуң ерине оглы Бедред-дин Долдурым гечипдир. Ол Нуред-дин Махмыт ве Селахед-дин дөврүниң ин сайлама эмирлеринден болупдыр. Телл-Баширин ве Телл-Халидин эмири болан Бедред-дин өленде (1214—1215) Халапта "яс дабарасы" болупдыр. Ондан соң оглы Фетхед-дин эмир болупдыр. 1218-нжи йылда Телл-Башир селжук солтаны Изәд-дин Кейковусын гошуны тарапындан забт эдилипдир. Йөне селжуклы гошунынның өндәки гүйчлери енлип ыза чекиленден соң, бу ерлере яруклылар дәл-де Халап хөкүмдары әл-Азизин адамлары элик элип башлапдырлар. Шундан сонра яруклылар сыясы әхмиетлерини йитирипдирлер ве Халап шәхеринде ерлешип, өзлерине берлен мүлклер билен мешгул болупдырлар. Яруклылар Халап шәхеринде ве төвереклеринде көпсанлы ядыгәрликлери галдырышдырлар.

XIII асырын биринжи ярымында Халап себитинде япаян түркменлерин башында Дудуоглы ве Гонур атлы беглери гөрйәрис. Монголларын Анадолыны хәкимликлери астына алмаклары нетижесинде көп санлы түркмен жемагатлары бу ерден гөч этдилер. Бу хакда ызда гүррүн эдилжекдир.

11. АНАДОЛЫ

Малазгирт сөвешинден соң 10 йылын ичинде түрклер Эгей ве Мермер деңизлерине ченли болан ерлери өзлерине бирикдирдилер. Эмма асырын ахырында башланан хачшараз йөришлери зерарлы, элән гүнбатар себитлериниң көп бөлегини әлден гидердилер ве Орта Анодола чекилдилер. Хачшараз йөришлери нетижесинде гүйчленен Византия

түрклери ол ерден хем ковмагы ниет эдинди. Эмма Гылыч Арслан II (1156—1192) 1176-нжы йылда Византияны агыр еңлише сезевар эди, бу ниети тутушлайын пужа чыкарды. Шундан сонра түрклер юваши-ювашидан Византияның хасабына ерлерини гинелдиш башладьлар. Монголлара ченли (1243) Анадолыдакы түрк ерлери демиргазькда ве гүнортада деңизлере ченли барып етди, хатда Деңизлинин ве Кутахяның аңырсына хем гечди. Гүнортадакы Чукур-овада ерлешен эрмени королы болса салгыт ве эсгер бермәге межбур эдилипди. Йөне Византия ене-де хачпаразларьң голдавы билен Тарсусдан Нур дагларына ченли болан ери өз элинде саклап билди.

Түркие селжуклыларының несилбашы Ысрайыл (Арслан) Селжугьң огулларының бириди. Ол ябгу унваныны хем гөтерипди. Шу ягдая даянып, оглы Гутулмыш селжуклы дөвлети дөрөнден соң солтанлыга дава эдишди. Шол даваның гурбаны хем болупды. Гутулмышың огуллары Сүлейман билен Мансур болса Анадолыны еңип алыпдылар. Гылыч Арслан II шу несилденди. Анадолыны доландырян Гылыч Арслан II хем бейлеки эмирлер ялы, мамлюк тертиплерини кабул этди. Чүнки, шол заманларда бу тертип зерурлык болуп дурялды.

Шунуң билен барабар, Түркие (Анадолы) селжуклыларында дөвлетиң ене-де бир улы даянжы ханеданың өз ковумы болан түркменлерди. Олар бу үлкеде гөчме яшайшы ташлап, отурымлылыга гечип уграпдылар. Булар ташланып гидилен көне обалары эеләп я-да тәэе обалары гурап ерлешйәрдилер. Селжуклы гошунына атлык ерлерден сипахи эсгерлерини берен-де отурымлылыга гечен шу түркменлердир. Отурымлы яшайшы гечен түркменлере эп-эсли махалдан соң түрк дийлип башланды. Гөчме яшайшы довам этдирйән түркменлерин саны Түркиеде көп вагтлап агдыклык этди. Мунуң себәби болса Азербайжандыр Эррандан ве Орта Азиядан ызы үзүлмән гелйән түркмен гөчлери билен гөчменлерин үстүниң долуп дурмагыды. Эйсем-де болса, бу довамлы гөчүп гелмелер хачпаразлар йөришлерине Селжуклы дөвлетиниң хөтде гелип билмегинде ве соң хем Якын Гүндогарда ин кувватлы дөвлете өврүлмегинде өрән мөхүм роль ойнандыр.

Түрк гөчме кысымлары, ягны, түркменлер көпленч серхет якаларында отурырдылар. Олар хем акынчы, хем горагчы гүйч болмак билен бирликде, ят ерлерде юрт тутунмак аркалы соңкы еңишлери аңсатлашдырдылар. Шол йөришлере өзлери хем гатнашардылар. Уч түркменлери дийлишйән серхетяка түркменлер өз башарныклары, эдерменликлери билен шөхрат газанандырлар. XII асырда Хорасанда Дияр-и Рум (Анадолы) дийленде Анкара — Коня аралыгында яшаян түркменлер гөз өңүне гелйәрди. Монгол чозушларындан соң гелен көп санлы босгунларьң, гөчлерин хасабына кувватланан серхетяка түркменлери өз башларына Селжуклы дөвлетиниң энтөк забт этмедик

ерлери болан Гүнбатар Анадолы ве Мермер себитлерини дөвлете гошуи, бу ерлерде-де орнашдылар.

Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолынын хер бөлеги бир түрк ханеданынын хакимieti астындады. Буларын өзара гатнашыклары эрбет дэлди. Хер хайсы өз үлкесинин абаданчылыгы угрунда чалшыпдырлар. Бу ханеданларын эсасылары шулардыр: Эрзерум себитинде салтуклылар, Харпут, Эрзинан себитинде менгүжүклер, Ахлатда ахлатшалар, Мардин, Хыси — Кейфа ве Мейяфарикинде артыклылар, Амид (Диярбекир) себитинде йыналогуллары, Битлис — Эрзенде Тоган Арсланогуллары, Харпут себитинде Чапакогуллары. Буларын Ахлатшалардан өзгесинин түркмендиги мәлимдир. Бу түркмен ханеданларынын ичинде ин гүйчлүсинин Артыклылардыгыны билйэрис. Артыклылар Мәлик ша дөврүнүн бейик серкерделеринден бири Артык бегден гайдандырлар. Артык бегин какасы Эксукин салар унванын гөтөрмеги, онун йөнекей бир шахс дөлдигини гөркезий. Артыклылар машгаласы, небереси түркменлерин арасында улы абрая, мертебэ эе болупдыр. Артык бегин оглы Секмен түрки дессурына гөрэ ок-ий иберип, янына чагыранда, түркменлер она гуваныпдырлар. Артыклыларын аңырдан гелишлери хем бейик болса герек, бир язар булары түркменин ики бейик ханеданынын (бейлекиси селжуклылар) бири хасапаяр. Ол Артыклылары Дөгер боюндан дийи билйэр. Бу ханедандан Ил-Газы ве Секмен гардашлардан башга, егенлери Белек хачиаразлара гаршы урушларын танымал гахрыманыларындыр.

1185-нжи йылда Гүнорта-Гүндогар Анадолыда улы бир түркмен жемагаты гелип ерлешди. Булар ян-яны-да Мосул — Ракка ве Урфа төвереклеринде гышпаярдылар. Буларын бирден пейда болмагынын себэби голайда Хорасандан гелендиклери үчин болса герек. Хакыкатдан хем, өң беллейшимиз ялы, Хорезмшалардан болан Солтанша 1173-нжи йылда огузларын ыгытырында галан ин соңкы меканлары Мерв — Сарахс себтини эллеринден алып, өзлерини болса дагадыпды. Буларын шол түркменлерин бир бөлегидиги шүбхесиздир. Саны боюнча булар көшүк болуп, яйлаг ве гышлаг үчин уммасыз аралыкда гөчүп-гонярдылар, шейлеликте, өз барлыкларыны көп ерлере дуйдурыпдылар. Буларын башында Рүстем атлы бег дурярды. Булар шол бегин ады билен таналырдылар. 1185-нжи йылда Рүстемин түркменлери билен экрадлар арасында бүргүтлер билен леглеклерин арасындакы сөвеш ятладян чакнышыклар болды. Мунда түркменлер үстүн чыкдылар.

Рүстемин түркменлери яйлага чыканларында Гүржүстана-да акынлар эдйәрдилер. Оларын улы бир бөлегинин соңра Селжуклы хөкүмдары Гылыч Арслан II-нин оглы, Сивасын мәлиги Кутбуд-дин Мәлик шанын хызматына гирендиги ве хачиаразлара гаршы урушларда Фредерих Барбароссанын германларына гаршы сөвешендиги беллидир. Селжуклы дөврүндөки түркменлерин тарыхына дегишли бу гинишлейин

гүррүн бу ерде тамамланяр. Бу гүррүнлерден соң шу нетижелери чыкармак болар:

Огузлар я-да түркменлер Селжуклы дәвлетини гурушлары ялы, бу дәвлетин гинелмегинде хем эсасы ролы ойнадылар. Хас-да бетери, дәвлетин гурулмагы билен башланан ве соңуна ченли довам эден ханедан агзалары арасындакы давалара, эмирлерин питнелерине, хөкүмдарлар билен оларын ковумларынын арасындакы дүшүнишмезликлере ве урушлара гарамаздан, түрк хәкимиятинин довамлы болмагында булар өрән мөхүм бир фактор болдулар. Орта Азиядан гелиән гөч толкунлары мыдама түркменлерин үстүни долдурып, кувватландырып дурярды. Селжуклылардан башга Фарсдакы салгурлылар-да, Динар ве огуллары-да, берчемогуллары-да, Кыфчакогуллары-да, гарабеллилер-де, яруклылар-да, шумлаогуллары-да, бегтегинлер-де, артыклылар-да, йыналогуллары-да, тоганарсланлар-да, салтуклылар-да, менгүжиклер-де — буларын әхлиси түркменлерди. Эйранда Селжуклы ханеданынын сынмагы оларын сыясы әхмиятини песелтмедди, гайтам, бейгелтди.

12. ТҮРКМЕНЛЕР МҮСҮРДЕ, ДЕМИРГАЗЫК АФРИКАДА ВЕ ЕМЕНДЕ

*Огуз или гөчүп-гонмадык әл бармы?
Өйүн дикит отурмадык юрт бармы?
[Шежер-и теракима, с. 62]*

Сирия Зеңдилер дәвлетинин хөкүмдары Нуреддин Махмыдын эмирлеринден бири болан Шир Кухун башгутанлыгында Мүсүре гөндерилен гошунда көпсанлы түркмен хем барды. 1169-нжы йылдакы соңкы йөришде Шир Кухун 15 мүн адамлык гошунынын 6 мүнүнин түркменлердиги айдылар [173, I, с. 158]. Эмма мүсүрлилер дине бу түркменлере дәл, Шир Кухун бүтин эсерлерине тутушыкда әл-гузз (огуз) дийипдирлер. Мүсүрлилер соңкы вагтларда Эйюбинин эсерлерине хем әл-гузз дийипдирлер. Шейле атландырма Шир Кухун эсерлеринин XI асырда Мүсүре йөриш эден Атсыз диен огуз бегинин эсерлерине меңзешлигинден гелип чыкандыр. Османлы дәврүнде Мүсүрде яшаян черкеслере-де "әл-гузз" дийилмеги бу аңлатманын өрән узак вагтлап довам эдендигини аңладяр.

1172 — 1173-нжи йылларда эмир Шерефеддин Гарагушун башгутанлыгында Демиргазык Африкада енишли йөришлерде болан ве Тунисдәки мешхур Кайруван шәхеринде әйюблыларын адына хутба окатдыран түркилер-де "әл-гузз" дийлип атландырылыпдыр. Шол дәвүрлерде Магрибе гөндерилен серкерделер, меселем, Боз-Ата әйюблы ханеданларындан Такиеддин Омарын мамлюкларыдылар. Бу

серкерделерин эсгерлеринин арасында түркменлерин-де бар болмагы мүмкинди.

1095-нжи йылда Түрк Шахмелигин 100 атлы билен Мүсүр, Траблус, Гарб ве Тунисе шовлы йөришлер гурандыгы беллидир.

Шерефеддин Гарагуш улы болмадык түрк гошуны билен гөчме араплары-да өз тарапына чекип, Траблусдан ве Мехдиеден башга тутуш Туниси еңиш алды. Соңра буларын бир бөлүми муваххидлерден болан Абу Юсуп Якубын гуллутына гирди. Бу хөкүмдарын хем-де онун ызыны йөреденлерин дөврүнде түрклер мөхүм везипелере эе болдулар. Меселем, гуз эмирлеринден Шабана Испанияда 7 мүн динар гирдежиси болан мүлк берлипти [178, с. 210].

Мүсүре баран түркменлерин арасында Ресул лакамлы Мухаммедоглы Харун атлы түркмен беги хем барды. Ол бижек атлы түркмен уругына дегишлиди. Бу уруг хакында хич хили маглуматымыз ёк. Селахед-дин эйюби гардашы Тураншаны 1173-нжи йылда Емене иберенде ресулогуллары онун янына гошулыпдылар. Ресулогуллары Еменде мөхүм везипелерде болдулар ве гуллукда барха ёкары галдылар. Булардан Нуреддин эйюбилерин хөкүмдары Малик Месуд 1228-нжи йылда Мектеде өленде, Еменде өзүни хөкүмдар дийип ыглан этди. Бу үлке 1455-нжи йыла ченли онун несиllerинин элинде болды. Ресулогулларынын пайтагты Зебилди. Бу түркмен ханеданы илата эден шепагаты ве абаданчылыклы ишлери билен Емен тарыхында говы ыз галдырандыр [179, с. 27, 74; 180, II, с. 655—660].

Д. ТҮРКМЕНЛЕР МОНГОЛ БАСЫБАЛЫШЛАРЫНДАН СОҢ

Монгол басыбалышларынын ин улы тәсирлеринден бири Орта Азиядакы түрки этнографиясыны үйтгеденлигидир. Уйгур, гарлык, гып-жак ве башга кәбир түрки халкыетлери даргап, өзболушлылыкларыны йитирдилер. Булар билен монгол тайпаларынын бирлешмесинден тәзе халкыетлер эмеле гелди. Буларын дили түрки, сыясы гечмишлери монголдыр. Мешхур Теймир мунун түйс бир нугасыдыр. Шейлеликте, бу гүн биз Орта Азияда өзбек, газак, гарагалшак, уйгур ялы, шол гатышмадан эмеле гелен халклары гөрийәрис. Йүз шекиллери ве диллери бабатдан гыргызларын хем монголлар билен гарышандыкларыны билмек боляр.

Монгол басыбалышлары ыслам әлеминин-де кешбини үйтгетди. Өзүниң халфы билен, мамлюк эсгерлери билен, өсен медениети ве гулләш өсийән сөвдасы билен таналан озалкы Орта Гүндогар әлеми арадан айрылды. Йөне, монгол басыбалышларындан соң эмеле гелен тәзе бир дүнйәде түрки медениети мөхүм орун газанды. Бу болса, Анадольда болшы ялы, Мавераннахрда, Азербайжанда түрки илатынын өңкүсинден хас көпелендиги билен багланьшыкдыр. Анадолы болса

бу бабатда түрки үлкелериниң арасында хас өңдедир. Түрки дили Османлы империясында XVI асырда деңсиз-тайсыз бир дережә галыпды, шол бир вагтың өзүнде Түркүстан дийлип атландырылян Мавераннахрда XX асырың башларында хем парс дили ресми дил хөкмүнде уланыларды.

1. ХАЗАРАҢЫРСЫ (ОРТА АЗИЯ Я-ДА ТҮРКУСТАН) ТҮРКМЕНЛЕРИ

Түркменлер монгол хәкимиети гурландан соң хем, өңкүси ялы, Якын Гүндогарың иң улы сыясы гүйжи болмакларыны довам этдилер. Монгол чозушларындан соң түркменлериң аглаба бөлеги Анадолыда топланды. Олар XV асырдан соң Эйраның сыясы ыкбалыны эле алдылар ве оны XX асырың биринжи ярымының ортасына ченли довам этдирдилер. Монголларың чозушы билен Мавераннахрда, Хорасанда ве Азербайжанда яшаян түркменлериң көпүси Анадолда гелдилер. Булар басыбалышларың өңүнден совулярдылар, гачярдылар. X асырдан бәри Маңгышлакда яшаян түркменлер-огузлар бу басыбалышлардан соварак галдылар. Йөне булар-да, барыбир, Алтын Орда, сонра Хыва хәкимиетлерине табын эдилдилер. Маңгышлакдакы түркменлериң эсасы бөлеги салыр боюндады. Абулгазының "Шежере-и теракимесиндеки" бир маглумата гөрә, Ша Мәлигиң өлдүрилмегинден сонра йүзе чыкан дагыныклык нетижесинде [75, с. 61], огузлардан өрөн салдамлы бир жемагат Маңгышлага чекилишдир. Бу жемагатың ичинде хер бойдан илат бар экен, йөне аграмлы бөлегини эймир, дөгер, игдир, чавулдыр, гаркын, салыр ве агар бойлары дүйәрди. Шол авторың берйөн маглуматларына гөрә, бу огуз жемагатының башында Кылык бег, Газан бег, Гараман бег дурярды [75]. Маңгышлакдакы салырларың ички салыр ве дашкы салыр диен ики гола айрыландыгы беллидир. Түркменлер XII асырда ёмут, әрсары, теке ве сарык кимин тайпаларың салырлардан гелип чыкандыгына ынанярлар [75, с. 69, 72-72]. Эгер-де бу пикир догры болса, бу гүнки Түркменистан түркменлериниң аглаба көпчүлигиниң аслының салырдыгы гүррүңсиз ыкпар эдилмелидир [75]. Үстесине, салырларың салдамлы голларының гүнбатара гөч эдендигини хем билиәрис [II бөлүме серет].

Маңгышлакда чавулдурлардан хем улы бир гол яшаярды. Бу чавулдырлар билен игдир ве сөйүнжажылара дегишли бир жемагат болса рус патышасы Пётр вагтында галмыклар тарапындан гысылып, Демиргазык Кавказа гидиди. Оларың саны 1912-нжи йылда 15 мүн 534 адамды. Ол түркменлер узак дөврүң довамында Орта Азиядакы илдешлери билен гатнашыкларыны кесмәндирлер. Олар хем Магтымгулыны бейик шахырлары хөкмүнде танаярлар [157, с. 157, 159].

Бу "Ставрополь түркменлери" өз милли айратынлыкларыны шу гүне ченли саклапдырлар.

X асырдан бэри Маңгышлакда яшаян түркменлер, эсасан, галмыкларын ве ногайларын хужумлери нетижесинде бу юртдан гөч эдиш, Балкана ве Хорасана гелдилер. XIX асырда ол ерде инди түркмен галманды. Балкан ве Хорасан себитлериндэки түркменлер сыяхатчылара дүйп юртларынын Маңгышлакдыгын гүррүн берипдирлер [102, с. 25]. Бу айдылян буларын аглаба көпчүлиги бабатда догрудыр. "Шежере-и теракимеде" Балкан себитинде көнеден бэри отуран түркменлерин оклы, гөклөң, солтанлы тирелери хакында гүррүн эдилйэр. Оклулар XVI асыра дегишли Сефеви чешмелеринде эймүрлер (эймир), салырлар ве гөклөңлер билен билеликте агзалыр. Буларын хеммесине умумылыкда Яка түркменлер я-да Сөйүнханлы түркменлери дийилйэрди. Түркменлерин бейик шахыры Магтымгулыны чыкаран гөклөңлер Гүрген (Жүржан) дерясынын ёкары акымларында яшайрдылар. Буларын бир тире бирлигини дүзмэндиклерини гөрмөк боляр. Бу жемагата (Вамберэ гөрэ, 12 мүн өйли) бегдили, байындыр, гайы ве эймир кимин аз илатлы тайпалара дегишли тирелерин хем гирендиги билдирйэр [102, с. 306; 182, I, А, IV, с. 809-811]. Бу ердэки Кайы обасы Османлы ханеданынын өз тайпаларындандыгын билйэр [183, III, с. 199].

"Шежере-и теракимеде" 1570-нжи йылдан өң Хазар деңзине гуюлян Амыдерянын якаларында экеранчылык эден хызырили түркменлеринин аслы гулам болан башга бир юртлынын оглундан гелип чыкандыгы хакында айдыляр. Шу эсерде айдылышына гөрэ, алилилер Хызырын гардашы Алыдан, гуллар тиреси Хызырын бейлеки гардашы Игден (ягны эйик), гараөйлүлер болса Хызырын ене-де бир гардашы Кашагдан яйрапдырлар. Гараөйлүлер хакында айданында, олар шу ат билен билинйән огуз боюнын галындысы дэлмикэ диен пикир яңкы дүшүндириши шүбхе астында гойяр. Анадольда хэзирки вагтда гараөйли диен бир тирэ душ гелинйән хем болса, онун хем гелип чыкышы гүмүртикдир [II бөлүмө серет].

Гараөйлүлер, "Шежере-и теракимэ" гөрэ, Амыдерянын якасында ве Хазар деңзинин якынында отурыпдырлар. Оларын санлары аз, ерлери хасылсыз экени. Шол эсерде Балкандакы дүежи ве эсти тирелеринин-де аңырсынын түркменлерден дэлдиги язылыпдыр. Бу ве гайры маглуматлар Орта Азия түркменлеринин арасына узак вагтын довамында чагатай, өзбек, башга-да хер хили гайры халклара дегишли топарларын гирендиклерини гөркезйэр. Биз XVI асырын икинжи ярымында бу түркменлерин арасында желайыр тиресинин хем боляндыгын билйэрис. Йөне бу халкын аслы монгол болун, чагатайлара хас якынды.

Орта Азия түркменлеринин, эсасан, хайсы бойлардан гелендиклери хакында айдылса, онда салур (салыр), чавулдур (човдур), игдир, языр, эймүр (эймир, емре, емрели), каркын (гаркын) тайпаларынын бу ерде

агдыклык эдийэндигини беллемек герек. Булар Балкан ве Хорасан себитлерине Мангышлакдан гелипдирлер. Бу үлкеде илат саны хас аз болан огуз бойлары байындыр, бегдили ве гайыдыр. Үчокларын бозоклара гаранда санынын хас көпдүги хақыкатдыр.

Түркменлер әхли сыяхатчыларың айтмагына гөрә Орта Азиядакы ин сөвешкең халк болмакларына гарамаздан, бир дөвлет гурмак-ха бейледе дурсун, ногайларың ве галмыкларың гаршысында дуруп билмейишлери ялы, өзлери тарапындан мыдама гөвниетмезчиликли гаралан өзбеклере хем асырларбойы салгыт төлемөге межбур болупдырлар. Шол бир вагтын өзүнде Анадолыдакы түркмен жемагатынын ичинде дөвлет гурмадыгы галмандыр. Орта Азия түркменлеринин бир сыясы бирлик эмеле гетирип билмезликлери хем-ә отурымлы дурмуша гич башламакларына, хем-де дагынык хала дүшмеклерине себәп болупдыр. Хәзир буларың улы көпчүлиги Түркменистан Жемхурыетинде яшаяр, галан топарлары болса Эйран ве Овганыстан дөвлетлеринин раятларыдыр.

Абулгазынын эсеринде айдылышына гөрә, XVII асырда түркменлерде энчеме "Огузнамалар" болундыр. Оларың мазмуны хақында гөнгүден-гөни маглуматларымыз ёк. Йөне оларда Горкут ата (Дәде Коркут) ве Салыр Газан билен багланышыклы гүррүңлерин бардыгыны билйәрис. Бу "Огузнамалара" "Жами-ат-Таварихин" чешме болуи хызмат эдендиги я-да этмәндиги хақында кесгитли бир зат айтмак мүмкин дәлдир.

"Огузнамалар" XIV — XVI асырларда Хорезмден Рума (Византия) ченли огуз түркилеринин яшаян ерлеринде окалярды ве айдылярды. Бу бүгин Гүнбатар түркилеринин умумы бир дессаныды. XVII асырдан бейләк бу "Огузнамаларын" ерини "Гөроглы" дессаны алды. Гөроглы XVI асырын икинжи ярымында Болу санжагынын Герееде этрапында онбөш-йигрими адам билен гаракчылык этмөге башлапдыр. Өзи шол этрабың Сайык обасындан болмалы. Онун сонра бу иши Токат — Сивас арасындакы Жамлы-Белде довам этдирендиги говы мәлимдир. Мегерем, сонра [184, с. 9-46] ол Эйрана гитмөге межбур боландыр. Ашыклар XVII асырда онун гахрыманчылыгыны васп эдийән дессанлар айтмага башлапдырлар. Гениң гердишинде айтсак, "Ширин — Перхат", "Зөхре — Тахыр", "Аслы — Керем" ялы халк дессанлары Эйран ве Анадолы түрклеринде болшы ялы, сөйүнханлы түркменлерин хем ин сөйгүли дессанларыдыр. Шейтеликле, мезхеп айрылыгына серетмезден, огуз илинин үч еринде (Анадолы, Эйран, Хазараңырсы) яшаян жемагатлар арасында тәзе умумы медениет йүзе чыкды. Мунун өзи үнс бермели айратынлыкдыр. Хазараңырсы (Түркменистан) түркменлер сыясы бирлик дөредин билмедик болсалар-да, Магтымгулы ялы бейик шахыры етишдиришдирлер. XIX асырда Түркиедәки сонкы түркмен чарва иллеринде Дадалоглы, Элбеглиоглы, Гүндешлиоглы ялы белли шахырларың боландыгыны билйәрис. Шонун үчин-де

түркменлерин хер заман, хер ерде, Бартольдун айдышы ялы, милли шахыр етишдирендиклерини беллемек герек.

2. ЭЙРАН

Эйрана гелен монголларын өрөн говы тайярланан ве кәмил ызамлы гошуны билен бирликде тежрибели гулукчылары болан эдаралары хем барды. Бу эдарада уйгур хаты ве таквими (календарь) уланьлярды. Уйгур хаты бу ерде монголлардан соң ташиланды, эмма 12 хайванлы түрки таквими соңкы асыра ченли уланьлыпды. Бу дөвлетде язув дили хөкмүнде монголчадан башга түркиченин-де уланьландыгы хакында делиллер бар. Дөвлетин даянян халкы агалык эдйән жемагаты эмеле гетирйән монголлардан ве оларын янындакы түркилерден ыбаратды. Монгол элементи меңкут, арлат, суганут, сулдус, бисуут, орянкат, курулас ялы, асыл монгол бойларына дегишли хем-де желайыр, сунит, татар, кирейит, уйрат ялы анырсы монгол болман, дине монголча гешлейән голлардан дүзүлйерди [185, I, с. 147].

Түркилерин эсасы көпчүлиги уйгурлардан ыбаратды. Олар дине дөвлет эмелдарлары ве дин адамлары хөкмүнде дәл, эсгер болуп хем гелилдилер. Оларын бир бөлеги монгол ханларынын ве беглеринин янында болярдылар. Шейлеликте, Эйран монголлары арасында ики дил монголча ве түрки диллери уланьлярды. Монгол дили өз гүйжүни барха йтирип, дине XIV асырын икинжи ярымына ченли уланьлыпды. Илкинжи монгол ханлары Хулагунын, Абаканын, хатда Аргунын хем түркини билендиги шүбхелидир. Йөне Газан ве онун мирасдарлары бу дили билйердилер. Монголлар арасында түрки элементин әхмиединин артмагы хем шу хөкүмдар билен башлаяндыр. Монголларын ысламыети кабул этмеклери билен бирликде түркилешмелеринин арасында багланьшыгың бардыгыны гөрмек боляр. Херхал, ол икиси бири-бирине тәсир эден болмалы. Олжайты заманында (1304 — 1316) уйгурлар башлыклайын түркилер мөхүм везипелере гечдилер. Севинч ака диен уйгур Абу-Сейидин атабеге ве беглербашысыды. Онун гардашы Өгрүнч хем бир уйгур түменинин башында дуран, абрайлы эмирлерин бириди. Танымал уйгур эмирлеринден бири, асыллы неберә дегишли Эсен (Исен) Гутлугды. 1329-нжы йылда Илханлы дөвлетинин улус беглери, ягны, меркез беглери Желайыр шейх, Хасан бег, Эсен Кутлугоглы Махмыт, Севинжин гардашы Өгрүнч, Алы Гушчынын оглы Шейх Алы болуп, оларын соңкы үчүси түркменлерденди. Илханлы дөвлетинин сынмагындан сонра Анадолюда дөвлет гуран Эретненин уйгур боландыгы мәлимдир. Эретненин агасы Турумтаз хем Газан ве Олжайты вагында улы эмирлер хөкмүнде таналырды. Бу хөкүмдарлар дөврүндәки Алы Гушчы, онун гардашлары Байтмыш ве Илбасмыш ене-де энчеме эмир болса гыпжакларданды [185, с. 15—25].

Газан хан мусулманлыгы дәвлетинң ресми дини этмек билен бир вагтда, өз улусының гечмишине ве дәплерине хормат гойян хөкүмдарды. Ол монголларың тарыхыны говы билен Пулат Жинсангың айданларыны хезил эдиң динлейәрди. Ол узак вагта чекмедик хөкүмдарлыгы вагтында дәвлети дүзетмек үчин көп чәрелер гечириң, түркилеринң ве монголларың тарыхыны язмагы хем буйрупдыр. Ыслам язарлары, умуман, монголлары түркилеринң бир ковмы хасаплаңдырлар ве кәте олары түрки дийиң языпдырлар. Оларың дашкы мензешликлери ве монголларың арасында түркилеринң көп болмагы шейле дүшүнилмегине себәп болупдыр. Газан ханың көшгүнде хем шейле пикир барды. "Жами ат-Таварихде" хем бу пикире йыкгын эдилйәндигини гөрмек боляр. Түрки ве монгол халкларының гелип чыкышының айры-айрылыгы "Түрк ады" бөлүмде дернелйәндир. Шол ерде огузларың гелип чыкышына-да гинң орун берлиңдир [Ш бөлүме серет].

1335-нжи йылда Абу-Сейит Бахадур ханың өлүминден соң монголларың кувваты песелди. Оларың арасында, өз сәхралыкларында болшы ялы, ганлы ве узак вагта чекен женжеллер башланды. Монголлар 1227-нжи йылда Анадогының ыгытырыны эллерине аланларыңдан соңра, бу үлкеде көпсанлы гошун гоюпдылар. Онуң башында меркезден иберилен эмир барды. Монгол гошунлары меркези Мосул болан Диярбекир себитинде хем гойлупды. Бу гошунуң эсасы бөлегини саны боюнча улы болан Уйрат бойы дүзйәрди. 1335-нжи йылда илханлы таггына чыкан Арпагауны Диярбекир хәкими ыкпар этмеди. Хәким Уйрат Алы Патыша Муса атлы бир шазаданы хан ыглан эдиң, Арпагауның үстүне уграды. Оны өлдүриң, ерине Мусаны отуртды. Хакыкатдан болса Алы Патышаның өзи дәвлети доландырып башлады. Эмма бу ягдай узага чекмеди. Анадогының умумы хәкими болан Желайыр Шейх Хасан улы гүйч билен гелип, хәкимieti Алы Патышаның элинден алды (1337). Йөне Шейх Хасан-да улы бир гаршыдаша саташды. Ол болса Олжайтының ве Абу-Сейидиң беглербегиси мешхур Сулдус Чобан бегинң агтыгы, Анадогының умумы хәкими Темир Ташың оглы Күчүк Шейх Хасанды. Ол Анадогыда болярды. Шейлеликде, ики саны улы бегзада небере чакнышды. Еңиш Күчүк Шейх Хасаның тарашында болды. Ол Желайыр Шейх Хасаны Багдат билен онмага межбур этди (1339). Инди иш йүзүнде Эйраның сыясы дурмушы Анадола баглы болуп галды. Шейле ягдай XVI асыра ченли довам этди. Эйран, Румелия кимин, ковмы (этнологик) бабатдан Анадогының бир бөлеги болуп галды. Монгол басыбалышлары нетижесинде Анадогыда көп мөчберде илат топланмагы себәпли шейле ягдай эмеле гелди. Күчүк Шейх Хасаның гошунында түркменлер-де көңди. Шейх Хасаның гардашы ве мирасдүшери Мәлик Эшрефинң говы гөрийән эмирлеринден бири Бележегиз Анадогы түркменлеринденди. Онуң какасы Чобан Салароглы Хажы Мехдиди.

Түркменлерин көбүр бөлөклөрүнүн монголлара табынлыкка галыш, Эрранда, Муганда ве Азербайжанда хем-де Шәхризордыр Хулван — Диневе себитлеринде (Күрдүстан) яшандыклары беллидир. Монгол дөврүндө Саве ве Аве тарапларында халач түркилеринин яшандыкларыны билйәрис. Олар хәзире ченли хем шол ерлерде яшайрлар [186, I, А, В, с. 109—116]. Саве шәхери XIV асырын орталарында эмир Шейх Хасан-и Карлыгың элине гечипди. Карлыг сөзи гарлык ковмуны аңлаян болса герек. Желайыр Солтан Ахмет дөврүндәки эмирлерин бири-де Пир Хүсейин-и Карлыкдыр [187, с. 438—439]. Буларын гарындаш болмагы мүмкиндр.

Фарсда Салгурлы ханеданы монголларын хәкимиятини кабул эдип, тә 1286-нжы йыла ченли довам этди. Бу себитдәки түркилер (эсасан халачлар ве түркменлер) Салгурлы дөвлети сынандан соң хем милли гарашсызлыкларыны сакладылар.

Монгол дөврүндө Керманда ене-де бир түрки жемагаты болярды. Шол дөврде түркменлерин язырлар башлыклайын көбүр тирелери Хорасанда яшайрдылар.

XIV асырын икинжи ярымында Эрранда ве Муганда түркменлерин (теракиме) яшандыклары мәлимдир [188, с. 190, 245]. Буларын арасында өз айратынлыгыны хас говы саклан Эррандакы чобанлы түркменлеридир [188].

Эмирлерин арасындакы ёкарда гүррүн эдилен давалар Илханлы империясыны даргатды ве овунжак дөвлетлери эмеле гетирди. Түркменлерин гарагоюнлы тиреси бу ягдайдан пейдаланыш, өз кувватыны артдырды ве Мосул — Эрзурум арасындакы ерлерин улы бөлегине эе болды. XIV асырын ахырларына ченли олар Нахичеван, Хой ве бейлеки велаятлары эеләш, Эйранын серхетяка этрапларыны өз ыгтыярлыкларына гечирдилер. Олар махал-махал Төвризиди хем өз ыгтыярлыкларына гечирдилер я-да оны габава ягдайында саклапдылар. Шол вагтлар урушлардан көп зыян чекен уйратлар хем Эрбил этрапларында юрт тутдулар. Мехмет Сары атлы түркмен беги Шәхризорда хәким болды. Шәхризор себити селжуклы енишлеринден бәри түркменлерин көпчүликлейин яшаян ерлери болупдыр.

Монголларын гелен махаллары (1231) Шемседдин Севинч атлы түркмен эмири Эрбил—Хемедан ёлуны өз элине алыпды. Ол кошылу, ягны, жүбт яйлы тиресине дегипшиди. Севинч сонра Сары, хас сонра болса Руйиндз галаларына-да хәким болды. Севинч-де, онун гардашы-да монголлар билен болан сөвешлерде вепат болды. Сонра галалар онун уясынын оглуна гечди [81, XII, с. 229].

Ёкарда ады тутулан Мехмет Сарынын ады янкы агзалан Сары галасы билен багланышыкдыр дийлип чак эдилйәр. Бир түркмен тиреси шу гүне ченли сары адыны гөтерип гелийәр [190, с. 61, 80].

Гарагоюнлы беги Гара Юсул XV асырын башларында Азербайжаны Теймирилерден, Анадольны болса Желайыр Солтан

Ахметден басып алды. Шунун билен багланьшыклылыкда Гүндогар Анадоьльда отурьян түркменлеринң улы бөлеги Азербайжана бардылар. Баранларьң арасьнда асыл юрды Мараш болан агачәри түркменлеринден хем бир тире барды, ол хәзире ченли Эйранда отуряр. Гарагоюнлылар соңра хәкимликлерини Сейистана ченли узалтдылар. Бу үстүнликлер Гара Юсубьң кичи оглы ве икинжи мирасдары Жаханша вагтында газанылыпды. Жаханша өз ызында эп-эсли шыгыр хем галдырышдыр. Ол бизе түркче шыгырлар язып галдыран түрк хөкүмдарларының биридир [192, с. 20]. Онун Төвризде гурдуран ажайып бинасы — Гөкмесжит бизиң гүнлеримизе гелип етишдир. Гарагоюнлы жемагаты Эйрандакы түркмен ве түрки тирелериниң гошулмагы аркалы улы иле өврүлипди. Бу или эмеле гетирен эсасы бойлар шулардыр: садлы, бахарлы, алпагут, духарлы, агачәри, хажылы, гараманлы, чекирли. Бу бойлар Гарагоюнлы дөвлети йыкыландан соңра хем узак вагтлап өзболушлыкларыны саклап гелдилер.

Гарагоюнлы ханеданына Баранлы хем дийилйәр. Йөне бу адың ниреден гелендигини билмейәрис. Шейле хем бу тирәниң огуз бойларындан хайсысына дегишлидигини хем билип боланок. Минорский гарагоюнлылары йьва боюндан хасапляр [191, с. 391—395]. Мегерем, бу иң догры шикирдир.

Милли өзболушлыкларыны говы саклан, милли дөп-дессурларына вепалы болун галан гарагоюнлылар, шол бир вагтың өзүнде, дөвлет гурлушларыны өзлеринден өңки желайырлардан алыпдылар. Гарагоюнлылардан соңра Эйранда хөкүм сүрен дөвлетлер хем бу дөвлет гурлушыны кабул эдиң алдылар.

Гарагоюнлыларьң белли тирелеринден бири бахарлы боюның улы голы дөвлетиң йыкылмагы билен, акгоюнлылара боюн эгмек ислемән, Хорасана гөч этди. Бу тирә дегишли көп адам ол ерден Хиндистана гидиң, Бехмени ханеданының хызматында дурды. Булардан Солтан Гулы Голконда-да (Деккан) 1512-нжи йылда өзбашдаклык ыглан эдиң, Кутубшалар дөвлетини гурды. Бу ханедандан Мухаммет Гулы болса Хайдарабат шәхериниң дүйбүни тутуп, шол шәхери пайтагт эдинди.

Кутубшалар дөвлети 1687-нжи йыла ченли довам этди. Ол бу ерде мусулманчылыгы гүйчлендирди. Кутубшалар ханеданы Хайдарабат шәхеринден башга-да десгалары бина этдилер. Диймек, түркменлер ыслам үлекелеринде ойнан бейик тарыхы роллары билен бир хатарда Хиндистанда хем улы ыз ве ятламалар галдырышдырлар. Бабурын империясының бейик дөвлет адамларының хем кәбири, меселем, Байрам хан ве оглы Абдырахым түркмениң бахарлы тиресиндендир.

Гарагоюнлыларьң гаршыдашлары акгоюнлылар Диярбекир себитинде яшардылар. Олардан Гара Йүлүк Осман бег меркези Амид болан дөвлети гурды. Агтыгы Узын Хасан (1478-нжи йылда ёгалан) Гарагоюнлы Жахан шаны ве Хорасан — Түркүстан хөкүмдары Абу Сейиди еңиң, бу беглик ягдайындакы дөвлети империя дережесине

ченли улалтды. Ол империя Эрзинжан, Хорасан, Басра — Ширван аралыкларыны өз ичине алярды. Шейлеликте, бөшинжи гезек Анадолыдан гелен сыясы бир гүйч Эйранда агалык эдижи ягдайы эеледи.

Узын Хасан сейрек душан бейик ынсандыр, хөкүмдардыр. Ол адыл, халка рехимдар, гөвни ачык, ахлак гымматлыкларына хормат гойян адамды. Ол өзүнден өңки салгытларын хеммесини гечипдир ве салгытлар барасында адалатлы канун чыкарыпдыр. Бу канун Сефевилер дөврүндө хем узак вагтлап уланылыпдыр. Хасан бег шол бир вагтда Эйранын кәбир ерлеринде болан эрбет дөплерин өк эдилмеги үчин хем энчеме ишлер гечирипдир, ылым адамларына хормат эдипдир, хер жума агшамсы олары янына чагырып, сөхбетдешликлер гурапдыр.

Хасан бегин шу гүне ченли билинмейән бир таралы хем кувватлы милли пәхеме элигидир. Ол өзүни Анадолы түрклеринин хөкүмдары хасап эдйәрди ве Огуз хан неслинден гелип чыкандыгына буйсанярды. Узын Хасан Хазараңырсындакы түркменлерин хем өз ковмундандыгыны билйәрди. Акгоюнлы бойы огузларын байындыр боюна дегишлидир. Шонун үчин акгоюнлылар Хамза бегден (1444-нжи йылда ёгалан) башлап пулларына, перманларына, байдакларына байындыр боюнын тагмасыны гойдурыпдырлар. Османлы ханеданында милли пәхимин оянмагында акгоюнлыларын мөхүм роль ойнандыгы билдирйәр. Хасан бег "Курыаны" түркчә тержиме этдирипдир, эмма ол замандакы дин хадымларынын голдамандыклары үчин, бу тагалла дурмуша гечмәндир. Хасан бегин бу херекети түрклер арасында жемхуриет дөврүне ченли эдилен еке-төк тагалладыр.

Акгоюнлылар, эсасан, пүмек ве мосуллы иллерине даяныпдыр. Бу ики улы илден соңра хамзахажылы, эмирли, изеддинхажылы, гарахажылы ялы кичирөк уруглар йүзө чыкыпдыр. Акгоюнлыларын башаржаңлыклары аркалы Халап түркменлери, дулкадыр улусы, Трабзонун гүнорта-гүнбатырындакы чешнилерден эмеле гелен гарышык жемагат бирлешип, улы Акгоюнлы илини дөредипдирлер. Халап түркменлери акгоюнлы илине Мансур бегин ыгтыярындакы авшар боюндан болан бир улы тирәни, кутбегилелери, байындыр боюндан бир салдамлы голы берендир. Сефеви заманында пүмеклер ве мосуллар түркмен ады билен бирлешип, бу дөвлетин хызматында болупдырлар.

Сафиеддин Эрдебиллинин сүнни ынанжалара даянмак билен гуран тарыкаты өңден бәри Анадолыда билинйәрди. Сефеви небересинден шейх Жүнейт Эрдебилдәки шейхлик везипесини эле алмак үчин якын гарындашы шейх Жафере гаршы башлан гөрешинде ениш газанып билмәнден соң, Анадолда гелди. Онун өзи шайылыга мейилли адамды. Шейх Жүнейт Анадолыны айланып, обалылар ве чарвалар арасында Хезрети Ала ве онун огулларына болан чуннур сариа гойян жемагатлара габат гелди. Шайылыгы бу жемагата дервүшлер вагыз эдипдирлер. Ылайта-да монгол хөкүмдары Олжайтынун (1304 — 1316)

шайылыгы кабул этмеги билен шайы мезхеби хас гинден яйрандыр. Обалы ве чарва түрклере шайылыгы вагыз эден дервүшлерин арасында медресе гутаранлары өрэн азды. Шәхерлерде ве обаларда отурян медресе хадымларының булар билен гатнашыгы ёк диен ялыды. Умуман, Түркиеде, бейлеки ыслам үлкелеринде болшы ялы, халкың аглабасыны эмеле гетирйән обалылар ве чарвалар медресениң тәсиринден дашда галярдылар. Онсоңам бу жемагатың көпүси салгыт төлейән райет ягдайындадылар. Булар өз ягдайларындан аслы разы дәлдилер. Үстесине, Османлы дөвлетиниң девширме [1) эсерлиге тәзе алнанлара тәлим бермек; 2) исайы огулларыны мусулманчылыга уйдурып, соңра олары эсерлиге өвүрмек — терж. беллиги] сыясаты барха гүйчленйәрди. Селжуклы дөврүнде болшы ялы, мунуң гелжекде улы кынчылыклара элтжекдиги билдирйәрди.

Шейх Жүнейт Анадогының көп ерлеринде, мегерем, өзүниң гарышышындан-да хас оңат гарышыланырды. Ол өз төверегине шейле бир көп адам топлады вели, хатда буларың башында дуруп 1456-нжы йылда Трабзон шәхерини габамага мүмкинчилик алды. Соңра Хасан бег акгоюнлының уясына өйленди ве абрайыны хас хем артдырды. Хасан бег өз гарышдашы гарагоюнлы Жаханша билен гөрешде Жүнейтден көмек алмагы максат эдинйәрди. Жүнейт Азербайжана барып, өз тарапдарлары билен Ширван шаның үлкесине гирди, ол ерденем черкеслерин үстүне акын гурады. Ширван ша өз үлкесинден габаньп, Жүнейдин деррев чыкып гитмегини талап этди. Жүнейт бу хабары гетирен илчини өлдүренден соң, ики арада уруш башланды (1460). Арып, батыр ве ишжең бир адам болан Жүнейт ёгаландан соң ызында оглы болды. Шейх Жүнейдин тарапдарлары ве мүридлер Хайдар атлы бу оглан етишенинден соң онуң төверегине йыгнанып башладылар. Хасан бег акгоюнлы Жахан ша гарагоюнлыны ененден соң Эйрана хәким болупды. Шейх Хайдар хем дайысының голдавы билен Эрдебилде шейхлик везипесини алды. Агзалан херекет ылайта-да Анадогыда гин геримде яйбаңланыпды. Эрдебилден даш-төвереге йөрите адамлар иберилйәрди. Шейхликде, Хайдарың тарапдарларының саны гитдигиче артды. Онсоң Хайдар хем, какасы ялы, черкеслерин үстүне акын этди. 1488-нжи йылда болса какасының арыны алмак үчин Ширвана гаршы хужүме гечди. Йөне Акгоюнлы хөкүмдары Солтан Якуп гатышып, бу ишин өнүни алды, ёгсам Хайдар Ширван шаны дерби-дагын этжекди. Соңра акгоюнлыларың иберен гошуны Эрдебил шейхи Хайдарың тарапдарларыны даргатды. Онуң өзи өлдүриленден соң, үч саны оглы Фарсдакы берк гурлан Истахр галасында бенди эдилди. Бу огуллар Узын Хасан бегин гызы Алем ша бегимден болан перзентлериди.

Акгоюнлы хөкүмдары Якуп бег 1490-нжы йылда ёгалды. Огуллары чага болансаң, ханедан агзаларының арасында солтанлык угрунда гөреш башлады. 1490-нжы йылда тагта чыкан Хасан бегин агтыкларының бири

Рүстем бег Солтан Якубун оглы Бай Сунгура гаршы гөрөшдө пайдаланмак үчүн өз бэхбидине Хайдарын огулларыны бендиликден азат этди. Аз салымын ичинде Анадолылы ярагы мүридлер Хайдарын огулларынын төверегине топландылар. Оларын ярдамы билен Рүстем гаршыдашыны енди. Сефеви мүридлеринин көпөлмеги хем-де оларын газанан үстүнликлери Акгоюнлы хөкүмдарыны ве беглерини жуда ынжалыксызландырды. Шол себепли хем мүридлерин үстүнө гошун иберилди. Чакнышык болуп, шонда гардашларын улусы Солтан Алы өлдүрилди. Гардашларын бейлекилерини оларын тарапдарлары Гиладан гачырдылар. Шундан соң хем доганлар билен Азербайжандакы мүридлерин арасындакы гатнашыклар кесилмейерди. Эсасан хем Анадолыдакы мүридлер хер йыл Эрдебиле барып, шейхлерин түрбетлерине зырат эдйердилер. Шол бир вагтда Акгоюнлы шазадалар арасындакы тагт дапасы ызы үзүлмөздөн довам эдйерди. Бу ягдайлар юрды говшадярды, акгоюнлы или мадды ве рухы тарапдан барха песе гачярды. Ахырда 1499 — 1500-нжи йылларда дөвлөт икә бөлүнди. Азербайжан, Эрран ве Диярбекир Элвенд беге, Ажем Ырагы, Арап Ыраклары, Фарс ве Керман болса Якун бег оглы Мырада берилди.

Түрклерин тарыхында ханедана дегишли шахсларын арасындакы давалары азалтмак максады билен оларын көпүсинин веляятлара иберилениклерини биз билийерис. Тарыхымызда патышанын өлмеги билен шазадаларын арасында даваларын дөрөмейән халаты аз болярды. Хатда оларын бири тагты эле аланындан соң хем асудалык болуберенокды. Тагта чыкан гүнүнө койланокды. Бу меселе түрклерде орнашан дүшүнжө — "ин гүйчли сайланып чыксын" дессурыдыр. Бу дүшүнжө түркилер ысламы кабул эденден соң хем үйттемән, өңкүси ялы довам этди. Фатих ялы бир солтанын-да бу дүшүнжө баглы болуп галандыгы, ягны, ондан халас болуп билмәндиги мәлимдир. Ол тагты элине алан оглуна "низам-и алам үчин" (бу ерде "дөвлөтин бэхбиди үчин" — терж.) гардашларыны өлдүрмөгө ыгтыяр берилдир. Тарыхымыздакы тагт мирасдарлыгы меселесинин үзүл-кесил бир тертибинин болмандыгы дөвлөтин башына гүйчли шахсыетлерин сечилин гелмегине мүмкинчилик берен болса-да, тагт угрундакы давалар түрк дөвлөтинин өсмегини бөкдейши ялы, дөвлөтин песе гачмагынын ве сынмагынын эсасы себеплеринин бириди.

Акгоюнлы дөвлөтинин сынмагында бу ягдайын өрән мөхүм себеп боландыгы гөрүнйөр.

Шол вагтлар Түркиедө эденли хөкүмдар болмадык Баязид II дөвлөт ишлерини бүс-бүтин пашалара табышырды. Беглербегилери ве санжак беглери, хатда олардан ашакдакы эмелдарлар хем ерлери ислейишлери ялы эдара эдйердилер, көп ерлерде илаты гысырдылар. Херекете гечмек үчин мундан аматлы вагты тапмак кын боларды. Шу ягдайда Гиладан отуран шейх Хайдароглы Ысмайыл өзүнө садык адамлардан бирнәчесини янына алып, мүридлери топламак үчин 1500-нжи

йылда Сарыгая яйласына гелди. Сарыгая Эрзинжан этрапларынданды. Онуң чакылыгына обалы ве чарва түрклер чар яндан гөрүлмедик бир хөвес билен йыгнандылар. Хатда Дулкадыр илинден болан, яңы никасы гыйлан йигит хем энтек гелниниң янына гирмәнкә Сарыгая тарап энипдир диййәрлер. Ысмайыл шол ерден Ширвана тарап йөриш этди. Ширван шасыны кынчылыксыз енен Ысмайыл акгоюнлы хөкүмдары Элвенд билен чакнышды. 1500-нжи йылда Нахичеван этрапында болан сөвешде Элвенд агыр еңлише сезевар болды. Ысмайыл ондан соңра Төвризе гелди ве ол ерде хутбаны 12 ымамың адына, соңра хем өз адына окатды. Шейлеликте, шайы мезхебли Сефеви дәвлети эмеле гелди.

Ша Ысмайыл шундан соңра ызлы-ызына еңишлер газаныш, 10 йылың ичинде дәвлетиниң серхетлерини Амьдерядан Евфрата ченли узалтды. Баязид II мемлекетиниң гапдалында ыслам әлемини нарчалайжы шайы дәвлети гурланда, өз дөврүниң ин кувватлы гошунына эе болса-да, диңе томашачы гөзи билен гаран, өз гуллугындакы мүнләрче адамың сефевилерин хызматына гечмегиниң хем өнүни алмандыр. Османлы язарларындан Ыспыханлы Хожа Мухаммедин агтыгы Хожа Садеддин эфенди:

*Башына тәч гейди, чыкды ол мурид,
Итди бишдрак этракы пелит —*

дийип, ша Ысмайылың шахсыетини песелтмек исләпдир.

Хакыкатдан хем XVI асырдан бейләк гелиш чыкышлары боюнча түрки дәл язарларын әнчемеси этрак-и бишдрак (дүшүнжесиз түркилер) дийилиән яңкы обалы ве чарва түрклерин ахмал әдилмегини, оларын херекетлерине әхмиег берилмезлигини Сефеви дәвлетиниң дөремегиниң себәби хөкмүнде гөркезийәрлер. Бу болан иш XVI — XVII асырларда Османлы дәвлетиниң башына көп мушакгатлар гетирипди.

Сефеви дәвлетиниң беркарап әдилмеги Түркиедәки шайыларын шейле бир гөвнүни гөтерди вели, олар бири-бирлерине "ша" сөзи билен салам берийәрдилер, узак ёллары сөкүн шаларына зыярата гидийәрдилер. Олар шаха зыярат әденден, пыгамберин губурына зыярат этселер говы болжакдыгыны айданлара "Биз өлә дәл-де, дирә зыярат әдийәрис" диен жогабы берипдирлер. Ёвуз Селимин ша Ысмайыла билини гушап гаршы чыкмагы шайылыгың Түркиеде яйрамагының өнүни алды, Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадольны Османлы дәвлетине гошды. Ша Ысмайылың бадыны альп, еңишли йөришлериниң соңуна чыкыпды. Эмма түрк янычар гошунының ыграрсызлыгы, дәвлети доландырыжыларын онуң ялы меселелере үнсли гараманлыгы Османлы дәвлетини хем кем-кемден говшадып башлапдыр.

Ёкарда берлен маглуматлардан аңланылышы ялы, Сефеви дәвлетини беркарап әденлер тутушылыгына диен ялы түркилердир.

Гызылбаш улусыны эмеле гетирен илкинжи тирелер шулардыр: устажалы (уста-хажылы), румлы, текели, зүлкадыр, шамлы. Булардан устажалылар Сивас — Амася себитине гидипди. Румлыларын Сивас, Токат — Амася төверегинин обаларындандыгы беллидир. Текели ады Теке санжагындан (хазирки Анталя) гелип чыкяр. Текелилерин арасында Ментеше (Мугла себити) ве Хамидели санжагындан болан обалылар хем барды. Зүлкадырлар Мараш, Элбистан, Ёзгат себитлериндеки Дулкадырлы илине дегишли топарларды. Шамлылар томсуна Сивасын гүнорта тараында ве Узынйялада, гышына Халап себитинде отуран түркменлерин бегдили, харбендели, йыналлы ялы тирелеринин айры-айры голларындан дүзүленди. Дөвлетин беркарар эдилмегинде ве оны доландырмакда ылайта-да ирки дөвүрлерде шу жемагатлар эсасы ролы ойнапдылар. Сефеви дөвлетинин эмеле гелмегинде ве гүйчленмегинде афшар (авшар), дулкадырлы (иманлы авшар), Халап түркменлери (гүндүзли ве ашлы афшары) ве акгоюнлы афшарлары (хас өң Эйрана гелен ве Кух-Гилуеде отуран мансур бегафшарлары) хем эдил ёкардакылар ялы роль ойнапдылар.

Гажарлар хахында айдыланда, бу тире XV асырын ахырларында, Акгоюнлылар дөврүнде Анадолюнын Бозок себитинден гөчүп, Азербайжанда юрт тутан жемагатды Бозок хазирки Ёзгатдыр.

Сефеви дөвлетини дөреден түрк жемагатынын икинжи тапгыры шулардыр: варсак, чепни, тургутлы, баят, бозажылы, арабгирли, хыныслы, чемишгезекли ве башгалар. Булардан илкинжи икисинин дөвлет гурлушына ишжең гатнашандыгыны билйәрис. Оларын илкинжисинин юрды Тарсусын ве Адананын гүнортасындакы даглык этраплардыр, икинжисининки болса Трабзонун гүнорта-гүнбатырындакы Жаныкдыр [190]. Тургутлылар Коня себитине гелипдилер. Баятлар Халап түркменлерине дегишлиди. Бейлекилерин юртларыны болса гөтерйән атларындан билмек боляр.

XVII асырын башларында силсүнүр тиресинден хем улы бир гол Эйрана гидип, гызылбаш мезхебине гошуландыр. Сефеви дөвлетини беркарар этмәге гатнашанларын арасында өнден бәри Генже ве Бердаа себитлеринде отуран азербайжанлыларын гараманлы тиресини хем-де тальшларын бир топарыны гөрмек боляр. Сефеви чешмелеринде бу дөвлети гуран ве дөвлет гурулян йылларында дөвлет гуллугына гирен түрки уруг-тирелерине гызылбашлар дийилйәр. Олар дөвлетде артыкмач хукуклардан пейдаланярдылар, гызылбаш адыны болса гуванч билен гөтерйәрдилер. Чешмелерде шол дөвлете "дөвлет-и Кызылбаш", шалара-да "Падишах-и Кызылбаш", Эйрана "үлке-и Кызылбаш" дийилйәрди. Олар шол бир вагтын өзүнде хем өзлеринин түркиликлери билен өвүнйәрдилер, муна буйсанярдылар, ерли илата "тат" дийип, өзлерини олардан ёкары тутярдылар.

Сефеви дөвлетини эсасландырыжы ша Ысмайыл 1524-нжи йылда арадан чыкяр. Онуң жуда батыр ве догумлы сөвешижиги боландыгыны

билйәрис. Онуң эне дили хем түркиди. Ол шахырды. Онуң парсча шыгырларындан түркиче шыгырлары көпдүр. Сефевидевлетиниң гошунында ве көшгүнде эсасан түрки дилиниң уланыландыгыны билйәрис. Парс дили көпленч язув дили хөкмүнде уланыларды. Сефевидевлетиниң болманда Селжуклы көшгүче түрки боландыгына хич шүбхе ёкдур. Сефевидевлетиниң гурлушы, доландырылышы Акгоюнлыларыңкыдан тапавутлы дәлди. Дине харбы бабатда, Османлыныңкы ялы, тоичы ве түпөнчи бөлүмлери дөредилинди. Муңдан башга-да Османлылара өйкүнип, ша Аббас вагтында (1588—1628) эрменилерден, гүржилерден ве черкеслерден гошун дүзүлипти. Мөхүм гошун везипелери шолардан чыкан адамлара ынанылса-да бу дүзгүн ша Апбасдан соң өсмән, әхмиедини йитирмек билен болды. Гызылбаш улусына дегишли түркилер бу гошуна йигренч билен гараярдылар ве онуң дүзүминдәки әсгерлери "гара оглы" дийип атландыярдылар.

Сефевидевлетиниң дөремеги эсасан шу ашакдакы нетижелере гетирди:

1. Ыслам дүнйәсиниң меркезинде шайы девлети дөреди ве Эйран екирилийән юрт ягдайына дүшди. Шейтеликте, бу юрдун ыслам дүнйәсинде сыясы, ыкдысады ве медени бабатда ойнаян ролы-да тамамланды. Муна дерек Сефевидевлети Эйрана узак вагтдан бәри арзувланан сыясы дурнукуллык ве асудалык гетирди.

2. Сефевидевлетиниң дөредилмеги Түркие билен Орта Азия арасындакы хер хили арагатнашыкларың кесилмегине себәп болды. Сефевидейраны Анадолы билен Түркүстан арасында ашылмасы четин болан сеннер эмеле гетирди.

3. Сефевилериң йөреден сыясаты Анадолыдан Эйрана алтынжы, өзи хем иң көпчүликлейин гөч херекетини эмеле гетирди. Бу гөчлер Эйрандакы түрки элементини гүйчлендирмек билен, бу элементи Азербайжанда ылайта-да илат саны бабатдан иң улы дережә чыкарды. Муна дерек Гүндогар ве Гүнорта-Гүндогар Анадолыдакы түрки илатыны азалтды. Эгер-де Гүндогар Анадолы Сефевилериң гарамагында болан болсады, онда сәхел вагтдан соң бу ерде түркичеден башга дилде гөплешилмезди. Османлы көшги бу себитдәки гөчме түрки илатына етерлик үнс бермеди. Оларың бир бөлеги Эйрана, ене бир бөлеги Орта Анадола гөчмәге межбур болды.

Әхли бу айдылан затлара гарамаздан, Анадолы билен Эйран түркилериң арасындакы медени гатнашыклар асырлар боюнча довам эдип гелди. Бу меселеде озанларың мирасдарлары болан ашыклар айратын улы роль ойнадылар. Эйран түркилери арасында дөрән "Керем билен Аслы", "Арзы билен Канбер", "Ша Ысмайыл", "Ашык Гарып" ялы халк дессанлары Анадолы түркилериниң хем халк дессанлары болды. Муна дерек "Төроглы" дессаны Анадолыдан Эйрана гечди, оларың милли дессанына өврүлди. Насреддин хожаның (Эпендиниң) ёмаклары хем Анадолыдан Эйрана гечендир.

Сефевидөн дөвлетини сындыран Недир ша үнс бермәге мынасын шахсыет.

Недир ша (1736 — 1747) Эйрандан овганлары ве османлылары чыкарандан соңра, Хиндистана ченли узалып гиден үстүнликли йөришлерде өмрүни гечирди. Ол афшар боюның кырклы тиресинденди. Онда милли дуйгулар өрөн йити болупдыр. Недир ша Османлы ханеданының түркмен халкының ичиндеки иң улы небере боландыгыны айдып, йыгы-йыгыдан кодум-гарындашлык хақында сөз ачяр экен. Османлы диванындан гиден хатларла Недирин бу дуйгусына канагатларлы жогап берйән екеже жүмлө-де габат гелип боланок.

Османлы хөкүмдары Махмұт-да, онун диван адамлары-да бу гарындашлыга әхмиег бермедик болара чемели. Недир ша огулларына Жәңгиз хан, Өктей (Өгедей) хан, Тимур хан, Улдуз (Йылдыз) хан диен атлары дакыпдыр. Роваятлара гөрә, Йылдыз афшарларын атасыдыр. Шол бир вагтын өзүнде-де Недир шайы мезхебине уян Эйраны ыслам әлеминдеки екирилмеден халас этмек үчин чынлакай херекете гечипди. Онда сүннүлиге гаршы бир мейил ёкды. Өмрүнің пажыгалы гутармагында хем дин билен багланьшыклы бир себәп гөрүп боланок.

Эйранда сыясы хәкимиег шол асырын ахырында Гахар ханеданы эледди. 1925-нжи йыла ченли хөкүм сүрен бу ханедан Эйрандакы соңкы түрки ханеданыдыр. Гахарлар өзлерини мыдама түрки дийип дуюндырлар, түркиче гелләпдирлер ве аңрыларының Эйрана Хулагу хан билен гелендигине ынаныпдырлар. Булар гин гарайышлы түрки пайхасына эдилер. Чингиз мүрзе, Хулагу мүрзе, Улут бег мүрзе ялы атлары гетиришлери ялы, Селжук мүрзе, Тогрул мүрзе, Алп Арслан мүрзе, Санжар мүрзе, Йылдырым Баязид мүрзе ве Солтан Селим мүрзе ялы атлары хем уланьпдырлар.

Ёкарда белленилиши ялы, гахарлар XV асырын ахырларында, ягны акгоюнлылар дөврүнде Анадоьдан Эйрана гелипдирлер. Азербайжанда юрт тутупдырлар. Оларын Анадоьдакы юртлары Ёзгат төвереклериди. XVI асырда олар үч тиреден ыбаратдыг шам баятлы, йыва ве акжа гоюнлы. Ханедан шу үч тиреден бирине дегипди. Ол, мегерем, йывадыр. Гахар ады бу үч тирәнің башында дуран беглерин биринден гелип чыкан болмалы. Гахарлары Эйрана Анадоьдан алып гелен, мегерем, шол бегдир.

Малазгирт сөвешинден (1071) соң Анадола гөчүлип башланмагы XIII асырын ахырларына ченли довам эдипди. XIV асырдан бейләк гөч, терсине, Эйрана тарап башладды. Өң гөршүмиз ялы, Анадоьдан Эйрана гелен бу сыясы гүйчлер хәкимлиги эле алярдылар. Сефевилерин дөвлети-де даянч болуп хызмат эден харбы жемгыет нукдай назарындан, гарагоюнлыларыңкы ве акгоюнлыларыңкы ялы, түркмен дөвлетидир. Муны өз вагтында Бабур өрөн жайдар белләп гечипди. Афшар ве Гахар дөвлети-де шейледир.

Хазир Демиргазык Азербайжанда ве Эйраның Гүнорта Азербайжанында хем-де башга бирнече велятларында яшаян түрк халкларының көпүси Анадольтдан гелендир. Олар өңки Орта, Гүнорта ве Гүндогар Анадольтның илатыдыр.

3. АНАДОЛЫ МОНГОЛЛАР ВЕ ОНДАН СОҢКЫ ДӨВҮРДЕ

Монгол басыбалышлары нетижесинде Анадола Түркүстандан, Хорасандан, Эррандан ве Азербайжандан өрөн көп түркмен сүйшүп гелди ве юрдуң чар тарапларына яйрады. XIII асырың орталарында Селжуклы дөвлетине дашары юртлуларың Түркие ве Түркүстан адыны бермеклери шу ягдай билен багланьшыклыдыр.

Түркүстандан дине түрки илатын дөл, ярым отурымлы ве отурымлы обалылардыр шөхерлилерин хем улы топарларының Анадола гөчүп гелендигини аңламак боляр [193, XXIV, с. 567—594]. Монгол басыбалышлары нетижесинде Түркүстан яшамак мүмкин болмадык үлкө өврүлипти. Шол дөвүрде Анадола хатда Эйрандан хем алымларың, айдынларың, тәжирлерин, уссаларың ве сенеткөрлерин улы топарларының гелендигини билийәрис.

Анадола гелен түркменлерин бир улы топары бу үлкеде өзлериниң хожалык шертлерине лайык ерлери тапман, токайларда ве даглык ерлерде юрт тутдулар. Оларың Мараш себитиндәки токайларда яшаянларына агач-өри ады берилди [146, XXVI, с. 521—528]. Оларың несиллери сонра көпленч агач билен багланьшыклы ишлере улашдылар. Олара сонрак тагтачы хем диййөрдилер.

Түркменлер өзлери билен шейхлерини ве дервүшлерини хем гетирипидилер. Оларың мусулманлыгы йүзлей болуп, көне түрки дини ынанжаларыны хем саклаярдылар. Бу шейхлерден бири Баба Исхак Малатяның Сумейсат этрапларындакы түркменлерин арасында яшаярды. Янындакы биртопар мүриди билен теркидүнийә халда ыбадат эдип йөрен Баба Исхак түркменлерде улы тәсирлер дөредийәрди. Түркменлерин булар ялы шахслара мыдама хем горкы, хем хормат билен гараяндыкларыны билийәрис. Шол дөвүрдәки солтан Кейхусров II-ниң ве биртопар дөвлет эмелдарларының дини ве ахлакы кадалара, милли эдим-гылымлара терс гелиён дурмуш терзинде яшаяндыклары хакындакы гүррүңлери яйратмак билен, Баба Исхак түркменлери гозгалаңа чагырды. Өз ягдайларындан разы болмадык ве Баба Исхакың пыгамбер дережесиндәки адамдыгына ынанан түркменлер аяга галдылар. Олар үстлерине иберилен селжуклы гошун бөлүмлерини ызлы-ызына еңлише сезевар этдилер. Баба Исхак Амасяның янында тутулып, жезаландырылып өлдүриленден сон, түркменлер пыгамберлериниң гайып болуп асмана чыкандыгы хакында гүррүңлери яйрады, херекетлерини довам этдирдилер. Ахырда Эрзурумың янындакы гошун Кыршехириң Маля оюнда гозгалаңчыларың улы бөлегини ёк этди (1240). Мүридилери

соң хем Баба Исхакың сырлы ынанжаларыңны довам этдирдилер. Шол мүридлериң иң сарпалысы хорасанлы Хажы Бекташды.

Ыкдысады кынчылыклар хем-де өзлериңи эзилген гатлак хөкмүндө гөрмеклери түркменлериң гозгалаң турузмагының эсасы себэбиди. Бу дүшүнжелер Османлы дөврүндө-де довам эдипди. Бу ягдай болса дөвлетиң башына көп мушакгатлыклар индериңди. Бу ханеданлар сыясы фааиетлериңиң (иш — терж.) илкинжи дөврүндө ковумдашлары болан түркменлерден говы пейдаланыпдылар, соңра болса гуламлардан дүзүлөн хасса гошунына эе болуп, олардан—ковумдашларыңдан йүз өврүңдилер. Йөне вели, шол ханеданлар кынчылыклы ягдая дүшен махаллары ене-де өзлериңиңкө йүзлөнмөгө межбур болярдылар. Хатда олары "эвлад-и Фатихан" ("Еңижилер несли") атландырып, гужаклап өййөн махаллары хем болярды.

Баба Исхакың башпутанлыгыңдакы гозгалаң Селжуклы дөвлетиниң ахлагының песе гачандыгыны гөркезйөн жанлы бир мысалдыр. Бу ягдайлар дүшүнөн Эйрандакы монгол гүйчлериңиң башпутаны Байжу 1243-нжи йылда Селжуклыларың үстүне угралды. Сивасың 80 километр чемеси гүңдогарыңдакы Көсө дагың яныңдакы дүзлүкдө болан сөвешде Селжуклы гошуны саны өзүңден аз болан монгол гошуныңдан мастара болуп еңилди. Юрт монголларың голастына дүшди, бир язарың айдышы ялы, гөвничөггүңлик ве ахы-нала дөври башланды. Селжуклы тагтыңда отуранларың укыпсызлыклары ве Эйранлы дөвлет гулдукчыларының ахлаксызлыклары зерарлы бакналык ягдайы барха агырлашды. Монголлар 1277-нжи йылда Түркийэниң доландырышы эдараларыны өз эллерине алдылар. Шундан соңра Селжуклы солтаны эхмиетини бүтинлейиң диен ялы йитирди (185). Иң соңкы Селжуклы солтаны Гыяседдин Месуд II-ниң 1308-нжи йылда Кайсери-де ёгалмагы хем мемлекетде хич хили толгунманы дөретмедди.

Анадольда монголлара гаршылык гөркезенлер дине түрк гөчме жемагаты, ягны, түркменлер болды. Өң хем айдышмыз ялы, түркменлер ер билен баглы болуп, отурымлы дурмуша геченлеринден соңра "түркмен" дийилмән, көшленч "түрк" дийлип атландырылып угралды.

Шөхерлерде XIII асырың биринжи ярымында эп-эсли мөчберде исайы барды. Шол асырың икинжи ярымында оларың тэсири неселип башлады ве XIV асырың башларында олар шөхерлерде азалдылар.

Селжуклы хөкүмдарлары я-да оларың адыңдан юрда ыгтыяр эдйәнлер гөчме жемагат билен отурымлы жемагаты бирлешдирип, монголлара гайтавул берип билжек гүйжи дөредип билмедилер. Гайтам, түркменлериң боюн эгмезеклигини басып ятырмакда монголлара даяндылар. Селжук солтанларының монгол табынлыгына гирмеги себэбли түркменлериң өз ханеданларыңдан гөвни гечип, хэкимиетлере, шол санда монголлара хем боюн сунмаклыгы бүтинлейиң диен ялы бес этдилер. Шу себэбли Илханлы хөкүмдары Хулагу (1256 — 1265)

Анадолыдакы монгол нойонларына түркменлери боюн эгдирмеги йөрите эвр эдицир [195, XIV, с. 131—139; 146, с. 525]. Монголлар айратын-да Сивас ве Кайсери себитиндэки түркменлере, агач-эрилере агыр зарбалар урупдырлар. Түркменлер болса боюн эгмек ислемэн, гүнорта тарапа көпчүликлейин сүйшүп, мамлюклара сыгындылар [195, XIV, с. 131-139; 146, с. 525]. Солтан Байбарс заманында (1260 — 1277) 40 мүн өйлүден көпрөк түркмениң гелендигини, олара Газеден Антакя ве Сисе (Козан) ченли болан аралыкдан юрт гөркезилендигини, беглерин көпүсинин хачлылардан басылып алнан ерлерден мүлк тутандыкларыны Ибн Шеддат язпыдыр [196, с. 155, 171]. Гепиң гердишине гөрө айтсак, Сирияда түркменлер хич вагтда мамлюклар дөврүндэки ялы шейле көп болмандыр. Шол бир вагтда, бу үлкеде түркменлерин аглабасы хемишелик яшамандыр, томсуна Анадола чыкып, Мараш себитинде, Узун-Яйлада ве Сивасың гүнорта тарапларында отурышдылар. Бу түркменлер барада ашакда ене-де гүррүн эдерис.

Өзлерине хернэче табын этмек ислеселер-де, монголлар бармасы кын ерлерде юрт тутан түркменлерин өзбашдак фаалиетлерини, эрканалык ғылыкларыны ёга чыкарыш билмейёрдилер.

1277-нжи йылда Мүсүр — Сирия түрки мамлюкларының хөкүмдары Байбарс Селжуклы дөвлетиниң ыгытырлы адамсы Первана Муинеддин Сүлейманың чагырмагы боюнча Анадола гелди. Ол Элбистан оюнда Токуның ве Тудауның баштутанлыгындакы монгол гошуныны агыр енлише сезевар этди. Мешхур желайыр Ийлегей нойоның оглы Току ве Сулдус Содун нойоның оглы Тудаун хем сөвеш мейданында галдылар. Байбарс Кайсерэ гелди, эмма оны озалдан чагыран Первана ве бейлеки дөвлет баштутанлары онуң билен хызматдашыкда болмак ислемэн, Токата гачдылар. Байбарс бейле зада гарашмаярды. Оны элинде хич хили ыгытыры болмадык халк, эсасанам түркменлер голдадылар. Бу түркменлерин башында Эрменек этрапларында отуриян гараманогуллары дурияды. Оларың монгол басыбальшылары зерарлы Эррандан илки билен Сиваса гелип, ол ерде Баба Исхақың гозгаланына гатнашандыклары үчин ызарланып Эрменек этрапларына гелен түркменлер болмагы өрэн ахтималдыр. Нуреддин Софу оглы Гараман (небере хем шейле атландырылар) Ичел себитинде эрменилер билен чакнышыклар эдицир ве Аксарайиниң язмагына гөрө 1261-нжи йылда Коняның якынында селжуклы гүйчлери билен газалы сөвеше гирицир [197, с. 71]. Бу неберэниң афшар боюндандыгы хакында Языжыоглуның [198, 1390] айданы догры болса герек. Байбарсың Анадола гелмегинден пейдаланмак ислэн Гараманоглы Мехмет бег 1277-нжи йылда Коняның үстүне йөрише уграды. Мехмет бегин гараманындакы түркменлери шол заманың язары "гызыл тахялы ве аягы чарыклы" дийип атландырыр [199, с. 696]. Мехмет бег Коняны забт этди ве тарыхчыларың Жимри дийип адыны тутян Селжуклы шазадасыны тагта чыкарды. Мехмет бег болса везир болды. Буларың илки чыкаран

караарларынын бири индиден бейлэк дөвлөт эдараларында, көшкде, йыгнакларда түркичеден башга дилиң уланьылмалы дэлдиги хахында болды. Мунуң өзи түрки медениети тарыхы назарыетинден өрөн важьып бир хадысадыр [199, с. 696]. Уланьылмасы исленилмейән дилиң парс дилидигини аңламак кын дэл. Бу карар дине Мехмет бегин дэл, шол заманлар саны мазалы көпелен айдың (альм) түрклериң-де пикиридир. Шол дөвүрде түрк язув эдебияты хем өзүниң илкинжи мивелерини бермәге башлады.

Мехмет бег түркменлери кичелтмек ислейән везир Фахреддин Алынның огулларыны еңип, өз ягдайыны беркитди. Йөне, монголларын гелмеги зерарлы, Ичеле чекилмәге межбур болды. Байбарсын Сирия гайтмагы нетижесинде Анадола гелен монгол ханы Абака өзүниң улы гошуны билен Элбистан сөвешинде өлдүрилен монголларын арыны түркменлерден алды. Сонундан Кайсериден Эрзерума ченли болан ерлери вейран этди, талады, илатыны гыргына берди. Мамлюк тарыхчысының язмагына гөрә, гыргына берленлериң саны 200 мүңе етиңдир [199]. Гараманоглы Мехмет бег болса монгол шазадасы Конгуртай билен чакнышмалы болды. Мехмет бег монголлара гаршы гахрыманларча сөвешди. Эмма хут өзүниң ёлбашчылык эдип гатнашан кешиф (душманың ичине гириң, гүйжүни барламак) херекети вагтында душманың ягмыр ялы ягян окуна саташып, ики гардашы билен бирликде шехит болды. Ине, шейлеликде, Коняда түрки дилден башга дилде геплешилмегини ислемайән Мехмет бегин өмри арманлы халда тамамланды. Мехмет бегин өлүми өрөн ажы йитги болса-да, бу ягдай гараманлыларың гүйжүни гачырмады, монголлар билен урушмак азымларыны, хыжувларыны песе гачырыш билмеді. Олар Анадолы түрклериниң монголлара гаршы гөрешиниң өзени, иң сөвешкең бөлеги болуп галдылар. Шунуң билен багланышыклы Илханлы хөкүмдары Газан ханың айдан бир сөзи бар: "Шу түркменлер ве гараманлылар болмасады, монгол атлылары Гүнүң батян ерине етердилер" [200, с. 28].

Мехмет бегин херекетлерини үнсли сынласаң, онуң Селжуклы дөвлетини эдара этмеги эле алың, монголлары юртдан кормак ниетини йүрегине пугта дүвендигини билмек боляр. Эгер-де шол фалиетде ол мамлюклардан дегерли голтты алан болсады, онда онуң өз максадыны амала ашырмагы өрөн мүмкинди.

Византия арачәклерине гайдып гелсек, бу улы себитлерде түркменлериң инди көнеден бәри, онда-да көпчүликлейин жемагатлар болуп яшандыгы белли зат. Монгол басыбалышларының ве агалыгының зулматлы дөврүнде бу себитлерде түркмен илаты хас көпелди. XIII асыр географиячысы Ибн-Сейдин [201, с. 117—118] язмагына гөрә, дине Денизли себитинде 200 мүң өйли түркмен яшандыр. Бу түркменлер Византия тарапына акынлара гидйәрдилер. Алан есирлерини тәжирлере сатырдылар. Йөне түркменлер дине акынчылык этмек билен яшамардылар, халычылык билен мешгулианып, гыммат бахалы

халылары башга юртлара сатырдылар. Мүсүре ве шонун ялы юртлара агач-тагта иберйәрдилер [201, с. 117—118]. Бартольд бу түркменлерин өз халы сунгатларыны Орта Азиядан гетирен болмакларының жуда мүмкиндигини язяр [202, с. 130]. Шол бир вагтда, Анадольның башга ерлеринде яшаян жемагатларда хем халы ве килим докалярды. Меселем, Эртогрул ве Осман беглерин или болан Сөгүтден Доманиже ченли яйбылып гиден гайы тайпасының аял-гызлары хем халыдыр килим докаярдылар. Осман бег бу өнүмлерден гоңшы Рум беглерине совгатлар эдйәрди. XIII — XIV асырларда Аксарайда-да дийсең непис халылар докалярды [203, 32, с. 36-40].

Денизли түркменлери XIII асырын икинжи ярымьнда дензе етип, бу гүнки Мугла себитинде Ментеше беглигини дөретдилер. Селжуклы дөвлетинин говшамагы зерарлы Денизлиде Ынанчогуллары, Испарта билен Анталя себитинде хем Хамидогуллары бегликлери дөредилди. Булар гүйс түркмен бегликлеридир.

Хас өнден бәри Кутахя төвереклеринде салдамлы бир түркмен жемагаты барды. 1277-нжи йылда бу төверекде гермиянлыларың яшандыгыны гөрийәрис. Булар 1240-нжы йылда Малатя себитинде отурырдылар. Олар бу тарапа монгол басыбалышлары зерарлы 1240-нжы йылдан соң гелипдилер. Гүнбатар Анадольның бейлеки себитлеринде хем Айдыңоглы, Мехмет, Сары хан ве Кареси атлы беглер орнашдылар ве өз бегликлерини дөретдилер. Бу еңишлер XIV асырын илкинжи чәрьегинде тамам болупды.

Мармара себити болса Сөгүт этрапында яшаян Осман бег ве онун оглы тарапындан басылып алынды. Осман түркмен бегиди. Какасы Эртогрул өз тиреси билен бирликде Анкара тарапындан гелипди (Мегерем, монгол басыбалышлары зерарлы 1277-нжи йылдан соңра). Осман небересинин аңырсы болса монголларың Түркүстаны алмагы зерарлы, өңки яшаян ерлери болан Мервиң янындакы Маханы ташлап Анадола гелмәге межбур болупды. Бу барада көне Осман тарыхларында язылан роваятлары рет этмәге хич хили эсас ёкдур.

Уч (арачәк, гыра маньсында — терж.) түркменлери өң алып билмедик Гүнбатар Анадолы ве Мармара себитлерини хачлы йөришлер тамамланандан соңра аңсатлык билен эледилер, ол ерлерде орнашдылар. Олар бу себитлери шейле бир түркилешдирдилер велин, XVI асырда Анадолы боюнча исайы илатың иң аз ери шу тайы болуп галды. Айдыңогуллары башлыклайын бу түркмен беглери түркче эсер яздырмак ве тержиме этдирмек аркалы түрк медениетине хем оңат хызмат этдилер. Орхан бегин (1326 — 1359) диванында түркчәнин ресми дил хөкмүнде уланьландыгыны билйәрис. Коняда түркчеден башга дилиң уланьлмагыны ислемедик Гараманоглы Мехмет бегин XIV асырда яшап гечен агтыкдыр човлукларының диванында болса бу эне дилиң язув дили хөкмүнде уланьландыгы хакында элимизде хич хили делил ёк.

Монгол хөкүмдары Абу Сейит Бахадыр ханың өлүми билен (1335) Илханлы дөвлетинде газаллы ички гөрөшлөр башлады. Олар болса Анадолы түркмен бегликлерине азатлыга, гарашсызлыга чыкмага мүмкинчилик дөрөтдилер. Шейлелик билен, Түркийяның якымлы гүңлери башланды. Мемлекет болчулыкда, халк асудалыкда яшап башлады. Монголларың зулматлы дөври ызда галды. Әхли Анадолы шөхөрлеринде "ахилерин" рейислериниң (башлык) баштутанлыгында сенеткөрчилик ве хүнәрментчилик гурамалары дөрөпди. Булар ярагылышлар ве шөхөрлериң горагчылары болуп хызмат эдйәрдилер. Гурамаларың агзалары гүнузын ишләнлеринден соң, агшамларына гурама (дернек) меркезине топланып, сөхбет эдердилер, айдым айдардылар, ракслар ойнардылар. Бу йигитлер саллахдылар. Бу дернеклериң меркезлери, ожақлары шол бир вагтың өзүнде мыхманхана хызматыны хем ерине етирйәрди. Анадолы шөхөрлерине узак ерлерден гелен адамлар бу меркезлерде мыхмансөөрлик билен гаршыланярды. Бу мыхмансөөрлик түрк дәл адамлары хайран галдыряр экени. Ахи дернеклери дурмушдан галандан я-да өз әхмиедини йитиренден соң шөхөрлериң ве шөхөрчелериң өңе дүшйәнлери мыхман жайларыны ачмак билен шол дессуры довам этдиришдирлер. Обаларда болса кетхудаларың шу максат үчин белленен отаглары барды. Эгер-де бир кетхуданың ики саныжак отагы бар болса, шоларың бири гарып мыхман үчинди. Бу әксул мыхманлара, ёлагчылара соңкы вагтларда гара мыхманлар дийилийәрди. Түркилер иң гадым заманлардан бәри әксуллара ярлам этмек дуйгусының гүйчлүлиги билен тапавутланярлар. Бу хемише кесеки ерлилериң үнсүни чекен хәсиетдир. Нахар үстүне гелен хер бир адам тутян орнуна, ковмыетине, хатда дини-ыгтыкадына гарамаздан ак йүрек билен сачак башына чагырылар экен. Эгер гелен адам ач хем болса, иймән отурса, бу айып хасашланярды. Бу дессур нахар үстүне гелен хер бир адамың хер бишен ашда рысгалының бардыгы хакындакы ынанч билен багланьшыкльдыр.

Ахи гурамалары сыясы тарапдан хем әхмиетлиди. Кәбир шөхөрлери хөкүмдарың адындан ахилер эдара эдерди.

Анадола ишгал (оккупацион) гошун хөкүмүнде иберилен монголлар эсасан Токат, Амася, Чорум, Кыршехир, Кайсери ве Сивас төвереклеринде яшардылар. Булара тутушлыкда "татар" дийлипдир. Дашары юртуларың эсерлеринде болса "гара татарлар" дийипдирлер. "Тара" дийилмеги, оларың эййәм сыясы абрайларыны йитирип угран вагтындакы дережелериниң аламатыдыр. Кәбир язгыларда оларың "мугал" дийлип атландырылян ерлери бар. XIV асырың башларында бу монголлар эййәм мусулманлыга гечипдилер. Монголларың арасында уйгур ве гайры түрки ковумлардан салдамлы топарлар барды.

1337-нжи йылда татарларың башында Эретне хан отурярды. Ол уйгур түркилеринденди. Говы соват-тербие алан адамды Арапчаны хем говы билийәрди. Эретне 1343-нжи йылда Төвризде отуран Илханлы

хөкүмдары Сүлейман хандан еңленден соң, Орта ве Гүндогар Анадогының улы себитлерине өзбашдаклықда эе болды. Ол өз адалатлыгыгы билен ыгытырындакы халка "көсе пыгамбер" дийдирмек дережесине ченли абрай алды. 1352-нжи йылда ёгалан Эретнениң ызыны тутанлар ончаклы эденли болмандыгы үчин, үлкениң казысы, везири ве найби (бу ерде орунбасар — терж.) болуп гулук эден казы Бурханеддин хәкимиети элине алды (1380). Бурханеддин огузларың салур боюна дегишлиди. Онуң бәшинжи аркасы Мехмет монгол басыбалышлары зерарлы Хорезмден Анадола гелипди. Мехмет Маңгыш-лакдакы салурлара дегишли болмалыдыр.

Казы Бурханеддин Түркие тарыхында деңине аңсатлык билен етип болмажак, өрән үнс берерлик шахсыетлерин биридик. Тарыхымызда ондан башга мүлки (граждан) эмелдарлыкдан хөкүмдарлык орнуна етен бир шахса душ гелмек мүмкин дәл. Бурханеддин билими Мүсүрде альпыды. Хөкүмдар боланыңдан соң гыш гижелери фыкха (ыслам хукугы) дегишли бирнөче эсер языпды. Мундан дашгары хем ол үч дилде шыгырлар язарды. Бу улы шахсыети хызматындакы беглерден бири — акгоюнлы Гара Йүлүк Осман өлдүрийер (1397).

Теймир Анадогы йөришинден ызына гайданда отуз-кырк мүн өйлүден ыбарат болан гара татарлары Мавераннахра гөчүрмеги буюрды. Олары үлкениң гүндогарында, серхет себитлеринде ерлешдирди. Олар Теймире монголлара гаршы гөрешмек үчин герекди. Чүнки чагатай улусының эсгерлиге дегишли адамлары онуң ислегини өдемейерди. Шонуң үчин ол Азербайжандан хем 10 мүн өйлини гөчүрипди. Теймир гара татарлары тоглап, көлүсини гошунының өңүне салып, гөйө мал сүрен ялы, Анадогыдан гөчүрди. Ёгсам булар Анадогыда асуда бир дурмушда яшаярдылар. Бу үлкеде догуп, уалалыдылар. Шонуң үчин олары Теймири чешмелеринде "гара татар түркменлери" хем дийилийерди. Ёлда-ызда гачмага сынанышан гара татарлар ёвуз жезаландырылырдылар. Испан илчиси Клавиеңың Дамган шөхериниң дашында гөрен келлечанак депелери шол бетбагтларыңкыды [204, с. 192, 123]. Теймирин өлүминден соң оларың Анадола дөнемек исләңлери көп болупдыр, эмма муңа ёл берилмәндир.

Гара татарларың бираз бөлеги, херхал, сага-сола гачып, Анадогыда галыпдыр. Оларың арасында Анадогыдакы монгол хәкимлериниң ин адалатлысы дийип таналың Куин татар Самагар нойоның небереси хем бар. Мехмет Челеби Самсун йөришинден гайдып гелийәркә, Искилип этрапларында бу татарларың бир бөлегини гөрүпдик ве олары башгутанлары Миннет бег билен Румелә гөчүрипдик. Язгы депидерлеринде бу татарларың онда-мунда галындыларының бардыгыны гөрмек боляр [185, с. 110—140].

XIII асырың икинжи ярымьнда чешни жемагатының улы бир тонарының Синоп тарапларында яшандыгыны гөрмек боляр. Бу чешнилер юртады ички гаршылыклардан пейдаланып Синопы алмак

ислән Трабзон — Рум императорындан 1277-нжи йылда шөхери башарныклылык билен горапдылар. Соңра Самсундан гүндогарда Гиресуна ченли узалан ерлери ве Жанити (Жаник) еңи алмакда мөхүм роль ойнадылар. Орду себитинде дөрөн Хажы-эмирли беглигини чепнилерин беркарар эден болмагы мүмкиндр. Чүнки, бу себитде чепнилерден башга гүйчли бир бой-тире ёкды. 1398-нжи йылда Гиресуны Хажы-эмирли Сүлейман бег элейёр. Шол йылларда чепнилер Тиреболунун алкымында хем лейда болуцдылар. Клавиёның сыяхатна-масындан чепнилерин Трабзон — Эрзурум аралыгында хем өз гүйчле-рини гөркезёндиклерини аңламак боляр [204, с. 83]. Трабзон себитини 1461-нжи йылда Фатихин бирлешдирмеги билен, Демиргазык-Гүндогар Анадолинун Османлы тарапындан эленмеги тамамланьцды.

Умуман аланьцда, огуз бойы болан чепнилер Синон — Батуми арасындакы инсизже золагын түркилешмегинде эсасы ролы ойнадылар. Хэзир хем Ризе ве Батуми себитлеринде чепни адыны гөтерийён машгалалар ве неберелер габат гелйёр.

Өң хем агзальшы ялы, XIII асырда Сирияда өрөн көп санлы түркмен жемагаты яшайрды. Бу жемагатын улы бөлеги яз айларындан башлап Сивасын гүнорта тарапларына ве Узын-Яйла чыкярды. Булара шамлы, Шам түрклери я-да Шам түркменлери дийилиёрди. Булар түркменлерин бозок ве үчок диен гадымы огуз бой гурлушын хенизем саклайрдылар. Улы сыясы вакалара, ызлы-ызына болуп дурян гөч-гон-лара ве арадан узак дөврүн гечмегине гарамаздан, бу ики боюн өзүни саклап галмагы башармагы хайран галдырян затдыр. Бозоклар узак вагтлардан бэри Халап төвереклеринде ве Ами дүзлүгинде яшайрдылар. Бу түркмен жемагатында бозокларын ашакдакы бойлары бардыг баят, авшар, бегдили, дөгер. Бозоклардан энчеме танымал неберелер чыкандыр. Олардан хас мешхуры дулкадырлардыр. Йөне бу неберенин хайсы бойдандыгы анык билинмейёр. Баятлара дегишли болса гөрек дийлип чак эдилйёр.

Бозоклардан башга бир мешхур небере Йыналогулларыдыр. Бу неберенин башгутанлык эдйён илине йыналлы дийилиёр. Бу ил Акгоюнлыларын херекетине-де гошулыпды. Буларын бир тиреси шамлы топарынын арасы билен Эйрана гидендр. Бирнөче тирелери, уруглары болса Амася, Самсун ве Чанкыры тарапларында юрт тутуцдыр.

Көнекогулларынын ве Гүндизогулларынын авшардан, Бозжаогулларынын баятдандыгы беллидр. Харбендеогулларынын хайсы боя дегишлидиги билинмейёр. Бу адын Илханлы хөкүмдары Харбендеден гайдяндьгыны гөрмек боляр. Харбендели топар эсасан Малатя себитинде юрт тутуцдыр. Бу топарын Эйрана гиден бөлегинин шол ердёки хөкүмдарынын ады боюнча худабенделё өврүлендигини билйэрис. Харбенделилерден хем кэбир топлумлар XII ве XIII асырларда Орта, ол ерденем Гүнбатар Анадола барьцдыр. Гүнбатара баранлара соңабака хармандалы ады берлицидр.

Үчокларың чавулдурдан бейлеки хемме бойлара дегишли тире-уругларың бу ерде бар болмагы дийсең үнс берерлик ягдайдыр. Үчокларың илат саны боюнча хас улулары йүрегир, кынык, байындыр, салур ве эймирдир. Үчоклар голуна дегишли мәлим болан танымал неберелер Рамазаногуллары (йүрегир) билен Өзөрогуллары (кынык), буларың ызыны басып ятанлар болса Гарайсаогуллары, Косуногуллары, Коштемирогуллары (куштемир), Улашогоуллары ве Бурназорогулларыдыр. Булар Чукур ованы түрклеринг эелемегинде мөхүм роль ойнандырлар. Үчоклар Чукур ова гечмезден өң Амид дүзлүгинде ве Тараблус тарапларында яшайрдылар.

Шам түркменлери 1294-нжи йылда Сиваса гирип, шәхери талапдырлар ве Кайсери себитинде сонкы Селжуклы хөкүмдары Гияседдин Месуд II-ә азар яманыны берипдирлер. Абу Сейит Бахадур ханың өлмеги билен монголларың арасында башланан (1335) ички гөрешлерден пейдаланан бу түркменлер 1337-нжи йылда Элбистан этрапында Дулкадырлы беглигини гурдулар. Шол асырың икинжи ярымында Узын-Яйлада чапавулчылык хем этдилер.

XV асырың башларында оларың гарашмаян бир хадысасы йүзе чыкды, ягны, ёкарда гөркезишимиз ялы, Теймир гара татарлары Анадоьлдан гөчүрип әкитди. Бу хадыса түркменлери жуда бегендирди. Түркменлер хаял этмезден гара татарлардан бошан ерлерде, хусусан-да Ёзгат себитинде юрт тутдулар. Бу юрт тутанлар бозоклы түркменлер боландыклары үчин, ол ерде хем бозок адыны гөтердилер. Сонра бу себитинг ады Бозок болды ве шол ат жемхуриет дөврүне ченли довам этди.

Анкара пажыгасының (1402) агыр нетижеси, мәлим болшы ялы, Йылдырым Баезидиң гуруп гутаран түрк бирлигиниң янадандан парчаланмагыды. Шол бирлиге дегишли болан Кемал галасы дине 1515-нжи йылда янадандан Османлы дөвлетине бирикдирилди. Йөне, муна гарамаздан, XIV асырда болшы ялы, XV асырда хем түрк халкы багтыяр дурмушда яшайрды. 1432-нжи йылда Түркиеден гечип гиден бир француз сыхатчысының айдан сөзлери шондан бир асыр өң Анадоьлыны айланып гөрөн Ибн Батутың өвгүли сөзлеринден пес дәлдир.

XIV асырың икинжи ярымында ве XV асырың башларында Түркие түрклериниң лыбаслары умуман Орта Азия түркилериниңки ялыды. Олар, хатда оларың аял-гызлары-да сары-гызыл реңкли әдик геййәрдилер. Башларында гызыл тахя барды. Озанлар XIV асырда болшы ялы, эллери гонузлы (дугар кысмы саз гуралы) ил ичинде айланып йөрдүлер, "Дәде Горкут" дессаныны айдярдылар. Әгирт улы сөйгә мынасып болан бу дессанлар хатда дини эсерлерде хем өз беяныны таярдылар [205, с. 73; 206, 70, с. 193—202]. Көшклерде хем ягдай шейлерәкди. Төвриздәки Гарагоюнлы көшгүнде Жәханша Османлы илчисине өз китапханасында болан уйгурча бир "Огузнама"

даянып, какасы Гара Юсуп бег билен Солтан Мырадың Огуз хандан гелйэндиклерини айдындыр [207, 3059, с. 307]. Жаханша солтан түркче шыгырлар хем язгыдыр.

Акгоюнлы ханеданы болса анырсының Огуз ханың огулларының бири Байындыр хандан гайдяндыгы билен өвүнйәрди. Гара Йүлүк Осман бег (Акгоюнлы дөвлетиниң эсасыны гоян) өзүниң Селжуклы ханеданы билен гарындашдыгыны айдялды, баш ханымың ады-да Селжук хатынды. Ене-де бу ханедана дегишли Гылыч Арслан билен Гарагоюнлы ханеданларының бири атдашды. Акгоюнлылар байындыр боюның тагмасыны дөвлетлериниң ресми нышаны эдип алдылар, оны пулларында, мукаддес ве ресми язгыларының хеммесинде уландылар. Буларың кәбир беглериниң ады-да Байындырды.

Узын Хасан бег Акгоюнлы тарыхында ("Китаб-и Диярбекиррийе") Огуз ханың несли дийлип танадыландыр.

Гараман ханеданы хем өзүниң Огуз хандан гайдандыгына ынанышдыр. Айнының (XV асыр) бу ханеданың несилбашысы Гараманың Огуз хан атлы бир гардашы барды дийип язандыгыны хем билмек герек [209, 2374, с. 514]. Шикариде болса яңкы Огуз хан ханеданына дегишли болмадык бир бегдир [210, с. 63]. Биз язгы депдеринде Ичелде Селинти—Анамур этрапында отуран огузханлы атлы бир тирә душ гелдик.

Түркчәни эййәм Орхан бег заманында ресми диле өврән Османлы ханеданы түркиячилик ве огузчылык акымының тәсирине дүшендир. Паул Виттек Мырат II дөврүнде Османлы көшгүнде боланында өзүниң илкинжи гезек гәзи билен гөрән бу акымына "милли романтизм" дийиш ат берди [211, с. 27—28; 212, с. 11]. Решидеддинде Мырат II-ни орта чыкаран кайылар огузларын иң абрайлы бойы дийлиш гөркезилән. Чүнки, көне түрки ябгулары хем аглаба шу бойдан чыкыпдыр. Умуман, шейле пикирин өңе сүрүлмегинде Мырат II-ниң якын адамларындан бири, алымлар жемагатының агзасы Языжыоглы Алының тәсиринин боландыгыны аңламак боляр. Языжыоглы милли дуйгусы гүйчли өсен шахсыет болан. Ол Решидеддиндәки огузларын гелиш чыкышына дегишли бөлүми түркчә тержиме эдицир. Равендиниң ве Ибн Бибиниң Селжуклы тарыхларыны хем түркчә гечирипди. Языжыоглы тержимелерине бирнәче гошмачалар гиризип, окыжыларыны Селжуклы дөврүнде огуз төрелериниң, дессурларының уланыландыгына, Селжуклы гошунының огуз бойларына даянандыгына ынаандырмаклыгы максат эдинипди. Илки билен Мырат II-ниң кәбир пулларында кайы боюның тагмасыны гөрмек боляр. Бу солтаның мирасдарларының заманында пуллара тагма гоймакдан эл чекилен-де болса, шахсы гейимлере, яраглара ве башга-да бирнәче затлара кайы тагмасыны гоймак довам этдирилипди. Сүлейман Канунының топларында хем бу тагма габат гелйәр. Мехмет Фатихиң милли дуйгуларының какасыныңкы ялы дережеде болмандыгыны аңлап боляр. Эмма онуң агтыкларының

бириниң адының Горкут, башга бириниң адының-да Огуз хан боландыгыны билйәрис. Бу атлар, гайтам, башга хич бир түрки ханеданында габат геленок. Ковмы-милли дуйгуларың дүшүнжелилик билен жанланмагы милли тарыхы гарайшы хем дөрөдидир. Нешриниң тарыхы мунуң иң говы мысалыдыр. Бу эсерде Османлы тарыхындан өң Огуз хана ве огулларына, огуз бойларына, гараханлылары ве селжуклылары дегишли гүррүңлере орун берлипидир. Милли дуйгуларың жанланмагы дин адамларыны хем четде галдырмандыр. "Хажы Бекташ велятнамасы" ве "Салтыкнама" атлы эсерлерде бу акымың өвүшгинлери өрөн говы дююляр. Байындыр боюна дегишли Шейх Өмер Рушениниң мүридлеринден Махмытоглы Хасан Жем солтан үчин Османлыларың огуз хана дирейән ата-бабалары барада эсер языпидыр. Гүлшен тарыкатыны эсасландыран Ибрахим-и Гүлшен-де өзүни пыгамбериң я-да сахабалардан бириниң неслинден хасап этмән, Огуз хан билен багланшыдырыпидыр. 1478-нжи йылда Румелиде ёгалан бекташы шейхлеринден Отман Бабаның огуз дилинде геплешендиги ве "Огузнама" усулында шыгырлар окандыгыны билйәрис. Фатих дөврүнде түркилери башга халклар билен денештирен бир язар огуз дилиниң көп бабатларда башга диллерден үстүндигини айдыпидыр.

XV асырда Дунайдан Амыдере ченли узаян ерлерде яшаян түркилер өзлериниң бир битеви ковумдандыкларыны билйәрдилер. Оларың әхлиси өзлериниң Огуз ханың неслиндендиклерине буйсанярдылар. Бу милли дуйгы шейле бир кувватлыды вели, ёкарда гөркезишимиз ялы, жемгыетиң хич бир гатлагы, жемагаты, ханеданлары бу тәсирден дашарда галмандыр. Бу милли дуйгы ылайта-да огузларың өз гадыр-гымматыны билмеклеринде, дөп-дессурларыны ве түркичәниң гымматыны сакламакда йүзе чыкарды. Бу милли дуйгының жанланмагы түркменлериң XV асырда газанан бейик сыясы үстүнликлери билен якындан багланшыклыдыр.

Мүсүре ве Сирия хәким болан мамлюкларың көпүси гелип чыкышы боюнча черкесди я-да румлыды. Хатда Хош-Кадем, Темир-Бога ялы мамлюк солтанлары хем румлылардан чыкыпды. Черкес мамлюкларының арасында аңырсы түркилерден боланлар саны боюнча барха азалырды. Соңабака олардан адам галмады. Түрки мамлюкларының арасында милли дуйгусы гүйчли болан адамлар көп душмак боляр. Олардан солтан Парс-Байың (1422 — 1438) ынамыны газанан гүндогар түркилеринден бир шейх барды. Оңа шейх Хасан ул-Татари диййәрдилер. Бу адам нәбелли себәплере гөрә араплары хич халамаярды. Ол йыгы-йыгыдан "Женаб-и Хак Хезрет-и Пыгамберден гайры әхли араплара гаргамыш" диерди. Ене-де бири түркилериң ат мүнмекде ве жомартлыкда черкеслерден үстүн гелйәндиклерини аңырсы черкеслере дирейән солтана ве онуң эмирлерине гөс-гөни айдыр экени. Черкес мамлюклары өзлеринден өңки түрки мамлюкларының әхли дөп-дессурларыны үйттевсизден, вепаылык билен довам этдириш-

дирлер. Мамлюк хөкүмдарларындан эл-Мелик эл-Мүәйед Шейх түркилери өз ковумдашлары болан черкеслерден өнө тутарды. Ондан өнки Парс-Бай болса өз ковмы болан черкеслери бичак говы гөрерди, эмма оны кән йүзе чыкармазды. Парс-Байың түркилерден хем якын достлары барды. Түрки асыллы ызар, алым эл-Айны она агшамларына тарых окап берерди ве оны түркихе гинелдип дүшүндирерди. Умуман, черкес мамлюклары түркихени өз өнө диллери хасап эдипдирлер. Олар түрки дессурлары билен яшандырлар. Түрки шейхлерини, ылым адамларыны, шахырларыны өзлериниң рухы халыпалары хасапладырлар. Түркихени билйән алымлар оларың янында улы абрайдан пейдаланыпдырлар. Соңкы мамлюк хөкүмдары Кансу эл-Гаври-де шонун ялыды. Ёвузың "гожа черкес" диен адамы болан бу хөкүмдар Фердовсиниң "Шанамасыны" түркчө гечирдипдир. Ёзи-де түркчө шыгырлар айдяр экени. Гепиң түммек ери, Кансу түркчөни сөөн, түрк алымларыны горан, түрк медениетине хызмат эден адам болуңдыр. Мунуң терсине, солтан Селимиң түрк дили бабатында Кансу кимин хызмат гөркезендигини айтмак кын. Шу гетирилен мысаллардан белли болшы ялы, XV асырда Османлы, Гараман, Каир, Төвриз, Хырат ве Самаркант көшклеринде түрки дилинде геплешилйәрди. Бу асыр хемме бабагдан түркилигиң бейгелиш асыры болуңды.

XVI асырда ыслам әлеминиң сыясы кешбинде улы өзгеришликлер йүзе чыкды. Османлы дәвлети газанан үстүнликлери билен тарыхда ин улы империяның бирине өврүлди. Эйран гызылбаш Сефеви дәвлети тарапындан эдара эдилмәге башлады. Түркүстанда өзбеклер пугта ерлешдилер. Йөне өзбеклер не сыясы, не тарыхы, не-де медени утурдан әхмиедли роль ойнап билдилер. Хәзирки асырымызда хем Түркүстанда ресми дил хөкүмде парс дили уланылыпды. Хиндистана хәким болан Теймирилиң көшклеринде XVII асырда, хатда ондан соңра хем парсча геплешилендигини билйәрис. Гайтам, Эрдебил шейхлериниң несиллериниң Төвриздәки, Казвиндәки ве Ыспыхандакы көшклеринде түрк дилинде геплешилйәрди. Хатда Сефеви хөкүмдарларының түркчө билмейәнлерине тержимечи беллейәрдилер. Османлыларың диванларында болса еке дил уланыларды, ол болса түрк дилиди. Бу дивандан француз корольна, инлис королевасына, Эйран шаларына, Мекке шерифлерине, Түркүстан ханларына ве Хиндистан хөкүмдарларына, махласы, дүнйәниң әхли күнжүне хатлар диңе түрк дилинде языларды. Мунуң терсине, Түркүстан ханларындан Стамбула гелен хатларың хеммеси диен ялы парсчалды.

XVI асырда империяның башга веляятларында асудалык хөкүм сүрийәкә, өнө ватан болан Анадольтда ызлы-ызына гозгалаңлар болярды. Догрусы, бу гең бир хадысады. Олардан илкинжиси Теке санжагында Хасан Халифеоглы Шах-Кульның башгутанлыгында йүзе чыкыңды. Текәниң Гызыл-Яка обасындан болан Хасан Халифе Эрдебиле гидип, Шейх Хайдарың хызматында болуңдыр. Онуң орунтутары болубам Теке

илине гайдып гелипдир. Онуң оглы Шах-Кулы болса бирнече адамы төверегине топлап, гозгалаңа баш гөтерди. Теке санжагыны долы эле аланындан соң, өз үстүне утран Анадолы беглербегиси Гарагөз пашаны еңип, өлдүрипдир. Соңра Гараман беглербегиси Хайдар пашаны хем эдил шонуң ялы эдйөр. Шах-Кулы Кайсери этрабында Чубук дүзлүгинде Везир-и азам Хадым Али паша билен гаршылашды. Газаллы чакнышыкда оларың икиси хем вепат болды. Текелилер хич ким тарапындан ызарланмаздан Эйрана гитдилер (1511). Эйрана гиден текелилерың санының 15 мүн атлы боландыгыны хабар берйөрлер. Янларында аял, оглан-ушаклары хем бар экен. Нәме үчин гозгалаң эдендиклерини соранларында текелилер: "Баязид хан гарры хем-де кеселли боландыгы үчин дөвлет ишлери билен мешгулланып билмеди. Везирлер бу пурсаты пейдаланып зулум ёлуна дүшдүлер. Шол зулума чыдаман хем шу иши этдик" дийипдирлер дийлип, Османлы тарыхында язылыпдыр [213, II, с. 181]. Бу сөзлерде улы бир хакыкат барды. Гозгалаң ятырыландан соң мүлкери элинден алнан көп сипахиниң болмаклыгы зулумың нә дережә етендигини аңладяр.

1619-нжы йылда Бозокда Шахвели диен бири янына дөрт мүн адам топлап, гозгалаңа башлады. Ол Сивас беглербегиси Шады пашаны еңип, өз гүйжүни артдырды. Эмма шол йылда болан икинжи чакнышында еңлип, гачмага межбур болды ве ол тутулып өлдүрилди. Шахвели шол дөврүн чешмелеринде Желалы дийип хәсиетлендирилийөр. Хакыкы Желалының өзи болса XV асырың икинжи ярымында Токатда йүзе чыкан бир алеви шейхдир. Бу гозгалаңың ятырылмагында Дулкадыр беги Шехсувароглы Алы бег улы роль ойнандыр [190, с. 73—74]. Желалы Шахвелиниң гозгалаңы өрөн мешхур болупды. Аслында, көнден бәри бейле гозгалаң гөрүлмәнди. Шол себәпли шондан соңра Анадолыда мезхеби болмадык гозгалаңларың хеммесине желалы дийлипдир.

Дулкадыр хәкими Шехсувароглы Алы 1522-нжи йылда [Кануны дөври] өлдүрилипди. Бу беглик хем, ягны, Бозок (Ёзгат) ве Мараш себитлери Османлы дөвлетине бирикдирилди. Алы бегиң өзи Османлы дөвлетиниң мөхүм везилелеринде ишләпди ве көпленч Дулкадыр беглери ялы эденлиди, харбы адамды.

Османлыларың бу херекети тәзе гозгалаңлара себәп болды. Шол гозгалаңларың бири түркмен тирелеринден сөвгүлең беги Муса ве Атмажа атлы кишилерың башгутанлыгында йүзе чыкды. Мусаның экинине артыкмач салгыт язылыпдыр. Муса мунуң 100 акчасының азадылмагыны хайыпш эдиңдир, эмма оны канагатландырмандырлар. Үстесине, онуң яны билен баран бир яшулының хем сакгалы кесилип, масгараланыпдыр. Бу вака себәпли хем гозгалаң башлады. Мохач сөвешиниң болан гүни Анадолыда хем ган дөкүлийәрди. Муса ве Атмажа шол гүн Гараман беглербегисини өлдүрдилер. Түркменлер

мунуң ызысүре гелен Османлы гүйчлерини хем еңдилер. Эмма ызлы-ызына гелен гошун ахыры гозгалаңы ятырды (1526).

Соңкусы йыл ене-де яңкы Бозокда гозгалаң башланды. Онун башгутаны Дулкадыр небересинден Зуннуногруды. Зуннуноглы Сивас беглербегиси Якуп пашаны еңип, Эйрана ёла дүшүшди. Ол Пасин дүзлүгинде Диарбекир беглербегинден еңлип, адамларының көпүсини алдырды, йөне өзи гачып гутулды [190, с. 77].

Гозгаланларың соңы гелмейёрди. Чукур Ова себитинде Донузоглан, Бегже бег, Мустафаоглы Вели Халифе айры-айрылыкда гозгалаңлар турзупдылар, йөне буларың хич хайсы Бекташы тарыкатының башгутаны Календер Челебинин гозгалаңы ялы ховплы болмады. Бу гозгалаңың гериминиң жуда улы боландыгыны онуң гаршысына Везир-и Азам Ибрахим пашаның хут өзүниң чыкандыгы хем гөркезийёр. Ибрахим паша акыллы, эденли адамды. Ол гелшине гозгалаңың себэбини дернемек билен болды. Гозгалаңа гатанашанларың көпүси мүлклери элинден алнан адамлар болуп чыкды. Олар Дулкадырлы түркмен сыпахыларышы. Ибрахим паша гаражалы ве докуз тире беглерини чагырып, сыпахыларың мүлклерини гайдып бермөге вада берди. Шундан соң сыпахылар Календер Челебинин янындан айрылдылар. 500 адам билен галан Календер аңсатлык билен эле салыңды ве жезаландырылып өлдүрилди (1527).

Бу гозгалаңлар мезхеби хәсиетлере эе ялы болуп гөрүңсе-де, ёкардакы вакалардан гөрнүши ялы, ыкдысады себәплер ве адалатсызлык билен багланьшыктыды. Ол вагтлар девширме ожагы (меркези) хем өрөн гүйчленилди. Анадольдакы иң кичижик харбы везипелер хем шу ожагың агзаларына берилйёрди. Сүнни болсун, шайы болсун, түрк адамсына инди дине эжеранчылык этмек галыпды. Бир мысал, Манисада болян шазада Селим II-ниң оглы Мурат II гуллугына гирен ики гардаш раят (салгыт төлейён гатлак) бир обалы түрк адамың огуллары боландыклары үчин хер хили себәшлер тапылып, ишлеринден чыкарылыпдыр [214, с. 9]. Дөвлетин харбы везипелери үчин иң өңде тутулян элемент гуламларды, ягны, девширме усулы билен тошлананларды. Обалы түрклер үчин дине медреселерин гапысы ачыкды. XVI асырың икинжи ярымында саны өрөн көп болан медресе талыплары Анадольда талаңчылык билен мешгул болярдылар. Мунун өнүни алмак үчин дөвлет биртопар чәрелери гөрмөге межбур болды [215, с. 361—387]. Шол асырың ахырларында желалы гозгалаңлары башланыпды ве бу гозгалаң соңкы асырларда хем довам эдилди. Буларың хеммесиниң себәби эсасан адалатсызлыкды, хер дүрли зулумларды.

XVI асырда түйс гөчме яшайшы довам этдирйән ики жемагат барды. Олар Халап түркменлери ве Бозулусды. Буларың соңкусы Мардиниң гүнортасында Евфратың якаларында гышлайрдылар. Эрзурум — Эрзинжан аралыгында язлайрдылар. Халап түркменлериниң Кануны

дөврүндөки салгыт төлейән илаты 931 өйдүр. Бозулусыңкы болса 747 өй. Дулкадырлы голуны хем гошмак билен илатың саныны бу ерде 68 саллах, 7325 машгалалы, жеми салгыт төлейән илат 8013 адам дийип хасаплапдырлар [216, VII, 10, с. 59]. Булардан башга-да Дулкадырлы улусындан бирнөче тирәнин энтөк экеранчылык дурмушына гечмәндигини хем аңламак боляр.

Чукур-Овада юрт тутан тирелерин арасында болса экеранчылыга гечмедик тирелере сейрек душ гелинйәр. Сивас велятында яшаян улы йөрүк жемагаты билен Бозокдакы түркмен тирелери хем экеранчылыга башлапдырлар. Гысгача айданында, бу асырда гөчме ве ярым гөчме илатың саны отурымлы илата середенинде азды хем-де соңкының саны барха артырды.

XVI асырда, ондан өңки асырда хем, гөчме илата йөрүк ("йөрөмек" ишлигинден) ады берлип башланяр. Бу ат Халап түркменлери ялы жемагатлара хем айдыларды Соңабака йөрүк ады илкинжи манысыны бирнөме өзгердип, Гүнбатар Анадогы билен Гүнорта-гүнбатар Анадогыдакы тирелерин, уругларын умумы ады болуп галыберйәр. Йөрүк адынын ковмы, уруг-тире манысы өкдур [217, XI, с. 518—522]. Йөрүклерин огуздыгы хақында хич хили шүбхе болмаз XVI асырда хақыкы ковум ады болан "түркмен" сөзүне дегишли эсасы иллер. Халап түркменлери, Бозулус, Дулкадырлылар билен Бозокдакы уруг-тирелердир. Хас соңра динө Халап түркменлерине ве Бозулуслылара түркмен дийилипдир. Бу ики илден XVIII асырдан соң Орта ве Гүнбатар Анадола гелип ерлешенлере хем түркмен дийилипдир. Хатда обалара ве шөхерчелере ерлешенлеринден соң, хатда хәзире ченли хем олар шол атларыны гөтерип гелипдирлер. Бу гүн Орта ве Гүнбатар Анадогының кәбир ерлеринде янашып отуран түрк, йөрүк ве түркмен обаларыны гөрмөк мүмкин. Муны шейле дүшүндирмөк болар: түрклер я-да түрк обалары дийилйәнлер бу ерлерде Селжуклылар я-да бегликлер заманында ерлешен ин көне түрк халкыдыр. Йөрүк ады билен таналылар бу ерлерде XVII асырдан өң яшан ве соңкы асырларда гелип ерлешен йөрүклерин дөрөден обаларыдыр. Түркмен обалары болса XVII асырдан соң Орта, соңра болса Гүнбатар Анадола ве Мермер себитлерине гөчүп гелен, Халап түркменлери, Бозулус ве Ени ил уруг-тирелери тарапындан дөредилен обалардыр. Османлы дөврүнде Бозулус ве Халап түркменлери ялы иллерин йөрүклерден хас өң отурымлы яшайша гечендиклери үнс берилмели бир ягдайдыр. Бу гүн түркменлерден гөчме илат өк диен ялыдыр [146]. Йөне Торослардан көп болмаса-да гөчме я-да ярым гөчме яшайшы довам этдирйән йөрүк тирелери бардыр.

Гысгача айданында түрк, түркмен, йөрүк, тахтачы, гызылбаш (алеви) атлары билен тапавутландырылян жемагатларын арасында хич хили ковмы тапавут өкдур, оларын хеммеси огуз илинден чыкандыр.

Билшимиз ялы, Османлы харбы гүйжи эсасан тимар (атлык кимин — терж) ве девширме ожагына даянярды. Шол себәпли тире-уруглар ве оларын орнашан обалары бу дөвүрде раят, ягны, дөвлете салгыт берйән илат сайылыпдыр. Хусусан-да, Халап түркменлери, Ени ил, Бозулус хем шолар сайылыпдыр. Гепиң гердишине гөрә айдылса, Сефеви дөвлетинде харбы гүйч дине түрки тайпалара даянярды. Түркиеде салгыт төлейән бир раят Эйрана барса, ап-аңсат харбы гуллуга гирип билйәрди. Эгер-де ол тиребеги я-да сыпахы болса, ин ёкары харбы дережелере хем чыкып билйәрди. Бу ягдай гөчме, обалы ве гайры түркилерин XVI асырда Анадольтдан Эйрана гечмегине шертлер дөредишди.

Дулкадырлы, Чукур Ова уруг-тирелери улы йөрүклер, бозоклар ве ат чекенлере мүлкдарлык бабатда хақыкы отурымлы илатдан песеде дурмандырлар. Эсгерлик үчин адам йыгнамакда Османлы дөвлети ёкарда агзалан үч жемагатдан дине девширме ожагы өз әхмиедини йитириш, кынчылыклар чекиш уграндан соң пейдаланыш башландыр. Бу үч раят Османлы дөврүнде малие бабатдан ханедан билен багланьшыклыдырлар. Олар Санжар дөврүндеки огузлар ялы "хасса раятдылар". Йөне бу түркменлер хем шол огузлар ялы "хасса раятлыкдан", ягны, айратын орны болан раятлыкдан хич хили пейда гөрмәндилер ве салгыт йыгнайжыларын зуумы астында яшапдылар.

4. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ

XVI асырда Халап түркменлери эсасан бегдили, харбендели, баят, йыналлы, көпекли-авшар, гүндүзли-авшар ялы улы жемагатлар билен гаркын, кызык, уч, ажурлы, качылы, печенек, дөгер, кынык, әймүр, бүгдүз, алаюнтлы, бахадырлы, гарагоюнлы ве бейлеки уруг-тирелерден дүзүлән жемагатды.

Дулкадырлы: бу ил эсасан Мараш — Элбистан себитинде яшапды. Гышына Амид дүзүгинде, Халап төвереклеринде ве Чукур-Овада болардылар. Бу илден энчеме тонар Эйрана гидишди, бир гол болса Диярбекир себитиндеки бозулуса гошулыпды. Дулкадырлыларын Ёзгат ве Сивас себитлеринде ерлешенлери хем бар. XVI асырда Анкара себитине-де аралашыпдылар. Ондан соңра болса Кайсери ве Кыршехир себитлеринде, Чукур-Овада ерлешипдилер.

Бу улы ил эсасан шу ашақдакы жемагатлардан эмеле гелишди:

1. Анамаслы, башга бир ады болса каражалы (кәбир тирелери: лзыр, севинчли, оруч-бегли, улашлы, урчанлы, казанчылы, сөйлемезли, ёл-басынлы, гара-хытайлы).

2. Докуз, башга бир ады болса бышанлы (кәбир тирелери: гаркын, гараманлы, күрд-михмадлы, авчы, демрек, хажылар, нежжарлы, документюнлы, базламанчы, гара-горжулы).

3. Күрежхилер.

4. *Жерид* (кәбир обалары: *Ябыр-Жерид, Гара-Хасанлы, Оруж-Газылы, Мамалы*).
5. *Печенек*
6. *Кавургалы*
7. *Элчи*
8. *Дөнгелели*
9. *Күшине*
10. *Ювалы* (я-да гара-ювалы)
11. *Текели*
12. *Варсак*
13. *Агжа-Гююнлы* (Иң улы обалары: *Чалышлы, Муса-Хажрылы — Мусажаңлы, Козанлы, Хамидли*)
14. *Эймүр*
15. *Чимели*
16. *Гызыллы*
17. *Иманлы-Афшары*
18. *Чагырганлы*
19. *Авчы*
20. *Гүндейли*
21. *Тәжирли*
22. *Эшкінжилер* (кәбир тирелери: дөде гаркын — 17 өйли, 5 саллах, гаража ахметли — 11 адам, сули шейхли — 19 адам).

Дулкадырлы илинин Карс (Кадырлы) этрапында яшаян уруг-тирелерин эсасылары: варсак, демирчили, гараманлы, селманлы, закирли, кавургалы, гечлик, эшкінжилер, Сис (Хәзир Козан) санжагында, санжы-хажылы, эгленоглы, айры-тамлы, кавургалы ве афшар жемагатлары юрт тутуңдырлар.

5. ЧУКУР ОВА

Бу топрагы еңип алан үчоклар ер эелери болуп галыңдырлар ве көпүси сонра тайпа-тире гурлушыны йитириңдиңлер. Бу себити илки эелемекде мөхүм роль ойнан йүрегирлерин ве кыныкларың ол ерлерде дине атлары галыңдыр. Уруг-тире гурлушыны хенизе ченли саклап гелйәнлери гара-исалылар, кусунлар, кош-темирлер, улашлар, гөкжелилер, элванлар [218, I, с. 1-98]

Тараблус — Шам: Бу этрапта яшаян түркмен жемагаты эсасан салурлардан, эймир-газилерден, богайрлылардан, сүлейманлылардан ве бейлеки уруг-тирелерден ыбаратды.

Бозулус: Диярбекир түркменлери, Дулкадырлы түркменлери ве Халап түркменлери бу жемагаты эмеле гетирйәрлер.

Актоюнлы галындысы: Актоюнлылардан галан Диярбекир түркменлеринин эсасы уруг-тирелери шулардыр: табанлы, огул-бегли, мусуллы, пүмек, хамза-хажылы, изеддин-хажылы, сүлейман-хажылы, шейхли, данышмендли, саларлы, чавулдур, додурга, дөгер, гаркын, авшар, бегдили, алшавут.

Дүлкадырлы уруг-тирелери: Жерит султан-хажылы, күрд-михмаллы (докуздан), көчекли, күшне, анамаслы, авчы, додурга, жежели, чимекли, авшар, гаража-арашлы, эймүр, гүндешли, чагырганлы, кызыл-кожалы, шам-баяды, гаркын мусажалы — муса-хажылы (Агжа гоюнлыдан).

Халап түркменлери: көнекли-авшары, гүндүзли авшары, харбендели, бегдили, ажурлы, йыналлы, баят, гарагоюнлы.

Ени ил: Сивасың гүнортасындлакы Манжылык, Гүрүн ве Хеким-Хан арасындакы себитде яшаян жемагатларың адыдыр. Манжылык билен Гүрүн арасындакы топрага Узын-Яйла дийилийэр. Хеким-Ханың демиргазык-гүндогарында ве Алажа-Ханың гүнорта-гүндогарындакы Веллиже дагы хем Ени илиң иң белли яйлаларыңдандыр. Ени илиң малие бабатдан Мырат III-ниң эжеси Нур-Банувың Үскүдардакы гурдуран жамисиниң вақыфы билен багланышыккыды. Шол себәли хем язгыларда бу жемагата "Үскүдар түркменлери" диййәрлер. Бу жемагат Дүлкадыр ве Халап түркменлеринден эмеле гелендир. Халап түркменлерине дегишли гола көнеден бәри ябан-әри диййәрлер [219, с. 294]. Дүлкадырлы голы көшленч эжеранчылык билен мешгул болярды.

Ябан-әрилерин көпүсиниң бегдили боюндан эмеле гелендиги гөрнүп дур. Эсасы ябан-әри жемагатлары шулардыр: бегдили, баят, авшар, байындыр, харбендели, гарагоюнлы.

Дүлкадырлы: чимекли, мусажылы — муса-хажылы, бойны-ёгынлы, күрд-михмаллы, иманлы-афшары, барак, агжа-гоюнлы, татар-алили, чагырганлы, элчи, тәжирли, нежжарлы. Ени илиң эдара гурамасы 1858 — 59-нжы йыллара ченли довам эдишдир.

Улы-Йөрүк түрклери: эсасан Сивас, Амася ве Токат себитлеринде болуп, бир бөлеги гүнбатарда Кыршехир ве Анкара тарапа яйыландыр. Хас сонра кәбир жемагатлар Эскишехир себитине, ондан болса Балыкесир этрапларына гидиндирлер.

Улы-Йөрүк эсасан йүзде-паре, орта-паре, шарк-паре топарларына бөлүнйэр. Бу топарлары эмеле гетирйән уруг-тирелер бөлүк адыны гөтерйәрлер. Бөлүклерин хер бири белли бир гышпаклара эдирлер ве ол эжеранчылык эдйәрлер.

Улы Йөрүк түрклери топлумы өзүниң гечмиши ве гурлушы боюнча илханлылар дөврүне барыш етйэр.

Буларың эсасы бөлүклери шулардыр: ил-бегли, сепни, кулагузлы, ак-салур, татлы, герамна, гөкжели, шереведдинли, жунгар, булла, чаланлы, икизли, чавурчы, ұстажалы (уста-хажылы, устажлы),

додурга, өзли, кырыклы, гара-факифли, тургутлы, акжа-гоюнлы, али-бегли, гузы-гүлли, гара-гечили, йыналлы.

Бозок: Бу гүнки Ёзгат себити ве гоңшулыкдакы этрапларда яшайрлар. XV асырда Теймир гара татарлары бу ерден гөчүренден сон бозоклар муны аңсатлык билен эеләндилер.

Гедүк: гара-яхя, дәли-алили, агажалы, акжа-гоюнлы, шам баяды.

Кара-таш: али-бегли, акжалы, тәжирли, гызыл-гожалы (эсасы жемагаты али-шарлы).

Ак-даг: караклы, кырклы, хисар-бегли, гызыл-гожалы, сөвгүлен (иң улы жемагатыг сары-халилли)

Богазлаян: чичекли, кулагузлы.

Йылы-сув: татар (монгол), арслан-бегли, акжалы.

Соргу: эәкирли, гызыл-гожалы.

6. АТЧЕКЕНЛЕР ВЕ ГОҢШЫ УРУГ-ТИРЕЛЕР

Марко Полоның айдышы ялы, түркменлер Орта Анадогыда жыңс атлары етишдирийәрдилер. Ылайта-да Коня себитиндәки Караманогуллары ве Османлылар дөврүнде етишдирилийән атлара болан ислег улуды. Олар бу атлары салгыт хөкмүнде хем төлейәрдилер. Шонун үчин-де атчекенлер адыны алыпдылар. Османлы дөврүнде ат салгыды нагт пул билен хасапласшылыпдыр.

Атчекенлер эсан Ларенде (Караман), Акшехир ве Коч-Хисар көлүниң аралыгындакы себитлерде яшайрдылар. Бу себит үч саны доландырыш этрапына бөлүнйәрди; Эски-Ил, Тургут ве Байбурт. Эски-Ил обасы хәзир хем бардыр. Коня — Аксарай арасындакы көне селжуклы эне ёлуң угрундакы Эшма — Кая обасы атчекен беглериниң отуран еридир. Ол беглериң несиылиери шу дөвре ченли довам әдип гелийәр. Коня себитиндәки мешхур "Эшма-Каяның сервилери көлгели" атлы түркиче айдым соңкы дөвүрдәки беглериң бири үчин дүзүлишдир.

Тургуд Акшехир көлүниң демиргазыгындан Караманың гүнбатырындакы ерлере ченли узалыш гидийән этрапың адыдыр. Байбурд хем Караманың гүндогарындакы, Эреглиниң гүнортасындакы топраклары өз ичине алярды.

Селим Ёвуз дөврүнде атчекенлериң төлейән салгыды 1080 өй салгыдына барабарды.

Ашакда бу ве бейлеки караман ерлериндәки белли-башлы уруг-тирелериң адыны берйәрис (татар ве желайыр дийилийәнлер гара татарларың галындыларыдыр).

Эски-Ил: кош-темир, солмушлы, хожантылы (Хожанты — гараманогулларындан бир бег), давуллар, күрейш-мелик-шах, бойныпомры, курулы.

Тургуд: кусунлы, япа, чепни, рейханлы, сарыжа-ахмедли, шах-бег-нөкерлери.

Байбурд: эмир-хажылы, огул-бегли, кайы, фарсаklar, печенеклер, татар.

Аксарай: бекташлы, татар, элчи, татары.

Кош-хисар: бозкырлы, боздоган, урунгуш, хинди, жүнейдди, желайыр.

Үргүб: жемаллы, явалы.

Нигде: берекетли, дундарлы, булгарлы.

Девели: бендер-бегли.

Девели: кара-хисар, яхялы.

Ылгын: Мугал самагары, элчили, татары.

Исхаклы: селжуклы, конду, кутлы-бога татарлары, канужа татарлары (богаз татары), мугал-татарлары.

Бу уруг-тирелерин кәбирлери Ич-илден, кәбирлери-де Тарсус — Адана себитлеринден гелендир.

Торосларын, Эреглинин гунорта-гундогарында 3 мүн метр белентликде бир даг герши бар. Оңа Булгар дагы диййәрлер. Дагын бу ады селжуклылар заманында хем барды. Бу адын ниреден гелип чыкандыгын билмек ансат дөл. Йөне онун Балканлардакы болгар халкы билен багланышыклы дөддигине ынанарыс. Төверекдәки малдарлар бу даглара язлага чыкярлар. Бир бегин яйлада оглы болупдыр, адына Булгар дакышдырлар. Бу небере соң-сонлар Булгар адыны гөтеринди.

Булгар небереси XVI асырда энтөк барды.

XV ве XVI асырларда Булгар дагынын төверегиндәки обалар ве жемагатлар хем Булгары шахсыет ады хөкмүнде уланышдырлар. Меселем, Эйранда Ысмайыл II-нин дөврүнде (1576 — 1587) танымал бир бег болан. Булгар халыпа шу себитден гөчүн гиден түрклерин биридир.

Ич-ил: Селжуклылар дөврүнде эленип башланышды ве караманлылар заманында долы эленинди. Бу түркилер Чукур-овадакыдан өзбашдак сыясы гечмише эдирлер. Булар барып ятан түркменлер болуп, Караманогоулларына дегишлидир, оларын ин ынамдар даянчларыдыр. Ич ил Баезид II-нин дөврүнде Эрменек, Селирти (хәзирки Гази паша), Гүлнар, Силифке, Кари-Таш ве Мут диен алты саны этрапа бөлүнишдирлер. Салдамлы бир бөлеги отурымлы дурмуша гечен, галанлары-да обаларда яшап, экеранчылык этмек билен, энтөк уруг-тире гурлушыны саклашдырлар. Оларын эсасылары шу ашакдакылардыр:

Боз доган (Силифкеде), йыналлы я-да йувалы (Анамурда), огузханлы (Селинтиде ве Анамурда), боз-гырлы (Дашлык — Силифкеде), хожаюнуслы (Гүлнарда), бегдили (Гүлнарда), Шамлы (Дашлык — Силифкеде). Бу жемагатлара башгутанлык эден неберелер Караманогоулларынын эмирлеридир.

Бу жемагатлардан Дашлык — Силифкеде яшаян бозгырларын ады Боз Гыр атлы бир бегден гайдыр. Бу ат болса "боз" ве "гыр" ишликлеринден гелип чыкандыр дийин шикир эдйәрис. Чүнки, ол

заманларда жуграфики маныда уланылган "Боз-Гыр" (гыр диймек түрклерде сәхра манысыны берйәр — терж.) хениз ёкды. Эдил шонун ялы, Коняның казаларындан бири болан Боз-Гыр хем өз адыны шол ери доландырян бир бегин адындан алыпдыр. Бу бегин неслинин XVI асырда хем довам эдендигини билйәрис. Йөне Баезид II дөврүнде Боз-Гыр казасында ярым гөчме бир жемагатың яшандыгыны билип болмайшы ялы, бу ерлерде исайы азлыгына хем душуланок. Башга көп ерлерде болшы ялы, бу этраплара юнанлар XIX асырда гелипдирлер.

Ич-ил Османлы дөврүнде эгсилмез бир ынсан чешмесиди. Бу ерден гоңшы үлкелере көп асырлар довамында илат яйрап гидендир. Олар дүрли себәплер билен баран ерлериндәки түрк илатыны гүйчлендирипдирлер. Баезид II дөврүнде Боз-Догандан ве Боз-Кырдан улы топарлар Орта Анадогылакы Коч-Хисар этрапларына гөч эдипдирлер. Башга бир дөврде болса ончаклы улы болмадык топарларың хем Теке (Анталя) себитине гөч эдендиклерини билйәрис. Киприң эеленмегинден сонра Ич-ил себитинде махал-махал бу ада гөчлер иберилипдир. Шейлеликте, шу гүнки Кипр түрклеринин галабасы Ич-ил этрапындакы йөрүклеринң несиллеридир.

Ич-илден сонкы асырларда хем көп илат яйрап гидипдир. Гөчлер көпленч Чукур-ова тарапына йүзленипдирлер. Бу ере гелен уруг-тирелер эсасан боз-доган, менеменжи, гара-хажылы, күричүли, текели жемагатларыдыр. Булар желалы гозгаланлары себәпли илаты гаты азалан Чукур-овадакы гахрыман түрк тайпаларыны куватландырыпдырлар. Оны тәзеден илатлашдырмакда мөхүм роль ойнапдырлар.

Ментеше: (хәзирки Мугла) ярым гөчме болан бу уруг-тирелеринң эсасылары шулардыр: кайы, хорзум, барза, гызылжа-ялынж, икендер-бег. Хамид санжагында ончаклы көп болмадык гараманлылар бардыр.

Айдын: Бу санжакда гарагоюнлы атлы бир йөрүк жемагаты бардыр. Бу жемагат өрән көп санлы уруг-тирелерден эмеле гелендир. Йөне оларың хич бири хем улы дәлдир. Улурак тирелерден таружылары, әлижилери, жуллылары агзамак болар.

Күтахя: Бу санжагың Денизли этрапында мөхүм бир йөрүк жемагаты барды. Оны эмеле гетирен уруг-тирелер эсасы шулардыр: кайы, акгоюнлы, боз-гуш, кылжан, акгечили, кашыкжы, мүселлеман-и, тойлы, авшар, алайонтлы. Бу жемагатлардан акгоюнлыларың Гара Хисар-и Сахиб (Афён) санжагында хем салдамлы бир голы болупдыр. Шол санжагың Сеййид-Гази этрапларында гарагоюнлы атлы бир улы жемагаты яшапдыр. Акгоюнлы ве гарагоюнлы уруг-тирелеринин бу атлардакы түркмен уруг-тирелери билен мынасыбети бармы-ёкмы, белли бир зат айтмак мүмкин дәл.

Анкара: Бу санжакда ярым гөчме, аз илатлы уруг-тирелер яшан. Эсасылары яйлалы, азиз-бегли, гарагечили, тос-бога, бег-базары, сывры-хисар ве солтан өңи казаларында, эсасы бөлегини геченли жемагаты эмеле гетирен улы йөрүк или (1523 й. 3985 салгыт төлейән өйи болан)

яшапдыр. Тос-бога көнө Османлы тарыхларында монгол дийип белленипдир. Гарагечилилер хазир Эскишехир төвереклеринде яшайрлар. Анкара төверегиндәки гарагечилилер-де оларың бир голудыр.

Анадольның бейлеки себитлеринде хем XVI асырда ярым гөчме уруг-тирелер яшапдырлар, эмма санлары ве гурулушлары бабатдан ончаклы әхмиедли болмандыгы үчин, олар хакда гүррүң хем эдип отурмадык. Дине Чорум санжагына гарашлы Катар казасында татаран-и мугал (монгол татарлары) атлы салдамлы бир жемагатың яшандыгыны белләтин. Ене-де шол асырда Болу санжагында хорасанлы атлы бир жемагаты хем гөрмек боляр. Уруг-тирелериң отурымлы обалары нәхили эмеле гетирендиклери архив материалларында говы гөркезилендир.

Әлимиздәки язгы депдерлери әсасында Түркийәнің хазирки дөвүрдәки тайпа-тире ягдайы хакында айтсак, олары хемме такык-лыклары билен беян этмек мүмкин. Бу депдерлере гөрә, Эгей деңзинден Евфрата ве Трабзона ченли болан ерлериң хеммесинде түрки илат бүтинлейин агдыклык эдип, аз миллет хөкмүнде юнанлары ве эрменилери гөркезмек болар. Исайыларың иң аз ерлери Гүнбатар Анадолы, Мермер себити, Демиргазык-Гүнбатар Гарадеңиз себитлеридир. Буларда 1520-нжи йылларда 540 мүн өйли түрк болан болса, исайылар 4 мүн 471 өйли экени. Коня, Нигде, Кайсер ве Ич-ил веляятларында түрклер 143 мүн 254 өйли болуп, исайылар 2 мүн 448 өйли болупдырлар [220, X, 1953, с. 11]. Гүндогара гитдигинче бу мынасыбетин түрклериң зыянына өзгерйәндиги гөрүнйәр. Меселем, Мараш, Ёзгат, Кыр-Шехир веляятларында 66 мүн 776 өйли түрк илатының бар вагында 2 мүн 687 өйли исайы илаты яшайр экени [220, X, 1953, с. 11]. Шол йылларда Чукур-ова себитлеринде болса түрклериң хас көп болуп, эрмени илатының болса аз санлы боландыгыны гөрмек боляр [218, с. 20—23].

XVI асырдан бейләк Анадольшан Эйрана илатың көп гечмеклиги түрк ковумларының санына ве мынасыбетине улы тәсир эдендир. Эйрана гөчмек XVII асырда хем довам эдишдир. Бу гөчүшлер хемме ерден бетер Гүндогар Анадолә тәсирини етиришдир. Шейлеликте, XV асырда "Түркмен үлкеси" дийип атландырылан бу себитлер түрк илатыны месе-мәлим йитирендир.

Канунының Нахичеван сапарындан (1548) соңра 20 мүн акжа ве шондан көп гирдежи гетирен мүлклериң гапы гулларына берилмегиниң кануны хала гелмеги билен түрк сыпахыларының артыкмачлыклары арадан айрылыпды. Иң кичижик харбы везипелере ченли гуламлара берилйәрди. Дине олар етмедик халатында бу везипелер Анадолы түрклерине берилйәрди. Арап, лаз, тат, сарт ялы әлементлер харбы гулуга кабул эдилмейәрди [221, V, № 3]. Болуп гечен кәбир хадысалар себәпли, ынамдан гачан чепнилер-де әсгерлиге алынмаярды, оларың өңки алнанлары хем йөрите канун билен гулукдан чыкарылыпды [214,

LX, с. 130]. Шейлеликте, XVI асырда гошуның эсасыны гуламлар дүзйәрди.

Шол дөвүрлерде Анадолы түрклери янычарлар кимин айлыклы эсгерлиге өврүлмек барада талапларыны өңе сүрүп уградылар. Шол себәпли какасындан соңра тагта чыкмага тайярланын Канунының огулларының бири Баезит олардан 7 мүн адамлык айлыклы гошуны, Баезидин агасы Селим хем бир чакланрак гошуны дүздүлер. Шазада Баезит 1559-нжы йылда питне турзан вагтында яңкы кысмы гошунлардан эп-эсли гүйжи төверегине тошладды. Бу гүйч анадолылы тимарлы (мүлки) сыпахылар ве оларың янындакы яшлар болуп, умуман, түрки уруг-тирелерине дегишли адамлардан эмеле гелинди. Бу яшларың хеммеси обалардан болуп, Караман илине, Ени-иле дегишли түркменлердир. Бозкырлыларың башында Боз-Кырыоглы Хусейин бег дурярды. Баезидиң белли эмирлери Агсак Сейфедин, Тургутоглы Хусейин бег ве Гудуз Перхат дагыды. Анадолы гошун беглеринден болан Агсак Сейфедин Баезит солтан тарапындан азаб (ат, улаг запасы) агалыгына, Тургутоглы Хусейин бег яраг-энжам агалыгына, Гудуз Перхат болса сыпахы агалыгына белленидирлер [222, с. 87, 100, 108]. Булардан Тургутоглы Хусейин бег Караман дөвлетине дегишли улы бег небереси болан Тургутогулларынданды. Түркмен атлыларының башында дурандыр дийип чак эдилйән, эзбер атсувар (мүнүжи), бичак урушган, гайдувсыз сөвешижиги Гудуз Перхат Дулкадырлы я-да Ени-ил түркменлеринден болмалы.

Ылмы барлагчылар Баезит билен Селим арасындакы гөрешчи "Анадолы халкы, хас-да тимари (мүлкдар) сыпахылар билен гапы гуламлар ве меркези башгутанлар арасындакы сыясы дава" хөкмүнде хәсиетлендиридилер. Селимиң хем ыгтыярында Анадолы түрклеринден топланан салдамлы бир гүйч барды. Олара янычар ожагына алынжакдыклары хакында вадалар хем берилди. Эмма Селим хөкүмдар болан вагтында янычарларың гозгаланлары зерарлы ол вада ерине етирилмеди.

Башарныксыз шазада болан Баезит бу этмиши билен биртолар адамың өлүмине, көп адамларың болса гүнүниң буланмагына себәп болды. Үстесине, 12 мүн адамлык гошуны Эйрана алып гитди. Оларың хеммеси диен ялы юрда гайдып гелмөн, шол ерде галды [223, с. 192—193]. Олар Сефеви гызылбаш гошуныны гүйчлендиридилер. Бу ваканың нетижелеринден бири Стамбулдан Анадолу тертиби ве асудалыгы сакламак үчин ясакчы (гадаган) ады билен мыдамалык яшамалы янычарларың гөндерилмегиди. Илат бу бихая эсгерлери йигренйәрди. Ягдай тапса, олары голайына гетиренокды.

XVI асырың икинжи ярымындан соң Анадолыда эсасан ики саны элемент биынжалыклык дөредйәрди. Бириси медресе талыплары болуп (сухте, софта), олар Сельжуклы дөврүнден бәри салгыт меселесиниң барха беркемеги, XVI асырдакы ыкдысады кынчылыклар ве юрды чөкөрен дтвишirme тертибиниң гүйжемеги ялы себәплер билен бу

йүзйыллыкта гөрүлмедик дережеде көпелипдилер. Олар өзлерине лайык иш тапмансоңлар, кичирек топарлар бөлүнип, иш гөзлөп, айланып йөрдүлөр. Бу кысмы пишелер билен дервүшлөр, ыкмандалар хем мешгулланындырлар. Талышлар, дервүшлөр садака, незир, илин айдан-диенлери ялы затлары йыгнацдырлар. Йигрененлери болса дөвлет эмелдарлары ве яныгчарлар болупдыр [215, с. 123]. Булар аглаба ягдайда кадылардан өзлерине голдав талышлары ялы, гарындашлыкдыр башга себөплөр аркалы илат ичинде хем голдавсыз галмандырлар. Медресе талышлары Амая, Чорум, Кастамону, Кутахя, Афён, Маниса, Испарта, Алайе ве Ич-ил себитлеринде көп болярдылар. Буларын херекетинин өңүни алмак үчин Ил-эри гурамалары дөредилди. Эмма оларын хем пейдасы дегмеди.

Түрки оба яшларынын бир бөлеги өз топракларыны ташлап, башга ерлере гидйәрдилер. Олара "жифт (меллек) бозан" диййәрдилер. "Жифт бозанлар" иш гөзлөп шөхерлере гидйәрдилер, энчемеси улы беглерин гапы гулларына хем өврүлип галярдылар. Халыс иш тапмадыклары топар тутуп, талаңчылык эдип, галтаман топарларыны дөредйәрдилер. Олара левент хем дийилйәрди. Мешхур Көроглы Рөвшен хем шу кысмы шахсыетлерин бири болуп, янына йигитлери тоглап, 1580-нжи йылларда Гереде ве Болу арасында пач альп гезендир. Көроглынын 1584-нжи йылда хем бу пишесини довам этдирендиги, харбы эмелдарларын ве кадыларын ондан горкуп, онун эдйән ишлерини хич ере хабар берип билмөндиклери беллидир [184, с. 9—20].

1577-нжи йылда башланан Эйран уршунун өңли-соңлы 12 йыла дагы чекмеги Түркийәни Хазар деңзине чыкаран хем болса, көп адам ве мадды пидалара гетирди. Илатын яшайшы кынлашды. Көроглынын, Испарталы Неслиоглунын, Мехмет Чавушын, Гызылоглы Мустафанын ве башга гозгалаңчыларын узак вагтлап херекет эди билмеклери-де бу уршун жуда узага чекмеги билен багланьшыкльдыр. Бозокдакы шам-баяды тиресинден бир түркмен уршун башлан йылында (1577) өлөн Эйран шасы Ысмайыл II-нин дерегине, ялан Ысмайыл болуп орта чыкды. Ол төверегине гызылбаш түркменлеринден өрөн көп адам йыгнап, херекете гечди ве Кыр-Шехир себитиндәки Хажы-Бекташ түрбесинде улы бир мәхелләнин өңүнде лабара билен гурбан кесди. Эйран уршы вагтында Анадолы обалылары ялы, гөчме түркменлердир йөрүклөр хем эмелдарларын зулмуна сезевар болдулар. Ёкарда агзалан ялан ша Ысмайылын гозгалаңы хем агыр салгытларын нетижесинде йүзе чыкан херекетдир.

Эйран уршунун аргынлыгы хениз совулманка, 1593-нжи йылда башланан Австрия йөришинин хем узага чекмеги төзе гозгалаңлары йүзе чыкарды. Бу гозгалаңларын башында көпленч гулам гошунларынын атлы бөлүмлеринде везипе гөрөн я-да беглербегилерин ве санжак беглеринин буйругында бөлүкбашчылык, чавушлык, субашчылык ялы гул-

лукларда, везишелерде болян кичи рутбелли (чинли) Анадоли түрклери дурярды.

Улы гозгалаңларың бириниң башында Гара Языжы лакамлы Абдыл Халым диен бири болярды. Ол ёкарда агзалан везишелери гөрөн адамды. Османлы язарларының айтмагына гөрә, ол Османлының Анадолидакы хәкимиятини йыкмак ислеярди. Эмма гечирилен ылмы-барлаглар Гара Языжының шейле максат тутандыгыны субут этмейәр [215, с. 243-248]. Караман илиндеки атчекенлерден Тургут этрапындакы давутлар тиресине дегишли бир шахс 1595-нжи йылда шейле максат билен орта чыкышды. Бу шахс өзүниң Селжуклы хөкүмдары Алаэддиниң неслиндендигини ыглан эдип, патыша болаян халатында адалат билен эдара этжекдигини айдяр, зулум ёлуна дүшен Османлының хәкимиятини сындырмалыдыгыны вағз эдйәр [214, 74, с. 3]. Эмма Караманлы илатының арасында не онун, не-де башга бириниң төверегине адам топламак башартды.

Гара Языжы херекете Урфа тарапларында башлапды (1599). Оңа Халабың өңки беглербеги Хүсейин паша хем гошулыпды. Австрия уршы довам эдйәрди. Шол себәли гозгалаңың баштутанының гүнәси гечилип, ол илки Амая, сонра Чорума санжак беглигине белленди. Эмма Гара Языжы өз адамларыны дагатмаярды ве олары эклемек үчин этраплара чозушлар гураярды. Тавил-Ахмет, Гарагуш-Ахмет, Юлар-Кырды, Текели Мехмет, Дәли-Зүлфикар, Дундар, Денеси түйли, Йылдызлы Ибрахим, Капыр Мырат ялы шол заманың белли-белли гозгалаң сердарлары Гара Языжының янындадылар. Оларың көпүси, Гара Языжы ялы, капы-кулы (көшк горайжылары — терж.) диен йөрите харбы бөлүмлерде я-да беглербегилерин, санжак беглериниң гуллугыны эдйәнлерди.

Гара Языжы Хажы Ибрахим пашаның баштутанлыгындакы османлы бөлүмини Кайсериниң якынында чым-ныптрак этди. Эмма соң Сокуллы Хасан паша билен Гөксун яйласында болан сөвешде еңилди. Шондан сонра өз адамлары билен Жанлык дагларына чекилди. Ол шол ерде хем өлди. Онун ерини гардашы Дәли Хасан эледди. Ол даглардан иниң, Токатда ерлешйән Хасан пашаны габады. Хасан паша, гыш дүшендиги себәли, эсерлерини дагыдыпды. Гозгалаңчылар Хасан пашаны түпөңләп өлдүрдилер. Олар шол вагтлар Хасан пашаның Багдатдан гелен хазынасыны хем әле салдылар ве оны галкан билен пайлашдылар. Йөне йылларбойы саллах гезип йөрен бу адамлар Хасан пашаның харемине дегмөн, оны Дивриге гөндердилер. Шундан соң Дәли Хасан гозгалаңчыларың улы толары билен гүнбатара тарап херекет этди. Бу йөриш Орта Анадоли обаларына гөрүлмедик хеләкчилик гетирди. Өзлери хем обалы болан бу гозгалаңчылар гечен ерлеринде обалары таладылар. Оларың якынлашыандыгыны эшиден обалылар даглара чекилийәрдилер, шәхерлере сыгынярдылар. Йөне даглара чекилен

адамларын бир топары гозгалаңчыларга хем гошулып гидипдилер. Бу болса оба илатынын өз дурмушундан негилелигинин йүзе чыкышыды.

Дәли Хасанын адамлары тутуш этрапларга вехим салып, Күтахга гелип етди. Йөне көп вагт гечмөнкө, дөвлөт билен ыалашып, янына 10 мүн адамы алды-да, Румелә гечди. Онун өзүне Босниянын беглербегилиги, еди аркадашына Румелиде санжак беглиги берлиптир. 400 саны сердары болса атлы гошуна алыныпдыр.

Румелә гечен гозгалаңчыларын нә дережеде гарыш боландыгыны шол дөвүрдөки язарларын суратландырышындан хем билмек боляр. Оларын гейимлери элешан, яраг-әнжамлары угурсыз экени. Булары деррев урша иберишдилер. Урушда мертлик гөркөзөн бу адамлар шол бир вагтын өзүндө өрөн көп йитти чекишдилер. 6 мүн шехит берен гозгалаңчылар адамларынын үчден икисини алдырыпдырлар.

Анадолыда галан гозгалаңчылар болса бөлеклере бөлүнүп, Орта Анадолыда ве башга ерлерде өңкүлеринден хем хас эрбет талаңчылыклар эдишдилер.

Гозгалаңчыларга тутян орунларына гөрә дөвлөт везипелеринин берлендигине гарамаздан, бу кысмы гозгалаңчыларын ызы кесилмейер, гайтам, гитдигиче көпелйер. 1603 — 1607-нжи йыллар аралыгында Анадолынын көп ерлеринде топалаңчылар туруп, ол ерлер Гара Языжыдан хас ёвуз гозгалаң баштутанларынын ыгытырында болушды. Олардан хас кувватлысы Демиргазык Сирияны өз гысымында саклан Жанполатоглы Алы пашады. Ол көнеден бәри Килиси өз юрды кимин эдара эден неберә дегиллиди. Алы паша 30 мүн адамлык гошун топлап, өз адына пул зикгеледи, хутба окаяп, өзбашдакылыгын хем ыглан эдишди.

Анкаралы Галандароглы Мехмет 1592-нжи йылда 80 адам болуп гозгалаң эденинден соң, ёлдашларынын көпүсү билен беглербегинин янында чавушлык, салгытчы ве кетхудалык ялы везипелере чекилди. Чагалоглы Синан пашанын Эйран йөришинде муна санжак беглиги хем берилди. Эмма санжагыны эле алып билмөнинден соң, ол ене-де гозгалаң башлады. Ол Ич-илде болян башга бир гозгалаңбашы Мусли Чавуша язан хатында Османлы дөвлетини питнечи, сөзүндө дурмаян дийиш хәсиетлендирйер, "Үскүдардан бейләк бүтин Анадолыны Османлынын элинден алмагы" ниетине дүвендигини билдирйер. Мешхур Боз-Кырлы бойбегинин небересинден болан Мусли-Чавуш болса Ич-ил ве Ларенда тарапларыны элине алышды. Булардан башга Адана себити Жемшидин Сары-Хан санжагы Юсуф пашанын, Тараблус — Шам дулкадырлы түркменлеринден Сейфоглы Юсубын, Сивас тараплары мешхур Тавилахмедин гардашы Меймунын ыгытырына гечипди. Везир-и азам Мырат паша өнүрти Жанполатоглуны енип, сонра өзүне ылыкдырмак максады билен оңа паша унваныны ве Анкара санжагыны бердиги Галандароглунын үстүне уграды. Галандароглы болса бу вагтлар өрөн улы гүйч топланды. Агачдан-Пири, Балдыры гысга, Даглар дәлиси Сүлейман, Гара-Сейит (Аран) ве башга түйс гайдувсыз гозгалаңбашы-

лары хем мунуң төверегине топланышды. Гөксүң яйласында гозгалаңчылар мертлик билен сөвешдилер, эмма тоң окларының өңүнде дуруп билмән, еңилдилер (1609). Оларың улы топары Эйрана гитди. Гиденлериң саны 13 мүн 605 адамды.

Мырат пашаның гозгалаңчылары өрән газашлы дарамагы, эле дүшенлерини аман бермән өлдүрмеги, гуйылары атмагы юрды ташламага межбур эден себеплериң эсасысыды. Онун сөвешлерде гыранларының ве жезаландырып өлдүренлериниң саны 30 мүнден гечйәрди. Куюжы Мырат паша бу гечирен чөрелери билен Анадогыда асудалык дөредип билишди, эмма онун хич хили багышламаны, акламаны билмезден гозгалаңчылары рехимсизлик билен дарашмагы Түркие билен уруш ягдайындакы дөвлете көп сөвешкен адамының гитмегине себеп болушды. Бу ягдайы болса кәбир дөвлет адамлары танкыт астына алышды. Мырат паша ёгаланындан соң, ерине гечен Насух паша аклав хатларыны иберип, көп адамың Эйрандан ватана доланыш гелмегини газанышды. Олары бу ерде дөвлет хызматына алышдырлар.

Гозгалаңларың эсасы себәбиниң ыкдысады кыпчылыклардыгы шүбхесиздир. Йөне девширме ожагының өрән улалмагы, түрк яшларының гошунда орун тапмазлыгы гахар-газабың ярылмагыны чалтлашдырды. Өз сөвешкенлик рухуны ве сыясы дөп-дессурларыны башарныксыз довам этдирийән түрклер Эйран ве арап үлкелериндәки халкың ягдайына дүшүп билжек дәлдилер. Булар гозгалаңлар аркалы белли бир дережеде өз максатларына хем етдилер. Айратын хем "гапы-гулам" гошун кысмының атлы бөлүмлерине гирмек булары башартды. Кәбирлери болса санжак беглигине, хатда беглербегилиге ченли бейгелдилер. Солтан Мехмет Фатих билен бирликде яйбаңланыш утран девширме ожагы XVII асырың икинжи ярымына ченли юртда тас әхли ыгытары эле алышды. Шу асырың ахырына ченли болса ол әхмиедини йитирди. Шондан соң дөвлет башында түрк асыллы везир-и азамлар хем гөрнүп башлады.

Желалылык (гозгалаңлар) херекети Анадогыда орнуны аңсат-аңсат долдурып болмажак агыр йигитлере гетиринди. Таланчылыклар ве вейранчылыклар гозгалаңчыларың дөреден ачылыгы зерарлы, оба адамлары ерлерини ташлап гитдилер. 1603-нжи йылдан бейләк хас хем айылганч хәсиете гечен бу хадысалар ачылыктан, совукдан, ёканч кеселлерден көп адамың өлмегине, көп обаларың тозуң, бошап галмагына, экин мейданларыны от-чөпүң басыш гитмегине себеп болды. Ылайта-да Сивасдан Күтахя ве Афёна ченли, ягны, Орта Анадогыда яйылып гидийән абадан ерлер гөзгыны ягдая дүшүшди. Чукур-Ова хем шейле ягдайдады. Шол ерлерде шондан соң тө XIX асырың икинжи ярымына ченли экеранчылык дикелмеди. Гешиң гысгасы, желалылык херекети Анадола хем илат, хем тошрак, хем рухы бабатдан өрән улы зыян чекдирди. Көп санлы белент мертебели түрк неберелери хем өңки ягдайларындан махрум болдулар.

Желалылык бирнече ерлерде илатын жуда сейрекешмегине, шонуң хасабына башга ерлерде болса чакдана ша гүрелмегине хем себеп болды. Бу ягдайлары дүзгүнлешдирмек үчин хөкүмет элинден гелен чарелери гөрүп башлады. Меселем, Анадолы ве Караман беглербегилерине перман гөндериң, бозулуслары өңки ерине элтмеги табшырды. Эмма бу перманлар ерине етирилмөн галды ве бозулуслар өңки ерлеринде Орта Анадолыда галдылар. Диңе хас соң салгытларыны үзүп билмәндиклери үчин оларын кәбирлери Эгей якаларына ве Балыкесир этрапларына гөчдүлөр. Орта ве Гүнбатар Анадолыда түркмен жемагатларынын болмагы бозулусларын шол херекетлери билен багланьшыклыдыр.

Венанын икинжи гезек габалмагы нетижесинде Австрия ве онун союздашлары билен башланан уруш хем-де онун узага чекмеги эсгер етмезчилигини йүзе чыкарды. Озал түрк илата гошунда орун бермейән дөвлет 1690-нжы йылда Австрия гаршы башлажак йөриши үчин түркменлерден хем эсгер талап этди. Бозулус, Халап түркменлери, Ени-ил, дулкадырлы ве башга түркменлер бу йөрише гатнашдылар. Йөне Саланкамен сөвешинде (1691-нжи йылын августы) топ окунын өнүнде дуруп билмөн, сөвеш мейданындан узаклашдылар.

Шол йылда дөвлет тарапындан түркмен илатыны тозгунчылык чекен себитлерде ерлешдирмек ишине гиришилди. Олар аглаба Анкаранын төвереклеринде ве шол себитлерде ерлешдирилди. Боз-Улусын бу голуна хем табанлы голы башгутанлык эдйәрди. Шона гөрә кәте муңа табанлынын кәрендеси ады берлиңдир. Бу гола башгутанлык эдйән бег небереси Баланын Үч-Эм обасында отурыңдыр. Онун несиллери шу гүне ченли довам эдиң гелийәр. Боз-Улус беглеринин ерли хәкимиетлер ве меркез билен язышан хатларына дегишли көп санлы документден ыбарат бай архив неберенин өзүнде хәзире ченли сакланьш, шу вагта гелиш етиңдир.

Боз-Улуса гарашлы гаража күрт, түркмен курудлы ене-де бирнече жемагатлар Кыр-Шехирде юрт тутуңдырлар. Бу иле дегишли бирнече жемагат болса Нев-Шехирде ве онун төвереклеринде ерлешиңдирлер.

Икинжи бозулус голы Акшехир — Илгин этрапларында юрт тутуңдыр. Бу гол эсасан хамза-хажьлы, авшар, күшне, данишмендли ве башга жемагатлардан эмеле гелишдир. Үчүнжи бозулус голы Афән ве Күтахя санжакларында яшайрды ве эсасан огул-бегли, көчекли, иззедиңли, күрт-михадлы ве гүндешши жемагатларындан эмеле гелийәрди. Булар Сары-Хан тарапларында отурымлы яшайша гечиңдирлер.

Дөрдүнжи бозулус голы Айдын санжагында ымыклы отурайрды. Орта Анадолыдакы ве Гүнбатар Анадолыдакы шу гүн түркмен адыны гөтерйән обаларын көпүси бозулуса дегишлидир.

1691-нжи йылда дөвлет тарапындан ене-де бәш себитде илаты тәзеден ерлешдирмек иши башланды. Шолардан бири-де даньшменди атлы уллакан түркмен жемагатыны Айдын, Балыкесир, Афән, Испарта

ве Деңизли веляятларында ерлешдирмеклик ишиди. Бу иш амала ашыпды. Данышменди жемагаты хем бозулуса дегншилидир.

XVI асырың биринжи ярымында Чукур Овада Мисисден Гавур дагларына ченли болан ерлер инди гоңшы этраплар кимин тутушлыкда экилийерди. Эмма бу асырың ахырларында ве XVII асырың биринжи ярымында хер хили гаршылыкларың йүзе чыкмагы себепли бу этрапларың халкы дагапдыр. 1691-нжи йылда дулкадыр уруг-тирелеринден 20 чемеси бу ерлере гетирилди, эмма бу ишиң нетижеси аз болды. Гөчүрилип гетириленлер бу ерлерде отурмак ислемайердилер. Мунуң эсасы себэби болса бу ерлерде ысытма ве башга ёканч кеселлеринң яйрамагы болмалы. Бу этраплар XIX асырың икинжи ярымына ченли яңкы уруг-тирелер үчин гышлаг хөкмүнде уланылыпды.

Илат гетирилип ерлешдирилен себитлеринң үчүнжиси Халабың демиргазык-гүндогарында, Менбижиң гүнбатар ве гүнорта-гүнбатарындакы этрапларды. Бу тая илбеглилер ерлешдирилди (Хазир түркменлеринң ятламагына гөрә, буларың көпүси Сивасың янында отуран ве тире адыны шу вагта ченли саклаян илбеглилердир). Бу илбеглилер гүнорталы дөддирлер [224, № 16, 1]. Булар "Мараш илбеглилердир" [226, 64, 110, 170]. Бизинң барлагларымыз боюнча дулкадырлы илининң улы кабылаларындан болан акжагоюнлыларың Хамидли диен улы обасынын кетхудасынын ады Илбегли кетхуда болупдыр (1583-нжи йыл ве соңкы йыллар) [225, № 116—129 B].

Илбеглилер бу ерлерини халапдырлар ве яшамак үчин шол ерде мыдамалык галыпдырлар. Хазирки вагта Сириянын шол топракларында илбеглилеринң 29 саны обасы бардыр.

Түркиеде илатың ерлешипи шейле болупдыр: уруг-тирелер бир гышлага лайык гелйән илатың белли бир саны боюнча обалара бөлүнип отурыпдырлар. Түркиеде оба гурлушы, умуман, шейлерәк эмеле гелендир.

Илат ерлешдирмек тагалларынынң бир тапгыры болса Халап түркменлери билен багланышыкдыр. Максат оларың шол төверекде яшаянларыны Хама ве Хумус арасындакы бош хем-де харап болан ерлерде ерлешдирмекди. Олар бирбада айдылан ере гөчүрилип гетирилдилер, башгача айданында, топландылар. Эмма олар дөвлетинң уруш билен мешгулдыгындан пейдаланып, Анадола тарап гөчүп гитдилер. Шонда-да оларың (мегерем, өнден отуран) бир бөлеги шол ерлерде галды ве шу гүн хем Сириянын Тараблус, Шам себитлеринде яшамаярлар. Ёз эне, ягны, көне түркмен дилинде гелешийерлер.

Гадым заманлардан бәри Орта Арабыстанда, Ажа ве Селма дагларында отуран арапларың тай тайпасынынң ин гүйчли голы болан шамарлар XVII асырың орталарында демиргазыга тарап сүйшүп башладылар ве Сирия чөлүни эледилер. Шол ерлерден даш-төвереге чапавулчылык эдин башладылар, дөвлет арагатнашыгыны кесдилер. Шондан 20 йыл геченден соң Орта Арабыстанлы башга бир хас хем

талаңчы арап аширети — анезелер бу себитлере чозуп гелдилер ве шамарлары ковдулар. Соңкулар Ракка себитиндәки обаларын бир бөлегини харап этдилер, галанларына болса хырач салгыдыны салдылар. Буларын акынлары зерарлы бу себитлерден кервенлер өгүн билмеди. Османлы хөкүмети бу ерлерде ховпсузлыгы үпжүн этмек ве отурымлылыгы ёла гоймак үчин Халап түркменлерини, Ени иле дегишли уруг-тирелери, бозулусын гөчмөн галанларыны Белих дерясынын якаларында Акжагаладан Ракка ченли аралыкда ерлештирди. Соңра ене-де биртопар түркмен уруг-тирелери Урфанын дүрли тарапларына гөчүрилип гетирилди. Олар мусажалы, барак, авшар, чимели, чешни, изседдинли, көчекли, ажурлы, хажылы, эркады, гызылгоюнлы, гырынтылы ве башга уруг-тирелердир. Булар ол ерде узак отурман, шол йылын өзүнде Анадола гөчүп гитдилер. Йөне буларын көпүсини хөкүмет ене-де ызына гетирди, гачмазлык үчин чөрелер гөрди.

Дөвлет анезе арапларынын чапавулчылыгындан дине шейле ёл билен дынып билжегине ынанярды. Үстесине, түркмен уруг-тирелеринин өзлеринин берйән аладаларындан хем дынмагы гөз өнүнде тутярды. Йөне бу үлкө жуграфики тарапдан түркменлери ерлештирибилжек мекан дәлди. Топрагы хасылсыз, сувы гытды. Томсун яндырыжы ыссысы сергин "Урумы" күйседип дурды. Гышламак үчин гүнорта гиден арашлар хем шол вагтлар бу ере язламага гелиёрдилер. Олар ве башга арап аширетлери билен түркменлерин арасында урушлар башланярды. Шол вакалара дегишли шыгырлар түркменлерин арасында хәзирки гүнлере ченли сакланып галыпдыр. Онсоңам Ракканын сүргүн эдилйән ердиги хем онун хөвес эдер ялы мекан дәлдигинден хабар берйәр. Османлы дөвлети боюн эгмек ислемайәнлери, бимаза түрк уруг-тирелерини шу үлкә сүргүн эдйәрди. Диймек, бу тайы женайткәр элементлеринде йыгннанан ериди. Шейлеликте, хөкүметин бичак жан чекмесине гарамаздан, Ракка ве Урфа себитлерине гетирилен уруг-тирелерин эсасы бөлеги айры-айры вагтларда Анадола гачып гайтдылар. Кәбирлери, меселем, бегдилинин аглаба обалары, бараклар ве башга-да бирнөчелери XIX асырын ичинде хем энтек шол ердеди. Эмма олар хем ахырсоңы асла хошларына гелмедик Ракканы терк этдилер. Дөвлетин Ракка меселеси баша бармады. Бу дине түркмен уруг-тирелерине, умуман, түрк жемагатына чекдирилен көп азапларын ве йитгилерин хасабына аз салымлык бир ужыпсыз нетиже билен тамамланды [226; 228].

Бу гөчүшлигин ин агыр жебрини бегдили бойы чекди. Бу гүн оларын биреййәм оба отурымлы дурмушына гечен несиллеринин арасында "Жолаб" дийип атландырылян шол ажы хакыкатын ятламалары сакланяр. Шонда Феруз диен бегин Раккадакы гузаплы дурмуша чыдап билмән Эйрана гөчүп гидендиги хем айдыляр. Умуман, бегдилелерин эсасы бөлеги Антешин гүнорта тарапларында орнашып галыпдыр, бир бөлеги болса хәзирем Сирияда яшаяр. Баракларын көпүси Низинин гүнортасында ерлешиндир. "Барак" сөзи түйлек жынс

көпеги аңладяр (Белли бир ырымлара уюң, бу ады чагалара-да дакярлар — терж.). Бу тирөниң адының хем хайсыдыр бир адамың адындан гелип чыкандыгыны аңламак кын дәлдир. Бегдилилер булары түркмен саймажак хем болярлар. Эмма язгыларда XVII асырның ахырларында Ракка гөчүрилиш дөврүнде олар түркмен хасалланьшдыр.

XIX асырда Чукур Овада "деребегилик" диен дүзгүн довам эдйәрди. Аслында, Османлы дөвлет хәкимлериниң ыгтыяры Адана шәхеринден илерик кән бир йөрөмейәрди. Шейлеликде, деребегилер өз ресми болмадык хәкимликлерини саклап галярдылар. Бу деребегилерден иң кувватлысы шол вагтлар Козаногулларыды. Оларың ыгтыяр эдйән ерлери Козан, Кадирли, Саим-бегли этрашларыны өз ичине алярды. Атларыны токайлык Козан дагларындан алан Козаногуллары варсак түркменлеринденди. Козаногуллары херненең гүйчли деребегилери болсалар хем, өз голасты илатындан ташавутсыз, сада дурмушда яшан, өңден гелиән дән-дессурлара табын болушдырлар. Оларың байлыга, зыната үнс бермейишлери ялы, окув-билим дийиш узак ерлере гиден илдешлерине ярдам эдиш дурандыклары хакында хем гүррүңлер яйрашдыр.

Башга бир танымал деребеге, Паяс этрашларына ыгтыяр эден Күчүк-Алиогуллары небересиди. Мешхур шахыр Дадалоглы бу неберәни бу себитлери илки элән түркменлере, Османлылардан өң хәким болан Өзөрогулларына баглаян хем болса, бу пикир энтөк шүбхе дөрөдйәр.

Дадалоглы Күчүк-Алиогулларыны самыр дерисинден ичмекли ханымларыны "Стамбул фескалы" суратландырян хем болса, бир европалы сыяхатчы аялы оларың өз байлыкларына ве кувватларына гаранында жуда сада дурмушда яшаяндыклары дийсең хайран галдырышдыр. Бу деребеге небересиниң эсасы гирдежиси сөвдадан ве хатда хаж кервенлеринден гелийәр экени.

XVII асырда Гүнбатар ве Гүнорта-Гүнбатар Анадогыдакы йөрүк илатының саны көпелишдир ве өри мейданлар бабатда кынчылыклар йүзе чыкышдыр. Бу ягдай Ментеше йөрүклерини демиргазыга тарап сүйшмәге межбур эдйәр. Олар Бурса төвереклерине ченли сүйшүп гелишдилер. Ич-Ил йөрүклери болса буларың гысмагы зерарлы Чукур Ова тараа гөч этдилер.

Чукур Ова гөч эден Ич-Ил жемагатының башында боздоганлар дуярды. Оларың бир топары Адана төвереклеринде галышды, олар күтүк-боздоган дийилийәрди. Оларың бир бөлеги хем гүндогара сүйшүп, Кадирлиниң гүнортасында юрт тутушдыр. Боздоганларың белли-башлы жемагатларындан бири болан мелеменжи илки Кусун, сонра Гара-Исалы тарашына гөчүшдир. Бу жемагатың ады мелемен диен иймитден гелип чыкандыр, ягны мелемени халаянлар диймекдир. Булар йөрүклере дегишли йүз кешшлерини ве беден гурлушларыны хәзире ченли саклашдырлар. Мелеменжи (Менеменжи) огуллары XVIII асырдан

башлап өз обаларына даянмак билен Гара-Исалы себитини өз хәкимликлериниң астына алыпдырлар.

Мелеменжи небересини деребеги хасап этмек хем догры дәл Чүн-ки, олар махал-махал дәвлет хәкимиятини кабул этмек билен, онуң гулдукчыларына өврүлип башлапдырлар. Умуман, бу беглерин ягдай билен йөрейән адамлар боландыгыны гөрмек боляр. "Фырка-и Ислахийе" тарашындан Стамбула гетирилен соңкы мелеменжи беги Хажы Ахмет бег неберәниң тарыхына дегишли бир хат галдырышдыр. Ол Түркийәниң тарыхында деңи-тайы болмадык бир вакадыр [227].

Бу небереден сонра Керимогуллары, Гөк-Велиогуллары, Сыркынтыогуллары ве Карсандыогуллары ялы кенарбеглери чыкышдыр. Булардан Керимогуллары Жейхан якасындакы боздоганларын беглеридир. Бу небере барада иң көне мағлумат 1707-нжи йыла дегишлидир. Шол йыл "бозгаклыклары билен белли болан" Чобаноглы Касымы, Баезидоглы Мехмеди ве Керимоглы Халылы Караман беглербегиси тутушдыр. Йөне соңкы вагтларда дәвлет бу неберәни Чукур Ованың танымал неберелеринден бири дийиш танашдыр. 1730-нжы йылда бу неберәниң башында Абдылкерим атлы бир беги гөрийәрис.

Гөк-Велиогуллары неберәниң гүйчли беглери болушдырлар. Олар хатда Козаногуллары ялы зор беглер билен хем бәслешипдириләр.

1730-нжы йылда Сыркынтыоглы Мехмет, Карсандыоглы, Гара Небиоглы Хамза ве Керимоглы Абдылкерим дагы Ракка гөчмели эдилен режелли авшарларын башга ерлере гачмагынын өнүни алмага борчлы эдилишдириләр. Сыркынтыогулларынын ве онуң тиресиниң отуран ери Козаның гүнортасында, Сары-Чам билен Жейхан дерясынын аралыгындадыр. Ол ер хәзир хем шол ады гөтерйәр.

Бу этрашларда он секиз обада сыркынтылар отурышдырлар. Олардан Козан шәхеринден бир сагатлык узаклыкдакы Теше Өрен обасы беглерин өз меканы экен.

Карсандыогуллары Гара-Исалы билен Козан төвереклеринин арасындакы токайлык ерлерин хәкимидиләр. Буларын түркмен шарк-наре жемагатындан болмагы әхтималдыр.

Чукур Овадакы жемагатлар хакында айдыланда, варсак ве боздоганлардан башга бу ерде эсасан авшар, жерид ве тәжирли жемагатлары яшапдырлар. Булар томсуна Узын-Яйла ве Элбистан Гөксүн этрашларына гидин, ол ерде нурсат тапан махаллары чапавулчлык эдийәр экенләр. Бейик шахыр Дадалоглы бу барада эсерләр язышдыр.

Бу дөвүрде, өңки асырларда бу себитлери еңил алмакда мөхүм роль ойнап Рамазаногулларындан, Өзерогулларындан, Кусуногулларындан ве бейлеки асыллы, эденли неберелерден хич бирини гөрүп боланок. Османлы доландырышы ве түрк жемгыетчилик дүзгүнини башашак эден башга улы херекетләр, хемме ерде болшы ялы, булары хем арадан айрышдыр я-да әхмиегсиз бир орунлара дүшүришди. Дөвлетин башына агыр иш дүшенде етишйән асылзада неберелерин көпүси хәкимистләр

тарашындан топалаңчы ве гаракчы дийиш хәсиетлендирилипдилер. Сонра болса олар ене-де хормата мынасыи болуидырлар.

XVIII асырың башларында хем довам эдйән чапавулчылык херекетлери отурымлы яшайшың, экеранчылыгың өсмегине пәсгел берйәрди. 1706-нжи йылда Караман беглербегиси Хасан паша боюн эгмейән тире-тайпалара гаршы жезаландырыш ишлерини гечирди. Йөне бу хем какабаш түркмен тайпаларыны, уруг-тирелерини долы табынлык ягдайына гетирип билмеди. Дадалоглуның тарыш эдиши ялы, "йити яраглы авшар йигитлери Османла гыжалат берип, сары чичекли яйлалара бир пурсат өнүрти бармак үчин ховлугярдылар".

Йөне шол бир вагтың өзүнде, Османлы хем "товшаны араба билен авлаянларданды". 1865-нжи йылда хөкүмет гошунлары бу этраплары эеледилер ве деребегилерини гысып чыкардылар.

Хакыкатдан болса бейик алым Жөвдет пашаның дәвлетиң ишине башгутанлык этмегинде, онуң аркадашы Дервиш пашаның харбы башгутанлыгында гиризилең бу "Фырка-и Ислахийе" 1865-нжи йылда бирдең, ур-тут ятырылды. Деревеглериң неберелери ол ерлердең узаклашдырылды. Олардан тәжирлилер ве жеридлер гышлак юртларында яшмак ислеийәндиклери үчин биринжиси Османиде, икинжиси болса Жейхан казасында болан 12 саны обада ерлешдилер [227].

Хөкүмет бу ерлере Чукур Овадакы дурмушы дүзетмекдең бетер, дашары юртларың гатышмагындан чекинйәнлиги, галыберсе-де эсгер тошламакда улы кынчылыклар чекйәнлиги себәшли гошун иберипди. XIX асырың икинжи ярымына ченли түрклериң дәвлетиң даянмалы асыл элементидиклерини Османлы хөкүмдарларының ве дәвлет адамларының аңлаяндыклары хакында элимизде хич бир делил ёкдур. Агзалан асырың икинжи ярымында Жөвдет пашаның, садразам Сейит пашаның, хатда Абдылхамыт солтаның өзүниң хем муны "аңлап башландыклары" хакында айтмак болар. Эмма бу асырда Анадола сыяхат эдең европалылар өзлериниң гарыш, эмма асыллы ве намыслы дийиш танан түрк миллетиниң жуа гөзгыны ягдайда яшаяндыгыны язышдырлар. Ол сыяхатчылар бу юртдакы исайлыларың хас говы яшаяндыкларыны, оларың барха көнелип, түрклериң санының болса азаяндыгыны белләпдирлер.

Хакыкатдан хем, ылайта-да XIX асырдан башлап, озаллар бу төвереклерде гөрүлмедик юнанлар ве эрменилер шәхерлерде, шәхерчелерде ве обаларда пейда болдулар. Бу өрән гең вака хенизе ченли хүнәрментлер тарашындан дернеленек. Мусулман дәл халкларың бу ерлерде орнашмасы өрән гиңиш мөчбере гечипдир. Дине Мермер себитиндәки эрменилериң обалары ики асыр өңки дөвүрдәкилигине галышдыр.

Шәхерлерде отуран мусулман болмадык халклар башга ерлердең гелен ковулдашларының хем гошулмагы беллемели затларың ене-де биридир. XVI асырдан бәри довам эдйән бу ягдай шәхерлердәки аз

миллетлерин санынын артмагына эсас болды. 1615-нжи йылда Мараш шәхеринде 20 эрмени машгаласы барды. 1914-нжи йылда болса бу шәхерде 8 мүнө ченли эрмени илатынын бардыгы гөрүнйөр.

Европалы сыяхатчылар ене-де Анадолынын шәхерлеринде ве шәхерчелеринде сөвданың ве сенедин аглаба исайыларың элиндедигини, түрклерин бу ишlere питива этмейэндиги себәлли шейле боляндыгыны белләп гечипидирлер. Бу дүшүндирише гөрә, түрклер гадымдан бәри шейле ишlere, ягны хүнәрментчиликке, сөвда әсгермезчиликли гараян, хатда укыпсыз ялы болуп гөрүнйөр. Хакыкатда болса XIII — XIV асырларда Анадолынын шәхерлери башларында ахилер дуран хүнәрментчилик топарларындан долуды. Соң нәме себәпден оларың арадан айрыландыгы барада әнтеңк ымыклы барлаг иши гечирилмейөр. Йөне хеммелере белли бир хакыкат бар, ол хем желалылык (гозгалаңчылык) херекетиниң XVI асырда гүйжәң, өңден бәри довам әдиң гелйән сыясы, ижтимагы тертишлери, әндиклери ағлар-дүңдер әдендигидир. Дөвлет өңки кувватыны әдден гидерди ве вагты билен өзүни тутуп билмеди. Асырлар бәри мемлекетин асыл даянжы болан әне ватаңда гыгчылык, гахатчылык, ёканч кеселлер хөкүм сүрдди. Узак вагтлара чекен көнсанлы урушлар зерарлы дүшен яралар вагты билен битмеди. Анадолынын негөзәл гоч йигитлери Алжир, Тунис, Тараблус ялы узак үлкелере хер хили себәплер билен иберилийәрди. Көп-көп яш адамлар мыдамалык диен ялы Емен дек чет юртлара утрукдырыларды. Оларың аглабасы шол ерден ызларына гелмейәрдилер. Геиниң гысгасы, Османлы хөкүмети Анадолынын адам ве мадды байлыгыны гайгырмаздан харч-лаярды. бу бахасыны пул билен өлчәп болмажак байлыгы бисарла тутярды. Европа тарашында ики (Әдирне ве Манастырда), Багдатдыр Дамаскың хер хайсында бир харбы мекдеп бар болса, бүтин Анадолыда бири хем ёкды. Шейлеликде, түрки ковмы мадды ве рухы тайдан өвезини долдурш болмажак йиттилер чекди.

Түрки оймакларынын (түркмен уруг-тайшаларынын — терж. беллиги) Анадолыда отурымлы түрк жемагатыны әмеле гетирмезлеринден өңки әхмиети хакында нәче айтсаң хем аздыр. Анадолыны еңиш алан шоларды. Бу ердәки отурымлы түрк халкыны шолар әмеле гетириндилер. Османлы хәкимиети түрк тайшаларынын сыясы ролларыны говшатды. Әмма олар сыясы бир кувват хөкмүнде өз әхмиетлериниң бүтинлейин ёга чыкарылмагына барыбир ёл бермедилер. Хатда империянын чөкен бир дөврүнде чөкүндиң ичинден даг ялы ярыш чыкан, оны өз герденине алан Гара-Осман огуллары, Чопаногуллары, Козаногуллары. Күчүк-Алыогуллары, Менеменжиогуллары, марашлы Баязитогуллары ве башга-да көп-көп неберелер шол көне түрк (огуз-түркмен — терж. беллиги) несиллериди. Османлы дөвлети бирден сынаян халатында хем, бир заманлар Селжуклы дөвлетиниң ысгындан гачан махалы

орта чыкып юрда эе болан неберелер кимин, Анадoла түркмен тайпаларындан чыкан шу неберелер эе болжакдылар.

Түрк тайпаларының Османлы дөврүнде ойнан өрэн мөхүм ролы, империяның агыр лабырыны өз эгнинде гөтерип, пударланан, мәжерленен Анадoлыдакы отурымлы илата хемише мадды ве рухы сөйгет болуп, юрдун мундан-да бетер песелмегиниң ве түрк илатының өз юрдунда йитип гитмегиниң өңүни аландыгындан ыбаратды. Бизиң түрк тайпаларыны ылмы-барлаг темасы хөкмүнде сайлап алмагымызың дүйп себәби шундан ыбаратдыр.

ИКИНЖИ БӨЛҮМ

БОЙ ГУРЛУШЫ ВЕ БОЙЛАР

Огузлар ковмы (халк) ве сыясы гурлушлар үчин "ил" сөзүни уланыштырлар. Огуз или, акгоюнлы или, дулкадырлы или ве шм. Огузлар бейлеки түрки халкларың ил сөзүниң дерегине уланян будун сөзүни бир заманлар уланан хем болсалар, соң унудыштырлар. Бу сөзүн монголчасы болан улус сөзи хем Илханлыларың тәсири билен гирип, Гүндогар Анадогыдакы түркменлерде ил сөзи билен барабар уланылар. Башда гөришүмиз ялы, огуз илиниң башында ябгу унванлы хөкүмдарлар дуярды. XII асырдан соңра ол бу маньда уланылман, ятдан чыкып гидиптир. Түркмен иллериниң башында дуран хөкүмдарлар бег унваныны гөтериптирлер. Илиң үлке маньсында уланылган, дүшүнилийән махалы хем аз дәл. Юрт болса илиң, боюн, обаның ве машгаланың отурян, яшаян еридир.

Огуз илини эмеле гетирен гурлушларың хер бирине бой дийилийәр. Кашгарлы [5, III, с. 103] бу сөзүн огузчадыгыны айдяр. Орхон ядыгәрликлеринде язылан "бод" [17, I, с. 100] сөзи, мүмкин, бу сөзүн көне бир шекилидир. Бой Түркиеде ресми дилде-де, халк арасында хем соңкы вагтларча ченли уланылыптыр. Түркиеде бойларың башгутанларына бой беги дийилийәрди. (Ресми дилде көп вагтлап уланылан кабиле сөзи бой диен түрки сөзүн маньсыны берйәр. Ол арап сөзүдир.) Огуз ве түркмен асылзадаларыны бу беглер йүзе чыкардылар. Ябгулар ве солтанлар хем беглерин арасындан чыкандыр.

Бойлар хем тирелере-урутлара бөлүнйәрлер (Хәзирки түрк дилинде оларча обалар дийилийәр — терж. белл). Кашгарлы "оба" сөзүниң огузчадыгыны айдяр [5, I, с. 81]. Булардан соңра неберелер гелийәр. Оны сой сөзи билен хем аңладялар. Огузларың гадым заманларда муны нәхили аңладандыклары белли дәл. Китабымызда бой гурлушының улы-у-кичи, хайсы-да болса бирини [бой (кабиле), оба (жемагат) ве онуң голлары] айтмалы болуп, оны такыклап дурмаклығың-да эерурлығы өк халатында, йөне оймак сөзүни уландык (дең маньда). Өңки вагтларда оймагың дерегине аширет сөзи хем уланыларды. Аширет хәзир Анадогыда (бирлик ве көшлүк маньсында) йөрүги хем аңладяр. Меселем, йөрүклерден ики адам гелендигини "ики аширет гелди" дийип хем аңлатмак боляр.

Огуз халкы арап ве кәбир башга халкларыңкы ялы, екеликде яшамандыр, екеликде сыясы херекетде хем болмандыр. Еке чыкмак өрән сейрек хадьса болан. Булар мыдама ил халында, оймак халында яшамаклығы говы гөрүптирлер. Бу ягдай сыясы тараңдан үстүнликлер газанылмагына көп пейда эидиптир.

Ёкарда гөришүмиз ялы, X асырда огуз илиниң шахалара айрылып башландыгыны аңламак боляр. Буларың бири Хазар деңзиниң якасындакы ярымадада юрт тутуп, ол ерик Мангышлак адыны бериптир. Икинжи шаха Селжуклыларың башгутанлығында Якын Гүндогар үлкелерине гелип ватан тутунды. Үчүнжи бир шаха XI асырда Гара

деңизің демиргазыгындан гечип, Балканлара инди. Огузлардан улы бир тоңар болса Сырдеряның орта акымларындакы шәхерлерде ерлешип галыпды. Гөчме огузларың бу шәхерли илдешлерини кемсидип, ятук (ятак), ягны, ялта адыны берендиклерини билйәрис. Эмма, нәхили хем болса, огуз или көне юрдуның бир бөлегинде ил гурлушыны саклаярды. Бозок ве үчок атлары билен ики гола айрылан Балх огузлары (Солтан Санжары 1153-нжи йылды еңен) салдамлы бир жемагат болмак билен бирикде, кесгитли, гутарныклы гурлуша эе болан эне гол дәлдилер.

Бозок ве үчок шекилиндәки ики голлы гурлушы хеммелерден узак довам этдирен бу огуз-түркмен или монгол басыбальпшылары зерарлы XIII асырың икинжи ярымында Анадолыдан Сирия гөч эден көпсанлыҗ жемагатдыр. Бу жемагатың гечмишинден өң хем гүррүң эдипдик.

Огуз бойларының жемгыетчилик херекети, тарыхы хакында айданьмызда, олара дегишли уруг-тирелерин (оймакларың) хеммеси хер бир сыясы херекете долы гатнашып дурмандыр. Меселем, XII асырда Эйраның Фарс велаятында хәкимieti әле алан салур боюның дине бир голы я-да тиресиди. Акгюяны небересиниң буйругында хем байындыр боюның бир уругы я-да тиреси болярды. Хатда Селжуклы басыбальпшыларына-да кыныкларың хемме уруг-тирелери гатнашмандылар. Анадолыда огуз бойларына дегишли ер атларының ве жемагат гурлушыларының гарым-гатым гөрүнмеги шол ягдай билен багланьшыкльдыр, ягны, огуз бойларындан көпүсиниң уруг-тирелери бу үлкә дүрли вагтларда гелипдилер. Ондан дашгары сыясы ве ыкдысады себәплер билен ене-де айрылышмалы болан халатлары-да аз дәлди. Өнде бу меселәни хас аныклашдырмакчыдырыс.

Үнси чекйән бир зат, ол хем XVI асырда Османлы небересиниң юрды болан Солтан-Өңи санжагындакы Гаража-шехир этрабына дегишли бир оба Токуз-Огуз адыны гөтерипдир [230, 98, 45 в]. Бу адың бу оба нәхили дакыландыгыны билйән ёк.

Сырдеря огузлары XI асырда 24 бойдан ыбаратды. Муны бизе хабар берйән Махмыт Кашгарлы шол бир вагтың өзүнде өз маглуматында оларың 22 санысының адыны тутушдыр. Селжуклы еңишлеринден гүррүң эдйән бир эрмени авторы болса, бу еңижи халкың 24 бойдан ыбаратдыгыны языпдыр [5, 1]. Огуз бойларына дегишли башга бир маглумат XIV асырың башларында Решидеддин тарашындан берлипдир. Бу маглуматларың әхмieti өрән улудыр, чүнки, шолар болмадык ягдайында огуз бойларына дегишли көп затлара, оларың гурлушына хем гөз етирмек өрән кын боларды, мүмкин болмазлыгы хем әхтималды. Кашгарлының маглуматындан соңкы вагтларда динә мамлюк дөврүниң авторларының бири Айни пейдаланышдыр [314, 2374, с. 512—516]. Башга эсерлерде гөрүлйән маглуматлар (Хамдуллах-и Мүстевфи, Языжыоглы,

Нешри, Абулгазы ве бейлекилер) гөнүден-гөни я-да гытаклайын Решидеддинден пейдаланыпдырлар.

Махмыт Кашгарлы халач адыны гөтерйән ве айрылып гиден боюң огуз хасапланмаяндыгыны айдышы ялы, ики бойы маглуматына-да гиризмәндир, оларың атларыны хем бермәндир [5, III, с. 307]. Башга бир тарапдан, Кашгарлының "саны аз ве тагмасы белли дәл" дийдиги чаруклуг боюның адына болса Решидеддиннің маглуматында душ гелинмейәр. Онда Кашгарлыныңыда болмадык шу атлар бардыр: япарлы, кызык, каркын. Кызык билен каркындан бирини-хә Кашгарлының маглуматына алмадыгы ики бойдан бири хөкмүнде кабул этмек зерурдыр. Бейлекинің хем булардан бири болуп дурияндыгыны чак этмек логика лайык гелйәр. Чүнки, бойларың икиси хем, ягны кызык ве каркын шол бир голда, Ыылдыз хан голунда, япарлы бойы болса башга бир голда, ягны Ай хан голунда. Онсонам япарлы шол ерде адының нәхили маны берйәндиги айдылмадык еке-тәк бойдур. Башга бир тарапдан болса ол маглуматларда не чаруклуга, не-де япарла дегишли бир тарыхы маглумата, ер адына я-да жемагата душ гелип боляр. Гысгача айданында, Решидеддиндәки япарлының Кашгарлыдакы чарлуклугың ерине алиндыгыны ве ене-де Кашгарлының өз маглуматына алмадыгы ики боюң-да кызык ве каркындыгыны чак этмек болар. Решидеддиннің маглуматының бу ики бой бабатдан хем дөврүң вакаларына лайык гелйәндигини гөрмек боляр. Чүнки, ики боя дегишли ер атларына ве жемагатлара Түркиеде душ гелинйәр. Кашгарлының маглуматының шол замандакы сыясы аграма, абрая гөрә тертиплешдирилиңдини гөрмек кын дәл. Меселем, Селжуклы ханеданыны чыкаран кынык бойы маглуматда биринжи орунда гойлуңдыр. Шол бир вагтың өзүнде бу кынык бойы Решидеддиннің маглуматының иң соңунда ерлешдирилиңдир.

Решидеддиннің маглуматында огуз бойлары хас көне сыясы ве жемгыетчилик орунларына гөрә ерлешдирилиңдир. 24 боюң хеммеси Огуз ханың 6 оглуның дең сандакы перзентлериңдир. Кашгарлыда болшы ялы, мунда хем хер боюң өз тагмасы, хер дөрт гардаш боюң ортак бир ньшаны бардыр.

Решидеддинде 24 бой ики гола айрыляр. Бири бозок, бейлекиси үчок. Кашгарлы-да болса не бу голлар, не-де оларың атлары бар. Санжары еңен огузларың бу атлар билен ики гола айрылышлары ялы, XIV асырда Демиргазык Сириядакы түркменлер-де шу атлар билен ики гола айрылыпдырлар. Бу түркменлерден бозок голуна дегишлилери Ёзгат себитинде юрт тутуңдырлар ве бу себит тә Жемхуриет дөврүне ченли Бозок дийип атландырылыпдыр. Башга-да XVI асырда Коняның демиргазыгында, Стамбул — Халап эсасы ёлуң угрунда Бозок [231, с. 30] атлы улы оба болан. Бу гүн Урфаның Бирежик этрапында Бозок атлы бир оба бар [232, с. 118].

Решидеддинде бозок сөзүнің манысы "бозмак" дийип берлиңдир. Учок болса саны гөркезйәр дийип дүшүндирилиңдир. Эмма бу

дүшүндиришлере ынанмага эсас аздыр. "Ок" сөзүниң гадым заманларда бой манысыны берендигини гөрүпдик (он ок). Бу ерде хем шейле болса герек. Үчөк үч бой диймекдир. Бозок хем хайсыдыр бир мукдарын ерине уланьыландыр дийип чак эдйәрис.

Решидеддиниң сөзлерине гөрә, Огуз илинде хәкимлик бозоклара дегишли болан. Шол себәпли бозокларьың аламаты яй, табынлыкда боландыклары үчин үчөкларьыңкы окдур. 1038-нжи йылда Нишапура гиренде Тогрул бегин голунда герилги яй, билинде үч окы бар экени. Шейтмеклик онуң өзүни тутушлыкда огуз илиниң хөкүмдары дийип гөркездигиди. Йүрегир боюның тагмасында хем бир яй ве үч ок гөрүйәр [674]. Бу яй билен үч ок огуз ябуларының хем хөкүмдарлык аламатыды [233, 28, с. 251].

Гадым түрки иллеринде ве гошунларында ики гурамалы бир үйтгевсиз каданың боландыгы беллидир. Оларьың хер хайсы бир голы эмеле гетирйәрди. Бирине саг, бейлекисине чеп гол дийилийәрди. Османлы империясында хем эдил шонуң яльды. Түрклерде саг гол, монголларьыңкының терсине, хас хорматлыды. Бозоклар түрклерде саг голы дүййәрдилер. Голлар нәче вагт сакланан болса, бу када, дессур хем шонча довам эдилдир [234, с. 71]. Ысламыетден өң көпленч вагтларда бозоклара дегишли бойлар хәкимликде болупдырлар: кайы, языр, авшар, бегдили ве эймүр. Булардан динә эймүр бойы үчөкларданды. "Торкут ата" дестанында болса агалыгың үчөкларьың тарапында боландыгыны гөрмек догры гелийәр. Ыслам үлкелеринде үчөклары бейик бир гол дийип танаярлар. Селжуклы ханеданы (кынык), Салгурлар (салур), Берчемогуллары (йьва), Акгоюнлылар (байындыр), Рамазаногуллары (йүрегир) ве Казы Бурханеддин (салур) шу голдандырлар. Хәзирки маглуматларымызга гөрә, бозоклардан Артыкогулларының (дөгөр), Шумлаогулларының ве Недир шаның (авшар) чыкандыкларыны билйәрис.

Кашгарлыда ве Решидеддинде огуз бойларының ады өз дөврүнде айдылышы ялы языландыр. Фахреддин Мүбәрәк шаның маглуматында язылышы хем эдил Кашгарлыныңкы яльдыр [235, с. 47].

Кашгарлыда ве Решидеддинде бойларьың тагмалары хем гөркезилшидир. Мунуң өзи тагмалара аз әхмиег берилмәндигини айдыр. Кашгарлының айтмагына гөрә тагмалар доварлара, йылкылара басылышдыр [5, I, с. 57]. Решидеддин олары "дамга" сөзи билен аңладышдыр. Огузларьың тагманы аңлатмак үчин хайсы сөзи уланандыкларыны билмейән-де болсак, мунуң Анадолыда уланьлан "им, ән" (ньшан, тагма — терж.) сөзүдигине шүбхе этмек герек дәлдир. Кәбир түрк ханеданларының өз тагмаларыны небере аламаты хөкмүнде уланандыларыны билйәрис. Салурларьың пулунда салур тагмасының бардыгы ялы [233, с. 252], Акгоюнлыларьың пулларында байындырың тагмасы, Мырат II-ниң кәбир зиккелеринде кайының тагмасы урлушдыр. Акгоюнлылар тагмаларыны динә пулларына дәл, гурдуран эсерлерине, ресми кагызлара, бай-

дакларына хем белледипдирлер. Мырат II-ниң мирасдарларының пуллаларында кайы тагмасы гөрүнмейән хем болса, ол хөкүмдарлара дегишли шахсы затларда, топларда ве бейлеки ярагларда йыгы-йыгыдан уланылыпдыр. Огуз бойларының тагмаларының Анадогыда маллара басылмагындан башга, хала, килиме нагыш эдилип, ораяны боялар билен габсаларда, диварларда, гап-гачларда, гейимлерде, эсбапларда, хатда мазар дашларында хем уланылындыгыны билйәрис [322, с. 426—433]. Гөз дегмесин дийип, угры-ёлы оң болсун дийип хем пейдаланылыпдыр. Булардан дашары кәбир тагмалары ядыгәрликлерде, ымаратларда, хатда япыларың йүзлеринде хем гөрмөк боляр.

Решидеддиниң маглуматында тагмалардан башга, символ нышанлары (онгун) хем бардыр. Оларың хеммеси эти ийилмейән авчы гушларың шекилидир. Решидеддин [108, с. 30] ол гушларың мукаддес хасапланындыгыны, ынжытмалы дәлдитини, этини иймек болмаяндыгыны айдяр ве "онгун (онкун)" сөзүниң түркче гутлук диймеклиги аңладян "ойнук" сөзүнден гелендитини беллейәр [108, с. 30]. Абдылкадыр Инан болса [103, с. 42—44], "онгуны" монгол сөзи эдйәр ве онуң түркчеси "төздир" диййәр. Бу сөзлериң икиси хем шу гүнки Түркиеде билинмейәр.

Башга бир тарапдан болса, огузларың бу нышанларының гуш боландыгы хакда өзге хич бир ерде хич хили маглумата душуп боланок. Шонуң үчин-де нышанлар билен багланьшыклы маглуматларың догрудыгына хем шүбхе билен гараярсын. Нышан хөкмүнде агзалин гушлар бүргүт, лачын, тарлаң, гарагуш, гыргы ялы ава салынян йыртыжы гушлардыр. Гушларың атларының кәбири башга диллерден гирипдир. Меселем, шахин (алгыр — терж.) фарс дилинден гирендир. Картал хем гарагушун (бүргүт — терж.) дерегине уланылян тәзе бир сөздүр. Гарагуш Анадогыда уланылян бир атдыр [I, с. 365]. Товшанчыл картала (бүргүдиг бир гөрнүши — терж.) мензәйән, эмма ондан кичи, гара реңкли гушдур. Сункуры болса тутрулдан кичи, лачындан улы бир гуш дийип сыпатландырырлар [I, 364—365]. Уч хакында айданымызда болса, бу хакда хич бир маглумата душ гелмедик. Йөне Теймир агсагың серкерделеринден бири Уч-Гара-Бахадырың [236, с. 97] адындакы "уч" сөзи нәхили хем болса бизиң шол гушумызы аңладян болмалы. Бу серкердениң адына середин, уч я-да учгара, жалкара, байкара — хеммеси шол бир гушы аңладяндыр дийип чак этмек мүмкин. Мунуң хем бүргүт болмагы әхтималдыр. Чакыр дийилиән гуш хем лачынлар машгаласындан болуп, бүргүтден айрыдыр.

Решидеддинде гөркезилишине гөрә, гадым заманларда огузларың тойларында гоюн этиниң хайсы бөлегини хайсы боюн иймелидиги хакында хем белли бир када йөрейәр экени. Эдил нышанлар ялы, хер дөрт боюн бир умуы сүнки болупдыр. Бу хем үнси чекйән затларың бири. Меселем, кайы, баят, алкаөйли, гараөйли бойларына өң голуң саг тарапы, языр, дөгер, додурга ве япырлы бойларына саглак ашыгы болан бут, авшар, кызык, бегдили ве каркын бойларына саг омачалы сагры

сүнки, байындыр, печенек, чавулдыр ве чепни бойларына чеп гарылы бөлек, салур, эймүр, алаюнтлы ве йүрегир бойларына чеп омачалы бөлек, бүгдүз, йыва, игдир ве кынык бойларына чеплек ашыгы болан бөлек дегишли экени.

Бойларың йыгнакларда ве тойларда отурмалы орунларының ве иймели сүңклериниң белли кадалара багланмагы дине огузларда дәл, бейлеки түрки ковумларында хем йөрәндир. Булар хер бир боюң жемгыетдәки сыясы ве ыкдысады хукукларыны кесгитлейән эсасы кадалардыр [237, с. 121—133].

Решидеддинде бойлар Огуз ханың 24 агтыгындан дөрәндир дийиш гөркезилйәр. Кашгарлыда бойларың атларыны аталарының берендиги айдылар [5, I, с. 58]. Онда бу 24 боя Зүлкарнайының өз Түркүстана йөриши вагтында нәхилилик билен "түркмен" адының берлендигине дегишли хем бир роваят бар. Бу роваят гөрә бойлар өрән гадымы заманларда йүзе чыкыпдырлар. Кашгарлы бу бойларың уруг-тирелере бөлүнендигини хем язар. Эмма оларың хич хайсының ады ачык билненок. Йөне гарагоюнлы (йывадан) ве акгоюнлы (байындырдан) атларының шол уруг-тирелер атларындан болмагы мүмкиндр. Бир вагтлар Еменде болан бичөк, Шехризор — Эрбилде болан севинчин жемагатларының хем шол гадымкы уруг-тирелериң адыны довам этдирйән болмаклары әхтимал. XV ве XVI асырларда Анадолыда яшан акжагоюнлы, гарагечили ялы уруг-тирелер билен бирликде, шол асырларда Хазарың аңырсындакы түркменлерде гөрнүп башлан теке, әрсары ве башга бирнәче жемагат атларының хем шол гадымыетден гелйән атлар болмагы мүмкиндр диен пикире гелмек боларды.

Османлы дәвлетиниң гурлушында саг гол, чеп гол диен дүзгүнлериң йөрәндиги билен бирликде, 24-ли дүзгүн хем болупдыр. Меселем, Румели веляты 24 санжага бөлүнйәрди. Диярбекир веляты хем секизиси юртлук, бәшиси ожаклык болмак билен жеми 24 санжакды [238, с. 11]. Отлук-Бели сөвешинде (1473 й.) Анадолы беглербегиси Давуд пашаның ыгтыярында 24 санжак беги барды [239, с. 529]. "Дәде Горкут" дестанындакы 24 саны санжак беги хакындакы гүррүң [239, 78—80] шол "24" билен багланышык-лыдыр. Эвлия Челебә салгылансаң, ене-де шол 24-и гөрмек боляр. Күтахя санжагы 24 казылык экени [250, IX, с. 26]. Румелидәки дәвлет гуллугыны әдйән йөрүклер 24 кишиден топарлар дүзүпдирлер. Шол 24 кишиниң бири атчапар, үчүси [240, с. 393] чатал, йигрими санысы болса көмекчи болупдырлар [240, с. 393]. 1688-нжи йылда Коняда гуллук әден Гара Хасан бегиң 24 саны еңил ве агыр ярагланан бөлүмлери бар экени. Хер бөлүмиң өз байдагы, өз бөлекбашысы бар экени [241, II, с. 412—417].

Османлының малие гурамаларында хем "24" сан билен багланышкылы көп мысаллары гөрмек боляр. Йөрүклерде бириниң гойны 24-ден аз болса, оны ёксул хасапландырлар, ондан көп салгыт алынмандыр [242, с. 62]. Янычарларың пыяда бөлүмбашыларының гүнделик хакының-да 24 акчадыгыны билйәрис [243, с. 393]. Мерв веляатында яшаян теке атлы мешхур түркмен или, сыяхатчыларың сөзлерине гөрә, 24 тирә бөлүнйәрди [244, III, с. 198]. Сефеви дөврүнде Гарабагда яшаян 24 обадан ыбарат болан бир жемагат хем "йигрими дөрт" адыны гөтерйәрди [245, II, 10025]. Шереф хан бу жемагатың күрт асыллы боландыгыны айдяр [246, с. 424]. Ене-де шонуң сөзлерине гөрә, Битлис дагларындакы рузеге атлы бой 24 тиреден ыбарат болупдыр.

24 саның пейкам (ок) ясамакда хем уланыландыгыны гөрмек боляр. Османлы оклары 4 дирхемден 24 дирхеме ченли болуп, йыйң улулыгына гөрә ясаларды [247, с. 29].

Мундан башга оклары 24 дережеде ясамак йөргүнли болупдыр. Оларың дөрдүси бокурдак, едиси гөбек, алтысы жалбар, едиси аяк дережесинде ясалыпдыр.

Хаммер йигрими дөртли огуз бой гурлушының Мүсүр мамлюкларында хем 24 бег хөкмүнде уланыландыгыны айдяр [248, с. 29]. Йөне бу ягдай диңе XVI асырың башларында гөрүнйәр. Хакыкатданам Канысав ул-Гаври дөврүнде өң сепгитдәки беглериң саны 24 экени [249, с. 347]. Ондан өңки солтанлар дөврүнде хем өң сепгитдәки беглериң санының шейле болан болмагы мүмкин.

Шикариниң Караманогуллары тарыхында 24 везир, 24 мүн эсгер сөзи йыгы-йыгыдан душяр. Эвлия Челебиде хем шу кысмы аңлатмалара көп душюляр [250, II—IV, с. 53—104]. Мырат II хем 1444-нжи йылдакы Варна еңшинде есир алнан исайы командосларындан 24 санысыны мамлюклара иберипдир [251, с. 133].

Гетирилен мысалларың кәбириниң төтөнликден болмагы хем мүмкин, эмма көпүсиниң 24 огуз боюндан гайдан дессура ве хатыра-хорматдандыгы вели шүбхесиздир.

Огуз бойларына дегишли бу айратынлыклар гөркезенимизден соңра, түрк бой-уруг гурлушы хакында барлаг ишини алып баржаклара пейда болсун дийип, дүрли авторларың маглуматларыны ашақда айры-айрылыкда берйәрис. Кашгарлы ве Решидеддин билен бирликде, эсасан, соңкы авторы гайталаян болса-да, Языжюглуның маглуматларыны хем бермекчи болдук.

А. КАШГАРЛЫДАКЫ ОГУЗ БОЙЛАРЫ

BOYUN ADI			DAMGASI
1	Kınık	قنق	𐰇𐰏
2	Kayığ	قین	𐰇𐰏
3	Bayundur	بايندر	𐰇𐰏𐰇
4	İwa, Yiwa	اڤا، ڤا	𐰇𐰏
5	Salğur	سالف	𐰇𐰏
6	Afşar	افشار	𐰇𐰏
7	Beg-Til	بگل	𐰇𐰏
8	Bügdüz	بگدز	𐰇𐰏
9	Bayat	بیات	𐰇𐰏
10	Yazğır	یزغر	𐰇𐰏
11	Eymür	ایمور	𐰇𐰏
12	Kara-Bölük	قرا بولک	𐰇𐰏
13	Alka-Bölük	القابلک	𐰇𐰏
14	Igdir	اکدر	𐰇𐰏
15	Üregir, Yüregir	ارگر، یرگر	𐰇𐰏
16	Totırka	توترقا	𐰇𐰏
17	Ala-Yundluğ ³ .	الاندلیغ	𐰇𐰏
18	Töker	توک	𐰇𐰏
19	Beçenek	بچنک	𐰇𐰏
20	Çuvaldur ⁴ .	چوالدر	𐰇𐰏
21	Çepni	چپنی	𐰇𐰏
22	Çarukluğ ⁵ .	چارولک	𐰇𐰏

Б. РЕШИДЕДДИНЕ ГӨРЭ ОГУЗ БОЙЛАРЫ

BOZ - OKLAR

ÜÇ - OKLAR

BOYUN ADI	ANLAMI	ET PAYI	ONKUNU	DAMGASI	
Kayı, قايي	Sağlam	Sağ karı yağrın	Şahin	1.1	1
Baya, بايات	Mutlu yiyeceği bol.	Sağ karı yağrın	Şahin	2	2
Alkaravı, القراولي	Nereye varsa başarı gösterir ¹ .	Sağ karı yağrın	Şahin		3
Kara-ıvı	Kara otağı.	Sağ karı yağrın	Şahin	H	4
Yazı, يازر	Çok ükeye sahip.	Aşığlı	Kartal	Y	5
Döğer, دوگر	Toplanmak için.	Aşığlı	Kartal	X	6
Dodur, دو دور غلطي	İlke almak ve yönetmek	Aşığlı	Kartal	ع	7
Yapar, يارب	 ²	Aşığlı	Kartal	ل	8
Avşar, اوشر	Çevik ve avı seven	Sağ Umaca	Tavşancıl	+	9
Kızık, قزىق	Güçlü, düzene sokmada ciddi.	Sağ Umaca	Tavşancıl	X	10
Beg, بىگ	Alınların sözleri gibi değerli	Sağ Umaca	Tavşancıl	5	11
Karıkır, قارقىن	Çok ve doyuran aş.	Sağ Umaca	Tavşancıl	VI	12
Bayındı, بايندر	Daima yiyecekde dolu olan yer.	Sol karı yağrın	Sunkur	3	13
Beçene, بىچنه	İyi çalışır,	Sol karı yağrın	Sunkur	س	14
Çavul, چاول	Şerhli, ünü yaygın	Sol karı yağrın	Sunkur	ع	15
Çepni, چىنى	Nerede yağı görürse hemen savaşı	Sol karı yağrın	Sunkur	Y	16
Salur, سالور	Nereye varsa kılıç ve çarraq iş görür.	Ucuyla	Uc	5	17
Eymur, ايمور	Son derece iyi ve zengin.	Ucuyla	Uc	8	18
Ala-Yurt, الابر تىلى	Hayvanları iyi.	Ucuyla	Uc	8	19
Uregrı, اورهىرى	Daima iyi ve düzen kurucu	Ucuyla	Uc	III	20
Yığır, يىگىر	İyilik, buyukluk, yığılık	Aşığlı	Çakır	+	21
Bugdı, بىگدى	Herkese lavazu gösteri ve hizmet eder.	Aşığlı	Çakır	+	22
Yıva, يىو	Derecesi hepsinden üstün.	Aşığlı	Çakır	Yr	23
Kınık, قىنىق	Nerede olsa değerlidir	Aşığlı	Çakır	↑ 6	24

DENİZ-HAN OĞULLARI GÖK-HAN OĞULLARI DAĞ-HAN OĞULLARI YILDIZ-HAN OĞULLARI AY-HAN OĞULLARI GÜN-HAN OĞULLARI

Г. ЯЗЫЖЫОГЛУНДАКЫ ОГУЗ БОЙЛАРЫНЫҢ СПИСОГЫ

Г. АНАДОЛЫДА ШУ ГҮНКИ ГЕПЛЕШИТЕ ГӨРӨ ОГУЗ БОЙЛАРЫНЫҢ АТЛАРЫ

БОЗОКЛАР

Кайы

Баят

Кара-эвли

Языр

Дөгер

Додурга

Авшар

Кызык

Бегдили

Каркын

ҮЧӨКЛАР

Байындыр

Печенек (Беченек)

Чавундыр

Чепни

Салур (Салыр)

Эймир

Алаюнтлы

Йүрегир

Игдир

Бүгдүз

Кынык

Hanlar hanı sūnūğū baş ve uca buna kan derler

BOYUN ADI	ANLAMI	SŪNŪK	KUŞ	DAMGASI	
Evvel, KAYI قايي	Yani muhkem.	Sağ karı yağrın	Şâhin	۱۲۱	1
Duvum, BAYAT بايات	Yani devletli ve nimetli.	Sağ karı yağrın	Şâhin	↑	2
Sevvum, ALKA-EVL۱ الفه اولي	Yani her yere yürürler, muvafakat ederler.	Sağ karı yağrın	Şâhin	۱۱	3
Çehârum, KARA-EVL۱ قرا اولو	Yani evleri kara.	Sağ karı yağrın	Şâhin	۱	4
Evvel, YAZIR يازر	Yani çok vilâyet anuñ ola.	Aşukdu Umaca	Kartal	X	5
Duvum, DÖGER دوگر	Yani derilmegiçün bir yire geeler.	Aşukdu Umaca	Kartal	^	6
Sevvum, DODURGA دودرغا	Yani milk dutmak ve yasamak.	Aşukdu Umaca	Kartal	^	7
Çehârum, YAPARLI ياپرلي	 2	Aşukdu Umaca	Kartal	TT	8
Evvel, AVŞAR اوشار	Yani düştü çâlak ve ava ve canavarla ve kuşa hevesli.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl	X	9
Duvum, KIZIK قيزيق	Yani kuvvetli ve yasakda ciddu cehd edici.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl	۱	10
Sevvum, BEGDİL۱ بيگ دلي	Yani begler sözü azizdür.	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl	۱	11
Çehârum, KARKIN قارقين	Yani ulu aş ve doyurucu	Sağ umaca ve adlu	Tavşancıl	۱۱	12
Evvel, BAYINDUR بايندر	Yeni hermişe bay ve nimetli ol.	Sol karı yağrın	Sunkur	۱۱	13
Duvum, BİÇENE بيجنه	Yeni eyü dünüşici.	Sol karı yağrın	Sunkur	۱	14
Sevvum, ÇAVINDIR چاوندیر	Yeni namuslu ve irak çavlu	Sol karı yağrın	Sunkur	۱	15
Çehârum, ÇEPN۱ چپني	Yeni kandeki yağı görz derhal savaşur ve çapar.	Sol karı yağrın	Sunkur	T	16
Evvel, SALUR سالور	Yeni salur yani kandeki irişesir kılıç ve çomaklañrevan olsun	Ucayla adlu	Uc Kuş	۱	17
Duvum, EYMÜR ايمور	Yeni hadsiz eyü boy ol.	Ucayla adlu	Uc Kuş	۱	18
Sevvum, ALAYUND۱ الايوندول	Yeni kısırdar ala ve oyu atlu.	Ucayla adlu	Uc Kuş	۱	19
Çehârum, ÜREGİR اوراگير	Yeni hermişe eyluk ve ihsan edici.	Ucayla adlu	Uc Kuş	۱۱۱	20
Evvel, İGDİR ايكدير	Yeni eylük ve ululuk ve bahadurluk.	Aşukdu ve kuç	Çakır	۱	21
Duvum, BÜGDÜZ بوكدز	Yeni dükeline tevazu ve kulluk ve hizmet ider.	Aşukdu ve kuç	Çakır	۱	22
Sevvum, YIVA يوا	Yeni mertebesi dükelineñ üstün ola.	Aşukdu ve kuç	Çakır	۱	23
Çehârum, KINIK قينق	Yeni dükelineñ her yirde bunlar aziz ola.	Aşukdu ve kuç	Çakır	۱	24

АНАДОЛЫДА ОГУЗ БОЙЛАРЫНА ДЕГИШЛИ ЕР АТЛАРЫ

Китабың соңкы сахыпаларында Түркиеде огуз бойларына дегишли ер атлары хакында маглуматлар берилжекдир. Бу маглуматлар Баш Баканлыгың хем-де Гуллуқ ве Кадастр умумы мүдирлигиниң XVI асыра дегишли архивлериндәки язгы депдерлеринден алнандыр. Маглуматың бойлара дегишли әхли ер атларыны өз ичине алмагы үчин көп жан чекилди, йөне, оңа гарамаздан, олары долулыкда топлап боландыр диен нетижә гелмек кын. Чүнки, язгы депдерлеринде ер-юрт атларының хасаба алнышында сәвликлер бар боларлы. Бизинче, шу маглумата гиренлерден дашгары хем огуз бойларының адыны гөтерен көп-көп ерлерин боландыгы шүбхесиздир.

Ер атларының улы бир бөлеги шахсыетлерин атларындан гелип чыкыпдыр. Бу әсасан хем XV ве XVI асырың биринжи ярымына дегишли. Бейлеки түрки халкларының (гыпжак, карлук, чигил, уйгур кимин) атлары бу ерде ончаклы кән душанок. Оларың арасында чигиллерин ады көпрөкдир.

Язгы депдеринде габат гелиән уруг-тирелерин атлары 24 огуз боюндан 23-ниң (долулыкда я-да бөлеклейин — терж.) Анадола гелендигини гөркезйәр. Кашгарлының алкабөлүк, Решидеддинниң болса алкаравлы (шүбхесиз алка эвли) шекилинде язан бойы хакында айданымызда, кәбир оба атларының бу бой билен багланышыклы болмагы мүмкиндир. Меселем, Зонгулдакдакы Сафранболу этрапына дегишли Халка эвли обасының ады, мениңче, бу бойдан гелип чыкандыр. Самсуның Везиркөпри этрапындакы Халка Авлу ве Манисаның Кыркагач этрапындакы Халка Хавлының хем алка-эвлиниң бирнеме үйтгедилең шекиллери болмагы өрән мүмкиндир. Чүнки, олар шол дурушларына хич хили маны бермейәрлер. Хатда Халкалы атлы оба атларыны-да алка-эвли билең багланышыклыдыр дийиш пикир эдйәрсин. Алка-эвлиниң ады Түркүстан түркменлериниң арасында душ гелмейәр. Ол тараңдакы түркменлерин әсасы бойлары (оларда "тайшалар" гөрнүшинде — терж.) болан салур (салыр), чавулдур (човдур), каркын (гаркын), эймүр (емрели), игдир ве язырлардан илкинжи дөрдүси Анадолада хас хем көпсанлыдырлар. Салур, эймүр ве каркын бойлары болса Анадола гөчүп гелмекде хем биринжи дережели роль ойнандырлар диен нетижә хем гелмек мүмкиндир. Ене-де Түркүстан түркменлериниң эмеле гелмегинде улы орунларының бардыгы аңланыян кайы, байындыр ве бегдилилерин арасында кайының Анадоланы еңиш алмакда ве илатлашдырмакда мөхүм роль ойнандыгыны сәгинмән айтмак болар. Байындырың хем Анадола гелип ерлешмекде илкинжи дережели орунларың биринде боландыгыны аңламак боляр. Бегдили бойы маглуматда ызракда, ягны, 16-нжы орунда болса-да, шол асырда оңа дегишли гөчме ве ярым гөчме жемагатларың Анадолада көпчүликлейин яшандыгы беллидир. Махласы,

бир боюн Түркүстан түркменлеринин гурлушында, дүзүминде болмак-лыгы онун Анадолыда гүйчли бой болмаклыгына пәсгел бермәндир. Анадолыда бейлеки бойлара гаранында хас кичи гөрүнйән печенек, йыва, бүгдүз, додурга, кызык ве алаюнтлылара дегишли уруг-тирелере Түркүстан түркменлеринин арасында асла душ гелип боланок. Шу ерден хем огуз бойларының арасында илатының саны боюнча хас ир вагтлардан бәри тапавутларың бар боландыгы гөрнүп дур, ягны кәбир бойлар өрән көплүк, башга бирлери ортача улулыкда, ене бирлери болса азлык болан.

Маглуматда ады хас көп ере дакылан боюн кайыдыгы гөрүнйәр. Ондан башга шол асырларда бу боя дегишли улы мөчбердәки уруг-тирелерин хем яшандыгыны гөрмек боляр. Кайыларың өкжесини басып баряңлар болса авшарлардыр (афшар). Бу боюн XVI асырда Түркиеде ве бу юрдун түрк уруг-тирелери бабатда өзболушлы бир довамы болан Эйранда улы уруг-тирелеринин боландыгыны өнде гөрерис. Огуз роваятларында авшарларың кайы ялы хөкүмдар чыкаран бойлардан биридиги хакында гүррүң эдилйәр.

Авшарлардан сонра кынык бойы көп агзаяр. Селжуклылар кимин бейик ханеданы чыкаран кыныкларың Анадолыда өрән улы гинишликлере яйылып билемек мүмкинчиликлеринин боландыгы үчин иң өндәки орунларда дурмалы ялы гөрүнсе-де, үчүнжи дережеде галандыгына вели дүшүнмек кыңрак.

Маглуматларда дөрдүнжи орны эймүрлер, бөшинжи орны каркыңлар, алтынжи орны байыңдырлар, единжи орны болса салурлар эелейәрлер. Гөрнүшине гөрә, Анадолыны еңип алмакда ве түркменлешдирмекде кайы, кынык, авшар, байыңдыр ве салур бойлары биринжи дережели роль ойнаңдырлар.

Маглуматлардакы ер атлары XII, XIII ве XIV асырлардан галан атлардыр. Оларың хас көп болан ерлери Анадолыда Евфрат дерясы билең Эгей деңзиниң арасындакы ерлердир. Бу гинишлик асыл Селжуклы юрды билең Данишменд үлкесини хем-де серхет түркменлери тарапындан эленең Гүнбатар Анадолыны ве Мермер деңзи себитлерини өз ичине аляр. Бойлара дегишли ер атлары бу гинишлигин чәклеринде яйрандыр. Беллемели бир зат, ол хем бойларың көпүсинде дегишли ер атларының шол бир себитлерде тошланмандыгыдыр. Мунуң өзи бойлара дегишли уруг-тирелерин Анадолда дүрли вагтларда гелендигинден ве бу ере геленлеринден сонра хем сыясы ве ыкдысады шертлер нетижесинде тәзе бөлүнишлере сезевар боландыкларыңдандыр. Шонун билең барабар, бойларың кәбирлериниң белли бир себитде бейлекилерине середенинде, хас көпчүликлейин ерлешендиклерини хем гөрмек боляр.

Ашакдакы маглуматда огуз бойларының Анадолы топрагының этрашларындакы ер атларының саныны гөрерсиңиз.

Огуз бойларына дегишли бу гүнки ер атлары хакында айданымызда, XVI асырдан бейләк бүтин бойлар ер атларының бир бөлегини йи-

тириңдирлер. Шейле хем бу бабатда арада улы тапавутлар эмеле гелиңдир. Меселем, XVI асырда 29 ер адына эе болан алаюнтлы боюның ичери ишлер министрлигинин "Отурымлы ерлер хакында мағлумат" атлы китабында гөркезилишине гөрә, бу гүн екеже ерде ады гальпидыр. XVI асырда йүрегире дегишли 44 ер адының дерегине хәзир 9-10 санысы бар. Кайы бойы шу дөвүрде өңки атларының үчден икисини йитириңдир ве 94-ден 25-е дүшүңдир. Кынык 81 ер адындан 35-ни йитириңдир. Авшарың (афшар) өңки 86 адының 53-си гальпидыр (авшар хәзир иң өңдедир). Йөне бу ер атларының кәбирлеринин XVI асырдан соң ерлешен авшарлара дегишлидигини аңламак боляр.

Кайы	: <i>Сивас (8 ер ады), Күтахя (8), Кенгири-Чанкыры (7), Коня (6), Ментеше-Мугла (6), Кастамону (6), Хамид-Испарта ве Бурдур (5), Амася (48), Чорум (4), Анкара (4).</i>
Баят	: <i>Коня (7), Худавендигар-Бурса (4), Кара-Хисар-и-Сахиб-Афён (4), Караси-Балькесир (4).</i>
Гара-Эвли	: <i>Болу (4), Кастамону (2), Сивас-Токат (2).</i>
Языр	: <i>Хамид (5).</i>
Додурга	: <i>Болу (7), Кастамону (5).</i>
Авшар	: <i>Болу (7), Кастамону (9), Коня (9), Күтахя (5), Анкара (4), Кайсерие (4).</i>
(авшар)	
Каркын	: <i>Сивас (8), Кара-Хисари Сахиб (6), Сарухан-Маниса (5), Караси (4).</i>
Байыңдыр	: <i>Болу (6), Хамид (5), Худавендигәр (5).</i>
Печенек	: <i>Анкара (4).</i>
Чавулдур	: <i>Кастамону (4), Коня (3), Сивас (3), Анкара (3).</i>
Чегни	: <i>Трабзон (Кастамону (6), Болу (5), Дулкадыр (1).</i>
Салур	: <i>Сивас (9), Сарухан (4), Хамид (3).</i>
Алаюнтлы	: <i>Аксарай (5), Сарухан (3), Сивас (3), Анкара (3), Трабзон (1).</i>
Эймүр	: <i>Худавендигәр (10), Кастамону (8), Сивас (7), Анкара (5), Күтахя (6), Чорум (4), Трабзон (1).</i>
Йүрегир	: <i>Адана (йөре) Кастамону (6), Хамид (4), Теке-Анталья себитти (4), Трабзон (1).</i>
Игдир	: <i>Кастамону (8), Теке (6).</i>
Бүгдүз	: <i>Хамид (4), Кастамону (3), Анкара (1).</i>
Кынык	: <i>Адана (йөре), Анкара (9), Күтахя (9), Сивас (8), Коня (5), Кенгири (5), Кара-Хисар-и Сахиб (5), Малатя (4), Караси (4).</i>

Огуз бойларыны бирин-бирин ызарламага гечмезден өңүрти дыкга-ты чекениңе дегйән бир айратынлык хакында айдасың гелийәр, ол хем XVI ве XVII асырларда Анадогыда ве Эйранда бойлардан бирнөчелеринин (авшар, баят, дөгер, чавулдур, салур, эймүр, байындыр) атларынын адам ады хөкмүнде уланыландыгыдыр. Хас-да түрк уруг-тирелери арасында Меселем, Огуз ады. Мунуң огузчылык акымынын гүйчли болмагы билен йүзе чыкандыгы беллидир. Бу ягдай бизде тарыхы дурмушы ызарланмадык өрән аз илатлы огуз бой адыны гөтерйән бир тирәнин адыны гөтерйән бойдандыгына бирнеме шүбхе дөредйәр. Мысал үчин, XVIII асырын икинжи ярымынын башларында Анталя — Деңизли тарапындакы серхет беглеринден Салур бег [253, с. 71] диен бой адыны гөтерйән бир адамың хут шу боя дегишлидигини кесгитли айтмак дөгрү дөлдир. Чүнки, бейле бир шахс ол бойдан болман хем билер. Меселем, Байындыр атлы күрт беглеринин болшы ялы [246, I, с. 133, 250]. Ылайта-да Бозулус ве Халап түркменлери ялы иллерде огуз боюна дегишли уругың я-да тирәнин ичинде башга бир огуз боюның адыны гөтерйән шахсыетлер габат гелийәр. Меселем, авшарларын арасында Баят я-да Салур адыны гөтерйәнлер болушдыр. Чавулдурларын арасында хем Баят атлы адамлар бар экени. Шол бир вагтда мунуң ылым-дерневлери кынлашдырар дережеде чылшырымлы дөлдигини айдып гоялын. Ылайта-да бу угурдан хүнәрли болмадыклара ятлатмак исленилийән башга бир айратынлык болса, Османлы дөврүнде Анадогынын обаларында ве шәхерлеринде ерлешен түрк халкынын ве огуз бойы адыны гөтермейән түрк жемагатларынын хем гүррүни эдилжек бу 24 огуз бойларына дегишлидиклериدير ве олардан гелип чыкандыкларыдыр. Бизин Османлы дөврүнде гөржек огуз бой атларыны гөтерйән жемагатларымыз улы ве көне атларыны хениз үйтгетмедик я-да ерлешмедик, ягны, отурымлылыга гечмедик галындылардыр.

Иң соңунда айтмалы бир зат, хайсыдыр бир ере бой (тайпа) уруг-тире атларынын дакылмагы хөкманы бир када я-да өңден гелийән бир дессур дөлдир.

Гарым-гатым халда ерлешен огуз бойлары, нөче улы хем болсалар, өз атларыны ядыгәрлик гоюп билмәндирлер. Меселем, гечен асырын икинжи ярымында билеликте ерлешен авшарлар билен бегдилилерин хич хайсысынын ады шол обаларда галмандыр.

А. КАЙЫ

Кайы бойы, ёкарда гөршүмиз ялы, Решидеддинин маглуматында иң башда орун алышдыр. Бу маглумат огузларын ысламыетден өңки сыясы ве ижтимагы орунлары эсасында дүзлүндир. Кайылар огузлардан хөкүмдар чыкаран 5 боюң илкибашында орун аландыр. Решидеддин бир огуз ябгу ханеданыны хем шу боя дегишли эдил гөркезийәр [I, с.

371—376]. Диймек, кайылар огузларын иң көне, иң көкли-көкенли, иң хорматлы бойларындан бири экени.

Решидеддиннің огузларын тарыхына дегишли бөлүминде [I, с. 378] мусулман огуз хөкүмдары Алы хан заманында Амыдерянын (мүмкин, Сырдерядыр) чеп тарапында отуран, 40 мүң атлы чыкарып билйән огузларын башында кайылардан Коркут бег дуряр экени. Шол бөлүмде Селжуклы небересинин Коркут бегин баштуганлык эден огуз жемагатындан чыкандыгы айдылыпдыр.

Эмма эсерлерде бу бой барада хич гүррүн эдилмейер. Она дерек XVI асырда язылан Османлы хасабат язгы деишлерлеринде кайылара дегишли көп ер атларына ве жемагатлара габат гелмек боляр. Өзүне дегишли 94 саны ер ады болан кайы бу бабатда хем биринжи орунда дуряр.

Кайы атлы уруг-тирелер хакында айдыланда болса, булар авшарлар билен билелликде хеммелерден өңде дурярлар. Кайы уруг-тирелеринин энчемеси Анадонын орта ве гүнбаттар тарааларында, йөрүклерин арасында хем бардыр.

Кайыларын яшан себитлери шулардыр:

1. АТ-ЧЕКЕН: Коня себитиндәки кайылар Ат-чекен жемагатына дегишли болуп, Ларенде (инди Караман) касабасынын (доландырыш бирлиги — терж.) гүндогарыны, Эреглинин гүнортасыны өз ичине алян Байбурд казасында (кичи доландырыш берлиги — терж.) яшандырлар. Олар Баязид II заманында 343, Селим I заманында 475 өйлүдилер. Оларын хеммеси сышахи огулларыдылар. Шол вагтлар оларын экин ерлери шуларды: Яссы-Үйүк, Эренже, Арсланлы-Вираны, Инли-Вираны, Бостанлы, Гүни, Гаража-Кая, Кынык, Генжек. Коня кайыларынын 1547-нжи йылда Гапанлар, Гөк-Кей, Ибрахим, Диванелер, Гебечилер ве мүмкин Кайы Хүйүги атлы обаларда ерлешендиклерини билмек боляр [254, с. 576—578, 598, 604—606].

Коня себитинде шол вагтлар Кайы атлы 6 оба бар экен.

2. АНКАРА: Бу себитин кайы атлы 4 ер ады болмагына гарамаздан, оларда илат саны көп дәлди. Йөрүклер арасында Кайыжык диен өрән кичи бир оба хем болушдыр [254, с. 578—580, 606]. Бу Кайыжык обасы Анкара билен Аяш арасында Муртаза-Абад казасына гарашлы Кайыжык обасы болса герек. XVI асырдан бу кичи кайы жемагатынын гадымы ве өрән улы кайы илинин галындысы болмагы мүмкиндр.

3. ХАМИД (ИСПАРТА): XVI асырда бир кайы тиреси Эгирдир этрапында яшандыр. Солтан Сүлейман Кануны дөврүнде онда 118 салгыт төлейән адам болан [254, с. 613—614]. Умуман, Хамид санжагында Кайы атлы 5 обаны гөрмек боляр.

4. ДЕНИЗЛИ: XVI асырда иң улы кайы жемагаты Деңизлинин демиргазыгында яшандыр. Эсасан Башлыжа, Каш-Енижеси, Айдос ве Шейхли казаларында яшаян бу кайы жемагаты Кануны дөврүнде 35

обада юрт тутуныпдырлар. Оларда өйленен 1123, өйленмедик 223 салгыт төлейән илат бар экени. Олар йылда 42 мүң акча салгыт төлөпдирлер. Бу обаларың хич бири кайы адыны гөтермөндир [254, с. 598—599]. 1570-нжи йылларда бир буйрукда бу кайы йөрүклеринин салгытларының хасап-хесибине казыларың гатышмазлыгы хақында гөркезме бар [214, XI, с. 80].

5. МЕНТЕШЕ: Кайыларың көшлүги боюнча икинжи орунда дурупдыр. Бу кайы жемагаты шу санжагың Көйжегиз билен Аясулут (селжук) арасындакы обаларда отурупдыр. Селим Ёвуз дөврүнде 14 гола айрылыш 892, 1553-нжи йылда болса 1034 салгыт төлейән өйлери бар экен [254, с. 580—581]. Шол вагтлар 6 саны оба Кайы адыны гөтерен, эмма шоларың хич бири өз атларыны шу гүне ченли алыш гелмөндир.

Ментеше кайылары Деңизли кайыларының бир бөлеги болса гөрөк. Булары Ибн Сейидиң (XIII асырың икинжи ярымы) саныны 200 мүң өйли эдиш гөрөкзөң Деңизли серхет түркменлеринин галыңдысыдыр дийиш чак этмөк мүмкин. Ментеше себитинде кайылар билен бирликде гызыл гечили ве хорзум атлы жемагатларың хем яшандыкларыны гөрмөк боляр. Соңкы ат Хорезмден гетирилендир [233, V, с. 292].

6. САРЫХАН: Тахир (язгы) деңдерлеринде бу санжакда нәхилидир бир кайы жемагатының боландыгыны гөрөкзөң делиле душуп боланок. Дине XVI асырың орталарына дегишли весикада (документ) шол атлы бир тирәнің Чобан ве Караман кайысы диен ерлерде яшандыкларыны аңламак боляр [255, с. 41—42].

7. ГАРА ХИСАР: Башга бир весикада болса бир кайы тиресинин Сандыклы этрапында яшандыгы гөрүнйөр. 1559 — 60-нжы йылда язылан бу весикада Сандыкла гарашлы кайы жемагатының шол ерлерде яшаян башга бир жемагат билен Гашлаң Аланы атлы яйланың үстүнде давалы боландыгы хақында гүррүң эдилйөр [226, с. 3].

8. СИС (КОЗАН): Анадольдакы Кайы жемагаты бу санжакда хем болупдыр. 29 өйден ыбарат бир кичижик кайы тиреси кутлы бег хажылы атлы жемагатың арасында яшандыр. Деңдерлерде бу кутлы бег хажылы жемагаты шол санжакдакы авшар, кавургалы, айрыгамлы, савжы хажылы атлы улы жемагатлар ялы тайша келимеси билен аңгыян хем болса, илат саны боюнча кичидир. Бу жемагат тутушылыкда салгытлы 42 өйден ыбарат болан [254, с. 600—614].

Ине, XVI асырда кайылар дегишли маглуматлар шулардан ыбаратдыр. Ёкарда барлагларымызың бир нетижеси хөкмүнде кайыларың XVI асырда иң көп ер адына эе болан бир бойдугыны айдыпдык. Булар огузларың мусулманчылыктан өңки тарыхларында улы бир орны болан бу асыл жемагатың шол бир вагтда Анадольның еңлиң алнышында хем, илатлашдырылмагында хем иң улы ролы ойнан бой яда голларың бири боландыгыны гөрөкзйөр.

XVI асырда Анадольда болан бу 94 кайы ер адының Ичери ишлер министрлигинин "Яшалаң ерле кылавузы" атлы китабында дине 25 санысыны гөрмек боляр. Кайы атлы обаларың бири Текир Дагындадыр.

9. ТҮРКУСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: Кайылардан бир гол гүнбатара гөчмөн, Хазар аңырсында галыпды. Абулгазыда ве бейлеки чешмелерде булар хакында гүррүң эдилмәндир. Онуң себәби санларының хас аз боландыгындандыр. Бу кайылар Этрек ве Гүрген деряларының якаларында яшаян гөкләң тайпасының ичиндедир, онуң Алы-даглы голуна дегишлидир. 1880-нжи йылда булар 20 саны обамы я-да неберәми бөлүнйән экенлер. Булардан башга, алилилер арасында хем гайы атлы бир тире бар [244, III, с. 199].

КАЙЫ — ОСМАНЛЫ ГАТНАШЫКЛАРЫ:

Илкинжи Османлы сене языжысы Ахмеди Осман бегинь какасы Эртогрул бегинь ёлдашларыны огуз дийинь белләндир. Ол заманлар огуз адының, өңкүси ялы, түркменлер барасында уланьландыгына дегишли хич бир маглумата эе дәлдири. XIII асырдан бейләк исайылар Анадолла Түркие дийиньдирлер. Шейле-де, Түркүстан дийлен ери хем бар. Халкына болса көне дүшүнже боюнча түрк дийинь башландырлар. Мусулманлар болса хас соңкы дөвүрлере ченли түркмен адыны уланьпдырлар. Түркие түрклери өзлерини бичак улы әхмиег бердиклери ве хорматлы ил сайдыклары огузларың несиллери дийинь билйәрлер. Оларың түркмен адыны узак вагтлап өзлишдирмәндиклерини гөрмек боляр.

Эртогрул бир түркмен тиресининь бегиди. Кәбир Османлы чешмелерине салгылансан, бу тире Сөгүт этрапына Анкараның гүнортасындакы Гаража Дагдан гелендир. Бу гөчүшинь монгол басыбалышы билен багланышыклы болмагы мүмкин. Осман бегинь аталарының хем монгол басыбалышлары зерарлы Хорасандан Анадолла гелендигине шүбхе әтмек болмаз.

Османлы ханеданының кайы боюндандыгыны илки гезек язан Мырат II-нинь дөвүрдеши Языжыоглудыр. Йөне Языжыоглуның ковмы (милли) дуйгуларың тәсири билен тержимелерине кәбир затлары гошандыгы билинйәр. Шол бир вагтда кайы боюның гадымдан гелйән асыллы ве абрайлы бойдугыны хем билйәрис. Шейлеликде, кайылар ве Кайы-Османлы мынасыбетлери хакында языланлар, бир тарапдан, шүбхели болмак билен, икинжи тарапдан, өрән эсаслыдыр [256, с. II]. Языжыоглы Осман бег хакында:

*"Осман, Эртогрул оглусың,
Огуз Гара хан неслисиң,
Хакың бир садык гулусың,
Истанбулы ач, гүзер сал" — дийинь языпдыр.*

Йөне, дилде нөчө сүйжи сөзлеселерем, өзлериниң огузлара, онуң кайы боюна дегишлидиклерине Осман ханеданындан дине Мырат II улы әхмиег берипдир. Хәзирки мағлуматларымызга гөрә кайы тағмасы илкинжи ве иң соңкы гезек онуң кәбир пулларында уланылыпдыр. Соңкуларың дәврүнде бу тағма әсли вағтлап дине ярағлара басылыпдыр. Османлы солтанларының өз бойы кайылара үйттешик бир үнс берендигини гөрүи боланок. Булар хем, бейлекилер ялы, салгыг эмелдарларының ве бейлеки дәвлет гуллуқчыларының сүтемина сезевар әдилишдир. XVI асырдан соң солтанлар кайы адыны кән бир ятлап хем дурмадық боларлы.

Әскишехир себитинде яшаян гарагечили тиреси хер йылда Сөгүтде Әртогрул бегиң түрбетине зыярат әдйәр. Мунуң хайсы заманлардан башланандыгы ончаклы белли дәл. Хәзир шол ерде дабаралар хем гечирилйәр. Ковмы дуйга херхал әе болан Абдылхамыт II гарагечилилерин бу херекетине ресми хәсиет, мазмун бердирипди. Гарагечилилерден бир алай (полк) дүздүриш, она Әртогрул алайы адыны берди. Онуң дәврүнде "Әртогрулын ожагында ояндык, шехитлерин ганы билен боялдык" диен сетирлер билен башланян харбы марш дәрәдилипди, ол соңкы вағтларда хем довам этди. Абдылхамит гарагечилилерин векиллерини герман императорына өз гарындашлары хөкмүнде гөркезиндир. Диймек, соңкы заманлардакы Османлы солтанларындан екежеси ятдан чыкарылан ковмуна бир йылы мәхир гөркезиндир.

Б. БАЯТ (БАЯД)

Баятлар, белли болшы ялы, тарыхда маневи (рухы) шахсыетлери көи етишдирен бойдур. Огузларың дәвлет ве дин адамсы Горкут атаның баятлардан гелин чыкышы кимин, мешхур шахыр Физулы хем бу боя дегишлидир. Османлы ханеданының легендар Огуз хандан гайдяндыгы хақында Жем солтана "Жам-и Жем-айин" диен китап язып берен Махмытоғлы Хасан хем бу бойдандыр.

Селжуклы дәврүндеки огуз беглери хақында мағлуматымыз өрән аздыр. Ол дәврүң чешмелеринде дине бирнөчә огуз боюның гүррүни әдилйәр.

Селжуклы эмирлеринден Ак-Сункур ул-Бухарының 1119-нжы йылда Басрадакы найыбы Сункурын әл-Баягы адыны гөтерендигини билйәрис [8], X, с. 236—237]. Эмма бу ада гошулян эт-Түркмени адының болмазлыгы, бизиң бу адың баят боюндан гелин чыкяндыгы хақындакы пикиримизи говшадяр.

Башга бир тараңдан, Багдадың гүнорта-гүндогарында Тиб чайының гөзбашына якын бир ерде болан, Эйраның Луристан веляатындакы Баят адыны гөтерйән галаның ол заманлар болмандыгыны аңламак боляр. Хамидуллах-и Казвининиң әсеринде бу галаның ады XII асырын ахыр-

ларындакы вакалар билен багланышыклылыкда агзаяр [246, с. 60]. Шол вагтлар галаның хәкими бир түрк экени. Шол вагтларда гүррүңи эдилйән себит билен Хузистаның авшарларың элинде боландыгыны билийәрис. Шу делиллерден соң бу галаның өз адыны баят боюндан алан болмаклығы bize мүмкин ялы болуп гөрүңйәр.

Анадолыда, язгы деңдерлерине гөрә, баятлара дегишли ер атлары Меркезде ве Гүнбатардадыр. Оларың саны 42 болуп, көпүси хәзирки вагта ченли сакланышдыр [62, с. 92].

Анадолыны басып алмага баятларың гатнашандыклары беллидир. Ер атларының көпүси шол вакалар билен багланышыклыдыр.

Сирияның демиргазыгында яшаян улы түркмен жемагатының эсасан баят, авшар ве бегдилидигини билийәрис. Булар огузың бозоклы голуна дегишли. Мешхур неберелер болан Дулкадырогуллары, Йыналогуллары, Көнекогуллары, Бозжаогуллары, Гүндизлилер, Кутбегюгуллары кимин неберелериң бу үч я-да ики (баят, авшар) бойдан чыкандыкларыны аңламак боляр. Бу неберелериң иң улусы болан Дулкадырогулларының хызматында хемише баятларың боландыгыны гөрмек боляр. Бу ягдай бозоклардандыгы кесгитли билинйән бу ханеданың баятлардан гелендигине ынанмага өрән улы эсас берйәр. Бозоклардан болан Йыналогулларының хем бегдилә дәл-де, бу боя дегишлидиги гүррүңсиздир.

Баятлардандыгы әшгәр билинйән ене-де бир небере Бозжаогулларыдыр.

(Монгол басыбальшларындан соң Селжуклы хәкимиети говшанды. Мүсүрде гүйчли дәвлет дөреден мамлюклар Сирияны, онуң билен себитдеш кәбир Анадолы ерлерини эләңдилер. Олар монгол басыбальшларының өңүни альпдылар, хатда онуң бу ерлерде говшамагының-да эсасыны гойярдылар. Йөне шол бир вагтың өзүнде, бу ягдайлар тәзе битеви түркмен дәвлетиниң дөремегине пәсгелди. Түркмен бой беглери (тайпа сердарлары) болса, бу улы сыясатдан-да бетер, хич хили гарашлылыга, эзише такат бермейәрдилер. Озал өз селжук солтанларына долы табынлыга кайыл болмадык бу беглер, сердарлар мамлюк солтанларына, оларың гоян эмирлерине, валилерине асла боюн эгмек ислемайәрдилер. Шонуң үчин-де олар билен аралыкдакы дава-женжеллериң ызы кесилмейәрди — терж. гошундысы).

1399-нжы йылда Мүсүрде солтан Беркукың өлмеги билен мамлюклы тагтына онуң оглы Фереж гечди. Шол вагтлар баятлар Халап себитиндәки түркмен жемгыетиниң улы бөлегини тутярдылар. Олар солтан Беркука гаршы хәкимият гөрешине гиришен Түрк Минташың тарапында чыкыш эдйәрдилер. Халап валиси Чолпан баятлары өз тарапына чекмек исләңди, эмма башарманды. Оңа дерек ол баятларың обаларына чалавулчылык этди. Эмма баятлар Минташдан айрылмандылар [257, I, с. 173—174]. Фереж, әнтеңк яш боланлыгындан-да башга, сыясы пәхимден

махрумды. Шол себэили Фереж бүтин хөкүмдарлык дөврүни Шам валиси Шейх ул-Махмыда, Чекиме, Новруза ве башга бирнөче эмирлере гаршы дава билен гечирипди.

1404 — 1405-нжи йылларда Халап валиси Демир Даш Антакя хәкими түркмен Доганжыоглы Фарисин үстүнө чозанда, яранлары болан Рамазаноглы Ахмет бег билен дулкадырлы небересинден Халыюглы Алаэддин Алы бег-де оңа гошулыпдылар. Алаэддин Алы бегин атлылары баятлардан ве йыналлыларданды. Зор бир эмир болан Чеким хем Доганжыогла сыгныпды. Сөвешде Демир Даш үстүн чыкыпды [258, 4387, 168 а]. Солтан Фереж соңкусы йыл Чекиме Халап валилигини берипди. Бирнөче йылдан бәри солтанлыгы арзув эдийән Чеким 1406-нжы йылда "эл-Мәлик ул-Адил" унваны билен өзүни солтан дийип ыглан этди. Евфратдан Газза ченли болан топракларда адына хутба окатды. Чеким түркменлери ховшылы элемент хасаплаг, олара гаршы херекете гечди. Шонуң үчин авшар, баят ве йыналогуллардан улы бир топар акгоюнлы беги Гара Йүлүк Османа сыгынмага межбур болды [59, I, с. 60]. Йөне Чекимин Гара Йүлүк билен болан сөвешде өлмеги нетижесинде булар ене-де Халап этрапларындакы юртларына гайдып бардылар.

1409-нжы йылда зор эмирлерин бири болан Новруз билен сөвешип, оны енен Халап валиси Демир Дашын янындакы түркменлерин арасында баятлар-да барды. Шол йылын соңкы айында болса Фереж тарапындан гүнәси гечилен Новруз билен Шейхин арасында болан сөвешде баятлардыр авшарларын Новрузын гошунында боландыкларын гөрйәрис. Сөвеш вагты баятларын башгутаны Бозжа бег Асы дерясына гачып өлүшдир [258, 312 в-313 а]. Шол йылдан сонра баятларын башында дуран небере бу бегин ады билен (бозжалы, бозжаогуллары) аңылмага башлапдыр.

1411—12-нжи йылларда Шейхин гүнәсини гечен Фереж оны Халаба вали эдиң белләндир. Шол йыл Шейх баятлары, түркмен Сакалсызоглыны, Доганжыкоглыны янына алып, Гүндизоглы Өмер беги дерби-дагын эдиңдир [158, 368 в]. Соңкусы йыл Фережин өлдүрилмеги билен Шейх солтан болды. Шундан соң ички давалар тамамланды ве Мамлюк дөвлети өңки кувватлылыгына этди.

1418-нжи йылда Гарагоюнлы хөкүмдары Гара Юсубын акгоюнлы беги Гара Йүлүк Османы ызарлап Халабын демиргазыгына гелмеги билен, бу ерде яшаян йыналлылар, баятлылар ве авшарлар Тараблус этрапларындан Сафита тарап гачдылар. Мунуң себәби оларын Гара Йүлүк Осман бегин Гара Юсуба дегишли Мардин этрапларына эден чапавулчылыкларына гатнашандыгыды. Оларын гелмеги билен Сафитада давалар йүзе чыкды. Тараблус валиси Барс Бай эл-Докмаки Гара Юсубын өз юрдуна гайдандыгыны айдып, буларын хем үлкелерине доланмагыны теклиң этди. Түркменлер бу теклиби кабул этдилер. Эмма Барс Бай гитмезлеринден өнүрти оларын малларыны эле салмак иследи, үстлерине чозды. Газашлы сөвеш болуң, Барс Бай Тараблус валилигин-

ден бошадылып, Маркаб галасында туссаг эдилди. Бирярым йыл ятандан соң ол, гүнәси гечилип, Димашкда йүзбашылыга белленип-дир [258, 4389, 201 а-в]. Бу эмир Татардан соң солтан болан мешхур Меликул-Эшреф Барс Байдыр [1422—1438].

Баятлар соңра авшарлар билен бирликде акгоюнлыларың херекетлерине гошулыпдыр. 1457-нжи йылда Дулкадырлы ханеданындан Гара бег, баят беглеринден Насыр Хүсейин бег ве Абды дагы акгоюнлы Узын Хасаның гуллугына гирдилер. Булар янларындакы 800 өйли түркмен билен Амикиң якынындакы Гаража дагда юрт тутундылар. Бу беглер соңра Гарагоюнлы хөкүмдары Жаханшаның Узын Хасаның үстүне гөндерен Тарханоглы Рүстемиң баштутанлыгындакы гошунының Амиге якынлашандыгыны гөрүп, Сирия тарап гөчдүлер. Узын Хасан бег булары көшешдирип, ызларына гайтармак үчин огуллары Халыл ве Угурлы Мехмет билен Мосуллы Эмир беги иберди. Эмма ондан пейда чыкмады. Муна дерек шаадалар оларың кәбир топарларының малларыны чанавулландылар [308, с. 254—265]. Шунуң билен бирликде Амидиң якынында Хасан бег билен Тарханоглы Рүстемиң арасында болан, акгоюнлыларың улы еңши билен хем гутаран сөвешде авшарлар билен баятларың хем боландыгыны билйәрис [308, с. 273]. Теймир агсагың Ёзгат ве гоңшы себитлердәки гара татарларың улы бөлегини Түркүстана гөчүрип әкитмеги билен, Демиргазык Сириядакы баятларың бир бөлеги дулкадырлы жемагаты билен бирликде Бозокда юрт тутуиды. Баятларың бу голы Шам баяды ады билен таналарды. Мундан башга XVI асырда улы бир баят голуның Эйранда сефевилериң гуллугында боландыгыны билйәрис. Бу гол акгоюнлыларың үстүнликлери, соңра болса Сефеви дөвлетиниң гурулмагы билен Демиргазык Сириядан гөчүп гелииди.

1447-нжи йылда Дулкадыроғлы Шасувар бегиң үстүне урша гелип, Халаңда ерлешен мамлюк серкердеси Яш Бекиң янына гелен беглериң арасында Бозжаоглы Халыл бег-де барды. Йөне Шасувар бег билен бирликде тутуланларың арасында онуң хем ады гөрүңйәр [259, 3057, 221 в]. Османлы еңибалышларының илкинжи йылларында баятларың башында гөрүңйән Бозжаоглы Халыл бегиң, вагт тапавуды боландыгы себәли, шол өңки шахсыетдиги-дәлдиги говы билненок. Ене-де шол неберенден Бозжаоглы Халыл бег билен дөвүрдеш, Севсе ве Севиндик диен беглер хем болуиды. Булар хем Дулкадыроғлы Шасуварың яранларышы [260, 82, с. 280]. Бозжа небересиниң кәбир беглериниң Узын Хасаның гуллугына гирендигини хем билйәрис [260, 82, с. 276]. Сефеви дөврүнде Эйранда яшан бозжалылар буларың несиллери болмалы.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ БАЯДЫ: 1520-нжи йылда көне Дулкадыр беги Алауд Доуләниң гардашы Абд ул-Резагың баятлары ве күртлери төверегине топлап, Дулкадыр хәкими Шасувароғлы Алы бегиң гаршысына гөреше гиришендиги ве хатда Алы беги өлдүрендиги, Марашы ве Элбистаны әле аландыгы хакында Каирде гүррүңлер яйран-да

болса, оны тассыкляян бир маглумат берилмэндир [260, V, с. 327]. XVI асырдың биринжи ярымында язылан язгы депдерине гөрө, баятлар Халаи түркменлеринин үчүнжи орундакы бойы болуп чыкяр. Булар шол вагт 20 топлумдан (жемагатдан) ыбарат экени. Бу жемагатлардың ил-кинжисини баятлардың хеммесинин башында дуран Бозжа небереси эмеле гетириңдир. Шол дөвүрлерде Бозжаоглы Халыл бег баятлара баштутанлык эдиңдир. Шол асырдың икинжи ярымына дегишли язув депдерлеринде бу неберениң ады гөрүнмейэр. Олардың Эйрана гидендиги хакындакы чакламаны шу ерде ене-де гайталамак мүмкин.

Пехливан обасы бу Халаи баятлардың иң улы обасыдыр. Язгы депдери боюнча онда 268 салгытлы бар экени. Бу обаны Пехливан-огуллары эдара эдиңдирлер. Шол вагтлар олары Пехливаның агтыгы Давут кетхуда доландыяр экени. Давут кетхуда хем онуң гардашлары Хажы Сүлейман ве Сен (Эсен) Тимур хем эллери бератлы (ярлыклы) беглер болуңдыр. Олардың огуллары болса синахизаделерди. Ол бератлардың Пехливаногулларына Мамлюк дөвлети тарапындан берлендигини аңламак боляр. Обаның илаты довамлы суратда артыңдыр. Кануны дөвүрүндө салгыда дегишли 505, Селим II-ниң дөвүрүндө 787 өй болуңдыр. Бу обаның бир голы болан Ени илде Мырат III-иң дөвүрүндө 407 салгытлы бар экени. Ене-де шу ердәки Чалышлы ве алибеглилерин хем Пехливанлылара дегишлидигини гөйәрис [261, III, 374—376]. Пехливан обасы XVII асырда өрән улы жемагата өврүлиңдир [330, с. 593]. Шол себәшли Катиб Челеби өз дөвүрдәки Халаи түркменлеринин уруг-тирелери хакында дүзен маглуматында Пехливанлылара-да орун бериңдир. Мунуң эсасы себәби баят бой беги небересинин Эйрана гитмеги яда нәхилиңдир бир себәи билен өз барлыгыны саклаи билмәңдигидир. Бу жемагатың XVII асырда инди Халаи себитинде дәл-де, Сивасың гүнорта ве гүнорта-гүнбатар тараиларында яшандыгыны аңламак боляр. Пехливанлылар хатда 1688—89-нжы йылларда башга бирнәче тирелер билен бирликде велятлары сөкүи, или талаи йөрән Гедик диен галтамана гаршы гөрешмеклиге-де борчландырылыпдырлар [226, с. 593]. Бейлеки түркмен тирелери билен силеликте Австрия гаршы урша иберилиңдирлер. Булардан 300 адам урша алныңдыр. Олара баштутанлык эденлер Пехливаноглы Ысмайыл бег, Пехливаноглы Хажы Муса бег, Пехливаноглы Батгал бег, Пехливаноглы Хажы Аббас бегоглы, Хасан бегоглы Мехмет бег, Алы бегоглы Мирза бег, Бибероглы Аббас бег дагыдыр [226, с. 85-86]. Соңкулар Пехливаногуллары небересинден дәлдирлер. 1696-нжы йылда ёкардакы Ысмайыл бег Ени ил воеводасыды (түркмениң кетхудасы ялы — терж.) [226, с. 114]. Шол вагтлар Ени или эсасан пехливанлы тиреси билен оңа гарашлы обалар дүйәрдилер. Ениилиң төлейән салгыды көнеден бәри патыша аялының Үсқударда гурдуран жамилеринин газнасына дегишли экени, Меккә ве Мединә иберилен сүрре пулуна гошуляр экени. Ени иле дегишли жемагатлара Харамейн уш-шерифейн аширетлери дийилмеинин себәби хем будур.

1728-нжи йылда пехливанлыларың Бозок себитинде яшандыкларыны гөрмек боляр.

XVIII асыр сыяхатчысы Буркхардт ве Ниебур пехливанлыларың Бозокда яшаяндыгыны айдышдыр. Ниебур пехливанлылары 15 мүн адам эдиң гөркезиңдир [262, с. 336].

Бу себитдәки улы баят обаларының бири хем Рейханлыдыр. Кануны дөврүнде салгыт төлейән 112 өйден ыбарат болан кичирәк обаның 93 өйли башга бир голы Ени илде яшаярды. Бу жемагат хем, бир тараңдан, илатының артмагы, башга бир тараңдан, баят боюның биртоңар жемагатының гелип гошулмасы билен XVIII асырда пехливанлылар кимин улы иле өврүлиңдир. Шол асырда Рейханлы жемагаты өзүне баглы башга жемагатлар билен билеликте Сивасың гүнорта тараңларында язлаң, Халап төвереклеринде гышлаңдырлар. Сыяхатчы Буркхардт рейханлыларың 3 мүн чадырдан ыбаратдыгыны язышдыр [263, II, с. 480].

Рейханлылар яйалардан гелип, аркайын отурмандыклары үчин, бирнәче гезек Ракка гөчмек хакында перман алышдырлар, эмма хер саңар ондан гутулышдырлар. 1865-нжи йылда Гүнорта Анадогыдакы дербеглик дүзгүнини ятыран Фырка-и Ислахийе перманы эсасында рейханлылар отурымлыгыга гечирилип, сонра бу ерде Рейханлы касабасы (административ меркези) дөредилди [264, с. 126—127]. Рейханлы бой бегиси Мүрселоглы Мустафа беге наша рүтбеси (чин) берилди.

Ёкарда айдыланлардан башга хем баят боюның биртоңар обасы болушдыр. Сонабака Халап түркменлериниң арасында баятлар бегдилерден сонра икинжи орны эледилер [261, с. 377]. XVII асырда баят боюның уруг-тирелериниң хеммеси диен ялы пехливанлылара ве рейханлылара биригиңдирлер.

Пехливанлыларың бойбеге небересиниң XVIII асырын ортасыңдан бәри Анкараның Кыркгала казасының (кичи адм. меркез ве онуң этрабы) Бегобасы диен обада отурияңдыгыны билйәрис. Пехливанлы беглериниң бири Махмыт бег XVIII асырда бу обада месжит-жамы гурдурышдыр. Бу неберәниң хатыраларында Махмыт бегиң көп сөвешлере гатнашандыгы ятланылар. Урушларың биринде ол янындакы оглы Хайдар беге алдырышдыр. Гайдып геленде гардашыны какасының янында гөрмедик бейлеки оглы Абдырахман: "Ай, гардашым, нирелерде галдың?" дийип бозулаңда Махмыт бег гахар билен: "Нәме бейле хелей ялы агла-ярысың, сен-де Хайдар бол-да гал, гайратың болса" дийиңдир. Хатыраларда Махмыт бегиң өзүниң хем бир йөришден гайдып гелмәңдиги, ягны, Белградда шехит болуи галандыгы хакында гүррүң эдйәрлер.

Ол заманлар Анадогы түркүниң такдыры шейледи. Төлән салгыды Мекге-Мединә гидерди, өзи болса, көшленч халатда гайдып гелмезден, империяның узак-алыс веляятларына иберилерди.

Махмыт бегиң ызыны Абдырахман бег, онуң ызыны болса Хасан бег йөредиңдир. Пехливан бег небереси хәзире ченли гелиңдир. Махмыт

бегиңем атасы Кодалак бегден башланян ызыгидерли несил шежереси хазирки несиллерде сакланяр.

Рейханлыларың бег небереси хем хазире ченли довам эдйер. Бу небере Искендерунда отуяр. Олар бүтин Хатайда таналян Мурсалогулларыдыр.

2. ШАМ ВЕ ТАРАБЛУС этрапындакы баятлар: бу төверекдәки түркменлерин арасында-да баятлар бардыр. Оларың биринде бары-ёгы 39 өй, ене-де биринде 73, үчүнжисинде 64 салгыт төлейән илат болан. Булар Селлурие (салур) жемагатына гошулыпдырлар [261, с. 378], ягны эне бойдан айрылыпдырлар.

3. БОЗУЛУС баятлары: XVI асырда бу ерде ики баят жемагатына душ гелинйер. Буларың бири асыл бозулус топлумында, бейлекиси Бозулусың дулкадырлы жемагатының арасында болупдыр. Селим II дөврүнде язылан деңдере гөрә оларың биринде 206, бейлекисинде болса 341 салгыт төлейән болупдыр [267, 561, 63 а-в 65 а].

4. ДУЛКАДЫРЛЫ баятлары: булара Шам баяды-да дийилийер. Бу баят голы, адының хем гөркезиши ялы, Демиргазык Сириядакы баятлара дегишлидир. Буларың улы бир топары Бозок себитинде юрт тутупдыр. Башга бир топарлары болса Ёни илде, Улы Йөрүклер арасында ерлешипдир.

Шам баяды жемагатының үнси чекйән бир таралы, онуң гажар боюның эмеле гелмегинде ойнан ролудыр. Гажар (гажар, түркче болса — качар) бойы хакында иң илки маглумат 1491-92-нжи йыллара дегишлидир. Шол вагтда гажарлар Азербайжанда, хусусан-да Гарабагда яшандырлар. Акгоюнлы ханеданына дегишли, Ибе солтан ады билен таналян Халилоглу Ыбрайым бег шол йылда гажарлар билен бирлешип, акгоюнлы ханеданындан болан Максут бегоглу Рүстем беги Алынжак галасындан туссаглыкдан алып чыкды [265], оны Акгоюнлы тагтында отуртды. Онсон гажар эсерлери билен Гилана хем йөриш этди [265, с. 226]. Гажар адының бир шахсыетден гелен болмагы-да әхтималдыр. Гажарлар XVI асырда шам баяды, акжагоюнлы, акчалы ве йыва кабылаларындан эмеле гелипдир. Бу кабылаларың эне голларының Бозок себитинде яшаяндыгы беллидир. Бу ягдай гажар боюның Анадолыдакы Ёзгат себитинден Азербайжана акгоюнлылар дөврүнде гидендигине хич хили шүбхе гоянок.

А. БОЗОК: Дулкадырлыларың бу ерде хем юрт тутанлары бардыр. Булар эсан Шаркышла казасында, эсан хем обалары Хызырлы, Хасаржылы, Кесмезли, Шейхли, Шарклы, Кызыл донлы, Гаражакоюнлы ялы дүшелгелерде яшандырлар. Бу жемагат экеранчылык хем эдиңдир. Гыш дүшенде болса Сирия гидишир. Эмма XVI асырың икинжи ярымында Шам баятларың гышына Сирия гитмеклиги бес эдендиклерини аңламак боляр.

Б. ЕНИ ИЛ: Бу илде яшаян Шам баяды голы диңе 5 - 6 жемагатдан ыбаратды. Буларың әхлиси диен ялы Бозок себитиндәки Шам баяды иллериниң голларыды.

В. УЛЫ ЙӨРҮК: бу ердәки жемагатлардан бири йыналлылар болуп, булар Демиргазык Сириядакы йыналлыларың бир голудыр. Амася этрапларында яшаян бу жемагатың арасында Шам баяды атлы бирнөче оба душ гелинийәр [261, с. 379]. Мунуң өзи баятлар билен йыналлыларың гарындашдыгындан хабар берйәр.

Г. АНКАРА: Шам баятларына дегилли ики кичижик уруг-тирәниң 1522-нжи йылда өң Каледжик казасында юрт тутандыклары билдирийәр. Оларың бири Чуна, бейлекиси Тавшанжык обасында ерлешипдир [261, с. 379].

Д. МАРАШ: ики саны кичи кабыла болуп, биринде (Коржу) 40 саны салгыт төлейән бар экени. Бейлекиси Антакияда Хажылы обасында ерлешипдир [261, с. 378].

Бозокда яшаян Шам баятларының шайы мезхебиндедиклерини, ягны, гызылбашдыкларыны аңламак боляр. Оларың Эйран билен якын гатнашыклары болупдыр. Олардан бириниң "Мен ша Ысмайыл" дийип, өлен шахың ерине чыкмага сынанышандыгы хем беллидир [214, XXX 10, с. 206].

Шам баятларың Бозулусдакы ве Ени илдәки тирелериниң, эдил бейлекилер ялы, 1613-нжи йылда Орта Анадолда гелендиклерини аңламак боляр. Булар 1688-нжи йылда Орта Анадолда өз улы ордасы билен гаракчылык эден Гөдеги тутмакыга борчлы эдилелердир. Соңкусы йыл болса Австрия уршуна чагырылыпдырлар [226, с. 78, 82].

Гүррүни эдилйән жемагатларың Орта Анадолының такык ниресинде яшандыклары белли дәл. Буларың бирнөче обасының Чукур Ова гелендигини ве Гара исалы казасында, бу гүн хем өз атлары билен таналыяң обада яшандыкларыны аңламак боляр [226, с. 215, 16]. Ене-де бир обаның Караман казасында ерлешендигини билйәрис. Ол ерде айратын бир мәхелләни эмеле гетирен бу жемагат өз асылларыны соңкы вагтларда хем унутмандыр.

5. КУТАХЯ: Гейиклер этрапында яшан баят атлы жемагатың Баязит II дөврүнде 53 саны салгыт төлейән адамсы бар экени. Ушакда салгыт төлейән 25 адамы болан Гара баят диен бир жемагат хем душ гелйәр [261, с. 382].

Шол XVI асырда баят атлы бир жемагатың Анталия (Теке) санжагында яшандыгыны хем билйәрис [267, 14, с. 398-400, 423].

Ине, Анадолы баятлары хакында элимизе дүшен маглуматлар шулар.

6. ЫРАК ВЕ ЭЛ-ЖЕЗИРЕ баятлары: Селжуклылар заманында Селжуклы эмирлеринден Аксункур ул-Бухарының Басрадакы наиби Сункурың эл-Баяты адыны гөтерйәндиги хакында өң язылдык.

XVI асырда Ыракда ве эл-Жезиреде баятларың яшандыгына де- гишли хич хили маглумата душ гелненок. XVI асырда Османлы тарых депдерлеринде Гаража баят атлы өрөн кичи бир жемагаты гөрмек боляр. Бу жемагат Керкук этрапында яшапдыр ве 24 салгыт төлейән өйден ыбарат болупдыр [261, с. 383]. Багдатдакы соңкы Көлемен (гуламлардан дүзүлөн гошун, ягны, мамлюк) валиси Давут пашаның (1817-1831) харбы гүйжүнің арасында баят, тайй (араплардан) ве милли (күртлерден) уруг-тирелеринден дүзүлөн 1000 атлы барды. Багдатлы Мүнши Мухаммет бин Ахмедин шу берйән маглуматы [268, с. 34] би- лен бирликде, Керманша себитиндәки баятларың 2 мүң өйлүдиклерини, Тавук себитинде оларың 2 мүң өе якын бир жемагаты эмеле гети- рендиклерини, түркче ве арапча гешлешендиклерини, сайлама атлары өсдүрип етишдирендиклерини, бу атларың Ырак-и Арабда шөхрата э- диклерини хабар берйәндигини хем айтмак герек [268, с. 47, 54].

Хәзирки заман Ырак тарыхчысы Аббас ул-Азавың баятлар барада берйән маглуматларына гөрө, соңкуларың иң көп бөлеги Керкук себи- тинде отурымлы дурмуша гечишдирлер. Гөчмө яшайшы довам этдирен- лериң саны аз болуп, отурымлы дурмуш эсасан 13 саны оба жемагатында жемленишдир. Олар хем өз гезегинде энчеме голлара ай- рылыпдырлар. Ады тутулян тарыхчының айтмагына гөрө гөчмө баятлар- дан кәбир уруг-тирелер араплар билен гарышыпдырлар. Йөне олар эне дилини, түркчөни унутмандырлар. Бу баятларың хас өнден бәри яшаян- дыклары я-да XVI асырда Эйрандан гелендиклери хакындакы меселе айдынлашдырылмандыр [269, III, с. 368—370].

Ырак баятларының түрки әдебиятының иң бейик уссатларындан бири Физулының илдеши болмагының өзи хем үнсүмизи чекйән задың биридир. Эгер-де Сефеви хөкүмдарларының бири ша Аббасың китапчы- башысы, шахыр, языжы хем-де наккаш Афшарың Садикиниң (аслында бу шахс Шамла дегишли Харбенделу-Худабенделу атлы түркмен оба- сындан) сөзлерине үнс берсен, Физулы Ырак дәл-де, Эйран баятларын- дан болмалы. Онуң язмагаына гөрө, Физулы Сефеви эмирлеринден Ибра- хим хан билен Багдада гидишдир. Бу ханың солтан Сүлейман Кануны- ның бу ере гелмеги нетижесинде ызына гайтмагы билен болса Хилледе ерлешипдир [270, с. 107]. Ибрахим хан мосуллы уруг-тирелериң бирин- ден болуп, Багдат валиси болан вагтында 1527-нжи йылды доганогланы Зүлфикар Солтан тарашындан өлдүрилишдир [271, с. 208]. Шу себәнден хем Садикиниң Ибрахим ханың Кануна гаршы питне эдендиги хакында айданы догры дәлдир.

7. ЭЙРАН БАЯТЛАРЫ

А. Өз баятлар (ак баятлар): Сефеви дөврүнден өң Эйранда баят- ларың яшандыгы хакында хич хили маглуматымыз ёк. XVI асырда Эй- ранда яшаян баятлар тошлум бир жемагат болуп дәл-де, дүрли себит- лерде ерлешипдирлер. Олар эсасан үч гола айрылыпдырлар. Онуң себәби болса сыясы ягдайлар билен багланышыклы болупдыр. Булардан

диңе баят адыны гөтерийәнлер Хемеданың гүнорта-гүндогарындакы Кезаз ве Гирдрух себитинде отуранлардыр.

Ша Аббасың тарыхчысы түркмен Искендер бегин язмагына гөрө баятларың илаты Тахмаси ша дөврүнде 10 мүң өйли болан [272, с. 139]. Тарыхчы олары эдара эденлерин хем атларыңы гетиришди. Эмир ша бег, Сүлейман бег, Хажы Увейс бег ве Сейфи бег [273, с. 360, 387, 401, 483]. Олардан Алы Солтан атлы бири солтан Канунының Эйран йөриши билен багланьшыклы бизиң тарыхымыза-да аралашьшдыр [274, 4423, 379 в]. Умуман, баят беглериниң хеммеси Тахмасың эсасы йөришлерине гатнашьшдырлар. Румлы Хасан бегин ве нәбелли бир авторың язмакларына гөрө, Тахмасың өлен вагтларында көшк горагы гуллугының ичинде баятлар хем бар экени [266, 5162, 6 в].

Нихавенд этрапларында баятларың лурлар билен көнеден гелйән бир душманчылыгы барды. Ол баятларың эмири Угурлы бегин өлдүрилмеги билен соңкы хетдине етишди. Ша Аббас шонда, 1593-нжи йылда бу ишин гүнәкәри болан Луристан хәкими Шахвердиниң үстүне йөриш эдиң, оны боюн эгдиришди [275, с. 81-82, 272, с. 289, 321]. Ша Аббас Буружире гелиң, Угурлы беги голдамандьклары үчин баятларың өне дүшйәнлерини пугта язгарышдыр. Угурлы бегин гардашы Шагулы Солтаның хайьшы билен ша оларың, херхал, гүнәлерини багьшшандыр. Муңа дерек баятлар хөкүмдара гызылбашлар арасында мешхур бейти нежд атларыңдан 3 мүң санысьшы пешгеш эдишди. 3 мүң түмен пул беришди [272, с. 322]. Ша Аббас баятлардан Хүсейин Алы беги 1598-нжи йылда Испания илчи эдиң иберишди [276, № 4, с. 33]. Шу хөкүмдарың дөврүнде баят Геди Алы Солтан Баку хәкими, Вар Алы Солтан Ереван себитиндәки Баезид галасының шыхнеси (комендант), Бедир Солтан хем шол ерде улы бир эмелдар эдилең белленилишди [272, с. 762]. Ша Сафи дөврүнде хем ол беглерин огуллары мирасдар хөкүмде аталарының ишлерини довам эдишди [277, с. 246]. Шу ягдайлар билен багланьшыклылыкда баятларың көңүси Демиргазык Азербайжана барыш ерлешинди. Бу баятлар сонра баят-и мутлак я-да ак баятлар ады билең Эйрандакы бейлеки баятлардан бөлүнишди. Буларың Демиргазык Сириядакы баятларың бир голы болуң, акгоюнлыларың херекети билең, сонра Сефеви дөвлетиниң гурулмагы билең Эйрана гидендиклери барада өң айдышдык.

Б. Гара баятлар (хорасан баятлары): Сефеви дөврүнде баятларың икинжи голы Хорасанда болярды. Олара гара баятлар хем дийилиәрди. Бизин шикиримизче, гара баятлар Хазар аңырсындакы түркменлерден дәл, чагатайлара дегишли. Оларың асыл атлары баяутдыр. Булар кимеклерин баяуты дәл-де, монгол баяутыдыр. Булар ша Ысмайылың Хорасаны еңиш алмагы билең Сефеви гуллугына гиришди. Булар ве табынлык аламаты хөкүмде "гара" лакамыны альпшдылар. Гара баятлар Нишанур

себитинде, хусусан хем Маден диен этрапта отурупдырлар [272, с. 302, 585].

XVI асырың ахырларында Хорасаның бирнече веляты өзбеклерин (Бухара) хөкүмдары Абдылла ханың элине гечипди. Ол бу ерлерини оглы Абдулмумин хана бериңди. Абдулмумин 1591-нжи йылда Нишануры ызына гайтарып алмак ислэн Сефеве серкердеси, Караманлы Ферхад ханы ыза чекилмеге межбур этмек билен, гара баятлары хем өз табынлыгына алды. Эмма гара баятлар өнрөк чагатайлардан көп адамы өлдүриңдилер. Оларың бу гүнэси гечилмеди. Баба Ылясоглы Махмыг солтан ве бейлеки баят беглери өз табынлыкларыны билдирмек үчин янына баранларында Абдулмумин хан олары гайгырман өлдүрдиңдир [272, с. 302, 585—586]. Махмыг Солтаның гардашы Мухаммет Солтаның дагыныклыга дүшен гара баятлары топлап ша Аббасың хызматына гириңдир. Ша улы хызматлары үчин гара баятлары салгытдан азат эдиңдир [272, с. 586]. 12 йыл Нишанур валиси болан Мухаммет Солтан өленден соң, ерине оглы Байрам Алы Солтан гечипди [272, с. 586]. Шол вагтлардан соң Нишанур узак вагтлап гара баятларың элинде галды. Недир ша заманындан соң хем Нишанур гара баят беглери тарапындан доландырыларды [278, с. 45, 279, с. 66].

В. Шам баяды (гажар бойы баятлары): Эйрандакы үчүнжи баят жемагаты Анадольдакы Шам баядының бир голудыр. Бу Шам баяды голы, өң беллейшимиз ялы, йыва, акжалы ве акжагоюнлы жемагатларына дегишли голлар билен бирликде гажар боюны эмеле гетирендир. Гажарлар XVI асырда Демиргазык Азербайжанда (Эрран), хусусан-да Генже ве Бардеа этрапларында яшандырлар. Эмма шол хем-де соңкы асырда гажар беглериниң хайсыларының Шам баядына дегишлидиклери хениз билненок. XVIII асырың биринжи ярымында Генже гарашлы обалардан бириниң Ша баяды адыны гөтерендигини гөрйәрис [348, № 903, 19 а]. Недир шаның ерине гечен Адыл шаның улы эмирлеринден Мухаммет Алы хан Шам баядынданды [279, с. 21—22]. Гажар хөкүмдары Фетх Алы хан (Баба хан 1797-1834) дөврүниң эмирлеринден Мухаммет Алы хан, онуң гардашы Ысмайыл хан, Пиргулы хан ве онуң оглы Мухаммет Бакыр хан дагы бу бойдандылар [280, с. 412].

Эйрандакы баятлар хәзир долы суратда отурымлылыга гечип, эсан Хамсе (Зенжан себити) велятында отурырдылар. Кашкайлар арасында хем баятлара душ гелинйәр [281, с. 80, 376].

Азербайжан баятларының "баятылар" атлы түркүлери өрән мешхурдыр. Бу "баятылардан" бир тонары топланып, язга гечирилиңди ве яйрадылыңды [282].

Баятлар хакында хәзир ченли эле салан мағлуматларымыз шулардыр. Дине шулар хем баятларың огуз дүнийәсинде ин өнде тутулмалы бойларың бириңдигини гөркезийәр.

В. АЛКА ӨЙЛИ (АЛКА ЭВЛИ)

Бу боюң ады Кашгарлыда алкабөлүк, Решидеддиниң Стамбулда чыккан нугасында алкаравлы шекилинде язылыпдыр [283, с. 7, 32]. Эмма мунуң алка эвлидиги эшгәрди. Чүнки, өз маглуматларында Решидеддине эсасланан Языжыоглы ве Абулгазы алка эвли дийиң языпдырлар. Решидеддин хем бу боюң гардашыны гара эвли дийиң языпдыр. Башга бир тарапдан болса "алкаравлының" хич хили манысы ёкдур.

Алка эвли я-да алкабөлүк адыны гөтерйән бир жемагата я-да ере габат гелинмеди. Дине Зонгулдагың Сафранболу казасына дегишли Халкаэвли обасының ады [283, с. 7, 32] шу бойдан гелен болмалы. Самсуның Везиркөпри казасының обаларының арасындакы Халка Авлу, Манисаның Кырк агачдакы Халкахавлу обасының [62, с. 316] хем шу боя дегишли болмагы әхтималдыр. Хатда Халкалы диен атларың хем алка эвлиниң үйтгедилип айдылан шекили болмагы мүмкинди.

Г. ГАРА ӨЙЛИ (КАРА ЭВЛИ)

Селжуклылар ве османлылар заманында бу боя дегишли белли-башлы бир жемагата душун боланок. Эйранда, Ыракда, Сирияда хем бу атдакы бир жемагата душ гелинмеди. Дине Хорезм түркменлериниң арасында XVI ве XVII асырлары Гара өйли атлы бир жемагатың боландыгыны билйәрис. Ол хакда ашакда гүррүң эдилжекдир.

Өндәки бөлүмде айдылыпшы ялы, Дулкадырлы илине дегишли болан акжагоюнлы жемагатыны эмеле гетирен белли-башлы уруг-тирелерден бири муса хажылыды (мусажалы). Муса хажылының Ени илде яшаян голы XVI асырың икинжи ярымында бирнөче шаха айрылып, ол шахалар болса язгы деңдерлеринде мәхелле (ер-юрт манысында) сөзи билен аңладылып, шоларың арасында гара өйлиниң хем ады бар. Онуң 86 саны салгыт төлейәни бар экени. Деңдерлерде мәхелле сөзи жемагатың голлары манысында хем улаңыляндыгы үчин ол бу ердәки гара өйлиниң муса хажылы голуның отуран ериниң дәл-де, догрудан-догры өзүниң адыны гөркезйән болмагы мүмкинди. Чүнки, мәхелле сөзи билен аңладылан атлар аныкланыланда көшленч оларың ер ады дәлдиги йүзе чыкяр. Шонун билен бир вагтда, бу кара эвли обасының Кара эвли бойы билен багланышыклыдыгыны хем кесгитли айтмак болмаз. Чүнки кара эвли (гара өйли — терж.) ады бу атдакы бой билен багланышыгы болмадык ислендик жемагата хер вагт, белли бир себәшлер билен берлиш билинәйжек атлардан бириди. Шу ягдайы Түркүстандакы түркменлериң арасында гөрийәндигимиз хем шейле пикире

гелмәге межбур эдйәр. Абулгазының язмагына гөрә, Амыдеряның ве Хазар дензиниң якаларында гара өйлилер яшапдырлар. Тарыхчы булары Кашга Жура атлы бириниң несиллери дийип гөркезйәр. Кашга Жура болса башга бир ерден гетирилен гулам болмалымьш [75, с. 76—78]. Эгер-де бу роваят догры болса, онда бу жемагатың шол атдакы огуз боюндан дәлдиги гөрнүп дур.

Умуман, Түркиеде ресми язгылара гөрә, [38, с. 606] 10 саны Кара эвли атлы оба болупдыр. Шоларың бириниң ады кара эвлилер экени. Хәзирки вагтда Ичилде яшаян кара эвли жемагатларының-да бу ады соң аландыкларыны аңламак боляр.

Түркиеде XVI асырда кәбир ерлерде кара эвли ады гөрүнсе-де, оларың саны секизден гечмейәр. Олар Болуда, Токатда ве Кастомонудадылар. Оларың көпүсиниң бу бой билен багланьшыклыдыгына шүбхе этмели дәлдир.

Хәзирки вагтда гөчме яшайышлары билен хошлашып йөрен Торос дагларындакы йөрүклериң арасында Гара өйли атлы бирнөче жемагата душ гелинийәр. Эмма бу жемагатларың өз атларыны соңкы вагтларда аландыкларыны хем аңламак боляр [284, XI, I, 1953, с. 67].

Д. ЯЗЫР

Решидеддиниң түрклериң дестаны тарыхында Диб Явкуньң беглериң арасында Алайың, онуң оглы Буланың ве хатда Диб Женкешин, онуң оглы Дүркешин языр боюндандыгы айдыляр [I, с. 369]. Ене-де шонда огузларың дагамагы ве Ша Мәлигиң талаңчылыгы вагтында язырлардан бир бег билен Алы ханогулларының языр этрашларына гидендиклери ве Хасар дагда юрт тутандыклары, шол ерде онуң несиллериң яшап йөрендиги айдыляр [I, с. 385]. Эмма биз язырлары Хорасанда илкинжи гезек дине 1160-нжы йылда гөрйәрис. Шол йылда Хорезмша Ил Арслан язырларың үстүне йөриш эдин, оларың баштутаны Эвдүк ханоглы Ягмыр ханы агыр ягдая салыпдыр. Ягмыр хан муны солтан Санжарың эмирлериңден бири, Дехистан хәкими Ихтияр эдин Айтакдан гөрйәр. Шонуң үчин солтан Санжара гаршы гозгалаң эден огузлардан көмек сораюр. Уруш болуи, шонда огузлар Ягмыр хан билен билеликде Айтагы еңиңдирлер [81, XI, с. 171]. Хатда Айтагың яраны, Мазендаран хәкими, батырлыгы билен белли бир шахсыет зордан 3—4 саны адамсы билен үлкесине барып етиңдир.

Язырлар өз атлары билен аңланьыян юрт Нусай шәхериниң гүнбатырында ерлешйәр. Бу ерде XVI асырың биринжи ярымында орта гүрүли бир шәхер барды. Язырлар Санжарың гаршысына чыкан огуз топарындан дәлдир. Булар илки билен Маңгышлакдан Балкана, ондан болса бу ерик иниңдирлер [I бөлүме серет].

Хорезмша Мухаммедин гарахытайлылардан еңилмеги нетижесинде дөвлете гаршы питне турзан Нишанур эмири Кезилик хан өз шовсузлыгындан соңра бир түркмен яранының теклиби билен язырларың юрдуна бармак исләндир. Йөне онуң иберен илчисини язырлар тутуп, Хорезмша беришдирлер [91, II, с. 71—72].

XIII асырың башларында язырларың башында Хинду хан атлы бир бегиң дурандыгыны билйәрис. II йыллап языр беги болан Хинду хандан соң Языр юрды бүтинлей Хорезмшаларың элине гечишди. Хинду ханың гардашы Омар хан Языр юрдуның өзүне берилмеги үчин Гүргенже барып, көп товакгалар эдишдир. Эмма ол аладаларың хеммеси оңа дине Сабыр хан лакамыны газанмакдан башга зат бермәндир.

Монголларың Гүргенже хужум эден вагында Мухаммет Хорезмшаның әжеси Түркан хатын Мазендаран тарап гачышды. Шонда ёллары говы билйән Сабыр ханы хем янына алыпдыр. Ол сапар вагында Түркан хатына вепаалылык билен хызмат эдишдир. Йөне Языр юрдуна геленде өзүни ташлап гидер өйдүң, Түркан хатын Сабыр ханы гизлилик билен өлдүрдишдир [285, с. 39].

Монгол дөврүңден соңра язырлар гарадашлы дийиш атландырылыпдырлар [75, с. 61—62]. Булар ша Аббас дөврүнде, бу ердәки көң уруг-тирелер ялы, Сефеви хәкимиятини кабул эдишдилер. 1628—29-нжы йылларда гарадашлылара Рахмангулы хан башгутанлык эдишдир. Шол йыл ол Хорезм ханы Исфендияр ве онуң гардашы Абулгазы (тарыхчы) билен бирлешип, сефевиленден йүз өвүрйәр. Эмма оларың бу иши баша бармандыр [286, с. 2, 21-23].

Язырлар, гөришүмиз ялы, умуман, гарашсыз бир ковум болуп, XII асырдан XVII асыра ченли Хорасанда өзлерини горап яшапдырлар. Шонуң билен бирликде олар Анадолюның еңлип алынмагында ве түркменлешдирилмесинде хем мөхүм рол ойнапдырлар. XVI асырда Анадолюда 24 саны оба Языр адыны гөтерйәр экени [62, с. 774]. Язырлара дегишли уруг-тирелер хем бу ерде етерлик болупдыр. Бу жемагатлар Дулкадырлы илинде, Хамид, Теке ве Анкара санжакларында яшаяр экенлер.

1. ДУЛКАДЫРЛЫ: язырлар бу ерде Карачалы (көне ады Анамаслы) уруг-тирелериниң арасында яшапдырлар. Мунуң өзи бу ики жемагатың гарындашлык гатнашыгындан гелиш чыкян болмалы. Бири 46, бейлекиси 49 салгыт төлейәни болан ики саны языр обасы Антакя себитиндәки Баграз казасында гышлаяр экени. Гарашсыз ягдайда болан ве 99 салгыт төлейәни болан үчүнжи языр обасының болса Бирежик төвереклеринде гышлап, Элбистанда язландыгы хакында язылыпдыр [284, с. 68].

2. БОЗОК: Бу санжакдакы языр обалары кичи болуп, оларың биринде 29, бейлекисинде 51 салгыт төлейән өй бар экени [284, с. 69].

3. ХАМИД САНЖАГЫ: Мунда Языр атлы үч оба боландыгыны гөрийәрис. Шол дөвүрде бу язырлар 95 саны салгыт төлейән өйдөн ыбарат болан [284].

4. ТЕКЕ САНЖАГЫ: Языр обасы Теке санжагында сары ве гара диен ики гола айрылышдыр. Өзкент атлы обада хем буларың бир голы яшаярды [284]. Булардан башга-да бу санжакда Языр атлы ики оба бар экен. Шуларың хеммеси Теке ве Хамид санжакларында языр жемагатының көндүгини гөркезийәр.

5. АНКАРА: Бу санжакдакы йөрүк жемагатының арасында яшаян язырлар саны боюнча кичидирлер. 42 салгыт төлейән өйи болан язырлар бу ерде Чукуржак диен обада яшандырлар [284].

Е. ДӨГЕР

Решидеддинин эсериндәки түрклериң тарыхына дегишли бөлүмде огуз хөкүмдары Диб-Явкунун Таш-Бег, Ала Атлы-Киши Донлы Кайы Иналын везири Аюлдур дагы дөгер боюндан экени [I, с. 370-371]. Дөгер бойы ысламыетден өң хем мөхүм бир орна эе болан. Шонуң билен барабар, дөгерлериң Селжуклы херекетинде хем улы роль ойнандыклары беллидир. Тарыхчы Жезирелинин язмагына (XIII — XIV асырлар) гөрә, Артыклы ханеданы хем бу бойдан болмалы [308, № 6739, с. 377]. Артык бег ве онуң огулларының болса XI — XII асырларда түркменлериң көпсанлы илатыны өз ызларына дүшүрөндиклериңи ве асыл бир небереден гелиш чыкандыкларыны билийәрис.

Язгы депдерлеринде бу боя дегишли 19 ер адына душ гелинйәр. Олар, бейлеки түркмен бойлары ялы, эсасан Орта ве Гүнбатар Анадолыда ерлешйәрлер.

ДӨГЕР САЛИМ БЕГ ВЕ ОНУҢ ОГУЛЛАРЫ

Монгол агалыгының совулмагы ве мамлюк эмирлериңиң бири-бири билен гөрөше гирмеклери нетижесинде, эсасан-да бу тараптарда санлары көпелен түркмен бойларына херекете гечмөге мүмкинчилик дөрөңди. Шол вагтлар дөгерлериң баштутаны Салим атлы бир бегди. Булар Жабер этраптарында яшаярдылар. Дөгерлериң Сириядакы түркмен толумына дегишлидиги я-да акгоюнлылары ве гарагоюнлылары өз ичине алян ве мамлюк сене языжыларының атландырышшы ялы, Гүндогар түркменлере дегишлидиги говы аныклананок.

1371-нжи йылда дөгер Салим бег Беширә гелин, Хысн Кейфа Эйюби хөкүмдары Мәлик әл-Эшрефе илчи ибериңдир, ондан пеналар ялы бир ер гөркезмегини ве зеруриетлери бабатда көмөк бермегини хайыш

эдиңдир. Ыз янындан болса өзүнің ве янындакы беглерің аялларыны хем шол хайыш билен иберипдир. Салим бегің бейле тутангырли херекет этмегине Шам ве Халап гүйчлеринден дүзүлен мамлюк гошунының өзүни газап билен ызарламагы себеп болуцды. Онун шондан гачып бу Беширэ гелшиди. Салим бегің мамлюклары бейле гахарландырмагының себепи бизе мәлим дәл. Йөне онуң сөвда кервенлерини ве хажа баряналары таламак билен багланышыклы болмагы мүмкіндир. Себепи онун шол иш үчин гарагоюнлы хөкүмдары Гара Мехмедің хем хужүмине сезевар боландыгыны ашақда гөрерис.

Хысн Кейфа хөкүмдары хич хили көмек берип билмежегини айдып, геленлери кейпсиз халда ыза гайтаран-да болса, соңра Салимин гиевисини — өз гардашы Өмери гизлилик билен гайнының янына уградып, оңа үлкөнің ислән еринде пеналанмага ругсат эдйәңдигини, элинден гелен ярдамы хем бержекдигини хабар эдиңдир. Салим беги бегендирипдир. Салим бег Хысн Кейфаның берк бир дагында ерлешипдир ве Эйюби хөкүмдарындан хер хили көмеклер альпыдыр. Мамлюк гошуны Салими бу дагда эсли салым габаңдыр, эмма хич зат элинден гелмән, ызына гайдыпдыр. Соңра Салим бег өз ыгтыярындакылар билен дагда бир гезек кейшли гезеленч эдиң йөркә, бир бөлек түркменин хужүмине сезевар болупдыр. Олар Салим беги тутуп, Амиде тарап алыш гидиңдирлер. Хернә, доганоглан агасы Эбүл Гадириң оглы Хасан бег етишин, оны түркменлерің элинден гутарыпдыр [350, 103 в, 104 а.]. Бу түркменлерің акгоюнлылардыгы шүбхесиздир. Бу хадысадан соң Салим бег өз юрлы Жабере гайдыр.

1374—75-нжи йылларда Салим бег Ырак тәжирлерини өлдүриң, малларыны талан Ягмыроглы (бир Анадолы чешмесинде велед-и Умур) Шихаб эд-дин Ахмедің гүнәсинің гечилмеги үчин әжесини бу түркмен беги билен Каире иберипдир. Мунуң өзи Салим бег билен мамлюк солтанының арасының дүзелендигини аңладяр. Мамлюк солтаны Мәлик эл-Эшреф Шабан, нәче гахарлы болса-да, Ягмыроглуны багышлапдыр ве оңа Мүсүрден мүлк берипдир. Иш битирен эне оглуның янына доланыш гелиңдир [258, № 4386, № 186 а.]. Ягмыроглы болса соңра мамлюк солтаны Беркуга якын адамларың хатарында болупдыр. Дулкадыроглы Халил беги өлдүриң, Беркуга мөхүм бир хызмат хем гөркезиңдир.

1383-нжи йылда гарагоюнлы хөкүмдары Гара Мехмет өзүне табын беглерден Боздоганоглы Зия ул-Мүлки янына альпы, Салим бегің үстүне уграддыр. Мунуң себепи Гара Мехмеде дегишли болан Мосул шәхеринің ве онуң себитлеринің Мекгә барян хажыларының Салим бег тарапындан таланмагыды. Теймир Агсак тарапындан шу иш бабатда хыкарат чекен Гара Мехмет 12 мүн кишиден агдыграк гошуны билен йылдырым чалтлыгында дөгер бегинің үстүне дөкүлиң, илини талаң, көп олжа әле салыпдыр. Салим бег Калат ул-Мүслиме тарап гачыпдыр,

Гара Мехмед болса оны газан билен ковалапдыр. Салим бег зордан гутулуп, кепенини бойнуна орап, бу вакалары узакдан сынлап отуран мамлюкларың Халап валиси Ёл Бога эн-Насире барып сыгнчдыр. Оны говы гаршылан Ёл Бога соңра Каире, солтаның янына уградыпдыр [258, № 4385, II а, б]. Шол йылың 21-нжи июнында Каире гелен эмир Салим бег Беркук солтанындан хормат гөрүң, халат гейипди ве Халап табихане эмири эдилеп белленилипди (258, № 12 а; 291, 77 а).

1389-нжы йылда Гара Мехмедің өзүнден ве доганоглан агасы Байрам хожадан хем өң Гүндогар түркменлериниң башгутаны болан Хүсейин бегің Гара Мехмедің оглы Пир Хасан тарапындан өлдүрилмеги билен бу ики небере арасында ганлы чакнышыклар башланыпдыр. Салим бег арачылык эдиң, булары ярашдырыпдыр. Чакнышык бирбада ятыпдыр.

1390-нжы йылда мамлюк тагтына икинжи гезек чыкан Беркук өзүниң аралыкда тагтдан дүшүрилмегинде улы роль ойнан түрк мамлюк эмирлеринден бири Минташың гизленип, Салим бегің янында боляндыгыны эшидиңди ве Халаба баран вагты Гара Демир Дашы Салим бегің янына, Минташы тутмак үчин ибериңди. Гара Демир Дашың дөрт гүн гарашандыгына гарамаздан, Салим бег Минташы туссаг этмейэр, биртопар баханалар билен вагт гечирйэр. Салим бегің болшуна гахарланан Гара Демир Даш дөгерлериң обасыны чанавулладың, кэбир адамларыны өлдүрдийди. Салим бег Минташ билен Синжара гачыпдыр. Эсли вагтдан соң Салимиң обасына гелен Минташың көне аркадашы Ёл Бога бу ваканы эшидиң, Гара Демир Даша гахарланяр, элиндэки топузы билен оны тас уран хем экен. Ине, бу хадыса Беркукда Ёл Боганың Минташы гораяндыгы хакында сүнден эшиденлериниң догрудыгы барада пикир дөредийди. Үстесине, аз салымдан соң Салим хем Минташы Ёл Боганың ислегине гөрө гачырандыгыны хат билен мәлим эдиңди. Шундан соң Беркук Халаба гелен Ёл Боганы өлдүрйэр [287, IX, с. 269—271]. Эмма, барыбир, Салим Минташы тутуп бермөңди, эркинлиге гойбериңди. Бай болмандыгы үчин махал-махал кервен талачылыгына йүз урян Салим бег, эгер-де Минташы тутуп берен болса, Беркукдан көп пешгеш алып билерди.

1393—94-нжи йылда Салим бег Агсак Теймириң адамларындан болан Дулат (Дөвлет) Хожаны туссаг эдиң, Халап валисине гөндериңди, ол болса оны Мүсүре ёллапдыр [258, 256 в, 257 а]. Шол йылда солтан Беркук Теймир Агсак билен урушмак үчин Димашка геленде Салим беги кабул эдиңди. Ол муны аяк үстүне галып гаршылапдыр. Түрк матасындан тикилен гейим ве халат гейдириң, она гөрүлмедик хормат эдиңди [287, IX, 382]. Эмма шондан үч йыл соң (1396—97) Салим бегің билинмейән бир себәи билен Димашк валиси тарапындан туссаг эдилендигини хем гөрмөк боляр [289, № 1599].

Шундан соңра чешмелерде Салим бег хақында гүррүн эдилмейер. Тутуланган соң онуң өлдүрилен болмагы мүмкүндир. Абул-Фережин тарыхына кошулан мағлұматлардан биринде 1399-нжы йылда Гара Юсубың дөгерлерин юрдуна гелип, онуң гөчме илатыны башгуганлары биле бирликде Жаберде габандыгы билдирилйер [290, II, с. XXXVI]. Бу вакада Салим бегин оғлы Димашк Хожа хем болуп билер. 1399-нжы йылда какасының ерине мамлюк солтаны болан Фереж Димашк Хожаның Жабер наблиги баратыны (везипе хатыны) тазеландир [258, № 4387, VII в].

Салим беге дегишли шу мағлұматлар онуң батыр, ишендир, эденли ве хорматлы бир шахсыет боландыгыны гөркезийер. Минташы тутуп бермәндигинден хем онуң дурнуклы бир шахсыет боландыгыны айтмак болар.

Какасының өлүминден соңра дөгерлерин башына гечен Димашк Хожа Теймир басыбалышларының Якын Гүндогарда дөреден баш-башдаклығындан ве солтан Фережин говшак бир шахсыетдигинден нейдаланып, көп ерлери өз мүлклерине бирикдирипдир. Ол чапавулчылык херекетлерини хем эдишдир. Акгоюнлыларың тарых язары Абу Берки Тихрани Димашк Хожаның 20 мүн өйли илиң башында боландыгыны, Бенү Килаб, Бени Шади диен арап жемагатларындан хем 10 мүн өйлиниң муңа табындыгыны, Руха (Урфа), Сиверек, Харран, Жабер ве Жемлим шәхерлерине хем-де шәхерчелерине ыгтыяр эдйәндигини языпдыр [59, с. 51-52]. 1403-04-нжи йылларда Халап валиси Токмага гаршы гозгалаң эден бир эмире көмек бермек максады биле гелен ве Халап төвереклеринде чапавулчылык эден Димашк Хожа Жабере гайдыш геленде мешхур арап эмири Нусайр бен Хайярың хужүмине сезе-вар болушдыр. Жабер этрашларында болан сөвешде Димашк Хожа еңлип, өлдүрилйер (март, 1404) ве келлеси Мүсүре гөндерилйер [291, 130 а]. Ибн Тагры Бирди Димашк Хожаның көп гезек дөвлете табынлыкдан чыкандыгыны гөркезин, талаңчылык ялы херекетлер эдендигини языпдыр [291, 130 а].

Сейф уд-дин Димашк Хожадан соңра дөгерлерин башына Гөкже Муса гечишдир. Димашк Хожаның өлдүрилендигини эшиден акгоюнлы беги Гара Йүлүк херекете гечип, Урфаны сөвешип аляр ве бу шәхери өз хызматында болан Гөкже Мусаның доганоглан агасының оғлы Ягмыра берйер [59, с. 66-67]. Ягмыр Гара Йүлүге табын болуп, бирсалым Урфа эелик эдишдир.

1406-нжы йылда Гарагоюнлы беги Гара Юсуп Димашкдан юрдуна гайдыш гелийәркә Жаберде Гөкже Мусаның мыхманы болушдыр [59, с. 57]. Шундан соң дөгерлер барха артың акгоюнлы ховпундан чекинип, гарагоюнлылара япланышдылар, олар табын болушдылар. Шейлеликде, Гөкже Муса, Гара Юсубың 1406-нжы йылда Теймириң агтыгы Абу Бекир бен Миранша биле Арас чайының якасында эден, еңиш

билен хем гутаран сөвешине ве соңкусы йыл Шенби-Газаның жынында ене-де оңа гаршы эден еңишли сөвешине гатнашыпдыр [292, № 437], 406 б, 422 а]. Хатда соңкы сөвешде Мираншаны Гөкже Мусаның бир гуламы өлдүришди хем, Гөкже Муса 1410-нжы йылда Гара Юсубың желайыр Солтан Ахмеди Төвриз этрапларында енен сөвешине хем гатнашыпдыр [292].

Иляс-и Дөгер хем гарагоюнлы эмирлериниң бириди. Ол Гөкже Муса билен гарагоюнлы хөкүмдары тарапындан гөндерилен Пир Өмере гошулып, 1409-нжы йылда Шеки хәкими Сеййидиң үстүне барыпдыр [292, 456 б]. Эмир Иляс Гара Юсубың соңкы йөришлерине хем гатнашыпдыр. Гара Юсубың 1420-нжы йылда Учаның янында вепат болмагыннан соң Диярбекир тарапына гидишди [292, 556 а].

Урфа хәкими Ягмыр бег болса соңра Сүружы хем эеләндир. Соңра Бирәни хем габан Ягмыр бег мамлюк эмирлеринден Сөвдүн эл-Челебиниң аялыны есир алып, Сүруж тарапына уграндыр. Бу хабары эшиден Халап валиси мешхур Чөким Сөвдүн билен бирликде Ягмырың гаршысына, чыкыпдырлар ве оны еңидирлер, эмма Сөвдүниң өзи гачха-ковлук махалы дөгерлере есир дүшүшди. Йөне Ягмыр бег Сөвдүни бошадыпдыр [258, 174 а, 179 а].

Соңкы вагтларда Гара Йүлүк акгоюнлы Ягмырың элинден Урфаны алып, оны өзүниң сөйгүли доганоглан иниси Нур Алы беге беришди [59, с. 91]. Ягмыр бег гарагоюнлылардан көмек алып Урфаны яңадан элемек исләндир, эмма Осман бег тарапындан даргадылыпдыр [59, с. 91]. Ягмыр бег 1414-нжы йылда оглы билен билеликте мерги кеселине саташып өлүшди [59, с. 400; 294, VI, с. 342]. Шол вагтлар ол Сүружың я-да башга бир ерин эмирими-дәлми, bize белли дәл.

Гара Йүлүгиң (акгоюнлы) гарагоюнлылара дегишли болан Мардине чозмагы билен ики түркмен беглигиниң арасында уруш башланды. Гарагоюнлыларың хөкүмдары Гара Юсубың оглы Искендерди. Абу Бекир Тихраниниң язмагына гөрә дөгер беги Гөкже Муса оглы Масыр билен бирликде акгоюнлыларың тарапында болушдыр [59, с. 79]. Уруш 21 гүне чекишди. Ахырда, Гөкже Мусаның өз эсгерлери билен билеликте гарагоюнлыларың тарапына гечмеги нетижесинде, соңкулар үстүн чыкыпдырлар. Башга дөгер беглери хем, Керкук ве Таук эмири Ченекли Хасаның башгутанлыгында 1421-нжы йылың апрелинде ики түркмен беглиги арасында болан бу урша гатнашыпдырлар [59, с. 78]. Йөне Ченекли Хасан ве ол беглер хакында мундан артык мағлуматымыз өк.

Аңланылышына гөрә, Искендер бег какасына-да, өзүне-де гулук эден гайынатасы Гөкже Муса Мосулы беришди. Онуң адыны билип болмадык гардашы болса Жаберде хәким экени (1425 й.).

Гөкже Муса 1442-нжы йылда гиевиси Искендердиң Шахрух билен Селмас дүзлүгинде эден сөвешинден гайдып геленден соң Мосула беришди, эмма Ырак-и Араш ерлерини агасы Ша Мехмеддиң Элиниң еке-екеден алып башлан Искенде гайтавул бериш билмән, ол ерден чы

кып гидипдир. Шундан соң Гөкже Муса нөкерлерини алып, мамлюк солтаны Барс Байың янына барыпдыр. Солтан оны говы гаршылап, халат-серпай япыпдыр, ат, азык билен үшжүн эдипдир [59, с. 642]. Аз салымдан соң Гөкже Мусаның Жабер хәкими боландыгыны аңламак боляр.

Гара Йүлүк Осман бег өленден соң акгоюнлы шазадалары арасында гөреш башлапды. Шол ягдайдан пейдаланып дөгерлер Амид себитине чапавулчылык эдипдирлер. Тихрани онуң Мүсүр мамлюк солтанының гижжелемеги билен боландыгыны языпдыр [59, с. 120]. Бу ягдайы эшиден Алы бегин оғлы Жихангир Мүрзе Амидден чыкып, дөгерлерин үстүне уграпдыр. Яш шазада тежрибелі адамларың говы тайярланман душманың үстүне гитмезлик хакындакы несихатларыны алмандыр. Нетижеде, бу чакнышыкда акгоюнлылардан көп адам өлүшдир. Жахангир мүрзе энчеме адамсы билен есир алныпдыр [59, с. 120—123]. Гөкже Муса Жахангири гандаллап Каире гөндеришдир (август, 1436). Эмма солтан Барс Бай акгоюнлы шазадасына рехим эдипдир ве өң мунуң какасы тарапындан табынлыгың кешили хөкмүнде иберилең гардашы Хүсейин бег билең билеликде яшамакларына мүмкинчилик берипдир [59, с. 678—679]. Барс Бай Гөкже Муса 100 динар иберипдир, эмма ол пул барманка Гөкже Муса өлүшдир. Гөкже Мусаның ерине ким гечендиги бизе белли дәл.

Салим бегин үчүнжи оғлы Хасан бегдир. Ол Гара Йүлүгн гыз доганындан доглупды. Хасан бег ве онуң оғлы мамлюкларың гуллуғында болупдырлар. Хасан бег 1432-нжи йылың октябрында үстүне халат япылып, Бухайра валиси эдилең белленилишдир. Солтан оңа 100 кафтан, 100 яй, 100 сагдак ве 30 ат беришдир [293, № 3372, 142 а]. Хасан бег Деменхурда отурып, 4 йыллап бу везиәни ерине етиришдир. 1436-нжи йылда оны бу везиәден айрыпдырлар. Соңра онуң оғлы бу ерде везиә алыпдыр. Тарых язары Ибн Тагры Бирди өңки хөкүмдар Шейхн түрклери өрән говы гөрендигини, Барс Байың болса ичинден черкеслери хас говы гөрийәндигини айдыпдыр. Йөне, шейле хем болса, соңқы хөкүмдарың дөврүнде түркменлерден ики саны валиниң боландыгыны гөрийәрис. Оларың бири яңкы дөгер Хасан бег, бейлекиси Халап валиси Таңры-Вирмишди. Шол бир вагтда мамлюкларың тарыхында арап асыллы бир валә хем душ гелненок.

1449-нжи йылда Хумус валиси болан Хасан бег шондан 5 йыл соңра Ажлун валисинде гөрүнйәр [294, с. 55, 279—280]. Хатда шол вагтлар Гарагоюнлы хөкүмдары Жаханша мамлюк солтанына язан бир хатында өзүне илчи эдип Ажлун валиси Хасан беги ибермегини хем сорапдыр. Барс Бай она берен жогабында, эгер-де онуң өзи хем улы эмирлеринден бири Арашшаны Каире ёлласа, мунуң мүмкин болжакдыгыны айдыпдыр [294, с. 55, 279—280]. Ибн Тагры-Бирдиниң бираз гүмүртигрәк язгысына гөрә, Хасан бегин эсерини язан

дөврүндө (1454-1464) ол ата юрды Жабери доландырян экени. Хасан бегин өлүми ве ондан соңра Жабере кимин хаким боландыгы хакында маглуматымыз ёк. Хасан бегин Эмирзе атлы бир оглунын боландыгыны билйәрис. Ол хем мамлюкларын гуллугында болупдыр. Эмирзе 1453-нжи йылда Мүсүрдәки үч валиликден бири болан Кешф ул-кибелини доландырмага белленипдир ве шол йыл хем меркези Деменхур болан Кешф ул-вежхил-бахрийә гечирилипдир [356, VII, с. 427]. Онун 1465-нжи йылда энтөк шол ерде боландыгы гөрүнйөр [356, VII, с. 427]. Ибн Иясын бир язгысына гөрә, эмирзе 1485-нжи йылды Керек валилигине белленилипдир [295, III, с. 211].

Ибн Тагры-Бирди өз язгыларында Яр Алы, Махмыт, Каты (я-да Кутлы) диен дөгер беглери хакында хем гүррүн эдйөр. Оларын Салим бег билен гарындаш дөлдиклерини аңламак боляр. Яр Алы Шам валиси Инал әл-Чекиминин питнесине (1439) гатнашандыгы себәпли, шол ерде өлдүрилипдир [356, VII, с. 91—95]. Эмир дөгер Мамуд, түркмен беглеринден Сакалсызоглу Тур Алы, Иналоглу Эмир Алы Яр, Түркмен Савчы бегогуллары Эмир Фереж ве Ибрахим, араи Эмири Нуайроглы Гадир ве башга бирнөчө беглер 1439-нжи йылда Халап валиси түркмен Таңри-Вирмишин Барс Байын ерине солтан болан Чакмага гаршы гозгалаңына гошулыпдырлар [356, VII, с. 95—96]. Эмир Махмыдын ыкбалы хакында хич хили маглуматымыз ёк. Дөгер беги Каты болса 1453-нжи йылда Бухайра валисиди [356, VII, с. 398].

Дөгер бой беги небересине дегишли әле салнан маглуматлар шулардан ыбаратдыр.

ДӨГЕР САЛИМ БЕГ НЕБЕРЕСИНИҢ ШЕЖӘРЕСИ

Әбул ул Гадыр

Хасан бег		Салим	
Бахадур Хажы	Хасан бег	Гөкжө Муса (өлүми 1436 й.)	Димашк Хожа (өлүми 1405)
Ягмыр бег (өлүми 1415 й.)	Эмирзе	Мысыр	
Оглы (өлүми 1415 й.)			Гара Алы (Ажлун эмири)

ОСМАНЛЫ ДӨВРҮНДЕ ДӨГЕРЛЕР

Хайдар Челебинин "Рузнамасына" [296, I, с. 498] ве язгы депдерлерине гөрә, Сирияны өз топрагына гошан Османлы дөвлети бу үлкеде болан түркмен ве арап мүлкдарларыны өнки ягдайларында галдырышдыр. Кемал Пашезадениң бир беллигине гөрә, Османлы еңишлери вагтында Жабер ене-де дөгерлерин элиндеди [297, № 3078, 8 б.]. Бу Дөгер беглиги нәхили сынышдыр, ондан болса хабарымыз ёк. Йөне бу ерлер 1440—45-нжи йылларда акгоюнлыларың элинде болярды.

XVI асырда Халап түркменлериниң Боз Улус билен Керкукдыр Сис этрапларында яшаян түркменлерин арасында бу боя дегишли уруг-тирелер бар экени.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: буларың арасында болан дөгерлер Кануны дөврүнде Халап дөгерлери ве Хама дөгерлери диен ики гола бөлүнишдирлер. Булардан Коркмаз ве Махмыт кетхударларының ыгтырындакы Халап дөгерлери 230 салгыт төлейән өйден, Хама дөгерлери болса 199 салгыт төлейән өйден ыбарат болан. XVI асырың икинжи ярымында, бейлеки түркмен бойлары ялы, дөгерлерин хем санының артандыгы гөрүнйөр [298, с. 152, 155—157].

Бу дөгерлер XVIII асырың ахырларында Хама-Хумус тарапларына гөчүрилмек исленен жемагатларың арасында гөрүнйөр [226, с. 107]. Эмма бу ишиң уллакан бир нетиже бермәндигини билйәрис. Шонун үчин дөгерлер ене-де эсли вагтлап өнки яшайышларыны довам этдиришдирлер.

Дөгерлер сонабака отурымлы яшайша гечиндирлер.

2. ДИМАШК: Бу этрапларда яшаян түркмен жемагатының арасында дөгерлер кичижик бир тире болуп, Кануны дөврүнде оларың дине 50 салгыт төлейән адам мөчберинде илаты барды [298, с. 152, 157].

3. РУХА (УРФА): XVI асырда бу себитде яшан улы жемагатларың бири дөгерлердир. Бу дөгер жемагатына күрт дийишдирлер. Эмма бу жемагаты эмеле гетиренлерин арасында Байрам, Гүндогмуш, Будак, Ягмыр, Кая, Танриверди, Дурмуш, Дүндар, Сатылмыш ве хатда Каркын ялы түркче атлары гөтерйән адамлар болушдыр [357, 965, 165 а]. Бу болса оларың аслының түрк боландыгы хакындакы чакламаны хас эсаслы эдйөр. Булар Урфаның демиргазк-гүндогарында отурышдырлар. Шол ер хәзирем буларың адыны гөтерйөр. 1747-нжи йылда милли атлы бир улы жемагатың хүжүмине сезевар болан дөгерлер Халап валиси Рагини пашаның өз вагтында ара дүшмеги билен кән зыян чекмән гутулышдыр [358, с. 271].

Бу дөгерлер Салим бег небересине дегишли болушдыр.

4. БОЗУЛУС: Кануны дөврүнде бу ерде 195 салгыт төлейән адамлы дөгер жемагаты бар экени [298, с. 154].

Бозулусың арасындакы бу дөгерлерин бир бөлегиниң акгоюнлыларың херекетине гошуландыгына ынанмак болар.

5. КЕРКУК: Буларың хем саны 45 өйден көп болмандыр [298, с. 154, 158].

Бу жемагата гарагоюнлылар заманында бу себитлерде яшандыгы ёкарда берен маглуматларымыздан билдирйөн улы бир дөгер жемагатының галындысы хөкмүнде серетмек болар.

6. СИС (КОЗАН): XVI асырда дөгерли атлы бир топар боландыгы гөрүлйөр. Оларың салгыт төлейөни 64 саны болушдыр [298, с. 154, 158].

7. ЭЙРАН: афшар Садикиниң тезкиресинде бу боя дегишли болан Пири бегден сөхбет ачылар. Пири бег хем шахыр, хем сазанда болан. Ол көп эсер дөредилдир. Элимизде тассыклайжы бир делилимиз болмаса хем, Садикиниң сөзлерине гөрө, дөгерлерин ончаклы улы болмадык бир топарының (мүмкин, бейлеки түркмен бойлары билен бирликде) Эйрандакы түрк жемагатларының арасында яшандыгына ынанмак болар.

Ё. ДОДУРГА

Язгы депдерлеринде Анадоляда Додурга, Дотурга, Тодурга ве Тотурга кимин, дүрли шекиллерде язылан бу огуз боюна дегишли 24 саны ер адына душ гелинйөр. Бу ер атларындан бирини Болува гарашлы себитлерден бири гөтерйөр. XIII асырың икинжи ярымында Төвризе сыяхат эден итальян сыяхатчысы Пегалотти Сивасдан соңра Дудриага диен ере гелендигини айдыр [299, II, с. 114-115]. Онуң Додургадыгына шүбхе ёкдур. "Безм-у Резмде" Зара билен бирликде Додурга атлы бир себит хакында хем гүррүң эдилйөр [299, с. 276]. Ол османлы дөврүнде Сивасың гүндогарында, Зарадан бир мензилликде, эне ёлуң угрундакы бир обады.

Булардан башга-да XVI асырда Анадоляның дүрли ерлеринде бу боя дегишли жемагатлар болан.

1. УЛЫ ЙӨРҮК: Бу ердәки додургалар Баезид II дөврүнде 202 салгыт төлейөнден ыбарат бир илат болуш, 7 гола бөлүниңдирлер. Турхал түрклери дийлен додурга жемагаты XVI асырың икинжи ярымында көпсанлы гыштаклара эе болушдыр. Олар бу ерлерде бейлеки улы-йөрүк тирелери кимин экеранчылык эдиңдирлер. Бу додургаларың бир голы XVI асырың икинжи ярымында Амасядакы Сары Куршун обасында ерлешидир. Ол, шүбхесиз, улы, көне додурга жемагатының галындысыдыр [300, с. 71].

2. ТАРСУС: тарыхы чешмелерде Варсак дийиш атландырылан бу ердәки түркмен жемагатларының арасында салдамлы бир додурга жемагаты болушдыр. Бу жемагат өзүниң башгутаны болан Эсен бегин ады билен эсенли адыны гөтерйөрди. Эсен бегин илиниң болян ери

Тарсусың демиргазыгындакы Эсенли обасыды. Додургалардан дүзүлөн бу Эсенли халкы ики гола айрылыпдыр. Буларың бири бозжа додурга, бейлекиси болса эртене (эрдене) бег додургасы адыны гөтерйэр. Бозжаның ве эртенениң икиси хем Эсен бегің огуллары болмалы.

Чукур Ова себитинде яшаян додургалар 1519-нжы йылдакы ин көне язгы деңдеринде 34 оба бөлүнйәрди. Оларың херсиниң өз экин ери барды. Булардан башга Узамыш ве Кузу атлы обаларың-да додургалара дегишлидигини аңламак боляр. Додурга обаларының Бәш Ашык ве Давулдакы кәбир адамларының "уламалардан ве бигүнәлерден" болмагы себәпли көп еңилликлерден пейдаланандыклары (меселем, кәбир салгытлардан бошатмак) язгыларда белленилипдир [300, с. 72, 91—92].

3. БОЗУЛУС: Деңдер боюнча Селим II дөврүнде додургалар бу ерде 6 саны кичирәк гола бөлүнөн бир жемагатды [300, с. 72, 93]. Хамза ве онуң гардашы Абды Вели ве Шахин кетхудалар тарапындан эдара эдилен додурга жемагатының аслында Дулкадырлы илине дегишлидигини аңламак боляр.

4. АНКАРА: Хайманаларың арасында кичирәк бир додурга тиреси болупдыр. Ол Кануны дөврүнде Додурга адыны гөтерйән обада отурышдыр. Бу оба хәзир хем бар [300]. Булардан башга, Баезид II дөврүнде Аксарай этрапларында хем додурга атлы бир кичи жемагат болупдыр [62, с. 219].

XIX асырың башында огузларың гелип чыкышына дегишли бир әйран китапчасында салдамлы бир додурга жемагатының Түркмен чөлүнде (Түркменистанда) яшаяндыгы язылыпдыр ве оларың овадан болмаса-да өрән даяныклы ве йындам атларының бардыгы хакында гүррүн эдилиңди [301, с. 144]. Хакыкатданам, гөклендериң ики голуның бирине додурга дийилйәндигини билйәрис. Бу додурга голы Байындыр, Кырык, Яняк-сагры обаларына бөлүнйәр.

Ж. ЯПАРЛЫ — ЧАРУКЛУГ (ЧАРЫКЛЫ)

Кашгарлының маглуматында ады гөрүнмейән бу бой Решидеддинде япарлы шекилинде берлиңди. Маглуматларың хич биринде бу сөзүң манысы гөркезилмәнди. Бу Кашгарлыдакы Чаруклук шекилинде белленен бой болуп билер. Ики маглуматда хем "улы" гошулмасыны гетирйән бойлар дине шулардыр. Чешмелерде ве язгы деңдеринде бу боя дегишли не бир жемагат, не-де бир ер ады берлиңди. Бу болса боюн адының үйтгемиги билен дүшүндирилип билнер.

Бу гүн Анадольда Чарыклы атлы 5 обаның бардыгы ялы, Чарык, Чарыклар атлы обалар хем душ гелийәр. Анаданан Нигдә гөч эден, Ёвуз Селим дөврүнде шол ерде яшаян дүндарлы жемагатының арасында 9

саны салгыт төлейөндөн ыбарат кичижик бир жемагат болан. Кутахя-ның Шейхли казасында Чарыклар шекилинде язылан 12 саны салгыт төлейөни болан бир жемагат-да барды. XIX асырда Айдың санжагынын Собужа казасында чарык атлы, чадырларда яшаян бир жемагатың хем боландыгыны билйәрис.

Ж. АВШАР (АФШАР)

Авшарлар өз улы ишлери билен атларыны XI асырдан хәзирки замана ченли шол бейиклигине саклан огуз боюдыр. Булар Решидеддинде хөкүмдар чыкаран огуз бойларындан бири хөкмүнде сыпатландырылар. Бу болса авшарларың ысламыетден өңки дөвүрде хем өрөн гүйчли бир бой боландыгыны гөркезйәр.

ХІІ АСЫРДА ХУЗИСТАНДА АВШАРЛАР

1135 — 36-нжы йыларда Хузистанда көп санлы түркмен жемагатының яшандыгыны билйәрис [81, XI, с. 20]. Авшарларың ве салурларың Дешт-и Гыпчакдан, ягны, Сырдеря якаларындан Хузистана ве Кух-Гилуйә гелишлери хакында Вассафиниң гөркезйән дөври мундан хас аңырда болмалыдыр. Вассафиниң айтмагына гөрә авшарларың башында Арсланогул Якуп дурялды. Ол Хузистан касабасында отурялды. Салур беги Мөвдудоглы Сункур болса Боз Абаның солтан Месут билен эден уршунда өлдүрилмеги нетижесинде Фарса хәким болушды. Якуп бег авшар Фарсы эле алмак ве Сункуры өзүне табын этмек үчин бирнөче гезек йөриш эдишди. Эмма шовсузлыга учрашды. Онуң хачан өлендиги белли дәл. Йөне мунуң 1153-нжи йылдан өң өлендиги беллидир. Якуп бегден соң Хузистандакы авшарларың башында Шумла лакамлы Айдогды бег дурушдыр [159, с. 262—261]. Онуң Якуп бег билен гарындашлык гатнашыгының бардыгы-ёкдугы белли дәл. Шумланың илкибада солтан Месудың соңкы хаживи, ягны беглербегиси Хасан бегиң бир эмири боландыгыны гөрмек боляр. Хасан бег 1152-нжи йылды солтан Мухаммет тарапындан хиле билен өлдүриленден сонра Шумла жаныны зордан гутарып, Хузистана гелишди. Шол вагтлар бу ерлери селжуклы Мелик ша бин Мухаммедиң элине гечишди. Эмма Шумла херекетден эл чекмеди. Хузистаның бир бөлегине эе болды ве Кичи Луристан эмирлерини хем хәкимиятиниң астына алды [303, с. 547]. Бу дөвүрде Багдат Аббасы халыфлыгы-да ягдайдан пейдаланып, өз топракларыны гиңелтмәге чалышялды. Ол 1155-нжи йылда Хузистана гошун иберди. Халыф шазада Мәликшаның говшаклыгына бил баг-лаялды. Йөне Шумла ара гошулып, халыфың гүйчлерини дерби-дагың

этди, гошунбашыларыны есир алды. Соңра Шумла булары ызына гайтарып, халыфдан узур диледи. Аз вагт геченден соң болса селжуклылары чыкарып, Хузистана өзбашдак хәким болды [81, XI, с. 90].

1156-нжы йылда селжуклы солтаны Мухаммет Халыфа хәкимиятини танатмак, ыкпар этдирмек үчин Багдады габады. Шол вагт халыфың өжүкдирмеги билен Азербайжаның хәкими Ил Деңиз ве башга кәбир эмирлер Мәликшаны солтан дийип ыглан этдилер ве Хемеданы оңа алып бердилер. Шумла Мәликшаның тараңдары хөкмүнде Хемедана гелди.

Соңкусы йыл Шумла халыфың эмирлериниң бири Каймазы уршуп енди, оны есир алып, солтан Мухаммеде гөндерди. Бу себәпли халыф Шумланың үстүне улы бир гошун иберди, эмма авшар беги бир гыра чекилип, ол гошун билен урушмады [81, XI, с. 95, 97, 103].

1159-нжы йылда юртсуз галан Мәликша янына бейик эмирлерден хемеданлы Сункур ве Ковданы алып Хузистана гирди. Оңа гаршылык гөркезен Шумла еңилди, Мәликша соңра Фарсы алмак үчин херекете гечди [81, XI, с. 106—107]. Ахыркы нетижеде Шумла хем, Фарс хәкими Зенги хем Мәликшаның ыгтыярына гечдилер, онуң якын эмирлери болуп галдылар. Шол йылда солтан Мухаммедиң өлмеги билен бирнәче эмир селжуклы тагтыны элемек үчин Мәликшаны Ысыпхана чагырды. Мәликша янына Шумла билен Зенгини алып, бу ере гелди. Шундан соң Мәликша халыфдан адына хутба окалмагыны хайыш этди. Эмма бираз соңрак Мәликша зәхерленип өлдүрилди. Бу иш халыфың адамларындан гөрүлсе-де, онуң хич хили эсасы ёк болмалы [81, XI, с. 112—118].

1160-нжы йылда селжуклы тагтына Арсланша гечди. Йөне юртда бүтин ыгтыяр оны тагта чыкаран Ил Деңзиң элиндеди. Илкибашда Рейиң хәкими эмир Ынанч муңа бәсдешлик этди, эмма ол тизден ёк эдилди. Шумла билен Зенги хем Арсланшаның хөкүмдарлыгыны ыкпар этдилер. Шумла Мәликшаның оглуның атабеги хем болды.

1166-нжы йылда Шумланың доганогланы Шенкаоглы гудасы Басра валиси Менгу Барсы халыфың өлдүртмесине гахар эди, Басра төвереклерини чапавуллаңдыр. Халыфың Васит валиси Хутлу Барс Шенкаоглуның гаршысына чыкды, эмма чакнышыкда еңлип, өзи хем өлдүрилди [81, XI, с. 144]. Шенкаоглы соңкусы йыл Басра тараңларыны янадандан чапавуллады. Шол йыл Шумла хем херекете гечип, Багдадың янындакы эл-Махкийә гелди ве халыфдан эи-эсли тошрак талап этди. Шумла халыфа, солтан Арсланшаның Мәликшаның оглуна Васит билен Басраны мүлк хөкмүнде берендигини, өзүниң болса бу шазаданың атабеги хөкмүнде чыкыш эдйәндигини билдирди. Йөне доганогланы Гылыжың халыфың гошунундан еңлип, есир дүшмеги себәпли Шумла Хузистана гайтмалы болды [81, XI, с. 147].

1169-нжы йылда Зенги билен гошунының арасында нәсазлык чыкмагындан ве соңкуларың өзүни чагырмагындан пейдаланып Шумла

Фарса барды хем-де оны эеледи. Зенги Шабанкаре күртлерине да-
ялды. Шумла болса халка эрбет дарашандыгы, доганогланының хем
юрды чапавулландыгы үчин, бу ерде абрайдан дүшүнди. Зенгиниң
эсгерлери оны чагырандыкларына пушман эдиңдилер. Шу ягдайда
Зенги Фарсы гайдып алды [81, XI, с. 156]. Шумла болса Хузистана
гайтды.

Шумла Хузистаны, Ахвазы элинде саклаян хем болса, олар
билен оңмаярды. Нихавенди хем алмак ислейәрди. Муна атабег Ил
Деңиз ёл бермеди. Ахырда 1175-нжи йылда Ил Деңиз өленден соң
Шумла өз иниси Шенкаоглуны гөндериң, бу шәхери эле алды [81,
XI, с. 174]. Соңкусы йыл Шенкаоглы эл-Махки этрапында бир га-
ланың гурлушыгына гиришди. Эмма халыфың гүйчлери билен чак-
нышықда Шенкаоглу еңилди ве өлдүрилди [81, XI, с. 184].

Соңкусы йыл Шумла өз төверегиндәки өзбашдак түркменлери
боюн эгдирмек үчин херекетлере башлады. Эмма оларың ве атабег
Пехливаның гаршылыгына сезевар болды. Хакыкат йүзүнде онуң
максадыны аңлан түркменлер атабег Пехливандан көмек сораңды-
лар. Кәбир себәплер билен бу авшар бегине гахарлы Пехливан бол-
са бир бөлек гошун иберинди. Гарышма вагтында Шумла ок дегин
яраланды ве есир алынды. Гардашы билен егенини хем есир алды-
лар. Өзи ярасындан айналман, ики гүнден соң өлди [81, XI, с. 191].

Эмир Шумла-да, Шенкаоглу хем эденли, даяныклы шахсыет-
лер болуңдырлар. Шумланың ерине онуң огулларындан бири гечди.
Ол Шереф уд-дин Эмиранды. Бу хем шазадаларың арасындакы тагт
даваларына гатышды. 1177-нжи йылда солтан Арсланша өлди. Онун
гардашы Мухаммет болса Эмираның янында болярды. Мухаммет,
Эмираның өжүкдирмеги билен, тагты алмак үчин Ыспыхана барды.
Ол ерде Каймазоглы Кавшут ве башга кәбир эмирлер Мухаммедин
төверегине топландылар. Эмма Мухаммет атабег Пехливан тара-
пындан даргадылды. Йөне Эмиран соң Мухаммеди Хузистана ге-
тирмеди. Пехливандан горкды. Мухаммет Васит тарапларына гитди.
Пехливан болса соңкы херекетинден разы болуң, Эмирана достлук
әхтнамасыны бериңдир [126, с. 169—170].

1177-нжи йылда язылан бу әхтнамада эмир Шерефеддин Эмирана,
онуң оргулларына ве гардашларына атабег Пехливан тарапындан көп
ягшы дуйгулар беслейәндиги, буларың достларыны дост, душманлары-
ны душман дийиш танажақдыгы, бетниетлилерин буларың үлкесине
чозмагына ёл бермежекдиги, Хузистан билен Дуристанда әелән топрак-
ларына ве галаларына болан хукукларыны ыкпар әдйәндиги айдылар
[304, с. 130—133].

Шу йылдан соң Шумлаогуллары хакында узак вагтлаң мағлумат
ёк.

Эмирандан соң Хузистаны онуң гардашы Музаффер-әддин Су
Сияна, ол өленден (1194) соңра онуң огулларына галды. Соңкуларың

арасында беглик үстүндө дава башлады. Оларын бири Алы Багдат халыфындан көмөк сорады. Халыф Эн-Наср ли-диниллах өз везири Ибн ул-Кассабы 1194-нжи йылда Хузистана гөндөрдү. Хузистаны забт эден везир Шумла небересини топлап, Багдада гөтөрдү. Хузистан оны арзуу эдиң йөрен халыфын ыгтыярына гечди.

Авшарларын Хузистанда ве Луристанда 32-я-да 42-галасы барды [305, с. 330, 445]. Шумлаогулларынын пул зикгеледендиклери хахында хем хабар бар [306, с. 255—256].

ШУМЛА НЕБЕРЕСИНИН ШЕЖЕРЕСИ

Күш (Күж) Доған	Гардашы	Шенка
Хусамеддин Шумла (Айдогды) (өлүми 571 й.)	Гылыч	оглы (Ибн Шенка)
Шерефэ эддин Эмиран	Гарс уд-дин	
Музаффар эд-дин Су-сиян		
Алы	Насреддин	

АНАДОЛЫ

XVI асырын язгы деңдерлеринде Авшар адындакы көп ере душ гелинйэр. Олар өз мөчбери боюнча диңе кайыларынкыдан ыза галярлар ве эдил бейлекилер ялы, Орта ве Гүнбатар Анадолада ерлешйэрлер, хатда Румелиде хем душярлар. Бу факторлар Анадо-лының еңлиң алынмагында ве илатлашдырылмагында авшарларын хем, кайылар ве кыныклар ялы, биринжи дережели орунда болан-дыкларыны аңладярлар.

Языжыоглуның пикирине гөрэ, Караманогуллары авшар боюна дегишлидир. 1300-нжи йыллар төверегинде язылан бир аноним эр-мени тарыхында авшар тоңарының башбугы Ыслам бегин 1254-нжи йылда Исоря якаларындакы Красса шәхерини чаңавулландыгы ха-бар берилйэр. Ол шәхер Силифке-Мерсин арасындакы хәзирки Кыз-Куле болса гереке. Ыслам бег бираз соң өлүндир, бу шәхери Сарум атлы башга бир түркмен чаңавулландыр дийиң, бу китаң өз хабарыны довам этдирйэр [195, XV, с. 131]. Бу беглерин Карамано-гулларына дегишли болмаклары мүмкиндр.

ДЕМИРГАЗЫК СИРИЯ АВШАРЛАРЫ (XII — XV АСЫРЛАР)

XIV ве XV асырларда Халап, Айынтаб ве Анкара себитлеринде яшаян түркменлерин бозок голуны эмеле гетиренлер эсасан авшарлар билен баятлардыр. Умуман, авшарлар бозок голунын иң улы ики голунын биридир. Түркиедәки ве Эйрандакы авшар уруг-тирелеринин хем-меси шол бир эне голдан чыкандырлар. Йөне Дулкадырлы илинин арасында иманлы авшар, Сис (Козан) этрапларында хем авшар жемагатлары болушдыр. Буларын Дулкадырлы беглигинин гурулмагы, Сисин болса мамлюклар тарапындан басылып алынмагы нетижесинде Демиргазык Сириядакы авшарлардан айрылан голлар болмагы әхтимал.

XV асырын башларында авшарлар, баятлар ве йыналлылар билен билеликте мамлюкларын арасындакы давалардан пейдаланып, талаңчылыга баш урушдулар. Мамлюк дөвлетинин бу ердәки эмири Че-ким олара гаршы газаллы херекете башлашдыр. Хатда шол зерарлы бу бойларын бир бөлегі акгоюнлы Гара Йүлүге сыгынмага межбур болушдыр. Йөне Чеким өлдүриленден соң булар ене-де юртларына гайдып гелишдирлер. Соңра булар мамлюкларын арасындакы ички гөрешлере гошулушдылар.

Бу топарын бираз соңра акгоюнлыларын мүттефиги (яраны, союздашы) хөкмүнде, гарагоюнлыларын табынлыгындакы Мардине чапавул эдендиклерини гөрмек боляр. Гарагоюнлы Гара Юсуп 1418-нжи йылда Акгоюнлы Гара Йүлүги ковалаш Антебе геленде, бу топар хем хедер эдиш, Сафита гачды.

Булар бу ерде хем чапавулчылыктан эл чекмәндирлер. Тараблус валиси Барс Бай бу чапавулчылыгын өңүни алмак үчин көп тагалла эдишдир, Гара Юсубын ызына гайдандыгыны айдып, буларын хем юртларына гитмегини теклиш эдишдир. Йөне, өң хем айдышымыз ялы, булар юртларына гөчмөге башланларында Барс Бай оларын доварларына гөз дикиш, үстлерине чозушды. Шонда түркменлер оны агыр зарба сезе-вар эдишдирлер.

Авшарлар ве баятлар акгоюнлылар билен достлук гатнашыкларыны довам этдиришдирлер. Акгоюнлы хөкүмдары Узын Хасанын илки-башдан якин ёлдашы Мансур бегди. Сонкынын Демиргазык Сириядакы авшарлардандыгына шүбхе ёкдур. Узын Хасанын Гарагоюнлы хөкүмдары Жаханшаны ениш, улы дөвлет дөретмеги билен Мансур бег ыгтыярындакы авшарлары алыш, онун юрды Эйрана гидишдир. Бу хакда ашакда айратын гүррүн эдилер.

Демиргазык Сирия авшарларынын эсасан үч небере тарапындан эдара эдилендигини гөрийәрис. Олар Көнекогуллары (Антеб себити), Гүндизогуллары (Амид дүзлүги), Кут-Бегюгуллары (Халап төвереклери) болуш, шулардан дашарда авшар жемагатынын бардыгыны-ёкдугыны гөрүш боланок.

А. КӨПЕКОГУЛЛАРЫ

Бу неберәнің адының эси Көпек хакында хич хили маглуматымыз ёк. 1401-нжи йылда [236, I, с. 446—448] Теймир агсак Димашкдан ызына гайданда көпекли түркменлер Евфрат дерясының якаларында чагатай гошунының ёлуны кесидирлер. Чагатай гошуны Хумуса гелип, гошуның ортагы голундан 500 кишилик бөлүми Халыл Солтаның баштутанлыгында түркменлерин үстүне уградьдыр. Бу бөлүм ёлда Антакя төверегини чапавулландан сонра, Халап этрапларына гелен чеп гол билен бирлешип, Рум-Калеле түркменлере хужум эдицир. Түркменлер горанмак үчин аяга гальцидырлар, эмма даргадылыцидырлар. Көпеклерин баштутаны Шейх Хүсейин болса вепат болуцидыр дийип, Шериф-эдиин языцидыр. Эмма соңкы хабар догры дәл болса гереке, чўнки, Хүсейин атлы беге соңкы вакаларда хем душ гелиийёр.

Гүррүңи эдилен хадысадан бирнәче йыл сонра Көпекоглы Хүсейин бег Анкара сөвешти (1402 й.) нетижесинде йүзе чыкан гатым-гарымлыгы пейдаланып, Артык ова гелип дүшлэндир ве Коня себитинде чапавулчылык эдицир. Йөне, Челеби Мехмед солтандан басылып, ол себитден гайтмага межбур болуцидыр [116, I, с. 401—403]. 1404-нжи йылда Дулкадырлыоглы Мехмет Дарендәни, Гара Йүлүк болса Рухайы забт эденлеринде Хүсейин хем Малатяны эле салды [258, № 4387, 191 б, 277 а]. 1409-нжи йылда Халап валиси Демир Даш солтан Фереже ягы болан эмирлерин бири болан Неврузың үстүне сүрди. Шонда ыгтыярындакы түркмен беглеринин арасында Көпекогулларындан Ай Догмуш хем барды. Хатда Демир Дашың авангард гүйчлерини хем көпеклилер дүййәрдилер. Көпекли авшарларың Неврузың авангардыны еңмеги сонкуларың долы дерби-дагын эдилмегине эсас гойды.

1410-нжи йылда солтан тарашыңдан багышланылып, Димашк валигине белленен Невруз билен питнечи эмир Шейх арасында болан сөвешде хем көпеклилер болуцидырлар. Йөне хайсы эмириң гошунында боландыклары бабатда тарых язарларының арасында жедел бар. Бу сөвешде авшарларың Неврузың гошунындадыклары билинийэндиги үчин, көпеклилерин хем шол ерде болмакларына ынанмак боларды. Маркизин хабар бермегине гөрә, сөвешин агыр махалында Шейхиң өкде гелжегини гөрөн авшарлар онуң тарашына гечидирлер. Бу болса Невруз билен Демир Дашың еңилмегине себәи болуцидыр [258, 312 б 313 а].

Шол 1410-нжи йылда Халап валиси Коркмаз Дулкадырлы илининиң улы докуз жемагатының баштутаны болан Бишаногуллары билен сөвешмек үчин Көпекогулларыны ве Гүндизоглы Гәрди беги атлылары билен янына чагырды. Эмма бу беглер гижә галдылар. Коркмаз Бишаногулларының Мараш билен Гейнүк арасындакы юртларына хужум этди. Сөвешин соңуна Көпекогуллары Ай Догмуш ве Хүсейин

200 атлы билен пейда болдулар. Ай Догмуш Коркмазын йүзүнө ок атды. Шол себепли Коркмаз Айынтаба геленсон Хүсейин беги ве онун өңе тутян адамларыны эле салып Халаба гөндерди. Эмма ёлда гапдалдан чыкан түркменлер бу адамлары халас этдилер [258, 342а-343 а].

Хүсейин бегин Малатяны шу вакадан соң ене-де эле саландыгыны гөйёрис. 1412-нжи йылда солтан болан Шейх 1414-нжи йылда Халапден Малатя гелипдир ве бу ерик өз мамлюкларындан болан Гүзели вали эдиш отурдышдыр. Хүсейин бег ол гелен вагты шөхерден чыкып гидинди [258, № 2396, с. 393]. Йөне Хүсейин бег ики йылдан соң Гүзели енип, шөхери элине альпдыр [258, № 4389, 62 в]. Сонкусы йыл солтан Шейх элден гиден ерлери гайтарып алмак ве түркменлери табын этмек үчин йөрише чыкды. Халаба гелип Хүсейин беги Малатядан чыкармакдан өтри Димашк валисинин башгутанлыгында гошун иберди. Бу гошунда авшарлардан ве йыналлылардан 500 кишилик пияда хем барды. Бу авшарлар Кутбег огулларыныңкыларды ве өзбашдак бир жемагатды. Шейх Марашын гүнортасындакы Гейнүкте болян вагты Димашк валисинден гелен бир хатда Көпекоглы Хүсейин бегин Малатяны якып, Дивриги тарапына гидендиги билдирилйәрди. Соңра онун Дивригиден Османлы юрдуна гечендиги белли боляр [258, 141 а — 145 а]. Эмма Шейх Мүсүре доланып-доланманка Хүсейин бег ене-де мамлюклы топ-ракларында гөрүнди. Даренде валиси онун гаршысына чыкды, эмма өзи есир алнып өлдүрилди [258, № 171 а]. Шонун ыз янындан Хүсейин бег Малатяны габады. Эмма аз салымдан соңра габавы бес эдиш, гарагоюнлыларың Эрзинжан валиси Пир Өмериң янына гитди. Бу ерде бир гиже уклап ятырка Тагры Бирди атлы бир мамлюк эмири тарапындан өлдүрилди (июнь, 1418). Бу Тагры Бирди Малатя габалан махалы шөхерден чыкып, оңа сыгынылды. Эмма бу хиле экени. Ол Малатя валисинин табшырмагы билен чемини тапып, Хүсейин беги өлдүрмегин кастына чыкан болмалы [258, № 209 а-в]. Шейлеликте, Шейхи мазалы ынжалыкдан гачыран Хүсейин бег арадан айрылды. Черкес мамлюкларының боюн эгдириш билмедик түркмен беглерини каст этмелер аркалы ёк эдендиклерини, оны өнден бәри эндик эдинендиклерини гөрмек боляр. Эмма түркменлер бу хили усулара йүз урмайрдылар. Хакыкатдан-да батыр, ишеннир ве сөвешжөң Хүсейин бег Малатя себитлеринде бир беглик гурмаклығы максат эдинйәрди.

Хүсейин бегден соң көпекли авшарларың башында гардашы Эслемез дурушдыр. Эслемез 1435—36-нжы йылларда башга бир авшар беги болан Кут Бегюглы Мехмет билен солтан Барс Байын ягысы Жанибек Суфинин янына барып, онун билен бирликде Малатяны габадылар [258, 163, 166 а]. Эмма соңра Эслемез Жанибекден айрылды ве Каире гелип, Барс Байын ынамыны газанды [258, 3372, 169 б].

Эмир Яш Бек Дулкадыроглы Шахсувар бег билен сөвешмек үчин Халаба гелен махалы (июнь, 1471) түркмен беглеринден кәбирини кабул

эдиңдир. Шоларың арасында Эслемезиң оглы Мехмедиң хем бардыгы гөрүңйәр [259, 120 а]

Ине, мамлюк тарыхларындакы көпекогулларына дегишли маглуматлар шулар. Бу неберәниң соңкы ыкбалы хакында маглуматымыз ёк. Йөне, Османлы дөврүниң илкинжи йылларында көпекли авшарларын башында Турак бегоглы Эменлик бег дуряр экени. Бу беглер билен ёкарда ады гечен неберәниң арасында гарындашлык гатнашыкларының бардыгы бизе белли дәл.

Авшар Көпекогуллары шежереси

Көпек

Хүсейин бег

Эслемез

Айдогмуш

Сүлү

Мехмет

Б. ГҮНДИЗОГУЛЛАРЫ

Авшарларың бу икинжи небересиниң юрды Амик дүзлүгидир. Хәзирки Кырык-Хандан Хассая гидйән ёлуң 12-нжи километрлигиндәки энчеме дегирменли, отлук-сувлук мейдан бу неберәниң отуран ери болмалы. Онуң ады хәзирем Гүндизли. Бу ер Чукур ова гидйән ёлы гысгалдыан кесдирме гечидиң угрунда боландыгы үчин, өрән әхмиедли хасашланьшдыр. Тәжир кервенлери, хаж кафилелери (зыяратчылар топары) бу ёлы хас говы гөрүпдирлер. Гүндизлиден сонра шу дүшелгелер билен догры Паяса инилийәрди. Алан-Яйласы, Карыт-Олугы, Буз-Дондуран, Пач (Баж), Паяс ве Кырык-Ханың демиргазыгындакы Гүндизлиниң гүнорта-гүнбатырындакы Дербсак галасының хем көп вагтлан бу неберәниң элинде боландыгыны билйәрис.

Гүндизогулларындан илки таян бегимиз Гәрди бегдир.

1407-нжи йылда мамлюк эмири Чеким акгоюнлы Гара Йүлүгин үстүне йөриш эден махалында өлди. Халап мамлюк эмири Темир-Бога эл-Мешгубың элине гечди. Бу хем түркменлери табын этмеклиги максат эдинйәнлерденди. Ол тизликде Гәрди бегин үстүне гошун сүрди. Амик дүзлүгинде эдилен сөвешче Темир Бога еңлише сезевар болды.

Темир Боганың янында аз адам галыпды [307, 220 а]. Сонкусы йыл (1409) Гәрди беги питнечи эмир Невруз билен урушмага гиден Халап валиси Демир Дашың янында гөрйәрис. Умуман, Гәрди бег билен Демир Дашың арасында чынлакай бир достлук барды. Шундан соңкы йыл Демир Дашың берен маслахаты билен эмир Невруз, солтан тарапында дуруп, питнечи эмир Шейх билен Асы дерясының кенарында чакнышды. Неврузың гошунында Халап валиси Демир Дашдан башга Дулкады-

роглы Алы бег, Гүндизоглы Гөрди бег, Көпекоглы (?), Кут бегоглы Мехмет, Баят бозжа бег дагы барды. Бу сөөшөдө Шейх енди Невруз ендишден соң Хама шөхеринде гизленди. Онун янында Демир Даш, Алы бег ве Гөрди бег барды.

1411-нжи йылың томсунда Гүндизоглы Гөрди бег Антакяны Өзероглының элинден алыпды [258, № 4387, 362 в].

Шейхия солтан болмагына гөвнемедик Невруз 1413-нжи йылда Халаба йөриш этди. Вали Демир Даш Халапдан чыкып, Амике барды. Ол ерде досты Гөрди бег ве онун гардашы Өмер бег билен душущды [258, № 4389, 16 а].

1415-нжи йылың башында Халап валиси Инал эл-Сүслани Гөрди бегия үстүне йөриш этди. Мунун себөби белли дәл Инал билен чакнышыкдан чекинен Гөрди бег гачыпдыр. Халап валиси Гүндизилиерин эи-эсли гойнуны эле салыпдыр. Гөрди бег Дулкадыроглы Алы бегия янына барып, ондан Халап валиси билен ярашдырмагы хайыш эдишдир. Дулкадыроглуның арада дурмагы билен ылалашыга гелнишдир ве Гөрди бег Амике доланышдыр [258, 49 а]. Эмма 1415-нжи йылың июнь-июль айларында Халап валиси Инал янадандан Гөрди бегия үстүне йөриш этди. Иналың янында Тараблус валиси Сөвдүн (?) бин Абдурахман хем барды. Гөрди бег оларың гелйәнини гөрүп, Гавур дагларына чекилди. Инал түркменлерин гоюнларыны ве сыгырларының көпүсини сүренден сон, Гүндизогулларының элинде болан Дербаск галасыны габады. Дынувсыз хужум эдиш, үчүнжи гүнде оны алды. Гөрди бег ве онун жемагатының көпүси гачды. Гөрди бег Мараша чекилди. Гүндизли авшарлары Гүндизия агтыгы Демир Ханоглы Фарисия төверегине тоиландылар [258, 62 а]. Халап валиси Гөрди бегия үстүне, гүррүңсиз, мамлюк хөкүмдары Шейхия буйругы билен хужум эдийәрди. Шейх түркменлерин мамлюк дөвлети үчин бир ховпылы элементдигини билиәндигинден өтри, булары гүйчден салмак сыясатыны йөредийәрди. Хатда түркменлерин элине гечен кәбир ерлери ызына гайдып алмак ве пугта табынлык астына гечирмек үчин 1417-нжи йылда Мүсүрден Сирия тарап херскет хем эдишдир. Ёлда Дулкадыроглы Алы бегден, Гөрди бегден ве Сакалсызоглы Тутрулдан өз гүнәлерини өтмегини хайыш эдийән хат алыпдыр [258, 138 а].

1421-нжи йылда Гөрди бег Шейхден соңкы солтан Татарың эмири билен Халапда хайыплык эдилиш өлдүрилди. Татар гаршыдашларыны язгармак максады билен Дамаска, ондан болса Халаба гелишди. Бу себитлердәки беглер, эмирлер, шол санда түркмен беглери хем солтана совгат-салама барышдылар. Оларың арасында Гөрди бег хем барды. Шонда бейлеки түркмен беглерине халат ялан солтан Татар Гөрди беги дардан асдырды. Солтан Татар муны Темир Боганың 1408-нжи йылда Амик сөөшинде Гөрди бегден ендендиги үчин эдишди. Шонда Темир-Бога билен Халаба гачанларың арасында Татарың эзи хем барды. Инди болса онун Гөрди бегден өч алшыды Татар өз сойы-сүнни боюн-

ча бир Кавказ ковмуна дегишлиди. Эмма өз табынлыгыны билдирмек үчүн үстүне гелен адамыны бир вагткы, өзи хем ахмиедини йитирен хадыса себепли шейле этмекден өтри ненеңси кинечил болмалыды. Гөрди бег болса, мамлюк язарларының беллемегине гөрө, адамда говы тәсирлер галдырян бир бег экени. Онуң вагтында ёкарда белледигимиз тәжир ве хаж ёлы ховисуз болупдыр [307, 220 а-б].

Гөрди бегің ерине ким гечендигини билмейәрис. Йөне 1471-нжи йылда гүндизли авшарларың башында Өмер бег дурярды. Ол хем Амик дүзлүгинде яшаярды [259, 137 а, 137 б]. 1482-нжи йылда болса Гүндизогулларындан Мехмет бегі гөрмек боляр.

1482-нжи йылда Османлы гошуны Чукур-Ова чозды, бу себитдәки түркменлери өзүне бирикдирди. Шонда Рамазаноглы Өмер бег есир алынды, Гүндизоглы Мехмет бег сөвеш мейданында өлди, Өзероглы болса гачып гутулды [251, 216].

Гүндизли авшарларың бир голы Эйрана гидишдир. Ол хакда ашак-да гүррүң эдилер.

ГҮНДИЗОГУЛЛАРЫНЫҢ ШЕЖЕРЕСИ

Гүндиз

Гөрди бег
Өмер бег

Өмер бег
Мехмет бег

Демир Хан
Фарис

В. КУТБЕГИОГУЛЛАРЫ:

Бу авшар небересиниң Халап себитлериндәки авшарларың өңбашчысы боландыгы билдирйәр. Бу авшарлар кутбегили ады билен таналаяндырлар. Бу неберенен Мехмет бег 1410-нжы йылда Невруз билен Шейхиң арасында болан сөвешде Шейхиң эсгерлери тарапындан есир алыныпдыр [356, VI, с. 225]. 1435—36-нжы йылларда Жанибек Суфи билен бирлешип, Малатяны габан Кутбегоглы Мехмет [258, 163 в, 166 а] шол шахс болуп билер. Акгоюнлы Узын Хасан билен гарагоюнлы Жаханша Мүрзаның серкердеси Тарханоглы Рүстемиң арасында болан сөвешде (1457) кутбегилериниң илкинжиниң янында боландыгы гөрүнийәр [59, I, с. 273]. Бу неберә дегишли башга билиён задымыз ёк.

XVI ВЕ XVII АСЫРЛАРДА АВШАРЛАР

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Османлы ве Мамлюк дәвлетлериниң терсине, Акгоюнлы ве Сефеви дәвлетлеринде гошун түрк гөчме жемагатларына даянярды, шолардан дүзүлийәрди. Шонун үчин хем

Гүнорта-Гүндогар Анадогы ве Демиргазык Сириядакы түрк жемагатлары көпчүлүклейин Эйрана гидидирлер. Буларын арасында авшарлара дегишли тирелер хем болупдыр. Шол себепли Османлы дөврүнүн илкинжи йылларында Халап түркменлери арасында авшарлар ончаклы көп болмандыр диймек болжак. Сүлейман Кануны дөврүндө көпекли авшар, гүндизли авшар ве бир өзбашдак авшар голларыны Халап түркменлеринин арасында гөрмек боляр.

Көпекли авшарлар шол вагтлар Дурак бегоглы Эменлик бегин эдарасында экенлер. Бу бег ёкарда гүррүнн эдилен Көпегогуллары небересинден болмалы. Оларын голы 15 обада яшандыр. Обаларын арасында Көчекли, Секиз, Алшлы ве Дәлилер, Айдогмуш Бегли улулыгы билен тапавутланьпыдыр. Айдогмуш Бегли обасынын ады, шүбхесиз, көпегогулларынын Айдогмушыннан гелендир. Секиз XVI асырын орталарында Сүружын Шейх Чобан диен еринде ерлешипдир. Алшлылардан бир голун Эйрана гидендигини аңламак боляр. Дәлилерин болса соңкы йыллары ченли өз барлыгыны довам эдендиги гөрүнйөр. Көпекли авшарларын Ени ил ве Боз-Улусда кәбир голлары барды. Олар хакда ашакда гүррүн эдилер.

Гүндизли авшарлар 8 обада ыбарат болан. Буларын хас аздыгынын себәби, көпүсинин Эйрана гидендигидир.

Өзбашдак авшарлар XVI асырын икинжи ярымында 158 салгыт төлейән өйден ыбарат экени. Олар мамлюклар дөврүндө мүлк альп, оны Османлы дөврүндө хем саклапдырлар [362, № 1040, с. 59; 309, с. 454—458]. XVI асырда Түркиеде гөчме ве отурымлы илатын артмагына лайыктыкта авшарларын да саны көпелипдир. Шу дөврүдө хем отурымлы хем гөчме илатын башындакы көне бег неберелери, мегерем, көпүсинин Эйрана гидендиги себәли, өз орунларыны обалары эдара этмәге башлан "ага" унваныны гөтерйән кетхудалара берицирлер [226, с. 47]. 1580-нжи йылда авшарларын башында Режен, Бахри ве Күчүк Миннет атлы кетхудаларын дурандыгы гөрүнйөр. Булардан Режен ве онун несли өрән гүйчли болуп, хатда XVII асырда авшарлар көпленч режелли авшар ады билен таналыпдыр [310, с. 593].

Бу авшарларын XVI асырын икинжи ярымында Кайсеринин гүндогарындакы Заманты чайынын якаларына яйла чыкандыклары билинйөр.

Авшарлар Режебогулларынын башпутанлыгында 1687-нжи йылда Австрия уршуна гатнашыпдырлар [311, II, с. 271]. 1690-нжи йылда болжак йөрише хем чагырылыпдырлар. 200 атлы болуп гитмели йөрише шу авшар беглери сердарлык этмели болан [226, с. 82]. Режебоглу Халил бег, Режебоглу Данамырат бег, Черкезоглу Хажы Мустафа бег, Черкезоглу Өмер бег, Дәли Сейфоглу Мире Муаммер бег, Бахриоглу Химмет бег, Кара Гүндизоглу Кара Халил кетхуда, Хажы Ивазоглу Докуз Ибрахим бег, Хажы Ивазоглу Абаза бег, Кара Гүндизоглу Мырат бег.

Диймек, авшарлар шол вагтлар эсасан бәш саны неберәнин төверегинде топланан экенлер. Йөне буларың арасындан Черкез билен Абаза атлары үнсүни өзүне чекйәр. XVI асырың икинжи ярымында түрк ковмундан болса Иса Бегоглы Черкез атлы бири Бозокда узак вагтлап санжак беги болупдыр. Авшарларың бу Черкез адыны ол бегиң хатырасына алан болмаклары мүмкин. Я-да черкеслерден ве абхазлардан болан гуламлар бу адың яйрамагына себәп боландырлар. Нәхили хем болса, бу авшар бег небересинде Черкез ады шу гүне ченли душ гелйәр. Хатда Черкез атлы авшар беглериниң шөхраты билен Чукур Овада яшаян башга бой беглериниң арасында хем бу ады гөтерйәнлери гөрүнийәр. Бу илиң дурмушында шейле бир төтәнлик хем болупды: XIX асырың икинжи ярымында Кавказдан гөчүп гелен черкес ве абхаз халкларының улы бөлеги авшарларың яйлаларында ерлеңдирлиңдилер.

2. БОЗ-УЛУС: Боз-улусларың ичиндәки авшарлар бу илиң үч топлулыгының арасында хем яшапдырлар. Хас ириси болан Шам түркменлери жемагаты болса Халап түркменлериниң уруг-тирелеринден дүзүлендир. Селим II дөврүнде бу авшарлардан Мехмет Кетхуда табын боланлар 804 салгыт төлейәни болан улы обаны әмеле гетирипдилер. Мундан соңкы орны Газыклы авшар обасы эеләп, онуң 130 салгыт төлейәни бар экени. Гара Махмыт кетхуда баглы оба 131, Хажы кетхуданың башда дурияң обасы 57, Дуймуш кетхуданың обасы болса 41 салгыт төлейән адамлы жемагатлар экени. Булардан башга Шам түркменлери илинде бири 367, бейлекиси 109 салгыт төлейәни болан ики саны көнекли авшар обалары болан [363, № 561, 15 б — 23 а, 58 б].

Асыл Боз-Улус ве Дүлкадырлы топлумындакы авшарлар болса кичи жемагатлара даргапдырлар.

1588-нжи йылда Боз-Улус авшарларының өне дүшйәнлерине, хусусан-да Жаханша кетхуда гөндерилен бир буйрукда [214, № 24, с. 62] өз янында болан биртопар адам билен талаңчылык эден өңки Дейр Рахбе беги Абдурахманың мундан бейләк диенине гулак асылмалы дәлдиги, эсгер талап этсе, берилмели дәлдиги гөркезилипдир. Сонра оны тутмак үчин тагалла этмек гөрөкдиги айдылыпдыр.

Авшарларың Боз-Улус жемагатындакы обалардан кәбир бейлекилер билен бирликде Орта Анадола гөч эден жемагатлар арасында гөрүнийәрлер ве эсасан хем Караман веляатында юрт тутуныпдырлар [226, с. 218].

Шам түркменлерине хас дегишли кәбир авшар жемагатлары болса топлумың бир бөлеги билен өңки ерлеринде галыпдырлар. Весикаларда "Боз-улус галындысы" дийип атландырыляң бу топлум XVII асырың ахырларында Ракка себитине гөчүрилсе-де [226, с. 100], оларың ән-чемеси ол ерден Анадолының гүнбатар тарапларына гачып гидипдирлер. 1716-нжи йылда Балыкесир веляатының Михалич казасында бо-

лан көпекли авшары жемагаты [312, с. 65—66] Ени иле дөл-де, Боз-Улуса гарашлы болса герек. Эмма биз Боз-Улусың ичиндеки Шам түркменлерине дегишли авшар жемагатларының тарыхларыны ызарламагы шу ерде тамамлаярыс. Бу болса түрк бойлары үчин Эйранда дөрөн артыкмачлыгың күйүне дүшүң, ол ере гидилендиги хақындакы пикиринң эсаслыдыгының нетижесидир.

3. ДУЛКАДЫРЛЫ АВШАРЛАРЫ: Булар Мараш, Карс (Кадырлы), Ени ил, хатда Бозок себитлеринде дагынык халда яшайрлар. Булардан иң улусы иманлы авшарыдыр. Олар эсасан Мараш себитинде яшандырлар.

а) МАРАШ: Бу ерде иманлы авшарлары XVI асырың биринжи ярымында 27 обаны эмеле гетириңдирлер. Шахсыетлеринң адыны гөтерйән ве кетхудалар тарапындан доландырылян бу жемагатларынң яйлаглары ве гышлаклары дүрли ерлерде болундыр. Иманлы авшарларың бедил ве башга бирнөче тирелери "берийе", ягны Сирия чөлүнде гышлапдырлар. Мараш санжагына дегишли дүрли ерлерде болса язландырлар. Бейлеки иманлы авшары жемагатларының гышлакларының болса Чукур Ованың Кынык, Өзер этрашларында, хатда Латтакие (Лазикие) төвереклеринде боландыгыны гөрмек боляр. Кэбир иманлы авшар жемагатларының Диярбекир себитинде ымыклы отурандыкларыны-да билйәрис [313, № 402, 337 б, 345 б]. XVI асырың икинжи ярымында иманлы авшары жемагатларының бир кысымы гышлакларда ве яйлагларда ерлешин, гөчме яшайыш билен хошлалышдырлар. 1563—64-нжи йыллардан бир язгы деңдеринде [314, № 116, 197 б, 201 а] кэбир иманлы авшары жемагатларының Антеб шәхерининң төвереклериндеки обаларда ерлешендигини гөрийәрис. Бу иманлы авшарындан бир голы болса Эйрана гидиңдир.

б) КАРС КАДИРЛИ: Бу ерде хер хайсында 41 салгыт төлейәни болан ики авшар обасы бардыр [314, № 168, 127 а-б].

в) БОЗОК: язгы деңдерининң жуда йөнтөм боландыгы үчин, ынамдар маглуматлары эле салып болмады. Йөне бу ерде хем авшарлар яшандырлар [364, № 448, № 10 б].

4. ЕНИ ИЛ: Бу ерде үч (бойны-кысалы, дәлилер, секиз) авшар жемагаты көпеклилере [314, № 168, 29 в, 93 а, 97 а], башгалары болса (бидил авшары, танфи авшары, гызыл Сүлейман ве башг.) иманлы авшарлара дегишлидир [314, 23 а-б, 29 в, 30 а]. Бу авшарларың бир бөлегини (бидил авшары) гүнбатара гөч эдиң, Анкара төвереклеринде юрт тугупдырлар. Анкарадакы Мутан көлүнүнң янындакы бир ер хем бу тирөниң адыны дакынышдыр.

5. СИС (КОЗАН): XVI асырда Сис этрашларында бир авшар голы яшандыр. 1519-нжи йылда бу ерде авшарларың 28 обасы болан. Булар эжеранчылык билен хем мешгул болундырлар [365, № 69, 381 а, 393 а]. Бу авшарлар 1375-нжи йылда мамлюк енши (монголларың үстүндөн)

нетижесинде бу ерлере гелен болсалар герек. Чүнки, мамлюк гошунуна шонда түркменлер-де гошульшдырлар. Бу авшарлар XVIII асырдан бейләк Халап себитине гитмән, Чукур Овада гышлаян ве Замангы себитинде язлаян авшарлар билен гатышдырымалы дәлдир. Бу соңкулар, ёкарда айдылышы ялы, Халап түркмени авшарларыдылар. Бираз ашакда олар хакында ене-де гүррүң эдилжекдир.

Авшарларың Меркези ве Орта Анадоляда ер атларына эе болан огуз бойларының арасында иң башда гелйәнлеринден биридингини өң айдышдык. Шонун билен бирликде шол себитдәки йөрүк жемагатлары арасында хем бу боюң адыны гөтерйән кәбир уруг-тирелер душ гелйәндир.

6. УШАК: XVI асырда бу ерде йөрүклеринң улы жемагатлары яшандырлар. Оларың арасында улы авшар уруг-тирелери хем болан. Соңкулар Хожа Факыхлы (54 салгыт төлейән), Өксүзлер (102 салгыт төлейән), Мусажалы (56 салгыт төлейән), Авшар (56 салгыт төлейән), Авшар (58 салгыт төлейән) обаларына бөлүнипдирлер [314, № 16, 326 а-327 б, 364 а].

АЙДЫН: Боздоган казасындакы Чултулар атлы жемагатың арасында 28 салгыт төлейән адамы болан авшар обасы, Бирги этрапларында хем эдил шонун ялы бир авшар обасы ве балабанлы диен башга бир тире барды [366, № 270, 50 б-51 а].

Булардан башга Анкараның янындакы хаймана тошлумына дегишли Сиври-Хисарың Саңлудакаы обаларының арасында хем 35 салгыт төлейәни болан бир авшар тиреси яшандыр [367, 117, 308 а].

XVIII — XIX АСЫРЛАРДА АВШАРЛАР

Бу бөлүмде дине Халап түркменлери авшарларының несиллери хакында гүррүң эдилжекдир. Эне боюң асыл довамы болан бу авшарларың хем, Эйрана гиден ковумдашлары ялы, кувватлы бир бирлик дуйгусына эдиклери гөрүнйөр. Шу себәпли, дүрли ягдайлара гарамаздан, олар "Фырка-и Ислахийе" дөврүне ченли гүйчли ве бадыхова жемагат болмак билен, шол яшайышларыны довам этдирипдирлер.

1691-нжи йылда "Фырка-и Ислахийе" кануны эсасында Ракка гөчүп бармак ве ерлешмек хакында буйрук алан түркменлеринң арасында кәбир авшар жемагатлары хем барды. Булар Боз Улусдакы ве Ени илдәки авшарлардыр. Йөне Боз-Улусдакы авшарларың Ракка гөчүп барандыклары хакында хич хили маглумата душмадык. Оңа дерек Ениилдәки авшарларың ол ере барандыкларыны билйәрис. Олар Телли Шамар ве Телли Зиван төвереклеринде ерлешипдирлер. Раккада соңра авшар бужагы диен ады алан бир ерде хем отурышдырлар.

Ени иле гарашлыдыгыны айдан авшарлар хем-де оларың несилле-ри Халап түркменлери авшарларыңданмы я-да Дулкадырлымы (иманлы авшары) — такык билинмейэр. Эмма илкинжилере дегипши болмагы хас әхтималдыр.

1693-нжи йылда Хама ве Хумс санжакларында ерлешдирилен авшарларың арасында гара авшар хем-де генжели авшар жемагатлары гөрүлйэр. Сонкуларың Азербайжаның Генжесинден гелендигини аңламак боляр. Булар саны боюнча ончаклы улы болмандырлар [325, с. 64].

Халап түркменлерине дегипши улы авшар жемагаты хакында айданында, олар өң беллейишимиз ялы, режелли авшары, гарагүндизли авшары, бахрили авшары ве башгаларыны хасап эденинде 4—5 тирә бөлүнишдир. Булардан иң беллиси болан режелли авшарың аглаба көпекли авшарлардан гелиш чыкандыгыны аңламак боляр. XVIII асырдан бейләк бу авшарларың гышламак үчин Халап төвереклерини ташлап, Чукур Ова барып башландыгы хем билдирйэр.

Бу авшарлар илки Ракка гөчүрилмек ялы бир бетбагтчылыга учрамандылар. Олар дәвлети Заманты чайының якаларында ерлешкедиклерине ынандырышдырлар. Эмма ерлешмегә бейле-де дурсун, хатда асуда хем отуранокдылар. Ызлы-ызына гоңшы иллерин малларыны сүрйәрдилер. Ол пишә "ковгун" диййәрдилер. Кә махаллар сөвда кервенлериниң гацдалындан чыкар экенлер. Олар бу ишлерини барха йыгалтдылар, гиңелтдилер, ахырда 1703-нжи йылда Ракка сүрүлдилер [325, с. 92]. Эмма ол ерде көн дурман, ызларына гачдылар. Олар ене-де өз яйлаларында юваш отурмадылар. Шейлеликде, 1712-нжи йылда гайтадан Ракка гөчмек барада буйрук алдылар [226, с. 145—147]. 1728—29-нжы йылларда дәвлетиң режелли авшарының Заманты этрапларында ерлешмегине разы боландыгы гөрүнйэр [226, с. 170, 176—177]. Эмма авшарлар вели, өнкүлери ялы, "ковгунчылыгы" (аламанчылыгы — терж.) довам этдирйәрдилер. Нетижеде, 1730-нжы йылда ене-де Ракка сүрүлдилер [226, с. 186—187]. Йөне авшарлар ене-де ызларына гачдылар ве чапавулчылык херекетлерини гүйчлендирдилер. Бу ягдай хөкүметиң авшар баштутанларының бирнәчесине агыр жезалар бермегине себәп болды (1742) [226, с. 209—210]. Бу хөкүмиң нәхили ерине етирилендигини билемзөк. Йөне авшарларың Раккадан халас боландыклары, Чукур Ова барандыклары ве аламанчылыга башландыклары беллидир. 1754-нжи йылда бир весикада авшарларың тәжирлер билен билеликде Зейнеби ве Боздоганлара хужүм эдиш, 80 мүн курушылык (пулун ады) доварларыны сүрүш, өңе дүшйәнлеринден Гара Небиоглыны ве ене-де 15 адамы өлдүрендиклери билинйэр [226, с. 214—215].

XVIII асырың икинжи ярымында болан урушлар зерарлы дәвлетин Анадолыдакы хәкимлик гүйжи говшанды. Шонуң билен багланьшык-лылыкда ене-де ирили-ушаклы деребегилери дөрәпди. Авшар кимин хас кувватлы бойлар, тайпа-тирелер хас эркин херекет этмәге башландылар. Авшарларың өзлериниң гарайышлары боюнча "түйс багтлы гүнлери"

шол дөвүрде болды. Кайсери — Элбистан — Малатя ёлы язына оларың ыгтыярындады. 1838-нжи йылда авшарлар почтаның үстүне хужум эдиңдирлер, ёлагчылары талапдырлар, бир оба хем чозупдырлар. Бүтин себитлерде "авшар ховпы" дөрөди. Шол вагтлар Малатя гитмек ислән, индики герман фельдмаршалы Молтке янында улы яраглы горайжыларың болмаса ол ерлерден гечмеклигин өрән кындыгыны айдындыр [359, с. 244—275].

1846—47-нжи йылларда дегишли весикаларда авшарларың Кузыгүденли жемагаты билен бирликде Кайсери себитинде йыгы-йыгыдан чапавулчылык эдйәңдиклери айдылар.

Авшарлар, айдып гечишимиз ялы, язына Заманты чайының якала-рынды, гышына Чукур Овада Жейханың чеп кенарларында яшайрдылар. Олар гышлагда болан вагтларында хем, язлагда болан вагтларында хем чапавулчылык эдйәрдилер, сөвда кервенлерини талайрдылар. Бейлеки уруг-тирелер билен сөвешлер эдйәрдилер, деребегилеринин женжеллерине гатышардылар. Авшарларың шу гүнки несиллериниң-де гызыкланмак билен ятлаян шол "ал-вур дөври" авшар егени Дадалоглының шыгырларында жанлылык билен суратландырылыпдыр. Бу шыгырларың биринде авшар йигитлериниң Жадыоглы хем-де онуң атлылары билен болан уршы гөркезийёр. Жадыоглы хем реал шахсыет. Бу танымал небере хәзир Гемерекде яшаря. Ене-де шол хатыраларда Жингөзоглы лакамлы кервен союжы бир авшар хакында гүррүң эдилйёр. Жингөзоглы Гөроглы кимин бир шахсыетдир. Ол хем шахыр экени. Айтмакларына гөрә, Мараш валиси Абдурахман пашаның элинден шахырлыгының аркасындан халас болуңдыр. Соң авшар обаларының бири онуң адыны гөтериңдир.

Авшарлар Бозокдакы Пехливанлы тиреси билен ягы болуңдырлар, вагт-вагт уршуңдырлар. Йөне Томарзадакы эрмени епископының Молткә айдышы ялы, авшарлар бойдан баша галтаманлардан дүзүлен халк дәлдир. Диңе араларында түйс бир юртдан чыканлар болуң, олары өз авшарлары хем халап дурмаяр экени. Жөвдет паша хем авшарлары: "Буларың хәсиетинде гахаржанлык бар хем болса, күртлер билен денешдиренинде хас юваштан ве ганьмат адамлардыр" [322] дийиң хәсиетлендириңдир. Онуң айдың күртлери Ракка гөчүрилиң гетирилиң, соң болса авшарларың ызына дүшүң, Кайсери тараплара баран күртлердир.

Ёкарда ады гечен обалардан Хажылар, Кырынтлы, Акбали ве Гызылгоюнлының лек-янык жемагатына бирвагт гошуландыгы билдирийёр. Булар, атларының хем гөркезиши ялы, халыс түрк болуң, бу гүн оларың несиллери хем ата-бабалары кимин түркче геплешйёрлер ве оларың башга бир ковум билен хич хили багланьпыклары ёкдур. Мезхеблери ханефидир.

Дөвлөт авшарлары 1856-нжи йылда ене-де отурымлы дурмуша ерлешдирмөгө сынаһшындыр, эмма бу хем нетижесиз гутарыпдыр. Шол вагтлар буларың башында улы бег хөкмүндө Черкез бег билен Ысмайыл бег дурярды [322]. Мундан 4 йыл өң олар боздоганлар билен тәзеден бир сөвөшө гиришиндилер [315, с. 132].

Авшарлар 1273-нжи йылда дөвлөт тарапындан яйлаг юртларында ерлешдирилмек бабатда эдилен сынаһшыга аяк дирән гаршы чыкдылар. Эмма булар пурсаты элден гидердилер. Ахырда 1865-нжи йылда олар өз яйлагларында отурымлы дурмуша гечмөгө разы болдулар. Эмма шол вагтлар Кавказдан черкес босгуны гелди-де, ягдай өзгерди. Хөкүмет ол ерлере черкеслери ерлешдирди. Авшарлар, элбетде, муңа гынандылар. Оларың көпүси дарышган, даглык меканлара гитмөгө межбур болдулар. Оларың сонкы бишовлуклары, бетбагтлыклары хем агы айдымларына гирипдир.

Умуман аланында, авшарлар гүлер йүзли, сышайы, дурмушы сөййән, асуда ве тербиели адамлардыр. Сөхбетдешликде деррев, йылжыраклап, "авшарың ал-вур дөврүне" дегишли чапавулчылыклардан ве урушлардан гүррүң ачарлар. Аялларының ишенңирлигини гөренинде өзүндө чунңур хормат дуйгусының дөрөндигини дуйман галярсың. Мешхур авшар халыдыр килимлери-де бу дыңч алманың нәмедигини билмейән авшар зенанларының элинден чыкяндыр.

Шу хәсиетлер авшарларың эйранлы ковумдашларына хем махсусдыр. Кайсериниң Пынар-Башы казасының меркези нахиесине (кичи доландырыш бирлиги) дегишли биртопар оба, ене-де Пазар-Өрән нахиесиниң көп обасы, Сарыз казасының ярысындан көпүси, Томарзаның Токар нахиесиниң көп илаты авшарлардыр. Булардан башга Адаганың Магар казасының Айвад ве Агдаш-Аланы обалары авшарларың гелил ерлешен юртларыдыр. Чукур Овада хем авшарлара дегишли обалар бар. Ене-де шу себитлердәки кәбир обаларда авшар неберелерине душ гелинийәр. Булар инди бир асырдан бәри обаларда яшамак билен, хенизем овнук хуторчылык жемагатчылыгыны унуданоклар.

АВШАРЛАРЫҢ ОТУРАН ОБАЛАРЫ ВЕ ЕРЛЕШЕН ЕРЛЕРИ

Или	Обасы	Казасы	Нахиеси (доландырыш бирлиги)
1. Гара-Шейхли	Хан-Көйи Гүл-Тене Каман Шабанлы Ала Арслан-Бегли	Пынар-Башы Пынар-Башы Томарза Томарза Томарза Томарза	Пазар-Өрән Пазар-Өрән Токлар Токлар Токлар Токлар

2. Гожа-Наллы	Солаклар	Пынар-Башы	Меркез
	Эмир-Ушагы	Томарза	Токлар
	Гара-Пынар	Томарза	Токлар
	Арслан-Даш	Томарза	Токлар
	Чанак-Конагы	Томарза	Токлар
	Сарыз	Сарыз	Меркез
	Ялак	Сарыз	Меркез
	Сарыз	Сарыз	Меркез
	Кемер	Сарыз	Меркез
	Гызыл-Пынар	Сарыз	Меркез
	Кушжы	Сарыз	Меркез
	Гара-Юрт	Сарыз	Меркез
	Овлак гаясы	Сарыз	Меркез
	Айранлык	Сарыз	Меркез
	Молла	Сарыз	Меркез
	Хүсейинлер	Сарыз	Меркез
	Алты сөвүт	Сарыз	Меркез
	Хажы-Велилер	Сарыз	Меркез
3. Халыл оглы	Дай-Олук		
	Караманлы	Пынар-Башы	Меркез
	Кадылы	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Гызыл-Өрен	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Демирчили	Пынар-Башы	Меркез
	Хасырчы	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
4. Гара Режеп а. Арап-Хасанлар	Гарамыклы	Томарза	Токлар
	Ижадие	Томарза	Токлар
	Тахта-Кемер	Томарза	Токлар
	Зелхин	Томарза	Токлар
	Пазар-Өрен	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	(Нахие мерке- зи)		
б. Хажы Мустафа	Хасса	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Төзгүн	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Сөвүтли	Томарза	Меркез
ж. Ибрахим бег	Таф (нахие мерк) Мадра- сан	Томарза	Меркез
		Томарза	Меркез
		Томарза	Меркез
	Кесир		
5. Жингөзоглы	Синдал	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Чөрдүк	Пынар-Башы	Пазар-Өрен
	Ак-Ин	Томарза	Токлар
6. Халил Паша- оглы	Гүзелже	Томарза	Токлар
	Малик-Виран	Томарза	Токлар
	Жынлылы	Томарза	Токлар

7. Торун	Потуклы	Пынар-Башы	Меркез
	Алты бармак	Пынар-Башы	Пазар-Өрөн
	Ере гечен	Пынар-Башы	Пазар-Өрөн
	Оручоглы	Пынар-Башы	Пазар-Өрөн
	Дамызлык	Сарыз	
	Собе-Чимен	Сарыз	
	Дештиге	Сарыз	
	Чавдар	Сарыз	
	Еди-Олук	Сарыз	
	Гыз-Качлы	Сарыз	
	Чимен	Сарыз	
8. Деллер (Дәлилер)	Игдели	Пынар-Башы	Меркез
	Гызыл-Дере	Пынар-Башы	Меркез
	Эмегил	Пынар-Башы	Меркез
	Бахчажык	Пынар-Башы	Меркез
	Гүрлеен	Пынар-Башы	Меркез
	Тагталы	Пынар-Башы	Меркез
	Гылыч-Кышла	Пынар-Башы	Пазар-Өрөн ?
	Онгуңжылар	Сарыз	
9. Түркмен	(?)		
	Алилер	Сарыз (каза	
	Инче дере	меркези)	
	Эфирлик	Сарыз	

АВШАР БЕГЛЕРИНЕ ДЕГИШЛИ ШЕЖЕРЕ

Гара Режеп

Араб Хасан Хажы Мустафа бег Ибрахим бег

Асылбег голы

Али бег Бекир бег Мырат бег Микдад бег Өмер бег Дуран бег

Осман бег Мехмет

Черкез бег Халил ага

Хажы бег Баттал
Черкез ага
(Ахмет Ыылдырым)

Гара Режебин шол (1581 й.) Режеп Кетхуда болмагы мүмкин. Режеп кетхуда гарашлы авшарлар соңкы асырларда режеп авшары диен ат билен таналардылар. Шежереде Режебин агтыгы дийип гөркезилен Хажы Мустафа бег 1690-нжы йылда Австрия уршуна чагырылан Черкезоглы Хажы Мустафа бегдир. Йөне Хажы Мустафа бег, гөршүмиз ялы, Режебин агтыгы ве Араб Хасаның оглы дәл, Черкез атлы бириниң оглудыр, Ибрахим бег Австрия йөришине чагырылан До-куз Ибрахим бегинң оглы болуп билер. Бекир бегинң хем 1712-нжи йылда Стамбула гелен режепли авшарының бой бегиси Бекир бегдиги гөрүнйәр. Шежереде асыл бег голунда үчүнжи нобатда гечен Черкез бегинң 1856-нжы йылда өтен авшар бегидигини, оглы Хажы бегинң болса "Фырка-и Ислахийенин" башланан вагтында (1865) авшарларың башында дурандыгыны гөрмек боляр.

Авшарлара дегишли архив материалларындан эле салынжак тәзе мағлуматлар бу шежерәниң нә дережеде доғрудыгыны йүзе чыкарар. Белки, авшарларың эден сөвешлери хакындакы шығырлар хем көп зады гүррүң берерлер, әшгәр эдерлер.

ЭЙРАН АВШАРЛАРЫ (АФШАРЛАР)

Гүррүниң башында XII асырда Эйраның Хузистан веляатында Арсланоглы Якубың, сонра Шумланың ве онуң огулларының доландырмагында авшарларың яшаяндыгыны гөрүндик. XV асырын ахырларында ене-де бу үлкеде авшарлара габат гелйәрис. Булар акгоюнлыларың еңишлери нетижесинде Анадольтдан гелен авшарларды. Бу авшарларың башында Мансур бег дуярды. Мансур бег авшарларының болса Халап түркмени авшарларындандыгына шүбхе ёкдур. Сефевидөвлетиниң дөрмегинден соң Халап түркменлеринден ве Дулкадырлы улусындан Эйрана авшар жемагатларының тәзе таңгыры гелинди. Эйрандакы улы авшар барлыкларыны, ине, Анадольтдан гелен шу авшар жемагатлары эмеле гетирдилер. Бу авшарлар дүрли себитлерде яшап, айры-айры беглериң эдарасында болупдырлар. Мунуң себәби, эсасан, оларың Анадольтда дүрли топлумлара дегишли боландыкларындан ве Эйрана хем дүрли вагтларда гелендиклериндедир.

1. МАНСУР БЕГ (Кух-Гилуе) авшарлары: өң хем айдылыпшы ялы, авшар Мансур бег хениз Узын Хасан акгоюнлыларың башгутаны болманка, онуң якын ёлдашларының бириди [59]. Мансур бег, ёкарда белленилиши ялы, Халап себитиндәки авшарларданды. Хасан беге веналы гуллуқ эденинден сонра, янындакы авшарлар билен бирликде, онуң Эйраны еңип алшына гатнашып, бу үлкә гелинди. Аңланылышына гөрә, оңа Хузистаның гүнортасындакы Кух-Гилуейәниң валилигини беришдирлер. Узын Хасан бегинң оглы, фарс валиси Халил мирзаның 1476-нжы йылда гуран ресми гечиш (нарад — терж.) дабарасында

өз эсгерлери билен Мансур бег хем барды [316, V, с. 289]. Румлы Хасан бегин Отлук-Бели (Башкент) сөвешине Мансур бегин гатнашандыгы [59, II, с. 577] хақындакы айданына гаты бир ынанмак болмаз 1497-нжи йылда Акгоюнлы тагтыны эле алмак үчин херекете гечен Мухаммет Мирза Ширазы Пүрнек Касым бегин элинден алып, авшар Мансур беге берипдир [273, с. 21]. Пүрнек Касым бег Азербайжанын хәкими болан акгоюнлы Элвенд ве беглербегиси Ибн Султан тарапындан өң Фарсда хәким гойлан адамды. Авшарлар пүрнеклери еңип, Касым бегин өзүни есир алыпдылар [59, с. 22]. Мухаммедин мирзанын эмирлеринден бири — Пири бег атлы авшар беги яны ады агзалан Мухаммедин мирза билен Солтан Мырадын арасындакы урушда өлүндир [59, с. 24].

Мансур бегин соңра Ырак-и Ажеме ве Фарса хәким болан Акгоюнлы Солтан Мырадын ве ондан соңкы Акгоюнлы хәкими Абул-Фетх бегин гуллугында боландыгыны гөрийәрис [59, с. 25, 69]. Бираз соңра ша Ысмайыл гызылбаш түрки уруг-тирелеринин башында дурун Акгоюнлы дөвлетини йыкыпды ве Сефеви дөвлетини гурапды (1501). Мансур бег хем, башга энчеме акгоюнлы беглери кимин, яш гызылбаш хөкүмдарына боюн сунушдыр ве онун тарапындан 1505-нжи йылда Фарса вали белленидир [317, с. 269]. Эмма Мансур бегин бу хәкимлиги өрән аз салым довам эдиидир. Бу везише тизден Халил-Султан унваны билен зулкадыр (дулкадыр) боюндан сары-шейхли тиресинин рейси Эмет беге берлидир.

Акгоюнлыларын бейгелишине, песелишине ве ахырда сыншына шаят болан ве ин соңунда гызылбаш эмелдары болан Мансур бегин өлен вагтыны билмейәрис. 1534-нжи йылда өң Кух-Гилуе валиси болан Элвенд хан Мансур бегин оглуды. Агзалан йылда өлдүрилен Элвенд ханын ерине Шахрух Солтан унваны билен Кух-Гилуе валиси болан Мухаммедин бегин шол Мансур бегин агтыгыдыгыны билйәрис [317, с. 289—290]. Шахрух солтандан соң Кух-Гилуе валилигине Рүстем хан белленидир [317, с. 303]. Ондан соңра бу ерде Халил хан диен шахсые-те душ гелйәрис ки, ол хем Мансур бегин небересинденди. Халил хан 10 мүн авшара серкерделик эдйәрди. Халил ханын ве онун оглы Рүстем бегин 1580-нжи йылда Дүзмеже Ысмайыл (Календер) тарапындан өлдүрилмеклиги билен Кух-Гилуе валилигине Халил ханын доганогланы Искендер хан белленидир [272, I, с. 273—274]. Искендер хан Фарсдакы дулкадыр боюнын көмеги билен Дүзмеже Ысмайыл мынжырадан хем болса, өзи Халил ханын кичи оглы Шахкулы тарапындан өлдүрилиидир. Эмма бу соңкы хем гарындашы Абдуллатиф Беголы Хасан бегин берк гайтавулына саташыпдыр. Олар бири-бирине ягы болун бу ерде эсли вагт яшанларындан соң, ахырда Шахкулы хан 1590-нжы йылда Ширазда Хасан хан тарапындан өлдүрилиидир [272, I, с. 274—275]. Хасан хан ички гаима-гаршылыклар зерарлы Кух-Гилуйәни зораякдан, херхал, эдара эден-де болса, ахырда 1494-95-нжи йыларда шанын эмри билен Ферхад хан тарапындан, огуллары ве гардашы билен бирликде туссаг эдилиидир. Кух-Гилуе валиси эдилип авшарлардан

Эмир хан белленипдир [272, I, с. 502—503]. Хасан хан хакында шундан соң хич хили хабар ёкдугына середенинде, онуң ша Аббас тарапындан өлдүрилендигине ынанмак боляр. Онуң огуллары ве гардашы хем Кака галасында туссаг эдилепдир. Олар шол ерде 1609-10 йыллара ченли сакланьпыдырлар. Шол йыл болса шол ерде йүзе чыкан бир хадьсада шаха вепалылык гөркезендиклери себәли бошадьлып, горайжыларың арасына гиризилипдирлер [272, II, с. 819—820]. Авшарлар болса Эмир ханы вали дийип ыкран этмән, Халил ханың агтыгы Абүл-Фетх беги башпутан эдинипдилер. Ша Аббас авшарларың бу херекетлерине гахарланып, Фарс велятына гулам сүңнүнден болан Аллах Верди ханы гөндерипдир. Ол гелип авшарлары этмишлери үчин жезаландьрыпдыр ве Кух-Гилуйә өзи ялы гулам сүңнүнден болан бирини белләп, ызына гайдыпдыр [272, I, с. 524—525].

Кух-Гилуе авшарларының улы бир бөлегини гүндизли ве аранлы жемагатлары эмеле гетирйәрди. Ер ады хасан эдилйән бу арашларының ниредедиги билинмеди. Хәзирки заманда Шуштер этрапларында яшаян гүңдүзлилер Кух-Гилуедәки гүндизли авшарларың агтыкларыдыр. Мансур бегин хем гүндизли авшарларыңдандыгыны айтмак болар.

Хузистан хакында айданымызда болса, Тахмасп дөврүнде авшарлардан Мехди Кулы хан Шуштер хәкимиди. Ол меркезиң буйрукларыны динлемәни үчин язгарьлыпдыр. Ерине авшарлардан Хайдар Кулы Солтан иберилипдир [273, с. 294]. 1542—48-нжи йылларда Шуштер ве Дизфул валиси авшарлардан Абул-Фетх бегди [317, с. 195]. 1594—95-нжи йылларда болса ол ерде авшарлардан Шах Вирди ханы гөрийәрис. Ол шол йылда дерңев үчин ша Аббасың иберен адамсы Мырат бег тарапындан өлдүрилипдир [272, I, с. 500].

Кух-Гилуедәки гүндизли авшарларың бир бөлеги соңкы вагтларда Хорасанда Абиверд төвереклеринде, бир бөлеги болса Урмия себитинде яшаяр.

2. ИМАНЛЫ АВШАРЛАР: Эйрандакы иманлы авшарлар Дулкадырлы илиниң арасындакы иманлы авшарларың бир голудыр. Бу авшарлар Сефеви дөврүнде Анадольдан гелендир. Булар хакындакы маглуматларымыз ша Аббас дөврүнден аңрык гечмейәр. 1593—94-нжи йылларда Касым Султан буларың Хемедан себитиндәки эмирлеринден бириди. 1610-нжи йылдан соң ол шол себитде хәким болды. 1633-нжи йылда Мосулы алмаклыга гатнашандыгы үчин Сефеви көшги тарапындан ханлык унваныны алып, бу шәхериң валилигине белленди [272, II, с. 661-662, 764]. Соңкусы йыл Османлылар бу шәхере хужүм эденде Касым хан гүйжүниң пәслиги себәли, ыза чекилмәге межбур болды [272, II, с. 108]. Ондан соңкусы йыл Сефевилер ене-де Мосулы алмак үчин гошун гөндерипдилер. Оларың арасында Касым бегин оглы Келб-и Али Солтан хем барды [272, II, с. 1035]. Касым бегин болса Мосулы саклап билмәндиги үчин өлдүрилендигини аңламак

боляр. Ша Аббасың өлен вагтлары (1628) Келб-и Али Солтаның Урмие хәкимидигини хем гөрийәрис [272, II, с. 1085].

Соңкы асырларда Урмиедәки авшарларың көпүси иманлы авшарлардан болуң, хәкимлери болса Касым бегинң небересинденди [319].

Иманлы авшарлар билен, кәбир эсерлерде эдилиши ялы, йыналлылары гарышдырмалы дәлди́р. Демиргазык Сирия түркменлерине дегишли йыналлыларың Эйрандакы голы шамлы боюның жемагатларыңданды. Бу жемагат соңкы дөвүрлерде энчеме эсерлерде иналлы дийиң языландыр.

3. АЛШЛЫ: Алшлының көпеклилеринң бир голудыгыны өн гөрүдик. Оларың бири Ысмайыл хан XVI асырың ахырларында Фарсда Казеруның хәкимиди [272, I, 437, 455, 503]. Ша Аббасың өлен вагтлары улы везишеде болан үч авшар бегинден бири Сейистанда Эсфузарың ве Ферахың хәкими болан Эр-Доган хан-да алшларданды. Эйрандакы алшлы авшарларың гүндизли авшары, хатда иманлы авшары ялы көңлүк болмандыгыны аңламак боляр. Ёкарда агзалан Ысмайыл хан XVII асырың башында Ферах хәкимиди [272, II, с. 620-674].

4. УСАЛЫ: Бу авшар жемагатының гөтерйән адының манысы ве гелиш чыкышы, бизиң пикиримизче, белли дәлди́р. Ша Аббасың өлен вагтларында Күрдүстандакы Гаведуд хәкими Имамкулу Солтан шуларданды [272, II, с. 1085].

3. ЭБЕРЛИ: XVI асырда булар Казвин себитлеринде яшаярдылар. Ша Сафи тагта гечен йылында (1628) Абивердин хәкими болан Жемшид Солтан эберлиди [278, с. 12]. Недир шаның өлен вагтындакы беглеринң бири Муса бег хем эберлиди. XVIII асырда буларың кәбир голлары Тарум ве Халхалда яшаярдылар [320, с. 266].

Ша Ысмайыл ве Тахмасп дөвүрүнде авшарларың хайсына дегишлидиги билинмейән өрән көш авшар бегини гөрмек боляр. Ша Ысмайылың 1510—11-нжи йылыларда Хорасан йөришине Дана Мухаммет бегин гатнашандыгы беллиди́р [273, с. 116]. Ахмет Солтан атлы авшар ша Ысмайыл тараныңдан Фераха хәким беллениди́р [320]. 1546-нжы йылда Төвризде авшар ве зүлкадыр (дулкадыр) жемагатларының арасында чыкан бир женжел яраглы чакнышыга язылды. Бу хадыса боланда авшарларың башында Сөвүндүк бег, Шахкулы Солтан ве Махмут хан дагы дурярдылар [320]. Жанненаларбашы авшар Сөвүндүк бег 1562-нжи йылда тогсан яшында өлүди́р [317, с. 307]. Онун оглы Хүсүйин бег Тахмасп ша ве онун Мирасдары Ысмайыл ша вагтында Хорасанда дүрли санжакларда валилик эди́ди́р. Солтан Мухаммет вагтында болса Себзеварда вали везипесини альп барярка шитне турзандыгы үчин тутулыш өлдүрилиди́р [272, I, с. 291].

Тахмасп ша дөвүрүндәки авшар эмирлеринден Якуб Солтан (Кирман валиси), онун гардашы Юсул Кулы Солтан, Көроглы Хүсрев Солтан, Аллахкулы бег дагының адыны тутмак болар. Ша Солтан Мухаммет вагтындакы Ферах хәкими Хүсейин Солтан ве онун гардашы

Али-Хан Солтан хем авшарларданды [272, I, с. 140]. Булар Ферах веля-тында йүзе чыкан дүзмеже Ысмайыллардан бири билен сөвөшип өлүпдирлер. Ферах ве Эсфузарда буларың гарындашы Еген Солтан вали болупдыр [272, I, с. 275]. 1588—89-нжы йылларда жанпеналарбашы авшар Бедир ханды. Сонра ол Астрабада вали белленди. Онун ерине авшар, өңки Керман хәкими Вели-Хан гетирилди. Кермана онун оглы Бекташ хан вали белленди. Шол йылларда авшар Чобаноглу Мехдикулы ханың Хорасан йөришине гатнашыпдыр [272, I, с. 402].

Шу мысаллар Сефеви дөвлетинде авшарларың Эйранда өңе тутулян тайпаларың бири боландыгыны гөрмөк боляр. Йөне ша Аббас боюн эгмезек авшарлары кәбир халатларда гаты тутупдыр, жезаландырыпдыр хем. Ша Аббасың өмрүниң ахыркы дөврүнде авшарлардан диңе үч саны вали болупдыр. Олар, ёкарда беллейшимиз ялы, Урмие хәкими Келб-и Али Солтан (иманлы авшарлардан), Ферах ве Исфизар хәкими Эр-Доган хан (алпылылардан), Каверуд хәкими Имам Кулы Солтан (усалылардан) дагыдырлар [272, II, с. 1085]. Авшарларың хас көпчүликлейин яшаян ерлери болан Кух-Гилуе болса сүнни гулам болан эмирлер тарапындан эдара эдилйәрди. Шол бир вагтың өзүнде ша шамлылара гол япяр экен. Олардан 8 вали болупдыр. Бу бабатда шамлыларың ыз янында зулкадырлылар дурушдырлар. Тарых язары Түркмен Искендер бег шамлылара "таифе-и желиле" (улы), зулкадырлылара болса "таифе-и рефие" (бейик) дийипдир [272, II, с. 1084-1085].

Бу дөврүде гажарларың кән гөзе илмөндиклерини хем анламак боляр. Олардан диңе ики саны эмир барды. Оларың бири гажарлара соң гошулан болмалы. Кәбир тарых язарларың айтмагына гөрө, ол күрт асыллы йигрими дөрт илиндендир [272, II, с. 1085].

XVIII асырда ягдай үйтгеди. Асырың башларында шамлы, зүлкадлыр ве бейлекилер майдаландылар ве неселдилер. Авшарлар билен гажарлар болса улалып, гүйчли бойлара өврүлдилер. Авшар Недир ша Хорасандакы авшарларың Кырклы обасынданды. XVI асырда авшарларың арасында шунун ялы ады болан оба гөрүнмейөр. Шол вагтлар Түркиеде Бозокда кырклы атлы бир тире барды. XVII асырдан соң Кырклы хем-де, Көсе-Ахметли, Касымлы, Кутулы ве Бегешли атлы авшар обалары йүзе чыкыпдыр. Булардан Касымлы өз адыны, аңлайшымыз ялы, иманлы авшарларың баштутаны Касым хандан алыпдыр.

Недир ша мемлекети басыбалыжы овганлардан азат эдиши ялы, еңижи бир хөкүмдарды. Недирин йүрегинде гызгын бир түркменчилик дуйгусы яшаярды. Башга бир тараздан, Эйран Түрклүгини Түркие ве Түркүстан (Орта Азия) Түрклүгине якыналашдырмак үчин мезхеби танзимат (реформа) гечирмеклиге гиришипди. Эмма өлүм оны бу максадыны амала ашырмага гоймады.

Гажарлар-да милли пәхиме эе болан бир түрк ханеданыды. Оларың гиниш бир түрклүк аңлайышына эе болмак билен барабар, гадым түркмен ханеданлары ялы, Огуз илине ве огуз бойларына хусусы бир гызыкланма, гатнашык гөркезендиклерини хем гөрмек боляр.

Авшарлар XIX асырың башларында Эйрандакы түрк асыллы жемагатларың иң көп санлысы болуп, оларың илаты 88 мүң дийиш язылан [321, с. 955]. Хәзирки вагтда Эйрандакы авшарларың көпүси отурымлы яшайша гечипдирлер. Олар Эйраның хемме еринде хем душярлар, йөне топлулыкда Урмие ве Хамседе (Зенжан), Хемедан билен Керманшаның арасындакы Эсед-Абад себитлеринде, Хузистанда, Фарсда ве Керманда ерлешендирлер. Булардан Урмие, Хамсе ве Эсед-Абад этрапларындакылар эййем тутушлыкда отурымлы ягдая гечипдирлер. Фарсдакы йыналлы топлумының арасында габат гелийән авшар-ушагы жемагаты хем отурымлы дурмуша гечипдир. Хузистандакы гүндизли авшарлары, Кух-Гилуедәки акажери (агач-эри) топлумының арасындакы авшар жемагаты ве Кермандакы 5 мүң чадыр чемесиндәки авшар жемагатлары хенизем гөчме яшайшы довам этдирйәрлер. Булардан башга Казвиниң гүнорта-гүнбатырында 97 обадан ыбарат бир каза хем бардыр. Онуң хем ады Авшардыр [322, № 62, с. 119-137].

Авшарлар огуз тарыхымызда баш роллары довамлы суратда ойнан бейик бир бойдур дийсек, лап этдигимиз болмазды. Бу назарыетден хич бир огуз бойы онуң билен бәслешип билмез. Шу ерде олар хақында берен маглуматларымызы шейле жемлесек ерликли боларды:

1. **Решидеддин** түрклериң тарыхы бөлүминде авшарларың хөкүмдар чыкаран 5 огуз боюндан биридигини айдяр. Бу болса огузларың ысламыетден өңки тарыхында хем авшарларың мөхүм орунларда боландыгыны гөркезйәр.

2. **Селжуклар** дөврүнде өз ишлери (фаалиетлери) билен шөхрат газанан 3—4 саны огуз бойы болуп, оларың бири авшарды. Гөршүмиз ялы, XII асырың икинжи ярымында Хузистан ве оңа гоншы ерлерде 40 йылдан көп довам эден бир беглиги хем авшарлар дөредипдирлер.

3. XVI асырда Анадогыда кайыдан соң иң көп ер адына эе болан **авшарлардыр**. Бу ягдай авшарларың Анадогының еңлип алынмагында ве түрклешдирилмегинде баш ролларың бирини ойнандыгыны айдяр.

4. **Языкжюглу Алие** гөрә, Караманогуллары авшарлардандыр. Бу болуп билмежек зат дәлдир.

5. Авшарлар ойнадыгы бу улы тарыхы роллары билен XIV асырда Халап себитиндәки улы түркмен жемагатыны эмеле гетирен үч бейик бойдан бириди. XIV асырдан соң заманалар бойы Анадогыда ве Эйранда улы ишлери битирен авшарлар шулардыр. Бу авшарлар XIV асырда **Дулкадырлы** беглигиниң дөредилмегине, Сиси еңлип алмактыга хем гатнашандырлар.

6. XV асырда авшарларың **Актоюнлы** дәвлетине якыңдан гатнашандыклары гөрүңйәр. Шунуң нетижесинде оларың бир бөлегі Эйрана

гидендир. Олар эсасан мансур бег авшарларыдыр. Сефевî дөвлетинин гурулмагындан сонра Анадольтдан Эйрана тэзе авшар жемагатлары гөч этди. Шейлеликте, Эйранда кувватлы бир авшар жемагаты эмеле гелди. Бу авшарлардан болан Недир газанан үстүнликлеринин нетижесинде Сефевî хәкимиятинин ерине өз хәкимиятини эсасландырды. Авшарлар хәкимиятлерини элден гидеренлеринден соң хем барлыкларыны гүйчли суратда довам этдирдилер. Шу гүн Эйрандакы көпчүлик түрк халкының улы бир кысмы авшарлардыр.

7. Анадольтдакы **авшарлар** хакында айданымызда, олар XVI асырдан бейлөк дүрли этрашларда яшадылар. Иң улы авшар жемагатлары XIX асырдың икинжи ярымына ченли гөчме яшайшы довам эдиң, сонра эсасан Кайсеринин Пынарбашы, Сарыз ве Томарза казаларында ерлешидилер.

3. КЫЗЫК

Кызык ады тарыхы чешмелерде душмаса-да, язгы депдерлеринде ве архив весикаларында бардыр. Депдерлерде кызыклара дегишли 28 ер ады габат гелийэр [62, с. 467-468]. Олар шу гүн хем көпленч өңки атлары билен беллидир. Шоларың бәш санысы Анкараның Чубук ве Аяш казаларындадыр.

Кануны дөврүне дегишли депдерлерде Халап түркменлеринин арасында бир кызык тиресине душ гелинийэр. Ол болса бири 162, бейлеки 16 салгыт өйи болан ики гола бөлүнйэр. Бу тирөнийэ илаты вагт гечмеги билен артыпдыр [284, с. 73—76]. Олар XVII асырда Антеб себитинде отурак-кызык ады билен таналыпдырлар. Отурак-кызыклар Солтан Ибрахим (1639—1648) дөврүнде Антеб себитиндеки Огуржа, Дамлалыжа, Чай-Куйы, Сакал, Гара-Динек, Ялан-Каз, Үч-Килисе ве Ташлыжа атлы обаларда, Антеб шәхеринде ве шоңа гарашлы кәбир оба ве шәхерчелерде яшапдырлар. Булардан башга Михмадлы ве Боз-Атлы обаларының хем кызыклара дегишли боландыгыны билйәрис [284, с. 76, 94]. Отурымлы кызыкларың ерлешен местенлери XIX асырдың ахырларына ченли өз атлары билен аңылан нахие таралыңдан эдара эдилитпидир. Хәзирки вагтда оларың ерлешен обаларының әңчемеси өңки атлары билен сакланып галыпдырлар.

Солтан Ибрахим дөврүнде кызыкларың отурымлы яшайша гечмедиклери гечер-кызык адыны гөтеришдирлер, оларың 149 салгыт төлейән адамлы илаты болупдыр. 1690-нжы йылда гөчер-кызыклар-да, отурак-кызыклар-да Австрия уршуна чагырылыпдырлар. Отуракларың башында Гара Кетхудаоглы Бекир бег, гөчер-кызыкларың башында болса Хажы Зекеряоглы Ассаф бег ве Кызык Мехмедоглы кимин беглер дурупдырлар [226, с. 83].

XVIII асыра дегишли весикаларда кызыклар харамейн ушшерифейн аширетлеринден бири дийип белленилипдир [226, с. 203]. Булар Пехливанлыларың гарамагында болушдырлар, өзлери-де гөчеркызыклар экени. Булардан башга кызыклардан бир голуң XVII асырын башларында Меркези Анадола гелендигини хем аңмак боляр [226, с. 68], йөне онуң соңкы ыкбалы хақында энтек хич хили маглуматымыз ёк.

XVI асырда кызыкларың бир голы болса Димашк себитинде яшаярды. Кануны дөврүнде буларың 66 саны салгыт төлейән өйи бар дийип гөркезилипдир [284, с. 76, 95].

II. БЕГДИЛИ

Бу бой Решидеддиниң "Огузнамасында" хөкүмдар чыкаран бәш бойдан бири дийип белленйәр. Ол Хорезмшалар ханеданыны хем шу бойдан чыкан хасап әдйәр [1, с. 384]. Эмма муңа ынанмак мүмкин дөлдир.

XVI асырың язгы депдерлеринде бегдилә дегишли 23 ер адына душ гелинйәр. Шонуң билен бирликде бу бой 16-нжы орунда ер аляр. Хәзир ол ер атларының ярысы галышдыр [38, с. 55].

Бегдили Демиргазык Сириядакы түркменлерин бозок голуна дегишли. XVI асырың икинжи ярымына дегишли ресми китапдакы түркмен бойларына ве неберелерине дегишли бөлүмде бегдилилерин хем ады бар [323]. Халил әл-Захриниң ишинде хем олар хакда гүррүң әдилйәр [323, с. 105].

Бегдилилер Сефеви дөвлетиниң гурулмагына хем гатнашышдылар. Шонуң билен багланьшыклылыкда буларың улы бир голы Эйрана гидиди. XVI асырда Бозулус ве Ениилиң арасында Демиргазык Сириядан бөлүнип гайдан бегдили голлары барды. Шейле-де Ич-Ил себитинде хем Демиргазык Сириядакы эне голдан айрылан өзбашдак бир бегдили тиреси болушдыр.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Кануны дөврүнде илкинжи йылы-рында Халап түркменлери арасында болан эне бегдили голы бу ердәки түркмен жемагатының иң улусы боландыгы үчин, биринжи орунда белленишдир. Шол вагтлар бегдили 40 обадан ыбарат экен. Булардан биринжи оба боюң өз адыны гөтерипдир ве 260 салгыда дегишли адамдан ыбарат болушдыр. Шол жемагатларың 20 өйли кичи бир голы хем болуп, ол Халап веляягының гүндогар тарапларында яшапдыр. Кичигаражалы ве улы-гаражалы жемагатларындан соңра күртлер диен жемагаты гөрийәрис. Онуң хем салдамлы бир голы Бозулусың арасында яшапдыр.

Өң хем беллейишимиз ялы, ол заманларда түркменлер арасында, кәбир ынанчлар билен багланьшыклылыкда Арап, Татар, Күрт, Черкез ялы ковум атлары әркек огланлара дакылышдыр я-да лакам хөкмүнде берлишдир.

Байрамоглы вели кетхуда ве бозлы жамагатларының ызындан бегдили боюның боз-гоюнлы атлы бир улы жамагатының ады тутуляр. Бу жамагат 1520—25-нжи йылларда бирнече гола бөлүнидир. Оларың башында бег унванлы шахсыетлерің боландыгы гөрүнійәр. Булардан 25-е ченли салгыт төлейән өйи болан биринжи бозгоюнлы голы тутушлыгына бег унванлы шахслардан эмеле гелидир. Бу голуң башында шол вагтлар Ат-Гүнден бегің оглы Караман бег дурупдыр. Бу жамагатың икинжи голы Махмыт бегің эдарасында экени. Бозгоюнлы жамагатының асыл улы голы болса Халап түркменлериниң Ени илдәки ябан-әри диен голуның арасында яшандыр. Ол хакда апақда айратың гүррүң эдилер. Бозгоюнлы жамагатының бегдилилерің бой беги небересидигини аңламак боляр. Ракка гөчүрилиште бегдилилерің башында болан Фируз бегің оглы Шахин бег шол бозгоюнлыларданды [284, с. 79—80, 95, 97].

Бегдили жамагатының 5-нжи орундакы кузужаклы топарының 45, 13-нжи орундакы Балабанлы топарының 100, 15-нжи орундакы Таш-башың 76, 19-нжы орундакы димеклиниң 96, 22-нжи орундакы улашлының 39, 25-нжи орундакы таталының 177 салгыт төлейән өйлери болупдыр. Булардакы улашлылар билен Гавур дагларындакы улашлылар арасында хич бир багланьшык ёкдур.

26-нжы ве 27-нжи орунлардакы бегдили жамагатлары хакында айдыланда болса, оларың дин ве тарыкат адамларындан эмеле гелендигини гөрмек боляр. Оларың биринжиси Хажа Али Шейх адыны гөтерійәрди ве дөрт саны шейх небересинден дүзүлійәрди. Деңдерде бу шейхлерің "гадымдан гелиән әр (эрен, пир диен ялы — терж.) ожагы болуп, хер йылда үч келамуллах хатм эдиң, согабыны Хезрет-и Худавендигара (Кануны) багышлаяң, догалары макбул (гечгин — терж.) кимселердиги" белленилидир. Шейхлерден ыбарат болан икинжи бир оба Боз-Гейикли адыны гөтерійәр. Бу ердәки 17 кишиниң "гадымдан гелиән важып ур-риае кимселердигини", өйлерине "гурбан, чырак гелүр дервүшлердиклерини", ве "хем ёкарда агзалан бегдили жамагатының улыларыдыкларыны" айдындырлар [324, I, с. 25]. Шу маглуматларың үсти билен шу гүн хем Гази-Антеп ве Сириядакы түркменлерің еке-тәк валиси сайылян Боз-Гейикли Дедәниң хайсы боя дегишли боландыгыны ве бу дедәниң огулларының болуп-болмандыгыны өврөнйәрис. Ол маглуматлара гөрә, Боз-Гейикли Дедәниң XV асырда яшандыгыны чак этмек болар.

Бегдили боюның илаты XVI асырың довамында мыдама артып дурупдыр. 1577-нжи йылда Халап түркменлериниң санжак бегине иберилен бир хөкүмде бегдили боюның дәвлете гаршы питне турзан арап эмири Абу-Ришоглына ярдам эдйәндиги дуйландыгының язылыпшы ялы, шол йылда язылан башга бир хөкүмде бегдилилерден Синжан, Гара-Шейхли ве Чоплы обаларының ёл урмак ве талаңчылык билен мешгул боландыклары белленилидир [214, № 18, с. 13]. Наима диен бир язар бегдили

түркменлериниң Халапдан Диярбекире ченли яйрап ятан гинишлигиниң говы яйлаларына эдиклерини язар. Шол язарың сөзлерине гөрө бегдили түркменлери шол гөзөл яйлаларда паракат отурман, дайханларын экинлерини доварларына ийдирийердилер ве салгыт бермекден боюн гачырылдылар. Шол себешли 1630-нжы йылда Багдады гайтарып алмакльга буйрук берлен Везир-и Азам Хүсрев паша Халапдан херекете башламаздан өнүрти, гошун гөндериш бу бойы ёла гетирипдир, берги-борчларына дерек болса 10 мүң гоюн ве 100 чемеси дүелерини элдеринден алыпдыр.

Бегдили бойы хакында шол асырын ахырларына дегишли мөхүм маглуматлар бардыр. Йөне олар хакында гүррүн этмезден өнүрти, онуң Енийилдеки голуны танатмак герек.

2. ЕНИ ИЛ: Бу ердәки бегдили жемагаты, өң айдышымыз ялы, Халап түркменлериниң арасындакы эне голдан яңы айрылан ве онуң билен хемише гатнашыкда болан голдур. Бу гол Кануны дөврүнде үч оба бөлүниидир: Дөве-Таш 75, Боз-Үйүк 62, Еллиже жемагатына дегишли Алажа-Хан 70 салгыт төлейөн өйден ыбарат болан. Булардан илкинжи икиси боюң адыны, үчүнжиси болса Гүнеш диен ады гөтерипдир.

Мырат III (1574—1595) дөврүнде бегдили голуның көпсанлы бир жемагат дережесине етендигини гөрмөк боляр. Бу дөврүде бегдили жемагатларының обаларындан иң улусы эмтилеклиниң 61, онуң голлары Бекмишлиниң 26, Арашланың 22, Факихлиниң 56, Синжаның 80, Гүнешиң 93 салгыт төлейөн өйлери болупдыр. Илаты bize белли болмадык Казлы хем шу гола дегишли экени. Эмтилеклиниң бир шахс ады болмагы мүмкинди. Эмтилеклиден сонра бу бегдилиниң ене-де көш жемагатлары гүррүңини этмәге мынасып голлардыр. Олардан Кара-Хасанлының 38, Гаражалының 82, Сүлейман кетхуданың 128, Тонакылының 50, Гүнүң 83, Отамышылының 49, Гара-Шейхлиниң 97, Чобан-Беглиниң 24, Бозгоюнлының 86, башга бир Бозгоюнлының 47, үчүнжи Бозгоюнлының 32 ве Кузужыкылының 15 салгыт төлейөн өйлери болупдыр [284, с. 99—100].

1698-нжи йылда бегдили боюның ёкарда ады тутулан бозгоюнлы ве гара-шейхли жемагатлары Элбистан касабасына чозуп, оны 40 гүнлөп габапдырлар. 500 адамы өлдүрип, 500 аял, оглан-ушагы есир алыпдырлар [226, с. 79]. Бу өрөн улы, эмма ынанылмасы кын бир хадысалыр. Үстесине, Элбистан этрапы бегдили жемагатларының ёлуның үстүнде болан бир ер хем дөлдир.

XVII асырын ахырында бегдили беглери 150 атлы билен Австриядакы урша чагырылыпдырлар. Ол беглер шулардыр [226, с. 84] Фируз бегоглы Шахим бег, Шедюглы Тонал Ассаф бег, Бекмишли Ганим бег, Көр Насыр бег, Йүз Хатим Агаоглы Хасан бег, Сейф Хан бег, Абу Сейфоглы Мирза Ысмайыл бег, Кара-Шейхли Гызыл Идрисоглы Муса бег, Шейх Муса Кетхуда, Ша Ысмайылоглы Мехмет бег, Бозгоюнлы

Ахмет кетхуда, Кара-Шейхли эл-Изогуллары; Кенан ве Кессал бег, Кыргыл Яхяоглы, Бозгоюнлы Муртаза кетхуда, Дөгерли Еди бег.

1690-нжы йылларда бегдили бойы бүтин обалары билен Акжа-Келеден Ракка тарап гидийән угурда, Белих чайының як-ларында ерлешмек барада буйрук альпыдылар [226, с. 100—109]. Шей-леликте, бегдилиниң багтлы дөври тамам болды, ажы ве эжирли гүнлер башланды. Ракка гөчмелилер, эсасан, шол вагта ченли башга ерлерде ерлешмедик жемагатларды. Баштутаны Хажы Альюглы Ганим бег болан бекмишлиниң 500, кетхудасы Тоал Ассаф болан гара-шейхлиниң 600, Фируз бегин оғлы Шахин бегин эдарасындакы бозгоюнлының 600, Сейф ханың эдарасындакы бейлеки бозгоюнлының 200, Пир-Будакоғлы Мех-медиң ве Сатылмышың эдарасындакы Димеклиниң 500 салгыт төлейән өйи барды. Жеми 3200 салгыт төлейән өйден ыбаратдылар.

Халап түркменлериниң бегдилилериниң гөч эври берлен обалары Татарлы, Казлы, Балабанлы, Араплы, Таш-Баш, Синжан, Гүнеш ве баш-галарыды [226, с. 100—109]. Булар ерлешдирилен меканларында ёл тала-мак билен мешгулланьшдырлар. Бир бөлеги болса өзлериниң өрән хала-ян ерлери Урума (Анадолы) гачьшдырлар. Эмма хөкүмет берк тутуп, оларың көпүсини ызына гайтарыш гетиришдир. Умуман, гөчүрилип гетирилен меканларындан ирде-гичде гачыш гиден бейлеки түркмен уруг-тирелеринден тапавутлылыкда, кабыла гурлушыны йитирмезлиге чалышян бегдилилер эсасан Раккада галышдылар [325, с. 58—59]. Бу меканда ерлешмегин башында дуран Кады-заде Хүсейин паша, оны тамамлан болса Юсуп пашадыр. Бегдили боюның бу мекана гелип ерлешмегине дегишли шейле шыгыр галышдыр.

*Кадыоглы Юсуп паша геленде,
Бу яланчы меңки дийди бегдили.
Сегсен муң өйлүси Ракка баранда,
Таййы, мувалыны гырды бегдили.*

*Урулар депреклер, иңилдәр даглар,
Награлар дартылар, энелер аглар,
Гүрлөп Фыхана гондугы чаглар,
Шемседдинден гүзер этди бегдили.*

*Дөвүлди давуллар, парлады санжак,
Гоч йигит атына даканда понжак,
Хамед Аббас бир иш тутупды, анжак,
Гөч билен душмана барды бегдили.
Шейх Эфенди бейле чалды калем,*

*Бегдилиниң ады тутды элери,
Аннек Сүддоглы Хүсейин Челеби,
Өңбашчыңыз Жабер олсун, бегдили.*

*Байдак чекип гитсек, Шарк Өйи йырак,
Гара гүн иненде аширет герек,
Шу гүн шөхрат газанды Сойбан Барак,
Мүнди депә, санжак дикди бегдили.*

*Таш-Темир-де бу гүн сөзләр өзүнден,
Бахседелиң бегдилиниң азындан,
Ала Бужак Кеттелиниң дүзүнде,
Хамедин санжагын басды бегдили [326, с. 6].*

Бегдилиниң гөчүрилиш гетирилен ерине Жолаб диййәрдилер. Ол Урфаның гүндогарындакы бир обаның ве деряның адыдыр [327, II, с. 96]. Эвлия Челеби [250, III, с. 166] Жолабы бир касаба дийиш гөркезиңдир. Бегдили бойы Харраның янындакы Айн Арус ве Акжа-Каледен тә Ракка барянча Белих чайының боюнда ерлешдирилен. Баштутанлары болса бозгоюнлыздан Фирух бегин оғлы Шахин бег, онун гардашы Кенан бег ве Курд бегди [325, с. 55]. Шахин бег бүтин бегдилиниң баштутаны болса герек. Шол вагтлар ол Ракка гөндерилен әхли жемагатларың гөч саларлары, баштутаныды. Гөч баштутанлыгы дөвлет тарапындан белленилип, онун везилеси жемагатларың өз гөркезилен ерлеринде отурмакларына гөзегчилик этмек, араларында тертип ве асудалык сакламакды Шонуң үчин гөч баштутанына Балис [328] санжагының беглиги берлиндир. Шахин бегден сонра гардашы Кенан бегин гөч баштутаны боландыгыны билйәрис [329, с. 28—29].

Ракка себитине ерлешдирилен бегдили ве башга жемагатларың хатыраларында Шахин бегин ерине какасы Фируз ады гөчйәр.

Шол дөвүрден шейле бир гошгы галыңдыр:

*Топланды аширет, гелдик Жолаба,
Баш бендимиз Фируз бегинки дәлмидир?
Эмр этди беглер, гондук бу яна,
Хажы Алиниң юрды Сейлан дәлмидир?*

*Шол ерден ашагы Будак дүзүди,
Бенд әси атма-ат әдип азылды,
Шол ерде Берк агаң кейпи бозулды,
Несиллерниң юрды Ширван дәлмидир?*

*Юрт берилди Улашлының бегине,
Ол хем гонды Берк агаң сагына,
Фыркат гелди Акжагалаң дагына,
Байындырың юрды Горжан дәлмидир?*

*Дедемоглы, ок-яйларым герилсин,
Герилсин байдаklar, керней урулсын,
Награлар чекилсин, башлар ярылсын,
Абдалларың юрды Өрен дәлмидир? [330, I, с. 35].*

Айтмакларына гөрә, Фируз бегинң несли: "Бу ярамаз ерде яшалмаз" дийип, биртопар обаны хем альпи, Эйрана гиден болмалы [330, I, с. 30]. Умуман, Османлы дәвлети булара аз гарашык эдиңдир. XV асыр билен XVI асырың илкинжи чәръегиндәки гөчме бег неберелерини соңра гөрүп болмаяндыгының эсасы себәби, оларың Эйрана гидендиклери болса герек. Эйрана геленлеринден соң болса булар говы везишелер альпидырлар, түрк бегзадалары хөкмүнде хорматдан пейдаланыпдырлар. Ол хақда шейле гошгы дүзүлиңдир:

*Сәхерден овазы багрымы дилер,
Дурнаның ганаты көз киби янар,
Гөтермиш ганатын явру баи санар,
Фируз бег Ажәме гитди, дурналар.*

*Еди атлы уградык, Аллахдан медет,
Етмиш мүн өвлүйә эйлесин хұммет,
Юрдумда гараишсын оглум Мухаммет,
Фируз бег Ажәме гитди, дурналар.*

*Дуррукларыңыз чалып яйладан иниң,
Иниң Айн Элизе, соң Асман дөнүң,
Бегден изин олды, гонуша гонуң, [59, I, с. 249]
Фируз бег Ажәме гитди, дурналар.*

*Менден салам болсун Хазна хатына,
Чыкарсын аллары, гара гейинсин,
Көрпе оглуң гудретине сыгынсын,
Фируз бег Ажәме гитди, дурналар [329, с. 33].*

Бегдилилер, херхал, өзлерини жөвзалы Ракка чөллеринде ташлап гиден беглерини унутмандырлар ве онуң адыны несиллерине гоймак

(Фируз шекилинде) билен, ол хатыралары заманамыза ченли яшадьпыдырлар. Бу Фируз бегин гөч баштутаны Шахин бег болмагы мүмкндир. Шахин бегин Фируз бег атлы бир оглунын болан болмагы хем мүмкндир.

Бегдилилер ве башга түрк жемагатлары сонра Ракка себитинде дине бир сувсузлык ве яндырыжы ыссы билен дәл, арап тайпалары билен хем чакнышмаклыга межбур болуцдырлар. Чакнышыклар, эсасан, хас көплүк болан тайй ве анезен арашлары билен болярды. Бу саны боюнча улы ве урушжаң кабылалар билен олардан хас аз санлы бегдилинин ве бейлеки тирелерин батыргай сөвешендиклерини гөрийәрис [360, с. 336]. Ракка гөчүрилен түркменлерин арашлар, ришванлар ве миллилер (күртлере дегишли — терж.) билен эден сөвешлерине дегишли көп шыгырлары хәзирки вагта ченли сакланышдыр. Шу хасратлы шыгыр шол сөвешлер билен багланышыклы боларлыг

*Ракка чөлүнден гелен батырлар,
Ракканың гунча-гүли солдумы?
Ол тарапдан гелди якымсыз хабар,
Жерид Бекир өлди дийрлер, өлдүми?*

*Жерид Бекир өлсө, гырылар килит,
Ёлумыза чөкди бир гара булут,
Гөрдүли Керим хем Байындыр Халит,
Голы баглы желлатлара бардымы?*

*Гул Садунам дийр-ки, гөрмедик вепа,
Хөкүмим йөрәрди ол Кандан-Капа,
Ол Улашлыоглы Хажы Мустапа,
Йигитлерим бөлек-бөлек болдумы? [329, с. 19]*

Шыгырда, гөршүмиз ялы, ол сөвешлерде шөхратланан йигитлерин атлары тутуляр, Жерид Бекирин өлүмине болан хасрат дуоляр. Жеридлерден бир жемагатың хем бегдилилере гоңшулыкда Белих чайынын якаларында ерлешендигини билйәрис [325, с. 54, 57—59]. Булар сил-сүпүр жеридлери болуп, инди Кыршехире ве Кесине гарашлы обаларда отуярлар [361, № 24, с. 3—9]. Баракларың хем бир жерид тиресидиги хакындакы пикиримизи өң айдышдык. Бегдили бойы Ракка себитине өвренишипди ве ятламалара гөрә, хатда өзлеринин гүйчли ягылары болан арап бойларыны эймендирипди. Хатыралардан аңланылыпшына гөрә, бир кервен талаңы себәпди Халап валиси Аббас паша Раккадакы түрк жемагатларынын үстүнә гелип, буларың даргамагына себәп болуп-

дыр. Шу ашакдакы шыгыр түркменлерин Аббас паша билен сөвешендигини гөркезйәр.

*Овал башдан гелдик, гөч башлананда,
Дагытдың Жулабы, сен, Аббас паша,
Илим сиз-де гөрүң, замана шейле,
Дагытдың Жулабы, сен, Аббас паша.*

*Хайдарлы, Челеби чыксын бир яна,
Араплы, Кадырлы дөнди арслана,
Чар янымыз дөнди гана, думана,
Дагытдың Жулабы, сен, Аббас паша.*

*Гүнешли, Улашлы дөвүше инсин,
Байындырлы, Казлы аркада дурсун,
Торундыр Шак өйли тайынлык гөрсүн,
Дагытдың Жулабы, сен, Аббас паша.*

*Мехмет бег диер-ки, билим бүкүлди,
Гөзүм яшы сыналара дөкүлди,
Аширет сөкүлди, бендим йыкылды,
Дагытдың Жулабы, сен, Аббас паша [329, с. 55].*

Бу ваканың XIX асыра дегишлидигини аңламак боляр.

Ракка гиден бегдилилерин бир топары Антебин гүнорта тарапларында ерлешипидир. Олардан алты саны оба хазир Сирияның чаклериндедир.

Араплы сыргынына дегишли обаларың көпүси Түркияде, үч оба болса (Чөрген-Хүйүги, Төлейи, Агдаш) Сириядадыр. Гара-шейхли жемагатының обалары тутушлайын Түркияде болса, бекмишли жемагатының обалары Сирияда галышдыр. Казлы, гүнеч-байрактар, кадирли, хажы-махлы, хайдарлы, челеби жемагатларының обалары-да Сирия топрагындадыр.

Бегдилилер отурымлылыга геченлеринден соң, узак вагт гечен-де болса, бой гурлушыны унутмандырлар. Раккада ерлешмеклиге ве соңкы вакалара дегишли хатыралар хенизе ченли жанлы бир шекилде сакланышдырлар. Авшарлардакы ялы, буларда хем гөчүше, гөчме араптар ве башга жемагатлар билен болан урушлара дегишли шыгырлар бар.

3. БОЗУЛУС: Бу ердәки бегдили голуның Демиргазык Сирияда яшаян эне бегдили боюндан айрылан жемагатдыгыны өң айдышдык. Кануны дөврүнде бегдилилер 200 саны салгыт төлейән өйлүден ыбарат

болан. Селим II дөврүндө булар хас кувватлы боя өврүлишдирлер. Эййем 615 саны салгыт төлейөн өйлүлери бар экени [284, с. 85, 100].

1587-нжи йылда бегдилилерин баштутанлары Ушак, Мехмет ве Доганоглы дөвлете гаршы питне турзан Ракка беги Абдуррахман билен Урфа беги Зухрабы тутмак бабатда Ракканың беглербегиси Мехмет паша көмөк бермек хакында буйрук алышдырлар [214, № LXIV, с. 62].

4. ТАРСУС: Бу себитдәки варсак бойларындан иң улуларының бири болан Кусун тоштумының арасында Бегдили атлы, салгыт төлейөни 54 өйлүдөн ыбарат оба болушдыр. Олар Кануны дөврүндө экеранчылыга башлашдырлар [284, с. 86—100].

5. ИЧ-ИЛ: Бу себитдәки белли-башлы жемагатлардан бири-де бегдили боюна дегишлидир. Онуң Баезид II дөврүндө Гүлнар казасындакы 14 саны обасының хер хайсында орта хасандан 30—40 салгыт төлейөн өйли бар экени. Булардан башга энтек экеранчылыга гечмедик бегдили жемагатлары-да болан. Оларда салгыт төлейөниң саны 56 өйли экени [284, с. 85, 100-101]. Ич ил санжагындакы бегдилилерин баштутанларының Бегдили огуллары боландыгы деңдерлерде язылшдыр.

6. Эйран бегдилилери: Демиргазык Сирия түркменлери Сефеви дөвлетиниң гурулмагына шумлу (шамлы) ады билен гатнашпыды. Ша Ысмайылың какасы шейх Хайдарың вагтында сефеви мүридлеринин арасында шамлыларың (шумлы) өрөн көп боландыгыны билйәрис. Сефеви дөвлетиниң баш даянжы болан түрк жемагатларындан бири болан шамлулар эсасан бегдилилерден, йыналлылардан ве худавенделилерден ыбаратды. Соңра болса оңа авчы, балабанлы, бижерли, арабгырлы ве кераметлы ялы түркмен жемагатлары хем гатнашпыдылар. Шамлылар ша Аббас дөврүндө бүтин гызылбаш бойларының оң сапларында дурялды. Везинелерин улусы шулара берилйәрди. Эмирлерин көпүси шуларданды. Ша Сефеви вагтында хем шейле ягдай довам этди.

Бегдили голуның шамлыларың арасында илагасы бир жемагат боландыгыны аңламак боляр. Сефеви дөвлетиниң эмеле гелмегине гатнашан шамлы Абди (Абидин) бегин ве онуң оглы мешхур Дурмуш ханың бегдилиден болмагы әхтималдыр. Ша Тахмасп билен тагт давасыны эден гардашы Элкас мирзаның адамларындан болуп, соңра-да Тахмаспың тарапына гечен Берекет Халифәниң бегдилидендигини билйәрис [273, с. 315]. Солтан Мухаммет дөврүндәки эмирлерден Ахмет бег хем бегдилиденди. Ахмет бег 1593-94-нжи йылларда ша Аббас тарапындан Лахихана даруга эдиш белленишди [272, I, с. 369—459, 461—462].

Ёкарда яңзыдылышы ялы, ша Аббасың шамлы боюның беглерине гол яшандыгыны гөрмөк боляр. Онуң дөврүндө бу бойдан улы эмирлер чыкшдыр. Шамлы эмирлеринден бегдили жемагатындандыгы билинйөн (яңкы Ахмет бегден башга) бөш гардаш барды ве олар ша Аббасың якын адамларынданды. Бу бөш гардаш шулардыр: Мухаммет бег, Хайдар бег, Сары бег, Капан бег, Зейнел бег. Мухаммет бег 1618—19-нжи йылларда өлүшдир. Онуң эмләги энебир гардашы болан, харемхананың

ишикагасыбашы Хайдар Султана галышдыр [272, II, 443, 697]. Хайдар Султан хем 1618—19-нжы йылларда өлүңдир ве онуң бай эмләги оглы Нур уд-деhre галышдыр. Ол говы гөрүлйән бир етгинжек экени [272, II, 860, 929]. Нур уд-деhr шол вагтлардакы кәбир йөришlere гатнашышдыр [272, II, с. 929, 1032-1035]. Сары бег 1602—03-нжи йылларда Османлы гошуны билен болан сөвешде көп иш битиришди. Өзи хем 1612—13-нжи йылларда Сары-Гуркан ве Гаверд (Керман-шах себитинде) хәкими болуп, 1623—25-нжи йылларда болса Хилледе хәкимлик эдишди [272, II, с. 614, 856]. Гардашларындан Капан Султан 1609—10-нжы йылларда Османлылардан гайтарылып алнан Урмие галасының хәкимлигине белленсе-де, 1615-нжи йылды ахмал дүшүп, галаның күртлерин элине гечмегине себәп болушдыр. Ол, херхал, гардашларының аркасындан, диңе везипесинден бошадылмак билен чәкленип, башга жезалардан аман сышып билипди [272, II, с. 282, 797]. Зейнел бег ша Аббасың говы гөрйән адамларындан болуп, тушмалбашыды. Хөкүмдарың өлен вагты онуң ишикагасыбашы ве шол бир вагтда Рей хәкими боландыгыны билйәрис [272, II, с. 1084].

Ша Аббас дөврүнде бегдили беглериниң бири хем Гүн-Догмуш султанды. Ол ша Аббасың Багдада эден биринжи йөриши вагтында Керкук этрапларындакы Таукдады. Шу ерде ол шаның гатына чыкып, онуң гуллугына гиришди ве султанлык унваныны алыпдыр. Гүн-Догмуш султан Азербайжанда дүрли ерлерде болуп, көп мүлклер эдинишди [272, II, с. 1084—1085]. Османлы үлкесинде ша Аббасың гуллугына гирен бу Гүн-Догмуш султан ве онуң ыгтыярындакы бегдилелер Боз-Улусың арасындакы бегдили жемагатындан болмалы.

Анадолыдан Эйрана болан гөчлер XVIII асыра ченли довам эдишди. Гоншы дөвлетлерин кувватланмагы үчин серишде болмасын дийип дашарык ат сатмаклығы хем гадаган эдип йөрен Османлы дөвлети бу гөчлери дурузмак үчин уллакан чәре гөрмәндир. Хатда түркмен беглерине ве бейлеки өңе дүшйәнлерине сипахилик кәрини хем берәймәндир.

Ша Аббасың оглы ве мирасдары ша Сефи дөврүнде хем бегдилелер өңе тутулышдыр. Олардан бири Зейнел бег өрән бейгелишди, йөне Османлы Хүсрев нашадан еңилендиги (1630 й.) үчин өлдүрилишди [272]. Башга бир бегдили беги Накди бег ханлык унваны билен Мерве, соңра Кух-Гилуе хәким белленишди (1634 й.). 1637-нжи йылда ол Багдатда Османлылар тарапындан есир алышды. Шонуң үчин Кух-Гилуе валилигине Феррашхане даругасының оглы Зейнел бег белленишди. Феррашхане даругалыгы мерхум Зейнел ханың оглы Хайдар беге берлишди [272].

Аббас II (1642—1667) хөкүмдарлығының илкинжи йылларында ады тутулан Сары бегинң оглы Сафи Кулы бег Султание ве Зенжаның хәкими болушдыр [331, с. 28, 62]. Өң хем айдышмыз ялы, XVIII асырда шамлы бойы хем башга әңчеме голлар кимин говшапдыр. Шол себәпли

олар шол дөвүрде өрөн аз эмир чыкарандырлар. Булардан афшар Шарух Солтаның хызматында болан Мухаммет Заман ханы ве Мустафа ханы агзамак болар [332, 139]. Шол асырда тезкире язан Лутф Алы бегин-де бегдилидендигини билйәрис. Яңкы ады агзалан Мустафа хан Лутф Алы бегин-да доганогланы я-да доганогланының перзендиди [333, VII, с. 94].

Шамлыларың йыналты тайпасы Шах-Севен диен ат билен өз барлыгыны хәзирки заманымыза ченли довам этдирди. Бу гүн Хемедан себитинде тутушлыгына отурымлы яшайша гечен обалардакы гарагөзли тайпасының-да шамлыларың галындысы болмагы мүмкин. Хәзир Эйран-да бегдили адына душумаяндыгы үчин, яңкы гарагөзлүлерин шолары довам этдирийән болмагы болуп биләйжек зат.

Этрек ве Гүрген деряларының аралыгында яшаян түркмен гөклең тайпасына дегишли бегдили тиреси бар. 1863-нжи йылда ол шу голлара бөлүнйәр экен: чакыр, голы гара, байнал, арап, саравул панк, аман хожа, боран, гарышмаз. Оларың саны гаты көн дәл. 1840-нжы йылда онуң 400 машгаладан ыбаратдыгыны языпдырлар. Бу тирә чакыр бегдили хем дийилйәр.

Й. ГАРКЫН

Гаркын Кашгарлыда ады кесгитли берилмедик ики боюн биридик. Йөне, нәхили-де болса, ол огуз тарыхында мөхүм бир роль ойнан жемагатдыр. XVI асырда 62 саны ер бу ат билен таналыпдыр. Гаркын бойы маглуматларда бөшинжи орны эләңдир. Бу бой деңдерлерде Каркын, Гаркын ве Каргун дийин дүрли шекилде язылыпдыр. Олар эсасан Халаң түркменлери, Боз-Улус, Дулкадырлы улусы, Хамид санжагы себитлеринде яшандырлар [244, III, с. 199].

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: гаркынлар бу ерде 193, 71 ве 41 сан салгыт төлейән өйлери болан үч гола айрылыпдырлар. Булардан сонкы гол девечилер адыны хем гөтеридир. 1570-нжи йылда бу жемагатың асыл, улы голуның Айынтаб ве Рум-Кале тарапларында яшандыкларыны гөрмек боляр. XVII асырың орталарында гаркынлар отурак-гаркын ве гөжебе-гаркын диен ики тогара бөлүнишдирлер. Шол вагт гөжебелер 218 салгыт төлейән өйлүден, отурымлы гаркынлар болса 74 өйлүден ве 24 саллахдан ыбарат болуңдыр. Булардан башга 5 өйли кичижик бир гаркын жемагаты Халаң шәхеринде, 3 өйли кичижик бир гаркын жемагаты болса ивеги жемагатына дегишли бир обада яшандыр. 11 өйли бир гаркын жемагатының Шам велятында Аралыкөйи атлы ерде яшандыгы хем билинйәр [284, с. 86, 87, 101—102].

2. БОЗ-УЛУС: гаркынлар бу ерде үч гола бөлүнип яшандырлар. Оларың икиси асыл боз-улус, бири болса онуң дулкадырлы тошлумындан болуңдырлар [284, с. 88].

3. ДУЛКАДЫРЛЫ: бу ерде гаркынлар саны боюнча көп болан. Эмма олар топбак жемагатлар дәл-де, дагынык халда яшандырлар. Оларың иң топбак ерлери Дулкадырлы илинин Докуз, Бишанлы обаларыңда экени. Бу жемагат, бейлеки энчеме жемагатлар ялы, гүнортадакы Каргылык этрапларыңда яшандыр [284, с. 87—88]. Докузларың арасыңда Гаркын атлы обаның болмагы бу ики жемагатың арасыңда бир гарындашлык гатнашыгыны бардыгыны хем аңлатман дуранок. Гаркынларың бир голы болса Дәде-Каргын атлы бир шейхиң Гөксундакы завиеси (улы болмадык ыбадат жайы) болуи хызмат эдиңдир.

Бу Дәде-Каргының XIII асырда яшан болмагы мүмкнндир. "Хажы Бекташ-ы Вели Велаятнамесине" гөрә [335, с. 21—22], Хажы Бекташ-ы Вели Боз-Окдан угран, түркменлериң ичи билен Кыр-Шехире гиденде Хажы Ибрахим атлы бир чоңана душуп, онуң кераматына шаят болуңдыр, оны эренлик мертебесине етишдириң, Бозок ве үчокларың арасына гөндериңдир. Хажы Ибрахим ол ерде мешхур бир шейх хөкмүнде таналыңдыр. Бу тарыкат адамсының Нигдели Кады Ахмедин гүррүңини эдйән [336, № 4519]. Нигде этрапларыңдакы Ибрахим хажыдыгы я-да дәлдиги барасыңда кесгитли бир зат айдыланок. Ене-де "Велаятнама" гөрә [336, № 4519] Хажы Ибрахимин өлүминден сонра Дәде-Каргыногуллары билен Хажы Ибрахимогоуллары арасыңда кейик дерисинден тәч геймек үстүнде дүшүнишмезлик йүзе чыкыңдыр. Иң сонунда Дәде-Каргының огуллары бу барада үстүн чыкыңдырлар ве бу хукуга олар ве оларың мүридлери эе болуңдырлар. Хәзирки Гөксүн завиеси болан "Дәде-Каргын" шол Дәде-Каргыңдан гайдан болмалы. Эмма онуң мазарының ниредедиги хакында хич хили мағлумата душ гелинмеди. Мундан-да башга Бирежик этрапыңда ве Мардиниң гүнортасыңда Дәде-Кыргын атлы обалар бардыр.

4. ЧУКУР ОВА: Тарсус себитинде бир 24 өйли Гаркын атлы оба болуңдыр. Адананың демиргазыңда хем шейле ат билен бир обаның боландыгыны гөрмек боляр.

5. ИЧ ИЛ: Базид II-ниң дөврүнде Силифке этрапларыңда Боздоган илиниң ичинде 48 саны салгыт төлейән өйи болан Гаркын атлы бир оба болуңдыр [284, с. 88-89].

6. ХАМИД ВЕ ТЕКЕ санжаклары: Эгирдир этрапларыңдакы йөрүклерин арасыңда 250 саны салгыт төлейән өйлүден ыбарат бир гаркын тиреси болан. Йөне бу гаркын тиреси бу этрапдакы улы Караманлы боюна гарашлы дийиш гөркезилйәр [368, № 121, с. 535—537]. XVI асырда гаркын атлы бир тире Текеде-де яшандыр.

1691-нжи йылда Ракка велаятыңда ерлешдирилен бегдилилерин арасыңда Гаркын атлы бир оба болуңдыр [325, с. 56]. Ол ёкарда гүррүни эдилен гөчме каркынлар болуи билер. Сыхатчы Ниебухр Айынтаб себитинде болмак билен [262, с. 137], Дәде-Каркын (Дәде-Киркин) атлы бир жемагатың адыны агзаяр.

Бу гүррүни соңламаздан өң Теймирлилерден Бабур Мирзаның (1456-нжы йылда) Астрбатдакы валиси болан Баба Хасаның Гаркын лакамыны гөтерендигини айтмак ислейәрис [59, с. 327, 344, 348]. Йөне Баба Хасаның түркмен асыллы боландыгының айдылмайшы ялы, ол Түркмани лакамы билен хем таналмаяр.

К. БАЙЫНДЫР

Решидеддинин "Огузнамасында" язылыпшына гөрә, Огуз ханың агтыгы Диб-Явку ханың беглеринден Түли Хожаның бу боя дегишли болшы ялы, Ала-Атлы Киш Донлы кайы Инал ябгуның наби Дөнероглы эрки хем байындырланды. Эрки көл-эрки хан унваны билен кайы Инал ябгуның оглы улалянча хөкүмдарлык эдишдир. Соңра ол огузларың тагтыны Тумана берипдир. Туман хан йүз гүн хөкүмдарлык эденден соңра, өз ислеги билен тагты Көл эркиниң гызындан доган оглуна берипдир. Бу соңкы хем Тикен Биле эр-Бичген Кайы ябгу лакамы билен хөкүмдарлык эдишдир [1, с. 371—372]. Бу ердәки Көл эркин хакыкатдан Көл эркин болуц, ол өң хем гүррүң эдилиши ялы, Огуз ябгуларының наиблериниң унваньдыр.

Решидеддинин "Огузнамасы" боюнча үчокларың иң асыл бойы сайылян байындырларың огузларың гадым тарыхында тутян орны улу-дыр. Билиндигине гөрә, "Торкут ата" дессанындакы огузларың башында Камган оглы Байындыр хан гөрүнйөр. Мунуң озанлар тарапындан Ак-гоюнлы ханеданыны бейгелтмек үчин дессана гиризилең болмагы хем мүмкин-дир. Эмма Байындыр ханың какасына Гөк Хан дәл-де, Камган ялы бир адың берилмегиниң себәби барада дүшүндириш берилмәндир.

Язгы деңдерлеринде 52 саны оба Байындыр адыны гөтерйөр. Олар бейлеки түркмен бойлары ялы, Анадо-лының меркези ве гүнбатар себит-леринде ерлешиндирлер. Ол заманлар бир обаның бир тирәниң адыны гөтермеги шол обаның көпүсиниң, асла әхлисиниң шол тирәниң адам-ларыдыгыны аңладярды. Ада-нада болан бир Байындыр обасы шол ады хенизе ченли саклап гелйөр.

Хәзир Измире дегишли Байындыр касабасы XVIII асырда хем барды. Әвлия Челеби бу касабаның адының Орхан Газының ол ере "байындыр ковмуны" ерлешдирмегинден аландыгыны язпдыр [250, IX, с. 173]. Мунуң Әвлия Челебиниң өзүне махсус дүшүндиришлеринден бири боландыгына шүбхе ёк.

XVI асырда Анадо-лыда бу ер атларындан дашары шу боя дегишли жамагатлар хем гөзе илийөр. Оларың иң улулары Халап түркменлери арасында ве Тарсу себитинде яшашдырлар.

1. ТАРАБТУС-ШАМ: 35 саны ене-де 15 саны салгыт төлейән өйли байындыр жамагатларыны гөрмек боляр.

2. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Селим II дөврүнде бу ерде 250 саны салгыт төлейән өйлүси болан байындыр жамагаты бар экен. Хүсейин

кетхуданың эдарасында болан бу жемагатың майда бир голы Антеб себитинде яшапдыр [337, XI, 2—4, с. 330—334].

3. ЕНИ ИЛ: бу байындырлар Халап түркменлериндәкилерин бир голудыр. Булар хем икә бөлүнип, бири Бай-Кажа атлы бир кетхуданың ыгытырында, 125, бейлекиси III салгыт төлейән өйлүден ыбаратды. Соңкы голуң башында Халап түркменлерине дегишли байындырларын баштутаны Хүсейин кетхуданың оглы Савчы дурупдыр [337, с. 320-334]. Ениилдәки байындырларын 1688-нжи йылда барак ве башга кәбир жемагатлар билен бирликде Сивас велятына табын бир ерин экинлерини доварларына ийдирендиклерини ве өйлерини яндырандыклары хакында хабар берлипдир [325, с. 38]. Оларын бираз сонра Рүстем кетхуданың оглы Халид бегин эдарасында боландыгы айдылар. 1690-нжы йылда байындырлар Халид бегин баштутанлыгында Австрия уршуна чагырылыпдырлар [226, с. 84]. Шондан соңкы йыл олары Ракка гөчүришдирлер [325, с. 56]. Гөчүрилип эртилен илат Раккадан гачыпдыр [325, с. 90], эмма олар ене-де ызына элтилишдирлер. Мундан сонра Ракка себитинде галан байындырлар бегдили, Жерид ве бейлекилер билен бирликде арап аширетлерине гаршы уруш алып барыпдырлар. Шыгырларда агзадан "Байындыр Халид" [329, с. 19] яңкы гөрен Рүстемоглы Халид бегден башга адам дәлшир.

Байындырлар XIX асырда Антеб себитине гелип ерлешдилер. Хәзирки вагтда олар бәш саны оба бөлүнйәр. Оларын бири Халид бегин адыны гөтерйәр. Халид жемагаты Сириядакы Чобан-Бегли обасында отурыпдыр. Бу байындырлар ата-бабаларынын Сивасдан Ракка гөчүрилендиклерини унутмандырлар [330, I, с. 47].

4. БОЗОК: бир байындыр тиреси яшаян-да болса, ол хакда етерлик маглуматымыз ёк.

5. ТАРСУС: XIV — XVI асырларда варсак дийип атландырылан түркменлер "бой" кысымларына өзлериче бөлүнип, бирнәче жемагат болуп яшаярдылар. Оларын атларыг кусун, улаш, куш-темүр, гөкжели, элванлы ве башгалардыр. Олар хем өз гезегинде обалара ве обажыклара бөлүнйәр [337, с. 320—339]. XVI асырын башларында бу ерде байындырлар такмынан 828 өйли болан. Муны хем 5-е көпелтсек, байындырларын илатынын умумылыкда 4140 адам боландыгыны чак этмек болар.

6. ИЧИЛ: Баезид II дөврүнде Силифкәнин Теке обасында салгыт төлейән өйлүси 112-ден ыбарат бир байындыр тиреси отурыпдыр [337, с. 320—339].

7. ТЕКЕ, ХАМИД, МЕНТЕШЕ: йөрүклерин арасында байындыр адыны гөтерйән кичирәк тирелер габат гелйәр. Текедәки байындыр атлы жемагатлардан 37 салгыт төлейән илатлысы байындыр элсүз-шири, 25 салгыт төлейән илатлысы болса түлүбайындыр шекилинде атландырылыпдыр. Хамид санжагындакы байындыр атлы 41 салгыт төлейән илаты болан жемагатын хем башга бир ады ил-арсландыр. Ментеше

санжагындакы байындыр атлы жемагат болса теке-сары атлы бир жемагат билен бирликде язылыпдыр. Бу соңкы Ментешедэки Хорзум жемагатына гарашлы боландыр [337, с. 321, 339—340].

Теке, Хамид ве Ментешедэки байындыр атлы бу кичи жемагаларың өз атларыны шахслардан алан болмагы мүмкинدير.

8. ТҮРКУСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: гөкленлерин арасында бир байындыр тиреси яшайр [102; 78, с. 56—57, 306]. Булар калайыжы, көрүк, ясаглык ялы голлара айрылар. Бу байындырларың отурымы Эйран дөвлетиниң топрагындадыр [281, II, с. 103].

Байындыр боюның түрк тарыхындакы иң мөхүм ролы Анадолының еңлип алынмагына ве түрклешдирилмегине гатнашмак билен билеликде, Акгоюнлы дөвлетини гурмаклыгыдыр. Мунуң үчин Акгоюнлы ханеданларына түрк чешмелеринде "Байындырлы", фарс эсерлеринде "Байындырийе" ады берлипидир. Акгоюнлы ханеданы Байындыр ханың ("Торкут атадакы") несиллери боландыклары үчин буйсанярдылар. Бу ханедан Акгоюнлы дөвлетиниң соңкы дөвүрлеринде өрөн көпелипидир. Йөне оларың улы бир бөлеги хөкүмдарлык утрундакы даваларда өлүшидир. Түркиеде Акгоюнлы ханеданының кэбир несиллери шу гүн яшап йөрлер.

Л. ПЕЧЕНЕК

Шу атдакы бир түрк илинин Х — XIII асырда Гара деңзиң демиргазыгында ве Балканларда улы сыясы роллар ойнандыгыны билйәрис. XI асырда булардан башга хем печенек атлы бир огуз бойы барды. Кашгарлы буларың икисини хем бир хасап эдйәр [5, I, с. 404].

Огуз печенек боюның түрк печенек боюның бир шахасы болуц, огузларың ыгыярына гирендиги ве вагт гечип, огуз боюна өврүлендиги шүбхесиздир. Печенеклер Огуз ханың дөрдүнжи оглы Гөк ханың несиллеридир.

Язгы деңдерлеринде печенек боюна дегишли 4 саны ер ады болуц, олар Анкара санжагындадырлар. Умуман селжуклыларың еңишлеринден соң Анкара себитлеринде өрөн улы түркмен жемагатының тошланандыгыны бу ягдай ене-де бир гезек субут эдйәр. XII асырда Анкара түркменлериниң шөхраты Хорасана ченли етипидир.

Анкара санжагындакы печенек обалары Ябан-ова, Муртаза-ова ве Касаба казаларында яшандырлар.

Агзалан печенек обаларының атлары шу гүне ченли гелипидир [38, с. 905]. Анкара этрашларындакы Шерефли Кожа-Хисарың якынындакы бир дере Печенек-Өзи адыны гөтерйәр.

Шейле ягдайда Анкара илинде Ени Махалле, Алтындаг, Жамлыдере, Чубук казаларына гарашлы 4 оба, Аяса гарашлы I экинлик (мезры) ве Коч Хисара гарашлы I жүлге Печенек адыны гөтерипидир.

Хәзирки замандакы бейлеки печенек ер атларының бири Болуның Кыбырсыжык казасында, ене-де бириси Адананың Османлийе казасында, ики санысы Марашың Элбистан казасында, дөрт санысы болса Коняның себитлериндедир. Булардан башга Беченек ады билен Аксарай этрапларында бир экеранчылык майданының (чифтлик), Иснарта себитинде ики саны ер адының бардыгыны гөрйәрис [38, с. 140].

Буларың үстүне Печене шекилинде бир обаның Сивас себитинде, ене-де бириниң Афён себитинде бардыгыны хем гошмак gerek [38, с. 140]. Буларың хем огуз печенеклерине дегишлидигине ынанмак болар. Решидеддинде бу боюң Бичене шекилинде языландыгыны билйәрис.

XVI асырда печенек атлы жемагатлар Халап түркменлери, Тарсус варсаклары ве Ат-чекенлерин арасында яшандырлар.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Сүлейман Кануны дөврүнде печенеклер дөрт гола бөлүниңдирлер. Оларың биринде 34, икинжисинде 57, үчүнжисинде 67, дөрдүнжисинде 109 салгыда дегишли адам бар экени. Халап түркменлеринден болсалар-да бу печенеклерин юртлары ол вагтлар Мараша, инди Адана гарашлы Харуние казасындакы Байындыр этрапында болярды. Шонуң билен бирликде олара дегишли экинликлерин Буланык (Бахче) ве гүнортада Кынык топрагындакы Ярпуза ченли узаландыгының гөрмек боляр. Печенеклер экеранчылык билен, ылайта-да шалы экмек билен мешгулланышдырлар. Бу экинликлерин эсасылары шулардыр: Көне Гүнеш, Пүрменек, (?), Сысжа, Сакызжык, Гузы Дереси, Текфур Буржы (Худу дагында), Ташлыжа-Иниш, Чанак-Аланы, Ушажык Пынары, Фындык, Улы Сакыз, Инжигөз, Беркешлик, Обажык Пынары, Гөк-Пынар, Ярпуз, Хүсейинлер (Фарванды-Кайнак-каласы якынында).

Печенеклерин Хызыр-Хажы, Ша Мәлик (башга ады Алы кетхудалы, ёкардакы Ахмет кетхуданың оглы), экиз ве яд-бегли голлары Харуниениң демиргазык-гүндогарындакы Худу дагында малларыны бакярдылар. Дине яд-бегли Худу дагындакы Текфу Буржында хем гышлан, хем язландыр. Шах-Мәлигин бир голуның Сарванды дагында малларыны бакандыгыны гөрмек боляр.

1530—40-нжы йыллар арасында печенеклерин салгыда дегишли илаты 473 адама, 1570-нжи йылда 722 адама барабар болан. Олар шол йылларда көп голлара бөлүниңдирлер. Иса-Хажылыда 82, Бояжылыда 9, экизлерде 97, Пири-Бегдиде 142, Шах-Мәликде 31, Хабиллиде 3, Экизде 5, башга бир Бояжылыда 7, Силахилерде 39 салгыт төлейән өй болундыр. Вагтын гечмеги билен печенеклерин тәзе кетхудаларының атларыны аландыклары гөрүлйәр.

1585-нжи йылда Мараш ве Гүверчинлик кадыларының язгылары боюнча [214, LX, с. 54] бу ердәки печенек "таифесинден" болан Сейиди Гази ве Ганлы Мехмет ялы кәбир адамларың ёл уряндыгы, печенек тайпасындан Хасан Алы Фахахи өлдүрендиклери, шол тайпадан Гара

Ахмет Мустафаның-да Сейиди Ваккасың өйүни таландыгы белленип, буларың эле салнып, ишине середилмеги хақында буйрук берилйэр. Бу печенеклер ёкарда Гүвержинликде ерлешдирилди диен печенеклеримиз-дир.

Солтан Ибрахим дөврүнде (1639—1648) ене-де Халап түркменлерине гарашлы болан печенеклер Гөбеоглы Алы бегин эдарасында болмак билен 5 обада яшайрдылар: Берайырлыда 40, Экизлерде 13, Хызыр-Хажылыда 29, Хаудлыда 12, Байырлыда 13 салгыт төлейөн өйли яшайрды [337, с. 327—328]. Бу соңкы ягдай печенеклериң көпүсиниң шу ерлерде отурымлылыга гечендигини я-да язгы дешдерине гирмәндигини гөркезйэр. Печенеклериң Байындырдакы гыш-лак юртлары бу гүн хем печенек адыны гөтерйэр. Эмма ол ерде тежирлилере дегишли обалыклар гөрүнйэрлер.

2. ТАРСУС: Булар санлары боюнча бу себитде аздырлар. Бары-ёгы 9 салгыт төлейөнден ыбарат бир жемагаты эмеле гетирипдирлер. Бу печенеклер Тарсусың улы бойларындан болан Куш-Темирлериң арасындадылар. Бу болса оларың арасында гарындашлык бардыгыны гөркезйэр [337, с. 328].

3. АТ-ЧЕКЕНЛЕР: Селим I дөврүнде Тургут казасында яшаян печенеклер 34 саны салгыда дегишли адамсы болан бир жемагат экени [337, с. 328]. Буларың улы тирениң галындысыдыгыны аңламак боляр. Чүнки ене-де Тургут казасында печенек атлы бир оба болушдыр, үстесине бу каза якын ерлерде хем шу ады гөтерйәнлери бардыр.

М. ЧАВУЛДУР (Чавундур)

Анадольда бу боюң ады XVI асырда көпленч чавундур шекилинде айдыларды. Йөне шол дөвре дегишли Чавулдур ве Чавдур диен ер атлары хем габат гелйэр. Гадымкы ады хем чавулдур болушдыр. Умуман, шол асырда Анадольда шу атлар билен 21 саны ериң боландыгыны гөрйэрис.

"Данишменднамада" Анадольны селжуклыларың эелән вагтында Чавулдур Чака диен бир бегин ады агзалар [338, № 571, с. 17—18]. Захир-и Нишабуриның [140, с. 33—39] селжуклы тарыхында Анадольны еңип алан солтан Али Арсланың серкерделериниң арасында эмир Чавулдур диен бир ат гечйэр [140, с. 33-39]. Бу язара гөрә, эмир Чавулдур Артык, Салтык, Менгүжүк ве Данишменд билен Малазгирт сөвешине гатнашышдыр ве Анадольда Мараш билен Сарус (Сарыз) себитлерини еңип альшп, дөвлете гошушдыр. Бу маглуматлара даяныш, чавулдур боюндан Чака атлы бир бегин Анадольның эеленмегинде мөхүм роль ойнандыгына ынанмак болар. Онуң өрөн шөхратлы беглерден бири боландыгыны ёкарда агзалан эсерлерден хем билмек боляр.

Шонун билен бир вагтда бизиң огуз бойларына дегишли ер атлары хакындакы маглуматымызда чавулдур 18-нжи орунда дуряр, Анадо-льда чавулдур илатының саны аз. Мунун себебиниң бири, бу боюң улы бир голуның Якын Гүндогара гөч этмән, Маңгышлакда галмагыдыр. Йөне эсасы себеби, кәбир бойлар кимин, бу боюң илат санының тутуш-лыкда улы дәлдигидир. Меселем, Түркүстан түркменлериниң өрән көп санлысыны өзүнде бирикдирйән салыр боюндан өрән көп жемагат Эй-рана ве Анадола хем гелишди ахыры. Чүнки, бу соңкы боюң саны гаты көп болупдыр.

XVI асырда чавулдур боюна дегишли уруг-тирелер шу ашакдакы ерлерде гөрүнийәрлер:

1. БОЗУЛУС: Чавундур атлы бир тире Селим II дөврүнде ики го-ла айрылып, бири 174, бейлекиси 50 салгыда дегишли адамсы болан обалары эмеле гетирипдир [339, с. 439]. Огул-бегли диен улы тирениң ичинде хем чавундур атлы бир жемагат барды. Бу жемагатың өз адыны кетхуда Велиниң какасы Чавундурдан аландыгыны аңламак боляр. Бу ягдай, шейле хем огул-бегли жемагатының чавундур бойы билен гарын-дашлык гатнашыгында боландыгыны гөркезйәр.

2. ЧОРУМ: Чавундур диен кичижик тире Османлы казасының Акжа сув обасында яшашдыр [339, с. 439]. Бу чавундур жемагаты билен бирликде шол обада отуран адил ве хабил атлы жемагатларың-да ча-вундурлар билен гарындаш болмагы мүмкинди.

4. ТҮРКҮСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: Абулгазының язмагына гөрә, Ша Мәлигиң өлдүрилмеги билен огузлар дагамага башлапдырлар ве олардан бир тонары Кылык, Казан ве Караман беглериң башпутанлы-гында Маңгышлыга гидишди. Бу тонарың арасында энчеме огуз бою-ның уруг-тирелери бар экени. Йөне оларың көпүси эймир, дөгер, игдир, чавулдур, гаркын, салырданды [75, с. 61]. Биринжи бөлүмде Сырдеря бойларындакы огуз илинден гүррүн ачылып, X асырың башларында бир гарындашлык давасы зерарлы, огузлардан бир топлумың ол замана чен-ли ады-соры болмадык ер болан Маңгышлага барып юрт тутандыгыны айдышдык. Бу вака Абулгазының айдян ровагының эсасы болуп билер.

Маңгышлакдакы чавулдурлара соңкы асырларда човдур дийилйәр. Булар бейлеки түркмен бойлары (тайпалары) билен билеликте Маңгыш-лакда хем аркайын яшамандырлар. XVI асырда Маңгышлак Хорезми эелән мангытлар тарапындан басылып алындыр ве улы салыр бойы ол ерден чыкып гидишди. Бир аз соңрак бу ери галмыкларың хужүмине сезевар болупдыр. Шол вагтлар човдур, игдир ве сөйүнжилериң бир бөлеги Демиргазык Кавказа тарап гөтеришилишди. Олар шол ерде өз барлыкларыны хәзирки вагта ченли довам этдирйәрлер. Маңгышлакда галан човдур, игдир ве бейлеки бойлара дегишли тирелер XIX асырда газаклар тарапындан ол ерден чыкарылыпдылар [340, VII, с. 283—284].

1853-нжи йылда човдурлар Арал көлүнүн гүнорта якаларындан Гарабогаза ченли болан гиңишликте отурярдылар. Шол вагт оларың илат саны 12 мүң чемесиди. Олар шу тонарлардан ыбаратды: абдал, игдир, эсенли, гарачовдур, бозажы, бурунжык, шых [102, с. 303].

Н. ЧЕПНИ

Анадолының түрк юрдуна өврүлмегинде өрөн улы ишлери битирен бойлардан бири-де чепнилердир. Шонун билен багланьшыктыкта олар Ёкары Келкитден Бурса ве Кожа-или этрапларына ченли узалып гиден улы гиңишликере яйыландырлар. Хакыкатдан, язгы депдерлерине гөрө, Сивасда үч обада Зиле билен Акдаг магданы арасында, Чекерек чайының якаларында 32 гышлакда чепни жемагаты яшапдыр. Чепни ады билен шу ашакдакы ерлерде шу ашакда гөркезилен мөчбердәки месген атландырылыпдыр: Амасяда 1, Бозокда 1, Анкарада 1, Чанкырыда 1, Чорумда 3, Кастамонуда 5, Болуда 5, Худавендигерде (Бурса) 5, Кажа илинде 1, Карасиде (Балыкесир) 1. Көп бойлар мунун ялы улы гиңишлиге яйран дөлдир. Бу яйрайшын 1240-нжы йылда Баба-Исхакын башгутанлыгындакы түркмен гозгалаңы билен я-да монгол басыбалышлары билен багланьшыкты болмагы мүмкиндир.

"Велаятнама" гөрө, Сублужа Гара Хүйүк обасы бу ере гелен Хажы Бекташы Велинин мүридлери тараындан дөредилинчидир. Олар, хатда гоншы обаларың кәбирлери, мүмкин, көпүси чепнилердилер [205, с. 26].

Чепнилерин улы бир жемагатының 1279-нжы йылда Синоп этрапларында яшандыгыны гөрийерис. Шол йылда олар бу ере гәмилер билен гелен Трабзон юнан императорыны еңиш, ыза дөнмөге межбур эдиңдирлер [199, с. 729].

Бу чепнилер барада башга маглумат ёк. Йөне оларың бу газанан еңишлеринден соң отурымлы яшайша гечендиклерине ынанмак кып. Чүнки мөхүм бир харбы гүйч болуп дуряндыкларыны гөркезен чепнилерин тәзе харбы вакалар билен дактышып гиден болмаклары хас ынандырыжыдыр. Синоп этрапларында чепни адыны гөтерйән бир ер ады хем ёк. Олар Трабзон дөвлетинин топракларына гирип, ол ерде уруш херекетлерине гиришен болсалар герек. Император Жон II дөврүнде (XIII асырың ахыры) Үнийәни эелән түрклер шу чепнилер болуп билер [245].

Бафрадан Гиресун төвереклерине ченли узалып ятан ерлере селжуклылар заманында Жанит, османлылар заманында Жаник дийлиңдир. Бу ат жан ковмундан гелип чыкяр. Бу ковум Ибн Саидиң (XIII асырың икинжи ярымы) Самсун этрапларындан деңиз билен угурдаш узалып гидйән Жаник дагларында "боюн эгмезек ве вагшы" халк яшаяр дийиш гүррүңини эден ковмудыр [275, с. 513]. Жаныкың Самсун этрабыны эмеле гетирйән гүнбатар тараы селжуклыларың элинде болуңдыр.

Самсунда пул зикгеленийән дарпхана (уссахана ялы) болупдыр [288, IV, с. 325].

Көшк сене язары Панератосың язмагына гөрә, император Алексисос II 1301-нжи йылды Гиресун чемелеринде түрклерин баштутаны билен чакнышып, оны агыр еңлише сезевар эдиңдир [245, I]. Бу баштутаның өнде гүррүңи эдилжек Байрам бег я онуң какасы, я-да агасы болмагы мүмкин.

Байрам бег дийилийән 1313-нжи йылда бир "гурлан базары" эле гечирип, Шу-орду диен ерде Байрам беглигини эмеле гетириңдир [245, I]. Биз Байрам бег ве онуң ыгтыярындакы түркменлерин аглабасы чепнимикә дийип пикир эдйәрис. XV — XVI асырларда ол ерде чепнилере дегишли атлар кән болан.

Байрам бегин 1332-нжи йылда көп атлы билен Палаио-матзоука [245, I] (Хамси Көй) ченли сүйшүп барандыгыны, эмма еңлип ыза гайдандыгыны хем билмек боляр [245, I].

1336-нжы йылда Чобанлы Хасан Трабзона гелиңдир, эмма гүйчли ягышлар зерарлы ызына гайтмага межбур болупдыр [185, с. 91, 106-107]. 1340-нжы йылда Трабзон гошуны өри мейданларына гелен акгоюнлылара хужүм эдиң, көп олжа эле салыңдыр. Соңкусы йыл болса акгоюнлыларын хужүми Трабзона көп хеләкчиликлер гетириңдир [245, I]. Шол вагтлар акгоюнлылар Диярбекирин Эрган этрапларында отурыңдырлар. Оларын баштутаны Тур Алы бегди, херхал, чобанлылара гарашлы боландыклары үчин Эрзинжан—Гүмүшхане арасындакы этрапларда яйлалара эе болуп билийәрдилер.

1348-нжи йылда эдилен хужүм Трабзона ене-де хеләкчилик гетириңдир. Бу йөрише Эрзинжан хәкими Ахи Айна бег, Байбурт хәкими Мехмет акгоюнлы Тур Алы бег, оңа голдав берен Демиргазык Сириядакы иң танымал беглерден түркмен Боз Доган хем-де чепнилер гатнашыңдырлар. Булар үч гүн сөвешенлеринден соң ызларына гайдыңдырлар [245, I]. Бу йөрише гатнашан чепнилерин көпчүликлейин ягдайда Ёкары Келкит якаларында яшандыкларыны чак этмек болар.

1349-нжы йылда тагта чыкан Алексисос III эденли патышады. Йөне ол барха йыгылашян бу хужүң өңүнде Трабзоның узак дуруп билмежекдигине акыл етирйәр. Шол себәли ягылары билен гарындашлык ачмак чәрелерине баш уруңдыр. Уясы Марияны Тур Алы бегин оғлы Кутлы беге бериңдир (1352). Эмма гүнбатар тарапындакы гоңшусы Байрам бегин оғлы Хажы бег, өзүне бейле хеззет эдилмәндиги үчин, 1357-нжи йылда Трабзоның Мачка этрапыны чапавуллаңдыр [245, I]. Император гаты гижикдирмән, соңкусы йыл Хажы беги-де өзүне гиев эдиниңдир [245, I]. Шол йылдан сонра Хажы эмир бег хем императорын юрдуна чапавулчылык эдиң башлаңдыр. 1379-нжы йылда Никсар-чаршамба хәкими Тажеддин Челеби гөзел шазада гыз Евдокия өйлениң, бу-да императорын гиевиси болды [245, I].

Алексиос III 1380-нжи йылда йөрише чыкыпдыр. Панератос онун себөбини язмадык хем болса, үлкө чапавулчылыклар эдилендигини аңламак боляр. Трабзон гошунлары Бедрам, Күртүм ве Сума галаларына гелип, Филабонитес Харшит чайының ёкары акымында яшаян чепнилерин гыштакларыны вейран эдипдир, адамларыны өлдүрипдир, якып-яндырыпдыр, көп адамы есир эдип әкидиндир [245, I]. Чепнилер оларын олжадан гөненип ыза гайдып барян пыяда гошунларынын үстүнө чозупдырлар, олара эи-эсли зыян етирипдирлер [245, I]. Бу хадыса чепнилерин Ёкары ве Орта Харшид якаларында ве шоңа якын ерлерде гыштаклы, язлаклы юрт тутунып отурандыкларындан хабар берйөр [302, с. 83].

Байрам бегин оғлы Хажы Әмир бег 1386-нжы йылда нәхошлап, беглиги өз оғлы Сүлеймана берипдир. Соңра бираз айналан Хажы Әмир бег хөкүмдарлыгы ызына алмак иследи. Сүлейман бег муңа гөвнемеди ве иш ата-оғлуң чакнышыгына ченли етди [341, с. 332-334]. Байрамлы ханеданының ягысы, буларын үлкесине гөз дикип йөрен, Никсар — Чаршамба этрашларының хәкими Тажеддин Челеби пурсаты эден бермән көп гошун билен бу ере гелипдир. Йөне Сүлейман бег оны бир дар ере габап, дерби-дагын эдипдир. Тажеддинин өзи урушда өлүпдир [341, с. 334—336]. Эсгерлеринин хем биртопары гырлыпдыр (октябрь, 1386). Сүлейман бегин бу йөриши Тажеддинли беглиги үчин агыр зарба болупдыр. Бу хабары эшиден бадына Солтан Казы Бурханеддин Сиваслы Никсар беглигини элөпдир. Онун Решадие бөлегини болса Сүлейман беге берипдир [341, с. 337].

Сүлейман бег эденли хөкүмдар болупдыр. Ол 1396-нжы йылда Трабзондан Гиресуны басып алыпдыр. Байрамлы беглигинин нә вагта ченли довам эдендиги, арман, белли дөл [302, с. 73]. Булар түркмен халкының бу себитлерде көпчүликлейин юрт тутмакларыны үпжүн эденлердир. Бу түркмен илаты бу ерде чепнилер башлыклайын (4 ер ады), әймүр (2 ер ады), дөгер (Гер ады), авшар (1 ер ады), гаркын (1 ер ады), байындыр (1 ер ады), йүрегдир (1 ер ады), алайунту (1 ер ады) ве игдир (1 ер ады) бойларындан эмеле гелендир.

Чепнилерден бир топар Узын Хасан бег заманында акгоюнлыларың гуллугына гирипдир. Бу чепнилерин башында Илалды бег дуярды. Хасан бегин 1468-нжи йылда Бидлиси алмак үчин иберен эмирлеринин арасында Илалды бег-де барды [59, с. 543]. Илалды бегин мүлкүнин Гүндогар Анадогыда боландыгыны аңламак боляр. 1474-нжи йылда Якуп бег, Узын Хасан бегин өлүминден соңра Акгоюнлы тагына гечен агасы Солтан Халылын үстүнө чозанда, Илалды бег-де оңа гошулыпды. Ики гардаш Хойын якынларындан бири-бирине якынлашанларында Якуп бег янындакы эмирлерден байындыр беги Исфендияроғлы Гызыл Ахмет беги ве Илалды беги сөвеш эдилмели ери сайлап алмак үчин иберипдир [342, № 443], 7 в, 78 в]. Илалды бегин чепнилеринин Трабзон себитиндөки чепнилердендигини билйәрис.

Акгоюнлыдан соңкы дөвлет болан сефевилерин гуллугында хем чепнилер бардылар. Олар хем шол бир чепнилерди.

XVI асырда Анадолыда чепнилерге дегишли 44 саны ер адыны гөрмек боляр. Чепнилер бизин маглуматымызда 9-нжы орунда дуряр. Чорумдакы бир этрапын ады хем Чепниидир.

Шол асырда бу боя дегишли жемагатлар шулардыр:

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Сүлейман Канунының хөкүмдарлыгының илкинжи йылларында Халап түркменлеринин арасында үч гола бөлүнен бир чепни жемагатыны гөрмек боляр. Олардан 53 саны салгыт төлейөн өйи болан биринжи гол Антебин демиргазык-гүндогарындакы Рум-Кале этрабында отурышдыр. Донрул кетхуданын эдарасында болан икинжи гол Анкаранын демиргазыгындакы Гүндүзли казасында, үчүнжи гол болса гүндогарда бир ерде яшайрды. 1370-нжи йылы маглуматларына гөрө чепнилер сан тайдан хас артышдырлар. Биринжи голун соңра 397, икинжинин 29, үчүнжинин 16 салгыда дегишли адамсы болушдыр. Ики гола "башым гыздылы" дийиш ат берлишди.

XVI асырын орталарында хем чепнилерин эне голы Рум-Кале этрапларында яшайрды. Деңиз кетхуда тарапындан доландырылын чепнилер шу этрапын Касабалар, Комазлы, Сарылы, Гаралар, Көселер ве Шуаййиблы обаларына бөлүнишди. "Башым гыздылы" атлы ики голун болса Адана, Айдын ве Сару-Хан велятларында яшандыгыны билмек боляр [339, с. 443—445, 482—483].

1687—89-нжы йылларда чепнилерин Пазаржык ве Кефердиз тарапларыны чапавулландыкларыны язышдырлар [325, с. 40]. Шол йылларда Рум-Калеле яшай чепнилер "отурак (отурымлы — терж.) чепни" хөкмүнде таналышдыр. Булар 1690-нжы йылда Австрия уршуна чагырылышдырлар. 20 атлыдан ыбарат чепнилерин башында Хажы Махмыт Радиф, Алы Пашаоглы Сами ве Дөгероглы атлы кетхударлар дурушдырлар [226, с. 95].

Соңкусы йылда чепнилер Ракка себитине гөчмели эдилешди. Булар ики саны айры жемагатдылар. Оларын бири хазирки гүррүни эдилеш Халап түркменлеринин арасындакы чепни жемагатларыдыр [226, с. 96, 325, с. 56]. "Отурак чепнилер" өңкүлери ялы Рум-Калеле ерлешин галышдырлар. Олар ер атларыны хем саклап, шу гүне чепли бу ерде түрк халкынын улы бир топарыны эмеле гетирйерлер.

Бейлеки чепни жемагатынын болса Анкаранын Кескин казасында яшай Бозулус тошлумына гарашлы боландыгыны гөрмек боляр [325, с. 57, 60].

Ракка гөчүши билен багланышыклы кагызларда ады тутулан кантемир чепниси Бозулуса дегишлиди. Раккада ерлешдирилен кантемир чепнилери ол ерден ики гезек гачышдырлар [226, с. 135, 171—172]. Тургутлы ве Бергама тарапларына барыш юрт тутушдылар ве сүргүн ерлерине доланмандылар. Кантемир чепнилери ондан хем бир асыр дагы өң ге-

лен "башым гыздылы" чепнилері билен бирликде хазир Балыкесир, Измир, Маниса [343, с. 65, 129—130] ве Айдын велаятларында отурымлы халда яшаярлар. XVI асырдан өң ол ерде чепни ёкды [343, 149, 151].

2. УЛЫ-ЙӨРҮК: Чепнилер, мегерем, Улы-Йөрүк жемагатынын Шарк-Паре голуна гошулып, Зиле-Ак даг магданы аралыгында ве Чеке-рек чайының якаларында отурыпдырлар. XVII асырда чепнилер жунгарлар (монголлардан галан) билен билеликде Сивас казаларында бирини эмеле гетирипдирлер. Чепнилер XIX асырда Бозокуң нахиелеринден бирини дөредипдирлер.

Чепнилер 1520-нжи йылда 17 гышлагы элде саклаярдылар. Шол гышлакларда экеранчылык хем эйярдилер. Оларың салгыт төлейэни шол вагт 432 адамдан ыбаратды. 1574-нжи йылда болса ол сан 1884-е етипди. Гышлакларың саны 32-э барыпдыр. Бу чепнилер бу ерлере Келкитиң ёкарыларындан гелен болмалы [339, с. 447, 484—485].

3. ТРАБЗОН СЕБИТИНДЭКИ чепнилер: Османлы жуграфиячыларындан Мехмет Ашыгың XVI асырың ахырларында язан "Меназир ул-эвалим" атлы эсеринде Трабзон себитинде яшаян түрк халкының улы бөлегини чепнилериң дүзийёндиги, онуң гүнбатар ве гүнорта тарапындакы дагларың-да Чепни даглары адыны гөтерйёндиги хакында язар [344, № 3032, 319 б]. Язгы деңдерлеринде бу чепнилер билен багланьшыклы әхмиетли белликлер бар.

Селим Ёвуз дөврүнде язылан Трабзон санжагының язгы деңдеринде (1515-16) чепнилериң көпчүликлейин яшаян ерлери "Вилает-и Чепни" ады билен гөркезилипди. Деңдердәки ер атларындан гөрнүшине гөрә, бу себит Гиресун — Торул билен Гөреле аралыгында болмалы. Күртүн казасында хем тутушлыгына чепнилер отурыпдырлар. Шонуң бирликде чепнилер Трабзон — Торул билен Вакф-и Кебир аралыгында хем яшаярдылар. Вилает-и Чепниде Ениже-Хисар, Чандарлы, Энгизли, Фирузлы, Халкалы, Узун Дерё, Кош доган, Көк-нар, Бозжа, Чальшылы ве Чалтак ялы көшленжи түркче ады гөтерйён 40 чемеси оба болупдыр. Олардакы чепни илат яйлалара чыкмак билен барабар, экеранчылык хем эдипди. Олар аглаба, мүмкин хеммеси, озалы билен "мүселлемлердилер". Мүселлемлер түрк обаларындан дүзүлен атлы эсерлер болуп, герек вагты йөришлере гатнашардылар. Она дерек олар әхли салгытдан азатдылар. Эмма агзалан язгы деңдерлеринден чен тутсан, сонабака, Анадо-лының көп еринде болшы ялы, чепни обаларындакыларың хем мүселлемлик везилесини ятырыш, "раййат", ягны салгыда дегишли ягдая дүшүрилендиклерини гөрмек боляр. Шунуң билен багланьшыклыыкда, Велаят-и Чепниде тимар (ер эчилигиниң феодал формаларындан бири — терж.) системасы гинелди. Эсасан-да көп санлы беглер улы мүлклере эе болдулар. Ер эелери чепнилерден болуп, көпүсиниң, мүмкин хеммесиниң бегзадалар боландыгыны аңламак боляр. Меселем, Бусатлы эаме-ти (Түркиеде шол вагтлар ер эчилигиниң бир шекили — терж.) чепни беги Мехмет Бегоглы Алы Яр бегинки болуп, онуң Халыл, Алы Хан,

Химмет ве Насух диен гардашлары-да тимарлара элик эдйәрдилер. Ене-де чепни беглеринден Айдын Бегоглы Ибрахим, Мехмет Бегоглы Халыл, Пири Бегоглы Бусад (Абу Сейит) шол этрапың сипахилердендилер [369, № 52, с. 608—691].

Чепнилерің арасында дин ве тарыкат адамлары-да аз дәдди. Бу рухы шахсыетлерің хас дыкгаты чекйәни Якуп Халыпады. Онун гарындашлары ве жамиси үчин чепнилерің беги болан Сүлейман бег дөрт обадан гирийән салгыды вакф эдишдир. Трабзон санжагының беги Имрахор Байыклы Мехмет бег хем шонун ялы эдиш, вакф багышлапдыр [369, с. 678]. Сүлейман Халыпа атлы башга бир тарыкат адамсының зерур бир ерде көпри гурдурандыгыны хем билйәрис. Булардан башга чепни адамларының Гиресун, Орду ве Тиреболу жамилеринде ымамлык, хатышылык, жүзханлык (Курыан окаян) эдендиклерини гөрмек боляр.

Селим Ёвуз дөврүнде Трабзоның гүндогарындакы мүклерің хем эңчемеси чепнилерің элиндеди. Йөне чепнилерің Трабзоның гүндогарындакы ерлерде, ылайта-да Ризе себитинде отурымлылыга гечмеклери соңкы асырлара дегишлидир.

Догрусы, чепнилер гуры ерде ве деңизде батыргайлык билен сөвешлер эдиш, бу ерлерде улы тошлумлар болуш юрт тутушдырлар. Ылайта-да Ризе шәхеринде ве себитинде олар көпчүликлейин ерлешипдирлер. Хәзирки вагтда Ризеде ве шол себитлерде дине түркче геплешилмеги шол кысмы ерлешилендиги себәшлидир. Шу вагтлар хем Ризе себитиндәки обаларда чепни атлы неберелере душ гелинмеги билен бирликде, чепни сөзи, бу ерде "гоя йигит", "гөзи йити", "батыр ве гедем" манысында гелйәр.

Чепнилерің бир бөлеги Батума ченли етиш, шол ерлерде хем юрт тутушдырлар. Оларың несиллериниң милли медениетлерини горап, өз барлыкларыны хәзир хем довам этдирйәндиклери хақында хабарымыз бар.

Вилает-и Чепниде оба илатының арасында Осман, Омер, Бекир атларыны көп гөрмек боляр. Бу болса оларың сүнни мезхебине уйяндыкларының делилидир.

Йөне, шол бир вагтың өзүнде, чепнилерің арасында Эйран билен гизлин гатнашык эйәнлерің бардыгы хақында язылан маглуматлара хем душмак боляр. 1565-нжи йылда язылан бир перманда шолары тапыш тутмаклык барада Трабзон санжагына табшырык берлишдир [214, № с. 51]. Канунының дөврүнде Гүндогар Анадогыда, Ыракда отуран чепнилерден эңчеме адамының галаларда мейлетин гуллуқларда ишләндинигини аңламак боляр. Чепнилерің кәбириниң Эйраның ичалысы болуш ишлейәндиги хем кагызларда белленишдир. Эйран билен болан урушда, санларының кән боландыгына гарамаздан, Эржиш галасыны эйранлылара галдырыш гидендиклери үчин Ван, Эржиш, Ахлат ве Битлис галаларындакы чепнилері бир адам гойман гөчүрмек хақында хөкүметин эври

хем чыкарылыпдыр [214, № VII, с. 757, 832] Башга буйрукларда (1585 й.) Анадолыдакы бүтин беглербегилере, шейле хем Багдат, Шам ве Реван беглербегиликлерине ченни, тат ве гызылбаш болса, олара мүлк бермели дәл дийип гөркезилипидир [214, с. 130]. 1567-нжи йылда Байбурд алайбегининң-де (харбы-граждан башгуган) ченнилерден боландыгыны билйәрис [214, № с. 291].

4. ДУЛКАДЫРЛЫ: Бары-ёгы 34 саны салгыда дегишли адамсы болан бир жемагат бар экени. Марашда Ченни адында бир гала болупдыр.

5. БОЗОК: XVI асырда 42 өйли бир ченни тиреси бу ерде яшапдыр. Шол себитде ченни атлы бир оба хем болупдыр. Ол Гызыл-Гожа бойбегимси Иса бегинң юртларындан бириди [339, с. 446—484]. XVIII асырда душян Ени ил жемагатлары арасындакы дил ченни атлы тирәниң өнден хайсы жемагата дегишлидиги белли дәлдилр [226, с. 121].

6. АДАНА: XVI асырынң башларында Сары-Жем этрабында бир ченни тиреси яшапдыр [339, с. 445, 483].

7. АТ-ЧЕКЕН: Эски ве Тургут этрапларында ченни тирелериниң яшандыгы гөрүнйәр, Селим II дөврүнде Эски-Илдәки ченнилеринң улы бир тонары Чанак, Дүзмүш, Арык-Арды, Гирмесун, Элген-Аргы ве Алы-Хан-Аргы обаларында ерлешипидир. Шол вагтлар буларынң дине 27 салгыт төлейән өйден ыбарат бир жемагатынынң өңки гөчме яшайшыны довам этдирендигини гөрмек боляр. Бу жемагат Безиржи ве Кары-Таш экинликлерине эелик эдйәрди. Мырат III дөврүнде [1574 — 1595] хем бу жемагат өңки яшайшыны довам этдирипидир. Тургут этрапындакы ченни жемагаты болса Селим I дөврүнде 44 саны салгыт төлейән өйден ыбарат экени. Байыржа-Гуйы, Чукур-Хисар ве Дураклы атлы экинликлеринң бу жемагатынң юрдудыгы айдыляр. Байыржа экинлиги XVI асырынң ахырларында оба халына гелипидир.

Ене-де шол дөврде илаты булардан аз болмадык ченни жемагаты Тургут казасынынң Махмытлы атлы этрапында яшапдыр. Оларынң обалары Аббас, Иблис-Хисар, Пазаржык ве Сувсузжадыр [339, с. 442—443, 780].

8. КОЧ-ХИСАР: Бу хәзир Анкара дегишли бир ердир. XVI асырынң башларында бу ерде яшаян ченнилеринң кәбирлери Адана ве Ич ил себитлеринден геленлердир. Адананынң Сары-Жам этрапындан гелен Урун-Гуш тиреси 133 саны салгыт төлейән өйден ыбарат болупдыр [339, с. 443, 481].

9. ХАМИД: XVI асырда Көл-Хисар казасында 70 саны салгыт төлейәни болан бир ченни тиреси яшапдыр [368, № 121, 155 а].

10. ЧОРУМ: XVI асырда Алы Огуз атлы бир обада Ченни-өзи атлы бир тире яшапдыр [370, 444, 38 а-в]. Бу өрән кичижик жемагатынң өз адыны ченни-өзи (Ченни жүлгеси) атлы бир ерден аландыгыны аңламак боляр.

Инди Түркиедәки чепнилер бабатда әле салнан маглуматлар шулардыр. Бу маглуматлар чепнилеринң тарыхымызда улы роль ойнан огуз бойларының биридигини әшгәр гөркезийәр.

11. ЭЙРАН ЧЕПНИЛЕРИ: Ёкарда Ил-Алды бегинң буйругында Акгоюнлыларың гуллуғында болан чепнилер хақында гүррүң ачылыпды. Акгоюнлыларың ерине гелен Сефевилеринң даянан түрк жемагатларының арасында хем чепнилер гөрүнийәрлер. Эмма олар ончаклы көп дәлдирлер. Шонуң үчин-де ол ерде икинжи дережели жемагатларынң арасында болушдырлар.

Тахмасп дөврүнде Сефеви гошунында йөрите горагчылык гуллуғыны әдйән чепнилер болушдыр [273, с. 316]. Ене-де шол дөврүде чепнилерден Максут бег диен бириниң ады гечйәр [273, с. 119]. Румлы Хасан Бег 1546-нжи йылда Гүржүстана әдилен йөришде чепни горагчыларының Шах-Кулының гуран чапавулчылығына гатнашандыкларыны айдяр [273, с. 316]. Ене-де шол язар чепнилерден Шах Алы Солтан диен бир бегинң 1548-нжи йылда Ваның хәкимидигини, Канунының бу ерлерини габан вагтында шәхери оңа табшырандығыны хем язышдыр [273, с. 330]. Тахмасп дөврүнде чепни Сүлейман Челеби хем Урмие хәкимиди. Ол 1548-нжи йылда Күрдүстана әдилен бир чапавулда шовсузлыга учрап, өзи хем Эрад тарапындан өлдүрилишди [273, с. 339]. Чепни Мухаммет бег Гарабаг беглербегиси Кажар Зиядоглу Шах Верди солтан билен билеликте гүржи беглериниң бириниң гаршысына болан урша гатнашышдыр ве улы башарнык гөркезишди [273, с. 393].

Эйран чепнилериниң Трабзон ве Чаникден барандыкларыны ене-де бир гезек ятлады.

О. САЛУР (САЛЫР)

Огузларың тарыхында мөхүм роль ойнан бойларың бири-де салурлардыр. Монгол дөврүне ченли салгур шекилинде язылан бу бой, Решиддинниң язмагына гөрә, огуз хөкүмдарларындан Диб-Явкунның бейик беглеринден Улаш ве онуң оглы Улаты өңе чыкарырлар. Инал-Ханың везири билен найби хем бу бойдан болушдырлар. Онуң оглы Инал-Сойрам Явкунның хем везири салурлардан болушдыр дийиш язылыпдыр. "Торкут ата" дессанында салурлар Огуз илинде иң хорматлы орунда дурырлар. Хакыкатдан хем Огуз илиниң хут гудратлы хәкими Газан бегинң салурлардандыгы беллидир.

Түркүстан түркменлериниң арасында салур бойы иң көп санлы илаты билен ташавутланяр. Мунуң өзи бу боюн улы бир топарының гүнбатара гөч этмәндигини гөркезийәр. Түркүстан түркменлериниң арасында иң асыл боюн салурдыгыны айдярлар.

Шол бир вагтда, олар, мүмкин, салурларың Селжуклы еңишлерине гатнашандыкларыны, Фарсда өз атлары билен дөвлет гурандыкларыны, Анадолюның түркменлеширилмегинде гинишлейин бир роль ойнандыкларыны ве Казы Бурханеддин кимин бир шахсыети етишдирендиклерини билйән дәлдирлер. Тутушыкда салурлар огузларың кынык, кайы ве авшар кимин иң бейик бойларының биридир.

Селжуклылар Гүнбатар Эйрана геленлеринде Шәхризор, Керманша ве Дакука этраплары, ягны соңра Күрдүстан атландырылан себит Экрадан Анназогулларының элиндеди. 1101-нжи йылда бу этрапларың хениз эеленмедик топракларының улы бир бөлеги дөвүрдеш түркмен беглери ялы өзбашына иш алып барың Гара-Бели диен бир салур беги тарапындан еңлип алыныпдыр [81, X, с. 144]. Бу салур беги хакында мундан бейләк хич хили гүррүн эдиленок. Огуллары бабатда хем шейле. Бу ханеданың шол асырың ахырына ченли довам эдендигини билйәрис. Онун ыгытырында болан ер Кара-Бели үлкеси адыны алышдыр. Багдатдан Марага гиден эне ёлда, Динавер билен Мераваның арасындакы бир гечит хем XII асырың ахырларына ченли Гара-Белиниң (?) ады билен аңылышдыр.

Йөне салурларың Селжуклы дөвүрдәки роллары дине шулар билен чөкленмейәр. Шол асырда Сырдеря тарапдан тәзе гелен огуз толумлары арасындакы салурлар бу ерде хас улы ишлери амала ашырышдырлар.

ФАРСДАКЫ САЛУР АТАБЕГЛЕРИ

Эйраның улы гүнорта веляты болан Фарс солтан Алп Арслан тарапындан еңлиш алышды. Солтан Мухаммет Тапар заманында бу себите эмир Жавлының вали эдил иберилендигини гөрийәрис. Жавлы Фарсда Селжуклы хәғимиятини гүйчлендирди. Солтан Махмыт хөкүмдар боланда, 1117-нжи йылда өз гардашларындан Селжугы мәлик хөкүмүнде бу үлкә иберди ве Гаража диен эмирини оңа атабег белледи. Эмма Селжук гардашы Месуд билен билеликде доганоглан агалары солтан Санжара гаршы эден урушларында еңилдилер ве юртларыны алдырдылар. Солтан Тогрул бу үлкәни яш оглы Алп Арслана берди. Танымал эмирлерден Менгу-Барсы оңа атабег белледи. Менгу-Барс Алп Арсланың огланлыгындан ве ызы үзүлмейән тагт даваларындан пейдаланыш, Фарсы өз ислегине гөрә эдара этди. Ол түрк мамлюкларындан өзүне бир гошун дүздүрди. Менгу-Барс 1138-нжи йылда Ырак Селжук хөкүмдары Месуда гаршы турзан гозгаланында өлдүрилди. Фарс онун адамларындан Боз-Абаның элинде галды.

Ине, эдил шол вагтлар (1132 — 1138) Сырдеря якаларындан эңил гайдан тәзе бир түркмен толкунының Хузистана гелендигини аңламак боляр. Бу толумдан авшар беги Арсланоглы Якуп Хузистан касабасында юрт тутуныпдыр. Шол толумдакы салурларың башында дурап

Мевдуд болса Кендумандан Кух-Гилуе ченли болан аралыга өз обаларыны гөчүрүп ерлешдирипдир. Шол вагтларда бир йыва голуның хем Шехризор тарапында яшаяндыгыны билйәрис. Бу йываларың хем яңкы тошлум билен гелен боламагы мүмкндир.

Салурлы Мевдуд атабег Боз-Абаның якын эмирлеринден бири болупды. Хатда Боз-Аба оны 1147-нжи йылда йөрише гиденде Шираза наиб элип хем гоюпды. Боз-Абаның Хемедан төвереклеринде өлдүрилмегинден соң Фарса Селжуклылардан Солтан Махмьдоглы Мәликша хәким болды. Шол вагтлар Мевдуд салурлы хем Кендуманда арадан чыкып, онуң ерине оглы Сунгур гечди. Ине, шу Сунгур Мәликшаның атабеги болды. Ол эденли адамды. Аркасында гүйчли тиреси барды. Мәликша мунуң гарындашларындан бирини өлдүрөн вагтында Сунгур бу кейпи-сапа гезек геленде бар зады унудың, пәлванлары гөрешдирип вагтыны гечирип йөрөн, укыпсыз хәкими Фарсдан чыкарып коьды (1148 й.). Хәкимиети канунлашдырмак үчин, солтан Тоғрулуң оглы Мухаммеди мәлик эдиң отуртды. Үлкөнің әхли ыгтыярыны өз элине алды. Ол атабег Сунгур Шир-Барик унваныны гөтерип башлады.

Хузистандакы авшарларың башгутаны Арсланоғлы Якуп атабег Сунгурың элинден Фарсы алмак үчин Шираза йөриш эдиңдир ве ики огуз бегиниң арасында бирнәче гезек чакнышык болупдыр. Ахырда Якуп бег еңлиң, Хузистана доланышдыр. Сунгур бег Фарсы 14 йыл адлалатлылык билен эдара эдиңдир. 1160-нжы йылда өлүңдир. Онун ерине болса гардашы Зеңни гечиңди.

Селжуклы хөкүмдары Арслан шаның (1175 — 76) өлүминден соң онуң Хузистанда болан гардашы Султан Мухаммет херекете гечиңди. Эмма ол өз гаршысына чыкан Пехливандан еңлиңди. Султан Мухаммет Васыга гачыңды, ол ерден болса Фарса, Зеңниниң янына гидиңди. Пехливан билен тәк өзи даркаш гурап билмежегине гөзи етен Зеңни ахырда алачсыз халда Мухаммеди Пехливана бермәге межбур болды.

1176-нжы йылда Зеңни хем дүнйөден өтди. Онун ерини оглы Текеле эеледи. Текеле атабег Сункурың оглы Музафферэддин Тоғрул билен чакнышмалы болупды, йөне оны деррев ёлдан айырды. 1195-нжи йылда Текеле өлди, онуң ерине гардашы Сад гечди. Сад эденли хөкүмдар болупды. Керманы үлкесине гошупды. Мешхур шахыр Саади хем өз лакамыны шу салыр хөкүмдарының адындан алыпдыр.

1231-нжи йылда Сад өленден соң Салурда хөкүмдарлык онуң оглы Абу-Бекириң элине гечди. Бу хем өрән башаржаң хөкүмдарды. Гадым заманлардан бәри халкара бир сөвда меркези болан Кайс адаыны, ене-де Катиф-Бахрейн ве Умман якаларыны басып алды. Ол бу ишлери сөвданы өсдүрмек максады билен эдйәрди. Онуң сөвда нәхили әхмиет берйәндигини кервенсарайлары көп гурдурандыгындан хем гөрмек боляр. Бу бейик салур хөкүмдары Ширазда бир шыпахана хем гурдурыпдыр. Шейх Саадиниң мешхур "Гүлүстан" эсеринде тарып этдиги салурлы хөкүмдары шу шахсыетдир.

Абу-Бекир монголлары хөкүмдар хөкүмүндө ыкпар этмек билен үлкесини гыргынчылыктан ве вейранчылыктан халас эдипдир. Шонун үчин монгол каганы Угедей оңа Кутлук-Хан унваньны берипдир.

Абу-Бекир бу бейик салур хөкүмдарларының иң соңкусыдыр. 1260-нжы йылда онуң өлмеги билен салурларың парлак дөври тамам болды. Ерине кеселли оглы Сад гечди. Эмма ол хөкүмдарлыгының 17-нжи гүни өлди. Ерине оглы Мухаммет хөкүмдар дийип ыглан эдилди. Ол энтек өрөн яшды. Шонун үчин онуң хөкүмдарлыгыны эжеси Теркен Хатун йөретди. Йөне ол хем узак яшамалды. 1263-нжи йылда өлди. Онуң ерине Мухамметша гечди. Бу өрөн говшак шахсыетди. 8 ай хөкүмдарлык эденден соң ол Теркен Хатун тарапындан өлдүрдилди. Онуң ерине гардашы Селжукша гечди. Ол болса Теркен Хатуны өлдүртди. Теркен Хатуның гардашы Езд атабегги, ялбарыш монгол Илханындан көмек алды. Монголлар Селжукшаны тутуп өлдүрдилер. Салурлы тагты шундан соң Садың гызы Абаш Хатуна гечди. Йөне Абаш Хатун хем бир йыл хөкүмдарлык эденден соң Фарсдан экидиллип, Хулагуның оглы Менгу Темура аяллыга берилди. Фарс үлкеси монголларың иберен баскаклары тарапындан эдара эдилйәрди. Абаш Хатун 1287-нжи йылда өлди, ол монгол дэбине лайыктыкта жайланды [345, с. 29—48].

Салурлар адалатлы эдара эдишлери ве гуружы фааиетлери (ишлер), алымлара ве шахырлара эдйән хемайтлары, ховандарлыклары билен говы ятламалар галдыран түркмен ханедандыр. Оларың Фарс үлкесинде дөреден абаданчылыгы хақында сагынман гүррүн этсе болар. Ол Фарсың багтлы бир дөври болуңды. Түрк ханеданларының көңүси ялы олар хем өрөн көп ижтимаги эсерлер дөредилдирлер. Шейх Саадинин чепер эсерлери бу ханеданың хемайты ве хөвеслендирмелери эсасында дөрөңди.

Салурлар ковом тарыхларыны хем унутмандырлар. Пулларына салур тагмасыны басдырыпдырлар [303, с. 252]. Ханедан агзасы арасында түркче ат дакылан оглан ве гызлар кән болуңдыр.

Салур ханеданының йыкылмагындан соң, оларың баш даянжы болан түркменлер ол ерде өз барлыкларыны довам этдирипдирлер. XIV асырың орталарына ченли Фарсдакы түркменлерин башында Желал уд-дин Таййибша билен Салгурша болупдырлар. Булардан башга Музафферилерден Шах-Шүжа Төвризиди забт эден махалы (1382) эмир Музаффер уддин-и Салуры өзүне везир эдинипди.

АНАДОЛЫ

Салурларың улы бир тошлумы гүнбатарда гөч этмән, гадымы юрдунда галыңды. Гөршүмиз ялы, оларың айры-айры голлары болса Эйранда, Күрдүстанда ве Фарс себитлеринде юрт тутуп, сыясат билен мешгул болдулар. Буларың хеммесине гарамаздан салурларың Анадолының еңлиги алышына, түркменлештирилмесине хем өрөн улы гошант

эдендиклери беллидир. Оны кәбир весикалар (документ), ер атлары ве уруг-тирелериң бар болмаклығы субут эдйәр.

Тарыхымызда айратын бир шахсыет болан алым, шахыр, сөвеш адамсы, Сивас-Кайсери ве башга бирнәче ерлериң хөкүмдары болан Казы Бурханеддиниң салурдыгы бабатда өң хем гүррүң эдипдик. XIII асырда Мүсүре барып, Мамлюк солтанының көшгүнде улы ынама эе болан, ыслам хукужданы ве үч дилде шыгыр язан Дивиргили Мухаммет бин Мустафа бин Зекерийя бин Хожа Хасан [307, с. 385 а-б] шу бойданды. Булардан башга XIII асырың икинжи ярымында Денизли себитиндәки уч серхет беглеринден Салур бегинде [348, с. 71] шу боя дегишли болмагы мүмкин.

Салурлар ер атлары боюнча единжи орунда дурярлар. Дине шол-да салурларың Анадола нәхили улы топлумлар болуп гелендигине гөз етирмәге мүмкинчилик берйәр. Булардан башга XVI асырда Анадолыда бу боя дегишли өрән салдамлы уруг-тирелериң хем яшандыгыны гөрмек боляр.

1. ТАРАБЛУС — ШАМ: XVI асырда бу ерде өрән көп санлы бир түркмен топлумы яшаярды. Ол Тараблус — Шам дагларында язлап, гыпшына чөлдәки Тедмур оюнда болярды. Буларың көпүси Чукур-Овадакы үчоклы түркменлериң бир галындысы болмалы. Бу топлумың эсасы бөлеги Селлурие ве Чогуние диен ики топары эмеле гетирйәрди. Кануны дөврүнде Салур (Селлурие) топары 25 обадан ыбаратды. Селим II дөврүнде салур топарының хас артандыгыны гөрмек боляр [214, I, с. 1281]. Бу салурларың XVII асырың ахырларында Хама — Хумус аралыгындакы топракларда ерлешдирилен түркменлериң ичинде боландыгы хакында хабар берилйәр.

2. ТАРСУС: Бу себитдәки иң улы жемагатларың бири улашларды. Улаш бу жемагаты эдара эден бегин адыдыр. Улашюгуллары иң танымал варсак беглеринден болмалыдыр. Мехмет Фатих солтаның везирлеринден бири болан Рум Мехмет пашаны 1469-нжы йылда енен варсак беглериниң башпуганы Угуз бегдир (асыл ады Хүсейин). Ол Улаш небересиндендир. Улашларың юрды Тарсусың демиргазык-гүнбатырындан башлап, Булгар дагына ченли узалып гидйәрди. Улаш жемагаты өрән көп санлы болуп, Байындыр (41 өйли), Салур (10 өйли), Орханбегли ве Сайры обаларындан эмеле гелйәрди [350, с. 70]. 1519-нжы йылда салур обаларының бу ерлерде эжеранчылык эдендиги хем беллидир [339, с. 545-555].

Улаш небересиниң гелип чыкышы, бир гөрәймәге, байындырлардан ялы. Чүнки, бу жемагатың иң улусы шоларды. Йөне Улаш ады онун салурдыгы хакында пикирленмели эдйәр. Чүнки, шу гүррүңиң башында биз ики эсерде Салыр Газан бегин какасының адының Улашдыгыны гөрүңдик.

Эдил шол йылларда Адана себитиндәки гара-исалы жемагатының арасында 25, Хажылы этрашында 48 саны салгыда дегишлиси болан Салур ве Шейх Салур обалары болуңдыр [339, с. 455-456, 487].

3. КАРС: 39 саны салгыда дегишли илаты болан Салур атлы оба душ гелинйэр. Бу обаның башга бир ады Чөрмүк болан [230, 168, с. 29 б].

4. КОЧ-ХИСАР: Селим I дөврүндө Салихлер ве Салур атлы жеми 81 саны салгыда дегишли өйлүси болан обалар яшайрды [339, с. 487].

5. КОНЯ: Баезид II дөврүндө Эреглинин демиргазыгында Гаражадаг этрапында Гүнели хем-де Салур атлы обаларың яшандыгыны гөрмек боляр. Сипахи-заделер болан Керемогуллары хем шол обада яшайрды [339, с. 455—456, 487]. Коня себитти салур атларының иң көп душян ерлериниң биридир.

6. НИГДЕ: Кара-Хисар казасында бир салур жемагатының яшандыгы гөрүнйэр. Ол яхялы, акбашлы, гайир-ханлы ве саире кимин жемагатлар билен билеликте Аладага яйлага чыкяр экени [339, с. 487].

7. ХАМИД САНЖАГЫ: Йөрүклер арасында XVI асырда 130 саны салгыда дегишли өйлүси болан бир салур жемагатының яшандыгыны гөрмек боляр [339, с. 456, 488]. Бу санжакда салурлара дегишли ер атлары көндүр.

8. БОЗОК: Севгүлен диен жемагатың арасында салур атлы бир кичи тире болуңдыр.

9. УЛЫ-ЙӨРҮК: Мунуң орта-наре голуна дегишли салурлар Амаяның гунорта тарапларында яшайрды. Олара ак салурлар дийиңдирлер. Селим Евуз дөврүндө олар Мехмет кетхуда диен 95, Хажы-Кая диен 27, Акынжылы диен 32, Эмет кетхуда диен 25, Ала-Бозлы я-да Ил-Деген кетхуда диен 33 саны салгыда дегишли адамлары болан бөлеклере айрылар экенлер. Ярым асырдан соң болса ак салурларың салгыда дегишли илатының саны 803-е етиңдир. Ине, XV асырда Анадолядакы салур атлы жемагатлар шулардан ыбаратдыр. Инди бу боюн Түркүстандакыларыны гөрели [339, с. 453, 486].

10. ТҮРКУСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: Бу үлкедеки түркменлерин дүзүминде иң эсасы гатлак болуп дуран жемагат салур тайпаларыдыр. Булардан башга чавулдур (човдур), игдир, эймүр, гаркын ялы бойлар хем бу үлкедеки түркменлериң сайырдың бойларыдыр (тайпаларыдыр).

(Салурлары бу ерде салырлар дийиң атландырырлар терж.) Булар гадым заманлардан бэри Маңгышлакда отурыңдылар. Бу ере оларың эймүр, дөгер, човдур, гаркын ялы тайпалара дегишли улы голлар билен, Сырдеря Огуз дөвлетиниң ябгусы (хөкүмдары) Ша мәлигин өлдүрилмеги билен багланьшыктылыкда йүзе чыкан ички даваларың не-тижесинде гелендиклери хакында гүррүң эдилйэр. Биз X асырдан бэри Маңгышлак ярым адасында түркменлериң яшандыгыны билйэрис.

XVI асырда салырларың Маңгышлакда көңчүликлейин яшандыкларыны гөрмек боляр. Булар ол ерде ички салыр, дашкы салыр диен голлара айрылыңдырлар. Салырлар шол асырың ахырларында маңгытлар (ногайлар) тарапындан бу ерден чыкарылыңдырлар. Шейлеликте, салырларың бир бөлеги Этрек ве Гүрген деряларының якаларына, эсасы

бөлеги болса Хорасана гөчүп барыпдылар. Этрек — Гүрген якаларында олар оклы, эймир тайпалары билен бирликде яшапдылар.

1598-нжи йылда ша Аббас Астрабат себитлерине йөриш эдиң, бейлеки сөйүнханлы түркменлери ялы, салырлары хем Сефеви Эйран дөвлетине гиризиңдир [272, с. 580—588].

Абулгазының язмагына гөрө, әсары атлы түркмен тайпасының [75, с. 69—72] салырлардан (ички салыр) болшы ялы, ёмут, теке, сарык атлы тайпалар-да салырлардан (дашкы салыр) болмалы. Эгер шол хакыкатдан хасап тутсаң, онда Хазардан гүндогардакы түркменлеринң ярысындан хем көпүси салырдан гелип чыкан боляр.

XIX асырынң орталарына ченли салыр адыны гөтерйән түркмен тайпасы Мерв билен Хырат аралыгында Мурган дерясының якаларында япаярды. Салырлардан чыкан дийиң гүррүн эдилйән сарыклар болса оларын иң якын гоңшуларыңды Вамбери 1863-нжи йылда салырларың 8 мүн өйлүдигини белләңдир. Онунң язмагына гөрө салырлар шу ашакдакы обалардан ыбарат [102, с. 304].

1. Ялавач (яз, тиз, сакар, орду-хожа)
2. Караман (алам, гөржүкли, бег бөлеги)
3. Эне бөлеги (ядчы, бухара, бекесли-тере, тимур)

Ө. ЭЙМҮР

(Эймир)

XVI асырда Анадольтда бу боя дегишли 71 ер адына душ гелинйәр. Олар әсасан Сивас — Токат себитлериндедир. Шол асырда Анадольтның башга ерлеринде хем эймүр атлы жемагатлар хем болуңдыр. Бу боюн ады Анадольтда көшленч эймир дийиң тутуляр (кәте имир). Эйранда, Түркменистанда болса эймүр (емрели - терж.) дийиң атландырылар.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Кануны дөврүнде бу ерде эймүрлер дөрт гола бөлүниңдирлер. Биринжи гола Аффан Кетхуда башпутанлык эдиң, онун салгыт төлейәни 177 өйли экени. Салгыт төлейәни 55 өйли болан икинжи гола гарагөзли дийиңдирлер. Салгыт төлейәни 86 өй болан үчүнжи гола Чарыкоглу Ахмет кетхуданың башпутанлык эдендиги беллидир. Дөрдүнжи гол Ыляс адыны гөтериңдир ве бейлеки голлардан айры бир ерде яшаңдыр. Онун салгыт төлейәни дине 19 өйли экени. 1571-нжи йылда бу ердәки эймүрлеринң саны 453 салгыт төлейән өйлүден ыбарат болан. XVII асырда хем эймүрлер өнки яшайыш тертиңлерини довам этдириңдирлер [339, с. 460—461, 492—493]. 1690-нжы йылда эймүрлер Австрия йөришине чагырылыпдырлар. Чагырылан 100 атлының башында Хажы Кадыр бег ве башга беглер дуруңдыр [226, с. 82]. Шол вагтлар эймүрлер бу ерде шу голлара айрылыпдырлар: бунсузлы

эймүри, дундарлы эймүри, тоссун эймүри, гарагөзли эймүри, чарык эймүри, аффан эймүри, санжаклы эймүри, юсуф эймүри, хажы байрам эймүри, афшарлы эймүри.

1692-нжи йылларда бу эймүрлер Хумус санжагында ерлештирилишди. Эмма 1713-нжи йылда эймүрлери бу ерден гөчүрип, Амид көлүнүн жанындагы Мырат паша көңүсү тарапларга өжитмек хакында буйрук чыгарылыштыр, эмма ол ерине етирилмандир [226, с. 106; 325, с. 64—68, 94].

Эймүрлер бу ерлерде XVIII асырда хем бардылар. Ниебухрун түркмен тирелери хакында маглуматында эймүрлерин чадыр саны 500 дийип белленишди [262, с. 338]. Эмма эймүрлерин XIX асырда ниреде юрт тутандыклары ве ягдайлары хакында маглуматымыз өкдүр.

2. ДУЛКАДЫРЛЫ: а) Мараш — Дулкадырлы аралыгындагы эймүрлер улы жемагаты эмеле гетиришди. 1525-нжи йылда ол 48 обадан ыбарат экен. Бу обаларын көңүсү Мараш ве оңа гарашлы болан Пазаржык, Гуры-Пынар, Харуние этрапларында гышлапдырлар. Ахыр ве Сандык дагларында болса язлапдырлар. Бу жемагатлардан улы бир бөлегинин гышлакларда экеранчылык эдендиги, көбирлеринин хатда гаракчылык билен мешгулланандыгыны хем аңламак боляр. Мараш себитиндөки эймүрлер XVI асырын икинжи ярымындан башлап Мараш ве Антеб обаларында ерлешмөге дурушдырлар.

Мундан башга Дулкадырлы улусынын эсасы тирелеринден бири болан Кушнанин бир жемагаты эймироглы адыны гөтерипди. Ол ат эймир диен шахсдан гелен болмалы. Оларын өз гышлайын, язлайын ерлери болуп, дашындан экеранчылык билен хем мешгулланышдырлар.

б) КАРС (КАДИРЛИ) себитинде яшайын эймүрлер XVI асырын алтмышынчы йылларында 13 гола бөлүнишди. Бу эймүрлер хем гышлак ве язлаг дурумушунда яшапдырлар. Буларын адынын хем Эймир атлы бир бегден гелендигини гөрмөк боляр. Шол йылдагы язгыларда Эймирин огулларыны хем гөрийөрис. Оларын хеммеси я-да сипахи я-да сипахи-задегандыр.

в) БОЗОК: Бу себитдөки эймир жемагаты гүндешлинин бир голы билен бирликде гара-юважылы жемагатыны эмеле гетиришди. Булар Мараш эймүрлеринин бир голы болмалы [339, с. 462-464].

3. ЕНИ ИЛ: Бу эймүрлер Халап түркменлеринин арасындагы эймүрлерин бир голундан эмеле гелишди. Мырат III дөврүндө Ени ил эмирлери эсасан шу ашакдагы голлара бөлүнип, олардан ахмед-кетхуданын 110, авшарлы эймүрин 27, санжарлы эймүрин 44, полат кетхуда эймүрин 34, мехмет кетхуда эймүрин II салгыт төлейөн өйлери болупдыр [339, 464, 498]. Ени илдөки эймүрлер хакында соңкы эле салан маглуматымыз боюнча, олардан 50 өйли бир жемагат 1690—91-нжи йылларда Кыршехирдөки Токат көрендесине легишли болан Нүсретли обасында ерлештиди [226, с. 95].

Булардан дашары Дулкадырлы эймүрлерине дегишли 45 саны салгыт төлейэни болан эймүр жемагатының Ениилде яшандыгыны ве экеранчылык эдендигини хем гөрийәрис.

4. БОЗУЛУС: Селим II дөврүнде Хажы Сүлейман кетхуданың доландырмагында 148 саны салгыт төлейән өйлүси болан эймүр жемагатыны гөрийәрис [339, с. 464—465, 499].

5. АДАНА: XVI асырда эймүр ыляслы атлы бир кичи жемагат яшандыр.

6. СӨГҮТ: Сөгүт йөрүклери арасында эймүр атлы бир жемагат яшандыр. Ол 85 салгыт төлейән өйлүден ыбарат болупдыр [339, с. 466, 499].

7. АЙДЫН: Бу ерде гарагоюнлыларың арасында эймүр ве сары эймүроглы иса атлы ики жемагат яшандыр. Булардан эймүрлер я-да имирлер адыны гөтерйән жемагат III, Сары эймироглы атлы жемагат болса 71 салгыт төлейән өйден ыбарат болупдыр [339, с. 466, 500].

8. ЭЙРАН ЭЙМҮРЛЕРИ: Сефеви дөврүнде сайырдың гызылбаш бойларының бири зулкадырлы (дулкадыр). Булар Түркиедәки Дулкадыр улусындан бөлүнип гайдыпдылар. зулкадыр боюны эмеле гетиренлерин бири-де эймүрлердир. Тахмаси дөврүндәки зулкадыр беглеринден бири болан Шир Хүсейин бегин эймүрдигини билйәрис.

Сүлейман Кануны 1535 — 36-нжы йылыларда Азербайжандан Стамбула гайдып барярка Вана хужум этмек үчин гелен Сефеви хөкүмдары Тахмаси ша гажар Кая бег билен эймүр Шир Хүсейин беги ягдайы барламак үчин өңе иберипдир [246, II, с. 186]. Ша Аббас заманында зулкадыр эмирлеринден Келб-и Султан билен оглы Халыл Султаның эймүрлердендигини билйәрис [272, II, с. 1085].

9. ТҮРКУСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: Эймүрлерин улы бир голуның гүнбатара гөч этмәндигини, Мангышлакда галандыгыны айдыпдык. Соңра булар мангытларың гысмагы зерарлы гүнорта тарап гидипдирлер, Этрек — Гүрген бойларында "яка түркменлери" арасында отурыпдылар. Османлы весикаларында хем олара "яка түркменлери" дийипдирлер. Яка түркменлерини эсасан гөклен, оклы, салыр тайналары эмеле гетирипдирлер. Саны боюнча ончаклы улы болмадык эймүрлер Гүрген боюнда экеранчылык хем эдйәрдилер. Ша Тахмаси өленден соң хер хили гозгалаңларың нетижесинде Астрабат сефевилерин элинден гидипди. Шол вагтлар эймүрлерин башгутаны Алы Яр бег өз башарныгы билен бейлеки голлара хем өзүни ыкпар этдирипди. Ша Аббас Алы Яр беги Астрабат валилигине белләпди.

Алы Яр хан өленден соң (1596 й.) онуң оглы Мухаммет Яр хан яңкы везинә эе болупды. Эмма илат оны ыкпар этмедди. Бир чакнышыкда болса бу 20 яша хем етмедик йигит өлдүрилди (1598 й.). Ша Аббас онуң гардашы Гылыч беги Астрабада вали эдип белледди. Эмма илат оңа хем боюн эгмедди. Шол себәнли ша Аббас Гүргене

айланмага гитди. Ол ерде ишлери дүзеденден соң ша Аббас ызына гайтды ве ёлугра эймүр Гылыч ханы машгаласы, небереси ве нөкерлери билен бирликде меркезе алыш гитди. Эймүрлеринң ве салырларынң өңе дүшйәнлери Астрабадынң соңкы хәкими Хүсейин ханынң ыгтыярына гечдилер [272, с. 530, 545—546].

Соңкы вагтларда Гүрген якаларында бу эймүрлеринң 200 өйли бир галындысынынң яшаяндыгыны гөрмек боляр [81, II, с. 106].

II. АЛАЮНТЛЫ

XVI асырда бу боя дегишли 44 ер адына душ гелмек боляр [38, с. 44]. Булардан башга-да шол асырда Орта ве Гүнбатар Анадолыда онун уруг-тирелери габат гелйөр.

1. АТ-ЧЕКЕН: Тургут казасында ымыклы яшандырлар. Олар ики гола айрылып, бирининң 228 салгыда дегишли өйлүси болупдыр. Бу гол Кол Виран, Козанжалы-Язысы (?), Арыклар-Дереси ве Бөври-Делик атларыны гөтерйән экинликлерде экеранчылык билен мешгул болярдылар. Бу гола дегишли бәш кишининң болса сипахыдыгыны гөрмек боляр. Бу сипахылар ай-догды жемагаты билен бирликде Элген-Вираны атлы бир экинлиге эдилер. Бейлеки алаюнтлы гол болса, Диване гышлагы диен экинликде отурупдыр. 41 салгыт төлейән өйи болан бу жемагат шол казада отуран Ат-чекенлеринң улы жемагатларындан бири болупдыр. Олар яша тиресининң арасында хем гөрүнйөрлер. Яша тиресининң башгутанлары Яшаогулларыды. Яшанынң хачан яшандыгы билинмейөр. Мырат II ве Фатих дөвүрлеринде бу небереден Алы бег диен бирини гөйяерис. Баезид II заманында болса Алы бегинң огулларындан Алы, Шах Вели ве Пыры дагынынң атларына душ гелйөрис. Яшаогуллары XVI асырдакы кәбир вакалара гатнашыпдырлар.

Бу боя дегишли улылы-кичили жемагатлар Ак Сарайда Ат-чекенлеринң арасында яшандырлар. XVI асырынң ахырларында алаюнтлы уруг-тирелерининң экинликлерининң хер хайсынынң бир оба мөчберине гелендигини гөрмек боляр. Бу обалардакы салгыт төлейәнлеринң саны шейледир: Козанжалы-Язысы 33, Элген-Вираны 99, Коз-Виран 69, Аралык-Дере 15, Бөври-Делик 42, Ягар 69 өйлүдир.

Булардан башга кәбир алаюнтлылар болса Илгининң Чавурчы, Чакмак ве Дәли-Динар (?) ялы обаларында ерлешендирлер [339, с. 467].

Бу маглуматлар алаюнтлылардан улы бир голунң отурымлылыга гечендигини гөркезйөрлер. Хәзирки вагтда Ак Сарая гарашлы алаюнтлы атлы 5 обанынң болмаклыгы муны субут эдйөр.

2. АНКАРА: Тутушлыкда Орта Анадолыда огуз бой атларынынң иң көп душян себитлеринден биридир. Меселем, Анкара санжагында бу боюн адыны гөтерйән 3 оба болупдыр. Ене-де бир тире хем барды. Соңкынынң салгыда дегишлиси 19 өйли экени. Онун экинлиги хем болупдыр [339, с. 468].

3. КАСТАМОНУ: Алаюнтлылар Бой-Овасы казасында яшапдырлар. Онуң 20 саны салгыда дегишли адамсы болан [339, с. 468].

4. УШАК: Бу ердәкилер салгыда дегишлиси 169 адам болан бир жемагат болуп, онуң бир голы дагынык халда яшапдыр [339, с. 468-469].

5. МЕНТЕШЕ: Мугланың Балат казасына дегишли алаюнтлы жемагаты шу ерде яшапдыр. Онуң 100 өйден говрак салгыт төлейән илаты болуңдыр. Шол асырың ахырларында бу жемагат Мугланың Дадя, Балатын Варан ве Вайыңдыр атлы обаларында ерлешипдир [339, с. 468-469]. Башга бир бөлеги болса Мугла казасында яшапдыр. Онуң илаты 146 саны салгыт төлейән өйден ыбарат экени [281, 47, с. 180-181].

6. ХАЛАП түркменлери: Ыңаллыларың арасында Алаюнтлы атлы бир оба болан. Ол икә бөлүнип, бириниң 3, бейлекисиниң 15 саны салгыда дегишли өйи бар экени [281, 47, с. 180-181].

Ыңаллылар огузың бозок голуна дегишли. Шонуң үчин алаюнтлыларың йыналлы обаларының арасында душ гелмегини гарындашлык билен дүшүндирмек мүмкин дәлдир.

Р. ЙҮРЕГИР

Бу боюң ады язгы деңдерлеринде йүрегир хем-де урегир шекилинде язылыпдыр. Деңдерлерде булара дегишли 44 ер ады габат гелйәр. Булардан башга Адананың гүнортасында Сейхан — Жейхан деряларының арасындакы хасыллы топрагың-да ады Йүрегир болуп, бу юрт йүрегирлеринң гышлаяң ерлери болуңдыр. Бу топрак шу гүн хем Йүрегир дийиш атландырылар. Хәзир Түркиеде бу этрапдан башга 10 саны ер адының хеммеси Үрегил я-да Йүрегил шекилинде айдылар [38, с. 1098, 1170].

Ёкарда агзалан 44 ер адының дөрдүси Анкара санжагындадыр. Хәзир Анкараның бир мәхеллеси хем Йүрегил дийиш атландырылар, эмма ол яңкы айдылан дөртден башгадыр. XVI асырда йүрегир ер атларының бири-де Трабзоның гүнортасындакы Күртүн казасына дегишли бир ердир. Бу Үрегир диен ерде еди-секиз саны оба бар. Оларың атлары: Бугалы, Кара-кая, Мүртед-Чукуры, Кара-Кешили, Ак-Элма, Бойны-Ёгын, Имам-Асары ве Саир.

Киликияның мамлюк дөвлети тарашындан басылып алынмагына түркменлер хем гатнашыпдырлар. Оларың көпүси үчок голуна дегишлиди. Бу үчокларың арасында йүрегирлер баштутан ягдайдады. XVI асырың орталарында йүрегирлер билен билеликте Чукур-Ованы элемеклиге гатнашан кынык, байыңдыр ве салырлар сонра бу себитде яшардылар. Шол вагтлар йүрегирлеринң башында Рамазан бег дурярды. Дулкадырлы Гаража бегинң кәбир мамлюк эмирлери билен бирликде 1353-нжи йылда солтана гаршы гозгалаң этмегиниң ве тутулмагының нетижесинде түркмен эмирлиги Рамазан беге берилди. 1354-нжи йылды

Рамазан бегинь оглунын Каире гелин солтана ве бейик эмирлере 1000 саны түрк атыны совгат берендиги беллидир. Рамазанын оглуна мүлк еринден башга Түркмен эмирлиги хем багышланьшдыр. Онун янында-кылары хем везипелер берлидир. Бу ягдайлар Рамазанын өзүнин өлендигини гөркезйәр.

1360-нжы йылды Адана ве Тарсус шәхерлери мамлюклар тарапындан алынды. 1381-нжи йылды Рамазан бегинь оглы Ибрахим бег дине йүрегирлерин дәл, Чукур-Овадакы әхли түркменлерин башгутаны эдиш белленйәр. Ики йылдан сонра ол Адана валиси боляр. Шейлеликте, Адана себитини узак вагтлар доландыран Рамазаногуллары беглиги дөредилинди. Йүрегирлерин гышлак юртлары, ёкарда айдылышы ялы, Адананын гүнортасындады, Сейхан ве Жейхан деряларынын арасындакы этраплардады. Оларын яйлаларынын демиргазыгында Гызыл-Даз ве Үч-Гапылы яйласынын боландыгыны аңламак боляр.

Йүрегирлерин гүндогар тарапында кыныклар яшаярды.

Ибрахим бег Чукур-Овадакы мамлюк агалыгыны йыкмак ве бу себитде эркин хәким болмак максады билен яшаярды. 1385-нжи йылда Мисис — Паяс ёлунын угрундакы Демир-Гапы диен ерде букалга гураш, Темирбайын башгутанлыгындакы бир мамлюк гошуныны даргадан түркменлерин башында онун дурандыгыны аңламак боляр.

1382-нжи йылда Халап валиси болан Йол-Бога кыныклар билен йүрегирлерин арасына тов салышдыр, хатда кыныклары йүрегирлерин үстүне чоздурышдыр. Эмма мундан уллакан нетиже чыкмандыр. Ибрахим бег Караманоглы Алаэддин бег билен бирлешип, мамлюкларын Козандакы валисини гысмага башлашдыр. Бу ягдайда Йол-Бога улы бир гошун билен Чукур-Ова гелиндир. Шол вагтлар Ибрахим бег бир бишовлуга учраш, Козан валисинин элине дүшүндир. Ибрахим беги, онун гардашыны, хатда эжесини хем өлдүрден Йол-Бога ызына гайданда Сары-Жамда йүрегирлерин хужүмине сезевар болды. Сөвешде мамлюк гошуны басылды. Илки гөзүнден яраланан Йол-Боганы соң өлүлерин арасындан тапдылар. Мамлюклар Халаба доланмак билен болдулар, йөне Демир-Гапа баранларында ене-де түркменлерин хужүмине саташдылар. Халапдан етишкен көмек булары түркменлерден зордан халас этди [350, с. 37—40].

Ибрахим бегинь ерине гечен Ахмед бегинь дөврүнде йүрегирлер ве учоклынын бейлеки бойлары Чукур-Овада абадан дурмушда яшашдылар. Ондан сонра Чукур-Овада мамлюк хәкимиети ене-де пугта орнашды ве Османлы дөврүне ченли довам этди.

XV асырда бу йүрегир, кынык ве өзерли түркмен бойлары экеранчылыга башлашдылар.

Османлы хәкимиети башланда (1517 й.) йүрегирлер ве кыныклар уруг-тире дурмушыны ве гурамасыны (система) йитирип башлашдылар. Йүрегир ве кынык атлары инди дине ерлери аңладярды. Кынык ады

унудылан хем болса, йүрегир ады бу боюн Чукур-Овадакы мөхүм бир сыясы ролуны ятладыш, хазирки вагта ченли сакланышдыр.

XVI асырда Халап түркменлеринин ве Дулкадырлы илинин арасында кичи йүрегир жемагатларына душ гелинйер. Бу оларын көңүсинин озал Чукур-Ова гидендиги билен багланышкыкдыр. Халап түркменлеринин арасындакы йүрегир жемагаты 29 салгыт төлейен өйлүден ыбарат болушдыр. Солтан Ибрахим дөврүнде бу жемагат Азага гарашлы Гара-Көпри атлы обада отурышдыр. Ол оба хазирки Килислинин гүндогарындакы шол атдакы оба болмалы.

Дулкадырлы илине дегишли йүрегир жемагаты салгыда дегишли 33 өйлүден ыбарат болуп, гышына Сирияда, томсуна Бин-Богада яшайрды [337, с. 344]. Бу жемагатың Халап түркменлери арасындакы жемагатың бир голы болмагы өрөн мүмкинدير [371, 94, с. 149—151].

С. ИГДИР

Тарыхы ве жуграфик чешмелерде ады аз тутулян бойлардан бири игдирлердир. XVI асырда Анадольда бу атда 43 оба ве экинлик бар экени. Булардан башга дүрли себитлерде игдир уруг-тирелери хем гөрүнйер.

1. ТАРСУС: Гөкжели атлы жемагатың арасында Игдир обасы ики гола айрылып яшашдыр. Ене-де Адана төверегинде ики саны кичи игдир диресинин отурандыгыны гөрмек боляр. Сары-Хамзалы жемагаты хем игдир боюндан болмалы [339, с. 470—471, 502—503].

2. ИЧИЛ: Тутушлыкда бу илиң түрк халкы бегдили, йыва ве игдирден дүзүлендир. Бу ерде игдирлер Кары-Таш, Гүлнар ве Мут этраиларында яшашдырлар. Кары-Ташда яшайлар ики гола бөлнин, оларын бири бижер игдир дийиш атландырылыпдыр. Кануны дөврүнде Ак-Виран, Көрдүзли, Тезекки, Үч-Аяклы, Аргид-Кашлы обаларында яшан бу голун 280 чемеси салгыда дегишли өйлүси болан. Бейлеки гол — отурак игдирлерин 300-ден кемрөк салгыда дегишли өйлүси болуп, Нирун, Диван, Сандави обаларында яшашдырлар. Гүлнардакы игдирлерин 178 салгыда дегишли өйи болуп, Үч-Башлы атлы обада яшанлар. Булардан чыкан си-нахиогулларының саны 30 саны салгыда дегишли өйден ыбаратдыр. Османлы — мамлюк урушлары дөврүнде ады гечйен Игдиругуллары шолардандыр [251, с. 233].

3. КОЧ-ХИСАР: Ичил себитиндәки белли бойлардан бири болуп, Силифке бөлгесинде отуран улы боздоган боюның бир голы Анадольдакы Коч — Хисар себитинде юрт тутушдыр. Баезид II дөврүнде боздоган голуның арасында 93 салгыда дегишли өйлүси болан бир игдир жемагаты болушдыр. Бу ягдай боздоган жемагатының игдир боюна дегишлидигини хакындакы шикири ене бир гезек тассыкляяр. Үстесине, Ич ил себитинде хем бу ики жемагат янашык яшайрды [339, с. 471, 509].

4. ТЕКЕ САНЖАҒЫ: XVI асырда Гара-Хисар санжагында 272 салгыда дегишли өйи болан бир игдир жемагатының яшандыгыны, ене-де 6 саны обаның шу ады гөтерендигини гөрийерис. Умуман, игдирлерин Теке санжагында хас көлүклерини айтмак ерликлидир. Муны өз вагында Языжыоглы Алы хем белләп гечишдир. Ол Селжуклы хөкүмдары Гияседдин Кейхүсрев тарапындан Анаталияның алынмагыны беян эдит: "Ол мемлекетин сәхралары ве игдир йөрүк өйлеринден долды" дийишдир. Диймек, онун дөврүнде игдирлер Теке санжагында көпчүликлейин яшан болмалы.

5. ХАМИД САНЖАҒЫ: эгирдир казасында йөрүклер арасында бир игдире дегишли тире отурышдыр. Онун илаты 72 салгыда дегишли өйден ыбарат болан.

6. МЕНТЕШЕ САНЖАҒЫ: Игдирлер бу ерде улы жемагатларын бири болан хорзумлыларың арасында яшапдырлар. Игдир Иса адыны гөтерйән бу обаның Кануны дөврүнде 99 салгыт төлейән өйлүси болундыр [339, с. 472, 504].

7. АТ-ЧЕКЕНЛЕР: Аксарай себитиндәки жемагатлар арасында 5 салгыда дегишли өйи болан бир кичижик игдир топары яшапдыр.

8. ЭЙРАН: Фарсда Кашгай атлы түрк тайпасының арасында 500 өйли игдир жемагаты яшапдыр [181, II, с. 79]. Онун бу ере ниреден гелендигини кесгитлемек мүмкин болмады.

9. ТҮРКҮСТАН ТҮРКМЕНЛЕРИ: Улы бир игдир голы Мангышлакда яшандыр [75, с. 66]. Игдирлер ол ерде човдур ве бейлеки кичирәк тайпалар билен бирликде эсенханы илини эмеле гетиришдирлер. XIX асырын икинжи ярымында игдирлер човдурлара табын ягдайда болундырлар. Оларың хеммеси Хазар ве Арал көллериниң арасында яшапдырлар [102, с. 303].

Хәзирки заманда гөкленлерин арасында 150 өйли Чарвар игдири атлы оба болун, онун демиргазыкдан гөчүп гелен болмагы өрән әхтималдыр [180, II, с. 102]. Мангышлакдакы игдирлерин бир бөлегиниң човдурларын ве сөйүнжалыларың бир бөлеги билен XVIII асырда Демиргазык Кавказа гөчүп гидендигини өң айдышдык (Ставрополь түркменлери — терж.).

Т. БҮГДҮЗ

Решидеддиндәки бөлүмде бу боя дегишли Кузужы атлы бир бегиң гүррүңи эдилйәр. Ол соң бир ерде Огуз ябгусы Алы ханың оглы Ша мәлигиң атабеги хөкмүнде орта чыкяр [1, с. 378—379].

"Торкут ата" дестанындакы "мурты ганлы" дийиң сыпатландырылан Эмек бег-де бүгдүзден хасап эдилйәр. Булар бүгдүз боюның ысламыетден өңки ве ысламыети кабул эден дөвүрлеринде дессанларда гахрыманлары боларлык дережеде бир роль ойнандыгыны гөркезийәр.

Бүгдүзлере дегишли Анадоьдакы ер атлары 22-дир. Булар Реши-деддиниңкиде болшы ялы, бизиң ер атлары мағлуматымызда хем иң соңкы ерлерден бирини эелейәр (17-нжи). Херхал, бу ер атлары бүгдүзлериң хем Анадоьлының еңлипи алынмагында ве түрклешдирил-месинде гардаш бойлар арасында мөхүм бир роль ойнандыгыны аңладяр. Йөне вели Халап түркменлери арасында болан бу бүгдүз жемагатындан башга шу атдакы илата XVI асырда душ гелинмеди. Онуң илаты 65 саны салгыда дегишли өйден ыбарат экени. Ол Хамс тарапларында яшандыр [339, с. 473—474, 505]. XVI асырда шол 22 ер адындан дине үч санысы галыпдыр [38, с. 184].

У. ЙЫВА

Селжуклылар дөврүнде ады көп тутулян бойлардан бири хем йы-валардыр. Кашгарлы бу боюң адыны Ыва, Ява, Йыва, Ава ве башга гөрнүшлерде белләидир [5, I, с. 56, III, с. 18-20].

СЕЛЖУКЛЫЛАР ДӨВРҮНДЕ ЙЫВАЛЫЛАР

Перчемогуллары: XII асырың орталарында йывалылар Хемеданың гүнбатарында яшаярдылар. Буларың ыгтыярында болан топрак Күрдүстандады. Бу себит Диневе, Кирманшах, Хулван ве Шехризор шәхерлерини өз ичине алярды. Йывалылар бу ерде көнчүликлейин яша-ярдылар. Мосул атабегни Имамеддин Зеңни оларың бир бөлегини Халап себитлерине әкидиң ерлешдиришди.

Йывалар Сырдеря якаларындан Эйрана авшар ве салур бойлары билен билеликте гелиңдирилер (1130 й.) дийиң чак әдилйәр.

1158-нжи йылда Перчемиң башгутанлыгында олар Жебел себитинде чапавулчылык херекетини артдырышдырлар. Шонда Багдат халыфы бир бөлек гошуны Менгу-Барсың ыгтыярында оларың үстүне иберишди. Менгу-Барс олары агыр еңлише сезевар әдиң, есирлер ве кесилең баш-лар билең Багдада гайдышдыр [7, с. 295; 81, XI, с. 107].

1172-нжи йылда Перчемиң башгутанлыгындакы түркменлер Дина-вери чапавулладылар. Муны әшиден Ил-Деңиз Нахичевандан ховлукмач-лык билең уграяр ве Перчеми Багдада ченли ковалаяр. Хатда Багдад халыфы Ил-Деңиз шәхере гирмегинден хем горкман дурмандыр. Эмма Ил-Деңиз өтүнч сорап, өз максадының дине Перчеми онуң юрдуны ча-павулламаз ялы этмекдигини айдың, ызына гайтды [81, XI, с. 177]. Аңлашылышына гөрә, Перчем Багдат халыфыны өз хәкими дийиң ык-рар әдйәрди. Бу ягдайы онуң огулларының хем довам этдирендиклерини гөйәрис. Перчемиң бу херекети халыфың гизлин әмри билең әдилен болмагы хем мүмкин.

1187-нжи йылда Селжуклы Тугрул солтан билен халыфың везири Желаледдин бин Юнусың арасында Хемедан төвереклеринде болан сөвешде йывалар халыфың тарапында болдулар. Равендиниң язмагына гөрө, сөвеш вагты Селжуклы гошунының чен голунда болан Ай-Абаның атабеги мамлюк эсерлери енлиң гачыпдырлар, йывалар тарапындан коваланыпдырлар. Эмма мамлюк эсерлери әхли затларыны ташлап, гутулыш гидишдирлер. Түркменлериң эсасы максалды олжа алмак болупдыр. Шонуң үчин олар яңкы олжалары алың, сөвешти ташлап, юртларына гайдыпдырлар. Шейлеликте, сөвеш Селжуклыларың пейдасына гутарыпдыр. Шол сөвешде йываларың башында Перчемоглы Махмыт дурупдыр [126, с. 177].

Ырак Селжуклы солтанлыгыны сындыран Хорезмша Текеш Ырак-и Ажемидеки кәбир ерлери Селжуклы эмирлерине беришди. Эмирлер халыфың геши билен Хорезмшаха гаршы пигне туруздылар. Йөне Хорезмшаның оглы, Рей валиси Юнус хан тарапындан басылып ятырылдылар. Юнус хандан гачып гутуланлар йыва бегине сыгындылар [159, с. 377]. Шол себәли Равенди йыва бегини мәлик (патыша) хөкмүнде атландырыпдыр.

Бу хадысадан соңра халыф билен Хорезмшаларың Хемедан валиси Маяжыкың арасында уруш болды. Ол халыфың гошунарларының енилмеги билен тамамланды. Бу урушда хем йывалар халыфың тарапындадылар [159, с. 382].

Перчемоглы Махмытдан соңра Йываның башына Ибрахим гечди. Хемеданда атабег Өзбек велилик этмәге башлады. 1196-нжы йылда онуң адындан херекет эден Нуред-дин Гөкже Йыва беглигиниң сындырылып, ортадан айрылмагыны өз өнүнде максат эдил гойды. Йөне йыва бегиниң гайтавула пугта тайярланындыгыны гөрүң, ызына доланды [159, с. 3920].

1208-нжи йылда мәлик Ибрахим бир батини (дини тарыкат) тарапындан өлдүрилди. Батини көң йыл бәри, ыбадата өзүни берен киши болуң, аматлы иурсата гарашыш йөрен экени.

Абу Исхак Фахреддин Ибрахим эдермен бир мәликди. Оны өлдүрениң кимдиги хакында анык зат айдыланок. Ибрахимден соң Махмыдың оглы Перчем баштутан болды. Ол 1209-нжы йылды Багдада гелип, халыфың хорматына мынасып болан, халадыны геен, гылыжыны гушанан хем-де 10 мүн алтын пешгеш алан түркмен бегидир [353, IX, с. 130, 160, с. 143, 160—161].

Перчемден соң Шихабеддин Сүлейман ша йыва беги болупдыр. Ол йываларың иң танымал беглеринденди. Эмма 1213-нжи йылда белли болмадык бир себәи билен халыф тарапында везиңеден бошадылыпдыр. Онуң ерине гардашы гечипди [81, XII, с. 139].

Желаледдин Хорезмша 1224-нжи йылда Халыфың үлкесине эден йөришинден ызына гайданда Бахар галасында отуран Сүлейман шаның янына барыпдыр, шол ерде онуң уясына өйленишди. Сүлейман ша, Багдат халыфыны болшы ялы, солтан Желаледдине хем табынлык билдиришди [175, с. 210].

"Тарих-и Гузидеде" Луристан мәликлерине дегишли бир бөлүм болуп, шонда Сүлейман шаха дегишли гүррүндөр хем бар. Шонда Күчүк Лур эмири Шериф эд-дин Абу Бекирин Сүлейман шаның Мелике Хатун атлы уясына өйленендиги язылар [129, с. 555-556]. Ол эмир өленден соң, ерине гечен гардашы Изед-дин яңкы Мелике Хатуна өйленйөр. Олардан ики огул дүнийә инйөр. Йөне Изед-диниң агаларының бири болан Хусам уд-дин Халыл тарапындан өлдүрилмеги нетижесинде яңкы огланлар дайыларының янына гачыпдырлар. Дайы Сүлейман ша билен Лур эмири, ганхор Хусам эд-дин арасында довамлы дава башланяр. Көп санлы чакнышыклардан соң Шапур дүзлүгинде эдилен сөвешде Сүлейман ша үстүн чыкып, гардашыны өлдүрйөр. (1246 й.) Нәхили хем болса Сүлейман ша душманының өлүмине ғынаныпдыр ве ол хакда бир рубагы айдыпдыр [129, с. 557].

Сүлейман ша халыфың дәвлетине чын йүрекден гулук эдиңдир. Фарсдакы салурлар Мосул хөкүмдары Хүлегүве табынлык билдириңдирлер, эмма Сүлейман ша халыфдан дөнмеди. Хатда 1258-нжи йылда монголлар Багдады габанларында хем горанянларың арасында Сүлейман ша барды. Багдат сынанда Сүлейман ша халыф ве бейлеки түрк серкерделери билен билеликте шехит болуыдыр [354, с. 232, 244, 246, 274]. Шол вагтлар онуң яшы эн-эсли болмалыдыр. Хамдуллах Мүстефие гөрә [354, с. 557], Хүлегувың Багдат йөришине гошулан Лур эмири Бедр эд-дин Месут Сүлейман шаның өлдүрилмезлиги үчин Хүлегүве ялбарыпдыр. Эмма Хүлегу оны кабул этмәңдир. Йөне Сүлейман шаның машгаласыны ве якыңларыны өз хемаятына алмак барада ыгтыяр алан Лур эмири олары Луристана әкидиңдир. Галмагаллар ятышандан соң олар Багдада гелиңдирлер.

Сүлейман шаның өрән медениетли бир адам боландыгыны аңламак боляр. Мүстевфи Сүлейман шаны васи эден бир шахыр хакында хем языпдыр. Решидеддин болса Сүлейман шаның йылдызлар барадакы ытма (астрология) ховандарлык эдендигини айдыр [354, с. 552].

Мүстевфиниң язмагына гөрә, Сүлейман шаның вагтында Күрдүстан үлкеси 200 түмен гирдежи берйөр экени. Ондан бираз соңрак болса үлке дине 20 түмен говрак гирдежи бериңдир [311, с. 107]. Бу хем Сүлейман шаның юрды нәхили абадан сакландыгындан хабар берйөр.

Сүлейман шаның йываларының соңкы ыкбалы хакында хабарымыз ёк. Минорский Гарагоюнлы илине дегишли бахарлы тиресиниң өз адыны Бахар галасындан аландыгы хакында пикир йөрөдйөр. Бахар болса Сүлейман шаның отуран галасыдыр. Автор гарагоюнлылары йываларың бир парчасы хасаң эдйөр [191, с. 291—294].

2. УРМИЕ ЙЫВАЛАРЫ: XII асырың илкинжи чәръегинде улы бир йыва тошлумының Урмие этрапларында яшандыгыны аңламак боляр. Буларың монгол басыбалышлары нетижесинде Түркүстандан гелен Сүлейман шаның йываларындан башга бир гол болмагы өрән мүмкин.

Бу йывалар көп санлы болуу, 10 мүн атлы чыкарып билийердилер. Мухаммед-и Несевинин язмагына гөрө, олар солтан Желаледдини хем әс-гермән, ёллара хови салыпдырлар ве четки үлкелере чапавулчылык эдилдирлер [19], с. 126]. Шол себәли Желаледдин Ахлатдан ызына гайданда буларын үстүнә чозупдыр. Йывалардан көп адамыны өлдүрүп, ултакан олжа хем алыпдыр. Гоюн сүрүлеринден ыбарат болан ве Мугана әкидилен бу олжанын хазына дегишли бөлегі 30 мүн динара барабар экени [19], с. 126]. Бу хадыса хакында өз әсерини 1226-нжы йылда язан Ибн ул-Әсир [8], XII, с. 313] йываларын чапавулчылык ишлери барада хем мағлуматлар берипдир. Урмие ве Ушну шәхерлеринин йываларын элинде болшы кимин, олар Хой шәхеринден хем хыраж алыпдырлар. Желаледдин илки гүржүлерин, сонра Ахлатың үстүнә эден йөришлери вагтында йывалар нурсат ташып, сөвда кервенлерини талапдырлар. Төвриз тәжирлеринин Эрзурумдан альпи гелйән 20 мүн гоинуны хем эллеринден альпдырлар. Желаледдин Ахлатың габавыны ташлап, йывавларын үстүнә уграшдыр. Йывалар Желаледдин Ахлаты ташлар өйдүи шикир әтмәнлеринден сон, керт дағлара чыкман аркайын отуран экенлер. Шол вагтлар хем Желаледдин гелип, олары дерби-дагын этди (бу хакда ёкарда хем белләпдик) [19], XII, с. 313].

Бу вакалардан 6 йыл сонра, монголларын гелмеги билен йывалар, Азербайжандакы бейлеки түркменлер ялы, гүнбатара тарап гитдилер.

ЙЫВА ПЕРЧЕМ ОГУЛЛАРЫНЫҢ ШЕЖЕРЕСИ

1. Эмир Перчем

3. Фахреддин Абу
Исхак Ибрахим
(өлүми 1208 й.
август-сентябрь)

Гызы
(Текрит-Дакук
эмириниң аялы)

2. Махмыт
(1187 й. сар)

4. Перчем (1209 й. сар)

5. Сүлейман ша
(өлүми 1258)

Мелике Хатун
(Күчүк Лур эмири Абу
Бекириниң аялы)

Гызы (Желаледдин Хо-
резмшахын аялларын-
дан)
Гардашы
(1213 й. Йыва мәлиги)

3. ЯРУКЛЫЛАР: Ак-Сункуроғлу Зеңни (өл. 1146 й.) Мосулдан сонра Халаба хәким болуи, хачнаразлар билен урша гиришенде Шәхризор себитиндәки йываларын улы бир бөлегини өз янына әкидип, олара юрт берипди. Хачнаразлардан алан топракларынын болса өзлерининки болжакдыгыны олара вада берипдир. Бу йываларын башында Арсланоглы Ярук дурярды. Ярук сөзи түркче ышык диймекдир. Яругын сыпаты өрән хайбатлы экени. Йөне адамчылыгы юмшак болан. Халабың гүнортасында Кувайк чайынын якасындакы бир депеде оғул-

лары, якынлары ве өзүниң бейлеки адамлары билен өй тутунып отуряр экени. Олар жемгыете, халка пейдалы ишлерини гайгырмандырлар. Ол ери Ярукийе дийип атландырылыпдыр. Эмир Бедреддин Ярук 1169-нжи йылда өлүпдир.

Яругуң огулларындан бирнәчесини билйәрис. Шолардан Бедреддин Долдурым Селахеддин-и Эйюбинин иң ахтибарлы эмирлеринденди. Ол Антеб себитлериндәки Тел-Башыр ве Тел-Халид галаларының эеси болупдыр. Бедреддин Долдурым 1215-нжи йылды өлүпди. Ол эденли, мерт, жомарт адамды. Онуң ерине оглы Фетхеддин гечди. Фетхеддин бег 1218-нжи йыла ченли ёкарда ады агзалан галаларда башгутан болды.

Яруклылар Халаша, Ярукийе этрапында гурдуран көп месжидлеринден башга медресе, хаммам, сув ёлы ве базар гурдурышдырлар.

ЯРУКЛЫЛАРЫҢ ШЕЖЕРЕСИ

Арслан
(Огуз йыва боюндан)
Бахаэддин Ярук
(өлүми 1168-1169)

Ак-Тоған
(1178-1179 й. сар)

Мәлик
(1185 й. сар)

Бедреддин Долдурым
(өлүми 1214-1215 й.)

Фетхеддин
(1219 й. сар)

ОСМАНЛЫ ДӨВРҮНДЕ ЙЫВАЛАР

Селжуклылар вагтында (XIII ас.) Анадольда йываларың яшандыкларыны субут эдйән бир маглуматы Ибн Бибиде гөрмек боляр. Онуң язмагына гөрә, Рукн уд-дин Гылыч Арслан өз агасы Иззуд-дин II Кейковуса гаршы тагт даваасына чыканда везир Казы Иззуд-дин хазынада болан пуллары сарп эдиң, араң, гурбет, генже, күрт, йыва, кылчак тайпаларындан көп эсгер топлапдыр. Бу йывалар Хой ве Урмие тарапларындан Анадола гелен йывалар болса герек.

XVI асырда йывалара дегишли 20 ер адына душ гелинйәр. Бу дөвүрде, хала ер атлары, хала жемагат атлары ве имлалар (орфография) билен язылыпдыр. Бу сөзлери "юва" шекилинде окамак мүмкин-де болса, ене-де йыва шекилинде кабул этмекден башга алач ёкдур. Эмма кәбир шекилдәки (меселем:) ер ве жемагат атларының йывалы хөкмүнде окалмагына шүбхеленмезлигин мүмкин дәлдигини хем айтмалыдырыс.

Османлы дөвүрүнде йывалар ашакдакы иллерде яшапдырлар:

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Түркменлер арасында хай-йыва дийип атландырылган бир жемагат гөрүнйөр. Бу ердеки ики сөзүң аслы ве манысы, бизиңче, белли дәлдири. Бу сөзүң арапча "атлар" ве "атлы сыныф" манысыны берйён "хай" сөзүдигини-дәлдигини билмейәрис. Канунының дөврүнде бу жемагат Эмет кетхуаның ыгыярында болуп, 200 өйлүден ыбаратды. Селим II дөврүнде илаты мазалы көпелен бу тире 5 саны гола бөлүниңдири. Оларың бири экеранчылык эдиңдири. XVII асырда дине бир гол көне гөчме яшайыш терзини довам этдириңдири [271, с. 161—162].

2. ДУЛКАДЫРЛЫ: XVI асырда бу ерде йывалы атлы бир тире барды. Ол бирнөче оба бөлүниңдири. Бу жемагат дурмуш хажылы, дергеч, эсенжели, яхшы ханлы, суфянлы ве йывалы атлы жемагатлара бөлүниңдири. Оларың кәбирлери гүнортада экеранчылык билен мешгул болушдырлар. Селим II дөврүнден башлап бу жемагатлара гара йывалы дийип ат бериңдирилер [271, с. 162—163]. Башга-да 32 саны салгыда дегишли өйи болан бир йыва атлы тире болушдыр.

3. ЕНИ ИЛ: 156 саны салгыда дегишли өйден ыбарат йыва атлы бир жемагат болан. Бу жемагатың Дулкадырлы или арасындакы йываларың бир голы болмагы өрөн мүмкиндири [271, с. 163—164].

4. КАЙСЕРИ: Йывалы атлы бир жемагат болуп, илатының саны 183 салгыда дегишли өйден ыбарат экени. Мундан башга Үргүб дагыларында хем йыва атлы бир жемагат яшашдыр. Булар Селим I дөврүнде үч гола айрылып, илат саны 46, 48, 41 салгыт төлейён өйден ыбарат экени [271, с. 164]. Оларың хер хайсының экин ери болушдыр.

5. ТАРСУС: Селим II дөврүнде йыва атлы ики гола бөлүнен, илаты 31, 15 салгыт төлейён өйден ыбарат жемагатың яшандыгыны гөрмөк боляр [271, с. 165].

6. ИЧ ИЛ: Баезид II дөврүнде бу ердеки иң улы жемагатларын бири йываларды. Бу жемагат, Ич Илдеки бейлеки биртопар жемагатлар кимин, тутушлыгына обаларда яшамак билен бирликде, тире-уруг гурлушыны хем горап саклаярды. Бу жемагатың ады кәте йывалы дийип язылар. Ич Ил йываларының улы йыва ве кичи йыва диен ики гола бөлүнендигини гөйәрис, Улы йыва голы өңки Гүлнар билен Анамур арасындакы Ак-Саз атлы этрапта топлум бир халда ерлешиңдири. Кичи йыва голы хем топлум бир халда Анамурың демиргазык ве гүнбатырында юрт тутушдыр. Икинжи гола дегишли кәбир жемагатлар Анамур касабасында хем ерлешиңдирилер. Булардан башга Улы йыва атлы ики оба болуп, ол обаларың икиси хем кичи-йыва топракларында болярды. Бу топраклар голларың, обаларың башында дуран неберелерин отуран ерлери болмалы. Баезид II дөврүнде улы-йыва голуна дегишли 40 чөмеси обаның боландыгыны гөрмөк боляр. Оларың бир топары өз атларыны шу гүне ченли саклашдырлар.

Кичи йывалар болса Анамур касабасындан башга 14 саны обада яшашдырлар.

Өң хем гөршүмиз ве көп мысаллар гетиршимиз ялы, Түркие уруг-тирелерден гурналан гиңиш ерлешимлер билен дөрән юртдур.

Баезид II дөврүнде Ич Иил себитиндөки эсасы жемагатларың гөтерен атлары бу жемагатларың башында болан неберелериң атларыды. Меселем, боз-доганогуллары, тургутогуллары, хожа-юнусогуллары, игди-рогуллары, бегдилиогуллары ве йываогуллары. Йывалардан атлары белли болан шахслар шулардыр: Хүсейин бег, Алы бег, Мехмет бег, Алаэд-дин бег, Паша бег. Булардан Хүсейин бег Улы йыва обасында бир жами гурдурышдыр ве онуң үчин бир вакф белләндир. Алы бегин Гызылжа обасында бир месжидиниң боландыгыны билийерис. Паша бег Газанжылар обасында Ахи Сеййиди атлы бир шейхн адына завие гурдурышдыр. Ала эддин ве Мехмет диен йыва беглери Баезид II дөврүнде тимар эелеридилер. Пир Алы атлы бир кимсәниң болса, йываогулларының ата-баба кетхудасы боландыгы үчин, энчеме салгытдан азат боландыгыны билийерис [271, с. 165—166].

7. ЭЙРАН ЙЫВАЛАРЫ: Монгол дөврүнден сонра бу ады гөтерен улы бир жемагат гөрүнмейр. Йөне Сефеви дөврүнде гажар обаларының арасында Йыва атлы бир оба бар экени. Гажар боюның аслында Анадолыдакы бозок себитинден гелин чыкандыгы барада өң хем айдылдык. XVI асырың ахырларында Имам Кулу хан кимин танымал гажар беглериниң-де гажарларың Йыва обасына дегишлидигини билийерис [272, I, с. 385].

Ү. КЫНЫК

Кыныклар Селжуклы ханеданыны чыкаран бойдур. Шол бир вагтың өзүнде ол Решидеддинниң ысламыетден өңки дөврүлердөки ягдайларга лайыктыкта дүзен маглуматы боюнча иң ахыркы орунда дуряр.

Бизин ер атлары маглуматымызда кыныклар өз 81 саны обалары билен кайы ве авшарлардан сон үчүнжи орунда дурярлар [38, с. 681-682]. Оларың көпүсиниң Анадолының еңлиг алынмагына гатнашан кыныкларга дегишлидигине шүбхе ёк. Йөне бу боюң тарыхы Селжуклылары чыкармак ве Анадолыны еңли алмакта мөхүм ролы ойнамак билен чөкленмейр. XIII асырда Сириядакы түркмен жемагатының арасында хем шу бойдан улы бир голуң бардыгыны гөрмек боляр. Умуман, түркмениң үчок голуның эсасы бойлары йүрегир, кынык байындыр ве салурды. Бу үчоклар мамлюк гошуны билен бирликде Чукур-Ованың эеленмегине гатнашышдылар ве бу ерде юрт тутушдылар. Чукур-Овада түркмен-түрк дүйбүни тутан үчок бойларыдыр.

Кыныкларың юрды Жейхан дерясында Гавур дагларына ченли узальп гидйерди. Булар йүрегирлер кимин Чукур-Овадакы иң гүйчли жемагатларың бириди. Йөне буларың башында хайсы неберәниң дурандыгы хакында шу гүне ченли маглумат ёкдур.

1375-нжи йылда эрмени корольны Сисде габава салан түркмен беги Абу Бекириң кынык болмагы өрөн мүмкндир.

Рамазаногулларынын йүрегирлери башлыклайын үчок түркменлери, бозоклар кимин, мамлюк эмирлериниң арасындакы давалардан пейдаланып, өз бөхбитлерине гөрө херекет эдил башлашдылар. Булар 1378-нжи йылды Темүр-Байың башпутанлыгындакы мамлюк гошуныны дерби-дагын эденлеринден соң мамлюк хәкимиятини бүтинлейин өз үстлеринден айырдылар. Эмма 1381-нжи йылды мамлюкларың Халадакы валиси Ёл-Бога янадандан өз хәкимиятиниң астына алмак үчин үчокларың араларына ал салып башлашды. Ахырда 1383-нжи йылда кыныклары йүрегирлериң үстүне өжүкдирмеги хем башарышды [350, с. 24—25, 38]. Кыныклар бу вакадан бирнөче йыл соң Казы Бурханеддиниң үлкесине хем ягычылыклы херекетлерини амала ашырышдылар.

Эмма XVI асырдан бейләк бу кыныклар барада гүррүң эдиленок. Олар нәхилилик билен сыясы әхмиедлерини, орунларыны элден гиде-ришдирлер?

Османлы енишлериниң илкинжи йылларында Кынык этранынын беги Гөч-эриоглу Хамза бегди. Онуң кыныклардандыгына хич хили делил болмаса хем, кыныкдыгыны чак этмек мүмкин. Шол йыллар кыныкларың экеранчылык билен мешгул боландыкларыны гөрмек боляр. Гөчме яшайшы довам этдирйәнлер азды. Оларың хем башга ерлерден гелиш гошулан болмаклары мүмкнди.

Кыныкларың отуран ери XIX асырың икинжи ярымына ченли Кынык дийиш атландырылян казады. Эмма, гең зат, бу гүн Чукур-Овада Кынык казасының ерини билйән ёк. Кынык шол бир вагың өзүнде бир галаның ве касабаның ады болушдыр.

Кынык галасы хәзирки Топрак-Кале болмалы. Касаба болса галаның демиргазык-гүндогарындакы ер болса герек. Бу касаба 1522-нжи йылда ики мөхелледен (квартал) ыбаратды. Вагың гечмеги билен 1547-нжи йылда мөхелләниң саны бөше етишдир. Гелиң герди-шинде айтсак, XVI асырда 75 саны обасы ве экинлиги болан Кынык казасы өрөн абаданчылыкда яшашдыр. Эмма XVII асырды бу Кынык казасы, касабасы, обалары ве экиликлери билен билеликде ёк болушдыр. Инди оларың көпүсиниң ери хем билинмейәр [350, с. 24—25, 38].

XVI АСЫРДА КЫНЫК ТИРЕЛЕРИ

XVI асырды Халап түркменлериниң, Анкара йөрүклериниң ве Айдындакы гаражагоюнлы жемагатларынын арасында шу ат билен кәбир улы болмадык топарлары гөрмек боляр. Буларың улырагы Халап түркменлериниң арасындакы топардыр.

1. ХАЛАП ТҮРКМЕНЛЕРИ: Бу ердәки кыныклар Канунының илкинжи йылларында үч гола бөлнүшдирлер. Кырым кетхуданың буйругындакы гол 51, Хасан кетхуданың буйругындакы 40, башга бир кетхуданыңкы хем 40 саны салгыда дегишли өйден ыбарат болушдыр. Селим

II дөврүнде кыныкларың илаты көпелип, жеми 254 өйлө етипдир. Сонра оларың хеммеси кетхуда Кырым беге табын болупдырлар.

XVII асырың орталарына ченли кыныклар өңки яшаян ерлеринден айрылан болсалар герек, солтан Ибрахим дөврүнде Сивас велятында Аралык-Өйи диен ерлерден оларың ызларына душ гелмек боляр [339, с. 475—476].

1692-93-нжи йылларды Хама ве Хумус санжакларында ерлешдирилген түркмен жемагатының арасында кынык-ушак атлы бир тире болупдыр. Ол өң бу ерде яшан кыныклардан галан я-да башга бир топарды [339, с. 475—476, 505—506]. Онун 60 саны салгыда дегишли өйи бар экени [325, с. 67].

2. АНКАРА: Анкара йөрүклери арасында кыныклар 123 салгыт төлейән өйден ыбарат бир жемагаты эмеле гетирипдирлер. Өң хем айдылышы ялы, бу себит огуз бойларына дегишли ер атларының ин көп еридир [339, с. 477, 506]. Бу ер атлары XVI асырды шөхратлары Хорасана ченли яйран көп саны түркмен тошлумындан галан ядыгәрликлер, хатыралардыр. Оларың арасында кынык боюна дегишли 9 оба бар экени.

3. ГАРАЖАГОЮНЛЫЛАР (АЙДЫН): 37 саны салгыт төлейән өйден ыбарат бир жемагат кынык адыны гөтерйәрди. Онун Алаалар атлы II өйден ыбарат кичижик бир обасы бар экени.

Ене-де шол тошлумлар арасында атлы бир жемагата душ гелинйәр. Мунун ин догры окальшы "конуклар" болса герек. Эмма депдерлерин биринде ач-ачан "к" кесре (арапчада "и" сесини анладяр — терж.) билен херекетленипдир. Мен хем муны гөз өңүнде тутдум. Херхал, "кыныгын" бир шиве айратынлыгы нетижесинде бу шекили алмагына шүбхәм бар. Шонун билен бирликде, бу жемагат бабатда сөз ачмагы-да пейдасыз хасап этмедим.

Фатих дөврүнде кыныклар бири 217, бейлекиси 65 салгыда дегишли өйи билен ики гола айрылып яшардылар. XVI асырда болса оларың ене-де тәзе голлара бөлүнөндиклерини гөрмек боляр. Бу голлардан бири (56 өй) Тире төвереклеринде, башга бир гол Тирә гарашлы Месгенжи обасында отурупдыр. Кыныкларың башга голлары болса Аясулут этрашларындакы Каржылар, Беглик-Дере, Узынлыжа, Килисе, Боз Алан, Күжчүк-Кедие, Еди-Бергуш ялы обалар ерлешипдирлер [339, с. 478-479, 597].

XVI асырда Анадольда Селжуклы, Селжук атлы кәбир ер атларының, хатда жемагатларының хем боландыгыны гөрмек боляр. Шонун ялы жемагатларың бири Тарсус себитинде болуп, онун илаты 1519-нжы йылда 45 салгыт төлейән өйден ыбарат болан. Афён-Карахисарда хем шонун ялы бир жемагата душ гелинйәр. Ол 30 өйден ыбаратды. Ене-де бири болса Ат-чекенлер арасында болупдыр. Бу жемагатлар атларыны шахслардан альпидырлар.

ҮЧҮНЖИ БӨЛҮМ

ДЕССАНЛАРЫ

Огузларын өз дилинде язылан еке-төк эсер "Горкут Ата" эпосыдыр. Бу эпос соңкы асырларга ченли Анадолы түрклеринин арасында сөйлүп динленилиңдир, окалыңдыр ве бу эсер оларын өз аталары болан огузларга хас ичгин бир якынлык дуймакларына себеп болупдыр. Хатда XV асырда Түркияде гин гериме эе болан "огузчылык" акымынын боландыгы хем мәлимдир. Эмма XVII асырдан башлап бу эпос Түркияде өз әхмиедини йитирип башландыр.

Озанларын ерини ашыклар (сөзлерини саза гошун беян әдйән импровизатор халк шахырлары — терж.) әелейәр. Олар болса төзе бир эпосы айдым әдиш айтмага башлаярлар. Бу төзе эпосда Желалы Гөроглынын (текстлерде "Кор-оглунын, — терж.) башдан гечиренлери беян әдилйәрди. Бу XVI асырын ахырларында жемгыетин ички тертин-дүзгүнинин говшамагы билен берк багланышыклдыр. Довам әдиш гелиән жемгыетчилик дүзгүнлерин бозулмагы нетижесинде дине бир "Горкут Ата" эпосынын әхмиеди песселмән, әйсем дөвлет хем өңки гүйжүни йитириңдир. Шейлеликте, түрк халкы әжиз, ёксул, эзилен бир жемагат халына гелиңдир. Ине, "Гөроглы" шейле жемгыетин эпосыдыр.

"Гөроглы" эпосы барып XVII асырда Эйран түрклеринин арасында-да яйраңдыр ве оларда улы гызыкланма дөредипдир. Хатда бу эсер оларын хем милли эпосына өврүлиңдир. Анадолы ве Эйран түрклеринин айры мезхенден болмаклары, галыберсе-де араларындакы ганлы сөвешлер оларын өз ковумларына дегишли медени мирас билен багланышыклы дәплерини довам этдирмеклерине пәсгел берип билмәндир.

"Гөроглы" эпосына дерек ол ерден Түркийә (Анадола?) "Аслы — Керем", "Арзы — Гаммар", "Ашык — Гарып" ялы халк дессанлары яйраңдыр.

Хазарын гүндогарындакы түркменлер хакында гүррүн әдиленде, оларын арасында гадымдан бәри "Огузнамаларын" бардыгы ве оларда Горкут Ата билен Салыр Газана дегишли мөхүм хекайаларга орун берлендиги мәлимдир. Эмма, элимиздәки "Горкут Ата" эпосынын бу түркменлер тарашындан билинмәнлиги йүзе чыкяр. Мунун ерине "Гөроглы" эпосы түркменлерин арасына өрән гысга вагтын ичинде яйраяр ве олар хем бу эсери өзлеринин милли эпосы хасапаярлар. Шейлеликте, Гередели Желалы Гөроглы Рөвшенин шахсыети билен багланышыклы дөредилен бу эсер "Горкут Ата" эпосы ялы, огуз түркменлеринин, башга бир сөз билен айдыланда, гүнбатар түрки ковумларын үч айры үлкеде яшаян несиллеринин милли эпосына өврүлиңдир.

Бу ерде "Жами ат-Таварых" китабындакы "Түрклерин тарыхы ве Огузын жахангирлигинин хекайаты" атлы шаха хем-де уйгурча "Огуз Каган" дессаны хакында жикме-жик гүррүн әдиш отурман, олар баралы

умумы гөрнүшде бирнече сөз айтмак билен чөкленжекдирис. Өңи билен бир зады айратын ныгтамак герек, ягны, уйгурча "Огуз Каган" дессанының-да Эйранда Илханлы дөврүнде, Газан хан я-да халефи заманында языландыгына хич хили шүбхе ёкдур. Бу эсерин башга бир ерде, хазирки уйгур үлкесинде язылмагы мүмкин дөлдир. Чўнки, онуң язылмагына себеп болан рухы гарайышлар дине Эйрандакы Илханлы көшгүнде ве онуң төверегинде йүзе чыкыпдыр. Бу рухы гарайышлар хем гүйчли бир түркчүлик дүшүнжеси дөрөйәрди. Ине, ики эсерин-де дүйнө инмегине себеп болан хут шу түркчүлик дүшүнжесидир. Аслында, бу ики эсерин әхмиети, бизин пикиримизче, шол дөврде шейле бир дүшүнжениң барлыгыны йүзе чықарянылыгындан ыбаратдыр. Эгер шейле болманлыгында, олар хақыкы бир дессан сайылмазды ве тарыхы чешме хөкмүнде шейле әхмиедли хасапланмазды.

Булардан "Жами ат-Таварыхдакы" "Түрклерин тарыхы ве Огузын жахангирлигинин хекаяты" атлы эсер уйгурча дессаның ысламы нук-дайназардан ишленен бир нусгасындан башга зат дөлдир [1, 359 — 389 с.]. Шу себәбе гөрә "Огуз Каган" дессаны гүррүни эдилйән эсере гаранында бирнече йыл өң языландыр дийин пикир әдйәрис. Уйгурча "Огуз Каган" дессаны билен багланышыкылы бизи гызыкландырян эсасы меселе онуң ниреде язылып гутарыланлыгыдыр. Хазирки ягдайда бу сорага жоап бермәге мүмкинчилик ёк.

Бу эсерлерин икиси-де bize түркчүлик дүшүнжесинин дүйн мазмуны хақында гинишлейин маглумат берйәр. Эсерлерден мәлим болшы ялы, бу дүшүнжелерин эсасылары шу ашакдакылардыр:

а) Огуз хандан башлап эсерин язылан дөврүне ченли түрки халклар шу ады агзалан ковумлардан ыбарат болуңдыр: огуз (түркмен), уйгур, гышжак, каңлы, гарлук, калач;

б) түрклерин-де монголларын гадымы дөврде яшап гечен Чингиз ханы ялы жахангир бир хөкүмдары бардыр. Ол жахангир хөкүмдарын ады Огуз Кагандыр я-да Огуз хандыр;

в) түрки дүйнәси Огуз ханын еңишли йөришлеринин не-тижесинде эмеле гелди. Башгача айдыланда, түрки ковумларын Бәш балык топракларындан Гара деңзин демиргазык тарапларына ве Ана-дольда Эгей деңзине ченли аралыга яйрамаклары Огуз ханын еңишли йөришлеринин нетижесидир;

г) огузлар Огуз ханын 24 агтыгындан дөрөндирлер. Уйгурлар Огуз ханын өз ковмундандыр я-да оңа уян түрклердир. Гышжаклар, каңлылар, карлуклар ве калачлар болса Огуз ханын беглеринден дөрөндирлер;

д) "Түркилерин ковумларын тарыхы" бөлүминде Огуз хан өз ковмуны хак дине гиризмек үчин Таңры тарапындан иберилен хөкүмдар хөкмүнде суратландырылар. Шейлеликте, хем ковмуны Алланын динине салан, хем-де улы еңишлер газанан бир ыгамбер хөкүмдара әе болан түрклерин хем монголлар (текстде "моголлар" —

терж.) ве араптар ялы абрайлы орна эдиги, хатда олардан хас асыллы ве үстүндиги беян эдилйэр.

Гүррүни эдилйән ики эсерде ве түрк-монгол несил шежересинде түркменлере ёкары баха, гиң орун берилмеги бу эсерлерин язылмагында хеммелерден көп оларың гатнашандыгыны аңлатмаяр. Аслында, түркмен коvmундан болан шахсларың уйгур багышылары ялы, бу эсерлерин язылмагына гатнашып-гатнашмандыгы-да анык белли дәл Башга бир тарапдан, түркменлерин монголларың арасында уйгурлар ялы бир абрайдан пейдаланмандыклары вели хаыкатдыр. Йөне ол дөвүрлерде бир зат хас айдыңды, ягны түркменлер Мангышлакдан Эгей деңзине ченли узалып гидйән уммасыз гинишликлерде өз әхли коvmуны гүйч билен горап яшаярдылар. Башга бир тарапдан, олар якын бир гечмиште Селжуклы династиясының хөкүмдарлыгында улы императорлык хем гурундылар. Мунуң терсине, бейлеки түрки тайпалар өзлерини горап билмәндирлер ве түркменлеринки ялы шөхратлы бир гечмиште эе-де болмандырлар. Шейлеликте, түркменлер өз коvmларыны гүйчли горамак билен, ёкарда ады агзалан эсерлерде тарыпы етирилиши ялы, дүнйәнің тарых сахнасында улы роллар ойнамакларыны довам этдирипдирлер.

Илханлы көшгүнде ве онуң төверегинде башланан түркчулик дүшүнжеси Анадольтда "огузчулык" дүшүнжеси билен утгашып, ол тә XVII асыра ченли довам эдицир. Бу дүшүнже соңра Османлы династиясының сыясы меселелерде үстүнлик газанмагында эсасы роль ойнан рухы факторлардан бири болуңдыр дийсек хаыкатдан даш дүшмерис. Эйсем, Языжыоглуның Осман Газа багышлап язан:

*Осман, Эртогрулың оглусың,
Огуз, Гара ханың неслисиң,
Хақың бир кемтер гулусың,
Стамбулы ал, гүлзар әйле —*

диен сетирлеринде бу дүшүнжәнин рухы факторлары гөрүнмейәрми нәме? Галыберседе, әң айдып гечишимиз ялы, Османлы ханеданы аслының Огуз хандан гелиәндигини ве өзүнің кайы тайпасына дегишлидигини хәли-шинди ныгтаңдыр ве оңа улы әхмиег берипдир, хатда кайыларың тагмасыны өз машгаласының ресми аламаты хөкмүнде кабул эдицир. Өзүнің небересине (шазадалара) Огуз хан, Горкут Ата ялы атлар дакыңдыр. Бу, әлбетде, дине бир онуң өз әждады хасаплаян огузлара гоян улы хорматы билен багланьшыклы болман, әйсем, халкың аслына болан гарындашлык дуйгулары билен хем багланьшыклыдыр. Шонуң ялы-да, бу меселеде Гүндюгарда Гарагоюнлылар, ылайта-да Акгоюнлылар династиялары билен йүзе чыкан сыясы бәслешик хем себәп болуңдыр. Чүнки, ёкарда ятлап гечишимиз ялы, бу соңкы династияларың хөкүмдарлары хем өзлерини Огуз ханың небереси ха-

саплапдырлар. Оларың иң улусы, Фатихиң гаршыдашы Узын Хасан бег болса өзүни Анадолы түрклериниң еке-тәк хөкүмдары сайыпдыр. Хамана огузларың я-да түрклерин хөкүмдарлыгының кайы тайпасының беглериниң элине гечип, онуң тө кыямат ахыра ченли довам этжекдиги хақында огузларың велиси хасап эдилйән Горкут Атаның өңүнден гөрөндигиниң ныгталмагы, Осман Газының огуз беглери тарапындан хөкүмдар сайланандыгы хақындакы гүррүңлер, Мырат II-ниң аслының өзүниңкиден хас ёкарыдыгының Гарагоюнлыларың ханеданы Жахан шаның агзындан айтдырылмагы өзара бәсдешлик себәпли йүзе чыкан вакалардыр. Селим Ёвуз хем Мамлюкларың хөкүмдары Туман Бая иберен бир хатында өзүниң ата-бабаларының 20 аркадан бәри хөкүмдарлык сүрүи гелендигини язар. Шейлеликте, Османлы ханеданы ве оларың табынлыгындакылар Чингиз ханың неслинден гелйән Крым ханларындан өзлерини асла нес гөрмәндирлер.

Шейлеликте, гүррүңи эдилйән дессанлар, несил шежереси ве "Горкут Ата" эпосы "огузчылык" дүшүнжесиниң ровачланмагында, гиң гериме эе болмагында оңын роль ойнандыгы билен хем үнсүңи өзүне чекйөр ве өвренилмәге мынасыпдыр.

Мәлим болшы ялы, Османлы дөврүниң тарыхчыларындан Языжы-оглы "Жами ат-Таварых" эсериндәки огузлара дегишли несил шежересини түрки диле тержиме эдиңдир. Белки, ол Горкут Ата билең багланьшыклы кәбир маглуматлары-да хут шол ады агзалан китабың "Түркилерин тарыхы" диен бөлүминден аландыр дийиң чак эдйәрис. Языжы-оглуның бу тержимесинден Мүверрих Рухының гиңишлейиң пейдаланандыгы мәлимдир.

Мундан башга-да, Языжыоглы уйгурча бир "Огузнама" хақында гүррүң эдйөр. Бизин пикиримизче, бу хәзирки элимиздәки "Огуз Каган" дессаны болса gerek. Языжыоглы билең дөврүдеш Шүкрулла хем Мырат II заманында илчи болуп гиденде Гарагоюнлыларың хөкүмдары Жахан шаның Төвриздәки көшгүнде уйгур хатында язылан бир огуз тарыхыны гөрүңдир. Акгоюнлыларың тарыхчысы Ёбу Бекр-и Тихраны болса, Узын Хасан бегин Огуз хандан ве Нух пыгамберден гайдян несил шежересини язанда "Жами ат-Таварых" китабындакы несил шежересинден пейдаланыпдыр.

Эйранда иң соңкы түрки династиясы болан гажарлар-да өзлериниң аталары хасаплянн огузлара улы сарпа гоюпдырлар. Шу мынасыбетли Мүрзе Абул Касым несил шежересинден пейдаланып, өз дөврүнде Эйранда ве Хазарың гүңдогарында яшаян түркменлерин — огузларың тире-гайпалары хақында бир язгы языпдыр [374, 396 — 423 с.]

Уйгурча "Огуз каган" дессаны хем-де "Түркилерин тарыхы ве Огузың жахангирлигиниң хекааты" атлы бөлүм хақындакы бу маглуматлардан соңра бизин үчин хас әхмиетли болан "Горкут Ата" эпосы догрусында сөхбет этмәге гечип билерис.

А. ЭПОСЫҢ ЯЗЫЛАН ДӨВРИ

"Торкут Ата" эпосы ха­кында хас ирки дөв­ре дегишли ма­г­лу­мат­лар Мүсүр түрк Мамлюк дөв­рү­нүн тарыхчыларындан Абу Бекр бин Абдылла бин Ай бег эд-Де­ва­дары (1331 — 1332 й. өлөн) тарапындан берилйөр. Ол шу ашакдакы ялы ма­г­лу­мат­лары гетирйөр: "Мен шу ер­де бу ко­ву­мың дө­рей­ши­ни, ге­лип чыкышыны ве башлангыч тарыхыны беян этмек ислийерин. Бейик хөкүмдар ата манысында гелйөн бу "Улы хан Ата Битигчи" атлы китапда оларың дөрейиш тарыхы ве атларына шеригатың гадаган эден затлары ха­кында гысгача ма­г­лу­мат берилйөр, Ирки түрки ко­ву­мына дегишли татар-монгол ве гышжак тайпалары бу китабы янларындан айырмаярлар. Бейлеки түрклеринң "Огузнама" атлы бир китаба улы гадыр гойшы ялы, олар үчин хем бу китап өрөн гымматлыдыр. Олар бу китабы элден-эле гечирип окаярлар. Бу китап­да огузларың несилбашысы болан, оларың илкинжи ве бейик хөкүмдары Огуз хан ха­кында гүр­рүң берилйөр. Огузнама" эсеринде оларың Де­пе­гөз дийип атландырян бир шахсыетиң башдан гечиренле­ри хекая эдилйөр. Эсерде беян эдилишине гөрө, Де­пе­гөз оларың юр­дуны тоздуряр ве гадымы түрклеринң кетхудаларыны өлдүрйөр. Оларың ынанчларына гөрө, Де­пе­гөз өрөн бетнышан сыпатлы болмалы. Маңлайының ортасында бир гөзи бармышын. Оңа гылыгч ве найза көр этмейөрмишин. Энеси деңиз перилеринден болуп, атасының теллеги-де он саны гечи дерисинден тикилиңдир.

Олар бизиң гүнлеримизе ченли болан аралыкда бу гахрыман би­лен багланьпык­лы биргиден мешхур хекаятлар дөредидирлер. Олары арасындакы яткеш адамлар, го­пуз (саз — терж.) чалыш билйәнлер ят­дан өврөйөрлер. Ин соңунда Де­пе­гөз түрклеринң ичинде эдермен, ба­тыр гоч йигит хөкмүнде таналян Ораз оглы Басат атлы бири тара­пындан өлдүри­лйөр. Аслында, му­нун бейле болмагына-да олардан бир гызың гоян шерти себөн боляр. Ат мүнмек тилсимлеринде бу гызы Ораз оглы Басатдан башга хич ким еңиш билмәндир. Басат бу гызы ат оюнларында еңип, оңа өйленйөр. Басадың гызы еңендиги ха­кында онун какасы О­ра­за ге­лип буш­лап­дырлар. Шонда ол: "Төйө оглум Де­пе­гөзи өлдүрөн ялы эдиш гүр­рүң эдйәңиз" дийиңдир. Муны эшиден Басат бир тәр билен Де­пе­гөзи өлдүрйөр. Басат билен Де­пе­гөзиң ара­сында акыла сыгмажак дережеде өрөн көп хадысалар болуп гечйөр. Бу затлар түрклеринң хыялы ынанчларыдыр"[375].

Ибн эд-Де­ва­дарының гүр­рүң­ни эдйән "Огузнамасының" бизиң "Торкут Ата" эпосымызы-да өз ичине алян бир китапдыгы беллидир. Бу "Огузнама" ниреде язылпдыр? Бу китап Түркүстанда язылып, огузлар тарапындан Якын Гүндогара гетирилендир дийип чак этмек мүмкин дәлдир. Бизиң пикиримизче, гүр­рүң­и эдилйән "Огузнама"

гүндогар Анадогыда языландыр. Бу эсер ХІУ асырың башларында язга гечирилен болса герек. Чўнки, ёкарда ятлап гечишимиз ялы, шол дөвүрлерде Илханлы көшгүнде ве төверегинде уйгурча "Огузнаманың" ("Огуз Каган" дессанының) хем-де Решидеддиниң "Огузнамасының" язылмагына итерги берен бир түркчүлик дүшүнжеси хөкүм сүрйёрди. Башга бир тарапдан болса, биз дессанлары өз сазларына гошуп айдян озанларың монгол ханларының ве кетхудаларының сарайларында сакланандыгыны билйёрис. Эмма элимиздәки "Торкут Ата" эпосының Ибн эд-Девадарының гүррүңини эдйән "Огузнама" эсеринден башгадыгы мәлимдир. Ады агзалан тарыхчының Денегөзи өлдүрен Басат хакындакы дессан догрусунда гетирийән маглуматлары элимиздәки эпосың "Басат ве Денегөз" диен шахасында душ гелмейёр. Хатда бу шахада Басадың сөйгүлиси хакында келам агыз сөз айдылмайр. Мунун терсине, ашакда гүррүңини этмек ислейән эпосымызда уланылан кәбир сөзлер бу "Огузнамада" душ гелмейёр. Ибн эд-Девадарының гүррүңини эдйән бу иң ирки (оригинал) "Огузнаманың" бизин гүнлеримизе ченли гелип этмәнлиги өрән гынанчлыдыр.

Эпосың элимизде бар болан ики нусгасы хакында гүррүң эдиленде, буларың бири долы болун, бейлекиси болса долы дәлдир.

Бу вариантларың икиси хем хайсы-да болса бир нусгадан алнандыр я-да долы дәл нусга долы нусгадан гөчүрилендир дийиш чак этмек мүмкин [372, с. 68, 64 — 70; 334; 335; 430].

Элимиздәки "Торкут Ата" эпосының ХV асырың икинжи ярымында язга гечирилендиги ыкпар эдилйёрди. Биз хем өзүмизиң бир чаклаңжа макаламызда [376, с. 476 — 472] бу пикири тассыкландык. Эмма хәзир бу нусгаларың ХVI асырың икинжи ярымында бир озаның дилинден языландыгыны ашакдакы ялы делиллер билен субут этдмек мүмкин:

а) эпосың дөрдүнжи шахасында "Башы ачык Татян" галасы хакында гүррүң эдилйёр. ХVI асырың Сефеви тарыхчысы Румлы Хасан Бег "Башы ачык" сөзүниң өз дөвүрдеши болан гүржи королы Багра-тың лакамыдыгыны язар [272, с. 306; 316]. Башы ачыгың 4-5 йыл соңра солтан Сүлейман Канунының табынлыгына гечендиги мәлимдир [296, с. 625 — 626]. "Башы ачык" сөзүне хас ирки эсерлерде габат гелинмейёр;

б) эпосда Османлы дөвлетиниң доландырыш диванында уланылан "паша" [296, с. 191] ве "Санжак беги" [296, с. 202, 204] ялы сөзлер шол маныларында душ гелийёр. Бу аңлатмалар диңе Османлыларда уланылып, бейлеки түрки дөвлетлерде, шол санда Гарагоюнлыларың ве Акгоюнлыларың харбы гурлушында душ гелмейёр;

в) булардан башга-да, "алай" ве "гөндер" (гаргы) сөзлери душ гелийёр. Булардан "алай" сөзи Османлы дөвлетиниң доландырыш диванында уланылан манысында гетирилийёр. Соңкы сөз хем диңе Османлыларда бардыр. Бу сөзлериң грекчедиги ныгталар;

г) эпосун шахаларында габат гелйән "бәш акжалы улufeжилер" аңлатмасы-да Эйрандакы түрки дөвлөт гурлушларында уланылмандыр.

Ёкарда гетирилен бу делиллер эпосун дине бир XVI асырын икинжи ярымында языландыгыны аңлатман, эйсем, шол бир вагтда онун Османлыларың хәкимieti дөврүнде пейда боландыгыны хем тас-сыкляяр.

"Торкут Ата" эпосынының, бизиң пикиримизче, Эрзурумда, демир-газык Азербайжанда я-да Ширванда язылан болмагы әхтималдыр. Демиргазык Азербайжан (Гүнорта Азербайжан-да) ве Ширван 1590 — 1603-нжи йыллар арасында 13 йыллап Османлы хәкимietине табын болундырлар. Хатда XVII асырын икинжи ярымында Ширванда "Торкут Ата" эпосының хас ровач боландыгы-да мәлимдир [1, с. 397 — 398].

Шейлеликте, биз бу эпос Эрзурум — Байбурт төвереклеринде языландыр дийип пикир эдйәрис. Муны ашакдакы делиллер хем тас-сыкляяр:

а) эпосда, ёкарда ятлап гечишимиз ялы, Османлы дөвлөт гурлушына дегишли кәбир сөзләр душ гелйәр: *паша, санжак беги, алай, гөндер, бәш акжалы улufeжилер*;

б) элимиздәки нусгалар Османлы дөврүнде Анадолыда уланылан түрк дилиниң язув кадалары билен язылыпдыр. Бу болса гүррүңини эдйән меселәмизиң айдың субутнамасыдыр;

в) XVI асырда Азербайжанда ве Ширванда эпос язылып билинжек дережеде түрк дилинде проза жанры ёкды;

г) эпоса гирйән шахаларың XVI асырын икинжи ярымында Эрзурум — Байбурт этрапларында үрч эдилип айдыландыгы-да беллидир;

д) эпосда Эрзурум топракларына дегишли ер атлары аз дәлдир: *Байбурт, Авник, Пасин, Гара Дербент* ве башгалар. Буларың хатарына ирки вагтлардан бәри Эрзурум тарапларында яшан Духарлы уругының адыны-да гошмак гөрөк. Бу уругың ады эпосун үчүнжи шахасында бир шыгырда ятланяр;

е) эпосун кәбир шахаларының бизиң гүнлеримизде-де бу төвереклерде хениз айдыляндыгыны билйәрис;

ё) эпосда шайы тәсири ачык дуолмаяр. Хатда эпосун башында Горкут Атаның дилинден айдылан сөзлериң арасында халыф Осман б. Аффан билен пыгамбериң аялы Әшәниң атлары агзаяр. Эпосун икинжи шахасында ене-де Әшәниң ады габат гелйәр.

Б. ЭПОСЫҢ ГАХРЫМАНЛАРЫНЫҢ ЯШАН ЕРЛЕРИ ВЕ ДӨВРИ

Эпосда агзаян ер атларындан чен тутсаң, илкибада гахрыманларың көпүси гүндогар Анадольда ве Азербайжанда яшан ялы болун гөрүйер. Дессанларың гахрыманларының яшан Огуз илиниң айратынлыклары, эсасан, шу ашақдакылардан ыбаратдыр:

а) бүтинлей чарва;

б) ич огуз ве даш огуз дийлип атландырылян тайпалар топар-топар болуп яшапдырлар. Башгача, олара үчок ве бозок хем дийлип, ики шаха айрылыпдыр;

в) огузлар язлага чыканларында-да, гышлага гайданларында-да топар-топар болуп гидип-гелипдирлер. Хер бой өзүне дегишли бир юрт тутуныпдыр ве ол ердәки даглара яйлага чыкыпдырлар;

г) Огуз илиниң сыясы нукдайназардан өзүне махсус тертип-дүзгүни болупдыр. Иле феодал гатлага дегишли асылзадалар кетхудалык эдипдирлер;

д) огузларың гоюн этинден башга-да, ат этини иендиклери, хатда гымыз хем ичендиклери беллидир.

Эмма Гүндогар Анадольда ве Азербайжанда яшан огузларда вели бу хили хәсиетлер ёкдур [1, с. 403—406]. Бейле болса эпосда агзаян Огуз иллери ниреде яшадыларка? Орта асыр түрки халкларың тарыхы билен мешгулланын адамлар бу сорага аңсат жогап берип билерлер: Сырдеряның бойларында яшапдырлар.

Биз ишинң биринжи бөлүминде чешмелеринң берен мүмкинчилигине гөрә огузларың тарыхыны дернедик. Хакыкатдан хем, бу эпосдакы вакалар, ине, шол огузлар билен багланышыклыдыр. Чүнки, Гүндогар Анадольның ве Азербайжаның тарыхына дегишли билйән маглуматларымыз шейле нетиже чыкармага межбур эдйер. Йөне бу дүрли гөчлер нетижесинде саны азалып, эсасан, Гаражык дагларының төверегинде яшан XI асырдакы огузлар билен багланышыклымы я-да XII асырдакы огузлар билен багланышыклымы диен сораг гелип чыкяр. Бизинң ынанжымыза гөрә, биринжи шикир хакыката хас якындыр.

Огузлар өз башдан гечиренлерини я-да бу вакаларың дессанлашан шекилини Якын Гүндогара гетирипдирлер. Ол вакалар сонра шол заманларда "Огузнама" ады билен язылыпдыр. Ибн әд-Девадарының агзаян китабы-да шу эсердир. Эпосың шахалары озанларың айтмагы билен несилден-несле гечип гелипдир. Бу эпос дөврүн тәсири билен кәбир үйтгешмелере сезевар эдилипдир ве тәзеден язылыпдыр. Бизинң хәзирки элимиздәкилер, ине, шол соңкы язылан нусгалардыр.

Эпосдакы вакаларың Сырдеряның боюнда яшан огузлар билен багланышыклыдыгы шүбхесиздир ве муны субут этмек үчин хайсыдыр бир делил гөзлемәге хич хили зерурлык ёкдур.

Шейле-де болса, ылымы максатлары гөз өңүндө тутуш, башка ерлерде ве эпосун өзүндө бу меселе билен багланьшыклы бар болан кэбир фактлары гетирмек ислейэрис:

а) эпосда улы бир шахсыет хөкмүндө херекет эдйэн Горкут Атаның ады, мәлим болшы ялы, XVI асырын башларында Илханлы сарайында язылан "Жами ат-Таварых" китабындакы "Түрклерин тарыхы ве Огузын жахангирлигинин хекаяты" атлы бөлүмдө хем габат гелйэр. Горкут Ата бу ерде Түркүстанда яшаян Огуз беглеринин (ябгуларынын) өндөнгөрүжи, дөвлет ишлеринде маслахат берижи бир адам хөкмүндө суратландырылар ве онун кераматлы боландыгы-да ныгталар [1, с. 371—373]. Горкут Атаның мазарынын ерлешйэн ери-де Сырдерянын бойы дийлиш гөркезилйэр [335];

б) эпосда Байындыр хан хасан эдилмейэр. Эмма феодал жемгыетин иң ёкары гатлагыны эелейэн, ягны огуз беглеринин кетхудасы болан Салыр Газана Абулгазынын "Шежереи теракима" эсеринин эсасы чешмелеринин бири болуп хызмат эден "Огузнамаларда" улы орун берилйэр. Хас өң хем ятладып гечишимиз ялы, бу "Огузнамаларын" "Горкут Ата" эпосундан өзболушлы бир айратынлыгы бардыр. Шонун билен бирликде, буларын икисинде-де эсасы сюжетлери бир болан кэбир меңзеш вакалар беян эдилйэр. Мысал үчин, бу "Огузнамаларда" Бежене (Печенек) илинин башбугусы (кетхудасы — терж.) Доймадыгын Салыр Газанын какасы Энкишин (Улашын) ордасына чозмагы, Газанын гачып гутулмагы ве эжеси Чичекли Хатынын душманлар тарапындан экидилмеги, Энкишин үч айдан сонра (1161) Доймадыга өз векилинден мал иберип, аялыны халас эдиши билен багланьшыклы бир бөлүм бар. "Огузнамаларда" беян эдилишине гөрө, хатда ол аял адамсынын янына гайдып геленден 6 ай сонра бир чага догуряр. Муңа аша гахары гелен Салыр Газан: "Бу чаганы кимден догурдын?" — дийип, бир сердессе билен эжесинин келлесини яяр [75, с. 70]. Бизин эпосымызда хем гөвүр хөкүмдары Шөкли Мәлик Салыр Газанын ордасына чозяр ве онун эжесини, аялыны хем-де оглуны тутуш алыш гидйэр.

Мундан башга-да, Абулгазынын "Огузнамалардан" алан, Салыр Газанын башаржаңдыгыны ве жомартлыгыны тарып эдйэн, үнс бермөге мынасын бир шыгры хем бар. Оны болшы ялы гетирйэрис:

*Казгурт тагдан өңер ташины югарлатды,
Салур Газан өтрүв барып гарбап тутды.
Ит бежене гөрүп аны эсси гитди,
Аллар, беглер гөрөн барму Газан киби?*

*Бир газанга кырк бир атнын этин салды,
Ол газанны сол элги бирле алды.
Саг элги бирлен илге үлөштүрди,
Аллар, беглер гөрөн барму Газан киби?*

*Гөк асмандан ишип гелди тинли йылан,
Хер адамны ютар эрди гөрген заман,
Салур Газан башын кесди, бермеди аман,
Аллар, беглер гөрен барму Газан киби?*

*Отуз-кырк муң леишгер бирлен Газан барып,
Ит бежене иллерини келди гырып,
Бир нижеси гутулдылар көп ялбарып,
Аллар, беглер гөрен барму Газан киби?*

*Түрк ве түркмен, арап, ажам рагыетлер,
Газан кылды мусулманлыга тербиетлер,
Кафырларны гырды ошол көп фурсатлар,
Аллар, беглер гөрен барму Газан киби?*

*Андан хүнер гөтердилер барча улы,
Базыларга орун берди саглы, соллы,
Бизге бөлди камуг илниц орны дийли,
Аллар, беглер гөрен барму Газан киби?*

*Сейях Горкут, өлер болдуң имди, билгил,
Ол Газаның дөвлетине дога кылгыл,
Кервен китди, көп гич галдың, ёлга киргил,
Аллар, беглер гөрен барму Газан киби?*

Бу шыгырда агзалия Казгурт дагының Сырдеряның боюндакы Гаражык дагларының Сайрам (Исфижаб) шәхеринин ерлешйән ерине якин бөлегинин адыдыгыны биз өңде ятлап гечипдик. Шыгырда Газан бегин асмандан инен ве нәме гөрсә ялман-ювудуп барян аждарханы өлдүрендиги айдылар. "Горкут Ата" эпосындакы бир шыгырда-да аждарха өлдүрмек меселеси гозгальр:

*"Еди башлы аждархага етип бардым,
Хайбатындан сол гөзүм яшарды.
Хей, гөзүм, намарт гөзүм, муханнес гөзүм!
Бир йыландан, нәме бар, горкдуң дийдим.
Онда хем "әрдириң, бегдириң" дийип өвүнмедим.
Өвненлери хош гөрмедим".*

Булардан башга-да, ене "Шежерейи теракиме" эсеринде Салыр Газаның аялының ады ве хәсиетлендирилиши эпосдака меңзешдир,

ягны "Бойы узун Бурла Хатун, Салыр Газаның оглуның ады-да Ораздыр";

в) эпосың шахаларында Огуз илиниң юрды хакында анык бир зат айдылмаяр. Эпосы окан ислендик окыжы огузларың яшан ерлери хакында сувытлы бир маглумат алып билмейэр. Хатда Ган-Абказа, Генже, Берде, Татян, Башы ачык, Гүржүстан, Сүрмели ил, Акжагала, Гара дере ве Алынжа ялы ер атлары-да бу меселеде көмөк эдиң билмез. Чүнки, хич хачан гүржүлерин элине гечмедик Алынжа (Алынжак) галасы-да бир гөвүр галасы ялы эдилеп гөркезилйэр. Сөзүн гысгасы, эпосда огуз илиниң белли бир юрды гөркезилмейэр.

Эпосың ики еринде Салыр Газаның, бир еринде-де Байындыр ханың тарышы эдилйэр. Бу тарышынамада олар: "Түркүстаның диреги, Гаражыгын арсланы, Эметсувун гапланы" шекилинде суратландырылар. Бу ер атлары, гөрнүши ялы, диңе тарышланмада агзальы, оларың эпосдакы вакалар билен багланышыгы ёкдур. Бу ердөки "Түркүстан" сөзи, шүбхесиз, бу үлкөниң адындан башга зат дөлдир. "Таражык" сөзи барада айдылында, Жизрэниң (Жезирэниң) гүнортасында, Дижлэниң гүнбатырында ве Ыракдакы Алтын көприниң гүнбатырында шейле атландырылган даглар бар хем болса, эпосда булар хакында дөлдө, огузларың Сырдеряның боюндакы мешхур хатар даглары хакында гүррүн эдилйөндиги гүмансыздыр. "Эметсувы" догрусунда айдыланда хем, көбир тарыхчылар [355, с.33] оны "Амидсувы" дийип тассыкляярлар. Эмма бу пикир билен ылалашмак мүмкин дөлдир. Чүнки, эпосда диңе бир ерде "Амид, Хамид" сөзи гетирилйэр, Галыберсе-де, XV — XVII асырларда Анадогыда ве Эйранда яшаян түрки халклар хем шөхериң адыны эдил ёкардакы ялы атландырыпдырлар [251, с. 248; 273, с. 306-307; 286, с. 1064]. Икинжиден болса, түрки халкларың тарапындан Дижлэниң Амидсувы дийип атландырыландыгына дегишли хич хили маглумат ёкдур. Шейлеликте, "Эметсувы" сөзүниң "Түркүстан" ве "Таражык" ялы ер-юрт атлары билен бир хатарда гетирилйөндигини назарда тутуң, онуң огузларың Сырдеряның боюндакы юртларындан гечйөн бир деряның адыны аңладяндыгыны ныгтамак мүмкиндири. Эпосың биринжи шахасында "Казылык дагы" дийлен бир даг барада айдылар. Мунуң хем Казгурт дагыдыгына я-да Гаражык дагларының бир кесиминиң адыдыгына шүбхе ёкдур [335; 355, с. 37];

г) эпосда агзаян шахс атларының көпүси XI асырда ве ондан-да ирки дөвүрлерде душ гелйөн көне атлардыр. Бу атлар шу ашакдакылардыр: Дирсе хан, Бурла, Духа (Дука), Гожа, Домрул, Басат, Бамсы Бейрек, Бай Бүре, Йигенек, Казылык Гожа, Бүгдүз Эмен, Мамак, Элиг Гожа, Ушун Гожа, Эгрек, Сегрек, хатда, белки-де, Газан ве Кыян Селжук;

д) эпосда огузларың душманлары кашыр дийлип атландырылар. Ковум хөкмүнде диңе черкезлериң ады агзаяр. Ол хем бир шыгрың

дине бир еринде ятланяр [372, с. 283]. Юрт хөкмүнде Гүржүстанын ады гетирилйәр.

Эпосдакы огуз алпларының ягылары (душманлары) хасапланылян гәвүр беглериниң атлары шулардыр: Шөкли Мәлик, Бугажык Мәлик, Гара Түкен Мәлик, Гара Арслан Мәлик, Демир Яйлы Гыпжак Мәлик, Суну Сандал Мәлик, Аг Мәлик Чешме, Аршын оглы Дирек Текүр, Гара Текүр. Булардан соңкы икиси, ягны, Аршин оглы Дирек Текүр билен Гара Текүр, эпосда айдылышына гөрә, Гара деңзин кенарында ерлешйән галаларың — Аршин оглы Дирек Текүр Дүзмүрд галасының, Гара Текүр хем Алынжа (Алынжак) галасының хәкимлеридир. Бейлеки гәвүр беглериниң галаларының болуп-болманлыгы, шонун ялы-да, хайсы миллете дегишлидиги айдылмайр. Шөкли Мәлик эпосың көп херекет эдйән эсасы персонажларының биридир. Эпосың дөрт шахасында душман хөкмүнде херекет эдйәр ве хер гезек хем ёлдашлары Бугажык Мәлик ве Гара Түкен (я-да Төкен) Мәлик дагы билен билеликде өлйәр.

Гыпжак Мәлик барада гүррүң эдиленде, ол Селжугың какасы Дукак ялы "Демир яйлы" диен хорматлы ады гөтерипдир. Мәлим болшуна гөрә, бу ат ысламыетден өңки дөвүрде түрклерин арасында гинден уланылан лакамларың бири болуңдыр. Эпосда болуп гечйән вакаларда "Гыпжак Мәлигиң" улы бир ролы ёкдур. Йөне Газан бегиң егени ве гиевиси Гара Пудагың она ган гусдурандыгы айдыляр. Бу ерде Гыпжак сөзүниң ол бегиң дегишли илиниң адыны аңладяндыгына хич хили шек-шүбхе ёкдур. Шөкли Мәликден башлап огузларың душманлары хасапланылян әхли гәвүр беглериниң атлары, ёкарда гөрүп гечишимиз ялы, түрки диллере дегишли сөзлердир. "Шүк" (Шөк) сөзи түрки диллерде "аграслык", "пәхимлилик" ялы манылары аңладяр. Диймек, "Шөкли" сөзи "пәхимли", "аграс" ялы маныларда уланылян болса герек. Аслында, бу сөзүң нәхили маны аңладяндыгына гарамаздан, түрклерин арасында адам ады хөкмүнде уланыландыгыны анык айдып билерис. 1071 — 1072-нжи йыларда Сирияны ачан огуз (түркмен) беглериниң бири шейле ады гөтерйәрди [105, с. 171, 173—175].

Бу айдыланлардан шейле нетиже гелип чыкяр. Эпосда огузларың гәвүр дийип хәсиетлендирйән душманлары оларың тарыхы душманлары хасапланылян гыпжаклардан башга бир ковум дәлдир. Ёкарда агзалан атлардан Демир Яйлы Гыпжак Мәлик сөзи хем бу айдыланларың айдың субутнамасыдыр. Түрки асыллы атлары гөтерйән ве көпүсине "Мәлик" дийлен дереже берлен гәвүр беглери гыпжакларың башбугуларыдыр (кетхудаларыдыр). Гыпжакларың огузлардан хас соңра, дине XII асырың икинжи ярымындан башлап ыслам динине гириш уграндыгы тарыхы чешмелерден беллидир;

е) эпосдакы вакаларда беян эдилйән огузлар хас ирки дөвүрлерде яшан бир ковумдыр. Олар, мегерем, гахрыманларының Пыгамберин

дөврүндө яшандыгына ынанярлар [372, с. 184, 225]. Абулгазының эсеринден мәлим болшы ялы, түркменлерин "Огузнамаларында" шейле пикир өнө сүрүлйөр. Эмма оларың асыл ынанжы Горкут Атаның ве Салыр Газаның Пыгамберден 300 йыл сонра, ягны, X асырда яшандыклары хакындакы ровайтдыр. Решидеддинин китабының дегишли бөлүминде Горкут Атаның ве онуң какасы Кезенжигин Мектә гидип, хезрети Пыгамберин янына барандыгы айдылар [1, с. 371].

В. ГАХРЫМАНЛАРЫҢ МУСУЛМАНЛЫГЫ

Эпосдакы гахрыманлар мусулман хөкмүндө суратландырылар. "Шежерейи теракимәнин" "Огузнамалардан" алнан бөлеклеринде-де Салыр Газан мусулман хөкмүндө орта чыкяр ве онуң бу дине хызмат эдйәндиги гөркезилйөр. Эпосда херекет эдйән шахслардан дине үч санысының ады түркихе дәлдир. Оларың бири "дуйдурмаздан Байындыр ханың гошуныны басан" Гафлат Гожа оглы Шир Шемседдин, икинжиси "ики доган бәбеги өлдүриң, зелил гезен" Дүзен оглы Алш Рүстем, үчүнжиси хем "кырк ойнашлы" Богазжа Патмадыр. Бу үч саны атдан илкинжи икисине багышланан айратын бир шаха болмазлыгына гарамаздан, эпосда оларың атлары йыгы-йыгы агзалаяр. Икисиниң хем какасының атлары тутулар. Хатда Дүзен оглы Алш Рүстемиң бозоклардан боландыгы хем ныгталаяр. Шу себәли, эсасанам, бу ики адын эпоса сонра гиризилендигини субут этмек, бизиң пикиримизче, мүмкин дәлдир. Хер нәме-де болса, эпосың XI асырдакы огузлара дегишли боландыгыны кабул этсек, онда бу меселе-де өз-өзүнден чөзүлйөр, ягны бу ягдайда гахрыманларың мусулман боландыкларына ынанмак болар.

Г. ЭПОСЫҢ ТЕМАСЫ

Мәлим болшы ялы, элимиздәки "Торкут Ата" эпосының 12 саны шахасы бардыр. Бу 12 шахадан икисиниң, ягны "Дәли Домрул" ве "Басат" шахаларының темалары гахрыманларың фантастик гүйчлере гаршы гөрешмеклери билен багланьшыклыдыр. Башга бир шахада гахрыман (Кантуралы) ярагсыз гөрнүшде буга, арслан ве бугра ялы хайванлар билен сөвешйөр. Бейлеки кәбир шахаларда эртеки сюжетлери бар болса-да, олар аз санлыдыр ве вакаларың өсүшине тәсири ёк диен ялыдыр.

Бу он ики шаханың I, VI шахаларында, ягны "Дирсе хан оглы Бугач", "Дәли Домрул ве Кантуралы" шахаларында болуп гечйән вакалара диңе баш гахрыманлар ве оларың якынлары (маншгала агзалары ве ёлдашлары) гатнашяр. Бейлеки шахаларда болса вакаларың

өсүшинде баш гахрыманлар билен бирликде атлары ве санлары белли, сыясы дережелери үйтгемейән беглерин белли бир топары херекет эдйәр. Шу себәбе гөрә, бу шахаларың сахнасында көпчүлик чыкыш эдйәр ве сахнаның декорациясы хем өрән бай гөрүнйәр. Эпосың хер бир шахасының гахрыманы хөкмүнде атлары, санлары белли ве сыясы дережеси үйтгемейән беглерден хайсы-да болса бири херекет эдйәр.

Фантастик гүйчлер билен сөвешен гахраманларың бири хем Духа (Дука) Гожаның оглы Дәли Домрулдыр. Бүтин гахрыманларда болшы ялы, онуң хем какасының ады беллидир ве эдил бейлекилер ялы бир бегдир. Ол гөзи янып дуран, окгунлы, ганы гызгын адам боландыгы үчин, оңа эпосдакы бейлеки кәбир гахрыманлар ялы, "Дәли" лакамы берлипдир [377, с. 564]. Мысал үчин, Домрул бир гуры чайың үстүнде гуран көпрүсинден геченлерден билегиниң гүйжүне даянып пач аляр. Хатда көпрүсинден гечмек ислемайәнлерден-де пач алмак үчин, олары зорлук билен көпрүден гечирйәр. Ынха, тарыхы Дәли Домрулың шахсыети шейле болуп, илдешлериниң арасындакы мешхурлыгы ве ятла-маларда галмагы хем шундан ыбаратдыр, ягны көпрүсинден геченлерден я-да топракларына аяк басанлардан хырач, пач алмагындан гелип чыкяр. Вагтың гечмеги билен Духа Гожаның оглуның образы тәзеден ишленипдир ве өзүнден башга батыр бир йигидин ёкдугына ынанан Дәли Домрулың гаршысына онун хақындан гелип билжек гүйч хөкмүнде Эзрайыл чыкарылыпдыр ве шейлеликте, "Дәли Домрул" шахасы йүзе чыкыпдыр.

Ибн Фадлан [68, с. 14] 922-нжи йылда улы бир кербене гошулып, Огуз юрдундан гечен вагты бир огузлы өңлерини кесипдир, эмма ислән задыны беренлеринден сонра кербениң ёла рована болмагына ругсат эдипдир. Дегегөз атлы горкунч ве адатдан дашары гүйчли ярадылан ынсан билен сөвешен Басат хақында гүррүң эдиленде, шуны айтмак болар. Ол огуз илиниң бозок я-да даш огуз голуның башы Ораз Гожаның кичи оглудыр. Кыян Селжук хем онуң агасыдыр. Басадың образы эпосың дине оңа багышланан шахасы билен чәкленмейәр. Онуң ады сонкы шахаларда-да агзальр. Басат бу доган давасында, ягны үчокларың (ич огузлар) ве бозокларың (даш огузлар) арасында оңшуксызлык йүзе чыканда, какасы Ораз Гожаның табын болан беги Газана гаршы баш галдыран вагты өзүнден горкулан бир шахсыет хөкмүнде беян эдилйәр. Беглер беги Салыр Газаның ынамдар адамы боз айгырлы Бейрек хем йүзе чыкан бу душманчылык себәшли Басадың өз ордасыны басып алып, әкли затларыны әлине гечиржекдигинден ховатыр эдипдир ве горкундыр. Басат огузларың душманларына гаршы хем эдерменлик гөркезиндирми я-да ёк — биз оны билмейәрис. Онуң агасы Кыян Селжугың Дегегөз билен болан сөвешлерде өди ярылып өлендиги айдылар. Басат хем, әсасан, агасының арыны алмак үчин Дегегөз билен сөвешмеги йүрегине дүвүндир. Шейле чакламак мүмкин, ягны Дегегөз, белки-де, огузлара иң көп эзъет берен ве йит-

гилер чекдирен бир душман хөкмүндө чыкып эйдир. Ягны Дегегөз бу лакам билен билнен гыпжаклардан бир душман баштутаны болуп билер [258, с. 940]. Ол ызлы-ызына эден чозушлары билен огузлары, ылайта-да, бозоклары айылганч енлишлере сезевар эдипдир. Басадын агасы Кыян Селжук, Арук Жандан (ици доганы билен бирликде), Демир Донлы Мамак, Дүзен оглы Алп Рүстем ве Ушун Гожа ялы беглер шол сөвешлерде өлүпдирлер. Басат сонра Дегегөзи өлдүрйөр ве шейлелик билен, доганының ве илдешлериниң арыны аляр. Бирнөче вагт геченден сон, Дегегөз бу лакам билен таналыпдыр ве онун фантастик бир гүйже эедиги хакындакы пикир дөрөндир. Эпосың биринжи шахасы, ягны "Дирсе хан оглы Бугач" шахасы хакында айдыланда, онун эсасы вакаларында ёлдашларының хыянатына учран, олар тарапындан өзи ве машгала агзалары тутулып, гөвүр эллерине дүшен бир бегин (Дирсе хан) оглы Бугач тарапындан халас эдилиши гөркезилйөр. Гөрнүши ялы, бу шаханың баш темасы ислендик ерде ислендик вагт душ галип билжек бир вакадыр, мунда адатдан дашары бир хадыса ёкдур.

Шу вагта ченли эпосың гүррүңи эдилмедик шахаларындан бизиң үчин хас әхмиемлиси ве үстүндө дурлуп гечилмәге мынасып боланы иң сонкы ве икинжи шахаларыдыр. Эпосың сонкы шахасындакы вакалар өзүниң реаллыгы билен тапавутланяр, ягны ынсан өзүни гөйә бу тарыхы вакаларың ичинде ялы дуйяр. Вакаларың беян эдилиши хем өрөн акгынлы ве ынандырыжыдыр. Бу шаханың сюжети гысгача шейледир: беглер беги Газан өзүне табын үчок ве бозок беглери жем боланда, олара өй гошларындан пайларды. Эмма сонкы гезек бозок (даш огуз) беглериниң ёк махалы, өй гошларыны дине үчоклара (ич огузлара), ягны өз голуна дегишли беглере пайлаяр. Онун бейле этмегиниң себәби дүшүндирилмейөр. Газаның өзлериниң ёк вагтында дине үчоклара олжа пайлап бермеги бозокларың кетхудасы ве Газаның дайысы болан Ораз Гожа хем-де онун табынлыгындакы бозок беглерине өрөн агыр дегйөр. Бу вака себәшли олар Газаның хузурына гитмейерлер ве оңа табынлык боржуны ерине етирмейерлер. Ораз Гожа өзүниң Газана болан душманчылыгыны ачык дуйдурандан сонра, табынлыгындакы бозоклы беглери янына чагыряр ве мундан бейләк оңа боюн эгмежекдиги хакындакы хабары Газана иберендигини айдыр. Бу бабатда оларың нәхили пикирлериниң бардыгыны сораяр. Олар: "Нәме диели, эгер сен Газана душман болсан, биз-де душмандырыс" дийип жогап берйерлер. Ораз Гожа Газаның ынамдар векили Бейрегиң бозоклардан гыз аландыгы үчин, оларың гиевси боляндыгыны айдып, шу себәбе гөрә-де, ондан өз хатарларындакы дегишли орнуны элемеклигини сорамагы ве кабул этмедик ягдайында хем оны өлдүрмеги теклип эдйөр. Бейрек бир хиле билен чагырыляр. Оңа өзлери билен биле болмаклыгы үндейерлер. Эмма муңа үзүл-кесил гаршы чыккандан сонра, ол Ораз Гожа тарапындан гылычланяляр. Бей-

реги өз ордасына әкидийерлер. Йөне алан ярасындан өлийәр. Бу ваканы эшидиш Газан өрән гынаняр, бирнәче гүнләп дивана чыкмаяр. Соңра әй гөрийән ынамдарының арыны алмак ве бозоклары тәзеден боюн әгдирмек үчин херекете гечйәр. Газан Ораз Гожа билен баша-баш сөвеш әдиш, оны өлдүрийәр. Бу вакадан соңра бейлеки бозок беглери Газаның элини өпүш, оңа табын болярлар. Газан оларың гүнәсини гечйәр. Ораз Гожаның болса ордасыны тоздуряр ве халкыны талаңа саяяр.

Ёкарда гөрүп гечишимиз ялы, эпосың бу шахасындакы вакалар өрән гынанчылы. Чүнки, доган давасы беян әдилйәр. Бу говгаларда әдәрменлиги, батырлыгы, ачык гөвүнлилиги ве арасса пәли билен "Огузың буйсанжы" диен лакамы алан Бейрек өлийәр. Бозокларың башы Ораз өз егени тарапындан өлдүрилийәр. Онуң әхли затлары орлун-чапылып, ёк әдилйәр.

Бу ерде бозоклардан гыз аландыгы үчин Бейрегиң олар билен биле болмалыдыгы хақындакы гөркезилйән себәбиң догрулыгы бизде шүбхе дөрәдийәр. Чүнки, ики гол-да бири-биринден гыз алшып-беришйәрди. Бейрек яраланып, ызына дөненден соңра, Ораз Гожаның оглы Басадың өз ордасына чозмагындан өрән горкярды. Эмма Басадың бу вака гатнашып-гатнашмандыгы хақында хич зат айдылмаяр.

Эпосың бу соңкы шахасы, бизиң пикиримизче, икинжи шаханың өң янындан берилмели болса герек. Чүнки, икинжи шахада бозоклара әййәм Ораз Гожа дәл-де, онуң агтыгы Кыян Селжугың оглы Дәли Дундар баштутанлык әдийәр. Бейлеки шахаларда-да хемише Дәли Дундарың ады агзаяр. Шонуң ялы-да, соңкы шахадакы вакаларда Газаның векили Гылбаш дири әдилиш гөркезилйәр. Эмма шол икинжи шахада Шөкли Мәлигиң Газаның ордасына чозан махалы өлийәр.

Эпосың икинжи шахасының мазмуны гысгача шу ашакдакы ялыдыр. Газан өз беглери билен ава чыкан махалы душманы Шөкли Мәлик дуйдансыз чозуп, онуң улы ордасыны чапяр ве векили Элиг Гожа оглы Гылбаш өлийәр. Газаның оглы Ораз, аялы Бурла Хатын ве әжеси есир алыш әкидилйәр. Бу хабары эшиден Газан Шөкли Мәлигиң үстүне йөриш әдиш, беглериң көмеги билен душманы еңйәр ве оглуны, аялыны, әжесини хем-де мал-мүлкүни ызына аляр. Умуман, бу шахада-да реал вакалар суратландырыландыр дийиш пикир әдийәрис. Чүнки, душманың башбугуларындан Шөкли Мәлигиң Газаның ордасына дөкүлип, талаңчылык этмеги хақыката якындыр. Йөне Газаның бу талаңчылыкда өз ордасында болуп-болманлыгы хақында анык бир зат айтмак мүмкин дәлдир. Ёкарда ятлаш гечишимиз ялы, "Шежерейи теракимеде" печенег илиниң башбугусы Доймадыгың Салыр Газаның какасы Энкишиң ордасыны басандыгы, Энкишиң ве Газаның гачандыгы, Газаның әжесиниң есир алыш әкидилендиги, Энкишиң болса өз векилиниң үсти билен душманына мал-мүлк иберип, аялыны халас әдендиги хақында бир роваят бар. Бу роваятта беян әдилиши ялы,

Газаның мал-хырач иберип, жакындарыны халас эден болмагы-да ахтималдыр. Эмма Газан бег сонра улы бир ениш газанып, душманындан арыны алыпдыр. Ине, эпосың бу шахасындан ве "Шежереи теракимеден" гетирен хекаяларымыз Салыр Газан бегің шол улы еңшини шөклелендирйәр.

Эпосың гахрыманлары ёкары гатлага дегишли адамлардыр, ягны беглердир. Эпосда болуп гечйән вакаларда халк көпчүлигиниң векиллери гатнашмаяр диен ялыдыр. Ялңыз икинжи шахадакы вакалара Газаның Гаражык атлы чопанының гатнашдырылмагы кададан чыкма болуп билер. Ол чопан өз хожайынының сүрүсини душманлардан гахрыманларча гораяр, хатда онуң доганлары Кыян Гүйжи ве Демир Гүйжи бу тутлушыкда өлйәрлер. Үстесине-де, Гаражык чопан Газан бегің Шөкли Мәлик билен эден сөвешлеринде хем эржеллик гөркезйәр. Газан хем Гаражык чопаның өзүне ве палылыгыны ве гөркезен батырлыгыны унутмандыр ве оны янына алып, баш чопан беллендир. Бу батыр чопаның адының мешхур Гаражык дагларының ады билен багланшыкты болмагы тебигыдыр.

Аслында, түрки халкларың өз чагаларына географики атлары дакмак дэби, ыслам тарыхчылары тарапындан хем белленилиши ялы, гиң гериме эе болупдыр.

Д. ЭПОСЫҢ ГАХРЫМАНЛАРЫ

Эпосың гахрыманлары огуз илиндендир. Бу ил "галың" (көштүк, гүйчли), кәте-де "ганлы" (ахтимал, сөвешчилиги ве ар алыжылыгы үчиндир) сөзлери билен хәсиетлендирилйәр.

Огуз илиниң мыңама мекан тутуи яшан юртлары болупдыр. Башгача айдыланда, олар юрдуны үйтгетмәндирлер. Огузлар шол юртларында чарвачылык дурмушында яшандырлар. Йөне топарлайын гөчүп-гонуи яшандырлар, ягны гышлагдан язлага тутуш ил болуи гидигелиндирлер. Белли болшуна гөрә, хер бир бегің өз бойы билен билеликте отуран айры-айры ерлери болупдыр. Беглериниң ёлбашчылыгындакы бойлар яшаян ериндәки дага я-да даглара яйлага чыкыпдырлар. Олар чайларың, деряларың якаларында ве ой ерлерде гышландырлар.

Огуз или үчок ве бозок дийлип, ики гола айрылыпдыр. Үчоклара ич огузлар, бозоклара даш огузлар хем дийлиндир. Атландырылышындан белли болшы ялы, бу огуз голлары бири-биринден айра, херси бир топар болуи яшандырлар. Хатда ич огузлар билен даш огузларың яшан ерлериниң бири-биринден эп-эсли узак аралыкда боландыгы хем ахтималдыр. Чүнки, үчоклар бозокларың үстүне гиденлеринде, оларың гиже диймән, гүндиз диймән ёл йөрәндиклери айдылар. Үчоклара ич огуз дийилмеги, бизиң пикиримизче, сыясы хәкимиятиң оларың элинде болмагы билен багланшыктыдыр.

Е. ЫКДЫСАДЫ ДУРМУШЛАРЫ

Эпосдан мәлим болшы ялы, феодал жемгыетдәки огуз асылзадаларындан болан гахрыманлар өрөн гурпылы адамлар. Бай Бичен, Бай Бүре ялы кәбир беглерин атларының өңүнден "бай" сөзи гетирилйәр. Белки, бу сөз оларың мадды ягдайыны аңладяндыр. Чарва дурмушында яшандыклары үчин, огузларың эсасы байлыгы мал сүрүлеринден ыбарат болупдыр. Олар, эсасан, гоюн, ат, дүе ялы маллары ийипдирлер. Той-гомашаларда ат ве дүе этинден сөвүш эдилйәндиги айдылян-да болса, олар, эсасан, гоюн этини ийипдирлер. Огузларың гоюнлары дийсең көп болупдыр, хатда, оларың санының түмен, ягны он мүнлер билен хасапланандыгы хәли-шинди ныгталяр. Дүелере диңе йүк дашайыш серишдеси хөкмүнде гарапдырлар. Атлар болса, эпосда айдылышы ялы, оларың эсасы улаглары болупдыр. Эпосдакы беглерин байлыгы хакында айдылян пикирлер ховайы бир гүррүң дәлдир. Ибн Фадлан берйән бир маглуматында огузларың өрөн байдыгыны, араларында 100 мүн гоины ве 10 мүн аты боланларың бардыгына ве муны хут өзүниң гөрөндигини ныгтаяр. Бу хакда биз өң хем ятладыш гечипдик.

Чарвачылык дурмушында яшаян гахрыманлар, эсасан, гоюн этини ийипдирлер. Олар "акжа гоюн" жынсындан болан доварлары саклапдырлар. Гоюн эти билен багланьшыклы "чишлик" сөзи уланыляр. Бу сөз тутуш гоынуң чише өтүрилип, отда биширилмегини аңладян болса герек. Гоюн этинден тайярланылян бир нахарың ады хөкмүнде "яхни" сөзи гетирлйәр. Бу нахар Түркиеде бизиң гүнлеримизде-де билинйәр. Мундан башга-да, эпосда "экмек" (этмек) (түрк дилинде бу сөз "чөрөк" манысыны аңладяр — терж.) сөзи билен бирликде "гөмеч" сөзи-де уланыляр. "Гөмеч" дийлип гора гөмүлип биширилен юмшак чөреге айдыляр. "Гөмеч" сөзи шу маныда Кашгарлыда-да [112, I, с. 360], парсча чешмелерде-де душ гелйәр. Бу гүн Анадолыда билинйән ве биширилиән гөмеч чөрегине кәбир ерлерде "көмме" ве "көмбе" хем дийилйәр.

Эпосда беян эдилишине гөрә, огуз беглериниң дүрли себәплер билен багланьшыклы тутян тойларында атлардан айгырлар, дүелерден бугралар, доварлардан гочлар сойлуң, этлер дене ялы эдилип гоюлян экени. Саглыш тайярланылян гымыз болса көли ядыңа саярмыш. Ине, бу ердәки ат этиниң, хатда дүе этиниң ийилмегини ве гымыз ичилмегини биз диңе Сырдеряның бойларында яшан огузлар билен багланьшыдырып билерис. Анадола ве Эйрана гөч эден огузларың бу ерлере геленден соңра, өңкүлери ялы ат этини ийиң, гымыз ичмеклерини довам этдирендиги хакында элимизде анык бир маглумат ёк. Мәлим болшы ялы, түркменлерин дегишли болан ханефи мезхебинин ат эти-

ни иймеги гадаган этмеги [429, с. 432-434; 378, с. 141], гоңшы мусулман ковумларың ат этини иймезлиги, шейле хем йылкыларының өңкүлери ялы көп болмазлыгы нетижесинде, олар ат этини иймек ве гымыз ичмек дэбини йитиришдирлер. Огузлар ады агзалан хайванларың эркегини, шол бир вагтың өзүнде-де, яшажыгыны союп ийипдирлер. Сыгыр эти хақында хич зат айдылмаяр. Йөне көбир чешмелерде оларың гара маллары хем идедендиклери язылар.

Эпосда түрки халкларың милли нахарының ады болан "тутмач" сөзи уланылмаяр. Йөне бу нахары огузлар билйәрди. Селжуклы Тогрул бег Хорасанда махалы бир зыяпатда иен бадам халвасына, өң хем ятладышымыз ялы, шейле баха беришдир: "Онат тутмач экени, йөне сарымсагы кемтер". Тутмач Анадолы селжукларында [199, с. 306] ве Османлы сарайында ийлен нахарларың биридир [379, с. 27]. Бу гүн тутмажың Анадолының көп ерлеринде тайярланылындыгы мәлимдир. Махмыт Кашгарлы [112, I, с. 452] *тутмажың* хеммелер тарапындан, шол санда бейлеки ковумлар тарапындан хем билинийән бир түрки тагамдыгыны ныгтаяр. Бу нахар огузлар ве бейлеки түрки тайшалар тарапындан Якын Гүндогар юртларына гетирилишдир, ягны эйранлылар-да, араплар-да мәлим болупдыр. Хатда бу нахарың ады парсча, арапча белли сөзлүклере-де гиришдир [380, с. 37—39]. XV асырда ширазлы Эбу Исхақы Халлажың "Диван-и этиме" эсеринде түрки халклар-да дегишли бирнөче нахар атлары гетирилийөр: *тутмач, гөмеч, гүллаг, чөрек, бугра, гыйма, умач гатык, чагыр, кавуд*. Бу эсерде башга-да, *бөрек* ве *манты* билен бирликде, мешхур *боза* ичгисинден хем сөз ачылар.

Бугра хем түрки ковумларың мешхур нахарларындан болуп, мунуң Бугра хан атлы бир түрк хөкүмдары тарашындан ойланып табыландыгы айдылар [1, с. 376]. Аслында, ёкарда ятланан *гөмеч, гүллаг, чөрек, умач, булагмач* ялы нахарларың бу гүн хем Түркиеде йөргүнлидигини билйәрис. *Тутмач* болса ин сөйлен ве мешхур нахарларың бири хөкмүнде Эбу Исхақың диванында хәли-шинди агзалар. Хатда ол ерде тутмач билен багланышыклы йөрите бир гошгы хем бар [381, с. 10, 22—23, 44, 58, 74].

Кашгарлының ве Эбу Исхақың *тутмач* хақындакы айданлары бу нахарың тайярланыш тәрлериниң бизиң гүнлеримизе ченли үйтгемән гелендигине шаятлык эдйөр. *Тутмач* хәзирки вагтда Токат, Сивас, Амася, Чорум, Анкара, Ёзгат тарауларында ве авшарларың арасында мешхур болуп, онуң тайярланышы шейледир: хамыр чөллек шекилинде, йөне аз-маз галың эдилиш (1,5 мм. чөмеси галыңлыкда) яйылар. Сажа салныш, чалажа тендириленден сонра, үчбурчлук шекилинде кесилйөр ве гайнаг сува салныш чыкарылар. Биширилен гөк мержимек билен гарышдырылар ве ичине сарымсак, гатык гошулар. Бу затлар эдилиш болнандан сонра, үстүне говрулан эт ве яг гоюлар. Мунуң үстүнден хем гөк я-да гуран нарпыз сепилйөр. Бу нахар, Махмыт Кашгарлының хем беллейши ялы, чорбалы боляр.

Гөрүп гечишимиз ялы, бу нахарың өзболушлы бир тайярланылышы бардыр. Ол хақыкатдан-да, леззетлидир ве ёкумлыдыр. Йёне дүзүмине гатылян затлардан хем гөрнүши ялы, *тутмажың* синңитлилиги еңил дёлдир. Муны Кашгарлы-да беллән гечипдир.

Ё. СЫЯСЫ ГУРЛУШЫ

Эпосда беян эдилйән Огуз илиниң феодад жемгыете махсус бир сыясы гурлушы болупдыр. Хер бегин өзүне дегишли топраклары болуп, олар шол ерлерин хәкими хасап эдилиңдир. Беглер мекан тутан ерлериндәки ордаларда яшапдырлар ве өз бойларына баштутанлык эдиңдирлер. Оларың табынлыгындакы ин якын адамлар огулларындан ве доганларындан ыбарат болупдыр. Эпосда сөвешлерде эдерменлик гөркезенлере *олжадан етйән пайдан* (совгатдан) башга-да, "калаба үлке" (дирилик) дийлип атландырылан ерлер берлендиги айдылар. Огузларда "тимар" (харбы адамлара ве сөвеше гиден эгерлерге берилйән топрак — терж.) дийлен дүзгүниң я-да муна меңзеш бир каданың болуп-болмандыгыны айтмак кын. Шоңа гөрә-де, "калаба үлке" дүшүнжесини эпосың язылан дөврүне дегишли өзболушлы бир йөрелгедир дийиң чакламак мүмкин.

Беглер өз голларының бегине табын болупдырлар. Учок голуның беги шол бир вагтың өзүнде бозок бегиниң хем үстүнден гарапдыр. Шейлеликте, учок голуның беги "беглербеги" диен ады гөтерипдир. Беглербеги-де хана, ягны хөкүмдара табын болупдыр. Табын беглерин везипелери үстүнден гарап бегин янына барып дурмакдан, чакылыкларына гитмекден ыбаратды. Мысал үчин, Байыңдыр ханың уч (меркезден узакдакы, ягны серхет якасындакы — терж.) беги болан Бегил хер йылы онуң диванына гелип, гетирен совгатларыны говшулар экен. Өзүне гарашлы гол беглериниң болмагына гарамаздан, бозокларың башбугусы (кетхудасы) Ораз беглербеги Салыр Газаның хузурына гелип дуруңдыр.

Беглерин везипелери догрусында айдыланда болса, олар табынлыгындакылар хақында алада этмекден, янына геленлеринде я-да чагыранларында, дөп-дессурлара гөрә гаршыламакдан, дережелери меңзеш болан табынларыны дең тутмакдан ве оларың намысына, абрайына шек гетиржек, гөвнүни йыкжак хайсыдыр бир херекетден даш дурмакдан ыбаратдыр. Ханлар ханы Байыңдыр хан йылда бир гезек той тутуп, огуз беглерини мыхман алыпдыр. Салыр Газан хем, белки, йылда бир гезек, голастындакы беглериниң жемленен вагты, ягны оларың диванына гелен заманы мал-мүлкүни олжа пайлап, той берер экен. Тойдан сонра беглер хошлалып, юртлы-юрдуна дөңүңдирлер. Эмма беглербеги Газан соңкы гезек, нәме үчиндир, олжалы тоюны бозокларың ёк бир махалы, диңе үчокларың, ягны өз голуның беглерини чагырып берйәр. Газан бегин бу херекети бозок

беглерине, ылайта-да, бу голун башбугусы (кетхудасы) Ораза якмандыр ве гахарыны гетирипдир, хатда ол оңа душман болупдыр. Беглербеги Газан хем өз дайысы, эмма табынлыгында болан Оразың голастындакы беглери билен билеликте дөп боюнча янына гелмөндигине кине эдиңдир. Бу ягдайы аныкламак үчин, ягны Газана боюн эгип-эгмейөндигине гөз етирмек максады билен Оразың янына гиден векили Сары Гылбаш, үстүне ягы чозандыгы себөпли беглербегиниң онуң көмеге гелмегини ислеяөндигини айдяр. Эмма Ораз Газаның дөпден чыкып, өйүни дине үчоклара олжа пайландыгы себөпли көмеге гелмежекдигини, үстесине-де, беглери билен бирликте инди оны өзлерине душман хасаплайандыкларыны хем айдяр. Гылбаш Газаның үстүне хич хили ягының дөкүлмөндигини, муны онуң Газана достлугыны я-да душманлыгыны билмек үчин шейле эдендигини айдып, ызына дөңйөр. Бу вакадан сонра Ораз беглерини янына чагырыпдыр ве той берип, хеззет-хормат эденден сонра, олара шейле дийипдир: "Беглер, мениң сизи нөме үчин чагыранымы билйәрсинизми?"

Айтдылар:

— Билмейәрис.

Ораз айдяр:

— Газан бизиң янымыза Гылбашы иберипдир.

"Илим-гүнүм чапылды, гара башым дертли болды. Дайым Ораз маңа гелсин" дийипдир.

Эмен айдяр:

— Хә, сен нөме жогап бердиң? Ораз айдяр:

— Гылбаша айтдым. Хачан-да Газан өйүни олжа пайланда, даш огуз беглери-де биле болардылар. Беглер гидип, Газана салама барардылар. Инди бизиң гүнәмиз нөме? Бизи чагырмадылар. Бизиң хеммәмиз Газана душмандырыс — дийдим.

Эмен айдяр: — Говы айдыңсың. Ораз айдяр: — Беглер, инди сиз нөме дийәрсиниз? Беглер айтды: — Нөме диели, сен Газана душман болсан, биз-де душмандырыс, — дийдилер. Ораз орта Гурхан гетирди. Хемме беглер оңа элини гоюп, ант ичдилер. "Сениң достуңа дост, душманыңа душмандырыс" — дийдилер. Ораз әхли беглере халат яды".

Эпосың соңкы шахасындан алнан бу парча огуз асылзадаларының бири-бирине болан табынлык гатнашыкларыны өрән айдың шөхлелендирйөр.

Эпосдан белли болшы ялы, табынлык меселесинде бозоклы беглериң гөнүден-гөни Газан билен бир багланышыгы ёк. Оларың боюн эген серкедеси өз голларының баштутаны Ораз Гожадыр. Газан хем көмөк соранда, дине оңа йүз тутупдыр. Серкердөниң өз табынлыгындакылардан көмөк сорамагы тебигы бир хадысадыр. Мысал үчин, Бейрек Ораз Гожаның оглы Басадың ордасына чозмагындан ховатыр эдиң, Газандан көмөк сораяр. Шонуң ялы-да, ол

өзүне гылыч чекиш, өлүмине себеп болан Ораз Гожадан арыны алып бермегини беглербегине вестет эдйэр. Огуз илиниң уч беги Бегил-де душманың чозжакдыгыны билиш, Газандан көмөк сорамагы хыял эдйэр.

Ораз Гожадан сонра бозокларың башына онуң агтыгы Кыян Селжугың оглы Дәли Дүндар гечйэр. Дәли Дүндар билен багланышыклыг "Газан кимин пәлваны бир сөвешде үч гезек атдан агдаран" дийлен аңлатманың айдылмагы, бу ики улы бегин арасында бир сөвешин боландыгыны аңладяр.

Казылык Гожаның оглы Йигенегин улы беглерден бири боландыгы мәлимдир. Йигенек хахындакы шахада какасы Казылык Гожаның Байындыр ханың везири боландыгы айдылар. Онуң өзи-де көте беглербашы хөкмүнде хәсиетлендирилийэр ве биргиден огуз беглерини еке-еке атдан агдарандыгы, Газана "кешиш", ягны монах диендиги хахында язылар. Бу айдыланлар Йигенек билен Газаның арасында бир оншуксызлыгың боландыгыңдан хабар берйэр. Гепин гысгасы, улы беглерин махал-махал бири-бири билен гөреше гирендиги, беглерин арасында жеделлерин, дүшүнишмезликлерин, чекишмелерин ве атышмаларың хәли-шинди йүзе чыкып дурандыгы мәлим боляр. Табынлыкдакылар өз серкерделерине хормат гоймак билен бирликде, оларың херекетлери бир эрксиз гулуң хожайынына болан херекетлеринден дүйнөгөтер башгачадыр. Олар өрән абрайлы, өзүне ынамлы кишилер болуп, серкерделерин ялңыш пикирлерине ве херекетлерине берк гайтавул берип билиндирлер. Байындыр хан я-да Газан өз беглеринден Бегилиң авчылыкдакы уссатлыгына: "Бу хүнәр атданмы я-да әрден?" дийип сорандыр. Беглер хем она: "Ханымыз, әрдендир" дийип жогап бериңдирлер. Эмма Газан: "Хүнәр атдандыр" дийиңдир. Бу сөзлери эшиден Бегил: "Алшларың ичинде бизи боюмыз билен палчыга батырдың" дийип, Байындыр хана (я-да Газана) гахар эдиш, ордасына гидипдир. Мундан башга-да, Бегилиң Огуза баш гөтериш, бүтин ил-гүни билен Гүржүстана гөчүп гитмек исләндиги ве муна аялының гаршы чыкандыгы айдылар. Эдил шонуң ялы, Ораз хем какасы Газаның бир херекетинден гөвүн эдиңдир ве "Кан Абказа" илине гидип, христиан болжакдыгыны айтмак билен хайбат атышдыр. Әхли аристократик жемгыетлерде болшы ялы, огузларда-да везинә, зәленийән орна улы әхмиег берлиңдир.

Сыясы-жемгыетчилик геңешлерде оңа гатнашанларың отуржак ерлери белли болупдыр. Байындыр ханың я-да беглербеге Газаның диванында саг гола дегишли беглер саг тараңда, сол гола дегишли беглер сол тараңда, хас беглер төрде, векиллер хем ишике отурышдырлар [372, с. 144-145].

Дивандакы геңешлерде улы беглерин чагалары ханың я-да беглербеиниң саг ве сол янында я-да габат гаршысында дик я-да яя сөениш дурушдырлар. Байындыр ханың диванында онуң гаршысында

Гара Гүне оглы Гара Пудак яя сөөнип дурар экен. Ханың саг янында беглербеги Газаның оглы Ораз ве сол янында-да Казылык Гожаның оглы Йигенек аяк үстүндө дуруңдыр. Газаның диванында болса онун габат гаршысында оглы Ораз яя япланып дуруңдыр. Эгер диванда бег ялңыз болса, онда оглы онун янында отуруп билйәрди. Диванда сөзлемек ислейән дыза чөкүп гөплейәрди.

Эпосың икинжи шахасында ава-шикәре чыкан беглерин атларының, оларың феодал басанчакдакы орунларына гөрә тугуляндыгы белли боляр. Беглер ава чыканларында, өни билен беглербеги Газан, сонра бозокларың башы Кыян Селжугың оглы Дәли Дундар ве ондан сонра нобаты билен Газаның доганы Гара Гүне, Шир Шемсетдин, Бейрек, Йигенек ве бейлеки беглер атланыңдырлар.

Инди болса феодал мердуванында ер алан шахслары еке-еке гөзден гечирелиң.

1. Байыңдыр хан. Огуз илиниң хөкүмдарыдыр. Какасының ады Камгандыр. Беглербеги Газан онун гиевисидир. Оглы я-да хич бир эркек гарындашы ёкдур. Диванындан ве ордасындан дашары чыкмаяр. Эмма бу ерде-де, ол ачык гөркезилмейәр. Шахсыети беглербеги Газан бег билен гарышдырылар. Акгоюнлыларың өзлерини Байыңдыр ханың агтыклары сайяңдыкларыны билйәрис. Башга бир тарапдан, хөкүмдарың бой адыны гөтермегиниң, Акгоюнлылар династиясына яранмак максады билен эпоса сонра гошулан болмагының әхтималлыгыны артдырар. Йөне какасы хөкмүнде Гөк ханың дәл-де, Камганың ады гетирилийәр. Муны нәме билен дүшүндирип болар? Эгер эпосдакы Огуз или XI асырдакы огузлар болжак болса, оларың башында бир ябгу (хан) машгаласының дурмагы ынандырыжы дәл. Хер нәме-де болса, Байыңдыр хан билен багланышчыклы сюжетиң эпоса соң гошуландыгы хақындакы пикир әсассыз дәлдиң.

2. Салыр Газан Бег. Беглерин башы ве оларың серкердесидир. Шу себәшли эпосда Салыр Газан бег кәте беглербеги ады билен хем ятланяр. Бу аңлатма, ягны "беглербеги" сөзи, Османлыларда болшы ялы, хас өң Түркие селжукларында хем бардыр. Йөне "беглербеги" сөзүниң огузларда бир везиле ады хөкмүнде уланылып-уланылмандыгыны билмейәрис. Газаның какасының адынын Улаш боландыгы айдылар. "Шежерейи теракимеде" болса Энкиш дийилийәр. Бу ердәки "әнкиш" сөзүниң аслының "улаш" болмагы-да мүмкиндиң. Салыр Газан эпосда шейле тарып эдилйәр: "Түйли гушуң баласы, пакыр-мисгинлерин умыды, Эмет сувуның арсланы, Гаражыгың гаплагы, гонур атың әси, хан Оразың агасы, Байыңдыр ханың гиевиси, галың (өхли) огузың дөвлети, галмыш йигит аркасы".

Салыр Газан бег өз ковуы хақында унудылмажак хатыралар галдырышдыр. Түркменлерин ниреде болсалар-да, атларыны хич унутмаян ики шахсыетинден бири-де Салыр Газандыр (бейлекиси Горкут Атадыр). Огуз илиниң башбугы беглербеги Газан бег башар-

жан, батыр, өзүне гөвни етйән, гечиримли, жомарт, халкына мылакатлы, беглере эсерден, өвүнмеги халамаян шахсыет хөкмүнде суратландырылар. "Шежерейи теракиме" китабындакы роваятда-да онун душманлара гаршы сөвешлердәки үстүнликлери, илине, ягны халкына эден ягшылыклары беян эдилйәр.

Беглербеги Газаның аялы Бурла Хатындыр. Мүсүрде Мамлюклар дөврүнде түрки диле дегишли язылан эсерлеринң кәбиринде "бурла" сөзүннң "үзүм" манысыны аңладяндыгы айдылар [382, с. 7; 158, с. 30]. Бу сөзүң гышжакчадыгы беллидир. Шоңа гөрә-де, бу ерде ики әхтималлык бар: Бурла Хатын я бир гышжак бегиниң гызыдыр, я-да бир гышжак шазада гызының адыны аландыр. "Шежерейи теракимеде" [75, с. 79] Бурла Хатын Сүндүн байың гызы хөкмүнде гөркезилйәр. Эмма Сүндүн бай хакында хич хили мағлумат берилмейәр. Бу ерде-де Бурла Хатын, бизиң эпосымызда болшы ялы, "Бойы узын" дийлип хәсиетлендирилийәр. "Шежерейи теракимә" чешме болуп хызмат эден "Огузнамаларың" бизиң гүррүңини эдйән эпосымыздан өзболушлы тапавутларының бардыгы өнде янзыдылыпды. Мысал үчин, "Шежерейи теракимеде" Бурла Хатын "Алтын көзгүлү" (айналы) дийлип атландылар [75, с. 79-80]. Салыр Газаның ве Бурла Хатының бир огуллары болуп, онуң ады Ораздыр (Урусдыр). Бу ат, халкың ады болан "Рус" диен сөз билен меңзешдир. XIV асырда Мамлюк эмирлеринден кәбирлериниң шейле атландырыландыгыны билйәрис. Шонун ялы-да, Алтын Орданың ханы Тогтамышың Урус Гожа атлы бир эмириниң боландыгы-да хақыкатдыр [1, с. 426]. Газан бег нәме себәп билен оглуна шейле ат гоюпдыр? Муна анык бир жогап бермек, әлбетде, аңсат дәлдир. Газаның дайысы бозокларың башы-да шол ады, ягны Ораз Гожа адыны гөтерйәр. "Шежерейи теракимеде" Урус "от гөзли" дийлип дүшүндирилийәр.

3. Гара Гүне. Газан бегинң доганы, беглеринң диван геңешинде хемише агасының саг тарапында отурыр. Гара Гүнениң хем бир оглы болуп, онуң ады Гара Пудакдыр. Оңа кәте Дәли Пудак хем дийилйәр. Ша Аббас дөврүндәки Чухры Сад (Саалды-чукуры, эсасан, Ереван төвереклери) беглербеги Эмир Гүнениң хем эдил бу огуз бегиниңки ялы меңзеш ат гөтерендиги беллидир. Эмир Гүне гажар боюның Акжагоюнлы обасындан болуп, Сары Арслан лакамыны гөтерйәрди. Богаз ичиндәки Эмиргах мәхеллесиниң ады бу бегинң ады билен бағланьшыкдыр. Бу ерде өзүне айратын үнси чекйән ене-де бир факт бар. Ол хем ша Аббасың хөкүмдарлыгының илкинжи йылларында бир эмириң Пудак, онуң какасының-да Гара Гүне атларыны гөтермегидир. Әлбетде, бу атларың эпосың тәсири билен гойландыгы әшгәрди [272, с. 431, 436].

4. Ораз Гожа. Бозак голуның иң улы бегидир. Ораз Гожаның өрән узын бойлы, әллериниң ве аякларының инче ве аррык боландыгы айдылар. Онуң "Ат агызлы" диен лакамы болупдыр. Оразың ики

оглуның боландыгыны гөрйөрис: Кыян Селжук ве Басат. Булардан Кыян Селжугың Депегөз билен болан тутлушыкларында өдүнің ярылып өлендиги ныгталар. Кыян Селжугың адының биринжи сөзи бир уругың адымы я-да лакамы диен сораг йүзе чыкяр. Бизин пикиримизче, икинжи чаклама хақыката хас якын болса герек. Депегөзи енен Басат хақында айдыланда, онуң ады эпосың үчөк ве бозок давасына багышланан шахасында агзальар. Йөне онуң соңкы ыкбалы хақында хич зат айдылмаяр. Белки, ол хем, какасы Ораз Гожа ялы, гардаш давасында өлдүрилендир.

Ораз Гожадан сонра бозокларың башына онуң агтыгы Кыян Селжугың оглы Дәли Дүндар гечйәр. Әлейән дерезеси боюнча Дәли Дүндарың кәте Газандан сонра икинжи, кәте-да Газаның доганы Гара Гүнөден сонра үчүнжи орунда боландыгы ныгталар. Ол хақында айдылян "бир сөвешде үч гезек Газаны атдан агдаран» дийлен аңлатма үчөклар билен бозокларың арасында чыкан башга бир дава-женжеле дегишли болса герек.

5. Шир Шемсетдин. Какасының адының Гафлат Гожа боландыгы язылар. Ол арапча ады гөтерйән ики бегин биридир. Шир Шемсетдин "Байындыр хана дуйдурмаздан, онуң ягысаны басан" дийлен жүмле билен тарып эдилйәр.

6. Бейрек. Газаның ынамдар векилидир. Ич огузлара дегишлидир. Ол өрөн гелшикли бир йигит болуңдыр ве шол себәпли, көплөңч, никашлы гезиңдир. Бейрек өзүнің гелшиклилиги, эсерденлилиги билен "Галың огзуң буйсанжы" диен лакама эе болуңдыр. Онуң билен багланьшыклы "Ал-алажа гердегине (йигит билен гызың ника гижеси галың өйи — терж.) тарап гелен еди гызың умыды" дийлен аңлатма-да айдылар. Эпосың иң соңкы шахасында беян эдилишине гөрә, ол Ораз тарапындан өлдүрилийәр.

7. Йигенек. Казылык Гожаның оглудыр. Казылык Гожаның Байындыр ханың везири боландыгы айдылар. Казылык Гожаның адының шейле атдакы дагдан алнандыгы әшгәр боляр. Эпосда Йигенегинң какасы Казылык Гожаны бөндиликден халас эдиши хақында бир шаха бар. Ол бир ерде беглер башы хөкмүнде суратландырылар. Элбетде, бу Йигенегинң бир вагтлар беглербеги боландыгыны аңлатмаса-да, онуң ёкары дерезәни әлейән бир бегдигини тассыклар. Йигенегинң Газана "кешпиш", ягны, монах диендиги ве "галың огуз беглерини еке-еке атларындан агдарандыгы" хем айдылар. Бу айдыланлар Йигенек билен Газаның арасында асыл себәби бизе билинмедик бир гөрешинң боландыгына шаятлык эдйәр. Йигениң машгаласының иң асыл ве иң гүйчли машгалалардан бири боландыгы хақыкатдыр. Бу машгаланың үчөклардан болмагы әхтималдыр. Бу бег билен багланьшыклыг: "Кур курма гушаклы, гулагы алтын күнели (халкалы)" хем дийиләр.

8. Бүгдүз Эмен. Бозок голундандыгы айдылар. Эмма бүгдүз бойы үчоклара дегишли бир бойдур. Бүгдүз Эмен бозокларын Ораздан сонра гелен иң тәсирли, хөкмүрован беги хөкмүнде хәсиетлендирилей. Онуң "Быйыгы (мурты — терж.) ганлы" диен лакамы болупдыр. Ол ёкарда ады агзалан Йигенегин дайысыдыр. Онуң пыгамберин йүзүни гөрен огуз бегидиги айдылар. Ораз билен Газаның арасындакы душманчылыкта ве гөрешлерде Бүгдүз Эмениң хем ады гетирилей.

9. Дүлек Эврен. Эйлик Гожаның оглудыр. Лакамы "Дөнебилмездир". Бу лакамың манысы ве нөме себөбе гөрө берлендиги белли дәл. Онуң Аг Мәлик Чешмәнин (?) гызы билен никалашандыгы ве Сопы Сандал (?) Мәлиге ган гусдурандыгы айдылар. Шонуң ялы-да, "өз адына ыснат гетирип, илден чыкып гидендиги" язылар. Бу аңлатманың анык бир дүшүндиришини берип билмейрис. Белки, бу жүмле билен Дүлек Эвренинң өз гымматыны билмән, машгаласыны, боюны ве илини ташлап гидендиги ныгталмак исленендир. Дүлек Эврен бозоклардандыр. Эпосың соңкы шахасында Оразың табынлыгындакыларың арасында ады гечйәр.

10. Алп Рүстем. Атлары түркиче болмадык ики огуз бегинден биридир (бейлекиси Шир Шемсетдиндир). Какасының ады Дүзен болуп, ол бозок беглериндендир. Эпосың иң соңкы шахасында ады агзаяр. Ол ерде Алп Рүстем үчоклардан Эңсе Гожаның оглы Окчы билен сөвешмекчидигини айдяр. Алп Рүстемиң Делегөз билен болан сөвешде өлендиги ныгталар. Бу болса Делегөзүн, үчоклара гаранда, бозоклара хас душман боландыгы барадакы пикири тассыкляар. Алп Рүстем өзүни: "Ики доган бәбеги өлдүрип, зелил гезен" хөкмүнде гөркезийәр. Бу гынанчлы ваканың нәхили ягдайда, ненеңси йүзе чыкандыгы хакында хич хили маглумат ёкдур.

11. Терс Узамыш. Ол үчоклардандыр. Эпосың соңкы шахасында Бүгдүз Эмен онуң билен баша-баш сөвешмек ислейәндигини айдяр. Терс Узамыш, хемише болшы ялы, өзүниң гөдек херекетлери билен Газаның габат гаршысында отурмак ислән Ушун Гожаның оглы Эгреге йүзленип: "Эй, Ушун Гожа оглы, бу отуран беглерин хер бири өз отуран орнуны гылыжы билен газанды. Сен баш кесдинми, гаң дөкдүнми, ажы доюрдынмы, яланажы гейиндирдинми?" дийипдир.

Шейлеликте, Салыр Газан билен бирликте атлары тутулан ве шан-шөхратлары беян эдилен үчоклы ве бозоклы беглерин эсасылары шу ёкардакылардыр. Мундан башга-да, Салыр Газаның заманында яшан хөкмүнде гөркезийән өрән көп шахслар бар. Йөне олар хакында хич зат айдылмаяр.

Ж. ОРДАЛАР

Хан, беглербеги ве беглер ордаларда яшардылар. Ордалар өрөн көп чадырлардыр отагдан ыбарат болан улы штаблардыр. Ордаларда өрөн көп санлы халк яшардыг орда эси ве онуң машгаласы, нөкерлер, хызматкөрлер, чопанлар. Ордаларда феодалларың умумы ишлерини йөрөдйән диванлары барды. Оларың иң якын адамлары өз векиллериди. Беглербеги Газаның векилиниң ады Элиг Гожа оглы Сары Гылбашды. Ол Шөкли Мәлигиң Газаның ордасына эден чозушында өлйөр. Огуз беглериниң векиллерине "көл-эркин" дийиңдирлер. Огузлар соңра "көл эркин" сөзүни уланмандырлар ве шол себәпли-де, бу сөз вагтың гечмеги билен унудылышдыр. Улы феодалларың иң якын адамларының арасында "инаклар" (ынамдар адамлар — терж.) болупдыр. Ынамдарлар хөкүмдарларың ве улы беглериң хемише янларында болан, оларың шахсы дурмушына аралашан адамларды. "Инак" сөзи Махмыт Кашгарлының сөзлүгинде ве бейлеки гадымы эсерлерде душ гелмейөр. Селжукларда хөкүмдара өрөн якын адамлара кәвагтлар "Хас бег" дийилийәрди. "Инак" сөзи Илханлылар дөврүнден башлап йүзе чыкышдыр.

Беглериң, оларың чагаларының хич вагт янындан айрылмаян дең-душлары бардыр. Булара умумы гөрнүшде "ёлдаш" дийилиңдир. "Ёлдаш" сөзи манысы боюнча монгол дилиндәки "нөкер" сөзүне габат гелйөр. Шейле хем эпосда "нөкер" сөзи "ёлдаш" сөзүниң синоними хөкмүнде уланылышдыр. Тарыхда хем "ёлдаш" сөзүниң бу маныда уланыландыгына дегишли кәбир мысаллар бардыр. Сивас-Кайсери ве башга кәбир шәхерлериң хөкүмдары Казы Бурханеддин бир сөвешде өзүне чын йүрекден хызмат эден Халыл атлы Дулкадырлы беглигинден болан бир эсгере халат яшышдыр ве ер-мүлк бериңдир ве она "Ёлдаш Халыл" дийиң ат гоюңдыр [383, с. 277]. Эйранда Сафевилерден Солтан Мухаммет дөврүнде шамлы беглеринден болан Ысмайыл Кулы беге (соңра хан) хөкүмдарың гуллугында эдерменлик гөркөзөңдиги үчин "ёлдаш" ве "ёлдашбашы" диен дереже берлиңдир [272, с. 251, 301]. Османлы дөврүнде еничерилере (яш эсерлерге — терж.) "ёлдаш" сөзи билен йүз тутуландыгы мәлимдир.

Газан бегиң ёлдашларының 300 боландыгы билинйөр. Решидеддиниң эсериндәки бөлүмде беян эдилишине гөрә, Туман какасының тагтына гечмек ислән вагты янына 300 кишини алышдыр [1, с. 372]. Селжуклы тарыхчысы Захыры Нишануры-да Селжук оглы Ысрайылың (Арсланың) Махмыт Газнавының янына гиденинде, янында 300 саны гөрмегей йигидиң боландыгыны айдяр [140, с.7]. Бу маглуматлар bize, белки хем, ил беглериниң ёлдашларының санының 300 боландыгы барадакы пикири берип билер. Йөне беглериң ёлдашларының саны 40 кишден ыбаратды. Булардан бириниң бегиң я-да шазаданың векили боландыгы билинйөр. Беглериң ёлдашларының санының 40 болмагы-

ның символик бир хәсиетиниң ёклугы исле эпосда эдилен беянлардан, исле-де бирнөче тарыхы материаллардан анык белли боляр. Гараман хөкүмдары Мехмет бег I-ниң, Сүлейман бегин ве Аллаэддин бегин янындакы йигитлериң саны-да 40 болушдыр [210, с. 34, 36, 59, 96]. Азызы Астрабадың бир гүррүнинден [383, с. 283] Казы Бурханеддинин нөкерлеринин, ягны ёлдашларының 40 киши боландыгыны тассыкламак мүмкинدير. Акгоюнлыларың башы болмаздан өчинчө, Узын Хасан бегин хем ёлдашларының 40 киши боландыгына дегишли кәбир делиллер бардыр [59, с. 164, 223; 1, с. 431].

Беглериң ве оларың огулларының 40 ёлдашының болшы яты, хатынларың хем инче билли кырк гыздан дүзүлен кенизлери болушдыр.

3. МАШГАЛА ДУРМУШЫ

Беглерден болан гахрыманларың дине бир аялының боландыгы билинйәр. Эпосда не гүндешден, не-де ойнашдан сөз ачылар. Гахрыманларың еке-тәк аялының болмагы айратын үнс берилмели меселелериң бириدير.

Беглербеги Газаның хут өзүниң хем бир аялының (бойы узын Бурла хатының) ады агзаяр. Ибн Фадлан огуз серкердесиниң ве бир огузлының еке аялының боландыгыны мыхман галанда гөрүңдир. Оларың аяллара хормат гояндыклары ве сыландыклары мәлим боляр. Гахрыманлар, көпленч ягдайларда, аялларының берен маслахатларына гөрә херекет эдйәрлер. Гахрыманлар аялларына "гөрклим" (гөзелим) сөзи билен йүзленйәрдилер. Аяллар әрлерине гахары гелен вагтларында гаты-гайрым сөз айдып, перт-перт жогап бериш билиңдирлер. Ёйленилеңде гыз өйүниң оглан өйүңден галың я-да сүйт хақыны иследек (мал талап этдек) дәби барды. Х асырдакы огузларда-да бу дәбин боландыгыны өң белләңдик. Бири-бирине хормат, гоян машгалалар хениз салланчакдака чагаларыны адаглаңдырлар. Оглан адагланан гызының бармагына өз йүзүгини дакышдыр. Гыз хем адаглы огланына өзүниң тикен гырмызы реңкли донуны ибериңдир ве оглан ника гижесинде бу доны гейиш гелиңдир. Адагланандан бирнөче вагт сонра той тутулышдыр. Тойда гиевиң йүзүгине достлары тарапындан ок атма дәби барды. Гиевиң ника гижесинде болжак ерини ок атып белләңдирлер.

Эпосда беглерден бирнөчелериниң бири-бирлери билең гайын-туда боландыклары айдылар. Беглербеги Газаның Баяндыр ханың гиевисе болшы яты, онун әжеси-де бозок башбугы (кетхудасы) Ораз Гожаның гыз доганыды. Шонуң ялы-да үчоклардан Бай Бүре бегин оглы Бейрек бозоклардан Бай Бичен бегин гызына өйлениңдир. Мундан башга-да, ич огуздан болмагы әхти-мал болан Казылык Гожа бозоклардан хасапланылан Бүтдүз Эмениң гыз

доганына өйлөнипдир ве бу машгаладан оглы Йигенек доглулдуыр. Шу мысаллар, белки, огузларың арасында өз уругларыңдан дәл-де, бейлеки тайпатирелерден өйленме дөбиниң субутнамасы болса-да, бу бабатда анык бир зат айтмак мүмкин дәлдир. Чүнки, бу өйленмелерде дине сыясы ве социал бир максадың болмагы мүмкинди. Үстесине-де, Гара Гүнениң оглы Гара Пудагың какасының доганының (ятны Газаның) гызына өйленендиги мәлимдир.

Эпосың гахрыманларының кәбирлериниң өзлери ялы ата мүнө, гылыч дакынан янёлдаш исләндиклери билинйәр. Бу бир эртеки элементи болман, эйсем, түрк иллеринде ве бойларында хемише шунуң ялы гызгелинлер болуңдуыр. XV асырда Анадольдан гечен бир европалы сыяхатчы түркмен зенанларының гахрыман аяллар болуң, эдил эркеклер ялы сөвешендиклери хақында эшидендигини ве муңа хайран галандыгыны языпдуыр [109, с. 81—82; 1, с. 439]. Шол себәпли Бейрегиң адаглысы Бану Чичек билен гөреш тутушмагыны гең-таң гөрмели дәлдир. Чүнки, Махмыт Кашгарлы-да [334, с. 394; 112, с. 474] "Кыз бирле күрешме, кысрак бирле ярышма" ("Гыз билен гөрешме, гысрак билен ярышма") гөрнүшинде бир аталар сөзи гетирилипдир. Бу аталар сөзүңден хабарсыз ве оңа питива этмейән Бейрек сөйгүлисинден еңилмән, зордан гутулушдуыр.

Сөзүң гысгасы, эпосда аяллара улы ве әхмиетли орун берлиңдир. Дәли Домрул хош сөзи энесинден дәл-де, тама этмедиги аялыңдан эшидйәр. Умуман, Абулгазының "Шежерейи теракимесине" әсасы чешме болан "Огузнамаларда" өрән көп аялларың огуз илинде беглик эдендиклери айдылар. Огуз илинде аялларың жемгыетде нәхили дережеде абрайлы ве нененси ёкары орна әе боландыгыны шундан хем билмек мүмкиндир.

Беглериң дүнйә инен чагалары "алтын чайылан саланчакларда" ятырыларды, энекелере берлип тербиеленйәрди. Оларың гыз перзентлере болан гарайшы араңларыңкыдан таңавутлыдыр, ягны гыз перзентли болмаклыгы өзлерине кемлик дийиш билмәндирлер. Бай Бичен бег гыз перзендиниң болмагы үчин огуз беглеринден оларың дилегде ве догада болмакларыны хайыш эдиңдир. Беглериң етишен ве жахыл чыкан огулларына болан херекетлери мәхир-мухаббети аңладяр ве аталы-оглуң арасындакы гатнашыкларда ресмилик ёк диен ялыдыр. Эпосда әнә болан хормат дүрли серишделер билен ачылып гөркезилийәр "Ана хаккы Таңры хаккыдыр" ("Әне хақы — Таңры хақы") дийилийәр.

Эпосда доганың догана болан мәхирлилиги ве оңа хоссарлык этмегиң әхмети дүрли тәрлер билен ачылып гөркезилиңдир. Хатда кәбир шахаларың темасы бенди болан доганың халас эдилиши я-да доганың өжүни алмак билен багланышыклыдыр.

Ушун Гожа оглы Сегрек гәвүрлериң Алынжа галасында туссага дүшен доганыны халас этмек үчин болан сынанышыга гаршы чыкмак ислейән атасына ве энесине шейле дийиңдир:

Үч йүз алтмыш алты али ава мүнсе,
 Ганлы кейик үзерине говга гопса,
 Гардашлы йигитлер галкар, гонар олар,
 Гардашсыз мисгин йигит еңсесине юмрук дегсе,
 Аглайыбан дөрт яна бакар олар,
 Ала гөзден ажи яшын дөкер олар.

Басат хем агасы Кыян Селжугың Делегөз тарапындан өлдүрилендигини эшиден махалы, доганы үчин гайгы-гуссалы агы айдып, узак вагтлап аглапдыр.

Эпосың шахаларында хормат гоймагың, адамкөрчилигин нышанларының бири хөкмүнде салам бермекден ве эл өпмекден сөз ачылар. Саламың гөрнүши "баш эгип, багрыңа басмакдан" ыбаратдыр [372, с. 120, 125, 144, 227]. Бу када Анадолы түрклеринде соңкы вагтлара ченли йөргүнли болуп, хазирки вагтда Түркийениң меркезден узакдакы ерлеринде довам этдирилийер. Саламың бу гөрнүшинин бир милли айратынлыгының болуп-болмандыгы барада хениз белли бир пикире гелинмеди. Башга-да, эпосың бир еринде "Эл говшурың, ол йигиде салам бергин" дийилийер.

Ибн Фадлан Итил боюндакы булгарларың өз хөкүмдарларына телпеклерини голтугының ашагына гоюндан соңра, башлары билен салам берендиклерини айдял. Махмыт Кашгарлыда "йүкүнч" сөзи агзаялр [334, с. 277; 112, III, с. 375]. "Йүкүнч" баш эгип саламлашмагы аңладялр. Монголларың кетхудаларына дыза чөкмек билен салам берендиклерини билйерис.

Отурылыш шекили хакында анык бир маглумат ёк. Хер ничик-де болса, эндик эдилен отурылыш шекили айбогдаш гуруп отурмак болса герек. Бир зат айтмак ислейән бири яшулуларын өнүнде дыза чөкерди. Бу гүн бу дөп Түркиеде хазир хем довам эдийер. Кичилер улуларың эллерини өпйәрлер, улулар болса оларың боюнларындан өпердилер. Узак вагтлап айралыкдан соң душущанларында, бири-бирлери билен гужаклашыпдырлар.

II. ГОШУН

Эпосда гошун ве эсгер манысында түркче "чери" ве парсча "лешгер" сөзлери уланыйлар. Гошун ве эсгер манысында гадымы түрки дилдеки "сү" сөзи хич бир ерде гетирилмейер. Огуз гошуны тутушлайын атлы эсгерлерден дүзүлип, олар саг ве чеп ганат дийлип, икө бөлүнипдир. Эпосда беян эдилйән Огуз илинде сыясы артыкмачлык үчокларда боландыгы үчин, олар хас мертбели хасаплагылаң саг ганатда ер алыпдырлар.

Шөкли Мәлик билен Салыр Газаның арасында болан сөвешде огуз гошуны шейле ерлешдирилипдир: меркезде Салыр Газан, саг ганатда Газан бегиң доганы Гара Гүне, чеп ганатда болса бозоклар

башы Дәли Дундар болупдыр. Беглер жакын аралыктан болан дөвүштерде ат үстүндө дөнүп-дөнүп сөвөшипдирлер.

Эпосда огузларын эсасы ярагы хөкмүндө ок-яй, гылыч, гаргы (сүнгй, жыза) ве чомак (сердессе, гүрзи) агзальяр. Горанмак үчин болса галкан, совут ве тувулга уланыпдырлар.

Ок-яйы түрки ковумларын милли ярагы хөкмүндө хәсиетлендирмек ялңыш болмаса герек. Хакыкатдан-да, тарыхда бу ярагы түрки ковумлар ве монголлар ялы уссатлык билен уланмагы башаран башга бир халк аз-аздыр. Эпосда окуң гайың агажындан ясаландыгы айдыляр. Османлы оклары болса арчадан ясалыпдыр. Окларын ужундакы демир парчасына "депрен", ыз тарапындакы үч саны перли бөлегине хем "елек" дийилияр. Елегин окуң нышана гөни бармагында мөхүм ролы бардыр. Окларын салынян габына "белиг", кәте-де "садак" (сагдак — терж.) дийилияр ве оңа 80—90 саны окуң сыгяндыгы ныгтальяр. Эпосда гахрыманларын уланан акжа тозлы, гаты яйлары хакында хем хәли-шинди гүррүн эдилйәр. "Тоз" дийилип яйларын дашына саралан дерй гайышлара айдыляр. Яйларын киришлери көплөнч сыгрн дамарларындан ясалыпдыр. Йөне гахрыманларын кәбиринин уланан яйларынын киршинин гуртларын дамарларындан, боландыгы ятланыляр. Яйларын гаплары ёкдур. Билеге дакылыи гөтерилипдир. Огузлар ве умуман түрки ковумлар, белки, оңайлы болманлыгындандыр, көплөнч, яй үчин хич хили гап уланмандырлар. Гахрыманлар уссатлыгыны артдырмак хем-де гөвүн ачмак үчин "иута", ягны нышана ок атышыпдырлар.

Эпосда "гаргы" сөзүнн ерине оңа маныдаш болан "сүнгй", "жыда", "гөндер" сөзлери уланыляр. Булардан "сүнгй" гадымы түрки сөздүр. "Жыда" хем монголча бир сөздүр. Бу сөзлериң үчүсй хем XV асыра дегишли османлы дөврүнн китапларында душ гелияр. "Таргы" голтуга гысылыи, дүртмек ве санчмак үчин уланылыпдыр. Хүжүмде уланылян яраглардан бири-де чомакдыр. Ол түрки ковумларынын арасында элмыдама ве хемме ерде уланылан бир яраг болуп, агачдан ве демирден ясалыпдыр. Агач чомага Түркиеде "боздоган" дийлендиги мәлимдир. Горанмак үчин уланылян яраглара, ёкарда ятланылыш гечилиши ялы, галкан, совут ве "ыпшык", ягны, тувулга дегишлидир. "Ыпшык" сөзй, Махмыг Кашгарлынын сөзлүгинде беллениши ялы, түрки бир сөздүр ве хәзирки "каска" манысыны берйәр. Бу сөз билен маныдаш "тувулга" сөзүнн монголча болмагы әхтималдыр.

1. Ат мүнме. Атын гадымы түрки ковумларын дурмушында мөхүм бир ер әеләндиги мәлимдир. Дүе араплар үчин нә дережеде мөхүм болса, түрки ковумлар үчин хем ат шончарак әхмиетлидир. Уч-гыраксыз сәхралары, ымгыр чөллери ат билен гечипдирлер, онун этини ийиш, сүйдүндөн хем гымыз эдиңдирлер. Онун дерисинден ве ялындан хем пейдаланыпдырлар. Эпосда Огуз илинин ве гахрыманларын дурмушында атын әхметиңе айлратын орун берилияр.

Олар "Пыяда әриң умыды болмаз", "Ат ишләр, әр өвнер" диен ялы ганатлы сөзлери көп уланышдырлар. Гахрыманларың атының саны өрән уммасыз болушдыр. Муны тарыхы мағлуматлар хем тассыклайар. Ыслам тарыхчылары тарапындан түрки халклар аты көп болан бир ковум хөкмүнде хәсиетлендирилийәр. Шонуң ялы хем Х асырда түрк хаканы аты көп болан бир хөкүмдар хөкмүнде суратландырылыпдыр [385, с. 316]. Эпосда гахрыманларың атларының ады барада хич зат дийилмейәр. Олар дине реңклери билен таһавутландырылар. Бу тебигы бир зат хөкмүнде кабул эдилмелидир. Чүнки, оларың атларының аша көп боландығыны ёкарда ятландык. Хәзирки вағтта Түркиеде хем атлара ат гоймак дөби ёкдур. Эпосдакы гахрыманлар айғыр атлар мүнүшдирлер. Чүнки, түрки атларың айғырлары дийсең говы гөрлүшдир. Мунуң терсине, арап атларының ғысыраклары халанылыпдыр. Түрки ковумлар айғыр болмадык атлары агта эдилдирлер. Шейле эдиленде атлар өрән даяныклы болушдыр. Оларың агта атлары арап үлкелеринде хем мешхурлык газанышдырлар.

Атларың келлелери, көшленч, гочуң ве токлының келлесине меңзедилйәр. Атларың тохумларыны аңлатмак үчин "юнд" сөзи уланылар. Жынс атлар үчин айдылян бу аңлатма гечмишде ве хәзирки вағтта уланылян "йүврүк" сөзүдир. Йөне атларың йөришлери барада анык бир зат айдылмаяр.

Эпосда тохум ве жынс атлар хөкмүнде "бедеви" дийлен атлардан сөз ачылар. Бу атлар "Бедеви атлар ыссыны гөрүп "окрадыкта" ("окрамак" сөзи "кишңемек, хокранмак" манысыны берйәр — терж.) сөзлери билен тарышланышдыр. Бу ерде "бедеви атлар" сөз дүзүми "арап атлар" манысында уланылар. Хакыкатдан-да, бир ерде "бедеви ат" ерине "арабы атлар" аңлатмасы гетирилийәр*. "Бедеви ат" аңлатмасының Акгоюнлылар тарапындан уланыландыгы ве оларың бу атлары говы гөрөндиклери мәлимдир. Хут Узын Хасан бегің өзи-де бедеви атың (эсб-и бедеви) ғымматыны өрән говы билишдир [59, с. 201, 244; 397, с. 15, 148]. Арап атыны дине Якын Гүндогардакы түрки ковумлар дәл, әйсем Хазар деңзиниң гүндогарындакы түркменлериң хем говы билйәндигини ныгтамак герек. Оларың халк дөрөдихилигинде хем арап атларың васпы эдилйәр [183, с. 23]. Эмма эпосда беян эдилйән атлар Казылык атларыдыр. Казылык атлары "йилиси, елеси кара" (гуйругы, ялы гара — терж.) дийлиш хәсиетлендирилийәр ве хәли-шинди ятланылар [372, с. 179]. Бу атлар огузларың мешхур дағлары хасапланылян, ғышын-язын гары, бузы эремейән Казылык дағының жүлгелеринде ве этеклеринде етишдирилендиги үчин, олар шейле ат берлишдир.

* "Бедеви (бидеви)" арап дилинде "чарва", "гөчегчи" манысыны берйәр. ("Чөлде яшамак", "чарвачылык дурмушыны сүрдүрмек" манысыны берйән "беда" ишлигиндендир. Шол көкден ясалан "бадие" сөзи "чөл" диймеги аңладар). Дилимизде "бедеви" сөзи "чарва", "гөчөбе" манысы билен бирликде "чарва арап" манысында-да гелийәр.

Шонуң билен бирликде, Селжуклы дөврүндөн бәри Анадолыда дүниәниң хер еринде таналан тохум атларың етишдирилендигини билйәрис. Бу атлар, озалы билен, Гараман төвереклеринде етишдирилипдир. Марко Полоның [386, с. 21] түркменлер тарапындан етишдирилиәндигини айдан ажайып түркмен атлары, ине, шулардыр. XIV асырда бир арап тарыхчысы хем Гермиян ве Кастамони атларыны өвйәр [387, с. 35, 40; 388]. Йөне соңкы асырлардакы узак урушлар ве бейлеки себәнлер билен түрк обаларының ёксуллашмагы Анадолыда атчылыгы-да ёк эдиңдир.

2. Эгин-эшиклери

Эпосда гахрыманларың гейими хақында анык бир зат айдылмаяр. Эпосда дашкы гейиме тон (дон) дийилийәр ве көйнегин хем (көмлек, көнлек) ады агзаяр. Мундан башга-да, бозокларың башы "ат агызлы" Ораз Гожаның эркеч дерисинден поссун ве телпек геендиги айдылар. Эмма гыш айларында оларың хеммеси дериден тикилен эгин-эшиклер гейиңдирлер. Поссундыр гечи дерисинден тикилен гейимлер гейилмезден, гара өйлерде (чадырларда) гышы гечирмек өрән кын боларды.

X асырда огузларың ёкары гатлак векиллеринин, айратын хем гоңшы ыслам үлкелеринде тайярланылан көйнеклери ве дашкы гейимлери (кафтанлары) геендиклери мәлимдир. Халк көпчүлиги болса өзлериниң инче йүндөн докалан ве юка кечеден тикилен гейимлерини гейиңдирлер. Эпосда гахрыманларың гүнделик геен эгин-эшиклеринин арасында ак донуң ады гетирилийәр. Гырмызы доны болса дине өйленжеклер гейиңдир.

Эпосда баша гейилийән гейимлер хөкмүнде бөрүк ве селле агзаяр. Бөрүк түрк ковумларының милли баш гейимидир. Бөрүгүң XIII — XIV асырларда гызыл реңкде боландыгыны билйәрис [199, с. 659]. Анадолыда илкинжи гезек ак реңкли бөрүк геймеги XIII асырың икинжи ярымында Деңизлиниң чет-гыракы ерлериниң беглеринден Мехмет бег йөргүнли хала гетирйәр [389, с. 485; 390, с. 525]. Бу гүн Түркийәниң көп ерлеринде ики дүрли баш гейиме бөрүк дийилийәр.

Селле хақында айдыланда, Тогрул бег 1038-нжи йылда Нишанура геленде, онуң башының селлели боландыгы мәлимдир. XIV — XV асырларда Анадолыда хөкүмдарлардыр беглер селле гейиңдирлер. Түрк селлелери орта улулыкда болуп, онуң бурум-бурум шекили өрән овадан бир гелшик бериңдир. Бу хили селлелер Мүсүрде түркмен селлеси хөкмүнде таналыпдыр [260, с. 47, 75].

Эпосда аякгапалардан әдигиң ве сокманың ады гечйәр. Әдик [334, с. 64] соңкы 15—20 йыллыкда-да Маращ, Адана, Антеп ве Хатай велаятларында гейилийәрди. Бу гоңжы, такмынан, 40 см. узынлыкда болан, өкжесиз, бурны ызына чөврүлип дуран, сары ве гызыл реңкли әдиклердир. Әдик мундан бирнәче асыр өң Анадолыда гейилийәрди. Хатда аялларың-да әдик геендиги мәлимдир. "Сокма" дийлен аякгабың

хем әдик манысында гелйәндигине гарамаздан, онуң әдикден тапавутлы болуп-болмандыгы белли дәл [260, с.75, 216].

XV асырда Түркие түрклериниң, шол санда османлыларың хем эгин-эшиклери чагатайча гүрлән түрки халкларыңка меңзешди. Мүсүрли тарыхчы Ибн Ияс Анадолы түрклериниң эгин-эшиклерини түркмен гейимлери хөкмүнде хәсиетлендирийәр. Эпосдакы персонажларың гейимлериниң хем Түркие түрклериниңки билән меңзеш боландыгы беллидир.

Огузларың сачларыны өсдүрип гезендиги, мунуң терсине, сакгалыны сырандыклары хакында өң хем ятлап гечиңдик. Түркиедеде эркек адамларың, шол санда эстерлериң сакгалларыны сырандыкларыны ныптамак герек. Мүсүриң басылып алынмагы билән Османла табын болан черкез мамлюкларының илкинжи иши сакгалыны сырдырмак ве түркмен (ягны Османлы) гейимине гечмек болупдыр [260, с. 75, 216]. Йөне эпосың гахрыманларында болшы ялы, Анадолы түрклери хем мурт гойбериңдирлер.

Эпосың гахрыманларыңдан Казылык Гожаның оглы Йигенек "Тулагы алтын халкалы" дийлиң хәсиетлендирилияр. XIV — XV асырларда түрк хөкүмдарларының ве беглериниң кәбирлериниң, эдил Йигенек ялы, гулакларына халка дакандыгы бизе мәлимдир [391, с. 17—21]. Мундан башга-да, эпосда Огуз илиниң кәбир йигитлериниң йүзлерине никаш чекиң гезендиги айдыляр. Олар, эсасан, Ган Туралы, Гара Чекир ве онуң оглы Кырк Кынык хем-де боз айгырлы Бамсы Бейрек дагылардыр. Бу йигитлеринң өрән гөрмегей боланлыгыңдан йүзлерине никаш чекендиклери беллидир. Оларың йүзлерини өртүп гезмеклериниң гөз дегмек ынанжы билән багланышыклы болмагы хем әхтималдыр.

3. Авчылык

Беглер топарыңдан болан гахрыманлар өз вагтларыны ав авламак, тойлар тутмак ве кәте-де сөвеш этмек билән гечириңдирлер. Беглеринң авчыларбашы болупдыр. Беглер кәте юртларындакы авлагларда я-да токайларда екеликде ав авлаңдырлар, кәте-де араларыңдан бириниң чагырмагы билән топарлайын ава чыкыңдырлар. Эсасы авлары ердәкилерден сугун, кейик ве гушлардан газ, өрдек, кеңдери болуңдыр. Ав гушлары хөкмүнде лачының, алгырың ве элгушун атлары гетирилияр.

Османлы авчылыгыңда гыргычылар, лачынчылар, алгырчылар ве элгушчылар болупдыр [392, с. 420—425]. Түркиеде соңкы вагтларда гыргылар, мекир лачынлар, алгырлар билән ав эдилиярди. Гыргы билән кеңдери, бедене ялы майда гушлар, алгыр билән хем кәкилик, газ, өрдек ялы гушлар авланылышдыр. Эпосың шахаларының биринде ав билән багланышыклы бир дәи хакында гүррүң берилияр. Эгер бир авчы башга бириниң еринде ав авласа, тутулан шол авдан ер эсиниң пай талап этмәге хакы болуңдыр. Бейлеки түрки ковумларыңда-да

бар болан бу дөп [393, с. 33—37] Анадоляда хэзир хем сакланяр. Сөзүмизи жемлөн айданда, авчылык огузларын дурмушунда мөхүм роль ойнапдыр.

4. Байрамлар

Эпосда белли бир вагтларда гечирилийн байрамлар ве шатлык-шагаланлар хакында хич бир зат айдылмаяр. Эдил шонун ялы-да, тарыхы чешмелерде хем бу меселе билен багланьшыклы хич хили маглумат душ гелмейэр. Эпосдан белли болшуна гөрө, беглер тиз-тизден той берип дурупдырлар. Бу ерде той зыяпат маньсындадыр. Чага догlands, бег огунын илкинжи авунда, бир дилегде болнанда, хови-хатарлардан саг-аман галнанда, махласы, ислендик сөйүнчли пурсатларда тойлар тутулыпдыр. Бейлеки түрки ковуумларда болшы ялы, огузларын социал дурмушунда хем тойларын мөхүм бир ери болупдыр. Тойлара дине бир беглер дөл, эйсем халк көпчүлиги-де чагырылыпдыр. Тойлар шейле бир мөхүм дөп-дессурларын бири болупдыр. Хатда огузларда ве бейлеки түрки ковуумларда сыясы ве жемгыетчилик дүзгүнинин берк сакланмагы тойлар билен якындан багланьшыклы болупдыр. Беглербеге Салыр Газан бег ордасына үчок ве бозок беглери геленинде (йылда бир гезек), гин бир отагда олар үчин улы той берер экен. Тойда ийлип-ичилип болнандан сонра, Газан, адатча, аялынын элинден тутун, отагдан дашары чыкыпдыр. Тоя чагырылан беглер болса ол ердэки эхли гош-голамлары талаңа салып пайлашыпдырлар. Бу талаңлы пайлашыкдан сонра, беглер өзлеринин баштутаны Салыр Газан билен хошлашып, атлы-атына мүнүп, юртларына дөнүпдирлер. Йөне Салыр Газан сонкы бир гезек, белли болмадык себеплере гөрө, өйүни, ягны отагыны, адаты дөбин терсине, дине үчок беглерине таладыпдыр. Ине, бу вака хем бозокларын серкердеси Ораз Гожанын баш гөтермегине ве ички чакнашыгын йүзе чыкмагына гетирипдир.

Түрки ковуумлар Якын, Гүндогар үлкелерине геленлеринде, бейлеки дөп-дессурлар билен бир хатарда, талаңлы той дөбини хем гетирипдирлер. Парсча поэзия ве проза эсерлеринде душ гелийн "Хан-и ягма" (талаң супрасы) аңлатмасы хем бу талаңлы тойдан гелип чыкандыр. Селжуклардан башга-да, Сирия Атабеглери дөвлетинде (Зенчилер) ве Османлыларда хем бу дөбин довам эдендиги беллидир [1, с. 442].

Эпосда чагаларын ве етгинжеклерин ойнан ашык оюнлары хакында-да маглумат берилияр. Бу бир милли оюн болуп, ол Гөк түрклер дөврүнде-де ойналыпдыр. Ашык оюнлары Түркиеде хэзир хем бардыр. Пилче сүнклери билен болшы ялы, ашыклар билен пал гарамак хем түрклерин гадымдан гелийн дөплеринден биридир [1, с. 442—443].

5. Гылык-хәсиетлери

Эпосың гахрыманларына совуктанлы адамлар диймек болмаз. Олар гаршысындан чыкан хадысалара гайнап-жошуп гайтавул берипдирлер. Шейлеликте, "ажыгы тутдукларында", ягны гахарлананларында муртларындан ган чыкандыгы я-да гара дашы күл эдендиги, алшларың эй гөрийәнлери есир дүшенде я-да өленде "бөгүре-бөгүре" агландыклары-да беллидир. Беглер, хер бир ковумың асылзадаларында болшы ялы, башлары буйсанчлы, намысыны ве мертебесини ёкары тутмагы сөөн ынсанлар экени. Өзлери хақында чыкан геп-гүррүңлере, гыбатлара шейле бир гечиримсиз болупдырлар, хатда бейле ягдайларда өленлерини говы гөрүпдирлер. Дирсе хан перзенди болманлыгы үчин гара отагда отурдылып, өңүне гара гойнуң яхнасыны гетирендиклерине намыс эдиң, Байындыр ханың ордасыны терк эдиңдир. Шонуң ялы-да, беглерден Бегил авчылыкдакы уссатлыгының өзүне дәл-де, атына дегишлидигини айдан Байындыр хана я-да Газана йүзленип: "Алпларың ичинде бизи боюмыз билен палчыга батырды" дийиңдир ве гахарланып, ордасына гидиңдир. Хут Салыр Газаның өзи-де, беглерин: "Чопан болмадык болса, капыры алып билмезди" дийиң, гыжалат бермеклеринден горкуп, Гаражык Чопаның көмек бермек барадакы теклибинден йүз дөндериңдир. Ган Туралы хем [394, с. 2239] дүе билен гөрешен махалы сөйгүлиси Селжен Хатының: "Дүйәниң бурнундан яшыш" диен сөзүни эшидип, өз-өзүне шейле дийиңдир: "Мен бу дүйәниң бурнундан яшышсам, гызың сөзүне гитди диерлер. "Дүйәниң ашагында галжакды, гыз халас этди" дийиң, әртир Огуз илине хабар яйрар".

Эпосда "дессурсыз", ягны өзүнден ругсат алмаздан кимдир бириниң ягысыны чапмак, үстүне чозмак өрән айыш зат хасапланандыгы айратын ныгталар. Хатда беглерден Шир Шемсетдин "өзүнден ругсатсыз Байындыр ханың ягысыны" чапандыгы билен, үйн газаныпдыр [372, с. 96, 112, 177, 195]. Бу меселе, ягны ругсат алынмаздан бир кимсәниң, бир боюң я-да бир илиң ягысының үстүне чозмагың айыш хасапланмагы, озалы билен, эле салынжак олжадан пай етмез диен үнжи зерарлы болмагы әхтималдыр. Чүнки, түрки ковумларын, хер халкда болшы ялы, сөвешмекдәки асыл максады олжа эдинмекден ыбаратды. Элбетде, бу гарайшың (ругсатсыз бириниң ягысыны чапмагың айыш хасаплананлымагы) хас сонра мертебәни, ат-абрайыңы горамак диен дүшүнжә өврүлен болмагы мүмкинди.

Гахрыманларың өзлерини шадыан дуянларындакы херекетлериниң бири-де ках-кахлап гүлмек болуңдыр [395, с. 303]. Анадольда бу хәсиет хәзир хем довам әдйәр. Шатлыклы бир хабар "Бушлук, гөзүн айдың!" сөзлери билен аңладылыпдыр.

Сөвешлерде душманларыны ененлеринде я-да хайсыдыр бир ховидан аман галанларында гуллары ве гарабашлары (эркек ве аял есирлери) азат эдиңдирлер. Салыр Газан бег Шөкли Мәлиги ененден сонра 40 саны гулы ве 40 саны гырнагы бендиликден бошадыңдыр,

ягны азат эдилдир. Фатых Солтан Мехмедин хем Отлукбилиндәки сөвешде газанан еншинден соңра 40 мүңден говрак гулы ве гырнагы азат эдендигини тарыхчылар язярлар [213, с. 542].

Огузлар бир зада ген галанларында оны, көплөнч, эллерини бири-бирине чарпмак билен аңладышдырлар. Бу хили херекет гарашылмадык шатлыклы я-да гыңандырыжы, гахарыңы гетирип билжек бир вака, ха-бара сесленмәнің аламаты болушдыр. Бу хили херекет хәзир хем Түркиеде унудылмандыр [1, с. 444]. Мундан башга-да, чуңнур гынанжың, хасратың аламаты агламакдыр. Есирлик, өлүм ялы ажы вакаларда олар матам тутушдырлар, ягны ордалар тутушлайын яса бүренишдирлер. Батыр беглер мөңнүре-мөңнүре аглашдырлар, аяллар сачларыны ёлуп, йүзлерини ве якаларыны йыртышдырлар, аякларындан аякгапларыны чыкарышдырлар. Ине, бу херекетлер Гөк түрклерден тә Османлы династиясына ченли үйтевсиз довам эдил гелен дессурларың биридир. Агламаклык билен гам-гуссалар енлән ялы болушдыр.

Мунуң ялы пурсатларда агламаклык түрки ковумларда тебигы бир ягдай хөкмүнде кабул эдилишдир. Хатда агламазлык айып хасапланылышдыр. Бу батыр, эдермен, гарадан гайтмаз адамларың эн-чеме гүнлән агламаклары, көте-де йүпек эгин-эшиклерини чыкарып, чыплаклайын гара кененек (көплөнч, чопанлар тарапындан гейиийән, кечеден тикилен, голсуз дон — терж.) геймеклери ве бейлеки яс дессурлары ыслам әлеминиң соватлы гатлагы тарапындан хайран галмак билен гаршыланышдыр.

Эпосың гахрыманларының чуңнур гынанч билдирмеклериниң ене бир аламаты хем, оларың бөрүклерини (тахяларыны) ве селлелерини ере айлап урмаклыгы болушдыр. Бу дән османлылырда хем сакланып галышдыр [396; 398, с. 422—423; 251, с. 95; 399, с. 405].

Огуз илиниң эсасы яс алапатлары ак реңкли эгин-эшиклерини чыкарып, гара геймеклеридир. Бу дессур Селжуклы дөврүндәки түркменлерде, Эйран моголларында, Тимурлыларда, Гарагоюнлыларда, Акгоюнлыларда, Анадолы бегликлеринде ве Османлыларда хем сакланышдыр [400, с. 163—170; 401, с. 15; 1, с. 445—446].

Эпосда душ гелйән дессурларың ене-де бири гахрыманларың өлен халатында, атларының сойлуң, йуг ашының берилмегини весьет этмеклеридир. Бу дән түрки ковумларың арасында гадымдан бәри бардыр. Гөк түрклер дөврүнде өлениң атлары онуң яны билен гөмүлишдир я-да өлдүрилишдир [22, с. 241; 103, 177—178].

Х асырда яшан огузларда-да өлениң атларының сойлуң, этиниң ийлендиги мәлимдир. Хәзирки дөврүде-де Түркиеде өлен бириниң ызындан, умуман, халва биширилип пайланыляр [1, с. 447].

Эпосың он биринжи шахасында өленлере аш берлендиги хакында айдыляр [372, с. 235]. Түрки халкларда ве монголларда шейле бир дәбиң бардыгы беллидир [402, с. 530; 103, с. 192—193].

Үчоклар билен бозокларың арасындакы гардаш давасы беян эдилйән соңкы шахада өлүм яссыгында ятан Бейрек атының гуйругының кесилмегини айдыпдыр ве ёлдашлары онуң бу саргыдыны ерине етирипдирлер [335, с. 117—118; 372, с. 248]. Атың гуйругыны кесмек хем түрки ковумларың өрән гадымдан гелйән дәплериниң биридир. Алтай Казыларының саклан атларының гуйруклары 25 см. чемеси кесик болупдыр. Бу дәп Анадогыда-да йоредилиндир. Йөне бу ерде атларың гуйругының бир бөлеги кесилиндир [403, с. 119—120; 404, с. 142—151]. Бизиң ёкарда әхли беян әденлеримиз Османлы династиясының түрки ковумларының гадымдан гелйән дәплерини йоредендигине шаятлык әдйәр. Ынха, тә Хунлар дөврүнден бәри гелйән өлениң атының гуйругыны кесмек дәби-де шолардан биридир.

Селим Ёвузың агасы Ахмет бегиң оглы Сүлейман бег жакхыл вагты 919-нжы (милады 1513-нжи) йылда Мүсүрде дүвнүк кеселинден вепат болупдыр. Сыратлы бир яш йигит болан Сүлейман бегиң жыназасы Анадогы түрклериниң дессурларына гөрә бержай эдилиндир, ягны мерхум шазаданың табыдының өнүнден онуң гуйругы кесилең, терс әерленең атлары йоредилиндир. Дөвлен яйлары билең селлеси хем онуң табыдының үстүнде гойлушдыр [260, с. 303; 105, с. 212].

Эпосың гахрыманларының ахлак сыпатлары, мертебеси барада айдыланда, олар мерт ве рехимдар болупдырлар, әжизлери горандырлар, ёксуллара ховандарлык эдицидирлер. Әжизлере, гарры-гуртулара азар беренлери, ёлагчыларың, чопанларың үстүне чозуп, талаңчылык әденлери әрбет адамлар хөкмүнде язгарыпдырлар. Эпосда беян эдилиши ялы, Алынжа галасының гәвүрлери Огуз илинден есир дүшен Ушун Гожаның оглы Эгреги өзүни халас әтмәге гелең доганы Сегрек билең урушдырмак үчин, оңа доганы хакында: "Шунда бир дәли йигит ёлагчының, чопан-чолугың чөрегини элиндең аля" дийип, гең берйәрлер.

Дирсе ханың ёлдашлары оңа өз оглуны йигрендиртмек үчин, онуң оглуның овадан гызлара азар берйәндигини, гаррылара дил етирйәндигини айдыпдырлар.

Ёкарда бир ерде эпосың гахрыманларының өрән өйкелекдиклерини ятладыпдык. Йөне олар эдил әй гөренлерине мәхирли, сүйжи дили болушлары ялы, душманларына-да рехимлилик эдицидирлер, сөвешлерде аман диләнлери өлдүрмәндирлер. Бейрек өзүниң өлендигини айдып, сөйгүлисине өйленмек ислән Яланчы оглы Яртажыгы аягына йыкылып, гылыжының ашагындан гечендиги үчин багышландыр.

Эпосдакы гахрыманлар алы, батыр, аграс, рехимдар, әжизе ховандар ("галмыш йигит аркасы"), өвүнмеги халамаяң адамлардыр. Оларың хәсиетлери бу гүнки халкларың гахрыманларының типики образыдыр. Атлылар бири-бирлериниң атларыны сорамаздылар, себәби бу биәдешлик сайыларды [372, с. 214, 241]. Хәзирки дөвүрде хем оба ерлеринде бириниң ады сыпайчылык билең сораляр.

Алплары горкуздук, ягны мертлик дуйгусына эпер стиржек сөзлери айтмак ялы херекетлер олар үчин айыш гөрлүдир.

Бүтин тарых боюнча түрки ковумларда жемгыетчилик рух хөкүм сүрүдир. Олар шатлыгы-да, бела-бетери-де билеликте пайлашыпдырлар. VII асырда Гөк түрк каганынын: "Түрк будуны үчин гүндиз отурмадым, гиже уюмадым (укламадым — терж.)" диймеги бу жемгыетчилик руху-нын айдың нугасыдыр. Хаканын, солтанын ве бегин везипеси халкы өзлеринден хошнут этмекден ве оларың рахат бир дурмушда яшамакларыны газанмакдан ыбаратды. Эпосда ачлары доюрмак, яланачлары гейиндирмек, бергилени бергисинден дындырмак улы мертебе хасап эдилйэр. "Шежерейи теракимеде" Салыр Газан билен багланьшыклы гетирилен гошгуда онун 41 атың этини бир газана салып, бишен эти өз эли билен халкына үлөшдирендиги айдылар. Османлы дөврүниң тарыхчылары хем Осман бегин ве Орхан бегин өз эллери билен ёксуллара аш пайландыкларыны языпдырлар [395, с. 72, 73, 163].

Булардан башга-да, эпосда гуран чайларың үстүнден көпрүлер гурландыгы, улы ёлларың якаларында ымаратларың салнандыгы хакында айдылар. Биринжи бөлүмде түрк хөкүмдарларының ве беглериниң өзлериниң соран ерлеринде месжит, медресе, кеселхана, кервенсарай, хаммам, көпрүлер салдырандыгы хакында дуруп гечипдик. Бу гүн ол тарыхы ядыгэрликлерин аглабасы абаданлашдырыш угрундакы эдилен ажайыш ишлериң шаяды хөкмүнде бизиң гүнлеримизе гелип етипдир. Ёне шейле гөзел ымаратлары салдыран солтанларың ве беглериниң өзлериниң яшан жайлары өрөн ёнекей болупдыр, хатда хазирки дөвүрде оларың көпүсиниң ери-де билинмейэр.

К. ЭПОСЫҢ ЭХМИЕТИ

"Йигитлери муревветли,
Гожалары мылайым ве хумметли огуз"
(Ады намалим озаның сөзлеринден)

"Торкут Ата" эпосы, хемише гайталайшымыз ялы, Түркийёнин, Азербайжанын, Түркменистанын халкларының ве Эйранда яшаян түрки тайпаларың, башга бир сөз билен айдыланда, гүнбатар түрки ковумларың бизе мәлим болан иң гадымы эсеридир. Бу эпос сәхра гүллери ялы гөзелдир. Оны окан хер кес муна гөз етирип билер. Хатда бу эпосың милли чепер эдебият нукдайназарындан проза жанрында огуз дилиниң ажайыш бир нугасыдыгыны ныгтамак болар. Бу эпосың дили, Юнус Эмрениң шыгырларында болшы ялы, шейле бир акгынылы, шейле бир лабызлы, шейле бир өвүшгинлидир.

Эпосың мазмуны хакында айдыланда, ол иң мөхүм тарыхы вакалара эасланян, гызыкланма ве леззет билен окалян темалардан, сюжетлерден ыбаратдыр.

Мәлим болшы ялы, эпосың гахрыманлары сөвешжең бир руха эдирлер. Хатда оларың арасында шейле рухда тербиеленилен гелин-гызлар-да бар. Догры, шейле бир руха эе болмаздан, ымгыр сәхраларда яшамаклыгың мүмкин дәлдиғини хем ери геленде айтмак артыкмачлык этмесе герек. Ол ерлердәки газаплы гышларда малларың гырылмагы себәпши хәли-шинди ачлык беласы билен йүзе-йүз болунарды. Ислендик пурсатда душманларың чозмак ховпы барды. Муңа гарамаздан, гахрыманлар, умуман, кесезорлук әдйән ынсанлар дәлдирилер. Олар диңе өз башларыны горамак, якынларыны халас этмек ве өзлерине я-да иленчаланларына әдилен хыянатың өжүни алмак үчин херекете гечиңдирилер. Эпосың гахрыманлары бир чарва жемгыетин ынсанлары болмак билен бирликде, оларың херекетлеринде бизиң дәврүмизде гең гөрүлжек бир алапат ёкдур. Олар ак йүрекли, догручыл болуп, шол бир вагтың өзүнде ёксуллара ховандар, әжизлере хоссар, гечиримли, вепалы, улулара хормат гойян, өз абрайыны, мертебесини гораян, гелин-гызлары сылаян, мерт адамлардыр. Бу айдыланларың әхлиси огузлардакы мертебели адамың тиңики образыдыр. Бизиң пикиримизче, алплар бүтин бу хәсиетлере эе болан ынсанлардыр. Алплык рухы, шүбхесиз, диңе батырлыкдан гелип чыкян йөнекей бир херекет дәлдири.

XIV — XVI асырларда Анадольтдакы ве Азербайжандакы түрки ковумлар бу эпоса аталарыңдан галан иң гымматлы ядыгәрлик хөкмүнде гарапдырлар. Бу халклар өз ата-бабаларыны, оларың гахрыманчылыклы херекетлеринден зыяда, хут бу эпосың үсти билен хас көп сөйүпдирилер. Белки, бу эпосың тәсири билендири, шол асырлардакы түрки ковумларың аңында огузлар батыр ве ачыкгөвүнли ынсанлар хөкмүнде галыпдыр. Бу гүн хем Түркийәниң кәбир ерлеринде "огуз" сөзи "хилесиз", "азарсыз" дийлен маныларда, сыпат хөкмүнде уланылар. Бу айдыланлара гарамаздан, ёкары тайярлыклы көне Османлы тарыхчылары бу эпоса улы әхмиет бермәндирилер. Хатда эпосы айдян озанларың үстүнден гүлүпдирилер. Йөне озанларың бу әсери вагт гечдикче гинден яйрапдыр, хатда бейлеки миллетлер тарапыңдан-да билинмек билен, бизиң гүнлеримизе гелиш етиңдири. Мунуң терсине, Османлы тарыхчыларының көпүсиниң әсерлери унудылмаса-да, бу угурдан мешгулланан өрән аз санлы адамлар тарапыңдан билнипдири. Бу ягдай болса оларың түрк дилиниң тебигатыны билгешлейин бозуп, әсерлерини ёюлан бир дилде язмакларының кануны нетижесидири. Йөне хақыкатың хатырасына шуны-да ныгтамак зерурдыр, ягны эпос бу гүн хем түрк альымлары тарапыңдан гинден билинмейәр диен ялыдыр ве окув жайларында окадылмаяр. Бу, әлбетде, эпосың хениз етерлик дережеде өвренилмәнлиги билен багланьшыклыдыр. Эпос төвереклейин өвренилен халатында, бу милли ве гымматлы әсере мынасып орун берилжекдиги ве билим оякларында әхли яшлара окадылжакдыгы гүмансыздыр.

НЕТИЖЕ

Бизин пикиримизче, бу ерде эпос билен багланьшыклы алып баран барлагларымызның эсасында гелип чыкян нетижәнин гысгача беяныны бермек артыкмачлык этмесе герек.

Эпосда X — XII асырларда Сейхунның (Сырдарьаның) боюнда яшан Огуз илинин дурмушы суратландырылар. Эпосың гахрыманларыда шул Огуз илинин беглеридир. Бу беглерин гоңшы гыпжаклар билен эден сөвешлери, өз араларындакы дава-женжеллери хақындакы ятламалары оларын неберелери тарашындан Якын Гүндогара (әхтимал XIII асырын биринжи ярымында) гетирилишдир. Ол ятламалар, бизин пикиримизче, бу ерде дессанлашдырылыпдыр, ятны XIV асырын башларында язга гечирилип, "Огузнама" ады билен бир китаба жемленишдир. Бу "Огузнама" мазмун тайындан элимиздежицен энэсли ташавутлы болуп, ятламаларын хас такык бир шекиде беян эдилендиги шүбхәсиздир. Эмма, гынансак-да, ол "Огузнама" хәзирки гүнә ченли бизин элимизе дүшмеди. Торкут Ата" эпосының көксанлы озанларын дилинде яшамалы гуванмалы бир хадьсадыр. Озанлар бу эпосы гин жажана яйдылар ве көчүлуге сөйдүрдилер. Хатда хөжүмдарларын көшклериدير шейхлерин дервүшханаларында оларын тәсиринден узакда галмандыр. Мырат II-нин көшгүнде бу эпосын шахалары озанлар тарашындан айдылыпдыр. Шонун ялы-да, Фатых өз агтыкларына Огуз хан ве Горкут диен атлары дакылдыр. Ёкарда-да ятлап гечишимиз ялы, Османлылардан башга хич бир түрк ханеданларында эпосың бу мешхур гахрыманларының адына габат гелинмейәр.

Хажы Бекдашы Велинин хекаятларыны өз ичине алян "Велаятнама" эсеринде эпосың гахрыманларының ады агзаяр. Мундан башгада, ады агзалан бекдашылык тарыкатының кервенбашыларындан Отман Бабаның "Огузнаманың" дилинде гүрлендигини, шыгырлар окандыгыны билйәрис. Бу бабатда, ол заманларда Отман Бабаның ялғыз болмандыгыны айтмалыдырыс. Гүлшени тарыкатыны эсасландырыжы Ыбрайым Гүлшени-де (1533 й. өлен) өзүни, көн шейхлерин эдиши ялы, пыгамбер машгаласына я-да пыгамберлерин якын бир сахабасына дәл-де, Огуз Ата дегишли эдйәр. Ол "Менакыпнама" атлы китабында хем Огуз хандан гелиән сүләлелерден сөз ачяр [405, с. 13, 481].

Озанларын түрк жемгыетинин рухы дурмушында ойнан ролы XVI асырда ене-де жанланьп уграцдыр. 1526-нжы йылдакы Мохач сөвешинден бир гүн өңинчә болан бир лабарда озанларын саза гошуп бу эпосы айдандыкларыны билйәрис [274].

Ёкарда белләп гечишимиз ялы, элимиздежи "Торкут Ата" эпосы шул асырын икинжи ярымында язлыпдыр. Шейлеликте, бу эпос Огуз илинин яшан дөврүнден, такмынан, баш асыр сонра язлан болуп чыкяр. Бу эпосың XIV асырын икинжи ярымында хас ирки дөврүлрден бери түрки медениети кабул эден ве онда хормат гоин күртлерин арасында-да гинден яйрандылы мәлимдир. Огуз ханың эпосда ады агзаян "мурты галлы" Бүгдүз Эмени илчи эдиш Пыгамберин янына иберендиги ве онун

күрт боланлыгы хақындакы роваытң [246, с. 32] күртлерің арасында үрч эдиліш айдылмағы, оларың бу эпосы хут өзлериніңки ялы гөрендик-леринің айдың бир мысалтыдыр. XV асырың икинжи ярымында я-да XVI асырың башларында Эйрана гиден ве тарыхы чешмелерде күрт асылы боландыгы хақында айдылян Хыныслы уругының беглеринден биринің эпосың гахрыманларындан Салыр Газаның доганы Гара Гүне-нің адыны гөтерендигини, ол бегің оглуның хем Гара Гүненің оглы Пудагың ады билен таналандыгыны ёкарда агап гечипдик. Эдил шонун ялы-да, XVI асырың икинжи ярымындакы Эрделан күрт беглеринің биринің адының хем Басат боландыгыны билтәрис [246, с. 123—124].

Белли болшы ялы, эпосың эсасы сюжетини огузларың гончулары гыпжаклар билен эден сөвешлери ве өз араларындакы гардаш дава-женжеллери хақындакы вакалар дүзйәр. Бу вакалар, эсасан, эпосың II ве XII шахаларында беян эдилйәр. Эпосың икинжи шахасындан мәлим болшы ялы, Шөкли Мәлигін башпутанлыгындакы гыпжаклар Салыр Газаның серкерделигиндәки огузлар билен эден бир сөвешинде үстүн чыкярлар. Йөне Салыр Газан сонра шөхратлы бир ениш газаның, шол өңки арыны аляр. Салыр Газаның улы мешхурлыга эе болмагының ве огуз беглеринің серкерделигине гөтерилмегинің бу шанлы ениш билен гөс-гөни багланышыклыдыгы шүбхесиздир. Эпосда атлары агзаян Шөк-ли Мәлик, Бугажык Мәлик, Гара Түкен Мәлик ве демир яйлы Гыпжак Мәлик дагы огуз беглеринің душманлары болан гыпжак беглеридир.

Эпосың гардаш давасыны беян эдйән XII шахасы хақында айды-ланда, ёкарда-да белләп гечишимиз ялы, бу ерде үчюклар (ич огуз) билен бозоклар (даш огуз) өз араларында сөвешйәрлер ве нетижеде бозоклар енилйәр, оларың башы Ораз Гожа болса өлдүрилйәр. Сыратлылы-гы, мылайымлыгы ве пәкйүреклилиги билен "Огузң буйсанжы" диен лакамы алан Бамсы Бейрек хем бу гардаш давасының гурбаны боляр.

Эпосың Басадың Денегөзи өлдүришине багышланан шахасында, би-зиң пикиримизче, болан бир вака беян эдилйәр. Башгача айдыланда, Де-негөз, бизиң чаклайшымызга гөра, бир гыпжак бегинің образдыр. Бу гып-жак бегинің гаршысына чыкан огузлар, ылайта-да онуң бозок (даш огуз) голы хас көп еңлишлере сезевар болуңдыр, оларың энчеме мешхур бег-лери жаныны гурбан эдилдир. Олар Ораз Гожаның оглы Кыян Селжук, Дүзен оглы Рүстем, демир донлы (ягны советлы) Мамак ве ики доганы билен бирликде Арук Жандан дагыдыр. Ораз Гожаның кичи оглы Басат иң соңунда Денегөзи өлдүрйәр ве шейлеликте, бозокларың арыны аляр.

Эпосың бейлеки шахаларының көпүсинде, эсасан, гахрыман-ларың душмана есир дүшмеклери билен багланышыклы вакалар су-ратландырыляр. Бу, әлбетде, эдилен чозушлар ве сөвешлер нетиже-синде хер ерде ве хемише йүзе чыкыш дуран хадыса болуңдыр.

Элимиздәки "Торкут Ата" эпосы өзүниң хас сонра язылан-дыгына гарамаздан, онда көнеден гелйән деп-дессурлар өз беяныны тапшыдыр.

**XVI АСЫРДА АНАДОЛЫДА
ОГУЗ БОЙЛАРЫ БИЛЕН
БАГЛАНЫШЫКЛЫ
ЕР АТЛАРЫ**

1. КАЙЫ

Боюң ады	Меканы	Санжагы*	Или	Салгыт төлөнлери- нин саны
Кайы-Махмыт	экеран- чылык	Аксарай	Бекир	—
Кайыжык	оба	Аксарай	Аксарай	27
Гызыл Кайы	оба	Аксарай	Эюбили	54
Кайыжык	оба	Акшәхер	Исхаклы	66
Кайы	оба	Амасы	Гелдигелен	24
Кайы	оба	Амасы	Яваш (Юваш)	52
Кайы	экеран- чылык	Амасы	Симрейи Ладик	—
Кайы (бейлеки ады Юсуп шейх)	оба	Анкара	Аяш	12
Кайы	экеран- чылык	Анкара	Касаба	18
Кайыжык	оба	Анкара	Касаба	39
Кайыжык	оба	Анкара	Муртазаабат	5
Кайы (бейлеки ады Гаража Гая)	оба	Айдың	Енишәхер	—
Кайы (бейлеки ады Кайылы)	оба	Айдың	Бирги	28
Кайы	оба	Бегшәхери	Гөчи	39
Кайылы	оба	Бегшәхери	Гөчи	33
Кайы	оба	Бига	Чаң	6
Кайы	оба	Болы	Герее	34
Кайы	оба	Болы	Герее	12
Кайы	оба	Болы	Герее	3
Казанды ве Кайы	оба	Болы	Дараклы-Борлы	36
Кайы	оба	Болы	Дараклы-Борлы	17
Кайы	оба	Болы	Кыбрыс (Кипр)	188
Кайы	экеран- чылык	Бозок	Соргун	45
Кайы	оба	Жанык	Кавак	34
Кайы	оба	Жанык	Сатылмыш ве Байрамлы	16
Кайы	оба	Чорум	Диваны Эмлөк	24
Кайы	оба	Чорум	Диваны Халафы	6
Кайы	оба	Чорум	Искилип	4
Кайыжык	оба	Чорум	Искилип	29
Кайы	оба	Эрзурум	Кемах	15
Кайыжык	оба	Эрзурум	Кемах	5
Кайы-Яйла	оба	Хамыт	Көлхисар Гараагажы	132
Кайы	оба	Хамыт	Хойран	9

* Османлы дөвлетинде административ бирлик — терж.

Кайы	оба	Хамыт	Сироз	72
Кайы	оба	Хамыт	Улуборлы	40
Кайы	оба	Хамыт	Ыспарта	123
Кайы	оба	Хамыт	Көлхисар	44
Кайы	оба	Хүдөвендигер	Инегөл	12
Кайы	оба	Хүдөвендигер	Гарахисары Наллы	38
Кайы	оба	Гарахисары	Барчынлы	58
		Сахап		
Кайы	оба	Гарахисары	Шемседдин	56
		Шаркы		
Кайы	оба	Гарахисары	Бөкмен	10
		Шаркы		
Кайы	оба	Гарахисары	Сув шәхери	—
		Шаркы		
Кайы	оба	Гарахисары	Акшәхерабат	11
		Шаркы		
Кайы	оба	Кастамоны	Кастамоны	27
Кайы	оба	Кастамоны	Бойовасы	19
Кайы	оба	Кастамоны	Дашкөпри	9
Кайы	оба	Кастамоны	Дадай	203
Кайы	оба	Кастамоны	Синоп	4
Кайы	оба	Кастамоны	Синоп	15
Кайы	оба	Гарасы	Богазхисар	10
Кайы	оба	Гарасы	Аязменд	13
Кайы	оба	Кенгыры	Тося	95
		(Чанкыры)		
Яка Кайы	оба	Кенгыры	Гочхисар	15
Яка Кайы	оба	Кенгыры	Гочхисар	10
Бозар Кайы	оба	Кенгыры	—	—
Хатын Кайысы	оба	Кенгыры	Гуршунлы	28
Ашга Кайы	оба	Кенгыры	Гарабазары	45
Ёкары Кайы	оба	Кенгыры	Гарабазары	60
Кайы	оба	Кыршәхери	—	6
Кайы	оба	Коня	Гаш	58
Кайы	оба	Коня	Сәхра	1
Кайы	оба	Коня	Хатынсарай	17
Кайы	оба	Коня	Ларенде	18
Кайы	оба	Коня	Илсувы	51
Кайы	оба	Коня	Сейидили	71
Кайы	оба	Күтахя	Ушак (Баназ)	13
Кайы	оба	Күтахя	Ушак (Баназ)	3
Кайы	оба	Күтахя	Этригөк	56
Кайы	оба	Күтахя	Кейиклер	19
Кайы	оба	Күтахя	Шейхли	29
Кайы	оба	Күтахя	Сазанос	24
Кайы	оба	Күтахя	Товшанлы	18
Кайы ве Хоз дереси	оба	Күтахя	Шейхли	10
Кайыжык	оба	Күтахя	Шейхли	10
Кайы Гечмез	экеран-чыллык	Малатя	Акжа дагы	—
Кайы	оба	Ментеше	Балат	10
Кайы	оба	Ментеше	Балат	—

Кайы	оба	Ментеше	Көйжүгөз	468
Кайы ве Даш	оба	Ментеше	Мекри	—
Кайы				
Кайы	оба	Ментеше	Чине	6
Кайы	оба	Ментеше	Бурназ	9
Кайы	оба	Нигде	—	386
Кайы	оба	Сарыхан	Акхисар	12
Кайы	оба	Сарыхан	—	8
Кайы	оба	Сивас	Сивас	39
Кайы	оба	Сивас	Гөчхисар	—
Кайы	оба	Сивас	Сивас	—
Кайы	оба	Сивас	Сивас	—
Кайы	оба	Сивас	Зиле	94
Кайы-Голаң	оба	Сивас	Дашабат	108
Кайы	оба	Сивас	Токат (Гелмуфат)	9
Кайыжык	оба	Сивас	Токат (Тозанлы)	9
Кайы	оба	Солтанөңи	Гаражашәхер	30
Кайы	оба	Солтанөңи	Гаражашәхер	36

2. БАЯТ

Баят	оба	Акшәхер	Ылгун	22
Баят	оба	Амасы	Яваш (Юваш)	34
Баят	оба	Амасы	Симрейи Ладик	41
Баят	оба	Амасы	Симрейи Ладик	80
Баят	оба	Анкара	Ябанабат	12
Баят	экеран-чыллык	Анкара	Касаба	—
Гаража баят	оба	Бегшәхери	Гөчи	60
Яглы баят	оба	Бегшәхери	Гөчи	53
Баят Уйүги	оба	Бегшәхери	Кырили	58
Баят	оба	Бига	Авине	45
Баят	экеран-чыллык	Бозок	Хүсейинова	—
Баят	экеран-чыллык	Хамыт	Авшар	—
Баят	оба	Хүдөвендигер	Бурса	—
Баят	оба	Хүдөвендигер	Гейве	20
Баят	оба	Хүдөвендигер	Сөгүт	9
Баят	оба	Хүдөвендигер	Тархала	30
Баят	оба	Хүдөвендигер	Бергама	57
Баят	оба	Хүдөвендигер	Бергама	86
Баят	оба	Гарахисары	Гарахисары Сахып	26
		Сахып		
Баят	оба	Гарахисары	Барчынлы	64
		Сахып		
Баят	оба	Гарахисары	Улусычанлы	5
		Сахып		
Баят	оба	Гарахисары	Шухут	6

Баят (бейлеки ады Яйжылар)	оба	Сахып Гарасы	Сындыргы	29
Баят	оба	Гарасы	Баш	19
Баят (бейлеки ады Яйжылар)	оба	Гарасы	Сындыргы	17
Баят	оба	Гарасы	Маняс	11
Баят	оба	Кастамоны	Хозяка	14
Баят	оба	Кастамоны	Дадай	51
Язы-Баят	оба	Кайсерийе	Гарахисар	10
Балум-Баят	экеран- чылык	Кенгыры	Кенгыры	—
Баят	оба	Кенгыры	Тося	34
Баят	экеран- чылык	Гожаили	Ялагабат	—
Баят	оба	Коня	Хатынсарай	25
Баят-Үйүги	оба	Коня	—	42
Яглы-Баят	оба	Коня	Сәхра	61
Баят	оба	Күтахя	Шейхли	44
Баят	оба	Күтахя	Күтахя	37
Баят	оба	Күтахя	Ушак	31
Баят	экеран- чылык	Малатя	Жубас	—
Баят	экеран- чылык	Малатя	Әргавун	—
Баят	оба	Малатя	Ичил	56
Баят	оба	Ментеше	Мегри	—
Баят	оба	Сарыхан	Гөзелхисар	—
Баят	оба	Сарыхан	Гөрдүс	62
Баят	оба	Сивас	—	—

3. АЛКАБӨЛҮК (АЛКАӨЙЛИ)

Бу бой билен багланышыклы ер атларына габат гелинмеди

4. ГАРАБӨЛҮК (ГАРАӨЙЛИ)

Гараөйли	оба	Болы	Он ики диван	49
Гараөйли	оба	Болы	Он ики диван	28
Гараөйли	оба	Болы	Он ики диван	6
Гараөйли	оба	Болы	Он ики диван	3
Гараөйли	оба	Кастамоны	Кастамоны	57
Гараөйли	оба	Кастамоны	Кастамоны	21
Гараөйли	оба	Сивас	Токат (Турхал)	57

5. ЯЗЫР

Языр	оба	Аксарай	Эюбили	53
Языр	оба	Аксарай	Эюбили	54
Языр	оба	Акшәхер	Доганхисары	7
Языр	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	51
Язырлы	оба	Айдың	Алашәхер	40
Языр	оба	Айдың	Енишәхер	48
Языр	экеран- чылык	Эрзурум	Кемах	—
Языр ве Дерс	оба	Хамыт	Ыспарта	—
Языр	оба	Хамыт	Гөлхисар	110
			Гараагажы	
Языр	оба	Хамыт	Ырла	37
Языр	оба	Хамыт	Фарнас	246
Языр-Басат	оба	Хамыт	Фарнас	42
Языр	оба	Хүдәвендигәр	Сиврихисар	175
Языр	экеран- чылык	Гарахисары	Больвадын	34
		Сахып		
Языр	оба	Гарахисары	Койлахисар	5
		Шаркы		
Языр	оба	Кайсерийе	Мешхет	37
Языр	экеран- чылык	Кайсерийе	Жебел-и-Али	—
Языр	оба	Кенгыры	Гуршунлы	39
Языр	оба	Кыршәхери	Динек	53
Языр	оба	Гожаили	Гекбоза	35
Языр	оба	Күтахя	Шейхли	49
Языр	оба	Ментеше	Печин	—
Языр	оба	Сивас	Пудагөзи	27
Языр	оба	Теке	Анталья	53

6. ДӨГЕР (ӨГЕР)

Дөгер	оба	Аксарай	Эюбили	11
Дөгер	оба	Акшәхер	Ылгун	214
Дөгер	оба	Анкара	Муртазаабат	17
Дөгер	оба	Бозок	Эмләк	55
Дөгер-Дереси	экеран- чылык	Бозок	Чубук (Чыбык)	—
Дөгер	экеран- чылык	Жанык	Байрамлы	13
Дөгер	оба	Чорум	Османжык	85
Дөгер (бейлеки ады Или Пынар)	оба	Хамыт	Ырла	35
Дөгер	оба	Хамыт	Ыспарта	161

Дөгер	этрап	Гарахисары	—	—
		Сахып		
Дөгер	оба	Карасы	Болыкесир	13
Гара Дөгер	экеран-чылык	Коня	Сәхра	—
Дөгер оглы (бей-леки ады Ениже)	оба	Мардин	Дурачлы	17
Дөгер	экеран-чылык	Кайсерийе	Ысламлы	—
Дөгерили	оба	Күтахя	Шейхли	25
Дөгер	оба	Сивас	Токат (Казабат)	13
Дөгер	оба	Сивас	Артыгабат	12
Дөгер	оба	Солтанөңи	Иңөңи	65

7. ДОДУРГА

Додурга ве Кемах	оба	Анкара	Касаба	—
Додурга	этрап	Болы	—	—
Ашга Додурга	оба	Болы	Додурга	27
Додурга	оба	Болы	Вейраншәхер	5
Додурга	оба	Болы	Вейраншәхер	26
Додурга	оба	Болы	Вейраншәхер	16
Додурга	оба	Болы	Вейраншәхер	22
Додурга	оба	Болы	Улус	19
Додурга	оба	Чорум	Османжык	188
Додурга	оба	Хамыт	Гөлхисар	69
			Гарагажы	
Додурга	оба	Хүдәвендигәр	Кепсут	38
Додурга	оба	Гарахисары	Сандыклы	16
		Сахып		
Додурга	оба	Гарахисары	Улусычанлы	55
		Сахып		
Додурга	оба	Кастамоны	Бойовасы	13
Додурга	этрап	Кастамоны	Дашкөпри	—
Кичи Додурга	оба	Кастамоны	Бойовасы	18
Додурга	оба	Кастамоны	Синоп	25
Додурга	оба	Кастамоны	Синоп	3
Додурга	оба	Кенгыры	Милан	105
Додурга	оба	Ментеше	Печин	16
Додурга	оба	Ментеше	Мегри	111
Додурга	оба	Сивас	Гочхисар	248
Додурга	оба	Сивас	Артыгабат	34
Додурга	оба	Теке	Муслы	21

8. ЯПАРЛЫ, ЧАРЫКЛЫ (ЧАРЫКЛЫК)

Өң хем беллөп гечишимиз ялы, "Япарлы" дийлен тире-тайпа ве ер адына габат гелинмеди. "Чарыклы" хакында айдыланда, бу шекилде алты саны ер адының бардыгыны ёкарда агзап гечиндик.

9. АВШАР (АФШАР)

Авшар	экеран-чылык	Аксарай	Аксарай	—
Авшар	оба	Акшөхер	Ылгун	45
Авшар	экеран-чылык	Акшөхер	Ылгун	—
Бужак Авшар	оба	Алаийе	Чөнкери	48
Авшар	оба	Амасы	Эргома	75
Авшар	оба	Амасы	Яваш (Юваш)	50
Авшар	оба	Анкара	Бажы	14
Ярымжа Авшар	оба	Анкара	Аяш	25
Боялы Авшар	оба	Анкара	Аяш	71
Авшар	экеран-чылык	Анкара	Бажы	—
Авшарлы	оба	Айдың	Алашөхер	144
Афшар	оба	Бегшөхери	Гөчи	56
Бай Афшар	оба	Бегшөхери	Гөчи	77
Афшар вейраны	оба	Бегшөхери	Гургурум	86
Авшар	оба	Бига	Балы	38
Авшар (Солтанлы днен ат билен таналяр)	оба	Бига	Балы	31
Авшар	оба	Болы	Гокүрпа	87
Авшар	оба	Болы	—	34
Авшар	оба	Болы	Болы	14
Авшар	оба	Болы	Гереди	12
Авшар	оба	Болы	Гереди	2
Авшар	оба	Болы	Гереди	7
Афшар	оба	Болы	Дараклы-Борлы	8
Афшар	оба	Болы	Дараклы-Борлы	18
Афшар	оба	Болы	Дараклы-Борлы	66
Афшар	оба	Болы	Дараклы-Борлы	15
Афшар ве Гараагач	оба	Болы	Дараклы-Борлы	8
Авшар	оба	Болы	Вейраншөхер	17
Бөбе Афшар	оба	Болы	Вейраншөхер	15
Афшар	оба	Болы	Вейраншөхер	22
Афшар	оба	Болы	Вейраншөхер	23
Афшар	оба	Болы	Вейраншөхер	6
Афшар	оба	Болы	Вейраншөхер	7

Авшар	оба	Жанык	Байрамлы	56
Авшар	оба	Эрзурум	Кемах (Туручай)	39
Афшар	этрап	Хамыт	—	—
Афшар	оба (этрап)	Хамыт	Афшар, ики ерде:	6
			1.Фирдевс оглы	
			2.Шейх Чагыл	119
Гутлужа Афшар	оба	Хамыт	Гөлхисар	109
			Гараагажы	
Афшар	оба	Хамыт	Гарахисар	43
Авшар	оба	Хүдөвендигер	Акязы	27
Нарлыжа Авшар	оба	Хүдөвендигер	Бегбазары	28
Афшар	оба	Хүдөвендигер	Кепсут	23
Афшар	оба	Хүдөвендигер	Сифри-Сиврихисар	50
Авшар	оба	Ичил	Мут	60
Авшар	оба	Гарахисары	Большадын	—
		Сахып		
Чайыр Афшар	экеран-чылык	Гарахисары	Хула	—
		Сахып		
Авшар	оба	Гарахисары	Сувшәхери	31
		Шаркы		
Авшар	оба	Гарахисары	Фируз	2
		Шаркы		
Авшар	оба	Карасы	Темрезлер	—
Авшар	оба	Карасы	Айязменд	21
Афшар-өзи	оба	Кастамоны	Хозяка	58
Афшар	оба	Кастамоны	Девреканы	65
Гара Дегин				
Афшар	оба	Кастамоны	Дадай	33
Авшар оважыгы	оба	Кастамоны	Күре	59
Афшар	оба	Кастамоны	Синоп (Гаракөл диваны)	7
Афшар	оба	Кастамоны	Дашкөпри	37
Афшар	оба	Кастамоны	Дашкөпри	21
Афшар ве Вейранжык	оба	Кастамоны	Дашкөпри	19
Афшар	оба	Кастамоны	Араж	69
Авшар	экеран-чылык	Кайсерийе	Горамаз	13
Авшар	экеран-чылык	Кайсерийе	Гарадаш	—
Авшар	экеран-чылык	Кайсерийе	Ысламлы	—
Калейи Авшар (Авшаргала)	экеран-чылык	Кайсерийе	Ысламлы	—
Авшар	экеран-чылык	Кайсерийе	Маля	—
Афшар	оба	Кенгыры	Гаргы	18
Афшар	оба	Кенгыры	Кенгыры	12
Афшар	оба	Кенгыры	Тося	33
Ёкары Авшар	оба	Кыршәхери	Кескин	—
Агачлы Авшар	оба	Коня	Сәхра	36

Авшаржык	экеран-чылык	Коня	Ларенде	—
Авшар Вейраны	оба	Коня	Билвейран	40
Эйүлүже Авшар	оба	Коня	Билвейран	—
Алаң Афшар	оба	Коня	Билвейран	21
Афшар	экеран-чылык	Коня	Аладаг	80
Авшар	экеран-чылык	Коня	Курейш	—
Авшаржык	экеран-чылык	Коня	Эскиил	—
Авшар	экеран-чылык	Күтахя	Алтындаш	12
Ёкары Авшар	оба	Күтахя	Сазанос	15
Буянлы Авшар	оба	Күтахя	Сазанос	5
Авшар	оба	Күтахя	Ушак	44
Авшар	экеран-чылык	Малатя	Пагник	—
Авшар	оба	Малатя	Эргавун	10
Авшар Омер	оба	Мараш	Хысныйи Мансур	41
Афшар	оба	Ментеше	Балат	23
Афшар	оба	Ментеше	Кула	38
Авшар	оба	Сарыхан	Атала	24
Авшар	оба	Сарыхан	Темүржи (Демирчи)	50

9. КЫЗЫК

Кызык	оба	Амасыя	Гедегра	55
Чай Кызык	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	26
Ашга Кызык	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	32
(бейлеки ады Көсре Кызык)				
Алгыр Кызык	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	49
Беллиже Кызык	оба	Анкара	Аяш	57
Кызык	оба	Анкара	Аяш	26
Кызык	оба	Болы	Кыбрус (Кипр)	74
Кызык	оба	Болы	Кыбрус (Кипр)	11
Кызык	оба	Болы	Вейраншәхер	10
Кызык	оба	Болы	Вейраншәхер	15
Кызык	оба	Болы	—	6
Кызык	оба	Болы	—	22
Кызык	экеран-чылык	Дивриги	Тойлужа	—
Кызык	оба	Хамыт	Афшар	30
Кызык	оба	Хүдөвендигер	Буруса	52
Дере Кызык	оба	Хүдөвендигер	Буруса	14
Кызык Шыхлар	оба	Хүдөвендигер	Буруса	50
Кызык Хамамы	оба	Хүдөвендигер	Буруса	28

Кызык	оба	Хүдөвендигер	Сифрихисар	5
Бөрлүже ве				
Кызык	оба	Хүдөвендигер	Гөйнүк	22
Кызык Алы	оба	Хүдөвендигер	Гөйнүк	—
Кызык	оба	Хүдөвендигер	Дараклы енижеси	55
Яка Кызык	оба	Гарахисары		
		Сахып	Сандыклы	17
Кызык	оба	Гарахисары		
		Сахып	Сандыклы	73
Кызык	оба	Гарахисары		
		Шаркы	Гезевид	7
Кызык	оба	Кайсерийе	—	81
Кызык	оба	Кайсерийе	Девели (Дүели)	9
Кызык енижеси	оба	Кенгыры		37
Кызык	оба	Гожаили	Гекбоза	20
Кызык	оба	Күтахя	Сазанос	131
Кызык	оба	Малатя	Эргавун	87
Шейх Кызык	оба	Сивас	Артыгабат	—
Кызык	оба	Сивас	Артыгабат	46
Кызык	экеран-чылык	Солтанөңи	Гаражашәхер	—

10. БЕГДИЛИ

Бегдили	оба	Амасы	Яваш (Юваш)	14
Бегдили	оба	Болы	Вейраншәхер	32
Бегдили	оба	Болы	Вейраншәхер	—
Бегдили	оба	Бозок	—	169
Бегдили	оба	Чорум	Чорумлы	59
Бегдили	оба	Чорум	Искилип	186
Бегдили	оба	Чорум	Искилип	21
Бегдили	оба	Чорум	Катар	38
Бегдили	оба	Чорум	Эгирдүр	52
Бегдили	оба	Дивриги	—	16
Бегдили	оба	Хамыт	Юва	155
Бегдили	оба	Хүдөвендигер		
		Бег	Базары	11
Бегдили	оба	Хүдөвендигер	Тулхисар	—
Бегдили	оба	Хүдөвендигер	Гарахисары Наллы	7
Бегдили	оба	Караси	Маняс	16
Бегдили	оба	Кастамоны	—	2
Бегдили	оба	Кенгыры	Гаргы	45
Бегдили	оба	Коня	Гаш	53
Бегдили	оба	Күтахя	—	12
Бегдили	оба	Малатя	Бехисни (Кейсун)	3
Бегдили	экеран-чылык	Малатя	Бехисни (Кейсун)	—
Бегдили	оба	Сивас	Сивас	84
Бегдили	оба	Сивас	Зиле (Калейи Хасс)	42

11. ГАРКЫН

Гаркын	оба	Акшәхер	Акшәхер	15
Гаркын	экеран-чылык	Амасы	Эргома	—
Гаркын	оба	Амасы	Азине базары	—
Гаркын	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	233
Гаркын	оба	Анкара	Аяш	29
Гаркын	оба	Бегшәхери	Гөчи	16
Гаркын	оба	Болы	Вейраншәхер	13
Гаркын	оба	Болы	Вейраншәхер	16
Гаркын	оба	Бозок	Акдаг	—
Гаркын	оба	Бозок	Чубук (Чыбык)	101
Гаркынлы	оба	Жанык	Байрамлы	24
Улы Гаркын	оба	Чорум	Искилип (Улы Диван)	32
Дереи Гаркын	оба	Чорум	Искилип (Улы Диван)	13
Гаркындере (бейлеки ады Байрам бег)	оба	Диярбекир	—	12
Гаркын	оба	Эрзурум	Ёкары Тержан	15
Гаркын	оба	Эрзурум	Байбурт	5
Гаркын ве Дер	оба	Хамид	Гараагач	90
Гаркын	оба	Хамид	Көлхисар	99
			Гарагажы	
Гаркын ве Сыгырлык	оба	Хамыт	Юва	144
Гаркын	оба	Хүдөвендигер	Бурса	5
Гаркынжак	оба	Хүдөвендигер	Гейве	5
Гаркын	оба	Хүдөвендигер	Сифрихисар	61
Улы Гаркын	оба	Гарахисары	Шухут	30
		Сахып		
Кичи Гаркын	оба	Гарахисары	Шухут	30
		Сахып		
Сиври Гаркын	оба	Гарахисары	Барчынлы	9
		Сахып		
Гаркынжык	оба	Гарахисары	Барчынлы	—
		Сахып		
Гаркын	оба	Гарахисары	Сандыклы	15
		Сахып		
Яссы Гаркын	оба	Гарахисары	Болывадын	17
		Сахып		
Гаркын	оба	Гарахисары	Бедирли	92
		Шаркы		
Гаркын	оба	Гарахисары	Гарахисар	—
		Шаркы		

Гаркын	оба	Гарахисары Шаркы	Найиплы	94
Гаркын (бейлеки ады Гожа Бегли)	оба	Гарасы	Сындыргы	20
Гаркын	оба	Гарасы	Темрезлер	3
Гаркын (бейлеки ады Көй Чынаржык)	оба	Гарасы	Сындыргы	8
Гаркын	яйла	Гарасы	Богазхисары	—
Гаркын	экеран-чылык	Кайсерийе	Кибар эзмак	—
Гаркын	экеран-чылык	Кайсерийе	—	—
Гаркын	оба	Кенгыры	Тося	25
Кыныкжык	оба	Кенгыры	Кенгыры	64
Гаргын (бейлеки ады Илдүзен)	оба	Кыршәхери	Сүлейманлы	35
Гаргун Каясы	экеран-чылык	Кыршәхери	Гүнийүзи	—
Гаргунжык	оба	Кыршәхери	Хажы Бекдаш	—
Гаркын	оба	Коня	Ларенде	15
Гаркын	оба	Коня	Эскиил	147
Гаркын	оба	Коня	Сәхра	96
Гаркын	экеран-чылык	Малатя	Субадра	—
Гаргун	оба	Мардин	—	—
Кичик Гаркын (бейлеки ады Эскилер)	экеран-чылык	Сарыхан	Юнд дагы	—
Гаркын	оба	Сарыхан	Демирчи	11
Гаркын	оба	Сарыхан	Мармара	31
Гаркын	оба	Сарыхан	Акхисар	10
Гаркын (бейлеки ады Көсем)	оба	Сарыхан	—	22
Кичи Гаркын	оба	Сарыхан	Доганхисары	—
Гаркын	экеран-чылык	Сивас	Сивас	—
Гаркын	оба	Сивас	Суниса (Френкхисары)	70
Гаркын	оба	Сивас	Артыгабат	15
Гаркынжык	оба	Сивас	Артыгабат	44
Гаркын	оба	Сивас	Турхал	39
Гаркын	оба	Сивас	Токат (Тозаңлы)	12
Гаркын	оба	Сивас	Токат (Йылдыз)	34
Гаркын	оба	Сивас	Межидөзи	74
Гаркын	оба	Солтанөни	Гаражашәхер	45
Гаркын	оба	Теке	—	—

12. БАЙЫНДЫР

Байындыр	оба	Аксарай	Аксарай	15
Байындыр	оба	Аксарай	Эюбили	25
Байындыр (бейлеки ады Сейди)	оба	Акшәхер	—	68
Байындыр	оба	Амасы	Яваш (Юваш)	72
Эже ве	оба	Анкара	Ябан (абат)	56
Байындыр	оба	Анкара	Касаба	44
Байындырлы	оба	Айдың	Сарт	78
Гүлли Байындыр	оба	Бегшәхер	Гөчи	(4-оба)
Байындыр	оба	Бегшәхери	Гөчи (Кашаклы)	47
Байындыр	экеран-чылык	Бига	Баля	—
Байындыр	оба	Болы	Болы	7
Байындыр	оба	Болы	Вейраншәхер	40
Байындыр	оба	Болы	Вейраншәхер	12
Байындыр	оба	Болы	Вейраншәхер	30
Байындыр	оба	Болы	Вейраншәхер	4
Байындыр	оба	Болы	Гереде	13
Байындыр	экеран-чылык	Бозок	—	—
Байындыр	оба	Жанык	Байрамлы	9
Байындыр	оба	Жанык	Самсун (Кавак)	27
Байындыр	оба	Чорум	Османжык	56
Байындыр	оба	Диярбекир	—	48
Байындыр	экеран-чылыкы	Эрзурум	Кемах	—
Байындыр	оба	Хамыт	—	24
Байындыр	оба	Хамыт	Бурдур	33
Байындыр	оба	Хамыт	Хойран	25
Байындыр	оба	Хамыт	Ырла	28
Байындыр	оба	Хамыт	Көлхисар	23
Байындыр	оба	Хүдәвендигәр	Бурса	27
Байындыр	оба	Хүдәвендигәр	Гөйнүк	53
Байындыр	оба	Хүдәвендигәр	Гөйнүк	19
Байындыр	оба	Хүдәвендигәр	Гарахисар	59
Байындыр	оба	Хүдәвендигәр	Наллы	19
Байындыр	оба	Гарахисары	Атранос	—
Байындыр	оба	Сахып	Сандыклы	18
Байындыр	оба	Гарахисары	Сахып	—
Байындыр	оба	Гарахисары	Барчынлы	—
Байындыр	оба	Шаркы	Алмалы	59
Байындыр	оба	Гарасы	Маняс	12
Байындыр	оба	Гарасы	Маняс	—
Байындыр	оба	Гарасы	Темрезлер	3
Байындыр	оба	Кастамоны	Хозяка	41

Байындыр	оба	Кастамоны	Синоп (Гызылжа Диван)	51
Байындыр	оба	Кастамоны	Синоп	13
Байындыр	оба	Кайсерийе	Гарахисар	12
Байындыр	оба	Кенгыры	Кенгыры	101
Байындыр	оба	Гожаили	Кандыры	15
Байындыр	экеран-чылык	Коня	Хатынсарай	—
Байындыр	экеран-чылык	Малатя	Әргавун	—
Байындыр	этрап	Мараш	Харунийе	—
Байындыр	оба	Ментеше	—	5
Байындыр	оба	Ментеше	Балат	9
Байындыр				
Шейхли	оба	Сарыхан	Ылыжа	51
Байындыр	оба	Сивас	(Токат) Казабат	31
Гызылжа				
Байындыр	оба	Солтанөңи	Гаражашәхер	34

13. ПЕЧЕНЕК

Беченек	оба	Анкара	Муртазаабат	40
Беченек	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	40
Беченек	оба	Анкара	Касаба	44
Беченек	оба	Анкара	Ябанабат	96
Беченек	оба	Хүдөвендигәр	Базары	72
		Бег		

14. ЧАВУЛДУР (ЧАВУНДУР)

Чавундур	оба	Амасы	Гедегра	46
Чавундур	оба	Анкара	Касаба	26
Ёкары Чавундур	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	95
Ашга Чавундур	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	80
Чавдур	оба	Айдың	Боздоган	19
Чавулдур	оба	Жанык	Симрейи Ташан	35
Чавундур	оба	Хамыт	Гараагач	47
Чавдур	оба	Хамыт	Көлхисар	38
Чавундур	оба	Кастамоны	Кастамоны	36
Чавундур	оба	Кастамоны	Кастамоны	19
Чавундур	оба	Кастамоны	Кастамоны	—
Чавундур	оба	Кастамоны	Кастамоны	—
Чавундур	оба	Кенгыры	Гуршунлы	27
Чавундур	оба	Коня	Ларенде	12
Чавундур	оба	Коня	Аладаг	7
Чавундур	экеран-чылык	Коня	Аладаг	—

Чавундур	оба	Күтахя	Симава	35
Чавундур	оба	Сивас	(Токат) Казабат	76
Чавундур	оба	Сивас	Артыгабат	51
Чавундур	оба	Сивас	Суниса	103
Чавундур	оба	Теке	Истанос	31

15. ЧЕПНИ

Чепни	оба	Акшәхер	Доганхисары	54
Чепни	оба	Амасы	Ладик	41
Чепни	оба	Анкара	Ябанабат	31
Чепни	оба	Бегшәхери	Гөңи (Кашаклы)	45
Чепни	оба	Болы	Болы	129
Чепни	оба	Болы	Гересе	24
Чепни	оба	Болы	Мудурны	54
Чепни	оба	Болы	Мудурны	49
Чепни	оба	Болы	Мудурны	7
Чепни	оба	Бозок	Эмләк	26
Чепни	оба	Жанык	Байрамлы	8
			Сатылмыш	
Чепни	оба	Жанык	Байрамлы	38
Чепни	оба	Жанык	Байрамлы	31
Чепни Юсуп	оба	Жанык	Байрамлы	13
Чепни	оба	Чорум	—	—
Чепни өзи	оба	Чорум	—	20
Чепни	оба	Чорум	Османжык	23
Чепни	оба	Хүдөвендигәр	Кете	24
Чепни	оба	Хүдөвендигәр	Айдыңжык	13
Чепни	оба	Хүдөвендигәр	Темрезлер	—
Улы Чепни	оба	Хүдөвендигәр	Бехрам	38
Кичи Чепни	оба	Хүдөвендигәр	Бехрам	25
Чепни	оба	Ичил	Мут	51
Чепни	оба	Гарахисары	Сандыклы	11
		Сахып		
Чепни	оба	Гарахисары	Болывадын	34
		Сахып		
Чепни (бейлеки алы Агач)	оба	Гарасы	Гиресун	11
Чепни	оба	Кастамоны	Аянедон	34
Чепни	оба	Кастамоны	Аяндон	37
Чепни	оба	Кастамоны	Аяндон	14
Чепни	оба	Кастамоны	Аяндон	48
Чепни	оба	Кастамоны	Аяндон	37
Язы Чепни	экеран-чылык	Кайсерийе	Кибар Эмак	—
Чепни	оба	Кенгыры	Тося	41
Чепни	экеран-чылык	Гожаили	Кандыры	13
Чепни	оба	Коня	Аладаг	14

Чепни	оба	Коня	Аладэг	58
Чепни	оба	Мараш	Элбистан	—
Ениже Чепни	оба	Сивас	Сивас	142
Баш Чепни	экеран- чылык	Сивас	Сивас	—
Алаң Чепни	оба	Сивас	Суниса (Гарагуш даг)	80
Чепни	оба	Солтанөни	Иңөни	47
Чепни	этрап	Трабзон	—	—
Чепни Гүни	оба	Трабзон	Күртүн	16

16. САЛЫР

Салыр	оба	Аксарай	Эюбили	51
Баят Салыр	экеран- чылык	Аксарай	Хасан дагы	—
Салыр	оба	Акшәхер	Ысхаклы	23
Салыр	оба	Алаййе	Манавгат (<i>секиз илатлы пунктдан ыбарат улы оба</i>):	—
			Окчулар	28
			Насухлар	21
			Чилингирлер	19
			Хайят	22
			Хавзалар	12
			Учарлар	14
			Дөкдүлер	20
			Келлер	29
Салыр	оба	Амасы	Ладик	91
Салыр	оба	Амасы	Газылар Оважыгы	89
Салыр	оба	Бегшәхери	—	39
Салыр	оба	Болы	Оники диван	23
Салыр	оба	Болы	Герее	7
Салыр	оба	Жанык	Симрейи Ташан (Газанлы оважыгы)	36
Салыр	оба	Жанык	Бафра	72
Салыр	оба	Чорум	Османжык	53
Салыр Оглан	оба	Дивриги	Айвалы	18
Салыр	оба	Эрзурум	Кемах	75
Салыр	оба	Хамыт	Ырла	31
Салыр	оба	Хамыт	Ялвач	56
Салыр	оба	Хамыт	Гараагач	46
Салыр оглы	оба	Хүдөвендигер	Тулхисар	—
Салыр	арык	Гарасы	Сындыргы	—
Салыр	оба	Кастамоны	Күре	11
Салыр беги	оба	Кастамоны	Синоп	6
Салыр	оба	Кайсерийе	Сәхра	147
Салыр	экеран- чылык	Кайсерийе	Үргүп	—

Салыр	оба	Кенгыры	Гары базары	66
Салыр	оба	Коня	Гаш	60
Месжитли Салыр	оба	Коня	Сәхра	37
Салыржык	оба	Коня	Сәхра	12
Мүрселли Салыр	оба	Коня	Сәхра	20
Вейранлы Салыр	оба	Коня	Сәхра	7
Яка Салыр	оба	Коня	Ылтун	16
Салыр	оба	Коня	Эрегли	7
Салыр Гышла	экеран-чылык	Коня	Тургут	—
Салыржык	оба	Коня	Эскиил	34
Салыр	оба	Күтахя	—	—
Салыр	оба	Күтахя	Шейхли	24
Салыр	экеран-чылык	Малатя	Кахта	—
Салыржык	оба	Малатя	Әргавун	7
Салыр	оба	Сарыхан	Атала	28
Салыр	оба	Сарыхан	Акхисар	16
Салыр	оба	Сарыхан	Гедус	53
Салыр	оба	Сарыхан	Акхисар	—
Салыр	оба	Сивас	Сивас	71
Салыр (бейлеки ады Ениже)	оба	Сивас	Сивас	24
Салыр	оба	Сивас	Сивас	16
Салыр	оба	Сивас	Гочхисар	35
Салыр	оба	Сивас	Зиле (Мешхед-абат)	37
Салыр	оба	Сивас	Зиле (Френкхисары)	—
Салыр	оба	Сивас	Артыгабат	92
Салыр	экеран-чылык	Сивас	Зиле (Калейи Хасс)	—
Салыр	оба	Теке	Алмалы	10

17. ЭЙМИР

Эймир	оба	Акшәхер	Ысхаклы	183
Эймир	оба	Акшәхер	Чемен	28
Эймир	оба	Амасы	Эргома	28
Эймир	оба	Амасы	Симрейи Ладик	34
Эймир	оба	Амасы	Симрейи Ладик	30
Эймир	оба	Анкара	Касаба	19
Эймир	оба	Анкара	Муртазаабат	34
Эймир	оба	Анкара	Муртазаабат	25
Эймир Тайы ве Инжүжек	оба	Анкара	Муртазаабат	34
Эймир	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	50
Эймир	оба	Айдың	Гөзлхисар	40
Эймир	оба	Айдың	Енишәхер	85

Эймир	оба	Айдың	Боздоган	36
Эймир (бейлеки ады Динек)	оба	Болы	Мудурны	19
Эймир	оба	Жанык	Улубег	31
Эймир	оба	Жанык	Байрамлы	21
Эймир	оба	Чорум	Османжык	44
Эймир	оба	Чорум	Османжык	5
Эймир	оба	Чорум	Османжык	110
Эймир	оба	Чорум	Чорумлы	57
Эймир	оба	Эрзурум	Байбурд	66
Эймир	оба	Эрзурум	Келкит	13
Эймир	оба	Эрзурум	Келкит	—
Эймир	оба	Хамыт	Ялвач Гараагажы	52
Эймир	оба	Хүдөвендигер	Бег базары	3
Эймир	оба	Хүдөвендигер	Бег базары	73
Эймир	оба	Хүдөвендигер	Бег базары	4
Эймир	оба	Хүдөвендигер	Тулхисар	5
Эймир	оба	Хүдөвендигер	Атранос	45
Эймир	оба	Хүдөвендигер	Кирмасты	17
Эймир	оба	Хүдөвендигер	Инегөл	11
Эймир	оба	Хүдөвендигер	Гарахисары Наллы	176
Эймирлер	оба	Хүдөвендигер	Бехрам	21
Эймир	оба	Хүдөвендигер	Сифрихисар	33
Эймир Ханлы	оба	Хүдөвендигер	Сифрихисар	132
Эймир	оба	Гарахисары	Сандыклы	14
Эймир	оба	Сахып	Гарахисар	53
Эймирхисар	оба	Гарахисары	Сандыклы	79
Эймир	оба	Гарахисары	Сув шәхери	10
Эймир	оба	Шаркы	Эдремит	27
Эймир	оба	Гарасы	Сындыргы	12
Эймир	оба	Кастамоны	Дадай	60
Эймир	оба	Кастамоны	Дадай	11
Эймир	оба	Кастамоны	Дадай	2
Эймир (бейлеки ады Кайы)	оба	Кастамоны	Дадай	—
Эймир	оба	Кастамоны	Синоп	33
Эймир	оба	Кастамоны	Синоп	8
Эймир ве Баюлыжа	оба	Кастамоны	Синоп	14
Эймир	оба	Кастамоны	Синоп	—
Эймир	оба	Кайсерийе	Кибар Эзмак	203
Эймир	оба	Кенгыры	Черкеш	15
Эймир	оба	Кенгыры	Черкеш	29
Эймир	оба	Күтахя	Алтындаш	70
Эймир	оба	Күтахя	Арсланапа	10
Эймир	оба	Күтахя	Ялак	60
Эймир	оба	Күтахя	Шейхли	31

Эймир	оба	Күтахя	Хома	74
Эймир	оба	Ментеше	Көйжүгез	11
Эймир	оба	Ментеше	Тавас	—
Эймир	оба	Ментеше	Шейхли	33
Эймир	оба	Малатя	Эргавун	34
Эймир	оба	Сивас	Сивас	21
Эймир	оба	Сивас	Сивас	—
Эймирбагы	оба	Сивас	Межидөзи	—
Эймир	оба	Сивас	Зиле (Гызыл күммет)	14
Эймир	оба	Сивас	Йылдыз	10
Эймир Гышласы	оба	Сивас	Пудагөзи	49
Эймирли	оба	Сивас	Пудагөзи	61
Эймир	оба	Солтанөни	Гаражашәхер	20
Эймир	оба	Теке	Муслы	16
Эймир	оба	Теке	Алмалы	46

18. АЛАЮНТЛЫ

Алаюнтлы	оба	Аксарай	Бекир	108
Якажык Алаюнтлы	оба	Аксарай	Бекир	40
Алаюнтлы	оба	Аксарай	Эюбили	5
Алаюнтлы	оба	Аксарай	Гочхисар	27
Алаюнтлы	экеран-чылык	Аксарай	Гочхисар	—
Алаюнтлы	оба	Амасы	Ладик	73
Алаюнтлы	оба	Амасы	Ладик	2
Алаюнтлы	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	35
Алаюнтлы	оба	Анкара	Касаба	58
Алаюнтлы	оба	Анкара	Касаба	27
Алаюнтлы	оба	Айынтап	—	19
Алаюнтлы	оба	Чорум	Чорумлы	12
Алаюнтлы	оба	Жанык	—	15
Алаюнтлы	оба	Жанык	—	25
Алаюнтлы	оба	Эрзурум	Кемах (Турычай)	—
Алаюнтлы	оба	Хүдөвендигер	Акхисар	13
Алаюнтлы	оба	Хүдөвендигер	Сифрихисар	13
Алаюнтлы	оба	Гарахисары	Барчынлы	18
Алаюнтлы	оба	Сахып	Койлахисар	35
Алаюнтлы	оба	Гарахисары	Койлахисар	—
Алаюнтлы	оба	Сахып	Кенгыры	22
Алаюнтлы	оба	Кенгыры	Черкеш	—
Алаюнтлы	оба	Кыршәхери	Гүнийузи	—
Алаюнтлы	оба	Күтахя	Ушак (Баназ)	151
Алаюнтлы	экеран-чылык	Малатя	Кахта	—
Алаюнтлы	оба	Сарыхан	Эмлак	16
Алаюнтлы	оба	Сарыхан	Гөрдүк	18
Алаюнтлы	оба	Сарыхан	Гөрдүк	9

Алаюнтлы	оба	Сивас	Токат (Гелмуфат)	2
Алаюнтлы	оба	Сивас	Артыгабат	9
Алаюнтлы	оба	Сивас	Токат (Йылдыз)	—

19. ЙҮРЕГИР (ҮРЕГИР)

Йүрегир	этрап	Адана	—	—
Үрегир	оба	Амасы	Симрейи Ладик	17
Үрегир	оба	Амасы	Гожа Каясы	—
Йүрегир	оба	Анкара	Аяш	55
Йүрегир	оба	Анкара	Ябанабат	31
Йүрегир	оба	Анкара	Касаба	8
Йүрегир	оба	Айынтап	Телбашир	114
Улы Йүрегир	оба	Бозок	Гедук	54
Кичи Йүрегир	оба	Бозок	Гедук	56
Йүрегир	экеран-чылык	Бозок	Эмлак	—
Үрегир	оба	Жанык	Байрамлы	42
Йүрегир	оба	Жанык	Самсун	28
Үрегир	экеран-чылык	Дивриги	Тойлужа	—
Йүрегир	оба	Хамыт	Ялвач	24
Йүрегир	оба	Хамыт	Гөнен	7
Йүрегир	оба	Хамыт	Ырла	12
Йүрегир	оба	Хамыт	Көлхисар	37
Йүрегир	оба	Гарахисары	Сандыклы	18
Йүрегир	оба	Сахып	Барчынлы	38
Үрегир	оба	Гарахисары	Гезевит	11
Үрегир	оба	Шаркы	Емишли	4
Үрегир	оба	Шаркы	(Йймишли)	—
Үрегир	оба	Гарахисары	Шахна чемени	44
Йүрегир	оба	Шаркы	—	—
Йүрегир	оба	Гарасы	Сындыргы	20
Чайыржык ве	оба	—	—	—
Йүрегир	оба	Кастамоны	Дашкөпри	13
Үрегир	оба	Кастамоны	Дашкөпри (Додурга)	25
Үрегир	оба	Кастамоны	Дашкөпри	5
Үрегир (бейлеки ады Каба гулак)	оба	Кастамоны	Дашкөпри	51
Үрегир	оба	Кастамоны	Араж	46
Үрегир	оба	Кастамоны	Араж	15
Үрегир	оба	Кайсерийе	Гарагая	31
Үрегир	оба	Кенгыры	Гочхисар	40
Йүрегир	оба	Күтахя	Хома	50
Үрегир	экеран-чылык	Малатя	Гарахисар	—

Үрегир	оба	Ментеше	Бурназ	68
Йүрегир	оба	Ментеше	Көйжүгез	155
Йүрегир	оба	Сивас	Токат (Гелмуфат)	32
Үрегир (бейлеки ады Кады көйи)	оба	Сивас	Токат (Гелмуфат)	37
Үрегир	оба	Сивас	Сивас	73
Улы Йүрегир	оба	Солтанөни	Инөни	64
Кичи Йүрегир	оба	Солтанөни	Инөни	24
Йүрегир	оба	Теке	Анталя	9
Йүрегир	оба	Теке	Күрт	72
Йүрегир	экеран-чылык	Теке	Истанос	—
Йүрегир	экеран-чылык	Теке	Мүкеррем көйи	—
Үрегир	яйла	Трабзон	Күртүн	—

20. ИГДИР

Игдир	экеран-чылык	Аксарай	Аксарай	—
Игдир	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	16
Игдир	оба	Белшәхери	Гөчи	46
Игдир	оба	Бига	Чан	26
Игдир	оба	Жанык	Байрамлы	5
Игдир	оба	Жанык	Бафра	26
Игдир	оба	Эрзурум	Кемах (Гуручай)	12
Игдир	оба	Эрзурум	Келкит	27
Игдир	оба	Эрзурум	Байбургт	37
Игдир	экеран-чылык	Эрзурум	Эрзинжан	—
Игдир	оба	Хамыт	Гараагач	20
Игдир	оба	Хүдәвендигәр	Бурус	13
Игдир	оба	Хүдәвендигәр	Сифрихисар	15
Игдир	оба	Хүдәвендигәр	Көл базары	30
Игдирли	оба	Ичил	Мут	113
Игдир Вейраны	оба	Гарахисары	Барчынлы	9
Игдир	оба	Сахып	—	—
Игдир	оба	Гарахисары	Сандыклы	26
Игдир	оба	Сахып	—	—
Игдир	оба	Гарасы	Маняс	62
Игдир	оба	Кастамоны	Күре	62
Игдир	оба	Кастамоны	Күре	33
Игдир	оба	Кастамоны	Девреканы	19
Куюжак ве	оба	Кастамоны	Дашкөпри	50
Игдирлер	оба	—	(Гуюжак)	—
Баш Игдир	оба	Кастамоны	Дадай	1
Игдир	оба	Кастамоны	Дадай	63
Беги ве Игдир	оба	Кастамоны	Араж	132

Игдир	оба	Кастамоны	Араж	29
Игдир	экеран-чылык	Кайсерийе	Кибар Эзмак	—
Игдир (бейлеки ады Мевлана Гышласы)	оба	Кайсерийе	Гүнийзи	14
Сортук (?) Игдир	оба	Кенгыры	Гуршунлы	176
Игдиржик	оба	Кенгыры	Гуршунлы	56
Игдир	оба	Гожаили	Гарасув	—
Игдир	экеран-чылык	Коня	—	—
Экен Игдир	оба	Коня	Эрегли	—
Игдир	оба	Күтахя	Шейхли	58
Игдир	оба	Малатя	Эргавун	13
Игдир	оба	Сивас	Зиле (Гочдаш)	56
Игдир	оба	Сивас	Артыгабат	49
Игдир	яйла	Теке	—	—
Игдирхисары	оба	Теке	Игдир	163
Игдир	оба	Теке	Галканлы	—
Игдир	оба	Теке	Истанос	21
Игдир	оба	Теке	Муслы	36
Игдир	оба	Теке	Муслы	77
Игдир	оба	Теке	Гаш	64

21. БҮГДҮЗ

Бүгдүз (бейлеки ады Ягшы бег)	оба	Бига	Чан	26
Бүгдүз	оба	Болы	Вейраншәхер	24
Бүгдүз	оба	Болы	Вейраншәхер	23
Бүгдүз	оба	Чорум	Диван Эмлөк	9
Бүгдүз	оба	Дивриги	Зенги	—
Бүгдүз	оба	Хамыт	Ыспарта	15
Бүгдүз	оба	Хамыт	Гараагач	8
Бүгдүз	оба	Хамыт	Ялвач	19
Бүгдүз	оба	Хамыт	Бурдур	51
Бүгдүз	оба	Хүдөвендигер	Сифрихисар	26
Бүгдүз	оба	Кастамоны	Күре	4
Бүгдүз ве Инже				
Сув	оба	Кастамоны	Девреканы	11
Бүгдүз	оба	Кастамоны	Күре	—
Бүгдүз	оба	Кенгыры	Кары базары	48
Бүгдүз	оба	Кенгыры	Галажык	35
Бүгдүз	оба	Кыршәхери	Кыршәхери	77
Бүгдүз	экеран-чылык	Малатя	Эргавун	—
Бүгдүз	оба	Нигде	—	35
Бүгдүз	экеран-чылык	Сивас	Сивас	—

Бүгдүз	оба	Сивас	Артыгабат	15
Бүгдүз (бейлеки ады Гүллүкөй)	оба	Теке	Мүхеррем көйи	40
Бүгдүз	экран-чылык	Теке	Мүхеррем көйи	—

22. ЙЫВА

Йыва	оба	Аксарай	Гочхисар	—
Йыва	оба	Аксарай	Хасан дагы	73
Йыва	оба	Амасы	Эргома	68
Йыва	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	19
Йыва	оба	Болы	Кыбыс (Кипр)	18
Йыва	оба	Бозок	Богазлыян	—
Йыва	оба	Чорум	Диваны Эмлак	11
Йыва	оба	Чорум	Гарахисары Демирли	—
Йыва	экран-чылык	Дивриги	—	—
Йыва	яйла	Хамыт	Эгирдир	—
Йыва	оба	Хамыт	Ялвач	42
Йыва	оба	Кастамоны	Хозяка	31
Йыва	оба	Кенгыры	Гочхисар	106
Йыва	оба	Коня	Эрегли	48
Йыва	оба	Малатя	Гарахисар	20
Йыва	экран-чылык	Малатя	Бехисни	—
Йыва	оба	Сива	—	29
Йыва	оба	Теке	—	—

23. КЫНЫК

Кынык	шәхерче	Адана	—	—
Кынык	оба	Акшәхер	Исхаклы	27
Кынык	оба	Амасы	Дашабат	18
Кынык	оба	Анкара	Бажы	14
Кынык	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	80
вс . . . Кынык	оба	Анкара	Ябанабат	27
Кынык	оба	Анкара	Ябанабат	110
Кыныкөзи	оба	Анкара	Ябанабат	22
Кыныкөзи	оба	Анкара	Муртазаабат	8
Кынык	оба	Анкара	Муртазаабат	24
Кынык	оба	Анкара	Аяш	16
Кынык	оба	Анкара	Чубук (Чыбык)	10
Кынык	оба	Бегшәхери	Кырили	45

Кынык	оба	Бига	Чаң	9
Кынык	оба	Болы	Менген	88
Кынык	оба	Болы	—	—
Диваны Кынык	оба	Болы	Оники диван	3
Кынык	оба	Чорум	Османжык	—
Кынык	оба	Чорум	Чорумлы	20
Кынык	оба	Хамыт	Ырла	24
Кынык	оба	Хамыт	Гөнен	30
Кынык	оба	Хүдөвендигер	Гөнен	11
Кынык	оба	Хүдөвендигер	Сифрихисар	13
Кынык	оба	Хүдөвендигер	Михалыч	27
Кынык	оба	Хүдөвендигер	Гөйнүк	14
Кынык	оба	Хүдөвендигер	Бергама	54
Кынык	оба	Хүдөвендигер	Атранос	24
Кынык	оба	Хүдөвендигер	Ярхисар	6
Кынык	оба	Гарахисары	Шәхерабат	45
		Сахып		
Кынык	оба	Гарахисары	—	23
		Сахып		
Кынык	оба	Гарахисары	Сандыклы	13
		Сахып		
Нысыф Кынык	экин	Гарахисары	Сандыклы	1
	мейданы	Сахып		
Кынык	оба	Гарахисары	Хула	8
		Сахып		
Ёкары Кынык	оба	Гарахисары	Гезевид	13
		Шаркы		
Ашагы Кынык	оба	Гарахисары	Гезевид	9
		Шаркы		
Кынык	оба	Гарасы	Ивринди	25
Кынык	оба	Гарасы	Даш гердек	43
Кынык	оба	Гарасы	Сындыргы	12
Кынык Аланы	экеран- чылык	Гарасы	Сындыргы	—
Кынык	оба	Кастамоны	Деврекани	20
Кынык	оба	Кастамоны	Синоп (Гарасув)	39
Кынык ве Хатун	оба	Кастамоны	Дадай	68
Сарай ве Авчылар				
Кынык (бейлеки				
ады Экин башы)	оба	Кастамоны	Синоп	11
Кыныкжык-Гар- гын (бейлеки				
ады Ил дүзен)	оба	Кенгыры	Кенгыры	64
Кынык	оба	Кенгыры	Гочхисар	70
Севинч Вейраны				
ве Кынык	оба	Кенгыры	Тося	56
Гара Кынык	оба	Кенгыры	Черкеш	229
Багөзи-Вейранжык				
ве Кыныкөзи	оба	Кенгыры	Каргу	60
Кынык (бейлеки				
ады Гараагач)	оба	Гожаили	Кандыры	18

Кынык	оба	Коня	Билвейран	59
Кынык	оба	Коня	Сәхра	40
Кынык	оба	Коня	Сәхра	5
Язы Кынык	оба	Коня	Сәхра	—
Кынык	оба	Коня	Ларенде	—
Яка Кынык	оба	Күтахя	Ёлак	64
Бостан Кынык	оба	Күтахя	Ёлак	11
Кынык	оба	Күтахя	Ёлак	25
Ёкары Кынык	оба	Күтахя	Гальцвейран	20
Аша Кынык	оба	Күтахя	Гальцвейран	10
Кынык	оба	Күтахя	Этригөз	18
Дере Кынык	оба	Күтахя	Этригөз	18
Кынык	оба	Күтахя	Симава	64
Тойжа Кынык	оба	Күтахя	Селинти	24
Кынык	оба	Малатя	Гарахисар	73
Акжа Кынык	оба	Малатя	Әргавун	27
Кынык	экеран-чылык	Малатя	Айвалты	—
Кынык	экеран-чылык	Малатя	Кахта	—
Кынык Гузы	экеран-чылык	Мараш	Зейтун	—
Улы Кынык	оба	Мараш	Хысны Мансур	23
Кичи Кынык	оба	Ментеше	Балат	5
Кынык	оба	Сарыхан	Темүржи	60
Кынык	оба	Сивас	Сивас	18
Кынык Вейраны	экеран-чылык	Сивас	Сивас	—
Кынык	оба	Сивас	Сивас	—
Кынык	оба	Сивас	Сивас	—
Кынык	оба	Сивас	Токат (Капырили)	30
Кынык ве Ак	экеран-чылык	Сивас	Токат	—
Вейран	экеран-чылык	Сивас	Зиле (Мешхедабат)	17
Кынык	оба	Сивас	Зиле (Мешхедабат)	—
Гара Кынык	оба	Теке	Галканшы	61
Кынык	оба	Теке	Гаш	27

ЕР АТЛАРЫ БОЛУП ГЕЛШИНЕ ГӨРӨ ОГУЗ БОЙЛАРЫ

	Боюң ады	XVI асыр	Хәзирки дөвүр ¹
1.	Кайы	94	25
2.	Авшар (Афшар)	86	53
3.	Кынык	81	46 ²
4.	Эймир	71	28
5.	Гаркын	62	34
6.	Байындыр	52	28 ³
7.	Салыр	51	22
8.	Йүрегир	44	9
9.	Чепни	44	36
10.	Игдир	43	14
11.	Баят	43	32
12.	Алаюнтлы	29	1
13.	Кызык	28	21
14.	Языр	28	19
15.	Додурга	24	12
16.	Бегдили	23	9
17.	Бүгдүз	22	6
18.	Чавундур (Чавулдур)	21	17
19.	Йыва	19 (?)	—
20.	Дөгер	20	6
21.	Гарабөлүк (Гараөйли)	8	6
22.	Чарыклы	6	5 ⁴
23.	Печенек	4	10 ⁵
24.	Алкабөлүк (Алкаөйли)	—	— ⁶

¹ Маглуматлар Ичери ишлер министрлигиниң "Түркийәниң илаты пунктларының справочниги" атлы китабына гөрә берилйәр.

² Измире баглы бир посёлок хем шейле атландырылар.

³ Измире баглы бир посёлок хем шейле атландырылар.

⁴ "Чарык" ве "Чарыклар" атлы бирнәче оба бар.

⁵ Шерефли Гочхисарың якынында "Печенекөзи" атлы бир яйла-да бар.

⁶ "Халкаөйли", "Халкаавлы", "Халкаховлы" атлы обалар хем бар.

І. АНАДОЛЫДАКЫ ВЕ СИРИЯДАКЫ ТҮРКМЕН ТАЙПАЛАРЫ БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ СПИСОКЛАР

Анадолыда ве Сирияда яшаян түркмен тайпалары хакында кө бир списоклар бар. Ол списоклардың иң илкинжиси XIV асырда дүзүлендир. Галанлары болса XV, XVII ве XVIII асырлара дегишлидир. Булардан башга-да, XIX асырда Чукур Овада ве Гүнбатар Анадолыда яшаян тайпа-тирелер билен багланышыклы хем бир список бардыр. Китапта шол списоклардан мүмкингадар пейдаланылды. Түркмен тайпаларының тарыхы билен якындан гызыкланянар үчин пейдалы болар диен умыт билен, Кәтип Челебиниң дүзен списогыны асыл болшы ялы, бейлеки списоклардың хем түркче тержимесини ашакда бермеги макул билдик.

Иң илкинжи список XIV асырда язылан "Китабу ижабет ис-саил ила марифет ир-ресаил" атлы китапта душ гелйәр. Бу список XV асырдың биринжи чәрьегинде арадан чыкан (1418 й.) Калкашенди атлы Мүсүрли тарыхчының "Субхул-аша" атлы китабында-да берлиңдир. Калкашенди бу китабында түркменлере дегишли башга-да маглуматлар гетириңдир. Шу себәли ады агзалан тарыхчының списогыны эсас алдык ве "Китабы ижабет ис-саил ила марифет ир-ресаил" китабындакы списокдан хем пейдаланып, кө бир дүзедишлер гириздик.

А. ИҢ ИЛКИНЖИ СПИСОК (XIV АСЫР)

"Эт-Тескиф" эсеринде белленилиши ялы¹, түркмен тайпаларының өрән аз санлысына Гүндогар үлкелериниң бейиклерине иберилен хатлар ялы хат язылыңдыр. Олардың галанларына болса "Театиш — шерифе" сөзи язылыңдыр. Шейлеликте, оlara иберилен мөхүм язгыларда дине "Шерифе" сөзи душ гелйәр.

1) Түркменлерден Мырат Хожа². Муна "Эс-сами" дийлиң язылмандыр. Дине ады гөркезилйәр.

2) Боздоган оглуның егени Бейик Бакиш (Бегиш?). Муна "Эс-сами" дийлиң язылмандыр. Дине ады языляр³.

¹ Бу йитен бир эсер болуп, онуң Мамлюк дөвлет диванындан Мамлюк эмирлерине, казылара ве бейлеки дөвлет гуллуқчыларына, хөкүмдарлара, түркмен ве арап эмирлерине язылмалы язгыларда нәхили титуллар уланылмалыдыгы догрусында, озалы билен, дөвлет ёлбашчыларына маглумат бермек максады билен язылан бир китапдыгы беллидир.

² Биҙиң пикиримизче, ол гарагоюнлылардан болан Мосул хәкими Берди хожалыр. Йөне башга бириниң болмагы-да әхтималдыр.

³ "Ижабет ис-саил ..." китабында (47-нжи япрак) Бакишиң (Бегишиң) Харпутын (Харбертин) хәкимдиги айдылар.

3) Зейнул-Мүлк Боздоган. Муңа-да "Эс-сами" дийлип язылмандыр. Дине ады язылар. Йөне онуң адының өнүнден "Түндогар үлкелериндә-ки Түркмен бейиги" дийиш гөркезилйәр¹.

4) Бозоклулар. Түркмен Инал оглы Алы бу тайнадандыр. "Эс-сами" дийлип язылмандыр. Йөргүнли ады гөркезилйәр.

5) Алышар оглы Якуш. Мунда ады ве "Эс-сами" дийлип гөркезилйәр. "Эт-тескифде" айдылышына гөрә, 741-нжи (1340 – 1341) йылда Казы Насреддин бин эн-Насайы оңа (ягны Алышар оглы Яку-ба) шейле гөрнүште хат язындыр².

6) Дөгер Селим³. Ады ве "Эс-сами"⁴ сөзи язылар.

Сирия (Шам) себитлериндәки түркменлер хакындакы маглумат-ларың хем "Эт-Тескиф" китабындан алнандыгыны ныптамак герек. Бу китапта түркмен беглериниң хич бириси үчин "таэт"⁵ сөзи уланыл-мандыр. Эгер олар бир хат язылмалы болаян ягдайында-да, тайналар-иберилең әхли язгыларда хөкманы суратда "шериф"⁶ сөзи уланындыр.

Ашакдакы тайналар түркменлере дегишли хасан әдилйәр.

1) Бозоклар. Дулкадыр оглуның тайнасы. Ёкарда ады тутулан Инал огуллары хем шулардандыр.

2) Үчоклар. Ремезан огуллары ве өзерлилер.⁷

3) Овшарлар. Булар халач түркменлеридир.

4) Дөгерлер.⁸ Булар Дөгер Селимиң неслиндендир.

5) Харбендилер.⁹ Булар Мустафаның неслиндендир.

¹ "Ижабет ис-саил ..." китабында "Зейнетдин ибн Боздоган" дийлип гөркезилйәр ве болмалысы-да шейледир. Боздоган огулларының XIV асырда Мосул билең Мардиниң арасында яшан бир машгала боландыгы беллидир. Бу машгала сонра Сивас — Кайсери хөкүмдары Кады Бурханеддиниң гуллуғында боляр

² "Ижабет ис-саил ..." китабында 772-нжи (1370-1371) йыл дийлең сене гөркезилйәр. Алышар оглы Якуш хакында хич хили тарыхы маглумат билмейәрис. Йөне Бозокда (әсасан Ёзгат себитлеринде) Гызыл Гожала баглы алышарлы атлы бир тайна бар, хәзир шейле ат билең бирнөче оба душ гелийәр. (Түркийәниң илатлы пунктларының справочниги, I, с. 5).

³ Текстде "Селим ед-Дулгери". "Ижабет ис-саил ..." китабында "Селим ед-Дөгер" дийлип догры гөркезилйәр.

⁴ "Эс-сами" сөзи "улы, бейик" маныларыны берйән бир хорматлы атдыр.

⁵ "Таэт" сөзи "Алланың буйрукларыны амал этмек ве буйрукларына гаршы болмазлык" диен маныны берйәр.

⁶ "Шериф" сөзи "хорматлы", "абрайлы" маныларыны берйәр.

⁷ Текстде: әл-Эмрийе. "Ижабет ис-саилде ...": әл-Эхерийе. Бу адың догры айдылышы "әл-өзерийе (өзерлилер)" болмалыдыр.

⁸ Текстде: әл-Дулгерийе. "Ижабет ис-саил ..." китабында: әл-Докерийе. 1440-нжи йылдан өң язылан бир хатлар йыгындысында Дөгерлериң Жаберден Ажлуна гелендиклери ве бу дөвүрлерде Селимиң атгыгы Дымышк Хожаның оглы Гара (?) Алының Ажлуның хәкими боландыгы айдылар.

⁹ "Ижабет ис-саил ..." китабында: Мустафа Хажы.

- 6) Агач-эрилер.
- 7) Варсак(лар). Булар Тарсус түркменлеридир.
- 8) Кыныклар.
- 9) Байындырлар. Булар кыныклардандыр.¹
- 10) Бегдилилер.² Ташбун (Дашгын) огуллары бу тайпаның кет-худасыдыр.
- 11) Баятлар.

"Тескиф" атлы китапта: "Түркменлер өрэн көп тайпа болуп, бу ерде оларың хеммеси хакында айтмак мүмкин дэлдир" дийилийэр.³

Б. ХАЛЫЛ ЗАХИРИНИҢ СПИСОҒЫ (XV асырың биринжи ярымы)

"Соңра Газзеден Диярбекире ченли болан себитлердәки түркменлер хакында мағлумат бериңдим. Бу түркменлер ашакдакы тайпалардан ыбарадыр.

- 1) Кут беги огуллары.⁴
- 2) Көпек огуллары.
- 3) Сакалсыз огуллары.
- 4) Дулгадыр огуллары (Ибн Дулгадыр).
- 5) Рамазан огуллары.
- 6) Өзерлилер.
- 7) Бегдилилер.
- 8) Баятлар.⁵
- 9) Бозжалылар.⁶
- 10) Марашлылар(?).⁷

¹ Текстде: "Олар эн-Накибийедендир". "Ижабет эс-саилде": "Олар кыныкыйедендир (кыныклардандыр)". Башгача айдыланда, XIV асырда байындырларың кыныклара табын боландыклары айдылар. Хакыкатдан-да, шол дөвүрлерде эсасы көпүлүги Чукур Овада яшаян кыныкларың гүйчли бир билелешиги эмеле гетирендигини билйәрис | . . . с. 369-371|

² Текстде: эл-бекрилийе. "Ижабет ис-саилде": эл-Бекдилиийе.

³ "Субхул-аша", VII, с. 281-282; "Кытабу ижабет ис-саил", с. 47.

⁴ Текстде: ибн Кутлу бег. Бу хем акгоюнлылары аңлатмак билен, догрусы болуп билер. Чүнки, Гара Йүлүк Османың в бейлеки акгоюнлы беглериң (Ахмет хем-де Пир Алы ве бейлеки беглер) какасы Кутлу бегдир. Йөне бу мағлумат шол дөвүр үчин ол диен ынандырыжы дэлдир.

⁵ Текстде: Базатийе. Эмма мунуң догрусының "Баятийе (баятлар)" болмалыдыгы шүбхесиздир.

⁶ Текстде хут шу түркче гөрнүши язылыпдыр.

⁷ Текстде: эл-Марашкулар. "Марашлылар" гөрнүшинде дүзедиш гириздик. Йөне башги ерлерде шейле тайпаның адына габат гелинмеди.

- 11) Үрегирлилер.¹
- 12) Үч облы (оклы).
- 13) Боз охлы (оклы).
- 14) Иналлылар.
- 15) Харбенделилер.
- 16) Гүндизлилер.²
- 17) Кыныклар.³

Ады агзалан тайпалар хем бирнәче обалара айрылар. Буларын хеммесинден дүзүлен эсерлеринң саны 180000 атлыдыр. [416, с. 105].

В. КЭТИП ЧЕЛЕБИНИҢ СПИСОГЫ (XVII АСЫРЫҢ ОРТАЛАРЫ)

Османлы дәвлетинң ылым дүнйәсининң ин мешхурларының бири болан Кәтип Челеби хем "Жаханнама" атлы географик эсеринде гадымы ве соңкы дөврүң Халап түркменлерине дегишли бир список бериңдир. Бу список болшы ялы берйәрис. [330, с. 593].

"Ол вагтлар Халап түркменлери 8 тайнадан ыбаратды:

- 1) Зулкадрийе (Дулкадырлы). Элбистанда яшайрлар.
- 2) Өзерийе (өзерлилер). Давуд ибн Өзер тошарындан. Мисисаде (Мисисде)⁴ яшайрлар.
- 3) Зекерийе (Дөгерийе-Дөгерлер). Салим-Зекери (Дөгери) тошарындан. Чакатда яшайрлар.⁵
- 4) Ремазан огулары. Аданада яшайрлар.
- 5) Авшарийе (Авшарлар). Билад-и Жаберде яшайрлар.⁶
- 6) Варсак. Тарсусда яшайрлар.
- 7) Баядийе (Баятлар) ве
- 8) Көбекийе (Көнеклилер) захир-и Халапда (Халабын төверегинде) отурярдылар. Йөне бу атлар соңра үйтгеди. Олар шу ашакдакылардыр:

¹ Текстде: эл-Эракийе. Мунуң үрегирлердигине шүбхәмиз ёкдур. Үрегир, йүрегир, мәлим болшы ялы, огуз бойларындан биридир.

² Текстде: эл-Кендуллийе.

³ Текстде: эл-Канжаллийе.

⁴ Өзерлилер, өңде белләп гечишимиз ялы, Дөртел, Паяс ве Эрзин себитлеринде отурярлар.

⁵ Дөгерлеринң Жаберде отурандыкларыны ятладышдык.

⁶ Авшарларынң Ракка ерлешдирилмезинден өң (XVII асырын ахырлары) Жаберде яшандыклары хакындакы мағлумат догры дәлдир.

- 1) Таифеи Пехливан оглы.
- 2) Таифеи баят.
- 3) Таифеи кажар.
- 4) Таифеи авшар. Булар Режен огулларыдыр.¹
- 5) Таифеи эймир.
- 6) Таифеи көчекли.²
- 7) Таифеи жерид Сил-Сунур.³
- 8) Таифеи абалы [226, с. 69; 78; 325, с. 63, 66].
- 9) Таифеи өрдекли.⁴
- 10) Таифеи гарагоюнлы.⁵
- 11) Таифеи акгоюнлы.⁶

Г. СЫЯХАТЧЫ НИЭБУХРУҢ СПИСОГЫ (1764-нжи йыл)

Түркмен тайпалары барада европалы сыяхатчыларың эсерлеринде хем кәбир списоклар бар. Мәлим болшы ялы, бу списокларың иң иркиси мешхур сыяхатчы Ниэбухруң китабындакы списокдыр. Ниэбухр бу списокы 1764-нжы йылда Халаңда яшаян П. Русселден алыпдыр [407, с.336-338; 406, с.480-481].

1) Бегдили:	: 1200 өй. Бу чадыр диймекдир. Булар Урфа төвереклеринде яшаярлар.
2) Мехмеленли	: 500 чадыр.
3) Байындыр	: 300 чадыр. Буларың икиси-де Урфа хәкминияң гарамагындакы ерлерде яшаярлар.
4) Пәхливанлы	: 15000 чадыр. Сивас — Анкара аралыгында яшаярлар.
5) Көчекли	: 10000 чадыр. Сивас — Анкара аралыгында яшаярлар (Көчеклилерияң чадырларының саны улалдылып берлендир дийип пикир эдйәрис. Умуман, тайпаларың чадырларының саны билен багланышыкы берилиән маглуматлар такмыныдыр).

¹ Бу тайпалар хакында хас өң маглумат беришдик.

² Боз Улусының дулкадырлы топарындан.

³ Бу тайпа хакында ёкардакылар бакың.

⁴ Анадолыда шейле атлы тайпа душ гелинмеди. Йөне Эйранда яшаян түркменлерин обаларының биринияң ады өрдеклидир.

⁵ Халаң түркменлеринин арасында душ гелмейәр.

⁶ Халаң түркменлеринин арасында душ гелмейәр.

- 6) Авшар : 500 чадыр.
 7) Жерид : 500 чадыр.
 8) Лек : 1000 чадыр.
 9) Беберли¹ : 1000 чадыр.
 10) Акжа гоюнлы : 500 чадыр.

Бу соңкы 5 тайпа (авшар, жерид, лек, беберли, акжа гоюнлы) Сивас — Анкара аралыгында яшаярлар.

- 11) Шам баяды : 500 чадыр. Сивас — Анкара аралыгында яшаяр.
 12) Барак² : 1000 чадыр. Язына Сивасда, гышына Зорда яшаярлар (*Сыхатчы бу ериң ниредедигини билмейэндигини айдыр. Гүррүңи эдилйән ер эп-эсли узакда болуп, онуң ады Дейр Зор болмалыдыр*).
 13) Чагырганлы [313, с. 177-178] : 200 чадыр. Язына Сивасың якындарында, гышына Зорда яшаярлар.
 14) Рейханлы³ : 200 чадыр. Язына Сивасда, гышына Халап себитлеринде яшаярлар.
 15) Кулук (?)⁴ : 2000 чадыр. Язына Сивасда, гышына Халап себитлеринде яшаярлар.
 16) Дадлы⁵ : 200 чадыр. Гышына Аданының төверегинде, язына хем Кайсери себитлеринде отурырлар.
 17) Улашлыг : 200 чадыр. Язына Кайсери себитлеринде, гышына Урфа беглербегили топракларында яшаярлар.
 18) Жажалы⁶ : 200 чадыр. Халап себитлеринде яшаярлар.
 19) Кызык⁷ : 1000 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар.
 20) Деде каркын⁸ : 2000 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар.
 21) Кабалы : 1000 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар.
 22) Гарагоюнлы : 1000 чадыр. Шам себитлеринде яшаярлар.
 23) Соңулар : 500 чадыр. Шам себитлеринде яшаярлар.
 24) Кулунжуглы : 500 чадыр. Шам себитлеринде яшаярлар.

¹ Шейле ады гөтерйән тайпа душ гелинмеди. Белки, бахадырлы болуп билер? Йөне олар хем көңлүк дәлдирлер.

² Текстде: ярак.

³ Хәзирки Рейханлы посёлагы бу тайпаның адыны гөтерйәр. Аслында бу Халап баятларының бир обасыды. Баятларың бейлеки бирнөче обалары Рейханла бирлешин, оны гүйчли бир меркез халына гетирчи.

⁴ Текстде шейле атландырылар. Белки, бу кыныкдыр.

⁵ Шейле тайпа душ гелинмеди.

⁶ Бу дулкадырлының Боз Улусындакы жежели тайпасы болса герек. Йөне чадырларының саны өсдүрилип гөркезилендир дийин никир эдйәрис.

⁷ Текстде: кызык. Бу ерде гөркезилен 200 чадыр дине чарва кызыклара дегишли болуп билер.

⁸ Мешхур Дәде Гаркының адыны гөтерйәр. XIX асырда Айдың себитлеринде шейле атлы бир тайпа барды. Белки, бу оларың гүнбатара гөчүп гелен бир топарыдыр. Ашакда йөрүклер хақындакы списога середин. Йөне чадырларының саны хақындакы маглумат уалдылың гөркезилендир.

- 25) Пүрнек¹ : 500 чадыр. Сивас себитлеринде яшаярлар.
- 26) Илбегли : 500 чадыр. Сивас себитлеринде яшаярлар.
: 12000 чадыр. Анкара себитлеринде яшаярлар.
: 2000 чадыр. Буларың ярысы Сивас веляатында,
ярысы-да Халап себитлеринде яшаярлар. Йөне,
ёкарда белленип гечилиши ялы, бу ики илбегли
(ягны, Сивас ве Мараш) тайпаларының дине атлары
мензешдир.
: 500 чадыр. Кайсери себитлеринде яшаярлар.
Хэзирки вагтда оlara гаража-күрт дийилйэр. Ар-
хив документлеринде Боз Улус түркменлеринин ин
эхмиемли тайпаларындан бири хөкмүнде йыгы-
йыгыдан ады агзальр.
- 27) Гаража Керд : 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем, Шам себит-
леринде яшаярлар.
- 28) Шерефли² : 1000 чадыр. Сирияда, Шам себитлеринде яшаяр-
лар.
- 29) Аялы : 200 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам веляатында
яшаярлар.
- 30) Кычлы(?) : 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам веляатында
яшаярлар.
- 31) Эймир : 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам веляатында
яшаярлар.
- 32) Тахтемүрли : 2000 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам веляатында
яшаярлар.
: 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам веляатында
яшаярлар. Архив документлеринде "Ток-темүрли"
ады билен душ гелйэр. 1691-нжи йылда Хумус
санжагына ерлешдирилен тайпалардан биридик.
- 33) Саражалар³ : 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам веляатында
яшаярлар.
- 34) Гейикли : 2000 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам веляатында
яшаярлар.
- 35) Иззетдинли : 500 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам веляатында
яшаярлар.
- 36) Озерли(?) : 1000 чадыр. Сирияда, эсасан хем Шам веляатында
яшаярлар.
- 37) Муса Бегли : 500 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар.
- 38) Дитимли⁴ : 3000 чадыр. Антеп себитлеринде яшаярлар.

¹ Бу Боз Улус арасындакы пүрнек тайнасыдыр. Йөне бу ерде 1200 чадыр дийилип берлен сан, бизиң пикиримизче, улалдылын гөркезилендик.

² Бу Боз Улусың Шерефли обасыдыр. Мундан башга-да, 1691-нжи йылда Хамус санжагына ерлешдирилен Көсе оглы шерефли тайнасы бардыр. [325, с.64-65].

³ Шейле тайна душ гелинмеди. Белки, сарыжалар тайнасы назара алынандыр.

⁴ Шейле ады гөтерйән тайна душ гелинмеди.

Д. В. ЛАНГЛОИСИҢ ЧУКУР ОВАДАКЫ ТАЙПАЛАРА ДЕГИШЛИ СПИСОГЫ (1857-нжи ЫЫЛ) [315, С. 21]

Тарсус

Ады	илаты	гойны	гечиси	сыгры	дүеси
1) Менеменжи:	3.000 өй	80.000	20.000	18000	2000
2) Текели:	600 өй	8000	25000	2400	400
3) Сортан ве Күчи оглы ¹ :	500 чадыр	4000	8000	1500	350
4) Гара кахялы:	700 чадыр	50.000	6000	4100	1000
5) Тор оглы:	300 өй	800	2000	1000	200
6) Бахшиш ве					
7) Хажы Хасан оглы:	300 өй	500	4500	2000	150
8) Гара текели:	150 өй	4000	40000	500	100
9) Пуран ве Муста- фа бег ² :	200 чадыр	6000	5000	500	300
10) Калавунлы:	30 өй	500	500	1500	475

Адана

11) Гара хажылы:	500 өй	3000	5000	3500	300
12) Дундарлы:	200 чадыр	7500	3000	1000	150
13) Жери:	1200 чадыр	37500	3500	25000	1800
14) Сыркынтылы оглы:	800 чадыр	30000	5000	1800	1000
15) Керим оглы ³ :	2500 чадыр	40000	4000	20000	2000
16) Карынтылы:	100 чадыр	4000	4000	2000	150
17) Козан оглы ⁴ :	500 өй	7000	5500	2500	50

¹ Текстде: Сартан эт Куджуоглу. Бу тайпа хакында хәзире ченли элимизде хич хили маглумат ёк.

² Бу тайпа хакында анык маглумат ёк.

³ Керим огулларының Боздоганларын бой беги машгаласы боландыгы мәлимдир. Маглуматда гөркезилен 25000 чадыр бу машгаланың табынлыгындакы боздоганлара дегишли болуп, бейлеки боздоган тайпаларындан айрыт этмек үчин, олара Күтүк боздоган дийилияр. Күтүк боздоганларын аглаба көплүги я-да әхмиетли бир топары Йүрегил (Үрегир) яйласында ерлешиндирлер.

⁴ Ине, хениз-хенизлер хем айдымларында "овазасы белент" дийлип тарып эдилён дерегелерине дегишли топарын илаты ве мал байлыгы. Бу маглуматлардан гөрнүши ялы, хер өе 14 гоюн, 11 гечи ве 5 сыгыр дүшйәр. Бу адамларын көпүсинин экин ерлеринин болмандыгы, боланларының хем ерлеринин азлыгы ве даглык ерде ерлешендиги үчин әхмиетсиздиги азара алынса, бейлеки чешмелерин хем тассыклайшы ялы, оларын дийсең ёксул ынсанлар боландыкларына гөз етирмөк мүмкиндр. Мундан 15-20 йыл озал хем оларын мадды ягдайлары өверлик дөдди. Бу маглуматлардан Козан огулларының-да нә дережеде барлыклы машгала боландыгы хакында бир нетиже чыкарын болар.

18) Боз доган [324, с.389-393]:	1400	40000	40000	20000	3000
19) Тежирли ¹ :	1200				
	чадыр	30000	40000	21000	100
20) Фарсак ² :	800 чадыр	20000	40000	9500	750

Е. ЧАКЫР ОГЛУНЫҢ ГҮНБАТАР АНАДОЛЫДАКЫ ЙӨРҮК ТАЙПАЛАРЫНА ДЕГИШЛИ СПИСОГЫ (XIX АСЫРЫҢ ИКИНЖИ ЯРЫМЫ)³

- 1) Ахметли *Бир бөлеги Кулада бир бөлеги-де Бурса дегишли Симавда яшайр.*
- 2) Алтчы *Атталада отурярлар, яшаян ерлери Ат Алана ченли узаляр.*
- 3) Анамаслы⁴ *Демирчи этрабында яшайрлар. Булар 5 чадыр ве 70 өйден ыбаратдыр. 10000 доварлары бар. 15000 куруш (пул бирлиги -- терж.) салгыт төлейрлер.*
- 4) Аранлы⁵ *Салихлиниң төверегинде яшамак билен, Бурса велаятына ченли барып етйәр.*
- 5) Чакал *Сарухан санжагында яшайрлар.*
- 6) Чарык *Кулада отурярлар.*
- 7) Фарсак *Айдың велаятының хемме ерине яйрандырлар⁶. Бу 1200 машгаладан ыбарат, өрән гурплы ве көплүк тайпадыр.*

¹ Текстде: тажирлу. Бирнөче архив чешмелеринде-де шейле атландырылар. Эмма йөргүнли шёкили тежирлидиыр.

² Бу гүнки Чукур овалылар-да шейле атландырярлар. Көне чешмелерде оларың ады "варсак" дейлип язылар. Оларың Эйрана гөченлериниң шыгырларына я-да айдымларына "варсагы" дейлинидиыр. Эмма Чукур Овада ве даглардакы Фарсак обаларында бу сөз (ягны варсагы) билинмейяр.

³ Измирли, рум асыллы Чакыр оглы XIX асырың икинжи ярымында гүнбатар Анадо-лыда яшаян тайналардан бирнөчесиниң атларыны ве отурян ерлерини өз ичине алян бир списогы Атинада бир журналда нешир этдиринидиыр. Инлис этнографы ве фольк-лорчысы Ф. Хаслук хем түркменлере дегишли бейлеки списоклар билен бирликде, Чакыр оглуның дүзен списогыны-да ёкарда ятланын гечилен китабына [349, с.475-477] гиризинидиыр. Биз хем бу списогы Хаслукуың китабындан алдык. Йөне Хаслукуың була-рың хеммесини сүнни болмаян тайналар хөкмүнде гөркездеги асла догры дәлдир.

⁴ Бу Дулкадыр илине баглы улы анамаслы (башга бир ады гаражалы) тайнасының бир обасы я-да бир топары болун билер.

⁵ Буларың хем аслында XVII асырда я-да хас соңра гүнбатара гелен түркменлерден болмагы әхтималдыр. Тайпаның ады-да түрк асыллы бир шахсың адындан гелин чыкандыр.

⁶ Бу ере Чукур Овадан гелинидиырлар.

- 8) Гөк Мусалы Булар Демирчи этрабының Инжиклер обасының төверегинде яшайрлар. 50 чадырдан ве 50 өйден ыбаратдырлар.
- 9) Иватлы Каментин(?) төверегинде яшайрлар. 22 өйлүдир.
- 10) Гажар¹ Селгеде ве Ала шәхерде яшайрлар ве гүнортада Назиллә ченли барып етйәр. Гажарлар көплүк ве әхмиемли бир тайпадыр. Бу тайпа кула гажары, келеш гажары ве ова гажары диен голлара бөлүнйәр. Вамбери селге гажары хем булара гошяр.
- 11) Гара теккели² Измириң төверегинде гышлайрлар.
- 12) Хорзум³ Айдың ве Бурса веляятларында яшайрлар.
- 13) Гызыл гечили⁴ Селинти (Кула) пунктуның Пынар обасында яшайрлар. Булар 800 өйлүдир. 60000 доварлары болуп, 60000 куруш салгыт төлейәрлер.
- 14) Манавлы Ала шәхерде, Салихлиде ве Бурса веляатында яшайрлар.
- 15) Наринжели Кула этрабында ве Деңизлиниң ёкарсында Омур Бала дагының этеклеринде яшайрлар.
- 16) Сарач Ушак билен Эшме аралыгында яшайрлар.
- 17) Сары теккели⁵ Назилли билен Деңизлиниң аралыгында ве Бурса веляатында яшайрлар.
- 18) Шебидли Кула этрабында яшаян 60 өйли тайпадыр.
- 19) Шейбли Булар гышына Улы Борлуда, язына Афен Гара Хисарында яшайрлар. Булар 10 оба айрылар. Арпат Шейбли, Кысат Шейбли, Хажы Шейхли. Олар 70-80 чадырлы ве 200 өйлүдир. 15000 куруш салгыт төлейәрлер.
- 20) Ягжы Бедирли Сомада ве Бурса веляатында яшайрлар.

Айдың веляатының гүнорта-гүнбатырында ве бейлеки ерлеринде яшаян тайпалар

- 21) Абдал Улы Борлуда ве башга ерлерде яшайрлар.
- 22) Акдаглы Нәзилли төвереклеринде яшайрлар.
- 23) Ак гозалы
- 24) Алажа гоюнлы Коня ченли аралыкда яшайрлар.

¹ Бу гажарлар, асында, Халап түркменлерине дегишли бир тайпадыр [190].

² Догрусы гара текели болмалыдыр.

³ Хорзум (Харизмден). Буларың бир бөлеги Чукур Ова гөчүн гелиң, мундан элли йыл озал олар Аладагда Бинбогада яйла чыкардылар [324, с.37, 39, 341, 342].

⁴ Аслы Ментешели болан гызыл гечилилериң улы бир тоңары соңкы заманларда Бурсаның Улудаг себитлеринде яшайрдылар.

⁵ Догрусы гара текели.

- 25) Аллах-Абели *Сарухан санжагында яшаярлар.*
 26) Бейликли
 27) Бойны инжели¹
 28) Бурхан *Бурса велятында-да яшаярлар.*
 29) Чамбар *Айдың ве Бурса велятларында отурярлар.*
 30) Ченини *өрән әхмиемли бир тайпа болуп, Айдың веляты-ның әхли еринде яшаярлар.*
 31) Читми²
 32) Деде Каркынлы³ *Сарухан санжагында яшаярлар.*
 33) Дерижи *Айдың ве Бурса велятларында яшаярлар.*
 34) Досути Араблы
 35) Эски йөрүк
 36) Эшпек
 37) Гейгел
 38) Геринисли *Назиллиден Мугла ченли болан аралыкда яшаярлар.*
 39) Гөшчи(?) *Назиллиде яшаярлар.*
 40) Хармандалы⁴
 41) Хутал
 42) Гөзел Бейли *Назилли төверегинде яшаярлар.*
 43) Игнечи *Сарухан санжагында яшаярлар*
 44) Имир Харижи⁵ *Сарухан санжагында отурярлар.*
 45) Жерид (ириц)⁶ *Назиллиниң якындларында яшаярлар.*
 46) Гара Фак оглы *Айдың ве Бурса велятларында яшаярлар.*
 47) Гараманлы *Назиллиден Спарта ченли аралыкда яшаярлар.*
 48) Гара ягжылы
 49) Көселер *Назиллиде яшаярлар.*
 50) Кылаз
 51) Киртиш
 52) Кыслилерли *Сарухан санжагында яшаярлар.*
 53) Гызыл ышыклы *Булар хем Барса велятында яшаярлар.*
 54) Гожабейли *Айдың ве Бурса велятларында яшаярлар.*
 55) Мусарлары *Сарухан санжагында яшаярлар.*
 56) Музан *Бурса велятында яшаярлар.*
 57) Омурлы

¹ Бу Боз Улуса баглы тайналардан биридик. Бойны инжелиден бир топар элли йыл озал Ичилде яшаярдылар [324, с.512].

² Булар Ченниден гелйән болса герек.

³ Бу Ниэбухрун списогында Антенде яшаяндыклары айдыян Дәде Гаркын тайпасыдыр. Йөне, гүнбатара Дәде Гаркын тайпасының хеммеси гөчүими я-да бир бөлсиги диен меселе хениз аныкланмады.

⁴ Бу харбенделилерин гүнбатара гөч эден бир бөлегидир.

⁵ Текстде: имир-хариги.

⁶ Гүнбатара гөчен Боз Улус жеридлеринин бир бөлегидир.

58) Рахман

59) Сагатчы (Сачы) Гаралы *Вамбериниң маглуматына гөрә Назилли төверегинде яшаярлар.*

60) Сары гечили

61) Даш өйли

62) Теккели¹

Назиллиде яшаярлар.

63) Теражы²

64) Ятаганлы

Гарагажың акынларында яшаярлар.

65) Елалды

¹ Текели болмалы. Текели Анталя диймеклиги аңладяр. Чүнки, Анталя себитлери гечен асыра ченли "Текели" дийлип атландырыларды.

² Белки, тережидир.

II. ЭЙРАНДА ЯШАЯН ТҮРКМЕН АСЫЛЛЫ ТАЙПАЛАР БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ СПИСОКЛАР

Эйранда яшаян түрки асыллы тайпалар алымларың үнсүни айратын өзүне чекип билжек хусусыетлере эдир. Чүнки, бу тайпалар XV асырдан XX асырың биринжи чәръегиниң ахырына ченли Эйраны эдара эден дөвлетлериң эсасы харбы гүйжүни дүзүңдирлер. Дине биринден башга ханеданларың хеммеси-де бу тайпалардан гелип чыкыңдыр.

XIX асырда Эйранда яшаян тайпалар гадымдан гелйән бой гурлушларыны унудыңдырлар. Оларың бир топарының дөрәнине кән вагт гечмәндир бир топары болса тәзе атлар алыңдыр. Галан бөлеги-де өзбашдак бир тайпа шекилини алыңдыр. Шоңа гөрә-де, тайпалар билен багланышыклы бирнәче меселелериң чөзгүдини тапмак үчин, XVI асырда хут шу юртда яшаян тайпалара дегишли эсасы маглуматлар билен танышмак зерурдыр.

XIX асырда Эйрана сыяхат эден европалы сыяхатчылар бу юртдакы тайпалар барада маглумат бериңдирлер. Хатда ол сыяхатчыларың кәбирлери бу тайпалар барада списоклар хем дүзүңдирлер. Европалы сыяхатчылардан Дуңре өз списогыны оларың дил айратынлыгына гөрә дүзүңдир. Лади Шел болса бу меселеде оларың яшаян территориясындан угур алыңдыр. Йөне Лади Шел оларың дил айратынлыкларыны хем үнсден дүшүрмәндир. Сыяхатчыларың тайпалар хақында берен маглуматларының чешмеси хақында айдыланда болса, оларың Эйраның тайярлыклы адамларындан алнандыгы беллидир.

Дуңре списогына гиризен әхли тайпалары харбы тайпалар хөкмүнде суратландыряр. Чүнки, бу тайпалар, ёкарда белленип гечилиши ялы, Эйран гошунының эсасы өзени болуп дурярдь. Дуңрәниң беллемегине гөрә, харбы гүйжи дүзйән тайпаларың ин батыры көплүги түрки дилде геплейән эсерлер болуп, олар дөрт голдан ыбарат гошуның бир голуны эмеле гетириңдирлер [321, с.455].

A. ДУПРӘНИҢ СПИСОГЫ

Түрки дилде геплейән тайпалар (XIX асырың башлары)

- 1) Афшар
- 2) Гажар
- 3) Мукаддем
- 4) Думбели (дүмбүли)

- 5) Түркмен
- 6) Кенгерли
- 7) Талыш
- 8) Гарачорлы
- 9) Шахдуллы
- 10) Гарагөзли
- 11) Айналлы
- 12) Баят
- 13) Бегдили
- 14) Куртбече
- 15) Түрк мафи
- 16) Кажавенд
- 17) Абдулмелики
- 18) Рахымлы
- 19) Парс — меданлы
- 20) Насыр — бахарлы
- 21) Муганлы
- 22) Хұдабендели
- 23) Хажылар
- 24) Шахсевен
- 25) Эмранлы
- 26) Гара хамзалы
- 27) Эмварлы
- 28) Устажалы
- 29) Сарыжалы
- 30) Хан — чонанлы
- 31) Живаншир
- 32) Гоюнлы
- 33) Желайыр
- 34) Халач
- 35) Садлы
- 36) Булверди
- 37) Кашкай
- 38) Гурт
- 39) Ажырлы

1. Авшар

а -	Азербайжанда ве эсасан хем Урмийе себитлеринде яшаярлар. Касымлы ве арашлы дийлиш атландырылян ики шаха бөлүнйәрлер. Бирнәче обалардан ыбарат болуп, олар шу ашакдакылардыр: Карачлы, Ымамлы, Давудлы, Хайдарлы, Ёрганлы, Усаллы (Усалы), Гылычлы, Ганы Бегли, Хасансалы, Килели, Еберла, Тутмаклы, Адаклы, Кухгуели, Гарахасанлы, Алабекли, Терзили, Шах Буранлы	25000 киши
б -	Хамседе, ягны Гызылөзениң кенарларындан Солтанийе ве Сайынгала ченли узалыш гедйән Зенжан топракларында . . .	10000 киши
в -	Казвиниң төверегинде ве эсасан Чал хемде Хуар (Хиаре) себитлеринде	500 киши
г -	Хемедан төвереклеринде	7000 киши
д -	Тәхрани хем өз ичине алян Рей топракларында	7000 киши
е -	Хузыстандакы Шиштерин якынларында . . .	10000 киши
ё -	Керманда	6000 киши
ж -	Хорасанда	8000 киши
з -	Парсда	5000 киши
и -	Мазендаранда	5000 киши
	Жеми	88000¹ киши

2. Гажар (Гачар)

Гажар тайпасы ёкарыбаш ве ашагабаш диен ики топара бөлүнйәр. Хәзирки Эйран шалары шу тайпадандырлар. Фетх Алы ша бу тайпаның кетхудасыдыр. Гажарлар ол диен көплүк дөлдирлер. Ёкары дережелери эелейән йигитлер ве бай ынсанлар ялы, гажарлар-да бейлеки тайналар ве халклар тарапындан сөйүлмейәр. Гажар тайпасының ёкарда ады агзалан топарлары

¹ Бу ерде ве мундан сонра берлен маглуматлара аялларың ве чагаларың саны түр мейәр.

шу обаларда яшайрлар: Каваллы¹, Девели (Дүели — терж.) Кикали, Дабанлы, Сучанлы, Керли, Изетдинли [384].

а -	Мазендаранда ве Тәхранда	1800 киши
б -	Хорасанда ве Мервде	500 киши
в -	Ереванда	500 киши
г -	Генжеде	1000 киши
	Жеми . . .	3800 киши

Гажарлардан бир тонар өз тайпаларындан айрылып, афшарлара гошулыпдыр ве олар гажар-афшар дийлип атландырылар. Олар Мазендаранда ве Ереванда яшайрлар.

3. Мукаддем

Мерагада юрт тутунярлар. Мукаддемле-
риң кетхудасы Азербайжаның беглербеги **такмынан**
Ахмет хандыр **5000 киши**

4. Думбели²

Азербайжаның гүнбатарында ве Хой билен Селмасың якынларында яшайрлар. Кетху-далары Жафаркулы хандыр. Ол өңки Хой валиси (хәкими — терж.) болуп, 1806-нжы йылда Фетх Алы ша гаршы гозгалаң эдйәр. Илат саны 1200 машгала голайдыр.

¹ Догрусы Кованлыдыр. Кәте "Тоюнлы" гөрнүшинде язылан хем болса, бу ынандырыжы дәлдир.

² Шериф хан думбели тайпасының күрт асыллыдыгыны ятлаяр. Эмма думбелилерин барып XVI асырда түркче гөпләндиклери Шериф ханың ашакда гетирилен бир анекдотындан мәлим боляр. Ша Тахмасп заманында Хой шәхери думбели тайпасының баштутаны Хажы беге берилйәр. Бир гүн Хажы бегин эсгерлеринден бирнәче думбели бир халва дүканына гирип, ән-эсли халва ийиндирлер. Дүкандан чыканларында халвачы олардан пул талап эдйәр. Думбелилер хайран галмак билен: "Нәмәнің пулы, шәхер бизиңки, диймек, халва-да бизиңки болмалы" дийип жогап бериндирлер [246, с.401].

5. Түркмен

Көне ве тәзе диен атлары билен ики тошара бөлүнйәр.

- а - Көне түркмен¹:**
Азербайжанда	8000 киши
Хемедан төвереклеринде	3000 киши
Парсдакы Казерунда	2000 киши
Жеми: 13000 киши	
- б - Тәзе түркмен²:**
Тәхранда ве Мазендаранда	3000 киши
Эйраның кәбир чөллеринде ве дүзлүк-
леринде	25000 киши
Жеми: 38000 киши	

6. Кенгерли³

Кичи бир тайшадыр. Араз чайының кена-
рында 4000 я-да 5000 киши
Кумда ве онуң төвереклеринде 1000 киши

7. Талиш

Талиш ве Мазендаран себитлеринде яшаярлар. Илат саны 5000
адама голайдыр.

8. Гарачорлы

Гарабаг велятында хем-де Араз ве Кур
деряларының бирлешйән еринде 12000 киши
Мундан башга-да, Хорасанда ве бейлеки
велятларда-да бу тайшадан көп адамлар
яшаяр

¹ Көне түркмен. Буларың сефевилерің гуллугында болан Акгоюнлы түркменлер бол-
магы мүмкин.

² Булар, белки, Эйраның топракларында яшаян кенаряка түркменлердир.

³ Текстде: Кенгерли. Ылмы дерневлеримизде бу сөзе шүбхелениң, оны "кенгерли"
гөрнүшинде алдык. Бу тайшаның меканы Нахичеван себитлери болуң, ол Устажалы
боюна дегишлидир.

9. Шадуллы

Ереваның төверегинде 8000 киши

10. Гарагөзли¹

Эсасан, Хемедан топракларында яшаярлар . . . 12000 төвереге

11. Айналы²

Ыспыханың Ферейден себитлеринде яшаярлар 4000 я-да 5000 киши

12. Баят

Ак баят ве Гара баят диен ики тонара бөлүнйәр:

а -	Ак баят: Азербайжанда	5000 киши
	Тәхран себитлеринде	такмынан 3000 киши
	Парсың Шираз топракларында	3000 киши
б -	(Гара баят ³) Нишанурда	8000 киши
		Жеми: 19000 киши

13. Бегдили⁴

Азербайжанда	3000 киши
Саведе ве Кумда	2000 киши

14. Гуртбече⁵

Азербайжана ве Ырага (Ажем) яйрап-дырлар 6000 киши

¹ Аслында Сефевилер дөврүндәки мешхур Шамлы боюна дегишлидир [413]

² Халап түркменлерине дегишли Иналлы боюның бир тайнасыдыр.

³ Гара баядың аслында чагатайлар дегишли баят тайнасыдыгы хақындакы пикири өңе сүрүңдик. Чүнки, бу тайна түркменлер хөкмүнде хәсиетлендирилмейәр ве Хазарын гүндогарындакы түркменлерин арасында баят атлы тайна ёкдур.

⁴ Текстде: бекдилли.

⁵ Бу ве ондан сонракылар тәзе әмеле гелен тайналардыр.

15. Түрк мафи

Түрк мафилеринң ярысы күртче геплейәрлер.

Галан ярысы 2000 киши

16. Кожавенди

Гилан ве Мазендаран серхетлеринде . . . 4000 я-да
5000 киши

17. Абдылмелики

Кожавендилер билен гоңшы яшаярлар . . . 5000 я-да
6000 киши

18. Рахымлы

Езд – Кастда отуярлар 3000 киши

19. Парс-меданлы¹

Парсда яшаярлар 10000 киши

20. Насыр-бахарлы²

Парсда яшаярлар илат саны, такмына
12000 киши

¹ Бу тайпаларың хеммеси тәзе дөрәндир. Сыхатчы булары түркче геплейәнлерин хатарына гошяр. Белки, "парс меданлы" сөзи "парсча билмейәнлере дегишли" диген маныны аңладяндир.

² Текстде: Несер Межхарлу. Догры атландырылышы ёкарда язышымыз ялы болун, оты бейлеки чешмелерден аныкладык. Бу ердәки бахарлы гарагоюнлыларың школ ит билән мешхур болан тайпасының галындысыдыр.

21. Муганлы

Бу тайпаның ады Муган шәһериниң адын-
дан алнандыр. Төвризиде демиргазык-гүндо-
гарында, Араз чайының гүнорта кесиминде
яшаярлар 6000 киши

22. Худабендели¹

Керманшахда ве Хамседе 5000 6000 киши

23. Хажылар²

Мазендаран велятында 4000 киши

24. Шахсевен

Батыр ве сөвешжен бир тайпадыр
Эрдебил дүзлүклеринде яшаярлар 8000 киши
Рей ве Парс себитлеринде 5000-6000 киши

25. Эмранлы

Мазендараның Эстерабат себитлеринде . . . 4000 киши

26. Гарахамзалы³

Ыспыханың гүнбатырындакы Кеззада яша-
ярлар 2000 я-да 3000 киши

¹ Бу Халап түркменлериниң арасындакы мешхур харбендели тайпасының Эйрана гөч
эден тонарыдыр.

² Сефевилер дөврүндәки Зүлкадыр (Дулкадыр) боюның обаларындандыр.

³ Анадолыда хем бу ат билен бир түркмен тайпасы бардыр. Анкара — Коня ёлуның
угрундакы Гарахамзалы обасының илаты-да түркмендир.

27. Эмварлы

Казвин топракларында отурярлар 5000 киши

28. Устажалы¹

Азербайжанда отурярлар 3000 киши

29. Сарыжалы

Булар хем Азербайжанда отурярлар 4000 - 5000 киши

30. Хан-чопанлы²

Азербайжанда яшаярлар. Өзлерине табын-
лары билен бирликде илат саны 10000 киши

31. Живаншир

Батырлыгы билен тапавутланан бир тайпа.
Азербайжанда Шише (Шуша?) себитлерин-
де яшаярлар. Бу тайпаның кетхудасы Ыб-
райым хан Фетх Алы шаның хәкимиятини
говшатмак үчин шейле атлы шәхери 6000 - 8000
руслара берйәр киши

32. Гоюнлы

- а - Акгоюнлы: Азербайжанда яшаярлар 7000-8000
киши
- б - Гарагоюнлы: Хойда ве Ереванда булара
дегшли тайпалар бардыр.

¹ Текстде Устеджорли.

² Буларың икиси-де тәзе дөрән тайпалардыр.

33. Желайыр¹

Хорасаның Келат себитлеринде яшайрлар. Илатының саны белли дәл.

34. Халач

Кумда, Саведе ве Азербайжанда яшайрлар 8000 киши

35. Садлы²

Эйраның Халбал себитинде яшайрлар 5000 киши

36. Булверди

Парсда отурярлар. Илат саны, такмынан . . 5000 киши

37. Кашкай³

Булар хем Парсда отурярлар 12000 -
15000 киши

38. Гурт

Булар Парсда, Мазендаранда ве Ыракда 3000 - 4000
яшайрлар киши

¹ Аслында чагатай улусына дегишли бир тайнадыр. Соңра Хорасандакы түркменлерин арасында ер аляр.

² Текстде: сеидлу. Буларың гарагоюнлыларың садлы тайпасыдыгы мәлимдир.

³ Бу әхмиемли тайпа хақында серет: [431].

39. Ажырлы¹

Ысниханың демиргазык – гүнбатырындакы
Серавенд илатлы пунктында 6000 төвереге

Түрки дилде геһлейән башга-да тайпалар бардыр. Эмма олары бу списога гошмак үчин етерлик дережеде маглуматлар ёк. Галыберсе-де, Европада бу тайпалара багышланыш язылан хич хили иши билмейәрин [321, с.455-464].

Б. ЛАДИ ШЕЛИҢ СПИСОГЫ (XIX асырын ортасы)

Лади Шелиң списогындан мәлим болшуна гөрә, XIV асырын орталарында Эйрандакы түрки тайпаларың көп бөлегі чарва дурмушындан эл чекип, отурымлы яшайша гечиндирлер. Хениз чарвачылык дурмушыны довам этдирен илдешлери олары "тат" ве "тагта гапы(лы)" дийиш атландырышдырлар. "Тат" сөзи Орхон язув ядыгәрликлеринде хем душ гелиш, "кесеки" манысыны берйөндиги мәлимдир. Бу сөз хас сонра огузлар тарашындан эйранлылар үчин уланылыпдыр. Сефевилер дөврүнде Эйрандакы ерли илат ве отурымлы яшайша гечен тайпалар бу сөз билен аңладылыпдыр, ягны олар тат дийлидир. XIX асырда отурымлы яшайша гечен түрки тайпалара-да "тагта гапылы" билен бирликде, "тат" ады хем берлидир. Йөне бу сөзүн отурымлы түрки халклар билен багланышыклы йөргүнли аңлатма өврүлмөндигини ныгтамак болар. Түркиеде болса "тат" сөзүниң, эсасан, обалыларың ве тайпаларың арасында "лал", "сакав" манысында уланылгандыгыны билиәрис [421, с.46-50].

¹ Сефеви дөврүнден галан тайпалары биридир. Бу тайпаның XVI асырдакы Халип түркменлериниң ажырлы тайпасының бир топарышдыр дийиш пикир әдйәрис.

1. Азербайжан тайпалары¹

Тайпаның ады	Яшайыш шерти	дили	яшаян ери	илаты
1. Шахсевен		түрк	Мишкин ве Эрдебил	1000 чадыр
2. Хажы (?) алили		түрк	Гарадаг	800 чадыр ве өй
3. Бегдили		түрк	Гарадаг	200 чадыр ве өй
4. Шекли ²		түрк	Гарадаг	150 чадыр ве өй
5. Мукаддем	тат (ягны отурымлы)	түрк	Мерага	500 өй
6. Махмытлы	көпүси тат	түрк	Мерага якы- нында	2500 өй
7. Бахарлы	көпүси тат		?	2000 өй
8. Афшар (авшар)	тат	түрк	Урмийе	7000 өй
9. Гара папах (папак)	тат	түрк	Сулдуз	1500 өй

2. Мазендаран тайпалары

1. Гажар	түрк	2000 өй
2. Жанбегли	түрк	50 өй
3. Ымамлы	түрк	50 өй
4. Усанлы	түрк	50 өй
5. Афшар	түрк	100 өй

3. Тәхран тайпалары

1. Шахсевен	түрк	Кум-Тәхран	9000 чадыр
2. Хара Ганлы ³	түрк	Казвин-Зенжан аралыгында	
3. Бажманлы ⁴	түрк		
4. Гүндешли ⁵	отурымлы	Тәхран шәхери	400 өй
5. Халач	түрк	Тәхран шәхери	(5 тайпаның илаты)

¹ Лади Шел списогына түрки дилде геплемейән тайпалары-да гошундыр. Темамыза дегишли болманлыгы үчин, бу тайпалары списокда гөркезмедик. Лади Шел дили түрките болмадык тайпаларың көпүсини лек тайпасына дегишли эдйәр. Йөне мунун билен ылашашмак мүмкин дәлдир. Леклер көнлүк бир жемагат болуп, Зенд ханеданыны орта чыкармак билен, XVIII асырың Эйран тарыхында мөхүм ролы ойнапдырлар [408, с.29-31]. Диллери түрките болмадык бирнәче тайпаларың леклере дегишли эдилмеги, оларың ойнан бу мөхүм сыясы ролундан гелин чыкар.

² Текстде: шеклоо. Аслы, белки, шейхлидир.

³ Текстде: Харра канлу (?).

⁴ Текстде: бажманлу.

⁵ Бу, белки, Дулкадыр илиниң гүндешли тайпасының бир бөлегидир.

6. Хүдәбендели	отурымлы	түрк	Тәхран шәхери	
7. Афшар		түрк	Тәхран-Казвин аралыгында	900 чадыр
8. Түрк мафи		түрк ве лек		100 чадыр ве өй
9. Кенгерли		түрк ве лек ¹		1000 чадыр ве өй
10. Галакуб (?) говбаз		түрк ве лек		150 өй
11. Абулхасаны		түрк		320 чадыр ве өй
12. Жаханбегли шатлы				
13. Усанлы ²		түрк	Хар (Хывар?) Демавенд	1000 чадыр ве өй

4. Хамсе тайпалары

1. Геррус (?) ³	Улы бир түрк тайпасы	4000-5000 өй
2. Афшар шахсевен-лери	түрк	2500 чадыр
3. Хүдәбендели	түрк	600 чадыр
4. Доданга (?) ⁴	түрк	150 өй
5. Зулкадыр	түрк	200 өй
6. Мукаддем	түрк	150 өй
7. Афшар	түрк	200 өй
8. Гурбегли	түрк	1500 өй

Хамседәки әхли тайпалар гыш мөвсүминде газаплы совуклар себәпли өйлерде отурырлар. Яз айларында болса, чадыра гечйәрлер. Йөне ол узага чекмейәр⁵.

¹ Мәлим болшума гәрә, өң янында гетирилен түрк мафи тайпасы ялы, лекден оба кенгерли билен бирлешип, тәзе бир тайпа әмеле гелиндир. Шол ерде силсүпүр, хәдавенд ве бурбур тайпалары билен бирликде гетирилип, лек асыллыдыгы, 1000 чадырларының ве өйлериниң бардыгы язылар. Түркиеде ве Эйранда ирки дөвүрлерден бәри түрк ве күрт тайпаларының арасында шунуң ялы бирлешмек, гарышмак, гошулышмак хадисалары болундыр. Мунуң билен багланышыклы бирнәче мысаллар гөркезмек болар. Илаты хасаба алыш деңдерлеринде күрт асыллы дийлип гөркезилсн тайпаларың эсасы көплүгини әмеле гетирйән адамларың атларының түркче болмагы хем, мегерем, бу гарышмак билен багланышыклдыр.

² Текстде: осонлоо.

³ Бу тайпаның аданың ялныш языландыгы шүбхесиздир. Йөне онуң догры атландырылышыны аныклап билмедик.

⁴ Текстде: додангех. Бу тайпаның хем аслыны билмейәрис.

⁵ Хамсе меркези Зенжан болан округың адыдыр.

5. Кирман тайпалары

1. Афшар	түрк	1500 өй
2. Гарачы (?) ¹	түрк	700 өй

6. Хемедан себитлериниң тайпалары

1. Гарагөзли	түрк	4000 өй
2. Халлач ²	улы түрк тайпасы	?

7. Парс себитлериниң тайпалары

1. Баят	түрк	120 өй
2. Бергусады	түрк	50 өй
3. Гажар-афшар	түрклерден ве леклерден ыбарат бир тайпа	100 лек өйи
4. Абулберди	Гизлин ёллар түрк билен сөвда эдийерлер	300 чадыр
5. Тевелили	дайхандырлар түрк	40 өй
6. Шахсевен	түрк	60 чадыр
7. Гарагөзли Зергер	түрк лек	100 чадыр
8. Амеле	дайхандырлар түрк	40 өй
9. Кашкай	түрк	30000 я-да 40000 чадыр

Бу топар бирнече тайпалардан эмеле гелйэр. Кашкай топарының иң улы бөлеги амеле тайпасы болуп, 3300 чадырдан ыбаратдыр. Булара Илхан башгутанлык эдийэр. Гүйчли бир топар боланлыгы үчин, кашкайлар өри мейданларыны өзлери сайлап алярлар. Яйлалары Ыспыхан серхетлериндеки Гендумана ченли узальп гидйэр. Кашкай тайпаларының бирнөчеси кенарлардакы ой, дүзлүк ерлерде гышлайрлар. Оларың сүри-сүри маллары болмак билең, гурплы бир топардылар.

10. Инанлы	түрк	Дарапда ве Фе- сада отурярлар	4800 чадыр ве өй
11. Агач эри чагатай кештил	гурплудыр- лар	түрк	1000 чадыр
12. Нефер	түрк	Парсың дүрли ерлеринде яша- ярлар	850 чадыр
13. Бахарлы	түрк		1230 чадыр

¹ Текстде: каражи

² Текстде: келлиж. Бу, шүбхесиз, халлач топары болуп, олар хазир хем бардыр.

8. Хорасан тайпалары

1. Мерди	түрк	Дагынык яшарлар	70 өй
2. Чалайи ¹	түрк		2000 өй
3. Түрки желейыр	түрк	Келати Надирде яшарлар	1500 өй
4. Баят ве хуршаби	түрк	Нишапурда	10000 өй
5. Гарышык	түрк	Себзевар	1000 өй
6. Келижейи	түрк	Жүвейин себитлеринде	200 өй

9. Кирманшах тайпалары

1. Хұдабендели	түрк	200 өй ²
----------------	------	---------------------

¹ Текстде чолаи. Бу тайпаның ве өң янында гетирилен мерди тайпасының түрки асыллы болмазлыгы-да мүмкинدير.

² Лади Шел списогында дүрли нөтакыклыкларың болмагының мүмкиндигини ныгтапдыр [409, с. 396].

III. ХАЗАРЫҢ ГҮНДОГАРЫНДАКЫ ТҮРКМЕНЛЕРИҢ ТИРЕ-ТАЙПАЛАРЫ БИЛЕН БАГЛАНЫШЫКЛЫ СПИСОКЛАР

Хазарың гүндогарындакы түркмен жемагатының тире-тайпаларына дегишли гечен асырда дүзүлөн списоклар хақында гүррүң этмезден озал, бу ерде яшаян түркменлерин тарыхына гыстача гөз айламак әхмиемли болса герек. Бизин максадымыз бу ердеки түркменлерин тарыхларының эсасы пурсатларыны ятламакдан ыбаратдыр. Ёкарда айдып гечишимиз ялы, Хазарың гүндогарындакы түркменлерин эсасыны Х асырың биринжи ярымында адам яшамаян Хазар дензинин гүндогарындакы Сияхкух ярым адасындакы огузларың саныны көпелдишдир, хатда оларың Балкан дагларының себитлеринде-де юрт тутунмакларына себеп болушдыр. Мунуң нетижесинде Сияхкух (Гарадаг) ярым адасына Сырдеряның (Жейхун) бойларындан гөчүп гелен огуз топары дүзүшдир. Бу огуз топары оларың өз араларындакы оншуксызлык себепли бу ада гөчүп гелинширлер. Кәбир чешмелерде Сүйткент төверегинде яшандыклары айдылян огузлар билен Фарап Кенжеде ве Шаш (Дашкент) аралыгында яшан 1000 өе якин мусулман түрклериң хем шол оншуксызлык себепли ол ерлере гелен болмаклары гаты әхтималдыр. Х асырың икинжи ярымында ве XI асырың биринжи ярымында Сыр сувундан топар-топар гөрнүшикдеки огуз гөчлери Сияхкух ярым адасы Маңгышлак адыны алып, огузларың белли отурымлы юрдуна өврүлшир. Ярым аданың бу тәзе ады Мукаддесинин географиясында "Мүң-гышла" шекилинде ятланяр (409, с. 355). Махмыт Кашгарлы хем ярым аданың адыны "Ман-кышлак" гөрнүшинде язар, оны картасында гөркезйәр ве мунуң огузларың үлкесинин бир еридигини белләп гөчйәр (112, 1, с. 465). Шол асырың ахырларына ве XII асыра дегишли документлерде бу адын "Ман-кышлаг" шекилинде гөркезилендиги мәлимдир. Монгол чозушларындан соңра болса Маңгышлаг, умуман, "Маңгышлак" гөрнүшинде белли болушдыр ве бу атландырылышы хәзире ченли довам эдиш гөлийәр.

Йөне огузлар XI асырың икинжи ярымында дине Маңгышлагы ве Балканы дәл, әйсем Маңгышлак билен Арал көлүниң аралыгындакы территорияны хем (Үстюрт) эләшдирлер. Булар мусулман болмадык гыпжаклар билен бирликде яшандырлар ве Хорезмден Итил (Волга — терж.) дерясының бойларына гидйән сөвда кервенлерини таландырлар. Буларың Чарыг (?) атлы серкерделери болушдыр. Чарыг 30000 атлыны топламагы башарышдыр ве Алп Арслан билен сөвешип билжек дережеде өзүне, эсерлерине гөвни етйән серкерде болушдыр. Йөне илкинжи чакнышыкда еңлише сезевар болушдыр, өз төверегиндеки жемагаты, гарыш-гасарлары, малларыны ташлап, Маңгышлак тарапларына гачышдыр. Чарыгың соңкы ыкбалы барада элимизде хич хили маглумат ёк. Маңгышлак барада айдыланда, бу

ерлерини Говшут атлы бег эдара эдйёрди. Ёкарда ятланылыш гечилиши ялы, Говшут хем солтан тарапындан гүнәкәрлененлериң бириди. Говшут Чарыгың еңлише сезевар боландыгыны биленден сон, халатсерпай билен Али Арсланың янынъ гелин, онуң гөвнүни авлаяр (410, с. 108). Али Арслан бу енишден сонра Женд шәхерине ченли өз хәкимлигини гиңелдиңдир. Бу диңе онуң атасы Селжугың мазарына зыярат этмек максады билен багланшыклыдыр (411, с. 98). Жендин "Селжукларың гелмеги билен мешхурлык газанандыгы" ве Али Арсланың агтыгы солтан Санжарың бу шәхер хакында: "Дөвлетимизин башлангыжы, аслымыз ве бизин үчин инъ эзиз мекан" диймек билен "Өз дуйгусыны мәлим эдендиги" айдылар. Йөне бу никири тассыкламак мүмкин дәлдир. Чүнки, делил хөкмүнде гөркезилен бу документ солтан Санжара дәл-де, Хорезм шаларындан солтан Текеше (1200 й. өлен) дегишлидир (85, с. 14-15). Солтан Текешин бу сөзлери айтмагы тебиги затдыр. Чүнки, Текеш шазада дөври Женде хәким болуңдыр (85, с. 12-13). Селжуклы хөкүмдар Берк Ярук 1097-нжи йылда Гочгар оглы Экинжини (?) Хорезм шасы ады билен Хорезме хәким эдиң белләңдир. Бу Мервезиниң Хытай юрдуна гоншы яшаян христиан Кун (Курн?) атлы ковумдан диййөн беги́дир (417, с. 18). Йөне эдил шол йылда Гочгар оглы Экинжи Кудан ве Ярук Даш атлы эмирлер тарапындан Мервде өлдүрилиңдир. Бу вакадан сонра Хорасаның хәкими Алтын Так оглы Дад бег Хабешни Ануш Тигиниң оглы Мухамме́ди Хорезме хәким эдиң белләңдир. Хорезм шасы Мухаммет узакда бир ердекә бу үлке Маңгышлак түркменлериниң хөкүмдары (түрк мәликлеринден бири) тарапындан басылыш алыңдыр. Солтан Санжарың якынында болан Экинжиниң оглы Тугрул Тигин бу хабары эшиден бадына Хорезме гачыңдыр. Хорезм шасы солтан Санжара гаращман, гаршыдашларынын үстүне чозуш эдиң, олары ениңдир. Түрклер Маңгышлага ве Тугрул Тигин-де Жендин ханынынъ янына гачыңдыр (412, с. 110-111).

Ибнул Эсириң сөзлерине гөрә, Маңгышлакдакы түркменлерин бир дөвлетиниң боландыгы мәлим боляр. Бу дөвлете ёлбашчылык эден машгала хем Али Арсланың Маңгышлага эден йөриши билен багланшыклы өң ады агзалан Говшудың несиллери болуи билер. Шунуң ялы-да ёкарда ады агзалан тарыхчынынъ сөзлерине гөрә (412, с. 110-111), Маңгышлакда шейле ады гөгерйөн бир шәхерин боландыгына ынанмак мүмкинди́р. Якут Маңгышлагы "Манкашла" гөрнүшинде языш, мунуң Хорезмиң четинде гурлан бир галадыгыны беллейёр (87, с. 670). Йөне дессан гөрнүшиндәки эсерлерде булар билен багланшыклы хич хили маглумата душ гелинмейёр.

Ибнул Эсириң айтмагына гөрә, Атсыз энтек какасы Хорезм шасы Мухамме́дин ди́ри вагты, ягны 1128-нжи йылдан өң Маңгышлак шәхерини басыш алыңдыр. Бу маглуматың догры болмагы мүмкин.

Түркменлер өз юртлары болан Маңгышлагы горамак үчин мертлерче сөвештидирлер, эллеринде барыны эдидирлер. Шол себәлли Атсыз Маңгышлакда гаты көп ган дөкүдир. Бу юрды якып-яндырышдыр. Бу ваканы беян эдйән арапча язылан бир шыгыр бизе гелип етидир (327; 157, с. 126).

Селжуклы хөкүмдары Санжар табынлыгындакы Атсыздың өз ко-вумьның яшаян ерине — императорлыгына дегишли Маңгышлага ган чайкап, басып алмагына хич бир зат диймәндир. Йөне сонра Атсыз онуң гаршысына ачык херекет эдиш башланда, оны ысламың ики чет үлкеси болан Маңгышлакда ве Жәндде бигүнәлерин ганыны дөкмекде, газылары ве диндарлары өлдүрмекде айыплашдыр. Ол Хорезм шасы-ның өзүнден ругсатсыз бу ики чет ердәки мусулманларын ве газыла-рын ганыны дөкмәге халыс әндик эдендигини айдышдыр (46, с. 44-45). Санжарын Хорезм фетихнамасында (еңишнамасында — терж.) маңгышлаклыларын ве жендлилерин газылар ве диндарлар хөкмүнде сурагандырылмагы бу ердәки мусулман түрклерин мусулман болма-дык гоңшулары каңлылар билен ызыгидерли сөвеш алып барандыклар-ы билен багланышыклыдыр. "Шежереи теракимеде" салыр Огуржык Алшын ата-бабаларының-да газы ады билен ятланылмагының себәби хем шундан гелип чыкар.

Атсыздың Маңгышлагы өз голастына алмагы бу ерлерде яшаян түркменлерин тарыхында мөхүм бир дөвүр болушдыр. Хакыкатдан хем, бу еңлишден сонра Маңгышлак түркменлери өз гарашсызлыкларыны йитиришдирилер, ягны дине салгыт берйән халк ягдайына дүшүшдирилер. Хорезм шалары билен багланышыклы чешмелерде бу дөвлете хызмат эдйән эмирлерин арасында түркмен асыллы беглерин атларының душ гелмезлиги хем түркменлерин табынлык ягдайына дүшендигини субут эдйәр. "Шежереи теракимеде" бу мөхүм хадыса барада хич хили маг-луматың болмазлыгы болса гең галдырыжыдыр.

Монгол чозушлары себәлли Хорезм түркменлеринин бир топары-ның Сырдеряның бойларында ве Хорасанда яшаян илдешлери ялы Анадола гелендигини айдыш болар. XIV асырда Сивасың, Кайсеринин ве бейлеки ерлерин хәкими болан Казы Бурханетдинин аталарындан Мухаммет б. Ресулын (салыр боюндан) монгол чозушлары себәлли Хорезмден Анадола гелендигини билйәрис.

"Шежереи теракимеде" салыр Огуржык Алшын башындан гечи-ренлери билен багланышыклы бир ровайт бар. Бу ровайта гөрә, Ыракда (Ажем Ырагы — Орта Эйран) яшаян Салыр Газан бегин небересинден Огуржык Алш байындыр беги билен онушман, 900-и салыр ве 100-и гаркын боюндан болан 1000 өйли бир жемагат билен Кавказ ёлундан Крыма, ол ерденем гүндогара тарап сүйшүн, Яйык (Урал — терж.) дерясына гелийәр. Бу деряның кенарында Алакәнк ве Гарагаш дий-илийән ерде каңлылар яшаярды. Оларын башында Гөкдонлы дийилийән бир ханлары барды. Огуржык бирнәче йыллап каңлы ханының янында

гезйәр, йөне сонра онуң билен онушмаяр ве ол ерден хем гачяр. Гөкдонлы оларың ызындан етин, бу жемагатың 700 өйлүсини есир аляр. Салыр беги 300 өйли болуи Маңгышлага гелмеги башаряр. Гарахан дийлен ерде үч йыл отурырлар. Йөне каңлы ханы ол ерде хем Огуржыга рахатлык бермейәр, Маңгышлага тараи йөрише чыкяр. Бу хабары эшиден Огуржык Алн Балкан дагына гачып, Гөкдонлының элинден гутуляр. Огуржык Алн бу ваканы шу ашакдакы гошгуда беян эдийәр:

Дөндүм гачып каңлы хандан, кыбла сордум,
Гар, ел ашып гелен әр өнүнден дөндүм.
Гарчылара, ерчилере ёл башлатдым,
Ягышлы, гарлы ики гола ёл юмшатдым.

Күркле-күркле гырлара дүшек салдым,
Арт өңүме бизе(?) салып, гөчүми чекдим.
Гар астында(?) даг ёлундан ашып бардым,
Габаклыцдан Алтажа юрт юртлатдым.

Гүрүлдешип ардымдан ягы етинже,
Кайгы башлы гаты яя иш буюрдум.
Ганлы, иринли ока ган йөретдим,
Урсакесер кесгин гылыжа туг баглатдым.

Гылыжымы сырып, Бел Экшемде гуйы газдым,
Дереде гышлайып, гырда яйлайып Балкан ашдым,
Эгме яйыны(?) Гарадага уграйып гелдим,
Хайсы тошлулык той тутмады, ол ерде болдум.

Алтын гөзли товшаны гетирди дие
Газ аягы үч айры дамга бердим" [75, с. 68-69; 76, с. 85-87].

Огуржык Ална дегишли бу гошгы дине бир тарыхы ваканы суратландырандыгы үчин дәл, әйсем гадымылыгы ве беян эдилиш тәсирлилиги ве чеперлиги билен хем өзүне чекижидир. Бу гошгының шейле әхмиетлидигине гарамаздан, Түркиеде бу шыгыр билен багланшыклы хич хили ылмы-дернев гечирилмәндир. Ёгсам өз-өзүнден белли болшы ялы, бу гошгы дүшүндиришлере, тесвирлемелере мәтәчдир. Белки-де, Огуржык Алның бу гошгусы Хазарың гүндогарындакы түркменлериң иң гадымы әдеби ядыгәрликлеринден биридир. Ёкарда белләи гечишимиз ялы, маңгышлаклылар ве жендчилер каңлылар билен довамлы сөвешипдирлер. Шол себәили-де, олар газы дийлии атландырылыпдыр. Каңлылар барада айдыланда, мәлим болшы ялы (86,

с. 81, 125, 131, 132), олар ғышжакларың иң улы шахаларының бири болмак билен, бу тайшаның ады XII асырдан башлап душ гелйәр. Бу ғышжак шахасының XI асырда яшан ве М. Кашгарлы тарапындан гөркезилен ғышжак беглеринден Каңлының адыны гөтерйәндиги шүбхесиздир. Каңлылар ғысга вагтың ичинде кувватлы бир гүйже әе болуп, өзбашдак бир ковуа өврүлишдирлер.

Плано Жарпини ве Рубрук Яйык ве Жейхун деряларының арасындакы топраклары Каңлы үлкеси дийиш гөркезийәрлер. Огуржык Алшың "Шежереи теракимеде", ягны түркменлеринң несил шежересинде адының гечмеги онуң Салыр Газаның неслинден хасапланылмагы я-да ёкарда ятланылыш гечилен вакалар ве ол вакалары беян әдийән гошгы билен багланышыклы болман, әйсем бирнөче түркмен тайшаларының онун доганларындан ве огулларындан гелиш чыкандыгы хакындакы ынам билен багланышыклыдыр. Бу гелжекде схема гөрнүшинде гөркезилжекдир.

"Шежереи-терахимедеки" гүррүни әдилйән Әрсары бай XVI асырда Балканда яшан тарыхы бир шахсыетдир. Әрсары бай ол ерде Огуржык Алшың агтыкларындан Гулхажының оглы хөкмүнде гөркезийәр. Әрсары бай кырк дүе бериш Үргенчли (Көне Үргенчли — терж.) Шейх Шерефе дини меселелер билен багланшыклы түркче "Муинул мүрит" атлы бир китап яздырышдыр. 1314-нжи йылда язылан бу китабың бир нусгасы Түркиеде табылды (414, с. 315-316). Әрсары байың өрән овадан бир ғызы болуп, онун адына Мама диййән экенлер (415, с. 418-420). Кома атлы Хорасан хәкими көп мөчберде галың бериш, Мама өйленмекчи болушдыр. Йөне Әрсары бай муна гаршы чыкышдыр. Бу вака себәпли Кома бег Балкана гелиш, Дөкер (Дөгер) диен гуйының башында Әрсары байы өлдүришдир, онуң неберелерини талапдыр ве Мама өйленишдир. Йөне Мамадан огул догмандыр. Шоңа гөрә-де Кома Мама көп мал-мүлк ве машгалалы бир гул бериш, оны Балкана, доганларының янына уградышдыр (75, с. 73-74; 76, с. 91-92).

Монгол хәкимиятиниң башланмагы билен Хорезм түркменлери Итилиң (Волганың — терж.) гуян агзында отуран Чингиз ханың агтыгы Батының раятына гечишдирлер. Хорезм түркменлерине хорматлы ханлы түркменлер дийилмеги хем бу табынлыкдан гелиш чыкяр. Бу дөвүрде түркменлеринң ыкбалы барада сувыгты бир маглумата душ гелинмейәр. Мәлим болшуна гөрә, түркменлер Алтын Орда ханларына, белки-де, долы боюн болуп, салгытларыны өз вагтында төләшдирлер.

Тарыхы чешмелерде түркменлеринң Тимурың гошунында көп санлы боландыклары барада хич хили маглумат ёк. Мунуң терсине, дегишли чешмелерден мәлим болшуна гөрә, чагатайлар түркменлере улы әхмиег бермәндишлер. Тимурың иң мешхур тарыхчысы Шерефетдин Алы Езди түркменлеринң көпүсини Тимура гаршылык гөркезендиклери үчин, соватсыз, какабаш, гарайышлары нес адамлар хөкмүнде әрбет

хәсиетлендирипдир. Хатда шу себәп­ли Тимурың хут өзи Йылдырым Баезиди гөз өңүне тутуи: "Онуң түрк­мен болмагы догры сөзе гулак габартмагына ве паракатчылык ёлуна гирмегине бөвет боляр" дийиш­дир (236, с. 187-287). Хакыкатда болса, Тимур хем, онуң чагатай улусы хем Чингиз хан дөврүнде өзлери­ни монголларың неслинден сайярды­лар ве муңа өвүнйәрдилер. Оларың йүз­лей мусулман болмаклары ве түркче гөшлемеклери (белки, хеммеси дәл) дийәймесен, асыл монгол­лардан кән бир танабутлары хем ёкды. Тимур дөврүндәки Чагатай улусында хем дине бир сыясы ме­селелерде ве харбы гурамаларда дәл, әйсем жемгыетчилик дурмушың әх­ли угурларында хем монгол дәп­дессурлары долы хөкүм сүрийәрди. 1395-нжи йылда Алтын Орданың хөкүмдары Тогтамыш­га гаршы урушда газанылан икинжи еңиш себәп­ли Тимурың эмирлери монгол дәп­дессурына гөрә айдым айдыш, дыза чөкүи, хөкүмдарларына ичги хөдүр­ләшдирлер (236, с. 437). Шейле ягдайларда эмир Казган билен бей­леки эмирлерин өз ханларына гар­шы баш гөтерип, о­лара зор салмагының Мавераннахрда хә­киметин ерли түрк асылзадаларының элине гечмеги хөк­мүнде гөркезиленлиги ве Тимурың газанан еңиш­лериниң-де шол үлкәниң монголлардан ха­лас әдилмеги дийлиш дүшүндирилмеги өрән ген­дир (32, с. 415-416, 486-491; 236, с. 454-455).

Тимурың голастындакы түрк­мен асыллы эмирлер санаймалы бо­лушдыр. Оларың ин беллиси Аргун шадыр. Ол Бухара төверегинде яшаян түрк­менлерден болушдыр. Тимур Хытая йөрише чы­канда Самарканды Аргун ша табышырып ги­дишдир. Шерөфетдин Алы Езди Аргун ша­ны Тимурың бу табышырыгыны ерине етир­мәнлиги үчин ве онуң түрк­менлигини-де назара алыш, агыр сөз­лер билен танкыт әдиш­дир. Йөне Аргун ша­ның огуллары Тимурың мирасдары Шахрухың ин ыгтыбарлы эмирлериниң хатарында бо­лушдырлар. Булардан Желалетдин Фируз ша хеммелер тарапын­дан хорматланян, сыланян ве дөв­лет эдарасында сөзи йөрөйән, улы әмел­дарларын бири болушдыр. Шонуң ялы-да Тимурың дөврүнде Әмир Садр билен сәхра яшайшына белет хасап­ланян Шейх Давудың хем түрк­мен асыллыдыгы айдылар (236, 1, с. 364-372).

Гарагоюнлы дөв­лети­ни 1469-нжи йылда даргадан акгоюнлы Узын Хасан бег Фатих ёллан бир хатында: "Дар­гамаклары ве вагтың гечмеги не­тижесинде йүзе чыкан булам-бужар­лыклар себәп­ли Хорезмде ве Түркүстанда юрт тутунан Байындыр ханың әх­ли улусы билен баятла­рың ве огуз илиниң өз хузурына гелен­диклерини" язышдыр(418, с. 90). Акгоюнлы хөкүмдары Хасан бегиң ко­вумы билен багланыш­кылы ме­селелер шу китабың дегишли бөлүминде беян әдилди.

XVI асырың башларында өрән әх­миетли сыясы вакалар йүзе чыкды. Эйранда хә­кимет сефевилерин, Түркүстанда ве Хорезмде болса

өзбеклерин элине гечди. Хазарың гүндогарындакы түркменлер тимурлылардан сонра, тәзеден ене-де өзбеклерин раятына гирдилер.

Мәлим болшуна гөрә, бу асырың илкинжи чәръегинде Хазарың гүндогарындакы түркменлериниң географик ерлешешлери шу ашакдакы ялыды: Маңгышлакдакы түркменлеринң көпүси салыр ады билен таналырды. Олар ички салыр (ич салыр) ве дашкы салыр (даш салыр) атлары билен ики шаха айрыларды. Булардан ички салырлар Маңгышлагың кенар тарапларында, дашкы салырлар болса гүндогарда, Хорезмден деңиз кенарына гидйән узын ёлун бойларында яшайрдылар. Ички салырың, эсасан, салыр адыны гөтерйән обалардан гелип чыкандыгы ныгталыр(75, с. 69; 76, с. 87).

XVI асырың биринжи чәръегинде Хорасанда, Дурун себитлеринде хем салыр адыны гөтерйәнлеринң улы тонары яшайрды ве Маңгышлак салырларыдан тапавутландырмак үчин бу жемагат Хорасан салыры дийлиш атландырылыпдыр. Дашкы салырлар барада айдыланда, бу шаха теке, сарык ве ёмут тайшаларының жеминден ыбаратды (419, с. 209; 420, с. 219).

"Шежереи-теракиме" китабына гөрә, булардан текелер ве сарыклар салырдан Тойтутмаз атлы бир адамдан дөрәңдирлер. Ёмут болса, галтак тайпасы билен бирликде, Огуржык Алшың агтыгы Гулмудан алнып гайдылар [75, 67, 72; 76, с. 87, 96]. Маңгышлакда салыр тонарына дегишли болмаян Хасанили атлы башга-да бир тонар барды. XVI асырың биринжи ярымында Хорезм шаларына төлән салгытлары (16000 берат гойны, 1600 газан гойны) Хасанилиниң-де ички салырлар ялы көшлүк бир тонар боландыгына шаятлык эдйәр. Хасанили, эсасан, човдур, игдир ве сөйүнжажылар билен бирликде бейлеки кәбир кичи тайшалардан ыбарат болупдыр (419, с. 210; 420, с. 220). Бу салгытларынң көпүсини игдирлер билен човдурлар бериңдирлер.

Балкан дагы хакында айдыланда, онуң этегинде әрсарылар яшандырлар. Бу тайпа ады берлен Әрсары байың XIV асырың башларында шу ерлерде яшан тарыхы бир шахсыет боландыгыны ве онуң Үргенчли Шейх Шерефе "Муинул мүрит" атлы бир китап яздырандыгыны ёкарда агзандык (414, с. 323-324; 75, с. 69; 76, 87). Шейле хем, өң ятлап гечишимиз ялы, Әрсары бай "Шежереи теракимеде" Огуржык Алшың агтыгы Гулхажының оглы дийлиш гөркезилйәр. Шейлеликте, әрсары тайпасы-да салырлара баглы боляр. Әрсарылар ве Хорасан салырлары салгыт йыгнамак үчин гелен адамлары өлдүрендиклери себәлли, олар Хорезм хөкүмдары Суфян хан тарапындан таланяр ве тәзеден салгыт төлемәге межбур эдилйәр. Муңа лайыклыкда, әрсарылар 16000, Хорасан салырлары хем 16000 гоюн, текелер, ёмутлар ве сарыклар хем шонча мукдарың ярысы ялы, ягны, 8000 гоюн бермели эдилйәр (419, с. 209; 420, с. 220; 157, с. 136-138). Суфян ханың дөврүнде (1525-1535) гөкленлеринң ниреде яшандыкларына дегишли маг-

лумат ёкдур. Йөне оларын Этрек ве Гүрген деряларының бойларында яшандыклары шүбхесиздир.

Гөкленлер ёкарда ады агзалан хана салгыт хөкмүнде 12000 гоюн бермөге межбур эдиллиндир [419, с. 210; 420, с. 220; 157, с. 137]. Гөкленлер, ашакда гөркезилши ялы, кайы бегдили, байындыр ялы огуз бойларының шахаларындан эмеле гелен бир тайнадыр. Бартольд шол асырда Асрабат серхетинде сефевилерин башына бела болан оклы (охлы) тайпасының-да гөкленлере дегишлидигини ныгытар [157, с. 139].

Абулгазы арабачы тайпасына-да 4000 берат, 400 газан гоюн салгыт салландыгыны язмак билен чөкленйөр. Бу тайпа хакында онун китабында башга маглуматлара душ гелинмейөр. Шол дөвүрлерде Жейхун дерясы (Амыдеря — терж.) Хазар деңзине гуйярды. Деряның ики кенарыны бойдан-баша экин мейданлары, баг-бакжалар тутярды. (419, с. 207-210; 157, с. 133-137; с. 419). Деряның боюнда эсасан үч топар отуярды: адаклы, хыдырили (яшаян ерлери Тонкырдан Гарагечиде ченли узальш гидйөр), алили (Гарагечитден Балкан дагының якынларындакы Актама ченли болан аралыкда яшаярлар) ве дүежилер (Актамдан Огуржа ченли, ягны, деряның гуйян агзына ченли болан аралыкда яшаярлар). "Шежереи теракимеде" бу үч ил гелиш чыкышлары боюнча арасса түркмен хасапланмаяр. Айдылышына гөрә, Хорасаның хөкүмдары Кома бег Әрсары байың гызы Мамабиканы айрыш, доганларының янына иберенде, она машгалалы бир гул, ягны хызматкәр бериңдир. Бу гулуң дөрт оглы ве ики саны гызы болуңдыр. Мамабике гаррандан соң, ол өз гулуның чагаларына азатлык бериңдир. Дөрт эркек доганларының иң улусы Хыдыр Чура Жейхуның боюнда экеранчылык билен мешгулланмага башлаңдыр. Акылылыгы ве ишенңирлиги билен гысга вагтың ичинде баяңдыр. Монголлардан, салырлардан көп адамлар Хыдырың хызматында болуңдырлар. Тәзе гошунлар билен Хыдырың адамларының саны көпелиңдир ве олар Хыдырили дийлиңдир. Хыдырилилерин арасындакы күртлер обасы Хыдырдан дөрәңдир (75, с. 74-75; 76, с. 92-93). Суфян хан дөврүнде Хыдырили алан хасылының ондан бирини салгыт (хүшүр) хөкмүнде ады агзалан хана берйөрдилер (419, с. 210-211; 420, с. 221; 157, с. 135). Алили болса Хыдырың доганы Алының адыны гөтерйөрлер. Алили халкы диңе экеранчылык билен дәл, эйсем малдарчылык билен хем мешгулланыңдырлар. Алы илиндәки монголжыклар дийлен оба Алы Чураның несли хасапланярды (75, с. 75; 76, с. 93; 419, с. 221; 157, с. 135). Дүежилер хакында айдыланда, булар Алтын Орданың хөкүмлары Жаныбек ханың Балкан дагларында дүе идетмек үчин иберен отуз дүе чопанындан дөрәңдир. Бу отуз саны дүе чопанының дүрли тайналар дегишли адамлар боландыгы хем айдылар. Дүе чопанлары хем экеранчылык хем-де малдарчылык билен мешгулланыңдырлар. Он ил агзалан Суфян хана, Алы иллери (алили — терж.) ялы, дүе чопанлары

хем алан хасылындан ве гоюнларындан салгыт төлөндирлер. Бу ики илден 12000 саны гоюн алнышдыр. Газан гойны хем 1200 саны болушдыр (419, с. 207-211; 420, с. 220-221).

Ёкардакы ялы арасса түркмен хасапланмаян тайналарын бири хем гараивлилердир (гараөйлүлердир — терж.). Мәлим болшы ялы, Кашгарлыда "гарабөлүк", Решидеддинде хем "гараивли (гараөйли)" атлы огуз бойы агзальр. Түркиеде-де Гараөйли атлы бирнөче оба бардыр (гараөйлүлер хакындакы бөлүмө середин). Йөне, Хазарың гүндогарындакы түркменлерин арасында душ гелйән гараөйлилерин ёкарда атлары агзалан Хыдыр ве Алы Чораның доганы Кашга Чораның несиллеридиги айдылар. Кашга Чора хем Жейхуның якасында ве Ажы (Хазар) деңзиниң якынында юрт тутунан болса-да, доганлары ялы гурплы болуп билмөндир. Чүнки, юрт тутунан ерлеринде экин мейданларының болмайшы ялы, өри мейданлары-да азды (75, с. 76; 76, с. 76; 157, с. 134). Доганларың дөрдүнжиси болан Иг бек (Игбег) барада айдыланда, ол Әрсары байың огулларының янында яшашдыр. Онун огуллары ики оба бөлүнишди: Гуллар ве Чагатай гуллары. Бу соңкы оба Чагатай гуллары дийилмеги, оларың чагатайларың арулат боюна дегишли бир адамың неслинден гелйәндиклери билен багланьшык-лыдыр. Иг бекиң огулларындан бири бир арулатла гызыны беришди ве чагатай гуллары шолардан дөрөшди (75, с. 75-76; 76, 93-94).

Түркменлерин арасындакы эсги халкы-да арасса ганлы түркмен хасапланмаяр ве оларың Аяз атлы бир гулуң неслидиги айдылар (75, с. 72; 76, с. 90-91). Агар ве аймакты (?) тайналарының-да Огуз ханың везири Уйгур Ыркыл Хожаның небересидиги язылар (75, с. 71; 76, с. 89). Бу айдыланлар ады тутулан ики тайнаның аслы я-да гадымы гечмиши барада хич зат билинмөндигине шаятлык эдйәр.

Хазарың гүндогарындакы түркменлерин юрды болан Маңгышлак ве Балкан даглары өрән чет ерлер болушдыр ве бу ерлерин мөхүм бир бөлеги деңиз, такыр ве чөл билен гуршалышдыр. Муңа гарамаздан, чагатайлардан, өзбеклерден адамлар, белли-белли топарлар түркменлере гелиш гошулышдыр ве оларың арасында яшашдыр ве вагтың гечмеги билен ятлаш гечен тайналарымыз эмеле гелишди.

"Шежереи теракимеде" башга-да бирнөче тайналарын аслы барада маглумат берилйәр. Мысал үчин, теракимеи салыр Огуржык Алшың огулларындан Усара, жабы халкы ене шол бегиң огулларындан Дилә, Жейхуның кенарында Гарагол дийлен ерде яшаян яйчылар Динлиниң доганы Яйча багланьшдырлар (75, с. 71; 76, с. 89). Сакар тайнасы Огуржык Алшың доганы Габажыгың, азлар тайнасы Дудугың, олам-үргенчли халкы хем атлары агзалан беглерин егенлери ве Суваржыгың оглы Хуршыдың оглы Хуршыды неслинден дийлиш гөркезилйәр (75, с. 71-72; 76, с. 89-90; 1, с. 377-378).

Хорасаның Дурун себитлеринде яшаян емир или (емрели - терж.) хакында айдыланда, бу илиң ички салырлардан болан Тимур Туглы

хандан гелйәндиги беллидир (75, с. 71-72; 76, с. 89-90). Йөне не бурказлар (422, с. 820-821), не-де Тимур Туглы хан хақында башга хич хили маглумат берилмейәр.

Сефеви чешмелеринде Хазарың гүндогарындакы түркменлер хақында берилйән илкинжи маглумат оклы (охлы) Абаның херекетлери билен багланышыкльдыр. Аба өрән яш, шейлебир гелшикли ве дийсең батыр бир бег болуңдыр. Хәкимлигини гутламак үчин онуң хузурына гелен Астрабат беглербеги она ашык болуң, муны әшгәр этмеги Абаның баш галдырмагына гетириңдир. Аба бег Сефевилере көп әжир чекдириңдир. Шейлеликте, 1558-нжи йылда диван беги Устажалы Бедир хан, мөхүрлар Зүлкадыр Шагулы Халыша, авшар Рүстем хан, муsulлы Ядыгәр Мухаммет бег, Устажалы Фетх оглы Хасан бег, чавушлы Шагулы бег, гажар Гая оглы Ахмет бег, Черендаш Солтаның оглы Алы бег ве Тургут (Дургут) оглы Алы Солтан ялы мешхур беглерин гатнашмагында улы бир гошун Абаның үстүне иберилйәр. Бу гошун Аба билен Хорезм хөкүмдары Алы Солтан тарапындан Гүрген чайының боюнда дерби-дагын әдилйәр (август, 1558 й.). Астрабат беглербеги Устажалы Ыбрайым хан, авшар Рүстем хан сөвеш мейданында галяр. Устажалы Бедир хан билен түркмен Ядыгәр бег-де есир дүшйәр. Сафевилер илкинжи гезек гүйжи өзлеринден көп аз болан гошундан күл-лескун еңилйәр. Тарыхы чешмелерин тассыкламагына гөрә, бу еңиште, гүйжүнин аз болмагына гарамаздан, Аба иң мөхүм роль ойнаяр. Эмма бу еңишден сонра (шол йылда) гарашылмадык бир ажалың гурбаны боляр. Ол чадырында уклаш ятан вагты Астрабадың ерли илатындан өйленен яш аялының хилеси билен шол аялың какасының адамларының бири тарапындан өлдүрилйәр (317, с. 303-304; 273, с. 346-347, 386-387, 401-404, . . . 405-406; 286, с. 106-109; 419, с. 245-246; 420, с. 258-259; 157, с. 139). Селжуклылар дөврүнде гошма адың бир бөлеги хөкүмүнде уланылан (Алтын Аба, Бег Аба, Ай Аба), Аба (Ана) сөзи бу түркмен бегиниң ады билен багланышыкль болмагы мүмкинди. Аба бегинң үсти билен оклуларың Астрабатдакы Сефеви валилерине (хәкимлерине — терж.) салгыт берендиклерине гөз етирмек боляр. Шол асырын ахырларында Астрабадың демиргазыгында, Гүрген ве Этрек чайларының боюнда оклылардан ве гөкленлерден башга-да эймирлеринң ве салырларың хем яшандыкларыны ве бол хасыллы топракларда әкеранчылык этмәге башландыкларыны гөрйәрис. Йөне булардан, озалы билен, оклулар кетхударлары Гары ханың ёлбашчылыгында Сефеви топракларына чозушлар этмекде кем галмандырлар. Ша Аббас хем түркменлеринң чозушларыны дурузмак хем-де Астрабадың өзбеклеринң элине гечмегиниң өңүни алмак үчин, эймирлеринң беги болан Алы Яры хан ады билен Астрабадың хәкимлигине гетириңдир. Эймирлер саны боюнча оклулардан ве гөкленлерден өрән азды ве, белки-де, бу ерлере Маңгышлакдан якын бир вагтда гелиңдирлер. Муна гарамаздан,

эймир Алы Яр ханың Астрабатдакы хәкимлиги үстүнликли гечди. 1596-нжы йылда онуң өлүминден соң ерине оглы Мухаммет Яры гелди. Эмма оклулар оңа гаршы чыкдылар ве болан бир чакнышыкда Мухаммеди өлдүрдилер.

Мундан башга-да шол дөвүрлерде Хазарың гүндогарындакы түркменлерин тарыхы үчин мөхүм болан ики вака болуп гечди. Булардан бири Жейхун дерясының тээден бир акаба тапып, Арал көлүне гуймагыдыр. Мунуң 1575 — 1578-нжи йылларың ичинде болуп гечендиги кабул эдилейэр (423, с. 222). Жейхуның өңки ханасыны үйтгедип, тээден Арал көлүне гуяп башламагының түркменлерин ыкдысады дурмушына эден терс тәсири хақында чешмелерде хич хили маглумат ёк.

Бейлеки бир вака болса, Элиба сувуның кенарларында отуран ве олара ногай дийлен мангытларың (мангутларың) Маңгышлага эден талачылыклы чозушларыдыр. Бу чозушлара чыдам этмедик әрсарылар, текелер ве ёмутлар Балкан ве Күрен дагларының этегине гөчүп гелипдирлер. Әрсарылар улы Балкан билен онуң эп-әсли гүндогарындакы Куртышың аралыгында юрт тутунышдырлар. Текелерин ве ёмутларың хем кичи Балкан билен Гызыларбадың аралыгындакы Күрен дагының төверегинде яшап башландыклары мәлимдир.

Эмма галмыкларың чозушлары Маңгышлак түркменлериниң башына бела болуп инейэр. Хакыкатдан хем галмык (галмак-галмаг) дийлен тайпа монгол болуп, ат-овазасы барып Тимур дөврүнде Мавераннахра ченли етипдир. Чагатайлар галмыкларың адам этини иййәндиклерине ынаныпдырлар (424, с. 474) ве Өвлүйә Челеби-де шу маныда маглумат бериңдир. (250, с. 843-870). Аслында, бу галмыклар буддистдилер. Оларың гүнбатара геленлериниң көнүси Торгут (Тургут) дийлен монгол тайпасындандыр. Бу тайпа Чингиз ханың дөврүнде-де болуп (425, с. 617; 426, с. 82), басыбалыжылыклы йөришлере гатнашмандырлар диен ялыдыр. Торгутлар я-да галмыклар көнеден достлуклары болан бир монгол тайпасының зор салмагы билен гүнбатара гөчүңдирлер; гаршысына чыканлары еңип, Урал дерясына гелипдир ве Хорезме илкинжи чозушларыны эдиңдирлер. Эдермен башбугулары Хо-рулыгың ёлбашчылыгында Волга дерясының гуяп агзында юрт тутунан галмыклар өзлериниң чозушлары билен Крымда ве бейлеки ерлерде горкы, хови дөредиңдирлер. Галмыклар түркменлерин үстүне чозуш эден мангытлары Волга дерясының аңырына ковуң чыкарыңдырлар. Шонуң ялы-да, Челебиниң беллейшине гөрә, (250, с. 844-847), ногайлар (мангутлар-мангытлар) галмыкларың раятына гирмәге межбур болуңдырлар.

Галмыкларың 1637-нжи йылда Маңгышлага эден бир чозушының нетижесинде, бу ерде яшайн түркменлерин аглабасы юртларыны терк эдиң, гөзгыны бир халда Балкан тарапларына гачыңдырлар. 1640-нжы йылда Эйрандан гайдып гелиән Абулгазы Маңгышлакдан гачан Гызы-

лаяк обасының түркменлеринин бу ере ерлешенден дине үч йыл соңра кече чадырлар эдинин билендиклерини айдяр. Бу ерде ғышы гечирен Абулгазы Балкан дагына гидин, ики йыллап текелерин арасында галандан соңра Маңгышлага гелиңдир ве Маңгышлак түркменлеринин даргандыгыны, бу төверекде дине 700 чадырлы бир илатың яшаяндыкларыны гөрүңдир (419, с. 316; 420, с. 332-333).

1640-нжы йылда Абулгазының агасы, Хорезм хөкүмдары Исфендияр хан арадан чыкыңдыр. Исфендияр хан, Абулгазының терсине, түркменлери йигренмәңдир, хатда олары өз ковумдашлары өзбеклерден илери тутуңдыр. 1643-нжи йылда Абулгазы Хорезм хөкүмдары боляр. Ол түркменлерин башына галмыклардан хас зыяда әлхенчликлер гетирйәр. Абулгазы өзбеклерин душманы сайчн ве какабаш хасаңлаян түркменлери рехимсизлик билен тоңар-тоңар гырярды. Айратын-да, хөкүмдар болуң-болманка, хиле билен 2000 түркмени өлдүриңдир. Шунуң ялы-да, Хорасаның Дуруна якын ериндәки Бөрме дийлен чайың боюнда болан сөвешде, өз сөзи билен айдыланда, 20 (XX) түркмени өлдүрдиңдир. Шу дөвүрлерде (1654-1655 й.) галмыклар-да Хорасаның Дурун себитлерине ве Астрабат тараңларына ченли болан чозушлара гатнашың, йөришлерде кәбир түркмен обаларыны талаңдырлар. Йөне олар Сефеви беглербегинден еңдиңдирлер (427, с. 201-204). Соңракы йыл Ыспыханда галмык (галмак) илчилери пейда болдулар. Бу илчилерин янында түркменлер-де барды. Галмык илчилерине халат-серпай яшылды ве Гарадаглы хан Мухаммет бег халатлар, самырлар, телпеклер ве бейлеки совгатлар билен галмык ханының янына иберилди (427, с. 224-225; 337, с. 121).

XVIII асырда Астрабат веляатында оклуларың ерини көң илатлы ёмутлар әледидилер. Ёмутлар авшарлар ве зендлер билен болан гөрешлеринде гажарлара көмек әдйәрдилер. Хатда Мүрзе Мухаммедин беллемегине гөрә, гажар дөвлетини әсасландыран Ага Мухаммет шаның әжеси ёмутларың баштутаны Бегенжн гызыды (428, с. 85).

Хазарың гүңдогарындакы түркменлерин XVIII — XIX асырлардакы тарыхлары өрән оңат билинйәр. Хорезмдәки ве Эйрандакы хәкимиятин үйтгемеги ве бу дөвлетлерин тиз вагтда говшамагы, Европа дөвлетлеринин хәкимиятлерини гинәлтмек ве илатының саныны артдырмак үчин алың барян ве барха гүйчленийән чәрелери Хазарың гүңдогарындакы түркмен тайналарына хас көң эркинлик гетирди. Дашкы салырдан болан текелер ве ёмутлар ин гүйчли тайналара өврүлиңдирлер. Эйран тоңрақларына "аламанчылык" (араңча — әламандан) дийилен чозушлар көңленч бу ики тайнаның векиллери тараыңндан амала ашырылярды. Шонуң ялы-да, ёкарда атлары тутулан тайналар махал-махал Хорезм ханларының ве Гажар хәкимлеринин гошунларына гаршы сөвешин, үстгүнликлер газаныңдырлар.

Хазарың гүндогарындакы түркмен тайпаларының көпүси өз араларында болан оңшуксызлыктар себепли ерлерини үйтгетмәге межбур болупдырлар. Ашакда бу тайпаларың обаларыны, илатларыны, юртларыны гөркезен ве гечен асырда дүзүлен списоклар берлер. Бу списоклара оңат дүшүнилмеги үчин, Абулгазы тараындан түркменлеринң несил шежересине дегишли берлен маглуматлар схема гөрнүшинде гөркезилйөр.

Хазарың гүндогарындакы түркмен тайпалары хакда XIX асырда бу ерлере сыяхат эден европалылар тараындан кәбир списоклар дүзүлдир. Шоларың иң илкинжиси ве гиң мазмунлы боланларындан бири Н. Муравёв тараындан дүзүлен списокдыр (1819 й.). Эмма Н. Муравёвың списогында теке, салыр, әрсары ве сарык тайпаларының дүзүми хакында маглумат ёкдур.

1863-нжи йылда түркменлеринң арасына сыяхат эден түрколог А. Вамбериниң списогында бирнәче тайпаларың обалары гөркезилмәндир.

Генерал Петрусевичиң списогы-да (1878 й.) әсасан ёмут ве гөкләң тайпаларының дүзүми бабатда әхмиедлидир. Генерал Петрусевичиң списогы хут өзүниң ерлерде гечирен гөзегчиликлерине ве Астрабатдакы консул Бакулиниң маглуматларына әсасланяр.

Списокларда тайпалара дегишли обаларың атларының ве оларың яшаян ерлериниң бирнәчесиниң догры гөркезилмәндигини ныгтамак зерурдыр. Эмма бизиң үчин-де бу атларың мөхүм бир бөлегиниң догры окалышыны аныкламак, әлимиздәки маглуматларың чәклилиги себепли, мүмкин болмады.

Бу списокдакы бойларың шахаларының ве обаларының атларының арасында бизи гызыкландыран аз санлы атлар габат гелйөр. Буларың көпүси огуз бойларының атларыдыр. XVI асырда ады душ гелйән Бегиң оклы (охлы) тайнасы, йитиш гидендиги үчин, списоклара гиризилмәндир.

"Шежерейи теракимеде" ёмут, теке, әрсары, сарык, смрели ялы тайпаларың я-да топарларың огуз салыр боюндан гелйәндиги ныгталяр ве схемаларда гөркезилйөр. Бу маглуматларың нә дережеде догрулыгы хакында бир зат айтмак кын. Салырлардан көп аз болмак билен бирликде, Хазарың гүндогарындакы түркменлеринң арасында саны боюнча илкинжи орны човдурлар әлейёр. Булар, белли болшы ялы, игдирлер ве сөйүнжажылар билен билеликде хасанили адыны гөтериш, айратын бир тайпаны әмеле гетирйөрлер. Хасанили, бейлеки тайпалар ялы, Маңгышлакдан айрылман, галмыкларың табынлыгына гирипдирлер. Хатда галмыктар бу илден бир бөлегини демиргазык Кавказа гөчүрипдирлер. Бу гөчүриленлере сонра Ставрополь түркменлери дийлендигини билйәрис (157, с. 157-158).

Човдурлардан Чака Анадолюның алнышы хакындакы ятламаларда ады агзаян беглерден биридыр. Эмма игдирлеринң адына дес-

санларда-да, тарыхы чешмелерде-де душ гелинмейәр. Муна дерек XVI асырда игдирлеринң Анадолыда 43 ере ады берлип, бу бабатда онунжы орны тутушлары ялы, шол асырда Ичил ве бейлеки вела-ятларда олара дегишли бирнөче тайпаларың яшандыклары-да мәлимдир.

Шонун ялы-да, кайы, бегдили ве байындыр кимин огуз бойларының атлары гөклен обаларының арасында душ гелйәр ве бу топарың иң мөхүм бөлегини олар тутяр. Гөкленлеринң ятламаларына гөрә, олар Додурга ве Алыдаглы атлы ики догандан дөрөпдирлер. Алты гөклен обасындан үчүси (Байындыр, Кырык ве Ёняк Сагры) Додургадан, бейлеки үч оба-да (Кайы, Ай Дервүш ве Чакыр Бекдили) Алыдаглыдан алныш гайдылар. Бу ердәки Додурга ады бизи гызыкландыяр. Чүнки, мәлим болшы ялы, шейле атлы бир огуз бойы бардыр. Эгер-де бу адың айдылшында бир ялңышлык болса, гөкленлеринң бир шахасы (хич болманда, онун ики тайпасы) додургалардан гелип чыкан болмагы әхтималдыр. Гөкленлеринң арасында яшаян ве огуз боюның адыны гөтерйән топарларың илат саны көп дәлдир. Шонун үчин хем бу топарларың атлары тарыхы чешмелерде өрән сейрек душ гелйәр я-да оларың ады хич тутулмаяр. Умуман гөкленлеринң илаты, бейлеки тайпалара середеңде, өрән аз болуп, гөрлүп гечилиши ялы, 1880-нжи йылларда 4000 мүн машгала дийлип хасаба алныпдыр.

XVI асырда Астрабат себитлериндәки түркмен тайпаларының арасында өзүни гөркезен әймирлер хакында гүррүн әдилеңде, булар списокларда ёмутлара дегишли әдилип гөркезилиңдир. Әймирлеринң соңкы дөвүрлерде санының хас азаландыгы үчин ёмутлара дегишли боландыклары беллидир. Әдил шонун ялы, ёмут обаларының арасында игдир адыны гөтерйән бир топар хем бардыр.

Списоклара гиризилмедик, Хорасанда Нусайың төвереклеринде яшаян гарадашлыларың язырлардыгыны билйәрис.

Бу язырларың ол ерде бир беглик гурандыклары ятланылыпды.

Хорасандакы гара баятлар чагатай тайпаларының арасында гетирилйәр (286, с. 1087). Мундан гара баятларың Сефевилерден өң, герейли ве желайырлы ялы, чагатайларың голастында боландыклары йүзе чыкяр. Эсасан, гара баятларың ады "Шежерейи теракимеде" гетирилмейәр. Шу себәбе гөрә, өң хем белләп гечишимиз ялы, бу баятларың Чагатай улусының арасындакы баятлардыгыны (баягутлардыгыны) хас ынандырыжы хасапаярыс.

Белли болшы ялы, Хазарың гүңдогарындакы түркменлерин улы топарларындакы ве оларың шахаларындакы хем-де обаларындакы ялы атлары гөтерйән тайпалар Түркиеде гаты аздыр ве сейрек душ гелйәр. Түркиедәки Гараман или ве Теке или (Анталя

велятының өңки ады) ер атларындакы "гараман" ве "теке" сөзлериниң шаха атларындан гелип чыкандыгы мәлим болса-да, бу ер атлары билен Хазарың гүндогарындакы түркменлере дегишли салырларың Гараман обасының ве теке тайпасының арасында гөнүден-гөни болмаса-да, гараз, бир багланышыгын бардыгы никир эдилйәр ве хатда Гараман огулларының салырлардан гелип чыкандыгы хақындакы әхтималлык өңе сүрүлйәр.

САЛГЫЛАНЬЛАН ЭДЕБИЯТЛАР

1. F. Sümer, Oguzlar'a ait destani mahiyette eserler, Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, Ankara, 1959, XVII, № 3-4.
2. Oguz Kagan Destan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, İstanbul, 1936.
3. P. Pelliot, Toung Pao, 1930, XXVII.
4. Divanu Lügat-it Türk, İstanbul, 1333, (arapça).
5. Divanu Lügat-it Türk, İstanbul, 1939 (türkçe).
6. A. Caferoglu, Uygur sözlüğü, TDK, Ankara, 1968.
7. G. Glauson, En Etimological dictionary of pre thirteenth century Turkish, Oxford, 1972.
8. K. Jahn, Die Geschichte der Oguzen der Rasid-ad-din, Wien, 1969.
9. Über das Voekstum der Komanen, Osttürkische dialektstudien, Berlin, 1914.
10. D. Sinor, Oguz destanı üzerinde bazı mülahazalar, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Dergisi, IV.
11. Notes sur les mot's "Oguz" et Turk, Orions, 1953, VI.
12. Ş. Sami, Kamus-ı Türki, İstanbul, 1317.
13. Toguz Oguz et on Uygyr, Journal Asiatigua, 1962.
14. M.Boodberg, The Altaic word for horn in the political nomenclature of the steppe, Harward Journal of Asitatic, 1939.
15. H.N. Orkun, Oguzlara dair, Ankara, 1935.
16. W. Thomsen, Inscriptions de i Orkhon dechifr-es, Helsingfors, 1896.
17. H.N. Orkun, Eski Türk yazıları, TDK, İstanbul, 1936, I.II D.
18. M. Ergin, Orhun abideleri, İstanbul, 1970.
19. T. Tekin, A.Grammar of Orkhon Turkic, Bloomington, 1966.
20. Liu Mau Tsa'i Die Chinesischen Nachrlchten zur Geschichte der Ost-Turk en-Tu-küe, Wiesbaden, 1958.
21. T. Tekin, Kuzey Mogolistan'da yeni bir Uygur Anıtı Taryat (Terhin) kitabesi, Belleten, 1983, XLVI, sayı 184.
22. S. Julien, Documents historiques surles Tou-Kioue (Turcs), Journal Asiatique, 1864, IV.
23. Orta Asya Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul, 1927.
24. V. Minorskiy, The Regions o the world, GNS, London, 1937.
25. Chavannes, s 34, 60, 270, 271, ve harita.
26. el-İstahri, Kitabü-l mesalik-memalik, Leyden, 1929.
27. R.Giraud, L Empire de Turcs celeste, Paris, 1960.
28. Eski Türkçe'nin grammeri, Ankara, 1988.
29. Liu Mau Tsai, I.
30. L. Bazin, (Les Calendries Turcs anciens et medievauX.
31. G.J. Ramstedt Zwei uygurishe Runeninschriften in der Nord mongolei, journal de la societe Finno-agrienne, 1913-1918, XXX, 3.

32. R. Grousset, L'Empire des steppes.
33. Tarih-i Buhara, Tahran.
34. Murucuz-zeheb, Kahire, 1367, IV.
35. el-Kamil, Tornberg yay, Leyden, 1865.
36. Sharaf al-zaman Tahir Marvazi, On China, The Turks and India, London, 1942.
37. Hudulul'alem, tercüme, V.Minorskiy.
38. İçişleri Bakanlığı, Türkiye'de meskun yerler kilavuzu, Ankara, 1948.
39. J.R. Hamilton, Les Ouighours à l'époque des cinq dynasties d'après les documents chinois, Paris, 1955.
40. Nizamül-mülk, Siyaset-name, Tahran, 1311.
41. F. Köprülü, Kay kabilesi hakkında yeni notlar, Belleten, VIII, 31, 1944.
42. Kabus-naame, London, 1951.
43. F. Sümer, Eski Türklerde şehircilik.
44. Mervezi, Metin.
45. Zeynül ahbar, Tahran, 1347.
46. Barthold, Metinler.
47. Mücmelüt-Tevarih, Tahran, 1318.
48. De Goeje, Leyden, 1885.
49. A.N. Kurat, Peçenek tarihi, İstanbul, 1937.
50. İslam Ansiklopedisi.
51. Ibn Fadlan, Risale, Şam, 1959.
52. Ibn Hurdadbih, Mesalik vel memalik, Leyden, 1989.
53. F. Gerdizi.
54. el-Mukaddesi.
55. Kitabu-l harac, Leyden, 1888.
56. Muhtasar Kitabil-buldar, Leyden, 1885.
57. Ibn ül-Esir, VII.
58. M.F. Köprülü, Halaç, İslam Ansiklopedisi, V/I.
59. Ebubekr-i Tihran-i, Kitab-i Diyarbekiryye, Ankara, 1962.
60. Efdalaedin-i Kirmani, Bedayi ul ezman fi vekayi Kirman, Tahran, 1326.
61. Muhammed İbrahim, Tevarih al-i Selçuk, Leyden, 1886.
62. F. Köprülü, "Köylerimiz".
63. W. Bang, J.Marguart, Ostturkische Dialektstudien, Berlin, 1914.
64. F. Köprülü, Harizm Şahları, İ.A. V/I.
65. İ. Kafesoglu, Harizmşahlar devleti tarihi, TTK, Ankara, 1987.
66. But before certain Comans called Cangle used to be there, London-Newyork, 1955.
67. Reşideddin, Camiü-tevarih, Topkapi sarayı Hazine, ktp; nr. 1653, 376.
68. Z.V. Togan, Oguz destanı, İstanbul, 1972.
69. Constantin Porphyrogenitus (905-959), De Administrando Imperio, Oaks, 1967.
70. İbn Havkal, Suretül Arz, İeyden, 1938-1939.
71. E. Schuyler, "Türkistan", London, 1876.

72. E. Bretschneider Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources, London, 1875, I.
73. J.A. Boyle, The journey of Hetlum I, King of Little Armenia to the court of the great K.Jhan Möngke, Central Asiatic Journal, 1964.
74. Ali-i Yezdi, "Zafername", Kalkutta, 1887.
75. Şecere-i terakime, Moskva-Leningrad, 1958.
76. M. Ergin, Türkiye Türkçesi, İstanbul.
77. R. Kieperf, Syrien und Mesopotamien, Berlin, 1893.
78. Ch. Marvin, Merv, The Queen of the world, London, 1881.
79. F. Sümer, Kara koyunlular, TTK, Ankara, 1967.
80. Devletşah, Tezkire, London, 1901.
81. İbnül-Esir, el-Kamil fit-Tarih, Kahire, 1948.
82. Belazuri, futuhul-buldan, Kahire, 1350.
83. Mesudi, Muruucuz, Zaheb, Paris, 1891.
84. İdrisi, Nüzhetü-l muştak, Köprülü kitap, nr. 955, 919.
85. Bahaeddin Muhammed et-Tevvesüe ile'ttreessül, Tahran, 1315.
86. "The Mongol mission".
87. Mu'cemül-buldan, Leipzig, 1867.
88. B. Ögel, İslamiyetten önce Türk kültür tarihi, TTK, Ankara, 1962.
89. Barthold, Turkestan.
90. El-Kanun ul-Mesudi, Haydarabad, 1374.
91. Cuveyni, `Tarihi-i Cihanguşay`, GMS, Leyden, 1916.
92. V.M. Jirmunskiy, "Sir-derya boyunda Oguzlara dair izler", Belleten, sayı, 99.
93. S.P. Tolstov, Goroda guzov, Sovetskaya etnografiya, 1947, N 3.
94. The Jorney of Friar John of plan de Carpine to the court of Küyük Khan 1245-1247, London, 1900.
95. İmaded-din el-İsfahani, Leyden, 1889.
96. İmaded-din el-İsfahani, İstanbul, 1943.
97. Makdisi, kitab ul-bedivet-tarih, Paris, 1907.
98. Yakubi, kitab ul-buldan, Leyen, 1892.
99. Fahrud-din Mubarek Şah, London, 1927.
100. Tarh-i Beyhaki, Tahran, 1324.
101. E. Diez, Türk Sanatı, İstanbul, 1946.
102. A. Vamberi, Travels in Central Asia, London, 1864.
103. Abdülkadir Inan, Tarihte ve bugün şamanizm (TTK), Ankara, 1954.
104. İbn ve Cevzi, ul-Muniazam, Haydarabad, 1359.
105. Sibt İbnul-Cezvi Mırutüz-zaman, Ankara, 1968.
106. Ebul Ferecin, tarih, Ankara, 1945.
107. Orta Asia Türk tarihi hakkında dersler, İstanbul, 1928.
108. Cami ut-tevarih F. Reşideddin, Peterburg, 1861.
109. Bertrandon de la Broquiere Le Voyage d'outremer, Paris, 1897.
110. Babur, Hatirat, Ankara, 1943.
111. İbn Fadlan'ın Müslüman Tacirler ile Oguzların münasebetlerine dair sözleri, Z.V.Togan yayınları.
112. F. Atalay.

113. Tahsin Bangoglu, Oguz lehçesi üzerine, Türk Dili araştırmaları yaylığı, 1960.
114. Kitab ul-cemahir.
115. İbn-Kesir, el-Bidaye ve'n nihaye, Kahire, 1348.
116. Mehmed Neşri, Cihannüma, TTK, Ankara, 1949.
117. Jean Deny, Grammaire de la langue Turgue, Paris, 1921.
118. Harizmi Metatihul-ulum, Leyden, 1968.
119. İdrisi, 1840.
120. E. Trud'homme, Historie d'Armenie, Paris, 1864.
121. Briuni, el-Asar ul-bakiyye, 1878.
122. Mücumel ul-tevarih.
123. V. Minorskiy, Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs, BSOAS, 1948, XII.
124. K. John, Die Geschichte des Oguzen deg Rasid-addin, Wiren, 1969.
125. Tarihi-i Beyhaki, Gani-Feyaz yayını.
126. Melik name Ahbarud devleti-s-Selçukiyye.
127. Ebül-Fevaris Şah Melik bin Ali el-Barani İbn Funduk, Tarih-i Beyhak, Tahran, 1317.
128. O. Pritsak, Der Untergang deg Reiches des Oguzichen Yabgu Köprülü armaganı, Ankara, 1954.
129. Hamdullah, Müstevfi tarih-i güzide, Tahran, 1339.
130. B. Kossanyi, XI-XII Asırlarda Uzlur ve Komanların tarihine dair, Belleten, 1944, sayı 29.
131. el-Utbi, Tarihu I Yemeni, Menini Şerhi, Kahire, 1286.
132. Mirhand, Ravzat us-safa Luknov, 1332.
133. Divan, Tahran, 1307.
134. F. Sümer, A. Sevim. İslam kaynaklarına göre Malazgirt savaşı, TTK, Ankara, 1971.
135. Mateos (Urfali), Ankara, TTK, 1962.
136. A.N. Kurat, IV-XVIII as. Karadenizin kuzeyinde Türk kavimleri ve devletleri, Ankara, 1972.
137. K. Bela, XI-XII as. Uzlur ve Komanların Tarihine dair belleten, 1994.
138. İ. Pritsak, Karahanlılar İ.A.
139. Gerdizi, Zeyn ül-ahbar tahran, 1347.
140. Zikr-i tarih-i Al-ı Selçuk.
141. Cuzcani, Tabakat-i Nasiri I. Lahor, 1954.
142. Ahmed-i Kesrevi, Şehriyaran-i gumnam, Tahran, 1308.
143. M. Köymen, BSİK (Büyük selçuklu İmp. Kurl) III.
144. İ. Kafesoglu, Selçukun ogulları ve torunları, Türkiyat mecmuası, XII.
145. İ. Kafesoglu, Dogu Anadolu'da ilk Selçuklu akını ve tarihi ehemmiyeti, Ankara, 1953.
146. F. Sümer, Agaç-Eriler, Belleten, XXVI, Ankara, 1961.
147. M.H. İnanc, Türkiye tarihi, Selçuklular devri ve Anadolu'nun fethi, İstanbul, 1944.
148. Tarihi Meyyafarikin, Kahire, 1959.
149. İmameddin İsfahani, Nusret-ul-fitre.

150. Kemaleddin İbn ul-adim, Zubdestül-Haleb, Dimaşk, 1954.
151. İ. Kafesoglu, Nalazgirt Muharebesi, İ.A. VII.
152. Meselai Zahiri-i Nişaburi, Efdaleddin-i Kirmani.
153. Ali Sevim, Artukluların soyu ve Artuk Beyin siyasi faaliyetleri, Belleten, XXVI.
154. Kemaleddin İbnül-Adim Zubdetül Haleb, Dimaşk, 1951.
155. İbnül-Kalanisi Zeylül Tarihi Dimaşk, Leyden, 1908.
156. Bahaeddin Muhammed, Et-Teveşşül, Tahran, 1315.
157. Barthold A., History of the Turkman People.
158. Ebu Hayyam, Kitab-ul İdrak li-lisanil-Etrak, İstanbul 1931.
159. Zahiri N. Rahat us-sudur, Muhammed İkbāl, GMNS, Leyden, 1921.
160. İbn-i İsfendiyar, Tarih-i Taberistan, Tahran, 1320.
161. Avfi, Lubahl-elbab, London, 1903.
162. A. Ateş, Enveri, İ.A. IV.
163. İndul ula li-l mevkifil ala, Tahran, 1311.
164. el Muzaf Bedayil-ezman fi vekayi Kirman, Tahran, 1331.
165. Nasir ud din Münşi, Kirmani, Simt ul-ula lil hazret il-ul, 1328.
166. Efdal-ı Kirmani, Bedayi ul-ezman fi vekayi Kirman, Tahran, 1311.
167. Efdat-ı Kirmani, el-Muzaf ila bedayi Lezman fi vekayi Kirman, Tahran, 1331.
168. Muhammed b. İbrahim teravih-i al-i Selçuk, Leyden, 1886.
169. Vassaf, teziyetül emsar, Bombay, 1269.
170. Zerkb-ı Şirazi, Şiraz-name, Tahran, 1310.
171. el-Hamavi, Tarihu l-Mansuri, Moskova, 1963.
172. İbnul Esir, et-Tarih ul bahir fi devlet-il Atabekiyye, Kahire, 1963.
173. Ebu Şame, er ravzateyn fi ahbarid-devleteyn, Kahire, 1288.
174. İbn Hamdun, Tezkire, Topkapı Sarayı.
175. Nesevi.
176. Zekerriyya el-Kazvini Asadr ul bibad, Beyrut, 1380.
177. İbn Haliekan, vefayatul-ayan, Kahire, 1948.
178. Abdul-Vahid el Merrakuşi el Mucib fi telhisi ahbarie-Magrub. Leyden, 1881.
179. el-Harreci, kitab-ul lukud il-lu lu yye fi tarihi d-devlet is-Resuliye (GMS), Leyden, 1900.
180. Müneccim-Başı, Camiüd-düvel, II.
181. Mesud Keyhan, Tarihi-i coğrafya-i mufasssal-i İran, 1311.
182. R.R. Arat, Göklen maddesi, İ.A. IV.
183. A. Burnes, Voyages del embouchure de l'Indusa Lahour Caboul, Balklı et Boukhara, Paris, 1835, III.
184. F. Sümer, Köroğlu, Kiziroğlu Mustafa ve Demirci Oğlu ile ilgili vesikalar, 1987.
185. F. Sümer, Anadolu'da Mogollar, Selçuklu araştırmalar Dergisi, 1969.
186. F. Köprülü Halac maddesi İ.A. V.
187. F. Sümer, Azərbaycanın türkləşməsi tarixinə ümumi bir baxış.
188. Hafizi Ebru, Zeil-i Cami ut-Tevarih-i Reşidi, Tahran, 1317.
189. Tarih-i Şeyh Uveys, Lahey, 1954.

190. F. Sümer, 'Safevi devletinin kuruluşu ve gelişmesinde Anadolu Türklerinin rolü', STM, Ankara, 1976.
191. The Clan of the Qara-Qoyunlu rulers, Köprülü Armaganı.
192. K. Minorskiy, Cihan-Şah Qara-Qoyunlu, and his poetri BSOAS, XVI, 2.
193. F. Sümer, Anadoluya yalnız göçebe Türkler mi geldi? Belleten, XXIV.
194. F. Sümer Bu Türk topluluğu hakkında: Agaç-Eriler, Belleten, XXVI.
195. C. Cahen, Quelque textes negliges congnani les Turcomans de Rum, Byzantion, XIV.
196. Bay-Bayrs tarihi, TTK, İstanbul, 1941.
197. Musameret İ-ahbar, TTK, Ankara, 1956.
198. Selçukname, Topkapi Sarayı, N 1390.
199. İbn Bibi, el-Evamir-ul-Alaye fi umur il Alaiyye, TTK, Ankara, 1956.
200. el-Ömeri Mesalikül-ebsar, Leypszig, 1929.
201. Kitab bastil-arz, Tahran, 1958.
202. A. Short, histori of the Turkmen people.
203. F. Sümer, Early historical references to Turkman carpet wearing in Anadolia, Halı, London, 1984.
204. Embajada a Tamarlan, Madrid, 1943.
205. Mesela Haci Bektaş-ı Veli Velayetnamesinde, İstanbul, 1958.
206. A. Erzi, Ak-Koyunlu ve Kara-koyunlu tarihi hakkında araştırmalar, Belleten, sayı 70.
207. Şükrullah, Behçet ut-tevarih, Nurosmaniye, ktp nr, 3059.
208. N. Atsız, Dokuz boy Türkler ve Osmanlı Sultanları tarihi, İstanbul, 1939.
209. İkd ul Cuman, Veliyeddin Efendi, ktp nr, 2374.
210. Şikari, Karamanogllari tarihi, Konya, 1946.
211. De la de fated Ankara a'la prise de Constantinople, Revue des etudes İstamiogues, 1938.
212. The Ri se of the Ottoman empire, İkinci baskı, London, 1958.
213. Sadeddin, Tacut-tevarih İstanbul, 1280, II.
214. Mühimme defteri, XXI, sıra 43.
215. Mustafa Akdag, Medreseli isyanları, İkd fak. mecmuası, XI, № 4.
216. F. Demirtaş (Sümer), Boz Ulus hakkında, Dil ve Tarih-Cografya Fak. dergisi, 1949, VII.
217. F. Sümer, XVI as. Anadolu, Suriye ve ırak'ta yaşayanTürk aşiretlerine umumi bir bakış, İkd. Fak. Mecmuası, XI.
218. F. Sümer, Çukur Ova Tarihine dair araştırmaları dergisi, 1963.
219. Colophons of Armenlan manuscripts, 1301-1480, Cembride Massa chusetts, 1969.
220. Ömer Lütfi, Bakan Tarihi demografi araştırmaları ve Osmanlı tarihi, Türkiyat mecmuası, İstanbul, 1953.
221. Mustafa Akdag, Yeniçeri ocak nizamının bozuluşu, Dil ve Tarih-Cog. Fak. V, say 3, vesika 4.
222. Şerefeddin Turan, Kanuninin oğlu Şehzade Bayezid vakası, Ankara, 1961.

223. Münecim Başı, sahayıf ul-ahbar, İstanbul, 1285.
224. Defter-i Yörükân-ı Sivas, Tapo ve Kadastra Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 16, yap. 129).
225. Cemaat-ı Hamitlu tabi-i taife-i mezbûre, Maraş sancagı defteri, (Tapo ve kadastra Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 116, yap. 129).
226. A. Refik, Anadolu'da Türk aşiretleri, İstanbul, 1930.
227. Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorlugunda aşiretleri iskan teşebbüsü, İstanbul Üniv. İstanbul, 1963.
228. Yusuf Halaçoğlu, XVIII yüzyılda Osmanlı İmparatorlugunun iskan siyaseti ve aşiretlerinin yerleştirilmesi, TTK, Ankara, 1988.
229. A.N. Kurat, Göktürk Kaganlığı, Dil ve Tarih-Cografya fakültesi dergisi, 1952, X, 1-2.
230. Defter-i mufassal-ı Sultan Önü, Tapu ve Kadastra Umum Müdürlüğü Arşivi, nr. 98, 45 b.
231. Ekrem Kamil, Gazzi Mekki seyahat-namesi, Tarih Semineri Dergisi, İstanbul, 1937.
232. Dahiliye Vekaleti, Köylerimiz, İstanbul, 1933.
233. Fuad Köprülü, Osmanlıların etnik menşei meseleleri, Belleten, s. 28.
234. İbn Aca, "Tarih ül-Emir Yaş Bek ez-Zahiri", Kahire, 1973.
235. Tarihi Fahrüddin Mubarek-Şah, London, 1927.
236. Nizamed-din-i Şami, Zafername.
237. Abdülkadir (İnan), Orun ve ülüş meselesi, Türk hukuk ve iktisat tarihi mecmuası, İstanbul, 1931.
238. Ayn Ali, Kavanini al-i Osman, İstanbul, 1280.
239. Sadeddin, Tacüt-tevarih, Solak Zade, İstanbul 1298.
240. Ö.L. Barkan, Kanunlar, Fatih kanun-namesi İstanbul, 1943.
241. Fındıklılı Mehmet Aga, Silahdar Tarihi, İstanbul, 1983, II.
242. Kanun-name-i al-i Osman, TOEM ilaveleri.
243. İ.H. Uzunçarşılı, Kapı-kulu ocakları, (TTK), Ankara, 1943.
244. A. Burnes, Voyages de l'embouchure de l'Indus a Lahur, Caboul, Balklı et Boukhara, III.
245. Empire of Trebizond and The Pontus, London, 1980.
246. Şeref Han, Şeref-name, Kahire, 1930.
247. Süleyman Kani İrtem, Türkkemankeşleri, İstanbul, 1939.
248. Osmanlı İmparatorluğu tarihi, türkçe tercümesi Mehmed Ata, İstanbul, 1329.
249. İ.H.Uzunçarşılı, Osmanlı devleti teşkilatına medhal, 1941.
250. Ev. Celebi Seyahat-name, III, IV, VII.
251. Aşık Paşa Zade, Tevarih-i al-i Osman, İstanbul, 1322.
252. Tarih-i al-i Selçuk, Topkapı Sarayı, Revan Köşkü ktp., nr. 1390.
253. Aksarayi, Musameret ul-ahbar, yay. O.Turan, Ankara. 1944.
254. Faruk Demirtaş (Sümer), Osmanlı devrinde Anadolu'da Kayılar, Belleten, s. 47.
255. Çagatay Uluçay, Saruhan-ogulları ve eserleri dair vesikalar, İstanbul, 1940.
256. Paul Wittek, The rise of the Ottaman empire, London, 1958.

257. İbn Sasra, Ed-Durretül-muzi a fı devetiz-Zahiriye, Los Angeles, 1963.
258. Makrizi, Kitap us-suluk, Fatih ktp.
259. İbn Aca, Tarih el-Emir Yaş-Bek ez-Zahiri, Topkapi Sarayı, III. Ahmet ktp., Kahire, 1973.
260. 1) Bekir Sıtkı Baykal, Uzun Hasan'ın Osmanlılara karşı katı mücadeleye hazırlıkları ve Osmanlı Akkoyunlu harbinin başlaması, Belleten, sayı 82, vesika II.
2) İbn İyas, Bedayı-uz zuhur, İstanbul, 1932, V.
261. F. Sümer, Bayatlar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 1952, IV.
262. J. Niebuhr, Voyage en Arabie. Amsterdam, 1776.
263. Hasluc, Christianity and Islam under the Sultans, Oksford, 1929.
264. Cevdet Paşa, Tezakir, Ankara, 1963.
265. Kazvinli Yahya, Lubb ut-tevarih, Tahran, 1314.
266. Tarih-i Şah İsmail-i sani, Bayezid Umumi ktp.
267. Başbakanlık Arşivi, Teke sancacı defteri.
268. Rihlet ul-Münşiş el-Bagdadi, Farsçadan Arapçaya çeviren Abbas ul-Azzavi, Bagdad, 1948.
269. Tarihul-Irak, Bagdad, 1939, III.
270. Mecma ul-havass, Tebriz, 1327.
271. F. Sümer, Yıva Oguz boyuna dair.
272. Tarih-i Alem ara-yi Abbasi, Tahran, 1314. Yeni basım, Tahran, 1334.
273. Hasan-i Rumlu, Ahsen ut-tevarih.
274. Celal-zade Mustafa Tabakat ul-Memalik fı Deracatil-Mesalik, Fatih ktb.
275. O. Turan, Selçuklular zamanında Türkiye, İstanbul, 1971.
276. Yadigar (mesmuası), Tahran, 1947, nr.4.
277. Iskender Beg Türkmen ve Muhammed Yusuf, Zeyl-i Tarih-i alem ara, Tahran, 1317.
278. Mirza Mehdi Han, Tarih-i Nadiri, Tebriz 1260, Ebu'l Hasan Muhammed-i Gulistane, Mucmel ut-Tevarih, Rezavi, Tahran, 1330.
279. Ebü'l Hasan Muhammed-i Gulistane.
280. Mirza Ebü'l Kasım, Mecmua, Tebriz, 1294.
281. Menteşe defteri, Başbakanlık Arşivi.
282. M. Ferzane, Bayatılar, Tahran, 1344.
283. Berezin, Petersburg, 1864, Moskova, 1965.
284. F. Sümer, Boz-Oklu Oguz boylarına dair, D.T.C.F. Dergisi, XI.
285. Nesevi.
286. İskender Beg Türkmen ve Muhammed Yusuf, Zeyil-i Tarih-i alem ara-yi Abbasi, Tahran, 1335.
287. İbn ul-Furat, Beyrut, 1936, IX.
288. A. Tevhid, Meskukat-ı kadime-i İslamiyye katalogu, İstanbul, 1321.
289. İbn Kadi Şuhbe, nr. 1599.
290. The chronography of Gregory Abu'l-Faraj, London, 1932.
291. İbn Hacer, 130 a.
292. Hafiz-i Ebru, Zubdet ut-tevarih, Fatih ktp.

293. Makrizi, Ayasofya ktb.
294. İbn Tagrı-Birdi, Havıs ud-duhur, Popper ya. Berkeley, 1942.
295. Bedayi uz-zuhur, III.
296. Feridun Beg, Münşaat us-selatin, İstanbul, 1274, I.
297. Tevarih-i Al-i Osman, Nuruosmaniye ktb.
298. F. Sümer, Dögerlere dair.
299. W. Heyd, Histoire du commerce du Levant au moyen-age, Paris, 1959, II.
300. F. Sümer, Boz-Oklu Oguz boylarını dair.
301. Mirza Ebu'l-Kasım, Mecmua.
302. Embajada a Tamarlan.
303. Osmanlı imparatorlugunun etnik menşei meseleleri.
304. "el-Muhtarat mine'r-resail", Tahran, 2535.
305. Sıbt İbnü'l-Cevzi Mir atuz-zaman, Haydarabad, 1370.
306. Banu Shimea (L.A.Mayer, Muslem numismatics, London, 1954.
307. İbn Tagrı-Birdi, el-Menhel us-safi.
308. Cevahir us-suluk, Paris Biblioteque Nationale, manuscrites arabs.
309. F. Sümer, Avşarlar'a dair, Köprülü Armaganı (D.T.C.Fak. Yayınlarından), İstanbul, 1953.
310. Katip Çelebi, Cihan-numa.
311. Nuzhet ul-kulub.
312. Kamil Su, Balikesir ve civarında Yörük ve Türkmenler, İstanbul, 1938.
313. Dulkadirli defteri, (Kanuni).
314. İkd-ul-cuman fi tarihi elhiz-zaman, Veliyeddin Efendi.
315. V. Langlois, Voyage dans la Cilicie et dans les montagnes du Taurus, Paris, 1861.
316. Celal ed-din-i Devvani, Arz-name, Milli Tettebbular Mecmuası, V.
317. Gaffarı, Cihan-Ara.
318. Şeref Han, Şerefname, Petersburg, 1860.
319. Mirze Reşidedibuş-şuara, Tarih-i Afşar, Tebriz, 1346.
320. Tarih-i giti-guşa, Tahran, 1317.
321. A.Dupre, Voyage en Perse, fait dans les annies 1807-8 et, 1809, Paris, 1819.
322. Ulu-Dag geuvresinde Türk damgaları.
323. Zubdetu keşf il-memalik, Paris, 1894.
324. Ali Rıza (Yalın), Cenupta Türkmen oymakları, İstanbul, 1931-1932.
325. Cengiz Orhonlu, Osmanlı imparatorlugunda aşiretleri iskan teşebbüsü.
326. Ömer Özbaş, Gaziantep dolaylarında Türkmenler ve Baraklar (Gaziantep Kültür Dernegi yayınlarından), Gaziantep, 1958.
327. Yakut, Mu'cem ul-buldan, II.
328. Haleb'in dogusunda, Fırat kıyısındaki Balis.
329. Ömer Özbaş, Ali Şahin Güney Anadolu'da Beg Dili Türkmenleri ve Baraklar, Ankara, 1962.
330. Cihan-nüma. İstanbul, 1145.
331. Muhammed Tahir, Vahid-i Kazvini Abbas-name, Tahran, 1329.
332. Mirza Muhammed-i Ma'raşi, Mecma'ud-Tevahir, Tahran, 1328.

333. Tahsin Yazıcı, Lutf Ali Beg, İ.A., VII.
334. Kilisli Rifat, Kitab-ı Dede Korkut ala lisanı taife-i Oguzhan, Asar-ı İslamiyye ve Milliye Tedkik Encümeni Neşriyatı, İstanbul, 1332.
335. Orhan Şaik Gökyay, Dede Korkut, İstanbul, 1938.
336. el Veled uş-Şefik, Fatih ktb., nr. 4519.
337. F.Sümer, Bayındır, Peçenek ve Yüregirler, Dil ve Tarih-Cografya Fakültesi Dergisi, XI, 2-4.
338. Danişmend-name, Millet ktb., Ali Emiri.
339. F.Sümer, Anadolu'da üç-oklu Oguz boylarına mensup teşekküller.
340. Barthold, A. Mangışlak İ.A., VII.
341. Azızı Esterabadi.
342. Fazlullah b. Ruzbihan, Tarihi Alem ara-yi Emmini Fatih ktb.
343. Kamil Su, Balıkesir ve civarında Yörük ve Türkmenler.
344. Menaziru'l-evalim, Nuruosmaniye ktb., nr. 3032.
345. Efdalı Kirmani, El muzaf ila bedavi'l-ezman.
346. Kadı Beyzavi, Nizam ut-tevarih, Tahran.
347. Zerkubı Şirazi, Şirazename.
348. Gence Tahrir defteri, Başbakanlık Arşivi, III. Ahmed devri.
349. F. Hasluck, Cristianity and Islam under the Sultans, Oxford, 1922, I.
350. F.Sümer, Çukur-Ova tarihine dair araştırmalar.
351. Hısn Keyfa vekayinamesi, Viyana Bibliothequy Nationale, (Mxt.355), 103 b, 104 a.
352. An Etyma logical dictionary of pre-thirteen-century Turkish, Oksford, 1972.
353. İbnussai, "el-cami ül-muhtasar", Bagdad, 1934, IX.
354. Reşided-din, Cami ut-tevarih, Paris, 1836. Ebul-Ferec, el-muhtasar ud-duvel, Beyrut, 1890.
355. E. Rossi, Il Kitabi Dede Qurqut, Vaticano, 1952.
356. İbn Tagri-Birdi, en Nucum uz-zahire.
357. Ruha Sancagı defteri, B. B. A.
358. Izzi, Tarih, İstanbul, 1299.
359. Türkiye'deki durum ve olaylar üzerine mektuplar, Ankara, 1960.
361. F. Sümer, Ceridler, Türk Dünyası Tarih Dergisi.
362. Haleb sancagı defteri, B. b. A. (Kanunı).
363. Bor Ulus defteri, B. b. A. (II. Selim).
364. Boz Ok sancagı defteri, B. b. A.
365. Çukur-Ova defteri, B. b. A.
366. Aydın sancagı defteri, B. b. A.
367. Ankara sancagı defteri, B. b. A.
368. Hamid sancagı defteri, B. b. A.
369. Trabzon sancagı defteri, B. b. A.
370. Çorum sancagı defteri, B. b. A.
371. F. Sümer, Ramazan Oglu Ahmed Bey, TDA.
372. Muharrem Ergin, Dede Korkut kitabı, I, Giriş-metin-faksimile, T.D.K., Ankara, 1958.

373. F.K. Miller, Zwei phahlschriften ans den Turfanggunden, abhandlungen der koniglisce
374. Mecmua, Tebriz, 1294.
375. Durer ut-tic n ve gururu il-tev r h il-ezman, Süleymaniye, Damad  brahim Pa a ktb, nr 913, 202 a-b.
376. Dede Korkut kitabına dair bazı mülahazalar, Türk folklor araştırmaları, 1952, sayı 30.
377.  .H. Uzunçarşılı, Osmanlı tarihi, Ankara, 1949, \T.T.K.\, II.
378. Hamdullah-i Mustavfi, The Zoological section of the Nuzhat ui-qulub, London, 1928.
379. S hey   nver, Fatih devri yemekleri,  stanbul, 1952.
380. Yadda tha-yi Kazvini, Tahran, 1334.
381. Ebu  shak Hallac, Divan-i etime,  stanbul, 1303.
382. Tercuman Turk  ve Arab , Leyden, 1894.
383. Bezmu rezm.
384. F. Sumer, Kadjar maddesi, Encyclopaedia of Islam.
385.  bn ul-Fakih, Kitab ul-memalik, Leiden, 1985,V.
386. La description du Monde, Paris, 1955.
387. el-Ömeri, Mesalik ul-ebsar, Leipzig, 1929.
388. F. Sumer, Turklerde at lık ve binicilik, TDAV,  stanbul, 1983.
389. Eflaki, Menak b ul-arifin, \T.T.K.\, Ankara,1959, I.
390. Eflaki, Ariflerin menk beleri, Ankara, 1953.
391. F. K p l , Altun küpeli Oguz beyleri, Azerbaycan Yurt bilgisi,  stanbul, 1932, sayı 1.
392.  .H. Uzunçarşılı, Osmanlı devletinin saray te kilati \T.T.K.\, Ankara, 1945.
393. H.Eren, Dede Korkut kitabına ait notlar, Pay dilemek, pay vermek, Türk dili ve tarihi hakkında araştırmalar \T.D.K.\, 1950.
394. Tanıklarıyla tarama s zl g , T.D.K., Ankara, 1969, IV.
395. Ne ri, I.
396. Fazlullah b. Ruzbehan, Tarih-i alem ara-yi Emin, Fatih ktb, nr.4431.
397. Polonyalı Simeon seyahatnamesi,  stanbul, 1964.
398. Solak-Zade, Tarih,  stanbul, 1298.
399. Pecevi, Tarih,  stanbul, 1283, I.
400. Türk mektupları,  stanbul, 1939.
401. Taha Toros, Dadal-oglu, Adana, 1940.
402. W.Bartold, Türklerde ve Mogollarda defin merasimi, Belleten, sayı 43.
403. S. Rudenko, Frozen tombs of Siberia, Berkeley- Los Angeles, 1970.
404. II Türk Tarih Kongresi, T.T.K.,  stanbul, 1943.
405. Muhyi-i G l eni Menak b-ı  brahim G l eni, T.T.K., Ankara, 1982.
406. F. Hasluck, Cristianity and Islam under the Sultans, Oxford, 1929, I.
407. C. Niiebuhr, Voyage en Arabiye et en dautres pays circonvoisinens, Amsterdam, 1780, II.
408. W. Minorsky, Lek maddesi,  .A., VII.

409. Lady Shell, Glimpses of life and manners in Persia, London, 1856.
410. O. Turan, Selduklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti, Ankara, 1965.
411. Mirhond, Ravzatus-safa, IV.
412. İbnu'l-Esir, X.
413. F. Sümer, Encyclopaedia of Islam, Kara-Gözlü maddesi.
414. A.Z. Validi (Togan), Harizmde yazılmış eski türkçe eserler, Turkiyat Mecmuası, 1928, II.
415. F. Sümer, Saltuklular, Selçuklu araştırmaları, Ankara, 1971, III.
416. Kitabu zubteti keşfilmemalik, Paris, 1894.
417. Tebayi`u'l-hayavan (ingilizce tercümesi).
418. Fatih devrine ait münşeât mecmuası, İstanbul, 1956.
419. Şecere-i Türk, Amsterdam, 1970.
420. Şecere-i Türk (kısaltılmış türkçe tercümesi).
421. W. Minorsky, Tat maddesi, İ.A.
422. A.Z.Togan, Burtas maddesi, İ.A., II.
423. A.Z.Togan, Amu-Derya maddesi, İ.A., I.
424. Diyarbekriyye, II.
425. Mogolların gizli tarihi, Ankara, 1948.
426. Reşideddin, Moskova, 1965.
427. Abbas-name.
428. Ravzatus- Sefa'yi Nadiri, IX.
429. Muhtasar ut-Tahavı, Kahire, 1370.
430. W.S. Walker, The Book of Dede Korkut, University of Texas Press, Austin and London.
431. F. Sümer. Kaşkay maddesi, E.İ.

МАЗМУНЫ

Окыжылары	5
Тержимечилерден	7
Гириш	15
Биринжи бөлүм. Огузларын тарыхы	31
А. Огузлара дегилли ин гадымы маглуматлар	33
1. Огуз адынның гелип чыкышы хақында	33
2. Гөк түрклер дөврүнде докуз огузлар	34
3. Уйгурлар дөврүнде докуз огузлар	53
Б. Сырдеря (Сейхун) огузлары	57
1. Огузларынн юртлары	68
2. Огузларынн яшайышлары	72
3. Ыкдысады дурмушлары	76
4. Дини ынанчлары	77
5. Башга деп-дессурлары	78
6. Огузларынн ысламыете гириши	80
7. Огуз ябгу дөвлети	82
8. Огуз дөвлетининн соңы	86
9. Узлар	88
В. Селжуклы дөвлетининн гурлушы	89
Селжукларынн Хорасана гелши	97
Г. Селжуклылар дөврүнде огузлар (түркменлер)	109
1. Мавераннахр	124
2. Мангышлак	127
3. Балхан	128
4. Хорасан	128
5. Керман	136
6. Фарс ве Хузистан	139
7. Күрдүстан	140
8. Азербайжан ве Эрран	141
9. Ырак ве Эл-Жезире	144
10. Сирия	144
11. Анадолы	145
12. Түркменлер Мүсүрде, Демиргазык Африкада ве Еменде	148
Д. Түркменлер монгол басыбалышларындан соң	149
1. Хазаранырсы (Орта Азия я-да Түркүстан) түркменлери	150
2. Эйран	153
3. Анадолы монголлар ве ондан соңкы дөврүде	164
4. Халап түркменлери	179
5. Чукур Ова	180
6. Атчекенлер ве гоңшы уруг-тирелер	182

Икинжи бөлүм. Бой гурлушы ве бойлар	199
Анадольда огуз бойларына дегишли ер атлары	212
А. Кайы	215
Б. Баят (Баяд)	219
В. Алка өйли (Алка Эвли)	230
Г. Гара өйли (Кара Эвли)	230
Д. Языр	231
Е. Дөгер	233
Ё. Додурга	241
Ж. Япарлы — Чаруклут (Чарыклы)	242
Ж. Авшар (Афшар)	243
З. Кызык	268
И. Бегдили	269
Й. Гаркын	279
К. Байындыр	281
Л. Печенек	283
М. Чавулдур (Чавундур)	285
Н. Чепни	287
О. Салур (Салыр)	294
Ө. Эймүр (Эймир)	300
П. Алаюнтлы	303
Р. Йүрегир	304
С. Игдир	306
Т. Бүгдүз	307
У. Йыва	308
Ү. Кынык	314
Үчүнжи бөлүм. Дессанлары	317
А. Эпосың язылан дөври	323
Б. Эпосың гахрыманларының яшан ерлери ве дөври	326
В. Гахрыманларың мусулманлыгы	331
Г. Эпосың темасы	331
Д. Эпосың гахрыманлары	335
Е. Ыкдысады дурмушлары	336
Ё. Сяясы гурлушы	338
Ж. Ордалар	345
З. Машгала дурмушы	346
И. Гошун	348
К. Эпосың әхмиети	357
Нетиже	359
XVI асырда Анадольда огуз бойлары билен багланышыкты ер атлары	361

Ер атлары болуп гелшине гөрә огуз бойлары	388
I. Анадолыдакы ве Сириядакы түркмен тайпалары билен	
багланьшыклы списоклар	389
А. Иң илкинжи список (XIV асыр)	389
Б. Халыл Захириниң списогы (XV асырың биринжи ярымы)	391
В. Кәтип Челебиниң списогы (XVII асырың орталары)	392
Г. Сыхатчы Ниэбухруң списогы (1764-нжи йыл)	393
Д. В. Ланглоисиң Чукур Овадакы тайпалара дегишли списогы (1857-нжи йыл)	396
Е. Чакыр оглуның Гүнбатар Анадолыдакы йөрүк тайпаларына дегишли списогы (XIX асырың икинжи ярымы)	397
II. Эйранда яшаян түркмен асыллы тайпалар билен	
багланьшыклы списоклар	401
А. Дупрәниң списогы	401
Б. Лади Шелиң списогы (XIX асырың ортасы)	411
III. Хазарың Гүндогарындакы түркменлеринң тире-тайпалары	
билен багланьшыклы списоклар	416
Салгьланылан әдебиятлар	431

**Научно-исследовательский институт по изучению
туркмен мира при Президенте Туркменистана**

Фарук Сумер

ОГУЗЫ — ТУРКМЕНЫ

На туркменском языке

**Редактор Меретгелди ХУДАЙБЕРДИЕВ
Техредактор Татьяна ДӨВРАНОВА
Суратчылар Вепа СЕЙИТМЕДОВ,
Сәхет ЭЕБЕРЕНОВ**

**Китабың сахабында сураткеш Алламырат Мухаммедовың
"Бизин гүйжүмиз агзыбирликдедир" атлы картинасының
фоторепродукциясы пейдаланылды**

Йыгнамага берилди 3.11.1997. Чап этмәге ругсат эдилди
Форматы 176x250. Офсет кагызы. Чап листи 28. Тиражы

*Түркменистаның Президентиниң янындакы Дүнйә түркмен-
лерини өвренйән ылмы-барлаг институты,
744000, Ашгабат, Азады көчеси, 55, "Мекан" көшги*